Manuel Castells

INFORMACIJOS AMŽIUS:
EKONOMIKA, VISUOMENĖ IR KULTŪRA

3

TŪKSTANTMEČIO PABAIGA

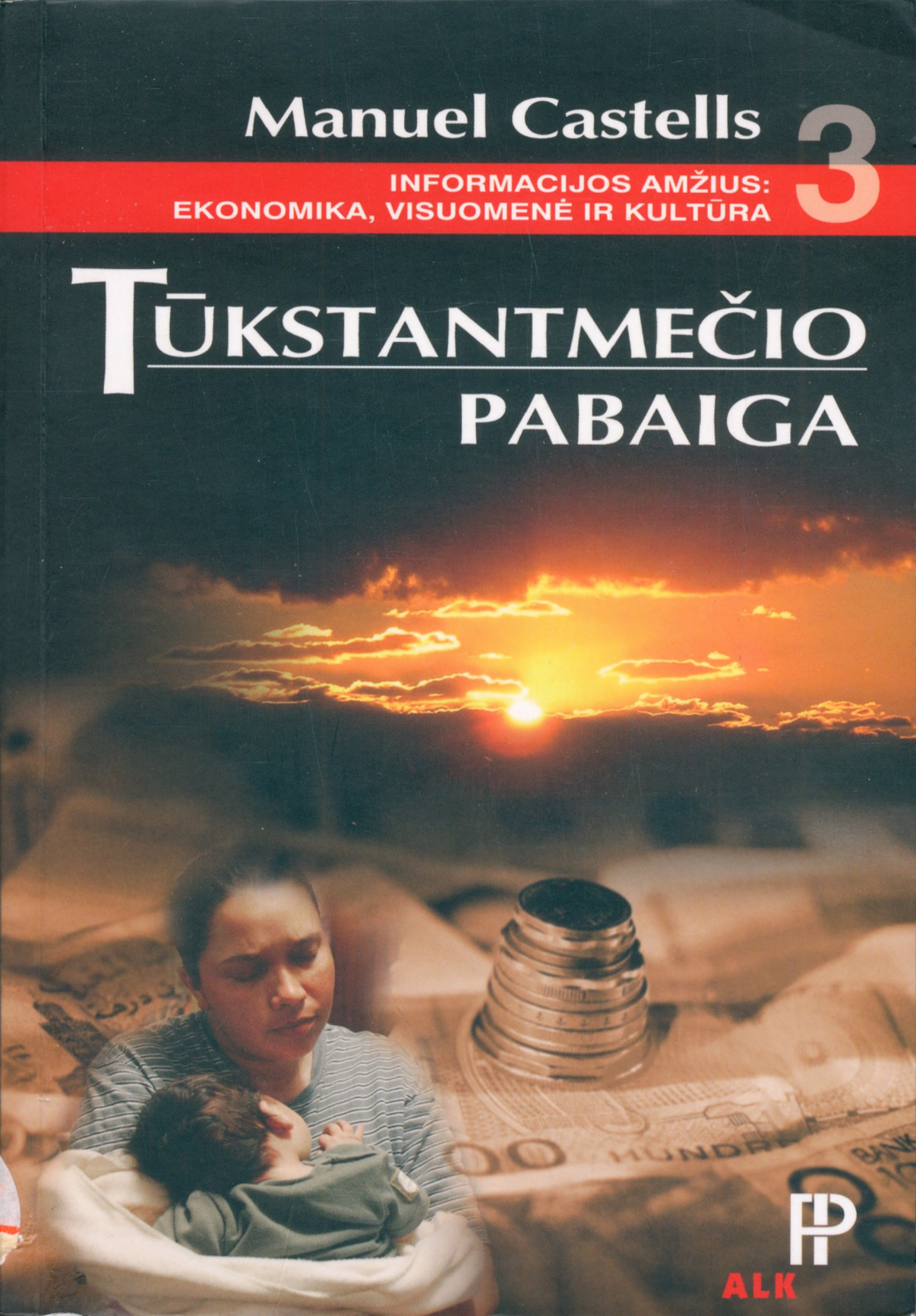

ALK

INFORMACIJOS AMŽIUS: EKONOMIKA, VISUOMENĖ IR KULTŪRA

TŪKSTANTMEČIO PABAIGA

Manuel Castells

TŪKSTANTMEČIO PABAIGA

POLIGRAFIJA
IR INFORMATIKA

UDK 316.42
Ca 281

Versta iš: Manuel Castells, *End of Millennium: The Information Age: Economy, Society and Culture*, vol. III, Second ed. Blackwell Publishers, 2000, ISBN 0-631-22139-5

Iš anglų kalbos vertė Patricija Droblytė
Mokslinė konsultantė Ieva Žilionienė
Redaktorė Milda Icikzonienė

This edition is published with the support from the Open Society Fund – Lithuania, and from the CEU Translation Project of the Open Society Institute – Budapest

Knygos leidimą iš dalies finansavo Atviros Lietuvos fondas ir Atviros visuomenės institutas Budapešte (Vidurio Europos universiteto Vertimų projektas)

Authorized translation from the English language edition, entitled **End of Millennium: The Information Age: Economy, Society and Culture, 2nd edition by Manuel Castells,** published by Blackwell Publishing Ltd., Copyright © 2000.

This edition is published by arrangement with **Blackwell Publishing Ltd**, Oxford. Translated by **Poligrafija ir informatika** from the original English language version. Responsibility of the accuracy of the translation rests solely with **Poligrafija ir informatika** and is not the responsibility of **Blackwell Publishing Ltd**.

© Vertimas į lietuvių kalbą, Patricija Droblytė, 2007

© UAB „Poligrafija ir informatika", 2007

ISSN 1392-1673
ISBN 978-9986-850-58-8

Turinys

Iliustracijos ... 8
Lentelės ... 9
Schemos ... 10
Padėkos ... 11
Permainų metas ... 15

1. Industrinio etatizmo krizė ir Sovietų sąjungos žlugimas ... 18
Ekstensyvusis ekonomikos augimo modelis ir hiperindustrializmo ribos ... 22
Technologijų klausimas ... 37
Tapatumo pagrobimas ir sovietinio federalizmo krizė ... 47
Paskutinė perestroika ... 56
Nacionalizmas, demokratija ir sovietų valstybės suirimas ... 64
Istorijos randai, teorinės pamokos ir palikimas visuomenei ... 70

2. Ketvirtojo pasaulio atsiradimas:
informacinis kapitalizmas, skurdas ir socialinė atskirtis ... 76
Link poliarizuoto pasaulio? Pasaulinė apžvalga ... 81
Afrikos dehumanizavimas ... 88
Afrikos į pietus nuo Sacharos marginalizacija ir atrankinė integracija
į informacinę-globaliąją ekonomiką ... 89
Afrikos technologinis apartheidas informacijos amžiui brėkštant ... 95
Grobuoniška valstybė ... 98
Zairas: asmeninis valstybės pasisavinimas ... 101
Nigerija: nafta, etninė kilmė ir kariuomenės vykdomas grobstymas ... 103
Etninis tapatumas, ekonomikos globalizacija ir valstybės formavimasis Afrikoje ... 107
Kebli Afrikos padėtis ... 116
Afrikos viltis? Ryšys su Pietų Afrikos Respublika ... 122
Lauk iš Afrikos ar atgal į Afriką? Savikliovos politika ir ekonomika ... 127

Naujoji Amerikos dilema: nelygybė, didmiesčių skurdas ir socialinė atskirtis informacijos amžiuje ... 128
Dvejopa Amerika ... 129
Apleistų didmiesčių rajonų getas kaip socialinės atskirties sistema ... 140
Kai varguomenė keliauja į pragarą ... 147
Globalizacija, žiaurus išnaudojimas ir socialinė atskirtis: vaikų požiūris ... 151
Seksualinis vaikų išnaudojimas ... 156
Vaikų žudymas: karo skerdynės ir vaikai kareiviai ... 158
Kodėl vaikai alinami ... 159
Išvada: informacinio kapitalizmo juodosios skylės ... 162

3. Iškreiptas ryšys: globali kriminalinė ekonomika ... 166
Organizacinė nusikalstamumo globalizacija, kultūrinė nusikaltėlių identifikacija ... 168
Rusijos grobstymas ... 180
Struktūrinė perspektyva ... 183
Veikėjų nustatymas ... 185
Kaupimo įrankiai ... 187
Narcotrafico, raida ir priklausomybė Lotynų Amerikoje ... 191
Kokie yra narkotikų industrijos ekonominiai padariniai Lotynų Amerikai? ... 195
Kodėl Kolumbija? ... 197
Globalinio nusikalstamumo poveikis ekonomikai, politikai bei kultūrai ... 201
Azijos Ramiojo vandenyno regiono likimo vingiai ... 207

4. Plėtra ir krizė Azijos Ramiojo vandenyno regione: globalizacija ir valstybė ... 207
Heisei laikotarpio Japonija: plėtros valstybė prieš informacijos visuomenę ... 214
Japonijos plėtros proceso socialinis modelis ... 217
Saulėlydis: Japonijos plėtros modelio krizė ... 227
„Nagatačo politikos" pabaiga ... 238
Hatten Hokka ir *Johoka Shakai*: prieštaringas santykis ... 241
Japonija ir Ramiojo vandenyno regionas ... 247
Nukirsti galvą drakonui? Keturi Azijos tigrai su drakono galvomis ir jų pilietinės visuomenės ... 248
Suvokti Azijos plėtrą ... 249
Singapūras: valstybė, kuri kūrėsi padedama daugianacionalinių bendrovių ... 251
Pietų Korėja: valstybė, kurianti oligopolinį kapitalizmą ... 254
Taivanas: lankstusis kapitalizmas, vadovaujamas nelanksčios valstybės ... 258
Honkongo modelis prieš Honkongo tikrovę: smulkusis verslas pasaulio ekonomikoje ir kolonijinė gerovės valstybės versija ... 262
„Tigrų" auginimas: jų ekonomikų plėtros proceso panašumai ir skirtumai ... 268
Plėtros valstybė Rytų Azijos industrializacijoje: apie plėtros valstybės sąvoką ... 273
Plėtros valstybės iškilimas: nuo išlikimo politikos prie tautos formavimo proceso ... 275
Valstybė ir pilietinė visuomenė Rytų Azijos restruktūrizacijos metu: kaip plėtros valstybei pavyko plėtros procesas ... 279
Skirtingi keliai: Azijos „tigrai" ekonomikos krizės metu ... 282
Demokratija, tapatumas ir plėtra Rytų Azijoje XX a. dešimtąjį dešimtmetį ... 288
Į plėtrą orientuotas kiniškasis nacionalizmas su socializmo bruožais ... 295
Naujoji kinų revoliucija ... 296

Guanxi kapitalizmas? Kinija globaliojoje ekonomikoje ... 301
Kinijos regioninės plėtros provincijos ir biurokratai (kapitalistai) verslininkai ... 305
Atlaikyti audrą? Kinija Azijos ekonomikos krizės metu ... 308
Demokratija, plėtra ir nacionalizmas naujojoje Kinijoje ... 311
Išvada: globalizacija ir valstybė ... 319

5. Europos vienijimasis: globalizacija, tapatumas ir tinklo valstybė ... 324
Europos vienijimasis kaip gynybinių reakcijų seka: pusės amžiaus perspektyva ... 326
Globalizacija ir Europos integracija ... 333
Kultūrinis tapatumas ir Europos vienijimasis ... 341
Europos institucionalizacija: tinklo valstybė ... 345
Europietiškasis tapatumas ar Europos projektas? ... 347

Išvada: suprasti savo pasaulį ... 349
Naujojo pasaulio genezė ... 350
Naujoji visuomenė ... 354
Nauji socialinės kaitos keliai ... 364
Pasibaigus tūkstantmečiui ... 365
Ką reikėtų daryti? ... 370
Pabaiga ... 371

I ir II tomų turinio santrauka ... 373
Bibliografija ... 374
Pavardžių rodyklė ... 399
Dalykinė rodyklė ... 406

Iliustracijos

1.1	Sovietų nacionalinės pajamos 1928–1987 m.: alternatyvūs skaičiavimai	24
1.2	Sovietų nacionalinės pajamos: sąnaudų įtaka produkcijos augimui	26
1.3	Sovietų BNP augimo rodikliai 1951–1980 m.	30
2.1	BVP, tenkantis vienam gyventojui, 55-iose pasirinktose šalyse	83
2.2	Interneto ryšys	97
2.3	Maisto produktų gamyba vienam asmeniui	117
2.4	Sergančiųjų AIDS skaičius vienam milijonui gyventojų 1990 m.	119
2.5	Medianinis šeimos pajamų JAV metiniso augimas 1947–1997 m.	130
2.6a	Realusis valandinis vyrų darbo užmokestis JAV darbo užmokesčio procentilėmis 1973–1997 m.	132
2.6b	Realusis valandinis moterų darbo užmokestis JAV darbo užmokesčio procentilėmis 1973–1997 m.	132
2.7	Vidutinis metinis šeimos pajamų pokytis JAV 1947–1997 m.	133
2.8	Darbuotojų, kurių darbo užmokestis prilygsta skurdo ribai, procentais JAV 1973–1997m.	139
2.9	Įkalinimo rodikliai JAV 1850–1991 m.	148
2.10	Valstijų, federaliniuose bei vietos kalėjimuose įkalintų žmonių skaičius JAV 1985–1995 m.	148
3.1	Į Europos Sąjungą atvykstančių nelegalių imigrantų srautas 1993–1999 m. (apytikriai)	177
4.1	Japonijos turto vertė paprastosiomis akcijomis ir žemės nuosavybe milijardais jenų, 1976–1996 m.	231

Lentelės

1.1	Sovietų nacionalinių pajamų augimas 1928–1987 m.: alternatyvūs skaičiavimai	24
1.2	Sovietų produkcija ir infliacija 1928–1990 m.	25
1.3	Sovietų sąnaudos ir produktyvumas 1928–1990 m.	26
1.4	Sovietų BNP, darbo jėgos ir kapitalo atsargų augimo rodikliai bei investicijų-BNP ir produkcijos-kapitalo santykis	29
1.5	Tarprespublikinių produktų ir išteklių mainų balansas 1987 m.	53
1.6	Rusijos autonominių respublikų etninė sudėtis 1989 m.	55
2.1	BVP, tenkantis vienam gyventojui 55-iose pasirinktose šalyse	82–83
2.2	Pajamų nelygybės pokytis EBPO šalyse po 1979 m.	85
2.3	BVP dalis, tenkanti vienam gyventojui silpnai išvystytose šalyse 1980–1996 m.	89
2.4	Pasaulio, silpniau išvystytų šalių ir Afrikos į pietus nuo Sacharos eksporto vertė 1950–1990 m.	91
2.5	Eksporto struktūra (dalis procentais) 1990 m.	91
2.6	Afrikai į pietus nuo Sacharos tenkanti pasaulio eksporto dalis pagal pagrindines produktų kategorijas	91
2.7	Prekybos sąlygos pasirinktose Afrikos šalyse 1985–1994 m.	92
2.8	Augimo rodikliai sektoriuose (vidutinio metinio pridėtosios vertės pokyčio rodikliai procentais) 1965–1989 m.	92
2.9	Užsikrėtusiųjų žmogaus imunodeficito virusu (ŽIV) dalis tarp suaugusiųjų (15–49 metų amžiaus) miestų ir kaimų gyventojų pasirinktose Afrikos šalyse 1987 m.	120
2.10	Pajamų nelygybė Jungtinėse Valstijose 1977–1999 m.	133
4.1	Sutartyse numatytų užsienio investicijų į Kiniją šaltiniai 1979–1992 m.	303

Schemos

3.1 Neteisėtų ir nusikalstamų tinklų raida Rusijoje 190

4.1 Socialinis Japonijos plėtros modelis 1955–1985 m. 219

4.2 Ekonomikos plėtros Honkonge struktūra ir procesas, 1950–1985 m. 267

Padėkos

Šiuo tomu baigiu 12 metų trukusį tyrimą, kuriuo siekiau išplėtoti empiriškai pagrįstą tarpkultūrinę sociologinę informacijos amžiaus teoriją. Baigdamas šią kelionę, pažymėjusią ir tam tikra prasme išsekinusią mano gyvenimą, norėčiau viešai padėkoti daugeliui žmonių bei institucijų, lemiamai prisidėjusių prie šio trijų tomų veikalo parengimo.

Nuoširdžiausią padėką reiškiu savo žmonai Emmai Kiseliovai, kurios meilė ir parama įkvėpė man gyvybės ir jėgų, reikalingų šiai knygai parašyti, ir kurios naudingi tyrimai paklojo pamatus kelių skyrių, ypač pirmojo, skirto Sovietų sąjungos žlugimui, kurį tyrinėjome mudu abu Rusijoje ir Kalifornijoje. Jis nebūtų pasirodęs be jos asmeninio sovietijos patirties išmanymo, be jos atliktos šaltinių rusų kalba analizės. Be to, ji ištaisė daugybę klaidų, kurių pridariau savo rankraščiuose. Ji taip pat buvo pagrindinė tyrėja rengiant trečiąjį skyrių, nagrinėjantį globalinę kriminalinę ekonomiką.

Ketvirtasis skyrius, skirtas Azijos Ramiojo vandenyno regionui, paremtas trijų kolegų, kurie daugelį metų buvo nuolatiniai mano idėjų bei informacijos apie Azijos visuomenes šaltiniai, indėliu bei komentarais. Kalbu apie profesorę You-tien Hsing iš Britų Kolumbijos universiteto, profesorių Shujirą Yazawą iš Tokijo Hitotsubashio universiteto ir profesorių Chu-Joe Hsia iš Taivano nacionalinio universiteto. Antrasis skyrius, nagrinėjantis socialinę atskirtį, yra paremtas neįkainojama mano bendradarbio Chriso Bennerio, 1995–1997 metais studijavusio doktorantūroje Berklyje, pagalba tyrimuose.

Be jau minėtų žmonių, prie šiame tome pristatomo tyrimo idėjomis bei informacija dosniai prisidėjo ir daugelis kitų. Iš jų aš ypač dėkoju Idai Susser, Tatjanai Zaslavskajai, Ovsejui Škaratanui, Svetlanai Nataluško, Valerijui Kulešovui,

Alexanderiui Granbergui, Ju-Chool Kimui, Carlosui Alonsui Zaldivarui, Stephenui Cohenui, Martinui Carnoy'ui, Robertui Lasernai, Jordi Borjai, Vicentei Navarrui ir Alainui Touraine'ui.

Taip pat norėčiau padėkoti tiems kolegoms, kurie pateikė komentarų pradiniams šio tomo variantams ir padėjo ištaisyti kai kurias mano klaidas: Idai Susser, Tatjanai Zaslavskajai, Gregoriui Grossmanui, George'ui Breslaueriui, Shujirai Yazawai, profesorei You-tien Hsing, Chu-Joe Hsiai, Robertui Lasernai, Carlosui Alonsui Zaldivarui ir Stephenui Cohenui.

Čia pristatomam darbui metų metus daugelis tyrimų įstaigų teikė gyvybiškai svarbią paramą. Dėkoju jų direktoriams bei jose dirbantiems kolegoms, kurie perdavė man didelę dalį to, ką žinau apie pasaulio visuomenes. Svarbiausia iš šių institucijų yra mano intelektinė buveinė nuo 1979 metų – tai Kalifornijos universitetas Berklyje, ypač tie jo akademiniai padaliniai, kuriuose darbavausi visus šiuos metus: Miestų ir regionų planavimo departamentas, Sociologijos departamentas, Vakarų Europos studijų centras, Miestų ir regionų plėtros institutas ir Berklio Apskritojo stalo diskusija tarptautinės ekonomikos klausimais. Kitos institucijos, pastaruosius dešimtį metų rėmusios mano darbą šiame tome pristatomomis temomis, yra Naujųjų technologijų sociologijos institutas ir Rusijos studijų programa, Universidad Autonoma de Madrid; Rusijos sociologų asociacija; Jaunimo instituto Pažangiųjų sociologinių tyrimų centras Maskvoje; Ekonomikos ir pramonės inžinerijos institutas Sovietų sąjungos (vėliau – Rusijos) mokslų akademijoje Novosibirske; Kalifornijos universiteto Ramiojo vandenyno pakrantės tyrimų programa; Socialinių mokslų fakultetas Hitotsubashio universitete Tokijyje; Singapūro nacionalinis universitetas; Honkongo universiteto Miesto studijų centras; Taivano nacionalinis universitetas; Korėjos žmonių gyvenviečių institutas; Technologijos ir tarptautinės ekonomikos institutas prie Valstybės tarybos Pekine; Ekonominės ir socialinės tikrovės studijų centras Kočabamboje, Bolivijoje; Tarptautinės darbo organizacijos Tarptautinis darbo tyrimų institutas Ženevoje.

Norėčiau ypač išskirti Johną Davey'ų, buvusį *Blackwell Publishers* redakcijos direktorių. Daugiau kaip dvidešimtį metų jis padėjo man rašyti ir lavinti komunikacinius gebėjimus bei visapusiškai mane konsultavo leidybos klausimais. Jo asmeninis indėlis – šio tomo išvadų komentarai – turėjo lemiamos reikšmės. Mano rašytinė veikla yra neatskiriama nuo intelektualių mainų su Johnu Davey'umi.

Taip pat norėčiau padėkoti ir keletui kitų žmonių, per pastaruosius trisdešimt metų reikšmingai prisidėjusių prie bendro mano intelektinio tobulėjimo. Jų darbai ir mintys įvairiai figūruoja šios knygos puslapiuose, tačiau už jų panaudojimą atsakomybę prisiimu aš vienas. Kalbu apie Alainą Touraine'ą, Nicosą Poulantzasą, Fernandą Henriquę Cardosą, Emiliją de Ipolą, Jordį Borją, Martiną Car-

noy'ų, Stepheną Coheną, Peterį Hallą, Vicentę Navarrą, Anne Marie Guillemard, Shujirą Yazawą ir Anthony'į Giddensą. Man pasisekė, kad turėjau galimybę tobulėti globaliame tinkle drauge su išskirtine karta intelektualų, siekiančių suvokti ir keisti pasaulį, o sykiu išsaugančių būtiną atstumą tarp teorijos ir praktikos.

Galiausiai norėčiau padėkoti ir savo chirurgams dr. Peteriui Carrollui ir dr. Jamesui Woltonui bei savo gydytojui dr. Jamesui Davisui – visi jie dirba Kalifornijos universiteto San Francisko medicinos centre, – kurių rūpinimasis bei profesionalumas suteikė man laiko ir energijos užbaigti šią knygą.

Manuelis Castellsas

1997-ųjų gegužė *Berklis, Kalifornija*

Autorius ir leidėjai širdingai dėkoja už leidimus naudoti toliau išvardytus autorių teisių saugomus šaltinius:

Lenteles 1.1, 1.2, 1.3 ir piešinius 1.1 ir 1.2 iš Mark Harrison, *Europe–Asia Studies* 45, 1993 (Carfax Publishing Company, leidimą perspausdinti davė Taylor ir Francis, Abingdon, Oxon, 1993);

Lentelę 1.4 iš *The Soviet Economy: Problems and Prospects,* kurią sudarė ir išplėtojo Padmai Desai (Blackwell Publishers, Oxford, 1987);

Lentelę 1.6 iš D. J. B. Shaw, *Post-Soviet Geography*, 34, 1993 (© V. H. Winston and Son Inc., 1993);

Lentelę 2.2 iš Peter Gottschalk ir Timothy M. Smeeding, „Empirical evidence on income inequality in industrialized countries", Luxembourg Income Study working paper, no. 154, 1997; sudarė Lawrence Mishel, Jared Bernstein ir John Schmitt, *The State of Working America 1998/99.* Leidimą perspausdinti davė M. E. Sharpe, Inc. Publisher, Armonk, NY 10504;

Lentelę 2.10, kurioje pateiktus Kongreso biudžeto valdybos duomenis išnagrinėjo Biudžeto ir politikos prioritetų centras;

Piešinį 2.3 iš *The Economist* (September 7, 1996);

Piešinį 2.5, kuriam perspausdinti leidimą davė JAV gyventojų surašymo biuras;

Piešinius 2.6a, 2.6b, 2.7 ir 2.8 iš Lawrence Mishel, Jared Bernstein ir John Schmitt, *The State of Working America 1998/99.* Leidimą perspausdinti davė M. E. Sharpe, Inc. Publisher, Armonk, NY 10504;

Piešinį 3.1 iš Migracijos politikos plėtros tarptautinio centro; parengė *The Economist* (October 16, 1999);

Piešinį 4.1 iš *The Economist* (June 27, 1997);

Diagramą 3.1 iš T*he Economist* (August 28, 1999);

Ištrauką iš Pablo Nerudos knygos *Extravagaria*, „Too Many Names" („Daug daug vardų"), į anglų k. išvertė Alastairas Reidas (Farrar, Straus and Giroux Inc., 1974, vertimo autorių teisės © Alastairo Reido: Carmen Barcells Literary Agency and Farrar, Straus and Giroux Inc.).

Permainų metas

Manoma, kad tūkstantmečių sandūra yra permainų metas. Tačiau nebūtinai taip turėtų būti: pirmojo tūkstantmečio pabaiga iš esmės nepasižymėjo jokiais svarbiais įvykiais. Jei kalbėtume apie antrojo pabaigą, tai tiems, kurie laukė kokio nors lemtingo žaibo blyksnio, teko pasitenkinti emocijomis, kurias sukėlė taip ir nepasitvirtinusi globalinės kompiuterių krizės Y2K spėlionė. Be to, nors daugumą žmonių šventė tūkstantmečių sandūrą 1999 metų gruodžio 31-osios vidurnaktį, tačiau griežtai chronologiniu požiūriu antrasis tūkstantmetis baigėsi 2000 metų gruodžio 31 dieną. Negana to, tai buvo tūkstantmečių pasikeitimas tik pagal krikščioniškąjį Grigaliaus kalendorių, o krikščionybė tėra mažumos religija, kuri neišvengiamai praras dominuojančias pozicijas XXI amžiuje klestėsiančiame daugiakultūriniame kontekste.

Vis dėlto tai yra permainų laikas, nesvarbu, kaip mes tą laiką skaičiuosime. XX a. paskutinį ketvirtį technologinė revoliucija, sutelkta ties informacija, transformavo mūsų mąstymo, gamybos, vartojimo, prekybos, vadybos, bendravimo, gyvenimo, mirimo, kariavimo bei mylėjimosi būdus. Planetoje susiformavo dinamiška, globali ekonomika, siejanti vertingus žmones ir veiklos rūšis visame pasaulyje, o sykiu šalinanti iš galios ir turto tinklų žmones bei teritorijas, kurie yra traktuojami kaip nereikalingi dominuojančių interesų atžvilgiu. Realiosios virtualybės kultūra, susiformavusi aplink vis didesne sąveika pasižyminčią garso ir vaizdo terpę, įsiskverbė į visas mąstymo bei komunikacijos sritis, siedama įvairias kultūras į elektroninį hipertekstą. Erdvė ir laikas – materialūs žmogiškosios patirties pagrindai – buvo transformuoti, nes srautų erdvė dominuoja vietų erdvės atžvilgiu, o bematis laikas pakeitė industrinės epochos laikrodinį laiką. Pirminiai tapatumai, formuojantys gynybines bendruomenes Dievo, vietovės, etninės kilmės ar šeimos vardu, tapo socialinio pasipriešinimo informacionalizacijos ir globalizacijos

logikai išraiškos formomis. Tuo pat metu turto bei informacijos globalizacija ir tapatumo bei teisėtumo lokalizacija skatina kvestionuoti pamatines visuomenės institucijas – net tokias svarbias kaip patriarchalizmas bei nacionalinė valstybė.

Šie struktūrinių permainų procesai – juos nagrinėjome dviejuose ankstesniuose šios knygos tomuose – sukelia fundamentalią makropolitinių bei makrosocialinių kontekstų transformaciją, formuojančią ir lemiančią socialinį veikimą bei žmonių patirtį visame pasaulyje. Šiame tome nagrinėjamos kai kurios iš šių makrotransformacijų, jas aiškinant kaip informacijos amžiui būdingų procesų sąveikos išdavas. Kalbu apie informacionalizaciją, globalizaciją, tinklaveiką, tapatumų formavimąsi, patriarchalizmo ir nacionalinės valstybės krizę. Nors šiame tome ir nepretenduoju aprėpti visų svarbių istorinės kaitos plotmių, tačiau manau, kad jo skyriuose išnagrinėtos ir patvirtintos tendencijos atskleidžia naują istorinį kraštovaizdį, kurio dinamika veikiausiai turės ilgalaikių padarinių mūsų ir mūsų vaikų gyvenimams.

Šis tomas neatsitiktinai prasideda sovietinio komunizmo žlugimo analize. 1917 metų Rusijos revoliucija ir jos įkvėptas tarptautinis komunistų judėjimas buvo svarbiausias XX a. politinis bei ideologinis reiškinys. Komunizmas ir Sovietų sąjunga bei priešiškos reakcijos, kurias jie išprovokavo visame pasaulyje, visą šimtmetį turėjo lemiamos įtakos visuomenėms bei žmonėms. Vis dėlto ši galinga imperija su savo įtaigia mitologija subyrėjo vos per keletą metų. Tai buvo vienas iš tų ypatingų atvejų, kuomet istorija netikėtai pakeičia kryptį. Aš tvirtinu, kad šio proceso, žyminčio istorinės epochos pabaigą, priežastis yra etatizmo nesugebėjimas įgyvendinti perėjimo į informacijos amžių. Pirmajame skyriuje stengsiuosi empiriškai pagrįsti šį teiginį.

Sovietinio komunizmo žlugimas ir paskubomis įvykdytas kinų komunizmo adaptavimasis prie globaliojo kapitalizmo lėmė, kad visoje planetoje galiausiai įsiviešpatavo naujojo tipo – efektyvesnis ir šykštesnis – kapitalizmas. Kapitalizmo pertvarkos laikotarpiu nuo XX a. aštuntojo iki dešimtojo dešimtmečio atsiskleidė jo veikimo formų įvairovė bei gebėjimas efektyviai naudoti informacijos amžiaus tinklaveikos logiką, siekiant radikalaus gamybinių jėgų ir ekonomikos augimo šuolio. Tačiau taip pat atsiskleidė ir jo atskirties logika, nes milijonai žmonių bei didžiulės planetos teritorijos atsidūrė informacionalizmo teikiamos naudos užribyje – tiek ekonomiškai stipriose, tiek ir silpnai išvystytose pasaulio dalyse. Antrajame skyriuje šios tendencijos patvirtinamos ir siejamos su nevaldomu globaliojo kapitalizmo tinklų pobūdžiu. Be to, globaliojo kapitalizmo pakraščiuose pasirodė naujas kolektyvinis veikėjas, ilgainiui galbūt pakeisiantis ekonominių ir politinių institucijų taisykles – tai globalusis nusikalstamumas. Pasinaudojusios pasaulyje kilusiu sąmyšiu po Sovietų imperijos iširimo, manipuliuodamos nuo formaliosios ekonomikos atskirtais gyventojais ir teritorijomis bei pasi-

telkusios globaliosios tinklaveikos įrankius įvairios nusikaltėlių grupuotės plinta po visą planetą, jungiasi tarpusavyje formuodamos naują globaliąją kriminalinę ekonomiką, smelkiančią visų visuomenių finansų rinkas, prekybą, verslą bei politines sistemas. Šis iškreiptas ryšys yra ryškus informacinio, globaliojo kapitalizmo bruožas, kurį paprastai pripažįsta žiniasklaida, tačiau kuris nėra įtraukiamas į socialinę analizę – šią teorinę spragą mėginsiu ištaisyti 3-iajame šio tomo skyriuje.

Tuo pačiu metu nepaprastai paspartėjo kapitalizmo plėtra, šiam procesui skiriami šimtai milijonų dolerių, ypač Azijos Ramiojo vandenyno regione (4 skyrius). Po Japonijos raidos prasidėjęs dinamiškų Kinijos, Indijos bei Rytų ir Pietryčių Azijos teritorijų įtraukimo į tarpusavio priklausomybe paremtą globaliąją ekonomiką procesas keičia istoriją ir kloja daugiakultūrinės ekonominės tarpusavio priklausomybės pamatus. Tai byloja apie Vakarų dominavimo, būdingo industrinei epochai nuo pat jos pradžios, pabaigą. Tačiau naujajam globaliajam kapitalizmui būdingas nepastovumas taip pat pasireiškė ir dramatiškuose Azijos Ramiojo vandenyno regiono vystymosi pokyčiuose: 1997–1998 metais jį sukrėtė finansų krizė. Ketvirtajame skyriuje pateiktoje analizėje sąveika tarp Azijos plėtros ir krizės yra aiškinama kaip didėjančios įtampos tarp globalizacijos ir valstybės išraiška.

Globalizacijos sūkurys ir kultūrinių bei geopolitinių pasaulio – tokio, koks jis buvo iki šiol, – pamatų svyravimas paskatino Europos šalis pradėti nelengvą Europos vienijimo procesą, kurio simbolinis tikslas buvo valiutų, o sykiu ir ekonomikų sujungimas žengiant į naująjį tūkstantmetį (5 skyrius). Vis dėlto svarbiausi Europos vienijimosi procesui kultūriniai ir politiniai aspektai dar nėra išspęsti, todėl Europos, kaip ir kitų pasaulio regionų, likimas galiausiai priklausys nuo jos gebėjimo susidoroti su sudėtingais istoriniais galvosūkiais, kuriuos kelia perėjimas prie informacionalizmo bei posūkis nuo nacionalinės valstybės prie naujos tautų ir valstybės sąveikos, įgaunančios tinklo valstybės formą.

Apžvelgęs šias makrosocialines ir politines transformacijas, vyraujančias svarbiausiuose mūsų epochos ginčuose, išdėstysiu analitines išvadas, apimančias ne tik šiame tome gvildentas temas, bet ir tų temų bei ankstesniuose dviejuose tomuose nagrinėtų socialinių procesų sąryšius. Skaitytojui leidus, šio tomo išvadose pateiksiu kai kurių siūlymų, kaip reikėtų konstruoti preliminarią socialinę informacijos amžiaus teoriją. Kitaip tariant, ištyręs mūsų pasaulį aš pamėginsiu jį įprasminti.

1
Industrinio etatizmo krizė ir Sovietų sąjungos žlugimas

Kai Sovietų sąjunga išgaus 50 milijonų tonų ketaus, 60 milijonų tonų plieno, 500 milijonų tonų anglių ir 60 milijonų tonų naftos, mums nebegrės jokios nelaimės.
Stalinas, iš kalbos, pasakytos 1946 metų vasarį[1]

XX a. šeštąjį dešimtmetį išryškėjęs prieštaravimas tarp gamybinių jėgų plėtros bei augančių visuomenės poreikių, viena vertus, ir vis labiau atgyvenusių senosios ekonomikos valdymo sistemos gamybinių santykių, kita vertus, kiekvienais metais darėsi vis aštresnis. Konservatyvi ekonomikos struktūra bei plataus investavimo tendencijos, o sykiu ir atsilikusi ekonomikos valdymo sistema palaipsniui virto ekonominės bei socialinės šalies raidos stabdžiu bei kliūtimi.
Abelis Aganbegyanas, *The Economic Challenge of Perestroika*, 49 p.
(„Perestroikos ekonominis iššūkis")

Šis skyrius buvo nagrinėjamas, tobulinamas bei rengiamas drauge su Emma Kiseliova. Jame daugiausia buvo remtasi dviem informacijos blokais. Pirmasis yra lauko tyrimai, kuriuos, dalyvaudamas Rusijos studijų programoje (*Universidad Autonoma de Madrid*) bei Ramiojo vandenyno pakrantės tyrimų programoje (Kalifornijos universitetas) ir bendradarbiaudamas su Rusijos sociologų asociacija, Rusijos mokslų akademijos Sibiro filialo Ekonomikos ir pramonės inžinerijos institutu bei Maskvos jaunimo instituto Pažangiųjų sociologinių tyrimų centru, nuo 1989 iki 1996 metų atlikau Maskvoje, Zelenograde, Leningrade, Novosibirske, Tiumenėje, Chabarovske ir Sachaline. Keturiems pagrindiniams tyrimų projektams vadovavau pats drauge su O. I. Škaratanu, V. I. Kulešovu, S. Nataluško ir su E. Kiseliova bei A. Granbergu. Konkrečios nuorodos į kiekvieną tyrimų projektą yra pateiktos išnašose prie kiekvienos temos. Dėkoju visiems savo kolegoms iš Rusijos už tai, kad jie man iš esmės padėjo suvokti Sovietų sąjungą, tačiau aš juos, be abejo, atleidžiu nuo bet kokios atsakomybės už klaidas ir asmeninę mūsų kolektyvinių įžvalgų interpretaciją. Antrasis informacijos blokas, kuriuo paremtas būtent šis skyrius, yra dokumentiniai, bibliografiniai bei statistiniai šaltiniai, kuriuos daugiausia surinko ir išnagrinėjo Emma Kiseliova. Taip pat norėčiau padėkoti Tatjanai Zaslavskajai, Gregoriui Grossmanui ir George'ui Breslaueriui už išsamius ir detalius komentarus šio skyriaus juodraštiniam variantui.

[1] Cituojama pagal Menshikov (1990: 72).

Pasaulio ekonomika yra vieningas organizmas ir jokia valstybė – nesvarbu, kokia būtų jos socialinė sistema ar ekonominis statusas, negali normaliai vystytis kitapus jo. Todėl būtina išrasti iš esmės naują pasaulio ekonomikos funkcionavimo mechanizmą, naują tarptautinio darbo pasidalijimo struktūrą. Pasaulio ekonomikos augimas tuo pačiu atskleidžia ir tradicinio industrializmo tipo prieštaravimus bei apribojimus.

Michailas Gorbačiovas, Kreipimasis į Jungtines Tautas, 1988[2]

Vieną dieną mes suprasime, kad esame vienintelė šalis Žemėje, mėginanti žengti į XXI amžių su pasenusia XIX amžiaus ideologija.

Borisas Jelcinas, *Prisiminimai*, 1990, 245 p.[3]

Netikėtas Sovietų sąjungos žlugimas, o sykiu ir tarptautinio komunistų judėjimo baigtis užduoda istorinę mįslę: kodėl XX a. devintąjį dešimtmetį sovietų vadovai pajuto būtinybę pradėti tokį radikalų pertvarkos procesą, kad šis galiausiai lėmė sovietų valstybės iširimą? Kad ir kaip būtų, Sovietų sąjunga buvo ne tik karinė supervalstybė, bet ir trečioji pagal dydį industrinė ekonomika pasaulyje, išgaunanti daugiausiai naftos, dujų bei tauriųjų metalų ir vienintelė šalis, galėjusi pati apsirūpinti energijos ištekliais bei žaliavomis. Tiesa, nuo septintojo dešimtmečio būta rimtų ekonomikos ydų požymių, 1971 metais jos augimas ėmė lėtėti, o 1980 metais apskritai sustojo. Tačiau Vakarų ekonomikose pastaruosius du dešimtmečius taip pat reiškėsi produktyvumo augimo lėtėjimo, o kai kada ir neigiamo ekonomikos augimo, tačiau jos nesukėlė katastrofiškų padarinių. Sovietų technologijos kai kuriose svarbiausiose srityse atsiliko, bet fundamentaliosiose srityse, kaip matematika, fizika, chemija, sovietų mokslas išsaugojo aukščiausią lygį, tik biologijai buvo sunku atsigauti po Lysenkos kvailysčių. Mokslo pasiekimų naudojimas technologijų plėtotei neatrodė nepasiekiamas dalykas – tai rodo ir sovietų kosmoso tyrimų programos pažanga, palyginti su prastais NASA veiklos rezultatais devintąjį dešimtmetį. Žemės ūkį buvo apėmusi nuolatinė krizė, o vartojamųjų prekių stoka buvo įprastas dalykas, tačiau energijos ir žaliavų eksportas – bent jau iki 1986 metų – teikė tvirtą valiutą, kurios dėka galima buvo apsirūpinti trūkstamomis importinėmis prekėmis, todėl Sovietijos piliečių gyvenimo sąlygos devintojo dešimtmečio viduryje buvo ne prastesnės, o geresnės negu dešimčia metų anksčiau.

Be to, Sovietų valstybė nesusidūrė su rimtesniais iššūkiais – nei tarptautiniu mastu, nei viduje. Supervalstybėms pripažinus viena kitos įtakos sferas, pasaulis įžengė į sąlyginio stabilumo epochą. Dėl karo Afganistane žmonės patyrė daug kančių, jis pakenkė Sovietijos politiniam įvaizdžiui bei nusmukdė karinį pasididžiavimą, bet nepadarė daugiau žalos, negu Alžyro karas Prancūzijai ar Vietna-

[2] Perspausdinta *Soviet Life*, February 1989 specialiame priede ir Tarasulo (1989: 331).

[3] Iš rusų k. į anglų k. išvertė Emma Kiseliova.

mo karas Jungtinėms Valstijoms. Politinį nepaklusnumą reiškė tik nedidelės intelektualų grupelės, kurios buvo tiek pat įtakingos, kiek ir izoliuotos; žydai, norintys emigruoti; bei užstalės liežuvautojai – gilias šaknis turinti tradicija Rusijoje. Nors būta šiokių tokių maištų bei streikų, – paprastai jie būdavo susiję su maisto trūkumu ar kainų kilimu, – tačiau čia nebuvo jokių tikrų socialinių judėjimų. Tautų ir etninių mažumų priespauda kėlė pasipiktinimą, o Baltijos respublikose buvo atvirai demonstruojamos antirusiškos nuotaikos, tačiau šie jausmai retai kada įgaudavo kolektyvinio veiksmo ar parapolitinio viešosios nuomonės judėjimo išraišką.

Žmonės buvo nepatenkinti sistema ir savo nepasitenkinimą reiškė įvairiomis formomis: cinizmu, smulkiu vagiliavimu darbovietėse, pravaikštomis, savižudybėmis bei plačiai paplitusiu alkoholizmu. Tačiau Stalino teroro laikai buvo seniai praėję, politinės represijos buvo ribojamos ir taikomos labai atsargiai, o ideologinė indoktrinacija buvo tapusi veikiau biurokratiniu ritualu, o ne aršia inkvizicija. Kai per ilgą Brežnevo valdymo laikotarpį Sovietų sąjungoje galiausiai įsivyravo normali padėtis ir nuobodulys, žmonės jau buvo išmokę dorotis su sistema, gyventi savo gyvenimą kaip galima geriau ir kuo toliau nuo valstybės koridorių. Nors struktūrinė sovietinio etatizmo krizė istorijos katile jau brendo, tačiau tik nedaugelis jo veikėjų tai suvokė. Galimas daiktas, kad antroji Rusijos revoliucija, sugriovusi Sovietų imperiją ir padariusi galą vienam drąsiausių ir brangiausiai kainavusių žmonijos eksperimentų, buvo vienintelė ryški istorinė permaina, sukelta be socialinių judėjimų įsikišimo ir (ar) didelio karo. Stalino sukurtai valstybei pavyko ilgam laikui įbauginti priešus ir pakirsti maištingąjį visuomenės potencialą.

Dar tankesnis istorinės paslapties šydas gaubia Michailo Gorbačiovo valdymo metais pradėtą reformų procesą. Kodėl ir kaip šis procesas tapo nebevaldomas? Nepaisant supaprastinto Sovietų sąjungos įvaizdžio Vakarų spaudoje, jai, o iki jos – Rusijai teko patirti „vieną *perestroiką* po kitos“, kaip Van Regemorteris pavadino savo įžvalgią istorinę reformų procesų Rusijoje analizę.[4] Nuo XX a. trečiojo dešimtmečio Naujosios ekonominės politikos (NEPo) iki septintojo dešimtmečio pabaigos Kosygino ekonomikos valdymo reformų, išgyvenusi ketvirtojo dešimtmečio Stalino esminę restruktūrizaciją ir šeštojo dešimtmečio Chruščiovo revizionizmą, Sovietų sąjunga didžiuliais žingsniais tai progresavo, tai regresavo, o stabilumo ir reformų kaita tapo jos sistemos bruožu. Tai buvo specifinė sovietinės sistemos reakcija į socialinės kaitos problemą – problemą, su kuria neišvengiamai susiduria kiekviena tvari politinė sistema. Partijos aparatui visuomet pavykdavo užtikrinti, kad reformos neperžengtų sistemos ribų. Tam, jei prireikdavo, būdavo atliekamas politinis valymas ar keičiama vadovybė – vienintelė didelė išimtis buvo nepalaužiamas Stalino gebėjimas nuolat perrašinėti žaidimo taisykles savo naudai. Kaip patyrusi, įžvalgi, nesibaigiančiose kovose dėl reformų valdymo užgrūdinta partija XX a. de-

[4] Van Regemorter (1990).

vintojo dešimtmečio pabaigoje galėjo taip prarasti politinę kontrolę, kad turėjo griebtis tokio desperatiško, skuboto žingsnio, kuris iš esmės paspartino jos baigtį?

Aš keliu hipotezę, kad krizė, paskatinusi Gorbačiovo reformas, buvo kitokios istorinės prigimties negu ankstesnės krizės. Šis kitoniškumas persidavė ir reformų procesui, padarydamas jį rizikingesnį ir pagaliau nevaldomą. Aš tvirtinu, kad nevaldomą krizę, klibinusią sovietų ekonomikos bei visuomenės pamatus nuo XX a. aštuntojo dešimtmečio vidurio, sukėlė etatizmo ir sovietinio industrializmo struktūrinis nepajėgumas užtikrinti perėjimo į informacijos visuomenę* *(information society)*.

Etatizmą suprantu kaip socialinę sistemą, organizuojamą taip, kad visuomenės ekonomikos sukuriamą perteklių pasisavina valstybės aparato galios subjektai, kitaip negu kapitalizmo sąlygomis, kuriomis perteklius atitenka ekonomikos organizacijų galios subjektams (žr. I tomo prologą). Kapitalizmas siekia pelno maksimizavimo, o etatizmas – galios maksimizavimo – t. y. valstybės aparato karinės bei ideologinės galios didinimo, siekiant primesti savo tikslus kuo didesniam žmonių skaičiui ir įsiskverbti kuo giliau į jų sąmonę. Industrializmą aš suprantu kaip tam tikrą raidos modelį (*mode of development*), kurio pagrindinis produktyvumo šaltinis yra kiekybinis gamybos veiksnių (darbo jėgos, kapitalo ir gamtinių išteklių) gausinimas bei naujų energijos šaltinių naudojimas. Informacionalizmu vadinu tokį raidos modelį, kurio pagrindinis produktyvumo šaltinis yra kokybinis pajėgumas optimizuoti gamybos veiksnių derinimą bei naudojimą remiantis žiniomis bei informacija. Informacionalizmo atsiradimas neatsiejamas nuo naujos socialinės struktūros – tinklaveikos visuomenės *(network society)*. (Apie tai kalbama I tomo 1 skyriuje). Paskutinį XX a. ketvirtį žymėjo perėjimas iš industrializmo į informacionalizmą ir iš industrinės visuomenės į tinklaveikos visuomenę. Šis procesas – tiek kapitalizmo, tiek ir etatizmo atveju – žengia koja kojon su informacinių technologijų *(information technologies)* revoliucija. Sovietų sąjungoje šiam perėjimui įgyvendinti prireikė priemonių, kurios pakirto valstybės biurokratijos bei partinės nomenklatūros interesus. Suvokdami, kaip svarbu užtikrinti sistemos perėjimą į aukštesnį gamybinių jėgų ir technologinio pajėgumo lygmenį, reformatoriai, tokie kaip Gorbačiovas, surizikavo kreiptis į visuomenę, kad įveiktų nomenklatūros pasipriešinimą permainoms. Pradėjus *perestroiką* (pertvarką), *glasnost* (viešumas) pakeitė *uskorenie* ([ekonomikos] spartinimą). Ir laikas parodė, jog kai tik Rusijos visuomenė įžengė į atvirą politikos erdvę, nuo kurios ilgai buvo atkirsta, ji nebesileido būti formuojama iš anksto suplanuotos valstybės politikos, o pati ėmė gyventi politinį gyvenimą ir tapo neprognozuojama bei nevaldoma. Tuo pagal Stolypino tradiciją įsitikino ir Gorbačiovas – savo paties nenaudai.

Maža to, atsivėrus politinės saviraiškos galimybėms, sovietų visuomenėje prasiveržė ir užslopinta stalinizmo metais deformuotų, malšintų bei manipuliuotų tau-

* I tome autorius pabrėžia sąvokų „informacijos visuomenė" ir „informacinė visuomenė" (*informational society*) skirtumą (žr. Castells, M. Tinklaveikos visuomenės raida, 2005, 34 p.).

tinių tapatumų įtampa. Naujų tapatumo formų paieška kitapus blėstančios komunizmo ideologijos paskatino vis dar trapaus sovietinio tapatumo dezintegraciją ir iš pašaknų pakirto Sovietų valstybę. Nacionalizmas, taip pat ir rusiškasis nacionalizmas, tapo aštriausia konfliktų tarp visuomenės ir valstybės išraiška. Tai buvo politinis veiksnys, tiesiogiai lėmęs Sovietų sąjungos iširimą.

Perestroiką sukėlusios ir nacionalizmą pažadinusios krizės šaltinis buvo sovietinio etatizmo nesugebėjimas užtikrinti perėjimo į naują informacinę paradigmą, neatsilikti nuo proceso, vykusio likusioje pasaulio dalyje. Vargu ar tai originali hipotezė. Tai yra senos Marxo minties, kad savitos socialinės sistemos gali stabdyti gamybinių jėgų plėtrą, pritaikymas, čia pateikiamas su ironišku istoriniu atspalviu. Tikiuosi, kad analizės, pateiktos skaitytojo dėmesiui tolesniuose knygos puslapiuose, pridėtinė vertė ir bus šio savitumo atskleidimas. Kodėl etatizmas buvo struktūriškai nepajėgus įgyvendinti būtinos pertvarkos, kad prisiderintų prie informacionalizmo? Tai tikrai nėra pačios valstybės kaltė. Japonijos valstybė ir – kitapus Japonijos jūros krantų – plėtros valstybė *(developmental state)*, kurios atsiradimą ir funkcionavimą nagrinėsime toliau (žr. 4 skyrių), buvo pagrindinės technologinės naujadaros (*innovation*) ir globalinio konkurencingumo skatinimo, taip pat ir gana tradicinių visuomenių transformavimo į pažangias informacijos visuomenes priemonės. Be abejo, etatizmas nėra ekvivalentiškas valstybiniam intervencionizmui. Etatizmas yra specifinė socialinė sistema, kurios paskirtis yra maksimizuoti valstybės galią, o kapitalo kaupimą bei socialinį teisėtumą pajungti šiam aukščiausiajam tikslui. Sovietinis komunizmas (kaip ir visos komunizmo sistemos) buvo kuriamas absoliučiai partijos valdžiai valstybėje ir valstybės valdžiai visuomenėje užtikrinti, pasitelkus du neatskiriamus svertus – planinę ekonomiką ir marksizmo-leninizmo ideologiją, kurią įtvirtino griežtai kontroliuojamas kultūros aparatas. Būtent ši savita sistema, o ne valstybė bendrąja prasme, nesugebėjo laviruoti audringuose istorinio perėjimo iš industrializmo į informacionalizmą vandenyse. Šiame skyriuje aiškinsimės, kodėl, kaip ir kokiomis sąlygomis tai įvyko.

Ekstensyvusis ekonomikos augimo modelis ir hiperindustrializmo ribos

Pastaraisiais metais mes taip pripratome prie niekinamų sovietų ekonomikos vertinimų, kad dažnai pamirštame, jog ilgą laiko tarpą, ypač XX a. šeštąjį dešimtmetį iki pat septintojo dešimtmečio pabaigos sovietų BNP (bendrasis nacionalinis produktas) augo sparčiau negu daugumoje pasaulio šalių, nors žmogui bei aplinkai tai kainavo labai brangiai.[5] Be abejo, oficialioji sovietų statistika gerokai padidino au-

[5] Greta kitų darbų žr.: Nove (1969/1982); Bergson (1978); Goldman (1983); Thalheim (1986); Palazuelos (1990). Diskusijos dėl statistikos tikslumo, nagrinėjant sovietų ekonomiką, pristatytos Central Intelligence Agency (Centrinės žvalgybos valdybos) (1990b).

gimo rodiklius, ypač XX a. ketvirtąjį dešimtmetį. Reikšmingi G. I. Khanino statistikos darbai,[6] deramai įvertinti tik XX a. dešimtąjį dešimtmetį, rodo, kad sovietų nacionalinės pajamos nuo 1928 iki 1987 metų padidėjo ne 89,5 karto, kaip tvirtino sovietų statistika, o 6,9 karto. Vis dėlto, Khanino apskaičiavimu (jis reikalavo atsižvelgti į apskaičiavimų diapazono žemutinę ribą: žr. lenteles 1.1–1.3 ir piešinius 1.1 ir 1.2), vidutinis sovietų nacionalinių pajamų metinis prieaugis buvo 3,2 procento 1928–1940 metais, 7,2 procento 1950–1960 metais, 4,4 procento 1960–1965 metais, 4,1 procento 1965–1970 metais ir 3,2 procento 1970–1975 metais. Po 1975 metų įsivyravo dalinis sąstingis ir 1980–1982 metais bei po 1987 metų augimas tapo neigiamas. Tačiau apskritai beveik visą Sovietų sąjungos gyvavimo laiką jos ekonomikos augimas buvo spartesnis negu Vakarų, o industrializacijos tempas buvo didžiausias pasaulio istorijoje.

Be to, sistemos veikimo efektyvumą reikėtų vertinti pagal jos tikslus. Vertinant iš šios perspektyvos, Sovietų sąjungą pusę šimtmečio lydėjo nepaprasta sėkmė. Jei nekreiptume dėmesio (tačiau ar galime?) į dešimtis milijonų žmonių (60 milijonų?), praradusių gyvybes revoliucijos, karo, bado, priverstinio darbo, deportacijų bei egzekucijų metu; nacionalinių kultūrų, istorijos bei tradicijų sunaikinimą (tiek Rusijoje, tiek ir kitose respublikose); sistemingą žmogaus teisių ir politinių laisvių pažeidinėjimą; masinį iki tol žmogaus neliestos laukinės gamtos niokojimą; ekonomikos militarizavimą bei visuomenės indoktrinaciją; jei bent vieną analitinę akimirką galėtume pažvelgti į istorijos procesą bolševikų akimis, būtume priblokšti herojiškų komunistinės istorijos mastelių. 1917 metais bolševikai tebuvo saujelė profesionalių revoliucionierių, atstovavusių socialistų judėjimo mažumai. Pats socialistų judėjimas buvo tik dalis platesnio demokratinio judėjimo, sukėlusio 1917 metų vasario revoliuciją beveik vien didžiuosiuose miestuose šalies, kurioje 84 procentai gyventojų buvo įsikūrę kaimo vietovėse.[7] Tačiau jiems pavyko ne tik užgrobti valdžią 1917 metų spalio valstybės perversmo metu, pašalinus visų politinių jėgų konkurenciją, bet ir laimėti žiaurų revoliucinį karą su likusiais caro kariuomenės daliniais – Baltąja gvardija – bei užsienio ekspedicinėmis pajėgomis. Tuo pat metu jie likvidavo anarchisto Machno valstiečių kariuomenę bei revoliucingai nusiteikusius Kronštato jūreivius. Be to, nepaisant skurdaus miestų industrinio proletariato, kurį palaikė tik vienas kitas inteligentas, menkos socialinės bazės bei tarptautinės izoliacijos, bolševikai per rekordiškai trum-

[6] Khanin (1991a). Daugelį metų Khaninas dirbo tyrėju Rusijos mokslų akademijos Sibiro filialo Ekonomikos ir pramonės inžinerijos institute. Be nuorodos į šį veikalą, kuris beveik sutampa su jo daktaro disertacija, daugelis jo darbų buvo išspausdinti minėtojo instituto ekonomikos žurnale *EKO*; pavyzdžiui, žr.: numerius 1989 (4); 1989 (10); 1990 (1); 1991 (2). Sistemingą Khanino indėlio į Sovietų sąjungos ekonomikos statistiką apžvalgą anglų kalba rasite: Harrison (1993: 141–167).

[7] Greta kitų darbų žr.: Trotsky (1965); Conquest (1968, 1986); Cohen (1974); Antonov-Ovseyenko (1981); Pipes (1991).

Lentelė 1.1. Sovietų nacionalinių pajamų augimas 1928–1987 m.: alternatyvūs skaičiavimai (pokytis per laikotarpį, procentais per metus)

Laikotarpis	*CSV*[a]	*CŽV**	*Khaninas*
1928–1940	13,9	6,1	3,2[b]
1940–1950	4,8	2,0	1,6[c]
1928–1950	10,1	4,2	2,5
1950–1960	10,2	5,2	7,2
1960–1965	6,5	4,8	4,4
1965–1970	7,7	4,9	4,1
1970–1975	5,7	3,0	3,2
1975–1980	4,2	1,9	1,0
1980–1985	3,5	1,8	0,6
1985–1987	3,0	2,7	2,0
1950–1987	6,6	3,8	3,8
1928–1987	7,9	3,9	3,3

[a] CSV: Centrinė statistikos valdyba (SSRS).

[b] 1928–1941

[c] 1941–1950

* CŽV: Centrinė žvalgybos valdyba.

Šaltiniai: sudarė Harrisonas (1993: 146), naudodamas šiuos šaltinius – CSV; Khanin: galutinis produktas, apskaičiuotas pagal Khaniną (1991b: 85); CŽV: BNP, apskaičiuotas pagal CŽV (1990a: lentelė A-1).

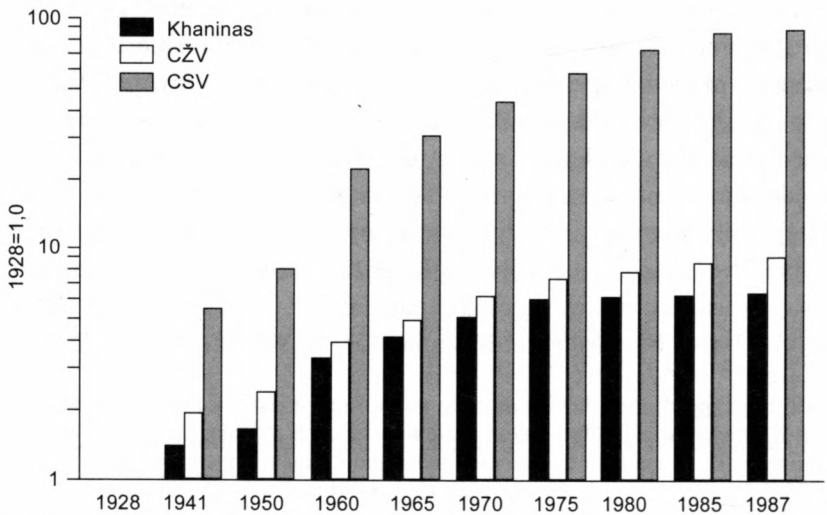

Piešinys 1.1. Sovietų nacionalinės pajamos 1928–1987 m.: alternatyvūs skaičiavimai
Šaltinis: naudodamas lentelėje 1.1 nurodytus duomenis, sudarė Harrisonas (1993: 145).

Lentelė 1.2. Sovietų produkcija ir infliacija 1928–1990 m. (pokytis per laikotarpį, procentais per metus)

	Realusis produkto augimas			*Didmeninių kainų infliacija*	
	Pramonė	*Statyba*	*Nacionalinės pajamos*	*Tikroji*	*Paslėptoji*
CSV[a]					
1928–1940	17,0	–	13,9	8,8	–
1940–1950	–	–	4,8	2,6	–
1950–1960	11,7	12,3[b]	10,2	–0,5	–
1960–1965	8,6	7,7	6,5	0,6	–
1965–1970	8,5	7,0	7,7	1,9	–
1970–1975	7,4	7,0	5,7	0,0	–
1975–1980	4,4	–	4,2	–0,2	–
1980–1985	–	–	3,5	–	–
1985–1987	–	–	3,0	–	–
1928–1987	–	–	7,9	–	–
Khaninas					
1928–1941	10,9	–	3,2	18,5	8,9
1941–1950	–	–	1,6	5,9	3,2
1950–1960	8,5	8,4[b]	7,2	1,2	1,8
1960–1965	7,0	5,1	4,4	2,2	1,6
1965–1970	4,5	3,2	4,1	4,6	2,6
1970–1975	4,5	3,7	3,2	2,3	2,3
1975–1980	3,0	–	1,0	2,7	2,9
1980–1985	–	–	0,6	–	–
1985–1987	–	–	2,0	–	–
1928–1987	–	–	3,3	–	–
1980–1982	–	–	–2,0	–	–
1982–1988	–	–	1,8	–	–
1988–1990[c]	–	–	–4,6	–	–

[a]CSV: Centrinė statistikos valdyba (SSRS)
[b]1955–1960
[c]Preliminarūs duomenys
Šaltiniai: sudarė Harrisonas (1993: 147) pagal šiuos šaltinius: CSV; 1928–1987: skiltyje „Nacionalinės pajamos" apskaičiuotos pagal Khaniną (1991b: 85); kitose skiltyse apskaičiuota pagal Khaniną (1991a: pramonė – 146; statyba – 167); didmeninės kainos – 206, 212); 1980–1990 apskaičiuota pagal Khaniną (1991b: 29).

pą laiką sukūrė industrinę ekonomiką, kuri vos per du dešimtmečius buvo išvystyta taip, kad galėjo gaminti karinę techniką, pajėgusią sunaikinti nacių karo mašiną. Tvirtai pasiryžusi įveikti kapitalizmą Sovietų sąjunga – iš esmės skurdi šalis – per trumpą laiką tapo branduoline supervalstybe, strateginiu kariniu atžvilgiu prilygo Jungtinėms Valstijoms ir 1957 metais išsiveržė į priekį kosmoso užkariavimo varžybose, tuo priblokšdama Vakarų vyriausybes, šventai tikėjusias savo mitais apie komunizmo nepajėgumą sukurti pažangios industrinės ekonomikos.

Šie nepaneigiami žygdarbiai buvo atlikti ekonomikos iškraipymo visiems laikams kaina.[8] Sovietų ekonominės logikos pamatą sudarė hierarchinė prioritetų sis-

[8] Aganbegyan (1988).

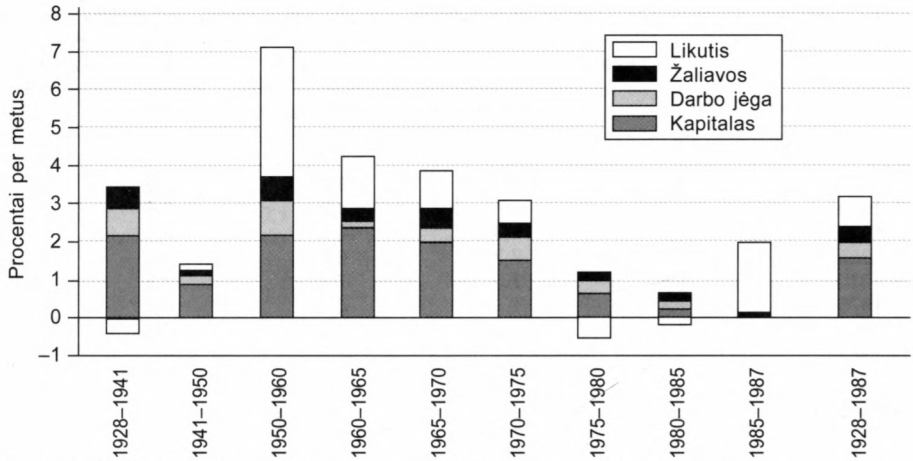

Piešinys 1.2. Sovietų nacionalinės pajamos: sąnaudų įtaka produkcijos augimui
Šaltinis: sudarė Harrisonas (1993: 149) pagal Khanino (1991a, b) duomenis.

Lentelė 1.3. Sovietų sąnaudos ir produktyvumas 1928–1990 m. (pokytis per laikotarpį, procentais per metus)

	Ilgalaikio turto atsargos	*Kapitalo produktyvumas*	*Vieno darbininko išdirbis*	*Žaliavų naudojimo intensyvumas*
CSV[a]				
1928–1940	8,7	4,8	11,9	–0,3
1940–1950	1,0	3,1	4,1	–0,2
1950–1960	9,4	0,8	8,0	–0,5
1960–1965	9,7	–3,0	6,0	–0,2
1965–1970	8,2	–0,4	6,8	–0,4
1970–1975	8,7	–2,7	4,6	0,6
1975–1980	7,4	–2,7	3,4	0,0
1980–1985	6,5	–3,0	3,0	0,0
1985–1987	4,9	–2,0	3,0	0,4
1928–1987	7,2	0,5	6,7	–0,2
Khaninas				
1928–1941	5,3	–2,0	1,3	1,7[b]
1941–1950	2,4	–0,8	1,3	1,1
1950–1960	5,4	1,6	5,0	–0,5
1960–1965	5,9	–1,4	4,1	0,4
1965–1970	5,1	–1,0	3,0	0,4
1970–1975	3,9	–0,6	1,9	1,0
1975–1980	1,9	–1,0	0,2	1,0
1980–1985	0,6	0,0	0,0	1,0
1985–1987	0,0	2,0	2,0	–0,5
1928–1987	3,9	–0,6	2,2	0,8
1980–1982	1,5	–3,6	–2,5	2,5
1982–1988	1,9	–0,2	1,4	0,7
1988–1990[c]	–0,5	–4,1	–4,1	3,4

[a]CSV: Centrinė statistikos valdyba (SSRS).
[b]1,7–2%.
[c] Preliminarūs duomenys.

Šaltiniai: sudarė Harrisonas (1993: 151) pagal šiuos šaltinius: CSV; 1928–1987: apskaičiuota pagal Khaniną (1991b: 85); 1980–1990: apskaičiuota pagal Khaniną (1991b: 29).

tema.[9] Iš žemės ūkio reikėjo išspausti produkciją, kad būtų iš ko dotuoti pramonę ir maitinti miestus, bei pasisavinti darbo jėgą, kad būtų pramonės darbininkų.[10] Vartojamųjų prekių gamyba, aprūpinimas būstu bei paslaugų teikimas buvo nustumti į šalį, pirmenybę teikiant gamybos priemonėms bei žaliavų gavybai, kad socializmas galėtų sparčiai stotis ant kojų visose pagrindinėse gamybos srityse. Sunkioji pramonė buvo subordinuota karo pramonės gamybai, nes karinė galia buvo aukščiausias šio režimo tikslas bei etatizmo kertinis akmuo. Leninizmo-stalinizmo logika, grynąją jėgą laikiusi valstybės – iš esmės kiekvienos valstybės – *raison d'être*, persmelkė visą sovietų ekonomikos institucinę organizaciją bei įvairiais ideologiniais pavidalais atsispindėjo visoje Sovietų sąjungos istorijoje.

Šių prioritetų įgyvendinimui griežčiausiomis sąlygomis užtikrinti, „įvesti politiką į ekonomikos valdymo postus", kaip byloja vienas komunistų šūkis, buvo sukurta iš centro planuojama ekonomika – pirmoji tokio tipo ekonomika pasaulio istorijoje, jei neskaitytume kai kurių centralizuotai valdomų ikiindustrinių ekonomikų. Kainos šioje ekonomikoje, be abejo, yra vien tik apskaitos priemonė, nerodanti jokio ryšio tarp paklausos ir pasiūlos.[11] Visos ekonomikos varomąja jėga tampa vertikalūs administracijos sprendimai, perduodami tarp planavimo institucijų ir vykdančiųjų ministerijų bei tarp ministerijų ir gamybos padalinių.[12] Saitai tarp gamybos padalinių, tiesą pasakius, nebuvo horizontalūs, kadangi jų tarpusavio mainus iš anksto buvo nustačiusios atitinkamos aukštesnės instancijos. Sovietų ekonomiką formavo dvi pagrindinės institucijos, sudariusios centrinio planavimo sistemos branduolį. Pirmoji buvo Gosplanas arba Valstybinis plano komitetas, kuris nustatydavo visos ekonomikos tikslus penkerių metų laikotarpiui, po to pamečiui planuodavo įgyvendinimo priemones kiekvienam produktui, kiekvienam gamybos padaliniui ir visai šaliai, kad nustatytų siekiamas produkcijos apimtis bei išteklių kvotas kiekvienam pramonės, statybos, žemės ūkio ir net paslaugų padaliniui. Greta kitų ypatumų, beveik 200 000 produktų „kainos" kiekvienais metais būdavo nustatomos iš centro. Nieko stebėtina, kad linijinis sovietų planavimas buvo vienas sudėtingiausių pasaulyje.[13]

Kita pagrindinė ekonomikos institucija – mažiau pagarsėjusi, bet, mano nuomone, svarbesnė – buvo Gossnabas (Valstybinis materialinio techninio tiekimo komitetas), atsakingas už visų kiekvienai operacijai reikalingų išteklių valdymą visoje šalyje – nuo adatos iki dramblio. Jei Gosplanas rūpinosi savo matematinių modelių darna, tai Gossnabas – savo visur esančiomis antenomis – veikė tikrame

[9] Menshikov (1990).
[10] Johnson ir McConnell Brooks (1983).
[11] Teorinį iš centro planuojamos ekonomikos logikos paaiškinimą pateikia klasikiniai Janos Kornai (1986, 1990) veikalai.
[12] Nove (1977); Thalheim (1986); Desai (1989).
[13] Cave (1980).

tiekimo įgaliojimų pasaulyje ir faktiškai kontroliavo prekių bei žaliavų srautus, o kartu ir deficitą – fundamentalų sovietinės sistemos bruožą. Gosbankas ar Centrinis bankas niekuomet nevaidino reikšmingo vaidmens ekonomikoje, nes Gosplano sprendimai, kuriuos aiškino bei įgyvendino valstybė pagal partijos Centro komiteto instrukcijas, automatiškai lėmė paskolų bei lėšų apyvartą.[14]

Spartindama industrializaciją bei įgyvendindama planines užduotis, sovietų valstybė ėmėsi vykdyti visišką žmogiškų bei gamtinių išteklių mobilizaciją visoje didžiulėje ir išteklių gausioje šalyje, sudarančioje vieną šeštadalį žemės paviršiaus.[15] Šis ekstensyvaus ekonominio augimo modelis buvo būdingas Sovietų sąjungai ne tik primityvaus kaupimo laikotapį XX a. ketvirtąjį dešimtmetį,[16] bet ir postalininį laikotarpį.[17] Pasak Aganbegyano,

> „tipišką pokario penkerių metų laikotarpį – paprastai per tuos penkerius metus – lėšų naudojimas bei kapitalo investicijos padidėdavo pusantro karto, kuro bei žaliavų gavyba – 25–30 procentų, o nacionalinę ekonomiką papildydavo 10 ar 11 milijonų naujų darbininkų, kurių diduma įsiliedavo į naujas gamybos šakas. Tai buvo būdinga visam 1956–1975 metų laikotarpiui. 1971–1975 metai buvo paskutinis penkerių metų laikotarpis, kurio metu labai padidėjo išteklių naudojimas. Sudėtinis visų gamyboje naudotų išteklių padidėjimo indeksas šį laikotarpį sudarė 21 procentą.“[18]

Apskritai sovietinis ekonominio augimo modelis buvo būdingas industrinės ekonomikos ankstyvajam laikotarpiui. Jos augimo tempas buvo kapitalo investicijų bei darbo sąnaudų dydžio funkcija. Technikos plėtra čia vaidino nedidelį vaidmenį, todėl, sulėtėjus žaliavų tiekimui, galėjo sumažėti pelnas (žr. lentelę 1.4 ir piešinį 1.3). Naudojant ekonometrijos terminus, tai – augimo modelis, kurį apibūdina nekintamo lankstumo gamybos bei pastovios grąžos funkcija.[19] Jos sėkmė priklausė nuo pajėgumo arba nuolat įsisavinti naujus išteklius, arba didinti savo produktyvumą techninės pažangos ir (ar) pasinaudojimo sąlyginiu pranašumu tarptautinėje prekyboje dėka.

Vis dėlto sovietų ekonomika plėtojosi kaip uždaras ūkis priešiškoje pasaulio aplinkoje, formavusioje gynybinį mentalitetą.[20] Prekyba buvo apribota būtiniausiais dalykais ir saugumo sumetimais nuolat kontroliuojama – tai pasakytina tiek apie eksportą, tiek ir apie importą. Sovietų sąjunga niekuomet neturėjo realios

[14] Menshikov (1990).
[15] Jasny (1961); Nove (1977); Ellman ir Kontorovich (1992).
[16] Wheatcroft et al. (1986).
[17] Palazuelos (1990).
[18] Aganbegyan (1988: 7).
[19] Weitzman (1970: 63), cituojama pagal Desai (1987: 63).
[20] Holzman (1976); Desai (1987: 163–172; 251–273); Aganbegyan (1988: 141–156); Menshikov (1990: 222–264).

Lentelė 1.4. Sovietų BNP, darbo jėgos ir kapitalo atsargų augimo rodikliai bei investicijų-BNP ir produkcijos-kapitalo santykis

Metai	Augimo rodiklis			Bendrųjų investicijų-BNP santykis (proc.)	Produkcijos-kapitalo santykis (vidurkis)
	BNP (proc.)	Darbo jėgos darbo valandos (proc.)	Kapitalo ištekliai (proc.)		
1951	3,1	–0,1	7,7		0,82
1952	5,9	0,5	7,5		0,81
1953	5,2	2,1	8,6		0,78
1954	4,8	5,1	10,5		0,74
1955	8,6	1,6	10,6		0,73
1956	8,4	1,9	10,3		0,72
1957	3,8	0,6	9,9		0,68
1958	7,6	2,0	10,0		0,66
1959	5,8	–1,0	9,7		0,64
1960	4,0	–0,3	9,2	17,8	0,61
1961	5,6	–0,7	8,9	18,1	0,59
1962	3,8	1,4	8,8	17,9	0,56
1963	–1,1	0,7	8,8	19,3	0,51
1964	11,0	2,9	8,6	19,1	0,52
1965	6,2	3,5	8,2	18,9	0,51
1966	5,1	2,5	7,7	19,2	0,50
1967	4,6	2,0	7,2	19,9	0,49
1968	6,0	1,9	7,1	20,2	0,48
1969	2,9	1,7	7,2	20,3	0,46
1970	7,7	2,0	7,8	21,0	0,46
1971	3,9	2,1	8,1	21,7	0,45
1972	1,9	1,8	8,2	22,9	0,42
1973	7,3	1,5	8,0	22,3	0,42
1974	3,9	2,0	7,8	23,0	0,40
1975	1,7	1,2	7,6	24,6	0,38
1976	4,8	0,8	7,2	24,5	0,37
1977	3,2	1,5	7,0	24,6	0,36
1978	3,4	1,5	6,9	25,2	0,35
1979	0,8	1,1	6,7	25,2	0,33
1980	1,4	1,1	6,5	25,4	0,31

BNP ir investicijų (apie kurias turima informacijos nuo 1960 metų) dydis išreikštas 1970 metų rubliais, o duomenys apie kapitalo atsargas nurodyti 1973 metų rubliais. Produkcijos-kapitalo santykis yra vidurkis, išvestas padalijus nurodytų metų produkcijos ir kapitalo absoliučiąsias vertes. Kapitalo vertė yra kapitalo atsargų vidurkis dvejų iš eilės metų pradžioje.
Šaltinis: duomenis surinko ir apibendrino Desai (1987: 17).

galimybės užgrobti papildomų išteklių – net ir tuomet, kai Jaltos sutartimi jai buvo pripažintos jos okupuotos Rytų Europos šalys. Sovietų sąjungos vasalinės šalys, pradedant Rytų Vokietija ir baigiant Kuba bei Vietnamu, buvo laikomos veikiau politinėmis marionetėmis, o ne ekonominėmis kolonijomis, o kai kurios iš jų (pavyzdžiui, Kuba) biudžetui užkrovė sunkią naštą.[21] Įdomu pastebėti, kad po-

[21] Marrese ir Vanous (1983). Šios analizės kritiką (kurią laikau kvestionuotina) rasite Desai (1987: 153–162).

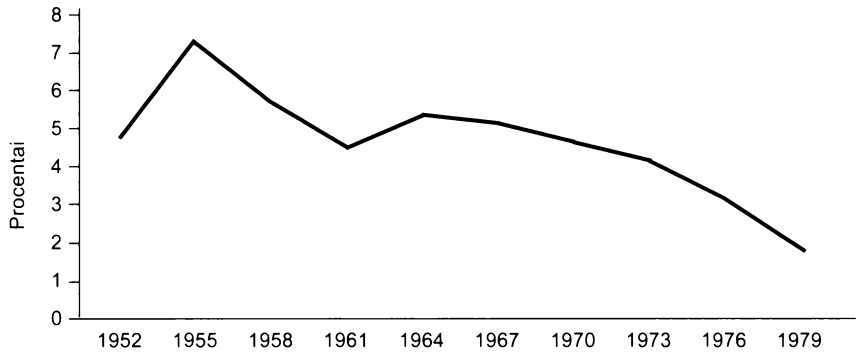

Piešinys 1.3. Sovietų BNP augimo rodikliai 1951–1980 m. Metiniai augimo rodikliai apskaičiuoti išvedus trejų metų vidurkį ir pažymėti kiekvieno laikotarpio metų viduryje.

Šaltinis: sudaryta naudojant 1.4 lentelės 2 skilties duomenis.

litiniai kriterijai buvo svarbesni už ekonominius ir Rusijos bei jos teritorijai nepriklausiusių sovietinių respublikų tarpusavio santykiuose. Sovietų sąjunga buvo unikalus nacionalinio dominavimo atvejis, nes investicijos bei ištekliai regionams buvo skirstomi atvirkštinės diskriminacijos principu – tai yra Rusija kitoms respublikoms skirdavo kur kas daugiau išteklių, negu pati gaudavo iš jų.[22] Atsižvelgiant į tradicinį sovietų nepasitikėjimą užsienio imigrantais bei įsitikinimą išteklių neišsenkamumu šalies Azijos bei šiaurės regionuose, *ekonomikoje* didžiausias dėmesys buvo skiriamas ne geografinei imperijos plėtrai, o kuo visapusiškesniam Sovietijos išteklių – tiek gamtinių, tiek ir žmogiškųjų (verčiant moteris dirbti ne namuose; verčiant žmones dirbti sunkiau) – telkimui.

Tie šio ekstensyvaus ekonomikos augimo modelio ypatumai, kurie užtikrino jo politinių tikslų istorinę sėkmę, buvo ir jo trūkumų šaltinis. Žemės ūkio niokojimas bei brutali prievartinės kolektyvizacijos politika visam laikui sužlugdė kaimo produktyvumą – ne tik žemės dirbimo, bet ir derliaus nuėmimo, sandėliavimo bei skirstymo srityse.[23] Labai dažnai derlius būdavo paliekamas pūti laukuose arba sugesdavo sandėliuose bei ilgose kelionėse į tolimas silosines, kurios būdavo įrengiamos kuo atokiau nuo valstiečių kaimų, kad nepatikimi ir nusivylę kaimo gyventojai jų neišplėštų. Maži privatūs žemės sklypai nuolatos duodavo didesnį derlių, bet jie buvo per maži ir pernelyg dažnai kontroliuojami bei išnaudojami, kad sudarytų atsvarą šiaip jau brangiai kainuojančiam žemės ūkiui. Kai Sovietų sąjunga iš kritinės būklės perėjo į visuomenę, mėginančią išmaitinti savo piliečius, žemės ūkio spragos tapo sunkia našta valstybės biudžetui bei sovietų importui ir pamažu siurbė pramonės investicijų išteklius.[24]

[22] Greta kitų šaltinių žr.: Korowkin (1994).

[23] Volin (1970); Johnson and McConnell Brooks (1983); Scherer and Jakobson (1993).

[24] Goldman (1983, 1987).

Iš centro planuojamą ekonomiką, kuri reikalavo nepaprastai daug išlaidų, tačiau padėjo efektyviai telkti išteklius svarbiausioms planinėms užduotims vykdyti, taip pat slėgė nuolatiniai suvaržymai ir disbalansas, todėl kuo ekonomika darėsi sudėtingesnė, technologiškai pažangesnė bei organizaciškai labiau išplėtota, tuo mažesnis buvo jos produktyvumas. Kai gyventojai pagaliau galėjo rinktis, ką vartoti, o ne rūpintis tiesiog išgyvenimu, kai technologijų kaita vertė įvykdyti nustatytų darbo procedūrų transformaciją ir kai ekonomikos, kurios subjektai buvo funkciškai susiję tarpusavyje plačioje geografinėje teritorijoje, masteliai pranoko „gosplanuotojų" planavimo sugebėjimus, komandinę ekonomiką ėmė kamuoti sisteminės disfunkcijos įgyvendinant planus. Į lankstumo amžių nublokštos vertikaliosios diktatoriškos biurokratijos, klaidžiojančios savais planinių užduočių interpretacijos takeliais, tapo vis labiau atitrūkusios.

Nepaisant to, kad Sovietų sąjunga didžiules lėšas skyrė mokslui ir moksliniams tyrimams bei plėtrai (*research and development, R&D*), ir nepaisant to, kad tarp jos dirbančių gyventojų mokslininkų bei inžinierių buvo daugiau negu kurioje nors kitoje didelėje pasaulio šalyje, fundamentalių technologinių permainų laikotarpiu jos sistema trukdė reikštis ir naujovėms.[25] Kadangi naujovių kūrimą visuomet lydi tam tikra rizika ir nenuspėjamumas, visų lygmenų gamybos padaliniai buvo atgrasomi nuo tokių rizikingų sumanymų. Be to, pati planinės ekonomikos apskaitos sistema buvo fundamentali kliūtis produktyvumą didinančiai naujadarai reikštis – tiek technologijų, tiek ir valdymo srityse. Išsiaiškinkime. Kiekvieno padalinio darbo efektyvumas buvo vertinamas pagal bendrąją produkcijos vertę, išreikštą rubliais. Ši produkcijos vertė (*valovaja produkcija, val*) aprėpė visų gamybos sąnaudų vertę. Lyginant skirtingų metų bendrosios produkcijos vertes buvo nustatomas plano įgyvendinimo lygis ir pagaliau priemokos vadovams bei darbininkams. Tad nebuvo jokio suinteresuotumo mažinti konkretaus produkto gamybos sąnaudų vertę, pasitelkus, tarkime, geresnes technologijas ar geresnį valdymą, jei bendrosios produkcijos vertės sistema nepajėgė šių patobulinimų paversti į didesnę pridėtinę vertę.[26] Be to, vertikalusis gamybos, taip pat ir mokslinės gamybos, organizavimas nepaprastai trukdė tiesti sinergines sąsajas tarp gamybos ir mokslinių tyrimų. Mokslų akademija iš esmės buvo izoliuota nuo pramonės, o kiekviena ministerija turėjo savą mokslo tyrimų rėmimo programą, dažnai nesusijusią su kitų ministerijų programomis ir retai kada bendradarbiaudavo su kitomis. Tuomet, kai informacijos amžiaus priešaušryje brandžiose kapitalistinėse ekonomikose kelią skynėsi nežabota technologinė naujadara, sovietų ekonomikoje vyravo daliniai *ad hoc* technologiniai sprendimai.[27]

[25] Aganbegyan (1988).
[26] Goldman (1987).
[27] Golland (1991).

Panaši situacija buvo ir kitur: kiekvienai ekonomikos šakai bei sektoriui priskirti politiniai prioritetai leido įgyvendinti Komunistų partijos tikslus, iš kurių vienas svarbiausių buvo supervalstybės statuso iškovojimas per maždaug tris dešimtmečius. Tačiau sistemos prioritetai sukėlė sistemos disbalansą tarp sektorių bei chroniską daugumos produktų bei procesų paklausos ir pasiūlos nesuderinamumą. Kadangi šio disbalanso negalėjo parodyti kainos, nustatinėjamos vykdomosios valdžios sprendimais, atotrūkis įgavo stygiaus išraišką. Visa ko stygius tapo struktūriniu sovietų ekonomikos ypatumu.[28] Atsirado būtinybė kurti kovos su stygiumi priemones – nuo pirkėjo iki parduotuvės, nuo gamintojo iki tiekėjo ir nuo vieno vadovo iki kito. Pragmatinis dorojimosi su stygiumi sprendimas – abipusiai naudingų paslaugų tinklas – virto milžiniška neformalių ekonominių mainų sistema, vis plačiau organizuojama remiantis nelegaliu atsiskaitymu pinigais arba prekėmis. Kadangi lojalumas vadovaujantiems biurokratams bei jų protekcija buvo būtina tam, kad ši nelegali sistema galėtų veikti tokiu plačiu mastu, partija ir valstybė buvo įtrauktos į milžinišką šešėlinę ekonomiką – fundamentalią sovietinės sistemos dimensiją. Ją išsamiai išnagrinėjo Gregoris Grossmanas – vienas autoritetingiausių sovietinės ekonomikos tyrėjų.[29] Kai kas teigia, kad ši šešėlinė ekonomika švelnino sistemos nelankstumą, sukurdama kažką panašaus į rinkos mechanizmą, leidusį veikti tikrai ekonomikai. Iš tikrųjų kai tik vadovams ir biurokratams paaiškėjo stygiumi grįstos ekonomikos teikiama nauda, stygius buvo pradėtas nuolat kurti, griežtai laikantis nelanksčių plano normų, sykiu skatinant būtinybę švelninti sistemą, už kurią, be abejo, teko sumokėti tam tikrą kainą. Šešėlinė ekonomika, XX a. aštuntąjį dešimtmetį labai išsikerojusi partijos nomenklatūros nuolaidumo dėka, smarkiai transformavo sovietinę socialinę struktūrą, dezorganizuodama ir pabrangindama planinę ekonomiką, kuriai iš esmės nebebuvo leidžiama planuoti, nes pagrindiniu vykdomosios valdžios aparato „sargų“ interesu tapo šešėlinių mokesčių rinkimas, o ne papildomi dividendai už planinių užduočių vykdymą.[30]

Sovietų ekonomikos tarptautinė izoliacija buvo naudinga sistemai, nes ji sudarė sąlygas planui veikti (atvirojoje ekonomikoje jis praktiškai negalėtų būti įgyvendintas) bei saugojo gamybą nuo tarptautinės konkurencijos spaudimo. Tačiau dėl tos pačios priežasties sovietų pramonė ir žemės ūkis neįstengė konkuruoti pasaulinėje ekonomikoje tą istorijos tarpsnį, kuomet formavosi tarpusavio priklausomybe grįsta globali sistema. Kai Sovietų sąjunga buvo priversta importuoti prekes, ar tai būtų buvę modernūs įrengimai, ar vartojamosios prekės, ar grūdai gyvuliams šerti, ėmė aiškėti ir menko jos pačios pajėgumo mainais eksportuoti sa-

[28] Sisteminio stygiaus atsiradimo komandinėje ekonomikoje analizę žr.: Kornai (1980).
[29] Grossman (1977).
[30] Grossman (1989).

vo pagamintas prekes žalingi padariniai. Sovietija ėmėsi masiškai eksportuoti naftą, dujas, padirbimui skirtas medžiagas bei tauriuosius metalus – XX a. devintąjį dešimtmetį jie sudarė 90 procentų sovietų eksporto į kapitalistines šalis, iš jų vien nafta ir dujos sudarė du trečdalius šio eksporto.[31] Ši išorinė prekybos struktūra, būdinga nebrandžioms ekonomikoms, lengvai pasiduoda ilgalaikiam žaliavų pardavimui kainų mažėjimui pramonės gaminių kainų atžvilgiu ir yra pernelyg veikiama naftos kainų svyravimų pasaulio rinkose.[32] Priklausomybė nuo gamtinių išteklių eksporto trukdė investuoti energijos išteklius bei žaliavas į sovietinę ekonomiką, šitai toliau žlugdė ekstensyvųjį augimo modelį. Kita vertus, kai 1986 metais smuko naftos kaina, ekonomikos importo pajėgumui buvo padaryta didelė žala, dėl kurios padidėjo vartojamųjų prekių bei žemės ūkio naudmenų stygius.[33]

Vis dėlto bene labiausiai triuškinamas sovietų ekonomikos trūkumas buvo pats sovietų valstybės stiprybės šaltinis – pernelyg didelis karinės pramonės kompleksas bei nepakeliamai išpūstas gynybos biudžetas. Praėjusio šimtmečio devintąjį dešimtmetį sovietų gynybos išlaidos sudarė maždaug 15 procentų BNP, o tai daugiau kaip dukart pranoko atitinkamas JAV išlaidas pačiame Reagano epochos gynybos formavimo įkarštyje. Kai kurie skaičiavimai nurodo dar didesnį skaičių – nuo 20 iki 25 procentų BNP.[34] Apie 40 procentų pramonės produkcijos buvo skiriama gynybos reikalams, o įmonių, susijusių su karinės pramonės kompleksu, gamybos apimtys sudarė apie 70 procentų visos pramonės gamybos. Tačiau ši milžiniška karinė pramonė padarė ir gilesnę žalą civilinei ekonomikai.[35] Jos įmonės telkė talentingiausius mokslininkus, inžinierius bei kvalifikuotus darbininkus, buvo aprūpintos geriausia įranga bei prieiga prie technologinių išteklių. Jos turėjo savus mokslinių tyrimų centrus, – technologiniu atžvilgiu pažangiausius visoje šalyje, – be to, joms buvo teikiama pirmenybė skirstant importo kvotas. Taigi jose telkėsi didžiausias sovietinis pramonės, žmonių bei technologijų potencialas. O kai šie ištekliai būdavo paskirstomi kariniam sektoriui, jų beveik nebelikdavo civilinei gamybai ar civilinėms reikmėms tenkinti. Technologiniai gretutiniai produktai* (*spin-offs*) buvo retenybė, o civilinės paskirties gaminių santykis su visa karinės pramonės įmonių produkcija paprastai nesiekdavo nė dešimties procentų. Vis dėlto didžiąją dalį televizorių bei kitų elektroninių vartojamųjų prekių gamino karinės įmonės – tai buvo šalutinė jų veiklos sritis. Nereikia nė sakyti, kad vartotojo patenkinimui buvo skiriamas minimalus dėmesys, nes šios įmonės or-

[31] Menshikov (1990).
[32] Veen (1984).
[33] Aganbegyan (1988).
[34] Steinberg (1991).
[35] Rowen ir Wolf (1990); Cooper (1991).

* Šiame kontekste – civilinėms reikmėms skirti produktai, sukurti atliekant karinius ar vyriausybės užsakytus mokslinius tyrimus. – *Red. past.*

ganiškai priklausė nuo Gynybos ministerijos. Karinės pramonės sektorius sovietų ekonomikoje veikė kaip juoda skylė, praryjanti didumą kūrybinės visuomenės energijos ir pradanginanti ją nematomos inercijos bedugnėje. Šiaip ar taip, juk ekonomikos militarizavimas yra sistemos, absoliučią pirmenybę teikiančios valstybės galiai dėl valstybės galios, loginis atributas. Tai, kad nuskurdinta, daugiausia kaimiška ir beveik neišvystyta šalis, tokia kaip Sovietų sąjunga amžiaus pradžioje, vos per tris dešimtmečius įstengė tapti viena didžiausių karinių supervalstybių istorijoje, neišvengiamai atsiliepė sovietų civilinei ekonomikai bei jos piliečių kasdieniam gyvenimui.

Sovietų vadovybė žinojo apie planinėje ekonomikoje ryškėjančius prieštaravimus bei trūkumus. Kaip sakyta anksčiau, sovietų istorijoje dominavo cikliška reformų ir restruktūrizacijos bandymų kaita.[36] Chruščiovas mėgino priartinti socializmo pasiekimus prie žmonių, gerindamas žemės ūkio produkcijos kokybę bei skirdamas daugiau dėmesio vartojamosioms prekėms, būstui bei socialinėms pašalpoms, ypač pensijoms.[37] Be to, jis įsivaizdavo naujo tipo ekonomiką – tokią, kurioje gamybos jėgos galėtų plėtotis visu pajėgumu. Mokslas ir technologijos turėtų tarnauti ekonomikos raidai, o Sibiro, Tolimųjų Rytų bei Vidurinės Azijos respublikų gamtiniai ištekliai – sėkmingai naudojami. Sėkmingo pirmųjų palydovų paleidimo sukelto entuziazmo atmosferoje įvykęs XXI Komunistų partijos suvažiavimas, remdamasis augimo rodikliais, prognozavo, kad per 20 metų SSRS pasieks tokį pat ekonomikos lygį, kaip ir Jungtinės Valstijos. Sykiu pasikeitė ir bendra kapitalizmo įveikos strategija: nuo karinės konfrontacijos neišvengiamumo buvo pereita prie taikaus koegzistavimo bei taikių varžybų oficialiosios politikos. Chruščiovas buvo įsitikinęs, kad socializmo pasiekimų demonstravimas galiausiai atvers komunistų partijoms vartus į valdžią likusioje pasaulio dalyje.[38] Tačiau jis žinojo, kad prieš pastūmėjant tarptautinį komunistų judėjimą į šią grandiozinę perspektyvą (kurios ėmėsi Kinijos komunistai) reikės atlikti kai kuriuos pakeitimus Sovietų valstybės biurokratijos sistemoje. Kai XX Komunistų partijos suvažiavime buvo atskleisti Stalino žiaurumai ir griežto partijos kurso šalininkai buvo priversti gintis, Chruščiovas panaikino ekonomikos ministerijas, apribojo Gosplano įgaliojimus ir perdavė atsakomybę regionų ekonomikos taryboms (*sovnarchozy*). Atsakydama į tai, biurokratija, kaip ir buvo galima tikėtis, pertvarkė neformalius ribotų išteklių kontrolės bei valdymo iš viršaus į apačią tinklus. Dėl to kilo planavimo sistemos dezorganizacija, o ši savo ruožtu nusmukdė gamybą bei žymiai sulėtino žemės ūkio plėtrą – Chruščiovo reformų pamatą. Anksčiau negu Chruščiovas galėjo sureaguoti į savo politikos, kurios pripažintas trūkumas

[36] Van Regemorter (1990).
[37] Gustafson (1981); Gerner ir Hedlund (1989).
[38] Taibo (1993b).

buvo besaikis voliuntarizmas, sabotažą, partijos aparatas įvykdė vidaus perversmą, užbaigusį Chruščiovo kadenciją 1964 metais. Iš karto po to Gosplanui buvo grąžinti seni įgaliojimai ir įsteigtos naujos pavaldžios ministerijos, per kurias planavimo administracija galėjo siekti savo direktyvų įgyvendinimo.

Ekonomikos reformos nebuvo visiškai užvilkintos, bet buvo nukreiptos nuo valstybės administracijos lygmens į įmonių lygmenį. 1965 metų Kosygino reformos,[39] įkvėptos ekonomistų Libermano ir Nemčinovo, suteikė daugiau sprendimų priėmimo laisvės įmonių vadovams bei eksperimentavo su kainų sistema, kad galėtų atsiskaityti už gamyboje naudojamus išteklius. Daugiau dėmesio buvo skiriama vartojamosioms prekėms (jų gamybos apimtys 1966–1970 metais pirmą kartą ėmė didėti sparčiau negu gamybos priemonių). Buvo skatinama ir žemės ūkio plėtra, todėl 1966–1971 metais žymiai padidėjo ir jo gamybos apimtys. Tačiau susidūrusios su planinės ekonomikos logika šios reformos negalėjo trukti ilgiau. Įmonėms, kurių produktyvumas padidėjo dėl ką tik įgytos laisvės, ateinančiais metais buvo nustatytos didesnės gamybos kvotos. Pažangūs įmonių vadovai ir darbininkai (tarkime, Tulos miesto Ščekino chemijos pramonės įmonės, 1967 metais tapusios reformų pavyzdžiu) pasijuto patekę į spąstus ar tiesiog užsitraukę bausmę, nes jiems teko didinti darbo tempą, tuo tarpu įmonių, kurių gamybos tempas liko nepakitęs, biurokratinė rutina nebuvo trikdoma. XX a. aštuntojo dešimtmečio pradžioje Kosyginas prarado galios svertus, ir neryžtingų reformų naujoviškasis potencialas išnyko.

Pirmuosius dešimtį Brežnevo valdymo metų (1964–1975)[40] buvo pastebimas nuolatinis ekonomikos augimas (vidutiniškai daugiau kaip keturiais procentais per metus) bei politinis stabilumas, nuosekliai gerėjo žmonių gyvenimo sąlygos. Sąvokos „sąstingis“ (*zastoj*), paprastai taikomos Brežnevo valdymo laikotarpiui, nederėtų priskirti pirmajai šio laikotarpio daliai.[41] Sąlyginis sąstingis įsivyravo ne anksčiau kaip nuo 1975 metų ir 1980 metais pasiekė nulinį augimo lygį. Šio sąstingio priežastys buvo struktūrinės ir tai buvo veiksniai, tiesiogiai skatinę Gorbačiovo *perestroiką*.

Padma Desai, pateikęs sovietų ekonomikos augimo atsilikimo empirinius įrodymus ir ekonometrinę interpretaciją (žr. priešinį 1.3), visa tai aiškino technologijų kaitos tempo lėtėjimu bei ekstensyviojo kaupimo modelio pelningumo mažėjimu[42] Abelis Aganbegyanas taip pat nurodo, kad sovietų ekonomikos augimas smuko dėl pasenusio industrializacijos modelio, paremto ekstensyviu kapitalo, darbo jėgos bei gamtinių išteklių naudojimu, taikymo.[43] Technologinis atsilikimas ma-

[39] Kontorovich (1988).
[40] Goldman (1983); Veen (1984); Mitchell (1990).
[41] Van Regemorter (1990).
[42] Desai (1987).
[43] Aganbegyan (1988).

žino naftos bei dujų, geležies, tauriųjų metalų gavybos bei anglių kasybos pelningumą. Dėl atstumo ir geografinių kliūčių, kurias sudarė atšiaurios sąlygos šiaurinėje ir rytinėje Sovietų sąjungos teritorijos dalyse, naujų išteklių žvalgymas tapo itin brangus dalykas. Sovietų ekonomikoje mažėjo ir darbo jėgos ištekliai, nes dėl švietimo ir ekonomikos raidos bei beveik visiško moterų įtraukimo į darbo jėgos gretas ilgainiui sumažėjo gimstamumas. Taigi išnyko vienas iš ekstensyvaus kaupimo modelio pastolių – nenutrūkstamas darbo jėgos augimas. Ir dar. Kapitalo sąnaudų dydį ribojo mažėjančios įplaukos iš investicijų, nes buvo naudojama ta pati gamybos funkcija, kaip ir ankstesnėje industrializacijos stadijoje. Tam pačiam produkcijos kiekiui pagaminti naujomis ekonominėmis sąlygomis reikėjo sunaudoti daugiau kapitalo – tą rodo žymiai sumažėjęs produkcijos ir kapitalo santykio koeficientas (žr. lentelę 1.4).

Atsilikimą lėmė ir šio kaupimo modelio vidaus dinamika bei biurokratinė logika. XX a. aštuntąjį dešimtmetį Stanislavas Menšikovas drauge su jaunų ekonomistų komanda Mokslų akademijos Ekonomikos institute Novosibirske sukūrė tarpsektorinį sovietų ekonomikos modelį. Mokslininkas teigė:

> „Ekonomikos analizė parodė, kad mūsų sprendimai dėl investicijų, gamybos bei skirstymo iš esmės nebuvo skirti žmonių gerovei kelti, technologinei pažangai skatinti bei užtikrinti pakankamai aukštus augimo rodiklius, kad būtų palaikyta ekonomikos pusiausvyra. Sprendimai veikiau buvo priimami siekiant maksimizuoti ministerijų galią, šioms stengiantis paskirstyti pernelyg centralizuotus materialius, finansinius, darbo jėgos, gamtinius bei intelektinius išteklius. Mūsų ekonominė matematinė analizė parodė, jog sistemą slėgė neįveikiama vidaus inercija ir kad jos neefektyvumas neišvengiamai turėjo didėti." [44]

Sovietų ūkio neefektyvumas pradėjo ypač kristi į akis tuomet, kai vis daugiau labiau išsilavinusių ir pasitikinčių savimi gyventojų ėmė kelti didesnius vartojimo reikalavimus ir šitaip spaudė vyriausybę – ne sistemą kritikuojančių socialinių judėjimų forma, o lojaliai nusiteikusių piliečių reikalavimų po truputį tesėti būsiančios gerovės pažadus forma.[45]

XX a. devintąjį dešimtmetį sistemos gebėjimą reformuotis varžė dvi svarbios struktūrinės problemos. Viena vertus, tai, kad ekstensyvusis ekonomikos plėtros modelis tapo nebeveiksmingas, reiškė, jog atėjo metas diegti naują gamybos formą, kurioje didesnė svarba tektų technologijų kaitai, naudojantis besiplėtojančios technologinės revoliucijos privalumais ir taip iš esmės didinant visos ekonomikos produktyvumą. Šiam tikslui pertekliaus dalį reikėjo atidėti socialinių reikmių tenkinimui, o sykiu užtikrinti, kad tai nesutrukdytų karinio aparato modernizavi-

[44] Menshikov (1990: 8).
[45] Lewin (1988).

mui. Kita vertus, perdėtas ekonomikos valdymo biurokratizavimas bei jo rezultato – šešėlinės ekonomikos įsigalėjimo – chaotiški padariniai turėjo būti šalinami pertvarkant planavimo institucijas bei įvedant paralelinių prekių bei paslaugų pasisavinimo ir skirstymo sistemų kontrolę. Abiem – technologijų modernizavimo ir administracijos atnaujinimo – atvejais turėjo būti įveiktos didžiulės kliūtys.

Technologijų klausimas

Nepaisant centralizuoto planavimo trūkumų, Sovietų sąjunga sukūrė galingą pramonės ekonomiką. Kai 1961 metais Chruščiovas pasauliui pareiškė, kad jau XX a. devintąjį dešimtmetį SSRS pagamins daugiau pramonės gaminių negu Jungtinės Valstijos, dauguma Vakarų stebėtojų šaipėsi iš jo, net ir sukrėsti pirmojo palydovo paleidimo sukelto šoko. Ironiška, tačiau bent jau oficialioji statistika byloja, kad, nepaisant ūkio atsilikimo ir socialinės netvarkos, devintąjį dešimtmetį daugelyje sunkiosios pramonės sektorių Sovietų sąjunga gerokai lenkė JAV: ji pagamino 80 procentų daugiau plieno, 78 procentais daugiau cemento, 42 procentais daugiau naftos, 55 procentais daugiau trąšų, dvigubai daugiau geležies luitų ir penkis kartus daugiau traktorių.[46] Tačiau problema buvo ta, kad tuo metu pasaulio gamybos sistema jau buvo persiorientavusi į elektronikos ir specialiosios paskirties chemikalų gamybą bei artėjo biotechnologijų revoliucijos link – tai yra tas sritis, kuriose sovietų ekonomika demonstravo didelį atsilikimą.[47] Pagal visus vertinimus bei rodiklius, Sovietų sąjunga praleido informacinių technologijų revoliuciją, kuri pasaulyje formavosi XX a. aštuntojo dešimtmečio viduryje. Pažangiausių mikroelektronikos ir telekomunikacijos įmonių Zelenograde (sovietiniame Silicio slėnyje, įsikūrusiame 25 km nuo Maskvos)[48] tyrimas, kurį 1991–1993 metais atlikome drauge su Svetlana Nataluško, atskleidė, jog tarp sovietinių ir vakarietiškų elektronikos technologijų būta didžiulio technologinio atotrūkio, nors su mumis bendravusio mokslinio ir inžinerinio personalo bendra techninė kvalifikacija apskritai buvo aukšta. Pavyzdžiui, net ir tais nesenais laikais Rusijos įmonės dar nebuvo pajėgios projektuoti submikroninių lustų, o jų „sterilios patalpos“ buvo tokios „purvinos“, kad jose net negalėjo būti gaminami pažangiausi jų suprojektuoti lustai. Tačiau pagrindine savo technologinio atsilikimo priežastimi jų atstovai įvardijo puslaidininkių gamybai reikalingos įrangos nebuvimą. Tai pasakytina ir apie kompiuterių pramonę. Kaip parodė kito tyrimo, kurį 1990 metais atlikau Mokslų akademijos Sibiro filialo Novosibirske tyrimų institutuose, nuo Amerikos ar Japonijos kompiuterių pramonės Sovietija buvo atsilikusi maždaug 20 me-

[46] Walker (1986: 53).
[47] Amman ir Cooper (1986).
[48] Castells ir Natalushko (1993).

tų.[49] Asmeninių kompiuterių revoliucija visiškai aplenkė sovietų technologiją – tas pats, beje, atsitiko ir IBM. Tačiau kitaip negu IBM, Sovietų sąjungai prireikė daugiau kaip dešimtmečio, kad pradėtų projektuoti bei gaminti savą kloną, įtartinai panašų į „Apple One".[50] Jei pažvelgtume į kitą spektro kraštą, – didelio galingumo kompiuterių kategoriją, turėjusią būti etatistinės technologinės sistemos pranašumu, – tai 1991 metais, tuomet, kai jų gamyba buvo pačiame įkarštyje, didžiausias visuminis sovietinių mašinų galingumas buvo 2 kartus mažesnis negu vienintelio *Cray Research** giganto.[51] O jei kalbėtume apie bazinę technologinę infrastruktūrą, tai 1992 metais Diane Doucette atliktas tyrimas apie sovietinę telekomunikacijų sistemą taip pat atskleidė jos atsilikimą, palyginti su visomis didžiausiomis industrinėmis šalimis.[52] Net ir svarbiausių karinės paskirties technologijų srityje XX a. devintojo dešimtmečio pabaigoje Sovietų sąjungą gerokai aplenkė JAV. 1989 metais JAV gynybos departamento atikta lyginamoji JAV, NATO, Japonijos ir SSRS karinių technologijų analizė parodė, kad Sovietų sąjunga buvo labiausiai atsilikusi šalis penkiolikoje iš dvidešimt penkių analizuotų technologijų sričių ir neprilygo JAV nė vienoje jų.[53] Mallereto ir Delaporte atlikta karinių technologijų analizė taip pat patvirtina šį faktą.[54]

Kita vertus, nėra jokių akivaizdžių, tiesioginių tokio atsilikimo priežasčių. Sovietų sąjunga ne tik turėjo stiprų mokslinį pagrindą bei gana pažangias technologijas, kad kosmoso užkariavimo varžybose XX a. šeštojo dešimtmečio pabaigoje[55] aplenktų JAV, tačiau oficialioji Brežnevo valdymo laikų doktrina „mokslo ir technikos revoliuciją" (MTR) pavertė sovietų strategijos įveikti Vakarus ir sukurti komunizmą ant socialistinių gamybos santykių formuojamo technologijų pamato branduolių.[56] Šio prioriteto deklaravimas nebuvo ir grynai ideologinis diskursas. MTR svarba buvo patvirtinama masinėmis investicijomis į mokslą, mokslinius tyrimus ir plėtrą bei techninio personalo mokymus, todėl devintąjį dešimtmetį SSRS buvo daugiau mokslininkų bei inžinierių, palyginti su bendru gyventoju skaičiumi, negu kurioje nors kitoje pasaulio šalyje.[57]

---

[49] Castells (1991); sutrumpintą šios analizės variantą žr.: Castells ir Hall (1994: 4 sk.).

[50] Agamirzian (1991).

* *Cray Research* – 1972 m. įkurta JAV mokslinių tyrimų ir plėtros bendrovė, kūrusi superkompiuterius; šiuo metu – *Cray Inc.* – *Red. past.*

[51] Wolcott ir Goodman (1993); taip pat žr.: Wolcott (1993).

[52] Doucette (1995).

[53] US Department of Defense (1989), duomenis pateikia ir cituoja Alvarez Gonzalez (1993).

[54] Malleret ir Delaporte (1991).

[55] *US News and World Report* (1988).

[56] Afanasiev (1972); Dryakhlov et al. (1972). Šios tematikos apžvalgą anglų kalba žr.: Blyakhman ir Shkaratan (1977).

[57] Žr.: Fortescue (1986); Smith (1992: 283–309).

Taigi mes ir vėl likome prie minties, kad „sistema“, o ne žmonės ir ne materialių išteklių, skiriamų mokslo ir technikos vystymui, stoka pakirto jos pamatus ir lėmė technologinį atsilikimą tuo svarbiausiu momentu, kai likusiame pasaulyje įvyko esminis paradigmos pasikeitimas. Iki XX a. septintojo dešimtmečio pagrindinėse technologijų srityse dar nebuvo pastebimi sovietų atsilikimo požymiai; išimtis buvo biologijos mokslai, kuriuos nusiaubė lysenkizmas.[58] Tačiau kai tik technologijų raidoje įvyko pertrūkis, – kaip ir Vakaruose nuo aštuntojo dešimtmečio pradžios, – moksliniai tyrimai nebegalėjo skatinti technologijų pažangos, o bandymai mokytis apgrąžos inžinerijos* dėka įtraukė Sovietų sąjungą į iš anksto pasmerktą kovą su technologinės naujadaros spartėjimu Amerikoje ir Japonijoje.[59] Aštuntąjį dešimtmetį atsitiko „kažkas“, kas sukėlė SSRS technologinį atsilikimą. Tačiau tas „kažkas“ nutiko ne Sovietų sąjungoje, o brandžios ekonomikos kapitalistinėse šalyse. Dėl naujosios technologijų revoliucijos, paremtos informacinėmis technologijomis bei sparčia šių technologijų sklaida įvairiausiose praktinio naudojimo srityse, ypatumų sovietų sistemai buvo nepaprastai sunku įsisavinti ir pritaikyti jas saviems tikslams. Technologijų raidą varžė ne Brežnevinio sąstingio laikotarpio krizė – tikriau sakant, būtent sovietų sistemos nesugebėjimas integruoti išliaupsintosios „mokslo ir technikos revoliucijos“ ir prisidėjo prie jos ekonomikos sąstingio. Aptarkime konkrečias šio nepajėgumo priežastis.

Pirmoji priežastis buvo ekonominių išteklių, mokslo ir technologijų, pažangių įrengimų ir protinių pajėgumų įtraukimas į karinės pramonės kompleksą. Ši plati sritis, kuriai devintojo dešimtmečio pradžioje teko apie du trečdalius pramonės gamybos, o kartu su karinėmis pajėgomis – nuo 15 iki 20 procentų sovietų BNP,[60] buvo tikra mokslinių ir technologinių pajėgumų švaistykla: ji telkė didžiausius talentus bei geriausią įrangą, o civilinei ekonomikai mainais grąžindavo tik pusėtinus elektros prietaisus bei vartojamąsias elektronikos prekes.[61] Tik nedaugelis pažangiųjų technologijų, išrastų, naudotų ar taikytų karinės pramonės komplekse, buvo paskleistos visuomenėje, daugiausia saugumo, bet taip pat ir informacijos kontrolės sumetimais, dėl kurių karinės įmonės virto tikromis pažangios pramoninės praktinės patirties (*know-how*) oligopolijomis. Be to, karinių įmo-

[58] Thomas ir Kruse-Vaucienne (1977); Fortescue (1986).

* Apgrąžos inžinerija (*reverse engineering, RE*) yra egzistuojančios sistemos analizės procesas, kurio metu sistema (mechaninis prietaisas, mikrolustas, kompiuterio programa ir pan.) yra išskaidoma ir jos veikimas išnagrinėjamas, paprastai siekiant sukonstruoti naują įrenginį ar programą, kuri atliktų tas pačias užduotis, tačiau joje niekas nebūtų nukopijuota nuo originalo. – *Vert past.*

[59] Goldman (1987).

[60] Sapir (1987); Audigier (1989); Alexander (1990: P-7620); Steinberg (1991).

[61] Alvarez Gonzalez (1993).

nių – tiek Rytų, tiek ir Vakarų – bendras motyvas buvo ir tebėra įsiteikti savo vienintelei klientei: Gynybos ministerijai.[62] Kadangi technologijos buvo plėtojamos arba taikomos taip, kad atitiktų itin specifinius karinės techninės įrangos reikalavimus, todėl Rusijoje ir JAV buvo labai sunku įgyvendinti kokį nors gamybos demilitarizavimo (*conversion)* projektą. Kam pramonės ar vartotojų rinkai reikalingas lustas, suprojektuotas taip, kad atlaikytų branduolinį sprogimą? Amerikos elektroninės gynybos pramonės šakas nuo spartaus senėjimo gelbėjo jų sąlyginis atvirumas kitų Amerikos bendrovių, taip pat Japonijos elektronikos gamintojų konkurencijai.[63] Tuo metu sovietų įmonės, gyvavusios uždaroje ekonomikoje, nebuvo skatinamos eksportuoti ir neturėjo jokio kito tikslo, išskyrus vadovavimąsi Gynybos ministerijos instrukcijomis, nebūtinai atitinkančiomis nūdienos reikalavimus, ir sekė technologine trajektorija, vis labiau tolstančia nuo visuomenės reikmių ir nuo likusiame pasaulyje vykstančių naujadaros procesų.[64]

Karo pramonės reikalavimų technologijų eksploatacinėms savybėms primesta logika daugiausia lėmė sovietų kompiuterijos žlugimą, nors nuo XX a. penktojo dešimtmečio vidurio iki septintojo dešimtmečio vidurio ji nedaug teatsiliko nuo vakarietiškųjų ekvivalentų ir buvo pagrindinis pažangos veiksnys sovietų kosmoso programos pradžioje.[65] Kompiuteriai buvo pradėti projektuoti Mokslų akademijoje Kijeve penktąjį dešimtmetį, vadovaujant profesoriui S. A. Lebedevui.[66] Pirmasis prototipas MESM buvo sukurtas 1950 metais, praėjus tik ketveriems metams po pirmojo Amerikos kompiuterio UNIAC pasirodymo. Šeštojo dešimtmečio pabaigoje ir septintąjį dešimtmetį iš šių prototipų buvo sukurta visa pagrindinių kompiuterių (*mainframes*) šeima: M-20, BASM-3M, BASM-4, M-220 ir M-222. Ši kryptis pasiekė kulminaciją 1968 metais, kuomet buvo pagaminta galinga mašina BESM-6, gebėjusi atlikti 800000 operacijų per sekundę ir tapusi sovietinės kompiuterijos darbiniu arkliuku kitus du dešimtmečius. Tačiau tai buvo paskutinis didelis uždaros sovietų kompiuterijos pramonės laimėjimas. 1965 metais, spaudžiama kariuomenės, sovietų vyriausybė nutarė perimti IBM 360 modelį kaip Ekonominės savitarpio pagalbos tarybos (sovietų dominuojamos Rytų Europos tarptautinės organizacijos) Vieningos kompiuterių sistemos pagrindą. Nuo tada IBM ir skaitmeniniai kompiuteriai, o vėliau ir kai kurie Japonijos kompiuteriai Sovietų sąjungoje tapo norma. Užuot plėtoję savą projektavimo ir gamybos liniją, sovie-

[62] Faktinę medžiagą vietoje surinko Manuelis Castellsas, Svetlana Natalushko ir Zelenogrado elektronikos įmonių bendradarbiai (1991–1993). Apie problemas, susijusias su Vakarų ekonomikų gynybos pramonės šalutiniais technologiniais produktais, skaitykite: Kaldor (1981).

[63] Sandholtz et al. (1992).

[64] Cooper (1991).

[65] Faktinę medžiagą vietoje surinko Manuelis Castellsas Novosibirske (1990) ir Zelenograde (1992–1993); taip pat žr.: Hutching (1976); Amman ir Cooper (1986).

[66] Agamirzian (1991).

tų elektronikos mokslinių tyrimų ir plėtros centrai bei įmonės (visi buvo pavaldūs Gynybos ministerijai) ėmėsi kompiuterių iš Vakarų kontrabandos, naudodamiesi apgrąžos inžinerija ir perdarydami kiekvieną modelį taip, kad jis atitiktų sovietų kariuomenės reikalavimus. KGB (Valstybės saugumo komitetas) gavo pirminės svarbos užduotį – bet kokia kaina perimti pažangiausią Vakarų praktinę patirtį ir įrangą, ypač elektronikos srityje.[67] Atviras ir slaptas technologijų perėmimas iš Vakarų – tiek projektų, tiek ir pačios įrangos – tapo pagrindiniu informacinių technologijų revoliucijos Sovietų sąjungoje veiksniu. Tai neišvengiamai skatino atsilikimą, nes laiko tarpai tarp momento, kai pasaulinėje rinkoje pasirodydavo (ar net tapdavo prieinamas KGB agentams) naujas kompiuteris, ir akimirkos, kai sovietų fabrikai būdavo pasirengę jį pradėti gaminti, tapdavo vis ilgesni, palyginti su per tą laiką padaryta pažanga, ypač turint galvoje XX a. aštuntojo dešimtmečio pabaigos technologines varžybas. Kadangi ta pati procedūra buvo taikoma visoms elektronikos detalėms bei programinei įrangai, atsilikimas viename pramonės segmente lėmė atsilikimą kituose, šitaip dar labiau didindami technologinį atotrūkį. Jei septintojo dešimtmečio pradžioje kompiuterių projektavimo srityje padėtis buvo beveik lygiavertė, tai dešimtąjį dešimtmetį projektavimo ir gamybos pajėgumų atžvilgiu susidarė dvidešimties metų skirtumas.[68]

Panašūs dalykai dėjosi ir su programine įranga. Septintojo dešimtmečio sovietinės mašinos buvo valdomos endogeniškai išplėtota ALGOL kalba, kuri galėjo nutiesti kelią sistemų integracijai – sričiai, kuri yra šiuolaikinės kompiuterijos pažinimo riba. Tačiau aštuntąjį dešimtmetį, norėdami pradėti eksploatuoti amerikietiškojo tipo kompiuterius, sovietų mokslininkai sukūrė savą FORTRAN versiją, kuri dėl programinės įrangos tobulėjimo Vakaruose greitai paseno. Galiausiai jie ėmė kopijuoti – be teisinių įgaliojimų – visą programinę įrangą, kokia tik pasirodydavo Amerikoje, sykiu įvesdami tą patį atsilikimo mechanizmą į sritį, kurioje Rusijos matematikai galėjo tapti pasaulio mokslo lyderiais.

Kodėl taip nutiko? Kodėl, nors ir paradoksiška, sovietų kariuomenė ir KGB nusprendė tapti technologiškai priklausomos nuo JAV?! Tyrėjai, iš kurių ėmiau interviu Mokslų akademijos Informatikos sistemų institute Novosibirske, pateikė įtikinamą argumentą, paremtą jų pačių patirtimi. Srityje, kuri buvo per menkai ištirta, kad patenkintų nerimaujančią karinę ir politinę vadovybę, sovietinių kompiuterijos mokslų plėtros galimybės skyrium nuo likusio pasaulio buvo pernelyg miglotos. Kuo virstų sovietų galia, grįsta kompiuteriniu pajėgumu, jei jos tyrėjai

[67] Andrew ir Gordievsky (1990: 521ff).

[68] Informatikos sistemų instituto, priklausančio Rusijos mokslų akademijos Sibiro filialui, direktoriaus įvertinimas. Šį įvertinimą patvirtino šeši telekomunikacijų ir elektronikos institutų Zelenograde inžinieriai ir vadybininkai, kai aš šiuose institutuose atlikinėjau tyrimą; žr.: Castells ir Natalushko (1993); Castells ir Hall (1994: 4 sk.).

išleistų iš akių itin svarbią naujovę, jei technologinė trajektorija, į kurią jie buvo įsprausti, pavojingai nukryptų nuo Vakarų nežinoma kryptimi? Ar nebūtų per vėlu keisti kryptį tuomet, jei vieną dieną JAV pastebėtų, jog Sovietų sąjunga neturi realios kompiuterinės galios, kad galėtų efektyviai gintis? Todėl Sovietų vadovybė (veikiausiai aukšto lygio sprendimu, paveiktu KGB) pasirinko konservatyvų, bet saugų kelią: privalome turėti tokias pat mašinas, kaip ir „jie", net jei „jų" kompiuterių atgaminimui prireiks daugiau laiko. Šiaip ar taip, kelerių metų technologinis atsilikimas elektroninių schemų srityje negalėtų sutrukdyti Armagedonui – svarbu tik, kad jos apskritai veiktų. Dėl karinių interesų dominavimo Sovietų sąjunga paradoksaliu būdu tapo technologiškai priklausoma nuo Jungtinių Valstijų svarbiausioje – informacinių technologijų – srityje.

Japonijos elektronikos bendrovės ankstyvaisiais raidos etapais taip pat ėmėsi kopijuoti Amerikos technologiją ir per dešimtmetį ar du joms pavyko ją pasivyti keliose svarbiausiose srityse, tuo tarpu Sovietų sąjungos rezultatai buvo priešingi. Kodėl? Pagrindinė priežastis veikiausiai buvo ta, kad Japonijos (o vėliau ir kitų Azijos šalių) įmonėms reikėjo konkuruoti su įmonėmis, iš kurių periminėjo technologijas, todėl jos turėjo nuo jų neatsilikti, o sovietų įmonių technologinio vystymosi tempą diktavo karinio aprūpinimo procedūros ir komandinė ekonomika, kurioje kiekybė buvo svarbesnė už kokybę. Tarptautinės ir vidaus konkurencijos nebuvimas saugojo sovietų įmones nuo spaudimo diegti naujoves sparčiau negu reikėjo Gynybos ministerijos planuotojų požiūriu.[69] Kai į karą orientuotos „Žvaigždžių karų" programos technologinis pagreitis akivaizdžiai pademonstravo technologinę prarają tarp Sovietų sąjungos ir JAV, dėl kurios buvo taip nuogąstaujama, aukšto rango sovietų karinė vadovybė ėmė skelbti pavojų, o maršalas Ogarkovas apie jį prabilo atviru tekstu. Tai buvo vienas iš veiksnių, paskatinusių *perestroiką*, nors pats Ogarkovas žlugo kaip politikas.[70]

Vis dėlto Sovietų sąjunga turėjo užtektinai mokslinių, pramoninių bei technologinių išteklių ne kariniame sektoriuje, kad galėtų tobulinti savo technologijas, net jei karo pramonėje nebuvo sukuriama gretutinių produktų. Tačiau kitas etatistinės logikos lygmuo stabdė šį procesą. Komandinės ekonomikos veikimo pamatas, kaip buvo sakyta anksčiau, buvo plano vykdymas, o ne produktų ar procesų tobulinimas. Bandymai kurti naujoves visuomet buvo susiję su tam tikra rizika – tiek dėl rezultatų, tiek ir dėl galimybių gauti išteklių, reikalingų naujų gamybos sričių plėtotei. Ši pramonės gamybos sistema neskatino siekti tokio tikslo. Bet kokia rizikinga iniciatyva numatė nesėkmės galimybę. Technologinių naujovių diegimas buvo nenaudingas ir galėjo baigtis sankcijomis.[71] Priimant sprendimus,

[69] Goldman (1987).
[70] Walker (1986).
[71] Berliner (1986); Aganbegyan (1989).

susijusius su technologijomis, buvo vadovaujamasi supaprastinta, biurokratine logika, kaip ir kitose ekonomikos valdymo srityse. Šį argumentą gerai iliustruoja vienas pamokantis anekdotas.[72] Atstumas tarp daugumos JAV lustų išvadų *(leads)* yra 1/10 colio. Sovietų Elektronikos ministerija, atsakinga už amerikietiškųjų lustų kopijavimą, reikalavo naudoti metrinį intervalą, tačiau 1/10 colio prilygsta keistam metriniam matui: 0,254 mm. Sovietų biurokratija, kaip paprastai siekdama supaprastinti dalykus, nutarė suapvalinti šį skaičių ir sukūrė „metrinį colį" – 0,25 mm intervalą. Taigi sovietiniai lustų klonai atrodė taip pat, kaip ir jų amerikietiškieji atitikmenys, tačiau jie netilpo į vakarietiškąjį lizdą. Klaida buvo pastebėta per vėlai, o jos padarinys buvo tas, kad net 1991 metais sovietinė puslaidininkių surinkimo įranga negalėjo būti naudojama vakarietiškųjų matmenų lustų gamybai, šitaip užkirsdama kelią sovietinės mikroelektronikos produkcijos eksportui.

Be to, moksliniai tyrimai ir pramonės gamyba buvo instituciškai atskirti. Galinga ir gerai aprūpinta Mokslų akademija buvo griežtai į mokslinius tyrimus orientuota įstaiga, turinti savas programas ir savus tikslus, atsietus nuo pramonės įmonių reikmių bei problemų.[73] Negalėdamos pasikliauti akademijos parama, įmonės kreipdavosi į savo ministerijų tyrimų centrus. Kad tarp šių centrų vyktų kokie nors mainai, ministerijos turėjo palaikyti formalius tarpusavio ryšius, nurodytus plane, todėl taikomųjų tyrimų centrai taip pat mažai bendravo tarpusavyje. Toks griežtai vertikalus atskyrimas, primestas komandinės ekonomikos institucinės logikos, užkirto kelią „mokymosi dirbant" (*learning by doing*) procesui, kuris buvo pagrindinis technologinės naujadaros skatinimo veiksnys Vakaruose. Kadangi tarp fundamentaliojo mokslo, taikomųjų tyrimų ir pramonės gamybos nebuvo sąveikos, gamybos sistema tapo itin nelanksti, nebuvo eksperimentinių mokslinių atradimų, o konkrečios technologijos buvo ribotai taikomos siauriems tikslams įgyvendinti. Ir visa tai vyko kaip tik tuo metu, kai informacinių technologijų pažanga buvo grindžiama skirtingų technologijos sričių nuolatine sąveika per kompiuterių tinklus.

Sovietų vadovybė vis labiau nerimavo dėl produktyvios sąveikos tarp mokslo ir pramonės nebuvimo, bent jau nuo 1955 metų, kuomet Bulganinas sušaukė pasitarimą šiai problemai aptarti. XX a. septintąjį dešimtmetį Chruščiovas, o vėliau ir Brežnevas, tikėjosi, kad mokslas ir technologijos padės įveikti kapitalizmą. Septintojo dešimtmečio pabaigoje atsargių ekonomikos reformų kontekste buvo pradėtos steigti „mokslo ir gamybos asociacijos", nutiesusios horizontaliuosius saitus tarp įmonių ir mokslinių tyrimų centrų.[74] Ir vėl rezultatai buvo paradoksa-

[72] Fredo Langos, žurnalo *BYTE* vyriausiojo redaktoriaus, žodžiai; žr. 1991 m. balandžio mėn. numerį, 128.
[73] Kassel ir Campbell (1980).
[74] Kazantsev (1991).

lūs. Viena vertus, asociacijos išsikovojo savarankiškumą bei suaktyvino pramoninių ir mokslinių elementų sąveiką. Kita vertus, kadangi joms pavyko užtikrinti spartesnį gamybos augimą negu kitoms asociacijoms, todėl jos ėmėsi veikti savarankiškai ir nutraukti ryšius su kitomis gamybos asociacijomis, taip pat ir su likusia mokslo ir technologijų sistemos dalimi, nes buvo atskaitingos tik jas kuruojančioms ministerijoms. Be to, ministerijos nesiekė bendradarbiauti jokiose srityse, nesusijusiose su tiesiogine jų kompetencija, o Mokslų akademija priešinosi bet kokiems mėginimams pažaboti jos biurokratinę nepriklausomybę, meistriškai manipuliuodama grįžimo prie besaikio stalinizmo epochos keliaklupsčiavimo baimėmis. Nors Gorbačiovas vėliau mėgino atgaivinti šią praktiką, tačiau horizontalieji saitai tarp mokslinių tyrimų ir gamybos įmonių planinės ekonomikos sąlygomis niekuomet nedavė vaisių, taigi ir trukdė efektyviai taikyti technologinius išradimus įvairiais kanalais, remiantis vertikaliai perduodamais ministerijų nurodymais.

Tipiškas pavyzdys, iliustruojantis fundamentalų iš centro planuojamos ekonomikos nepajėgumą prisitaikyti prie sparčios technologinės naujadaros procesų, yra eksperimentinis mokslo miestelis Akademgorodokas, įkurtas netoli Novosibirsko.[75] 1957 metais Chruščiovas, grįžęs iš Jungtinių Valstijų, nutarė sekti Amerikos universitetų miestelių pavyzdžiu, būdamas tikras, kad esant tinkamoms sąlygoms sovietų mokslas galėtų pranokti savo vakarietiškąjį atitikmenį. Paklausęs garsiausio to meto matematiko Lavrentjevo patarimo, jis inicijavo mokslo miestelio statybą viename Sibiro beržynų, ant dirbtinio Obės ežero kranto, šalimais, bet tyčia skyrium nuo pagrindinio Sibiro pramonės ir politikos centro Novosibirsko. Kai kurie didžiausi, jauni bei dinamiški Sovietų sąjungos mokslo talentai buvo skatinami įsikurti ten – toliau nuo Maskvos bei Leningrado akademinės biurokratijos ir laisviau nuo tiesioginės ideologinės kontrolės. XX a. septintąjį dešimtmetį Akademgorodokas klestėjo kaip pagrindinis mokslo centras fizikos, matematikos, informatikos, naujųjų medžiagų bei ekonomikos srityse. Klestėjimo laikotarpį – devintąjį dešimtmetį – Akademgorodoke buvo įsikūrę 20 Mokslų akademijos institutų, taip pat mažas, elitinis Novosibirsko valstybinis universitetas. Iš viso ten buvo 10 000 tyrėjų bei profesorių, 4500 studentų ir tūkstančiai pagalbinių bei techninių darbuotojų. Šios mokslo įstaigos pirmavo savo dėstomų ir tiriamų disciplinų srityse. Ekonomikos ir sociologijos srityse Akademgorodokas išugdė vienus pirmųjų *perestroikos* intelektinių lyderių, tarp jų – ir Abelį Aganbegyaną ir Tatjaną Zaslavskają. Nepaisant to, kad Sibiro mokslo miestelis pasiekė mokslinių aukštumų, jis niekuomet neužmezgė ryšių su pramone, nors buvo įsikūręs greta Sibiro pramonės centro, kuriame veikė didžiausios karinės įmonės, tarp jų – ir elektronikos bei aviacijos įrangos gamyklos. Šios dvi sistemos buvo taip atskirtos, kad Mokslų akademija Akademgorodoke įsteigė savas pramonės įmones ir gamino ma-

[75] Castells ir Hall (1994: 41–56).

šinas, reikalingas moksliniams eksperimentams, tuo tarpu Novosibirsko elektronikos įmonės liko priklausomos nuo Maskvoje esančių tyrimų centrų. To priežastis, pasak tyrėjų, kuriuos kalbinau 1990–1992 metais, buvo ta, kad pramonės įmonės nesidomėjo pažangiausia technologija: jų gamybos planai buvo derinami prie jau sumontuotų įrengimų ir bet kokie gamybos sistemos pakeitimai nebūtų leidę vykdyti nustatytų gamybos kvotų. Technologijų kaita tegalėjo vykti tik tarpininkaujant atitinkamam Gosplano padaliniui, kuris būtų turėjęs užsakyti naujų įrengimų diegimą tuo pat metu, kai nustatydavo naują gamybos kvotą. Tačiau Gosplano skaičiavimai negalėjo vadovautis potencialia įranga, kurią būtų galima pagaminti remiantis pažangiausiais akademinių institutų tyrimais. Vietoj to, Gosplanas rėmėsi standartine tarptautinės rinkos siūloma įranga, nes tobulesnė Vakarų technologija, kurią parūpindavo KGB, buvo palikta kariniam sektoriui. Taigi vienas drąsiausių Chruščiovo epochos eksperimentų, turėjusių susieti mokslą ir pramonę, kad suformuotų naujojo raidos proceso branduolį viename gamtiniais ištekliais turtingiausių pasaulio regionų, galiausiai, slegiamas neišvengiamos sovietinio etatizmo naštos, žlugo.

Taigi kuomet XX a. aštuntąjį ir devintąjį dešimtmečius Vakaruose spartėjo technologinių naujovių diegimas, Sovietų sąjunga, naudodamasi pelnu, kurį teikė Sibiro naftos ir dujų eksportas, vis daugiau importavo įrangos bei technologijų vyraujantiems savo pramonės sektoriams. Dėl to Sovietija patyrė didelių nuostolių. Marshallas Goldmanas apklausė daugelį Vakarų verslo įmonių vadovų, devintojo dešimtmečio pradžioje eksportavusių technologijas į Sovietų sąjungą.[76] Pagal jų atsiliepimus, Sovietų sąjungoje buvo menkai panaudojamos importuotos įrangos galimybės (tik maždaug du trečdaliai Vakaruose naudojamo tų pačių mašinų pajėgumo); Užsienio prekybos ministerija mėgino taupyti skurdžius tvirtos valiutos išteklius, tuo tarpu didžiosios įmonės buvo labai suinteresuotos kaupti naujausią įrangą ir kuo daugiau atsarginių dalių, kai tik joms būdavo leidžiama jas importuoti; dėl tarpusavio nepasitikėjimo ministerijos negalėjo susitarti dėl savo importo strategijų, todėl atsirado įrangos nesuderinamumas; ilgas kiekvieno į gamyklas importuotos įrangos tipo amortizacijos laikotarpis lėmė technologinį susidėvėjimą bei sudėtingą itin skirtingo technologinio amžiaus įrengimų bei procedūrų koegzistavimą. Negana to, netrukus paaiškėjo, jog neįmanoma modernizuoti vieno ekonomikos segmento technologijų, nerekonstravus visos sistemos. Būtent todėl, kad dėl planinės ekonomikos visi jos dėmenys buvo glaudžiai tarpusavyje susiję, kai kuriuose svarbiausiuose sektoriuose (pavyzdžiui, elektronikos) pasidarė neįmanoma įveikti technologinio atsilikimo, neprivertus kiekvieno sistemos elemento sąveikauti su kitais. Ir pagaliau menkų užsienio technologijos išteklių naudojimo sumažėjusiam, bet būtinai reikalingam sistemos segmentui logika sustiprino ka-

[76] Goldman (1987: 118 ff.).

rinės pramonės sektoriaus prioritetą ir įtvirtino griežtą dviejų nesuderinamų technologinių sistemų – karo mašinos ir išlikimo ekonomikos – atskyrimą.

Paskutinis, tačiau ne mažiau svarbus dalykas yra tas, kad ideologinės represijos ir informacijos kontrolės politika buvo lemiamos kliūtys naujadarai ir naujų technologijų, skirtų būtent informacijos apdorojimui, sklaidai.[77] Tiesa, XX a. septintąjį dešimtmetį stalinizmo represijos jau buvo pamirštos – jas pakeitė grandiozinė „mokslo ir technikos revoliucijos" perspektyva kaip socializmo materialusis pamatas. Netrukus po Chruščiovo nuvertimo buvo pašalintas ir Lysenka, tačiau iki tol jis dvidešimtį metų vykdė intelektinį terorą. „Kibernetiką" buvo liautasi laikyti buržuaziniu mokslu; ekonomikoje buvo pradėti taikyti matematiniai modeliai; marksizmo-leninizmo šalininkai ėmė palankiai atsiliepti apie sistemų analizę; o svarbiausia – Mokslų akademija gavo didelę materialią paramą bei įgijo didelį biurokratinį savarankiškumą ir galėjo pati rūpintis savo reikalais, taip pat ir ideologine kontrole. Vis dėlto sovietinis mokslas bei technologijos ir toliau kentėjo nuo biurokratijos, ideologinės kontrolės bei politinių represijų.[78] Galimybės bendrauti su tarptautine mokslo bendruomene buvo labai ribotos ir prieinamos tik atrinktai ir griežtai kontroliuojamai mokslininkų grupei, o tai paralyžiavo mokslinius mainus. Informacija apie tyrimus buvo filtruojama, o tyrimų rezultatų sklaida – kontroliuojama ir ribojama. Mokslo biurokratai, palaikomi politinės hierarchijos, dažnai primesdavo savo pažiūras prieštarautojams ir novatoriams. Iki pat sovietų režimo pabaigos į pagrindinius mokslo centrus buvo įsismelkęs KGB. Informacijos reprodukcija bei laisva komunikacija tarp tyrėjų ir aplinkinio pasaulio ilgą laiką buvo keblūs ir tapo didžiule kliūtimi moksliniam išradingumui bei technologijų sklaidai. Vadovaudamiesi genialiu Lenino polinkiu pasibaigus revoliucijai kontroliuoti popieriaus tiekimą kaip pagrindinę informacijos kontrolės priemonę, sovietai griežtai kontroliavo spausdinimą, kopijavimą, informacijos apdorojimą bei ryšių techniką. Rašomosios mašinėlės buvo sunkiai prieinamos ir kruopščiai kontroliuojamos. Norint pasinaudoti kopijavimo aparatu, visuomet reikėdavo gauti saugumo leidimą su dviem įgaliotųjų asmenų parašais rusiškam tekstui ir su trimis parašais – nerusiškam tekstui. Tarptautinės telefono linijos ir teleksas kiekvienoje organizacijoje buvo kontroliuojami specialiai nustatytomis procedūromis. O pati „*asmeninio kompiuterio*" sąvoka objektyviai ardė sovietinę, taip pat ir mokslinę biurokratijas. Informacinių technologijų – tiek aparatūros, tiek ir praktinės patirties – sklaida vargiai galėjo vykti visuomenėje, kurioje informacijos kontrolė buvo pagrindinis valstybės teisėtumo bei gyventojų kontrolės dalykas. Kuo labiau komunikacijos technologijos darė išorinį pasaulį pasiekiamą sovietinių piliečių vaizduotei, tuo objektyviai pavojingiau buvo padaryti šias technologijas pri-

[77] Smaryl (1984).
[78] Fortescue (1986).

einamas gyventojams, kurių dauguma dėl informacijos bei kitokių požiūrių į pasaulį stokos nuo nuolankios baimės perėjo prie pasyvios rutinos. Sovietinis etatizmas uždraudė sau skleisti informacines technologijas socialinėje sistemoje ir tai buvo pati jo esmė. Be šios sklaidos informacinės technologijos negalėjo plėtotis kitapus konkrečių, funkcinių valstybės pavedimų, todėl buvo užkirstas kelias spontaniškų naujovių procesui per naudojimąsi ir tinklinę sąveiką, būdingą informacinių technologijų paradigmai.

Taigi Sovietų sąjungos technologinės krizės pamatas buvo pati etatistinės sistemos logika: absoliutus karinės galios prioritetas; politinė-ideologinė valstybės informacijos kontrolė; iš centro planuojamos ekonomikos biurokratiniai principai; izoliacija nuo aplinkinio pasaulio; pagaliau nesugebėjimas technologiškai modernizuoti kai kurių ūkio ir visuomenės segmentų, nemodifikavus visos sistemos, kurioje šie dėmenys sąveikavo tarpusavyje.

Šio technologinio atsilikimo padariniai tuo metu, kai brandžios ekonomikos kapitalistinėse šalyse vyko fundamentali technologinė transformacija, Sovietų sąjungai buvo labai reikšmingi ir galiausiai tapo pagrindiniu jos žlugimo veiksniu. Ekonomika negalėjo pereiti iš ekstensyviojo į intensyvųjį raidos modelį, o tai spartino jos nuosmukį. Didėjanti technologinė praraja padarė Sovietų sąjungą nepajėgią konkuruoti pasaulinėje ekonomikoje bei užkirto kelią naudotis tarptautinės prekybos teikiamais privalumais. Jai liko tenkintis energijos ir žaliavų tiekėjos vaidmeniu. Labai išsilavinę šalies gyventojai pasijuto įkalinti technologinėje sistemoje, vis labiau tolstančioje nuo panašių industrinių visuomenių. Kompiuterių naudojimas biurokratinėje sistemoje bei komandinėje ekonomikoje sugriežtino kontrolę,[79] patvirtindamas hipotezę, kad socialinio iracionalumo technologinis racionalizavimas tik didina netvarką. Galiausiai didėjanti technologinė praraja, lyginant su konkuruojančiais kariautojais,[80] ėmė kenkti ir pačiai karo mašinai, taip gilindama sovietų valstybės krizę.

Tapatumo pagrobimas ir sovietinio federalizmo krizė

> *Daugelį mūsų nacionalinių problemų sukėlė dviejų principų – nacionalinio teritorinio principo ir administracinio teritorinio principo, kurie buvo pakloti kaip Rusijos Federacijos kertiniai akmenys, – prieštara.*
>
> Borisas Jelcinas, *Rossijskaja gazeta*, 1994 m. vasario 25 d.

Gorbačiovo reformos nuo pat pradžių buvo atvirai nukreiptos į ekonomikos restruktūrizavimą bei technologijų modernizavimą. Tačiau tai nebuvo vieninteliai sovietų sistemos trūkumai. Daugianacionalinės, daugiaetninės, daugiasluoksnės so-

[79] Cave (1980).

[80] Walker (1986); Praaning ir Perry (1989); Rowen ir Wolf (1990); Taibo (1993a).

vietų federacinės valstybės pamatai buvo pakloti ant biraus rekonstruotos istorijos smėlio ir vos palaikomi nuožmios priespaudos.[81] Po to, kai Stalino valdymo metais ištisos etninės grupės buvo masiškai deportuotos į Sibirą ir Vidurinę Aziją,[82] savarankiškas nacionalizmo reiškimas tarp daugiau kaip šimto tautybių bei etninių grupių, gyvenusių Sovietų sąjungoje, buvo griežtai uždraustas.[83] Nors čia ir vykdavo pavienės nacionalistinės demonstracijos (pavyzdžiui, Armėnijoje 1965 metų balandį; Gruzijoje 1978 metų balandį), su kuriomis kartais būdavo susidorojama jėga (pavyzdžiui, Tbilisyje 1956 metų kovą), tačiau dauguma nacionalizmo apraiškų ilgą laiką buvo malšinamos ir tik disidentai intelektualai retais sąlyginio atšilimo tarpsniais – Chruščiovo valdymo metais ir XX a. aštuntojo dešimtmečio pabaigoje – drįsdavo jas demonstruoti.[84] Tačiau būtent nacionalizmo spaudimas galiausiai sužlugdė Gorbačiovo reformizmo eksperimentą ir sugriovė Sovietų sąjungą. Nacionalizmas, taip pat ir rusiškasis, tapo visuomenės socialinės mobilizacijos ideologiniu pamatu, visuomenės, kurioje griežtai politinės ideologijos, neparemtos istoriniu ir kultūriniu tapatumu, susilaukė neigiamos cinizmo ir netikėjimo reakcijos, kurią išprovokavo septyni indoktrinacijos komunizmo utopijos tematika dešimtmečiai.[85] Nors sovietinio etatizmo negebėjimas prisitaikyti prie technologinių ir ekonominių informacijos visuomenės sąlygų buvo pagrindinė sovietinės sistemos krizės priežastis, tačiau sovietų valstybę išklibino ir sugriovė tautinio tapatumo – tiek istoriškai įsišaknijusio, tiek ir politiškai rekonstruoto – atgimimas. Jei ekonominės ir technologinės problemos XX a. devintąjį dešimtmetį išprovokavo Andropovo-Gorbačiovo reformas, tai aštri maištingojo nacionalizmo ir federacinių santykių Sovietų sąjungoje problema buvo pagrindinis politinis veiksnys, išmušęs iš sovietų vadovybės rankų reformų proceso vairą.

Šio nesuvaldomo nacionalizmo atgimimo Sovietų sąjungoje *perestroikos* metais priežastys glūdi sovietinio komunizmo istorijoje. Iš esmės tai – sudėtinga istorija, netelpanti į supaprastintą sovietų valstybės priespaudos nacionalinėms ir etninėms kultūroms vaizdinį. Vienas autoritetingiausių ne rusų tautybės Sovietų sąjungos istorikų, Armėnijos istorijos profesorius Ronaldas Grigoras Suny'is rašo:

> „Galinga nacionalistinė retorika visiškai neatskleidžia, kokiu mastu Komunistų partijos valdymo metais buvo realiai tęsiamas ikirevoliucinio laikotarpio „tautų kūrimas". Ironiška, tačiau stebėdama Sovietų sąjungos savigriovą jaunoji karta nemato, kad SSRS buvo ne tik savo padarytos žalos ne rusų kilmės žmonėms, bet ir savo pačios „pažangaus" indėlio į tautų kūrimą auka... Didžiai prieštaringa sovietų vals-

[81] Carrere d'Encausse (1978).
[82] Nekrich (1978).
[83] Motyl (1987); Lane (1990).
[84] Simon (1991).
[85] Carrere d'Encausse (1991); Khazanov (1995).

tybės politika puoselėjo kultūrinį įvairių tautų unikalumą. Šitaip ji skatino etninį solidarumą ir nacionalinį sąmoningumą nerusiškose respublikose, nors ir trukdė iki galo įgyvendinti nacionalinę programą, reikalaudama paklusimo primestai politinei tvarkai.“ [86]

O dabar rekonstruokime šio didžiulio politinio paradokso logiką.[87]

Sovietų sąjunga buvo įkurta 1922 metų gruodį, o jos daugianacionalinė, federacinė valstybė buvo saugoma 1924 metų Konstitucijos.[88] Iš pradžių šią sąjungą sudarė Rusijos Sovietų Federacinė Socialistinė Respublika (RSFSR), be pačios Rusijos aprėpusi nemažai jos autonominių respublikų; Ukrainos Sovietų Socialistinė Respublika; Baltarusijos Sovietų Socialistinė Respublika; Užkaukazės Federacinė Socialistinė Respublika – potencialiai sprogstamasis dirbtinis darinys, į vieną sujungęs šimtmečius kariavusias tautas, kaip antai gruzinus, azerus, armėnus, taip pat daug mažesnes etnines grupes – ingušus, osetus, abchazus ir mešketus. Narystė Sąjungoje buvo laisvai prieinama visoms esamoms ir būsimoms sovietinėms ir socialistinėms pasaulio respublikoms. 1924 metų rudenį buvo įtrauktos ir dar dvi respublikos: Uzbekistanas (sudarytas uzbekų gyventojų Turkestane, Bucharoje ir Chorezme prievartinės teritorinės integracijos būdu) ir Turkmėnija. 1936 metais buvo sukurtos trys naujos Sąjungos respublikos, pavadintos Tadžikistanu, Kirgizija ir Kazachstanu. Tais pačiais 1936 metais Užkaukazė buvo padalyta į tris respublikas – Gruziją, Armėniją ir Azerbaidžaną. Kiekvienoje jų liko dideli etniniai anklavai, kurie galiausiai suveikė kaip nacionalistinės delstinės bombos. Prievartinis Estijos, Latvijos, Lietuvos ir Moldovos (kuri buvo atimta iš Rumunijos) įtraukimas į SSRS 1940 metais užbaigė respublikų integraciją į Sovietų sąjungą. Jos teritorinės plėtros metu prie RSFSR taip pat buvo prijungtos Karelija ir Tuva kaip autonominės respublikos, inkorporuotos naujos teritorijos Vakarų Ukrainoje ir Vakarų Baltarusijoje, kurios 1939–1944 metų laikotarpiu buvo išplėštos iš Lenkijos, ir Kaliningradas, atimtas iš Vokietijos 1945 metais.[89]

Sovietų sąjungos federacinė valstybė buvo suformuota dėka kompromiso, pasiekto po intensyvių revoliucijos laikotarpio politinių ir ideologinių debatų.[90] Iš pradžių bolševikų pozicija neigė tautiškumo kaip svarbaus naujos valstybės kūrimo kriterijaus svarbą, nes klase grįstas proletarinis internacionalizmas ketino įveikti tautinius skirtumus tarp dirbančiųjų ir išnaudojamųjų masių, kaip parodė Pirmojo pasaulinio karo patirtis, buržuazinio nacionalizmo įveltų į etnines konfrontaci-

[86] Suny (1993: 101, 130).
[87] Ryšio tarp nacionalizmo ir lenininio elito mobilizavimo teorinę analizę pateikia Jowitt (1971, ypač I dalyje, kurioje šio ryšio analitinis karkasas vertinamas lyginamojoje perspektyvoje).
[88] Pipes (1954).
[89] Singh (1982); Hill (1985); Kozlov (1988).
[90] Carrere d'Encausse (1987).

jas. Tačiau 1918 metų sausį prireikus ieškoti karinių sąjungininkų pilietiniame kare, prasidėjusiame po bolševikinio Spalio perversmo, Leninas įsitikino būtinybe ieškoti nacionalistinių jėgų paramos kitapus Rusijos, ypač Ukrainoje. Trečiasis Visos Rusijos sovietų suvažiavimas 1918 metų sausį priėmė „Darbininkų ir išnaudojamų žmonių teisių deklaraciją", skelbusią buvusios Rusijos imperijos perėjimą į „Rusijos sovietinių respublikų, laisvai susijungusių į federaciją, brolišką sąjungą".[91] Prie šio Rusijos „vidaus federalizacijos" projekto 1918 metų balandį bolševikai pridūrė ir kitų valstybių „išorės federalizacijos" projektą, Sąjunga atvirai vadindami Lenkijos, Ukrainos, Krymo, Užkaukazės, Turkestano, Kirgizijos „ir kitas" tautas. Tačiau užvirė aršūs ginčai, pagal kokį principą naujoje sovietų valstybėje turėtų būti nustatomas etninis ir nacionalinis tapatumas. Leninas ir Stalinas nepritarė bundistams ir kitiems socialistams, kurių požiūriu tautinės kultūros turėjo būti pripažįstamos visoje valstybės struktūroje, padarydamos Sovietų sąjungos institucijas tikrai daugiakultūrines. *Šiam požiūriui jie priešpriešino teritoriškumo principą kaip tautiškumo pamatą.*[92] Be to, etnines ir tautines teises reikėjo institucionalizuoti Sąjungos respublikų, autonominių respublikų ir autonominių sričių forma. Galiausiai nacionalinis klausimas buvo sutrauktas iki daugiasluoksnės Sovietų valstybės struktūros lygio: tapatumai buvo pripažįstami tik tokiu mastu, kokiu jie galėjo būti įsprausti į valdymo institucijas. Unitarinio sovietų valstybės projekto derinimas su jos teritorinių subjektų įvairovės pripažinimu buvo laikomas demokratinio centralizmo principo išraiška.[93] Taigi sovietija buvo konstruojama pagal dvejopo tapatumo principą: etniniai ir tautiniai tapatumai (tarp jų – rusiškasis) bei sovietinis tapatumas tapo naujos kultūros ir naujos visuomenės pamatu.

Jei žvelgtume ne iš ideologinės pusės, tai teritorinis sovietinio federalizmo principas buvo drąsios geopolitinės strategijos, skirtos skleisti komunizmą visame pasaulyje, išraiška. A. M. Salminas pasiūlė įdomų lenininės-stalininės strategijos, grindusios sovietinį federalizmą, interpretavimo modelį.[94] Šiuo požiūriu Sovietų sąjunga buvo centralizuota, bet lanksti institucinė sistema, kurios struktūra turėjo likti atvira ir adaptuojama, kad galėtų inkorporuoti naujas nares, kurios įsilietų į sistemą neišvengiamo socializmo žygio per pasaulį metu. Štai kodėl 1924 metų Sovietų konstitucija nustatė respublikų teisę ne tik įstoti į Sąjungą, bet ir iš jos pasitraukti, paversdamos tai nepriklausomu ir atšaukiamu sprendimu. Istorija parodė, kaip sunku buvo taikyti šią teisę pasitraukti sovietų valstybės praktikoje. Vis dėlto būtent šis principas, paveldėtas iš ankstesnių revoliucinių debatų bei atgaivintas 1936 ir 1977 metų Konstitucijose, tapo Gorbačiovo epo-

[91] Cituojama pagal: Singh (1982: 61).
[92] Suny (1993: 110ff).
[93] Rezun (1992).
[94] Salmin (1992).

chos judėjimų už atsiskyrimą nuo Sovietijos teisiniu ir instituciniu pagrindu, paraidžiui traktuojančiu revoliucinę ideologiją ir keičiančiu, o galiausiai ir ardančiu keistą sovietinio federalizmo sistemą.[95]

Salmino pasiūlytame geopolitiniame modelyje, kuris, atrodo, atitinka istorinius faktus apie sovietų valstybės kilmę,[96] buvo nupiešti penki koncentriniai apskritimai, žymintys sovietų valstybės – kaip norminės pasaulinio komunizmo skelbėjos – saugumo zonas ir plėtros bangas. Pirmasis apima Rusiją ir jos satelitines autonomines respublikas, organizuotas RSFSR viduje. Ji buvo laikoma sovietų supervalstybės branduoliu, bet kad ir kaip būtų keista, tai buvo vienintelė SSRS respublika, neturėjusi savų Komunistų partijos organizacijų, vienintelė, neturėjusi respublikos Aukščiausiosios tarybos pirmininko ir ta, kurios respublikinės valstybės institucijos buvo mažiausiai išplėtotos. Kitaip tariant, RSFSR buvo Sovietų sąjungos Komunistų partijos rezervuota valda. Svarbu pažymėti, kad RSFSR neturėjo sausumos sienų su potencialiai agresyviu kapitalistiniu pasauliu. Aplink sovietų supervalstybės branduolį buvo suformuotas antrasis apsauginis apskritimas, sudarytas iš Sąjungos respublikų, formaliai lygiateisių RSFSR. Kadangi kai kurios RSFSR autonominės respublikos (pavyzdžiui, Čečėnija) buvo nerusiškos, kaip ir kai kurios Sąjungos respublikos, tai realus jų įtraukimo į vieną ar kitą darinį kriterijus buvo būtent tas faktas, kad Sąjungos respublikos tiesiogiai ribojosi su išorės pasauliu, sudarydamos teritorinį karinį apkasą saugumo sumetimais.

Trečiąjį apskritimą sudarė „liaudies demokratijos“, esančios ne Sovietų sąjungoje, bet jai tiesiogiai pavaldžios – tiek teritoriniu, tiek ir kariniu atžvilgiais. Iš pradžių tai buvo Chorezmas ir Buchara (jas vėliau pasidalijo Uzbekistanas ir Turkmėnija), Mongolija ir Tannu-Tuva. XX a. penktąjį dešimtmetį Rytų Europos liaudies demokratijoms taip pat teko šis vaidmuo. Ketvirtąjį apskritimą sudarė vasalinės prosovietinės orientacijos valstybės (ilgainiui į šią kategoriją buvo įtrauktos tokios šalys, kaip Kuba, Vietnamas ir Šiaurės Korėja); Kinija niekuomet nebuvo priskiriama šiai kategorijai, nepaisant komunizmo triumfo: netrukus ji buvo pradėta traktuoti kaip geopolitinės grėsmės šaltinis. Ir pagaliau penktąjį apskritimą sudarė tarptautinis komunistų judėjimas bei jo sąjungininkai visame pasaulyje kaip būsimos Sovietų valstybės ekspansijos į visą planetą, istorijos sąlygoms priartinus neišvengiamą kapitalizmo baigtį, užuomazgos.[97]

Ši nuolatinė įtampa tarp neistorinio, klase paremto komunizmo utopijos universalizmo ir geopolitinio suinteresuotumo remti etninius ir nacionalinius tapatumus kaip potencialius teritorinius sąjungininkus, lėmė sovietų politikos nenuoseklumą nacionalinio klausimo atžvilgiu.

---

[95] Sovietinio federalizmo nacionalinio-teritorinio principo ir Sovietų sąjungos irimo proceso ryšį atskleidžia įžvalgi Granbergo (1993b) analizė. Šių įvykių apžvalgą žr.: Smith (1992).

[96] Suny (1993: 110ff).

[97] Conquest (1967); Singh (1982); Mace (1983); Carrere d'Encausse (1987); Suny (1993).

Viena vertus, Sąjungos respublikose, autonominėse respublikose bei etniškai apibrėžtose teritorijose (*kraj*) buvo skatinamos, o kai kada ir rekonstruojamos nacionalinės kultūros bei kalbos. Iki XX a. ketvirtojo dešimtmečio natyvizacijos (*korenizacija*) politiką rėmė Leninas ir Stalinas. Ji skatino vietinių kalbų vartojimą ir papročius, mažumų „rėmimo programas" *(affirmative action)*, priimant jas į respublikų valstybės ir partijos aparatus bei suteikiant aukštesnes pareigas, taip pat skatino uždarų politinių bei kultūrinių elitų formavimąsi respublikų institucijose.[98] Nors šią politiką kolektyvizacijos metais žlugdė antinacionalistinės represijos, tačiau Chruščiovo ir Brežnevo valdymo metais ji buvo atgaivinta ir tapo stiprių nacionalinių ir etninių elitų konsolidacijos respublikose pamatu. Chruščiovas, kuris pats buvo ukrainietis, taip uoliai stengėsi, kad sovietinis federalizmas nebūtų prorusiškas, kad 1954 metais netikėtai nutarė perduoti Krymą – istorinę Rusijos teritoriją – Ukrainai, kaip pasakojama, po didelių išgertuvių Ukrainos valstybės dienos išvakarėse. Negana to, Brežnevo valdymo laikotarpiu Vidurinės Azijos ir Kaukazo respublikose tradiciniai etniniai patronažo tinklai susiliejo su naryste partijoje, sudarydami tvirtą sistemą, sujungusią nomenklatuūrą, klientelizmą ir šešėlinę ekonomiką į hierarchinį asmeninių įsipareigojimų tinklą, nusidriekusį iki pat Maskvos Centro komiteto. Šią sistemą Helene Carrere d'Encausse vadina „mafiokratija".[99] Kai 1986 metų gruodį Gorbačiovas pabandė išvalyti korumpuotą Kazachstano partijos aparatą, pašalindamas ilgalaikį Brežnevo proteguojamąjį (Brežnevas pats pradėjo savo karjerą kaip partijos vadovas Kazachstane) kazachą Dinmuchamedą Kunajevą ir pakeisdamas jį partijos sekretoriumi rusu, šie jo veiksmai išprovokavo masines riaušes Alma Atoje etninėms kazachų teisėms ginti.[100]

Didžiausias šios tautybių politikos paradoksas yra tas, kad sovietų valstybė engė rusų kultūrą bei tautines tradicijas.[101] Rusų tradicijos, religiniai simboliai bei rusų tautiškumas buvo persekiojami arba ignoruojami, nelygu komunizmo politikos reikmės vieną ar kitą momentą. Ekonominių išteklių perskirstymas vyko atvirkščiai, negu turėtų diktuoti „rusiškasis imperializmas": tarprespublikiniuose mainuose Rusija buvo visiška pralaimėtoja[102] ir ši padėtis tęsėsi ir pokomunistinėje epochoje (žr. lentelę 1.5). Salmino geopolitinė Sovietų valstybės teorija teigia, kad ši sistema veikė taip, tarsi komunistų valdžios išsaugojimas Rusijoje pri-

[98] Suny (1993: 3 sk.).

[99] Carrere d'Encausse (1991: 2 sk.).

[100] Wright (1989: 40–45; 71–74); Carrere d'Encausse (1991).

[101] Suny (1993); Galinos Starovoitovos paskaita Slavų ir Rytų Europos studijų centre, Kalifornijos Berklio universitete 1994 metų vasario 23 d., Emmos Kiseliovos užrašai.

[102] Žr.: Alexander Granberg, Granberg ir Spehl (1989) ir Granberg (1993a), neskaitant kitų šių autorių veikalų.

Lentelė 1.5. Tarprespublikinių produktų ir išteklių mainų balansas 1987 m.

Respublika	*Produkcijos balansas (milijardais rublių)*		*Visas balansas*	
	Tiesioginis	*Visas*	*Ilgalaikis turtas (milijardais rublių)*	*Darbo jėgos ištekliai (milijonais asmenų per metus)*
Rusija	3,65	–4,53	15,70	–0,78
Ukraina ir Moldova	2,19	10,30	8,61	0,87
Baltarusija	3,14	7,89	1,33	0,42
Kazachstanas	–5,43	–15,01	–17,50	–0,87
Vidurinė Azija	–5,80	–13,41	20,04	–0,89
Užkaukazė	3,20	7,78	2,48	0,57
Baltijos respublikos	–0,96	–0,39	–3,22	–0,05
Iš viso	0,00	–7,37	–12,63	–0,74

Šaltinis: Granberg (1993a).

klausytų nuo partijos gebėjimo įtraukti į sistemą kitas tautas ir ne tik pajungti jas priespauda, bet ir užtikrinti jų lojalumą, suteikiant joms daugiau išteklių bei teisių, negu suteikiama Rusijos piliečiams. Tai nereiškia, kad nebuvo etninės diskriminacijos pagrindinėse valstybės institucijose, pavyzdžiui, kariuomenėje ir KGB, kurių vadovai buvo daugiausia rusai; arba kalbos, žiniasklaidos, kultūros ir mokslo rusifikacijos politikos.[103] Tačiau apskritai rusų nacionalizmas buvo malšinamas (išskyrus karo laikotarpį, kai nacių karinės pajėgos privertė Staliną prisiminti Aleksandrą Nevišką) taip pat, kaip ir nerusiškų pavergtų tautų kultūrinis tapatumas. Todėl kai dėl Gorbačiovo *glasnost* susilpnėjo kontrolė ir susidarė sąlygos nacionalizmui kilti, rusų nacionalizmas ne tik susilaukė bene didžiausios paramos, bet ir susivienijęs su demokratiniais tautiniais Baltijos respublikų sąjūdžiais daugiausia prisidėjo prie Sovietų sąjungos griovimo. O štai Vidurinės Azijos musulmoniškosios respublikos, nepaisant aiškiai išreikšto etninio ir nacionalinio savitumo, tapo paskutiniu sovietinio komunizmo bastionu ir ėmė vykdyti nepriklausomybės politiką tik šio proceso pabaigoje. Taip atsitiko todėl, kad šių respublikų politiniai elitai buvo tiesiogiai proteguojami iš Maskvos, o jų ištekliai labai priklausė nuo Sovietų valstybėje vykusio politiškai motyvuoto perskirstymo proceso.[104]

Kita vertus, savarankiškas nacionalizmo demonstravimas buvo aršiai tramdomas, ypač XX a. ketvirtąjį dešimtmetį, kuomet Stalinas nutarė bet kokia kaina palaužti visą galimą opoziciją savo industrializacijos spartinimo ir karinės galios

[103] Rezun (1992).
[104] Carrere d'Encausse (1991).

didinimo programai. Įtakingas Ukrainos nacionalinistinis komunistas Mykola Skypnykas 1933 metais nusižudė, suvokęs, kad svajonės apie tautų emancipaciją Sovietų sąjungoje buvo dar viena iliuzija ilgame neišpildytų bolševikų revoliucijos pažadų sąraše.[105] Baltijos respublikos ir Moldova buvo ciniškai aneksuotos 1940 metais, remiantis 1939 m. Ribbentropo-Molotovo paktu, o nacionalizmo demonstravimas šiose teritorijose iki XX a. devintojo dešimtmečio buvo griežtai pažabotas.[106] Be to, etninės ir tautinės grupės, kurių lojalumu nebuvo pasitikima, buvo masiškai deportuojamos iš savo gimtųjų vietų, o jų autonominės respublikos – naikinamos. Tai pasakytina apie Krymo totorius, Volgos vokiečius, mešketus, čečėnus, ingušus, balkarus, karačiajus ir kalmukus.[107] Panašus likimas ištiko ir milijonus ukrainiečių, estų, latvių bei lietuvių, įtariamų bendradarbiavimu su priešu Antrojo pasaulinio karo metais. Antisemitizmas buvo nuolatinis sovietų valstybės bruožas ir smelkė kiekvieną politinės ir profesinės karjeros mechanizmą.[108] Negana to, rytinių regionų industrializacijos ir apgyvendinimo politika paskatino milijonų rusų emigraciją (palaikomą sovietų valstybės) į kitas respublikas, kuriose jie tapo gana didele mažuma ar net didžiausia etnine grupe (kaip antai Kazachstane), nors valstybėje jiems vis dėlto atstovavo kiekvienos respublikos vietos elitai (žiūrėkite lentelę 1.6). Paskutiniais Sovietų sąjungos gyvavimo metais apie 60 milijonų piliečių gyveno ne savo gimtojoje žemėje.[109] Šis daugiausia dirbtinis federacinis darinys buvo veikiau vietos ir regionų elitų kooptavimo, o ne nacionalinių teisių pripažinimo sistema. Tikrąja galia disponavo Sovietų sąjungos Komunistų partija (SSKP). Partija buvo hierarchiškai organizuota visoje sovietų teritorijoje – ji tiesiogiai siuntinėjo įsakymus iš Maskvos kiekvienos respublikos, autonominės respublikos ar srities (*oblastj*) partinėms organizacijoms.[110] Be to, dėl skirtingų tautybių gyventojų maišymosi tokiu plačiu mastu ir tokį ilgą laiką susiformavo naujas sovietinis tapatumas, sudarytas ne tik iš ideologijos, bet ir iš šeiminių ryšių, draugystės bei darbo santykių.

Taigi sovietų valstybė pripažino tautinį tapatumą, – keista išimtis buvo tik rusiškasis tapatumas, – tačiau institucijose tapatumas buvo nustatinėjamas pagal teritoriją, nors įvairių tautų gyventojai buvo išsisklaidę po visą Sovietų sąjungą. Sykiu ji praktikavo etninę diskriminaciją ir draudė savarankiškai demonstruoti nacionalizmą už komunistų valdžios ribų. Ši prieštaringa politika sukūrė labai nestabilų politinį darinį, gyvavusį tik tol, kol, padedant nacionaliniams politiniams

[105] Mace (1983).
[106] Simon (1991).
[107] Nekrich (1978).
[108] Pinkus (1988).
[109] Suny (1993).
[110] Gerner ir Hedlund (1989).

Lentelė 1.6. Rusijos autonominių respublikų etninė sudėtis 1989 m.

Respublika	*Plotas (tūkstančiais km²)*	*Gyventojų dalis procentais*	
		Etninė grupė	*Rusai*
Baškirija	144	21,9	39,3
Buriatija	351	24,0	70,0
Čečėnija-Ingušija	19	70,7	23,1
Čiuvašija	18	67,8	26,7
Dagestanas	50	27,5 (avarai)	9,2
Jakutija	3103	33,4	50,3
Kabardos-Balkarija	13	57,6	31,9
Kalmukija	76	45,4	37,7
Karelija	172	10,0	73,6
Komių respublika	416	23,3	57,7
Marių respublika	23	43,3	47,5
Mordovija	26	32,5	60,8
Šiaurės Osetija	8	53,0	29,9
Tatarstanas	68	48,5	43,3
Tuva	171	64,3	32,0
Udmurtija	42	30,9	58,9

Šaltinis: Shaw (1993: 532).

komunistų elitams, turėjusiems asmeninių interesų sovietų federacinėje valstybėje, galima buvo vykdyti sistemines represijas. Tačiau nukreipdama tapatumą į tautinę ir etninę savivoką kaip į vienintelę leistiną vyraujančiai socializmo ideologijai alternatyvią saviraiškos formą, Sovietų sąjungos dinamika sukūrė sąlygas kilti pasipriešinimui jos viešpatavimui. Tautiškumu paremtų respublikų, taip pat ir Rusijos, politinė mobilizacija prieš netautinę federacinę valstybę buvo svertas, kuris iš esmės ir nulėmė Sovietų sąjungos žlugimą.

Naujo sovietinės liaudies (*sovetskij narod*) darinio, kuris skyrėsi nuo visų istorinių tautinių darinių, sukūrimas buvo pernelyg trapus, kad atremtų pilietinių visuomenių puolimą prieš sovietų valstybę. Paradoksalu, tačiau tą trapumą daugiausia lėmė ypatingas komunistų dėmesys tautinių kultūrų bei institucijų teisėms, nustatytoms sovietų valstybės. Tokį dėmesį tiesiogiai lėmė SSKP kaip komunistų judėjimo, siekiančio įsigalėti visame pasaulyje, avangardo geopolitiniai interesai. Kadangi žmonėms buvo leidžiama grįsti savivoką pirminiu tautiniu ir etniniu tapatumu, ideologinė praraja, kurią sukūrė marksizmo-leninizmo pralaimėjimas, kultūrinių ginčų diapazoną susiaurino iki pažaboto cinizmo ir iš naujo atrasto nacionalizmo priešpriešos. Poslinkis į nacionalizmą sukėlė tik nedidelių sukrėtimų po neįbauginamos komunistų valdžios geležiniu kumščiu, tačiau kai tik pertvarkos proceso politinis racionalumas atpalaidavo spaudimą, jo smūgio bangos sugriovė sovietų valstybės pamatus.

Paskutinė *perestroika*[111]

1983 metų balandį, praėjus maždaug šešiems mėnesiams po Brežnevo mirties, Sovietų sąjungos Mokslų akademijos Ekonomikos ir pramonės inžinerijos instituto Sociologijos katedra Novosibirske surengė uždarą seminarą, į kurį atvyko 120 dalyvių iš 17 miestų. Seminaras buvo skirtas apsvarstyti drąsų pranešimą, atskleidusį „žymų gamybinių santykių atsilikimą nuo gamybinių jėgų sovietų visuomenėje".[112] „Novosibirsko pranešimas", skirtas išimtinai konfidencialiam naudojimui, buvo paslaptingai nutekintas į *The Washington Post*, kuris 1983 metų rugpjūtį jį išspausdino. Šio pranešimo įtaka užsienyje paskatino Gorbačiovą, kuris tuomet dar neturėjo visos galios, perskaityti jį ir neformaliai aptarti aukštuosiuose partijos sluoksniuose. Pranešimas buvo parengtas vadovaujant Tatjanai Zaslavskajai Novosibirsko institute. Institutui tuomet vadovavo Abelis Aganbegyanas –

[111] Šis ir kitas skirsniai daugiausia yra paremti mano ir mano anksčiau minėtų bendradarbių Rusijoje atliktais lauko tyrimais, pokalbiais bei asmeniniais stebėjimais 1989–1996 metų laikotarpiu. Iš svarbių asmenybių, kurias apklausėme, paminėtinos šios: A. Aganbegyanas, T. Zaslavskaja, N. Šatalinas, G. Jazovas, B. Orlovas, N. Chandrujevas, J. Afanasjevas, G. Burbulis, J. Gaidaras, A. Šokinas, A. Golovkovas ir kiti Sovietų sąjungos Ministrų tarybos (1990, 1991) ir Rusijos Federacijos vyriausybės (1991, 1992) aukšto rango pareigūnai. Preliminarią šių stebėjimų santrauką žr.: Castells (1992). Informacija apie Sovietų sąjungos politinę struktūrą bei politinį procesą nuo 1990 iki 1993 metų, paremta rusų šaltiniais ir pokalbiais su politikos veikėjais, pateikta: Castells, Shkaratan ir Kolomietz (1993). (Šį pranešimą rusų kalba išleido Rusijos sociologų asociacija, Maskva.) Konkrečios bibliografinės nuorodos yra pateikiamos tik tuomet, jei jos reikalingos tekste minėtam argumentui ar įvykiui pagrįsti. Aš nusprendžiau, kad nebūtina pateikti nuorodų į Rusijos spaudoje nušviestus įvykius bei faktus, kurie šiandien yra visiems žinomi. Esama daugybės puikių paskutinio Sovietų sąjungos gyvavimo dešimtmečio reformų ir politinių konfliktų žurnalistinių apžvalgų anglų kalba. Dvi geriausios yra Kaiserio (1991); ir Pulitzerio premijos laureato Davido Remnicko (1993).

[112] *Survey* (1984). Tikroji Novosibirsko pranešimo istorija skiriasi nuo tos, kurią nušvietė žiniasklaida ir kuria patikėjo mokslinė bendruomenė. Didžiai gerbiama šio pranešimo autorė Tatjana I. Zaslavskaja parašė Emmai Kiseliovai ir man, pateikdama savąją Novosibirsko pranešimo kilmės ir naudojimo versiją. Kitaip nei buvo pranešama, jis nebuvo sumanytas SSKP Centro komiteto ekonomikos poskyrio posėdyje, ir Centro komitetas apskritai tokio dokumento niekuomet neaptarinėjo. Pranešimas buvo skirtas akademinėms diskusijoms Ekonomikos ir pramonės inžinerijos institute Novosibirske. Jo platinimas buvo draudžiamas, jis buvo pažymėtas žyma „Riboto naudojimo", kiekviena kopija buvo sunumeruota ir skirta tik susitikimo dalyviams. Per susitikimą Novosibirske dvi kopijos dingo. KGB darbuotojai tuoj pat pamėgino jas atgauti, ieškodami jų visame institute ir konfiskuodami visų susitikimo dalyvių kopijas, taip pat ir originalų pranešimo rankraštį. Tatjanai Zaslavskajai nebuvo leista pasilikti nė vienos jos pačios parengto pranešimo kopijos, ir tik 1989 m. ji gavo šį pranešimą kaip asmeninę dovaną iš BBC Londone. Zaslavskajos teigimu, Gorbačiovas perskaitė šį pranešimą tik po to, kai jis buvo viešai paskelbtas Vakaruose 1983 m. rugpjūtį. Tikėtina, kad jis pasinaudojo kai kuriomis šio pranešimo idėjomis, 1984 m. spalį vykusiame Centro komiteto susitikime ekonomikos valdymo klausimais plėtodamas savąją reformistinę strategiją. Keli tyrėjai susieja kai kuriuos esminius lemtingojo Gorbačiovo pranešimo XXVII SSKP suvažiavimui, vykusiam 1986 metų vasarį, elementus su Novosibirsko dokumente Zaslavskajos išplėtotomis temomis. Tačiau pati Zaslavskaja daug skeptiškiau vertina savo intelektinę įtaką Gorbačiovui ir sovietų vadovybei.

vienas autoritetingiausių sovietų ekonomistų. Vos po dvejų metų Aganbegyanas tapo naujojo Komunistų partijos generalinio sekretoriaus Michailo Gorbačiovo vyriausiuoju patarėju ekonomikos klausimams. O su Tatjana Zaslavskaja, tapusia pirmojo rimto viešosios nuomonės tyrimų instituto Maskvoje direktore, Gorbačiovas dažnai konsultuodavosi, kol 1988 metais jos duomenys nepradėjo rodyti, kad smunka Gorbačiovo populiarumas.

Paprastai manoma, kad Novosibirsko dokumente išdėstytos tezės tiesiogiai įkvėpė Gorbačiovo pranešimą XXVII SSKP suvažiavimui, vykusiam 1986 metų vasarį. Savo pranešime generalinis sekretorius kvestionavo „administravimo metodų" vyravimą sudėtingos ekonomikos valdyme, paskelbdamas ambicingiausios *perestroikos* Rusijos istorijoje pradžią.

Gorbačiovo *perestroiką* paakino Andropovo pastangos išvairuoti Komunistų partijos laivą iš paskutinių Brežnevo metų sąstingio vandenų.[113] Kaip KGB vadovas nuo 1967 metų Andropovas buvo gerai informuotas apie tai, jog šešėlinė ekonomika taip išsikerojo po visą sistemą, kad ėmė kelti grėsmę komandinei ekonomikai, o korupcija išplito iki pat aukščiausių valstybės ešelonų – t. y. iki paties Brežnevo šeimos. Darbo drausmė buvo sulaužyta, ideologinė indoktrinacija susilaukdavo masinio cinizmo reakcijos, didėjo politinis nepaklusnumas, o karo Afganistane metu paaiškėjo, kokia atsilikusi buvo sovietų ginkluotųjų pajėgų technologija įprastiniame elektronika paremtame kare. Andropovui pavyko sutelkti jaunosios sovietų vadovų kartos paramą, mat pastarieji augo postalininėje visuomenėje ir buvo pasirengę modernizuoti šalį, atverti ją pasauliui ir padaryti galą gynybiniam mentalitetui, būdingam Politbiuro senajai gvardijai.

Taigi ankstesniuose šio veikalo paragrafuose nusakyti sisteminiai prieštaravimai pasiekė kritinį potencialaus žlugimo tašką. Tačiau atsargi sovietų vadovybė nepanoro rizikuoti. Kaip dažnai yra nutikę per istorijos tėkmę, struktūrinės problemos neturi poveikio istoriniams procesams tol, kol nesusilieja su asmeniniais socialinių bei politinių veikėjų interesais. Faktiškai šie nauji veikėjai SSKP galėjo susitelkti aplink Andropovą tik todėl, kad Brežnevo paskirtąjį įpėdinį Andrejų Kirilenką pakirto arteriosklerozė. Nepaisant trumpo valdymo laikotarpio (15 mėnesių nuo paskyrimo generaliniu sekretoriumi iki pat mirties) bei silpstančios sveikatos, Andropovas suvaidino lemiamą vaidmenį tiesiant kelią Gorbačiovo reformoms – paskyrė jį pavaduotoju, išvalė partiją bei sukūrė reformatorių tinklą, kuriuo vėliau galėjo remtis Gorbačiovas.[114] Šie reformatoriai tikrai nebuvo liberalai. Pagrindiniai šios grupės nariai buvo Jegoras Ligačiovas – ideologas, vadovavęs pasipriešinimui Gorbačiovui *perestroikos* metu, – ir Nikolajus Ryžkovas, ku-

[113] Dokumentais paremtą sovietų valdžios perėjimo iš Brežnevo Gorbačiovui analizę žr.: Breslauer (1990).

[114] SSKP Politbiure vykusias kovas dėl valdžios po Brežnevo mirties puikiai nušviečia Walker (1986: 24ff.); taip pat žr.: Mitchell (1990).

ris vėliau, Gorbačiovui valdant, buvo ministru pirmininku, gynė komandinę ekonomiką nuo už laisvąją rinką kovojusių liberaliųjų ekonomistų Šatalino, Javlinskio ir kitų. Andropovo pradiniai reformų planai buvo orientuoti į tvarkos, sąžiningumo ir drausmės atkūrimą tiek partijoje, tiek ir darbovietėse stiprios, švarios valdymo sistemos dėka. Kai po paskutinio senosios gvardijos pasispardymo – generaliniu sekretoriumi buvo paskirtas Černenka, kuris netrukus mirė, – 1985 metų kovą galiausiai SSKP generaliniu sekretoriumi buvo išrinktas Gorbačiovas, jo pirmoji *perestroikos* versija beveik atkartojo Andropovo tematiką. Du pagrindiniai jo suformuluoti politikos tikslai buvo šie: technologijų modernizavimas, pradedant mašinų įrangos pramone, ir darbo jėgos drausmės atkūrimas, apeliuojant į darbuotojų atsakomybės jausmą bei pradedant ryžtingą kampaniją prieš alkoholį.

Netrukus paaiškėjo, kad norint užlopyti sovietinės sistemos spragas, nurodytas Novosibirsko pranešime, reikėjo atlikti rimtesnę institucijų ir vidaus bei užsienio politikos pertvarką.[115] Gorbačiovo istorinis nuopelnas buvo tas, kad jis iki galo suvokė šią būtinybę bei drįso priimti iššūkį – nors ir buvo įsitikinęs Komunistų partijos neišardomumu ir niekuomet nenustojo tikėti jos pagrindiniais principais – bei pajėgė ištverti restruktūrizacijos sunkumus, kad šis procesas atvertų kelią naujai, sveikai, socialistinei Sovietų sąjungai. 1986 metų XXVII SSKP suvažiavimo metu jis paskelbė keletą politikos priemonių, kurios istorijoje buvo užfiksuotos kaip Gorbačiovo *perestroika*.[116]

Paskutinė komunistinė *perestroika*, kaip ir jos pirmtakės sovietų ir Rusijos istorijoje, buvo procesas, vykęs iš viršaus į apačią, be jokio pilietinės visuomenės dalyvavimo jos radimosi ir ankstyvąjį formavimosi tarpsnį. Tai nebuvo reakcija į spaudimą iš apačios ar iš kitapus sistemos. Jos tikslas buvo ištaisyti spragas sistemos viduje, o sykiu išsaugoti nepaliestus pamatinius sistemos principus: Komunistų partijos valdžios monopoliją, komandinę ekonomiką ir vieningos sovietų supervalstybės statusą.

Siaurąja prasme Gorbačiovo *perestroika* aprėpė įvairias jo aprobuotas politikos priemones sovietiniam komunizmui pertvarkyti nuo 1986 metų vasario (XXVII suvažiavimo) iki 1990 metų rugsėjo–lapkričio, kuomet Gorbačiovas atmetė perėjimo į rinkos ekonomiką „500 dienų planą“ ir pasidavęs SSKP Centro komiteto spaudimui suformavo konservatyvią vyriausybę, kuri tik tą ir darė, kad vilkino reformas ir galiausiai 1991 metų rugpjūtį surengė pučą prieš patį Gorbačiovą.

Perestroiką sudarė keturi atskiri, bet tarpusavyje susiję aspektai: a) nusiginklavimas, Rytų Europos išvadavimas iš sovietų imperijos bei Šaltojo karo sustabdymas; b) ekonomikos reformos; c) viešosios nuomonės, žiniasklaidos bei kultūrinės saviraiškos formų (vadinamoji *glasnost*) laipsniškas liberalizavimas; ir d) kontro-

[115] Žr.: Aslund (1989).

[116] Žr.: Aganbegyano (1988–1990) redaguotą seriją.

liuojamas politinės sistemos demokratizavimas bei decentralizavimas. Svarbu pažymėti, kad nacionalistiniai reikalavimai Sovietų sąjungos viduje į darbotvarkę nebuvo įtraukti – tol, kol Kalnų Karabacho konfliktas, mobilizacija Baltijos respublikose ir 1989 metų Tbilisio žudynės neprivertė Gorbačiovo imtis spręsti šias problemas.

Šaltojo karo pabaiga liks istorijoje kaip fundamentalus Gorbačiovo indėlis į žmonijos gerovę. Be jo asmeninio sprendimo pasiduoti Vakarų įkalbinėjimams ir įveikti sovietų jėgos šalininkų iš valstybės saugumo aparato pasipriešinimą, vargu ar nusiginklavimo ir dalinio Sovietų sąjungos ir Amerikos branduolinių ginklų arsenalų išmontavimo procesas būtų taip pasistūmėjęs į priekį, nepaisant apribojimų bei trukdžių. Maža to, lemiamos Gorbačiovo iniciatyvos dėka subyrėjo ir Rytų Europos komunistiniai režimai, nes jis net pagrasino (užkulisiuose) pasitelkti sovietų karines pajėgas, kad užkirstų kelią Štazi (*Stasi*) ketinimams apšaudyti demonstracijas Leipcige. Rytų Europos kontrolės atsisakymas buvo meistriškas Gorbačiovo ėjimas, kuriant sąlygas nusiginklavimui ir tikrai taikiam koegzistavimui su Vakarais. Abu procesai buvo būtini sprendžiant sovietų ekonomikos problemas ir susiejant ją su pasaulio ekonomika, o tai ir buvo Gorbačiovo galutinis tikslas. Jei milžiniškų ekonominių pastangų naštą galima būtų nuritinti nuo sovietų valstybės pečių, žmonių bei ekonominiai ištekliai galėtų būti skiriami technologijų modernizavimui, vartojamųjų prekių gamybai ir žmonių gyvenimo sąlygų gerinimui, o sykiu atsirastų naujų išteklių sovietinės sistemos teisėtumui palaikyti.

Vis dėlto ekonomikos reformos vyko sunkiai, nepadėjo ir būsimojo nusiginklavimo pažadai.[117] Karinių įmonių gamybos demilitarizavimas buvo toks sudėtingas, jog ir praėjus keletui pokomunistinio režimo Rusijoje metų jis vis dar nebaigtas. 1986 metais smuko pasaulio naftos kainos, o tai skatino produktyvumo ir gamybos mažėjimą Sibiro naftos ir dujų gavybos rajonuose. Todėl tvirtos valiutos atsargos, kurios beveik dešimtmetį saugojo Sovietų sąjungą nuo didelių ekonominių nepriteklių, ėmė tirpti, o tai sunkino pereinamąjį laikotarpį. Šiurpi branduolinė katastrofa Černobylyje 1986 metų balandį parodė, kad sovietų industrializmo technologinis atsilikimas pasiekė pavojingą ribą ir iš esmės paskatino liberalizaciją, suteikdama Gorbačiovui papildomų argumentų pagrįsti būtinybei, kad reikia pertvarkyti valstybinę biurokratiją. Tačiau didžiausias kliūtis ekonomikos reformoms spendė sovietų valstybė ir net patys Gorbačiovo reformatoriai. Nors dėl laipsniško dalinių rinkos mechanizmų įvedimo į kai kuriuos sektorius (daugiausia būsto ir paslaugų) buvo sutariama, tačiau nei Gorbačiovas, nei jo ekonomikos patarėjai iš esmės neketino pripažinti privačios žemės ir gamybos priemonių nuosavybės, liberalizuoti kainų visoje ekonomikoje, išlaisvinti kreditavimą nuo tiesioginės Gosbanko kontrolės ar griauti planinės ekonomikos pamatų. Jei tik jie būtų pamėginę vykdyti šias reformas, kaip buvo numatyta „500 dienų plane“, ku-

[117] Žr.: Aganbegyan (1989).

rį 1990 metų vasarą parengė Šatalinas ir Javlinskis, jie būtų susilaukę tvirto sovietų valstybės aparato ir Komunistų partijos vadovybės pasipriešinimo. Būtent taip ir nutiko, kai 1990 metų vasarą jie užsiminė apie tokią galimybę. *Perestroikos* keblumų šaltinis buvo asmeninė ir politinė paties Gorbačiovo prieštara: sistemą jis mėgino reformuoti padedamas Komunistų partijos, tačiau judėjo kryptimi, kuri galiausiai pakirto pačios Komunistų partijos galią. „Stok-eik" politika, kuri formavosi šių neryžtingų reformų kontekste, tikrąja šio žodžio prasme ardė sovietų ekonomiką, sukeldama masinį nepriteklių bei infliaciją. Infliacija kurstė spekuliaciją ir neteisėtą atsargų kaupimą, sudarydama sąlygas dar gilesniam šešėlinės ekonomikos įsiskverbimui į visas veiklos sritis. Šešėlinė ekonomika išsivadavo iš šalutinio vaidmens, kurį atliko kaip naudingas komandinės ekonomikos parazitas, ir pasklido po visus prekybos ir prekių bei paslaugų skirstymo sektorius. Todėl ilgą laiką – o po komunizmo žlugimo dar didesniu mastu – buvusioji šešėlinė ekonomika, padedama nusikalstamų grupuočių bei korumpuotų pareigūnų, tapo vyraujančia pelningos ekonominės veiklos Sovietų sąjungoje ir ją pakeitusiose visuomenėse organizavimo forma.[118] Perimdama dinamiškiausius ekonomikos sektorius į savo rankas, šešėlinė ekonomika toliau ardė buvusią planinę ekonomiką, 1990 metais panardindama sovietų ekonomiką į chaosą bei hiperinfliaciją.

Gorbačiovas buvo ne svajotojas idealistas, o pragmatiškas vadovas, veteranas, sumanus partijos politikas, pats susidūręs su būdingomis sovietų žemės ūkio problemomis savo gimtojoje Stavropolio srityje. Jis kliovėsi savo gebėjimu manevruoti, įtikinėti, kooptuoti, atsipirkinėti ir prireikus tramdyti savo politinius priešininkus. Jo *perestroika* buvo ir radikalizuota, ir paralyžiuota, nes jis nuoširdžiai manė galįs patobulinti sistemą, iš esmės nesupriešindamas sovietinį komunizmą rėmusių socialinių interesų. Šiuo atžvilgiu jis buvo sociologiškai naivus ir politiškai arogantiškas vienu ir tuo pačiu metu. Jei būtų kreipęs daugiau dėmesio į Zaslavskajos dokumente išdėstytą sociologinę analizę, jis būtų aiškiau supratęs tiek tas socialines grupes, kuriomis būtų galėjęs kliautis, tiek ir tas, kurios galiausiai ims priešintis bet kokioms pastangoms pastatyti sistemą ant kitokios logikos pamato, ar tai būtų politinė demokratija, ar rinkos ekonomika. Juk politinių projektų likimą daugiausia lemia visuomenės struktūra. Tad šioje mūsų analizės vietoje pravartu būtų prisiminti, kokia socialinė struktūra sudarė galios sistemos sovietų etatistinėje visuomenėje pamatą. Sovietų socialinės galios branduoliui priklausė keturios pagrindinės interesų grupės:[119]

[118] Žiūrėkite, pavyzdžiui, Handelman (1995).

[119] Žr.: Lane (1990); Castells et al. (1993). Įžvalgią teorinę analizę, padedančią suvokti socialistinių visuomenių socialinę struktūrą, žr.: Verdery (1991). Mes taip pat rėmėmės Ivano Szelenyi darbais. Žr.: Szelenyi (1982).

1. Komunizmo ideologai, sudarę marksizmo-leninizmo vertybių ir jų vyravimo socialiniuose papročiuose bei institucijose gynėjų sparną. Tai buvo doktrinieriški Komunistų partijos (*perestroikos* metais vadovaujamos Ligačiovo) lyderiai, taip pat Sovietų sąjungos kultūros ir žiniasklaidos institucijų – nuo spaudos, televizijos ir radijo iki Mokslų akademijos bei universitetų – vadovai, tarp jų ir oficialūs menininkai bei rašytojai.
2. Valstybės aparato valdžios elitas, atstovaujantis veikiau kastai negu klasei, suinteresuotas išsaugoti galios monopolį – didžiulių privilegijų šaltinį Sovietų valstybėje. Pats valdžios elitas buvo skirstomas į mažiausiai keturias kategorijas, kurios, be abejo, neišbaigia sudėtingos sovietų valstybės struktūros. Štai šios kategorijos:
   a) SSKP politinio aparato branduolys, iš kurio kilo nomenklatūra – tikroji valdančioji klasė Sovietų sąjungoje. Kaip žinoma, sąvoka *nomenklatūra* turi tikslią reikšmę: tai buvo sąrašas pareigybių valstybėje ir partijoje, kurioms užimti reikėjo, kad atitinkamas partijos komitetas duotų atvirą sutikimą dėl kiekvieno skiriamo asmens; kelias į nomenklatūros viršūnes (o tai buvo tūkstančiai pareigybių) vedė tik per atvirą SSKP Centro komiteto sutikimą. Tai buvo bazinis mechanizmas, per kurį Komunistų partija septynis dešimtmečius valdė sovietų valstybę.
   b) Antroji atskira valstybės aparato elito grupė buvo Gosplano pareigūnai, kurie patys vieni valdė visą sovietų ekonomiką ir teikdavo instrukcijas reikiamoms ministerijoms bei administraciniams padaliniams. Gossnabo, o tam tikru mastu ir Gosbanko vadovus taip pat reikėtų priskirti šiai kategorijai.
   c) Trečiąją grupę sudarė karinių pajėgų vadai. Nors jie visuomet buvo pavaldūs partijos vadovybei (ypač po XX a. ketvirtąjį dešimtmetį Stalino vykdyto jų naikinimo), tačiau kuo kariuomenė labiau plėtojosi ir kuo labiau rėmėsi technologijomis bei žvalgybos informacija, tuo ši grupė tapo savarankiškesnė. Jie vis dažniau naudojosi veto teise, o paskutinį Sovietų sąjungos gyvavimo dešimtmetį jų negalima buvo nepaisyti, todėl tekdavo su jais derėtis. 1991 metų sąmokslininkai tai irgi sužinojo, tačiau per vėlai.[120]
   d) Ir paskutinę, tačiau ne mažiau svarbią kategoriją sudarė KGB ir Vidaus reikalų ministerijos specialiosios pajėgos. Jos vaidino svarbų ir sąlyginai savarankišką vaidmenį, mėgindamos atstovauti valstybės interesams, nepaisydamos politinės konkurencijos formų įvairovės partijoje. Reikėtų atminti, kad šiuolaikinis KGB buvo įkurtas 1954 metų kovą, po Stalino mir-

[120] Apie sovietų karines pajėgas žr.: Taibo (1993a).

ties – po to, kai partijos vadovybės ir ginkluotųjų pajėgų sąjunga numalšino Berijos ir MVD (buvusios politinės policijos, su kuria kariuomenė nuolat konfliktavo dėl XX a. ketvirtojo dešimtmečio teroro atminimo) bandymą įvykdyti karinį perversmą. Taigi nepaisant akivaizdaus tęstinumo, devintojo dešimtmečio KGB buvo ne tiesioginis istorinis Dzeržinskio ir Berijos įpėdinis, o profesionalesnė jėga, vis dar priklausoma nuo SSKP, bet labiau besirūpinanti Sovietų valstybės galia ir stabilumu, negu jos komunistinės statybos ideologiniu grynumu.[121] Todėl suprantama, kodėl – paradoksaliai – KGB palaikė paskutinį reformų ciklą, pradedant Andropovu ir baigiant Gorbačiovu, ir kodėl jis priešinosi 1991 metų perversmui, nepaisant to, kad jame aktyviai dalyvavo Kriučkovas, KGB viršininkas.

3. Trečiajai grupei, sudariusiai Sovietijos galios pamatą, priklausė didelių valstybinių pramonės įmonių, ypač dviejų stambių jos sektorių – karinės pramonės komplekso[122] ir naftos bei dujų pramonės – vadovai.[123] Ši grupė, nors ir profesiškai kompetentinga bei suinteresuota modernizuoti technologijas, buvo iš esmės nusiteikusi prieš perėjimą į rinką, ekonomikos demilitarizavimą ir užsienio prekybos kontrolės panaikinimą. Kadangi šis galios elitas disponavo ekonomine, socialine bei politine galia įmonėse ir pagrindiniuose šalies miestuose bei regionuose, todėl sutelkęs jėgas prieš reformas jis iš esmės prisidėjo prie Gorbačiovo pastangų blokavimo SSKP Centro komitete, kurį 1990 metais ši grupė perėmė į savo rankas.[124]
4. Galiausiai buvo ir dar viena nepaprastai svarbi interesų grupė, smelkusi visą sovietų valstybės struktūrą. Tai – tinklas, sudarytas iš nomenklatūros ir šešėlinės ekonomikos „bosų“. Faktiškai šiai grupei priklausė tie patys asmenys, kurie priklausė ir jau išvardytoms kategorijoms, tačiau jų struktūrinė padėtis sovietinėje galios sistemoje skyrėsi: jų galios šaltinis buvo saitai su šešėline ekonomika. Ši grupė priešinosi planinės ekonomikos griovimui, nes ji galėjo klestėti tik šios ekonomikos spragose. Tačiau kai tik komandinė ekonomika

[121] Andrew ir Gordievsky (1990).
[122] Žr.: Castells ir Natalushko (1993).
[123] Žr.: Kuleshov ir Castells (1993). (Šis tyrimas yra parašytas rusų kalba. Jį parengė Rusijos mokslų akademijos Sibiro filialo Ekonomikos ir pramonės inžinerijos institutas Novosibirske 1993 metais. Ten jį galima ir pasiskaityti). Taip pat žr.: Kiselyova et al. (1996).
[124] 1990 metų rudenį SSKP Centro komitetą kontroliavusią grupę, kuri blokavo reformas ir kurios iniciatyvos nutiesė kelią perversmo rengimui, sudarė Lukjanovas, SSRS Aukščiausiosios tarybos pirmininkas; Guidaspovas, Leningrado komunistų partijos sekretorius; Masliukovas, Velička ir Laverovas – karinės pramonės įmonių vadovai; ir Baklanovas, Centro komiteto Karinės komisijos sekretorius. Manoma, kad Baklanovas suvaidino lemiamą vaidmenį rengiant perversmą, ir jis buvo vienas iš Nepaprastosios padėties komiteto, užgrobusio valdžią 1991 metų rugpjūčio 19 dieną, narių (informacija iš interviu su Rusijos politikos apžvalgininkais).

pakriko, šešėlinė ekonomika, glaudžiais saitais susijusi su komunistine nomenklatūra, nieko nelaukdama transformavo visą ekonomiką į milžinišką spekuliacijos mechanizmą. Kadangi šešėlinė ekonomika ypač klesti ekonomikos suirutės laikais, todėl šešėlinės ekonomikos, vėliau virtusios laukiniu protokapitalizmu, pusiau kriminaliniai lyderiai buvo pagrindinis destabilizavimo veiksnys *perestroikos* metais ir po jos.[125]

Trumpai tariant, tai buvo visuma galingų interesų grupių, kurioms Gorbačiovas priešinosi, siekdamas reformuoti komunizmą, tačiau neatsisakydamas sistemos teikiamų privalumų. Jis laimėjo lengvą pergalę prieš ideologus. Kai sistema pasiekia krizės tašką, sistemos vertybes įteisinantys įrankiai gali toliau veikti taip pat, jei tik yra sukuriamos naujos kultūrinio dominavimo formos, o po to įtvirtinamos vyraujančių elitų materialiuose interesuose. Sovietų sąjungos ligačiovai ir ninos andrejevos tapo tobuli subjektai, pagal kuriuos galima buvo vertinti reformų eigos apimtis. Su kariuomene teko skaitytis kaip su galingesne jėga, nes kariuomenei niekuomet nėra lengva susitaikyti su galios mažėjimu, ypač jei jį lydi sukrėtimas, suvokus, kad ištisi daliniai negalės būti grąžinti į tėvynę, nes neturės nei būsto, nei būtinų gyvenimo sąlygų. Vis dėlto Gorbačiovas išsikovojo jos sutikimą nusiginkluoti, nes padėjo jai suvokti būtinybę persigrupuoti ir apsirūpinti nauja įranga, pralaimėjus technologines varžybas įprastinės ginkluotės srityje. Generaliteto vadas maršalas Ogarkovas buvo atleistas iš pareigų 1984 metų rugsėjį, praėjus metams po to, kai viešai paskelbė, kad būtina didinti kariuomenės biudžetą ir modernizuoti sovietų karinės įrangos technologijas. Kokios jos atsilikusios, paaiškėjo tuomet, kai 1982 metais Izraelio karinės pajėgos Bekaa slėnyje ore sutriuškino Sirijos reaktyvinius lėktuvus. Tačiau Ogarkovo pranešimas susilaukė atgarsio, ir Gorbačiovas iš tiesų padidino kariuomenės biudžetą, nors ir pačiomis nepalankiausiomis ekonomikos sąlygomis. Gorbačiovo kariniai planai ne itin skyrėsi nuo Amerikos vyriausybės planų: jais buvo siekiama palaipsniui mažinti išlaidas, demontuoti gausybę nereikalingų branduolinių raketų, o sykiu kelti profesinius bei technologinius sovietų karinių pajėgų pajėgumus, kad šie atitiktų supervalstybės, nesiekiančios branduolinio holokausto, reikalavimus. Šią strategiją faktiškai rėmė tiek karinės pajėgos, tiek ir KGB, kurie iš esmės nebuvo nusiteikę prieš reformas, jei tik būtų paisoma dviejų apribojimų: teritorinio Sovietų sąjungos vientisumo ir karinės pramonės komplekso pavaldumo Gynybos ministerijai. Nors Gorbačiovas buvo įsitikinęs kariuomenės ir saugumo tarnybos parama, šios dvi neginčijamos sąlygos iš esmės kenkė jo reformoms, nes iš tikrųjų tai reiškė, kad nacionalizmas turės būti malšinamas (nepaisant Gorbačiovo asmeninės nuomonės) ir kad pagrindinės pramonės šakos negalės veikti pagal rinkos dėsnius.

[125] Žr.: Handelman (1995).

Nuo 1987 iki 1990 metų partinė nomenklatūra – valstybės biurokratijos viršūnėlės, karinės pramonės kompleksas, naftos magnatai ir šešėlinės ekonomikos vadai veiksmingai priešinosi Gorbačiovo reformoms, nusileisdami ideologinėse kovose, tačiau įsitvirtindami partijos ir valstybės biurokratijos struktūroje. Gorbačiovo dekretai pamažu neteko realios galios, kaip dažnai pasitaikydavo Rusijos pertvarkų istorijoje.

Tačiau Gorbačiovas buvo kovotojas. Jis nusprendė nekartoti Chruščiovo istorinio pralaimėjimo ir kliovėsi naujos kartos komunistų lyderių, kurie priešinosi sovietinei gerontokratijai, parama, Vakarų supratingumu, valstybės biurokratijos pakrikimu ir karo bei saugumo pajėgų neutralumu vidaus politinių nesutarimų atžvilgiu. Siekdamas palaužti interesų grupių, tapusių *perestroikos* politine kliūtimi, priešpriešą, o sykiu išsaugoti tikėjimą socializmo ir reformuotos Komunistų partijos kaip jo įrankio ateitimi, jis kreipėsi į pilietinę visuomenę, kad ši bendromis jėgomis paremtų jo reformas: *uskorenie* (spartinimas) atvedė į *perestroiką* (pertvarką), o *perestroika* tapo priklausoma nuo *glasnost* (viešumo), atverdama kelią demokratėjimui.[126] Šitaip Gorbačiovas nejučia sukėlė procesą, kuris galiausiai sužlugdė Komunistų partiją, sovietų valstybę ir jo paties galią. Nors daugumai sovietinių žmonių Gorbačiovas buvo paskutinis valstybės vadovas komunistas, o komunistų mažumai jis buvo išdavikas, sunaikinęs Lenino palikimą, tačiau istorijos atmintyje jis liks didvyriu, kuris pakeitė pasaulį sugriaudamas sovietų imperiją, nors jis tai padarė pats to nežinodamas ir nenorėdamas.

Nacionalizmas, demokratija ir sovietų valstybės suirimas

Politikos ir žiniasklaidos liberalizavimas, kurį ryžosi pradėti Gorbačiovas, kad įtrauktų pilietinę visuomenę į savo reformas, baigėsi plačia socialine mobilizacija įvairiais klausimais. Istorinės atminties atgaivinimas, skatinamas vis drąsesnės sovietinės spaudos ir televizijos, sudarė sąlygas netikėtai laisva tapusiai visuomenei atvirai reikšti savo nuomonę, ideologijas bei vertybes. Ir nors šiose raiškose buvo daug painiavos, tačiau jas vienijo bet kokių oficialių tiesų atmetimas. Nuo 1987 iki 1991 metų, vis labiau įsisukant socialinių įvykių sūkuriui, intelektualai smerkė sistemą, darbininkai streikavo dėl savo reikalavimų bei teisių, aplinkosaugininkai atskleidė ekologines katastrofas, žmogaus teisių grupės rengė protesto akcijas, „Atminties" judėjimas priminė stalinizmo baisumus, o rinkėjai naudojosi kiekviena proga atmesti Komunistų partijos narius vietos ir parlamento rinkimuose, griaudami įsigalėjusios valdžios struktūros teisėtumą.

[126] Puikią žurnalistinę apžvalgą apie tai, kaip žiniasklaida padėjo ardyti Sovietų sąjungą, rasite: Shane (1994).

Tačiau labiausiai telkė ir tiesiogiai Sovietų sąjungą klibino nacionalistiniai sąjūdžiai.[127] 1988 metų vasarį azerų surengtos armėnų skerdynės Sumgaite atgaivino paslėptą konfliktą Kalnų Karabacho armėnų anklave Azerbaidžane. Šis konfliktas išsiplėtojo į karą ir privertė sovietų kariuomenę įsikišti bei tiesiogiai administruoti jo teritoriją iš Maskvos. Praėjus daugeliui priverstinio slopinimo ir dirbtinės integracijos dešimtmečių, Kaukaze pratrūko etninės įtampos. Kilus riaušėms tarp uzbekų ir mešketų 1989 metais šimtai žmonių buvo nužudyti Ferganos slėnyje Uzbekistane. Tų pačių metų balandžio 9 dieną masinė taiki gruzinų nacionalistų demonstracija Tbilisyje buvo numalšinta nuodingosiomis dujomis, nuo kurių žuvo 23 žmonės; dėl to Maskvoje buvo pradėtas tyrimas. 1989 metų pradžioje Moldovos nacionalinis frontas taip pat pradėjo kampaniją už respublikos nepriklausomybę ir jos galutinę reintegraciją į Rumuniją.

Vis dėlto veiksmingiausiai ir tvirčiausiai mobilizavosi Baltijos respublikos. 1988 metų rugpjūtį, paskelbus slaptą 1939 metų Stalino ir Hitlerio sutartį dėl Baltijos respublikų aneksijos, visose trijose respublikose prasidėjo masinės demonstracijos ir kiekvienoje iš jų ėmė formuotis liaudies frontai. Po to Estijos parlamentas balsavo už laiko zonos pakeitimą šalyje – tai yra perėjimą nuo Maskvos prie Suomijos laiko. Lietuva pradėjo išdavinėti savo pasus. 1989 metų rugpjūtį, protestuodami prieš Ribbentropo-Molotovo pakto penkiasdešimtąsias metines, du milijonai žmonių susijungė į gyvą grandinę, nusidriekusią per visą trijų respublikų teritoriją. 1989 metų pavasarį šių trijų respublikų Aukščiausiosios Tarybos paskelbė suverenitetą ir teisę nepaisyti Maskvos potvarkių, šitaip sukeldamos konfrontaciją su sovietų vadovybe, į tai atsakiusią išteklių embargu Lietuvai.

Pažymėtina, kad musulmoniškosios Vidurinės Azijos ir Kaukazo respublikos nemaištavo prieš sovietų valstybę, nors jose, ypač intelektualaus elito sluoksniuose, jau plito islamizmas. Konfliktai Kaukaze ir Vidurinėje Azijoje įgavo vis ryškesnį etninės konfrontacijos ir politinių pilietinių karų respublikų viduje (kaip antai Gruzijoje) ar tarp respublikų (pavyzdžiui, tarp Azerbaidžano ir Armėnijos) atspalvį.

Nacionalizmas buvo ne tik kolektyvinio etninio tapatumo išraiška. Tai buvo vyraujanti demokratinio judėjimo visoje Sovietų sąjungoje ir ypač Rusijoje forma. „Demokratinis judėjimas“, vadovavęs politinės mobilizacijos procesui pagrindiniuose Sovietų sąjungos miestų centruose, niekuomet nebuvo organizuotas frontas, kaip ir Jurijaus Afanasjevo bei kitų intelektualų suformuotas visuomeninis judėjimas „Demokratinė Rusija“ nebuvo partija. Po šio judėjimo sparnu telkėsi dešimtys įvairių politinių pakraipų protopartijų, bet jis pats, atsižvelgdamas į labai struktūrizuotų organizacijų istorinę patirtį, buvo iš esmės nusiteikęs prieš partiškumą. Nepasitikėjimas formalistinėmis ideologijomis ir partine politika skati-

[127] Carrere d'Encausse (1991).

no Rusijos, taip pat Ukrainos, Armėnijos ir Baltijos respublikų sociopolitinius judėjimus formuotis daugiau ar mažiau orientuojantis į du tapatumo požymius: viena vertus, sovietinio komunizmo atmetimą, kad ir kokia forma jis pasireikštų – pertvarkyta ar ne; kita vertus, pirminio kolektyvinio tapatumo patvirtinimą. Plačiausiai paplitusi pastarojo išraiškos forma buvo tautinis tapatumas – vienintelis istorinis atminimas, kuriuo žmonės galėjo remtis vakuume, sukurtame marksizmo-leninizmo ir jo paskesnio žlugimo. Šis atgiję nacionalizmas susilaukė ypač didelio atgarsio tarp Rusijos žmonių, kaip reakcijos į antirusišką nacionalizmą kitose respublikose. Taigi kaip dažnai būdavo istorijoje, įvairūs nacionalizmai kurstė vienas kitą. Štai kodėl Jelcinas, nepaisydamas visų sunkumų, tapo vieninteliu Rusijos politikos lyderiu, susilaukusiu masinio palaikymo ir pasitikėjimo, nepaisant (o galbūt kaip tik dėl) Gorbačiovo ir SSKP pastangų griauti jo įvaizdį bei reputaciją. Pagrindinis Jelcino politikos patarėjas 1988–1992 metų laikotarpiu Genadijus Burbulis per vieną mūsų pokalbį 1991 metais mėgino paaiškinti giliąsias Jelcino patrauklumo Rusijos žmonėms priežastis. Pravartu jį pacituoti:

> „Vakarų stebėtojai nesupranta, kad po 70 stalinizmo teroro ir nepriklausomo mąstymo slopinimo metų Rusijos visuomenė tapo labai iracionali. O iracionalumui pasidavusios visuomenės visų pirma mobilizuojasi ties kokiais nors mitais. Šiuolaikinėje Rusijoje toks mitas yra Jelcinas. Štai kodėl jis yra vienintelė tikra demokratinio judėjimo jėga.“ [128]

Išties, lemiamos 1991 metų kovo 28 dienos demonstracijos Maskvoje metu, kuomet demokratinis judėjimas griežtai pasipriešino Gorbačiovui ir, nepaisydamas nei jo draudimo, nei karinių pajėgų pasirodymo, patraukė į gatves, šimtai tūkstančių demonstrantų skandavo tik du šūkius: „Rossija!“ ir „Jelcin!, Jelcin!“. Žmogus, pajėgęs tarti „Ne!“ ir vis dėlto išgyventi, tapo užmirštos praeities atgaivinimo ir dabarties neigimo – vienintelių akivaizdžiai bendrų iš naujo gimusios pilietinės visuomenės principų – patvirtinimo simboliu.

Paradoksalu, tačiau sąsają tarp demokratinio judėjimo, nacionalistinės mobilizacijos ir sovietų valdžios griovimo proceso iš anksto nulėmė federacinės sovietų valstybės struktūra. Kadangi visa valdžia buvo sutelkta SSKP Centro komitete bei pagrindinėse Sovietų sąjungos institucijose (Liaudies deputatų taryboje, SSRS Aukščiausiojoje taryboje, Ministrų taryboje ir SSRS Prezidentūroje), demokratizacijos procesas Gorbačiovo valdymo metais sudarė sąlygas konkuruojantiems kandidatams (bet ne laisvoms politinėms asociacijoms) balotiruotis į miestų, regionų bei respublikų tarybas, o sykiu išlaikyti griežtą SSRS Liaudies depu-

[128] Interviu su Genadijumi Burbuliu, 1991 metų balandis.

tatų suvažiavimo ir SSRS Aukščiausiosios tarybos kontrolę. Nuo 1989 iki 1991 metų dauguma vietų didžiausių miestų vietos tarybose ir respublikų parlamentuose teko oficialiems komunistų kandidatams oponuojantiems atstovams.

Hierarchinė sovietų valstybės struktūra ribojo politinės kontrolės įrankiams galimą padaryti žalą. Tačiau demokratinio judėjimo politiniai strategai, ypač tie, kurie dirbo su Jelcinu, sukūrė apgalvotą strategiją konsoliduoti galią atstovaujamosiose respublikų institucijose, o po to pasitelkti šias institucijas kaip pasipriešinimo sovietų centrinei valdžiai svertą, kad galima būtų išreikalauti kuo daugiau galios respublikoms. Taigi šis autonomistinis ar separatistinis judėjimas taip pat buvo sąjūdis už išsivadavimą iš sovietų valstybės disciplinos. Ši strategija paaiškina, kodėl pagrindinės politinės kovos 1990–1991 metais Rusijoje buvo nukreiptos į Rusijos Federacijos – vienintelės, kurios respublikos parlamentas neturėjo pirmininko – galios bei savarankiškumo didinimą. Tad nors Gorbačiovas, referendumo dėl naujos Sąjungos sutarties 1991 metų kovo 15 dieną metu pelnęs balsų daugumą, manė galįs švęsti pergalę, tačiau iš tikrųjų šio referendumo rezultatai buvo Sovietų sąjungos žlugimo pradžia. Jelcino rėmėjams pavyko įtraukti į rinkimų biuletenius klausimą dėl tiesioginių visuotinių Rusijos Federacijos prezidento rinkimų, nurodant tikslią rinkimų datą – birželio 12 dieną. Teigiamas elektorato atsakymas į šį klausimą, automatiškai reikalaujantis tokių rinkimų, buvo kur kas svarbesnis už pritarimą miglotiems Gorbačiovo siūlymams dėl naujos federacinės valstybės. Kai Jelcinas tapo pirmuoju demokratiškai išrinktu Rusijos valstybės vadovu, tarp atstovaujamųjų Rusijos bei kitų respublikų politinių struktūrų ir vis labiau izoliuotos Sovietų federacinės valstybės superstruktūros įvyko skilimas. Tuo metu tik masinės, ryžtingos represijos būtų galėjusios pakreipti procesą atgal ir jį suvaldyti.

Tačiau sovietų Komunistų partija nebuvo pasirengusi represijoms. Dėl Gorbačiovo manevrų ir atgimusios visuomenės vertybių bei planų įsiskverbimo į jos gretas, ji tapo susiskaldžiusi, nevieninga, neorganizuota. Paveikta iš visų pusių sklindančios kritikos, politinė nomenklatūra prarado pasitikėjimą.[129] Tarkime, Jelcinas buvo išrinktas Rusijos parlamento pirmininku 1991 metų kovą tik todėl, kad svarbi atkurtos Rusijos komunistų partijos frakcija, vadovaujama Ruckojaus, susivienijo su demokratais prieš Polozkovo, Rusijos komunistų partijos daugumos lyderio, atvirai oponavusio Gorbačiovui, vadovaujamus nacionalistus-komunistus. Iš tikrųjų įtakingiausia SSKP Centro komiteto grupė, laisvai susibūrusi apie SSRS Aukščiausiosios tarybos pirmininką (ir Gorbačiovo kurso draugą teisės universitete) Anatolijų Lukjanovą, 1990 metų rudenį nusprendė užkirsti kelią toles-

[129] Į partinės nomenklatūros pasitikėjimo praradimą kaip pagrindinį veiksnį, padėjusį užkirsti kelią skubotai reakcijai prieš Gorbačiovo reformas, mano dėmesį atkreipė George'as Breslaueris.

nėms reformoms. Po to paskirta Pavlovo vyriausybė siekė atkurti komandinę ekonomiką. Tvarkai miestuose palaikyti ir nacionalizmui pažaboti – pirmiausia Baltijos respublikose – buvo pasitelktos teisėtvarkos kontrolės priemonės. Tačiau brutalus Televizijos bokšto šturmas Vilniuje 1991 metų sausį, kurį surengė Vidaus reikalų ministerijos specialiosios pajėgos, paskatino Gorbačiovą prašyti susilaikymo ir sustabdyti represijas. 1991 metų liepą Gorbačiovas jau buvo pasirengęs sudaryti naują Sąjungos sutartį be šešių iš penkiolikos respublikų (tai yra Baltijos respublikų, Moldovos, Gruzijos ir Armėnijos) ir suteikti respublikoms didesnių galių, nes tai buvo vienintelė Sovietų sąjungos išsaugojimo sąlyga. Savo kreipimesi į Centro komitetą 1991 metų liepos 25 dieną jis taip pat bendrais bruožais išdėstė ideologinę leninizmo atsisakymo ir partijos perorientavimo į demokratinį socializmą programą. Jis laimėjo lengvą pergalę. Tikrosios Centro komiteto jėgos ir sovietų vyriausybės dauguma jau buvo pradėjusi rengtis versti iš postų generalinį sekretorių ir prezidentą, nes neįstengė suvaldyti proceso įprastinėmis institucinėmis priemonėmis. Šios nebeveikė, nes dauguma respublikų, ypač Rusija, jau buvo išsilaisvinusi iš sovietų centrinės valdžios kontrolės.

1991 metų rugpjūčio perversmo – įvykio, paskubinusio Sovietų sąjungos irimą – aplinkybės nėra iki galo atskleistos ir abejotina, ar ilgainiui jos bus atskleistos, atsižvelgiant į politinių interesų, susijusių su sąmokslu, painiavą. Iš paviršiaus atrodo stebėtina, kad perversmas, kurį surengė SSKP Centro komitetas ir kuriame aktyviai dalyvavo KGB viršininkas, vidaus reikalų ministras, gynybos ministras, SSRS viceprezidentas ir sovietų vyriausybės dauguma, galėjo nepavykti. Iš tikrųjų, nepaisant visų čia pristatytų tyrimų apie Sovietų sąjungos krizės neišvengiamumą, 1991 metų perversmas būtų pavykęs, jei Jelcinas ir keli tūkstančiai jo rėmėjų, rizikuodami savo gyvybėmis ir pasikliaudami žiniasklaidos kaip savo simbolinės apsaugos dalyvavimu, nebūtų atvirai jam pasipriešinę ir jei visoje Rusijoje bei kai kuriose sovietinėse respublikose įvairiems socialiniams sluoksniams atstovaujantys žmonės nebūtų susirinkę į darbovietes ir pademonstravę paramos Jelcinui, išsiųsdami dešimtis tūkstančių telegramų į Maskvą, kad pareikštų savo poziciją. Po septynių represijų dešimtmečių žmonės tebebuvo budrūs – sumišę, tačiau pasirengę kovoti dėl savo iš naujo atgautos laisvės. Net jei trumpalaikėje perspektyvoje perversmas būtų pavykęs, tai nebūtinai reikštų, kad Sovietų sąjungos krizė būtų sustabdyta, nes visos sistemos irimo procesas jau buvo įsibėgėjęs. Tačiau krizės atomazga būtų kita ir istorija būtų kitaip pakrypusi. Perversmo žlugimą lėmė du veiksniai: KGB bei kariuomenės nuostatos ir komunistų vadovybės nesuvokimas, kas vyksta jų šalyje, nulemtas didėjančios sovietų valstybės viršūnių izoliacijos. Bendradarbiauti atsisakė pagrindiniai saugumo pajėgų daliniai: eli-

tinis KGB „Alfa“ dalinys nepakluso įsakymui pulti Baltuosius rūmus ir susilaukė svarbiausių KGB viršininkų pritarimo; generolo Pavelo Gračiovo vadovaujami desantininkai pareiškė lojalumą Gorbačiovui ir Jelcinui; ir pagaliau Oro pajėgų vadas generolas Šapošnikovas pagrasino gynybos ministrui subombarduosiąs Kremlių. Perversmininkai kapituliavo praėjus kelioms valandoms po ultimatumo paskelbimo. Šiuos sprendimus lėmė faktas, kad per *perestroikos* laikotarpį kariuomenė ir KGB pasikeitė. Jos netapo aktyviomis demokratijos rėmėjomis, tačiau akylai stebėjo visuomenės kaip visumos raidą ir žinojo, kad bet koks ryžtingas žingsnis prieš nusistovėjusią vadovybės hierarchiją galėjo suskaldyti jėgas ir nutiesti kelią pilietiniam karui. Nė vienas jaučiąs atsakomybę vadas neleistų kilti pilietiniam karui kariuomenėje, disponuojančioje milžinišku ir įvairiu branduoliniu arsenalu. Iš tikrųjų pučo organizatoriai jam nebuvo pasirengę. Perversmininkai buvo įsitikinę, kad jėgos demonstravimo ir teisėto Gorbačiovo nušalinimo remiantis sėkmingu Chruščiovo nušalinimo precedentu pakaktų šaliai suvaldyti. Jie neįvertino Jelcino ryžto ir nesuvokė nei pasikeitusio žiniasklaidos vaidmens, nei jos nepavaldumo komunistų kontrolei masto. Perversmą jie suplanavo ir įvykdė taip, tarsi jie būtų gyvenę XX a. septintojo dešimtmečio Sovietų sąjungoje – tai yra tuomet, kai galbūt paskutinį kartą buvo išėję į gatves be asmens sargybinių. Kai jie pagaliau suvokė, kaip pasikeitė šalis per paskutinį amžiaus ketvirtį, jau buvo per vėlu. Jų žlugimas tapo jų partinės valstybės žlugimu. Vis dėlto komunistinės valstybės iširimas ir netgi Sovietų sąjungos subyrėjimas nebuvo istorinė būtinybė. Tam prireikė nedidelės grupės ryžtingų revoliucionierių, išugdytų pagal gryniausią leninizmo tradiciją, apgalvotų politinių veiksmų paskesniais mėnesiais. Jelcino strategai, vadovaujami Burbulio – neginčijamo naujosios demokratinės Rusijos Makiavelio – sukūrė radikalų socialiai įsitvirtinusių respublikinių institucijų ir tuo metu jau izoliuotos Sovietų federacinės valstybės superstruktūros atskyrimo planą.

Gorbačiovas bandė žūtbūt ištverti Komunistų partijos žlugimą ir reformuoti sovietų institucijas, o Jelcinas įtikino Ukrainos ir Baltarusijos komunistų vadovus, staiga tapusius nacionalizmo ir nepriklausomybės šalininkais, drauge išstoti iš Sovietų sąjungos. Jų susitarimas Belovežo girioje 1991 metų gruodžio 9 dieną išardyti sovietų valstybę ir sukurti laisvą Nepriklausomų valstybių sandraugą kaip nebeegzistuojančios Sovietų sąjungos palikimo paskirstymo įrankį nepriklausomomis tapusiose respublikose žymėjo drąsiausio ir nuostolingiausio socialinio eksperimento žmonijos istorijoje pabaigą. Tačiau tai, kad Jelcinui ir jo padėjėjams lengvai – vos per keturis mėnesius – pavyko atlikti išardymo darbą, rodė, jog pasenęs valstybės aparatas buvo visiškai sutrūnijęs ir praradęs ryšį su visuomene.

Istorijos randai, teorinės pamokos ir palikimas visuomenei

Sovietinis eksperimentas paliko XX amžiui ryškų atspaudą, kuris iš esmės sukosi apie jo raidą ir padarinius visam pasauliui. Jis metė didžiulį šešėlį ne tik valstybių geopolitikai, bet ir įsivaizduojamiems socialinės transformacijos modeliams. Nepaisant stalinizmo baisybių, politinė kairė ir socialiniai judėjimai visame pasaulyje sovietų komunizmą ilgą laiką traktavo bent jau kaip paskutinį vilties uostą, o neretai ir kaip įkvėpimo šaltinį bei ramstį, įžvelgiamą per iškraipantį kapitalistinės propagandos šydą. Tik nedaugelis pirmojoje XX amžiaus pusėje gimusių intelektualų išvengė susižavėjimo diskusijomis apie marksizmą, komunizmą ir Sovietų sąjungos kūrimą. Daugelis žymių socialinių mokslininkų Vakaruose savo teorijas kūrė remdamiesi sovietų patirtimi: ja sekdami, ją kritikuodami ar su ja lygindami. Kai kurie garsiausi intelektualūs sovietinio komunizmo kritikai studentavimo metais buvo patyrę trockizmo – ultrabolševikinės ideologijos – įtaką. Kad visos šios pastangos, visos šios žmonių kančios bei aistros, visos mintys ir visos svajonės galėjo pranykti per tokį trumpą laiką, atskleisdamos po šiais ginčais slypinčią tuštumą, puikiai iliustruoja mūsų kolektyvinį gebėjimą kurti tokias įtikinamas politines fantazijas, kad jos galiausiai ima keisti istoriją, nors ir priešinga kryptimi, negu buvo numatyta istorijos planuose. Bene skaudžiausia komunistinės utopijos nesekmė buvo ta, kad daugybės Rusijos ir pasaulio žmonių revoliucinės svajonės ir viltys buvo išduotos ir iškraipytos, nes išsivadavimas virto priespauda, beklasės visuomenės projektas tapo kastų dominuojama valstybe, o išnaudojamų darbininkų solidarumas – nomenklatūrininkų bendrininkavimu, siekiant tapti pasaulio šešėlinės ekonomikos vadeivomis. Atsižvelgus į visas šias aplinkybes ir nepaisant kai kurių pozityvių postalininės epochos socialinės politikos elementų, sovietinis eksperimentas suteikė daug kančių Sovietų sąjungos tautoms ir visam pasauliui. Rusija ir kitu atveju būtų galėjusi industrializuotis ir modernizuotis – ji nebūtų išvengusi kančių, tačiau būtų išvengusi žmonių holokausto, vykusio stalinizmo laikotarpiu. Sąlyginę socialinę lygybę, visišką užimtumą ir gerovės valstybę įgyvendino ir tuomet neturtingas kaimynines Skandinavijos šalis valdę socialdemokratai, tačiau jiems neprireikė griebtis tokių ekstremalių politikos priemonių. Nacių mašiną įveikė ne Stalinas (tiesą sakant, jis sumažino ir susilpnino Raudonąją armiją prieš pat karą, kad primestų jai asmeninę kontrolę), o pasaulietinė Rusijos valia prieš svetimą įsibrovėlį. Kominterno vadovavimas didžiuliam pasaulio revoliucinių ir socialistinių judėjimų segmentui atėmė jo jėgas, sustabdė politinius sumanymus ir ištisas tautas įstūmė į aklavietę. Europos ir viso pasaulio susiskaldymas į karinius blokus daugumą pokario metų technologinių ir ekonominių laimėjimų pajungė beprasmėms ginklavimosi varžyboms. Be

abejo, Amerikos (o kiek mažiau ir Europos) Šaltojo karo laikų valstybės aparatui tenka ne mažesnė atsakomybė už įsitraukimą į konfrontaciją, branduolinių ginklų gamybą bei naudojimą ir dviašės simetrijos kūrimą, kad galėtų dominuoti pasaulyje.[130] Vis dėlto be nuoseklaus, tvirto ir grėsmingo sovietų galios fasado Vakarų visuomenės ir viešoji nuomonė veikiausiai nebūtų pritarusios savo karinių valstybių plėtrai ir tolesniam kolonijinių užmačių įgyvendinimui, kaip paaiškėjo pasibaigus Šaltajam karui. Be to, kurti supervalstybę ne ant produktyvios ekonomikos bei atviros visuomenės pamatų ilgainiui pasirodė esą nepatikima. Tai ir sugriovė Rusiją bei kitas sovietines respublikas ir nedavė jų žmonėms jokios apčiuopiamos naudos, nebent tik darbo vietų garantijas ir nedidelį gyvenimo sąlygų pagerėjimą 1960–1980 metų laikotarpiu – laikotarpiu, kurį šiandien Rusijoje daugelis idealizuoja, nes didelė visuomenės dalis audringo perėjimo į laukinį kapitalizmą metu atsidūrė beviltiškoje padėtyje.

Tačiau pragaištingiausia istorijos ironija buvo prasimanymas, kad komunistinė valstybė esanti pastatyta ant žmonių solidarumo vertybių pamato, diegtas net trims sovietinių piliečių kartoms. Nors dauguma žmonių nuoširdžiai tikėjo, kad dalydamiesi sunkumais bei padėdami vieni kitiems sukurs geresnę visuomenę, tačiau pamažu pradėjo suvokti ir galiausiai įsisąmonino, kad jų pasitikėjimu sistemingai naudojosi ciniškų biurokratų kasta. Paaiškėjus šiai tiesai, ilgą laiką išliks Sovietų sąjungos žmonėms padarytos moralinės skriaudos: prarasti gyvenimo orientyrai, sutryptos žmogiškosios vertybės, sudariusios kasdienio gyvenimo pamatą. Visoje visuomenėje pasklido cinizmas ir smurtas, nes viltys, kurias sužadino demokratija po Sovietijos žlugimo, greitai išsisklaidė. Viena po kitos ėjusios sovietinio eksperimento, *perestroikos* ir XX a. dešimtojo dešimtmečio demokratinės politikos nesėkmės Rusijos bei buvusių sovietinių respublikų žemėse pasėjo nuosmukį ir neviltį.

Jei kalbėtume apie intelektualus, tai svarbiausia pamoka, kurią jie turėtų išmokti iš komunistinio eksperimento, yra ta, kad privalu iš esmės skirti teorinius

[130] Šaltojo karo istorijoje gausu įvykių ir anekdotų, rodančių, kaip abu kariniai blokai kurstė vienas kito gynybinę paranoją, peržengdami sveiko proto ribas. Vienas iš šio mentaliteto pavyzdžių yra 1995 metais atskleista, bet pernelyg greit užmiršta paslaptis, kaip sovietų povandeniniai laivai galėjo atsidurti Švedijos vandenyse. Kai kas galbūt pamena, kaip Švedijos jūrų pajėgos, remiamos Vakarų sąjungos, daugiau kaip du dešimtmečius tvirtino, jog šalies jūrų sienas nuolat kirsdavo sovietų povandeniniai laivai, todėl jos ėmė reguliariai išmetinėti sprogstamąsias gilumines bombas, kurias demonstravo viso pasaulio televizijos stotys. Tik 1995 metais Švedija patvirtino „nemalonų faktą, kad jos gynybinės pajėgos medžiojo banginius, o ne Rusijos povandeninius laivus... Nauji hidrofoniniai instrumentai, pradėti naudoti Švedijos kariniame jūrų laivyne 1992 metais, parodė, jog banginiai galėjo leisti panašius į povandeninių laivų garsus“ (*New York Times*, 1995 m. vasario 12 d., p. 8). Koks likimas ištiko banginius, pranešime nenurodoma.

projektus ir istorinę politinių projektų raidą. Kalbant tiesiai šviesiai, visos utopijos baigiasi teroru, jei tik kas rimtai pamėgina jas įgyvendinti. Teorijos ir nuo jų neatsiejami ideologiniai naratyvai gali būti (ir iki šiol buvo) naudingi supratimo ir vadovavimo kolektyviniams veiksmams įrankiai. Tačiau tai tik įrankiai, kuriuos prireikus galima pataisyti ir suderinti, ir nieku gyvu ne schemos, kurias su visu joms būdingu elegantišku nuoseklumu galima būtų atkurti netobulame, tačiau nuostabiame žmonių kūnų pasaulyje. Nes tokie bandymai geriausiu atveju yra ciniškos asmeninių ar grupių interesų racionalizacijos. Blogiausiu atveju, kuomet jų šalininkai jomis nuoširdžiai tiki ir jas įgyvendina, šios teorinės konstrukcijos tampa politinio fundamentalizmo – nuolatinio slapto diktatūros ir teroro palydovo – šaltiniu. Aš anaiptol neremiu bespalvio politinio peizažo, kuriame nebūtų nei aistrų, nei vertybių. Svajonės ir sumanymai yra medžiaga, iš kurios formuojasi socialinė kaita. Grynai racionalus, savanaudiškas, veltėdis („*free rider*") subjektas visuomet verčiau liks namuose ir leis istorinių permainų įgyvendinimo darbą nudirbti „kitiems". Vienintelis šios nuostatos (geriausio „ekonominio racionalaus pasirinkimo") trūkumas yra tas, kad ji paremta kitų kolektyvinio veikimo prielaida. Kitaip tariant, tai yra istorinio parazitavimo forma. Laimė, tik nedaugelis visuomenių per savo istoriją buvo sukurtos parazitų, nes šie yra pernelyg dideli savanaudžiai, kad leistųsi įtraukiami. Visuomenes atvirame, konfliktiniame procese formuoja ir visuomet formuos socialiniai veikėjai, kurie mobilizuojasi interesų, idėjų bei vertybių pagrindu. Visuomenių likimą bei struktūrą iš esmės lemia socialinė ir politinė kaita. Sovietų patirtis rodo ne tai, kad reikia vykdyti apolitišką, vertybiškai neutralų socialinės transformacijos procesą, o tai, kad reikia išsaugoti būtiną atstumą ir įtampą tarp teorinės analizės, visuomenės atstovavimo sistemų bei realios politinės praktikos. Sąlyginai sėkminga politinė praktika visuomet priversta kapanotis pro istorijos apribojimus – ne mėginant judėti į priekį milžiniškais šuoliais, bet prisitaikant prie socialinės evoliucijos kontūrų ir pripažįstant, kad žmonių elgesio transformacija yra lėtas procesas. Šis argumentas neturi nieko bendro su reformų ir revoliucijos priešprieša. Kai visoje visuomenėje materialios sąlygos ir individuali sąmonė pasikeičia taip, kad institucijos ima nebeatitikti šių sąlygų, revoliucija (taiki arba ne arba per vidurį) tampa normaliu istorijos raidos procesu, ką rodo ir Pietų Afrikos pavyzdys. Kai avangardas – o tai beveik visuomet esti intelektinis avangardas, – siekdamas patenkinti savo galios troškimą bei teorinę doktriną, mėgina paspartinti istorijos tempą taip, kad visuomenės nebespėja prie jo prisiderinti, jis gali laimėti ir petvarkyti visuomenę, tačiau tik palaužtdamas sielas ir nukankindamas kūnus. Tuomet likę intelektualai, patogiai įsitaisę savo bibliotekose, gali samprotauti apie iškraipytos revoliucinės svajonės ekscesus. Tačiau derėtų įsisąmoninti pagrindinę politinę sovietinės patirties pamoką, jog revoliucijos (ar reformos) yra pernelyg svarbios ir pernelyg brangiai kai-

nuoja žmonių gyvenimams, kad galėtų likti tik svajonėmis, ar tuo pačiu – tik teorijomis. Tik patys žmonės gali atrasti kolektyvinį savo individualių gyvenimų kelią ir juo žengti, naudodamiesi jiems prieinamomis priemonėmis, taip pat ir teorinėmis bei organizacinėmis. Teorijos įkvėptos politikos dirbtinį rojų reikėtų visiems laikams palaidoti kartu su sovietų valstybe. Nes svarbiausia, ko galėtume pasimokyti iš komunizmo žlugimo, tai suvokti, kad istorija neturi jokios kitos prasmės, negu ta, kurią mes jai priskiriame.

Socialinė teorija apskritai ir informacijos visuomenės teorija konkrečiai taip pat turi ko svarbaus pasimokyti. Socialinės kaitos procesą formuoja visuomenės, kurioje jis vyksta, istorinė matrica. Todėl etatizmo dinamikos šaltiniai tuo pat metu buvo ir jos struktūriniai apribojimai bei prieštaringų procesų sistemoje sukėlėjai. Valstybė, užgrobusi visuomenę bei ekonomiką, sudarė sąlygas visiškam žmonių ir materialių išteklių mobilizavimui galios bei ideologijos tikslams. Vis dėlto šios pastangos yra ekonomiškai pragaištingos, nes jose nėra vidinių ribotų išteklių skirstymo ir naudojimo apribojimų. Ir jos yra socialiai veiksmingos tik tol, kol pilietinė visuomenė yra arba pavergta grynąja prievarta, arba priversta atlikti pasyvų vaidmenį – žemiausiu įmanomu lygmeniu prisidėti prie darbinės veiklos ir viešųjų paslaugų. Etatizmo sąlygomis, kai tik visuomenė pasidaro aktyvi, jos santykis su valstybe tampa nenuspėjamas. Valstybę kaip tokią silpnina nesugebėjimas mobilizuoti piliečių, nesutinkančių būti kooptuotais – ar dėl pasipriešinimo, ar dėl nusišalinimo.

Sovietų etatizmas susidūrė su itin sudėtingu uždaviniu vadovauti ekonomikai bei visuomenei istoriniame perėjimo į informacionalizmą kontekste. Prie komandinei ekonomikai būdingo polinkio į švaistūniškumą ir prie visuomenės suvaržymo dėl struktūrinės karinės galios pirmenybės prisidėjo dar ir spaudimas prisitaikyti prie specifinių informacionalizmo reikalavimų. Paradoksalu, tačiau sistema, sukurta plėtoti gamybines jėgas, neįstengė įvaldyti svarbiausios technologinės revoliucijos žmonijos istorijoje. Taip atsitiko todėl, kad informacionalizmo – simbiotinės sąveikos tarp socialiai nulemto informacijos apdorojimo ir materialios gamybos – charakteristikos tapo nesuderinamos su informacijos monopolio priklausymu valstybei ir su technologijų naudojimu vien tik karo reikmėms. Organizacijų lygmeniu struktūrinė vertikaliųjų biurokratijų logika atgyveno dėl informacinio perėjimo prie lanksčiųjų tinklų proceso, panašiai kaip atsitiko ir Vakaruose. Tačiau kitaip negu Vakaruose, vertikalioji hierarchinė vadovavimo forma sudarė patį sistemos branduolį, gerokai apsunkindama didelių bendrovių transformaciją į naujo tipo tinklinio verslo organizacijas. Be to, sovietų vadovai ir biurokratai suvokė lankstumo ir tinklaveikos kaip organizacinės formos pranašumus, tačiau juos pritaikė šešėlinės ekonomikos plėtotei, šitaip pakirsdami komandinės ekonomikos gebėjimą pačiai save reguliuoti bei padidindami atstumą tarp institucinės sovietų sistemos organizacijos ir funkcinių realiosios ekonomikos reikalavimų.

Maža to, informacijos visuomenė nėra naujos technologinės paradigmos antstatas. Ji yra paremta istorine įtampa tarp abstraktaus informacijos apdorojimo materialios galios ir visuomenės prasmingo kultūrinio tapatumo paieškų. Abiem atvejais atrodo, kad etatizmas nepajėgia žengti koja kojon su naująja istorija. Jis ne tik slopina technologinių naujovių potencialą, bet ir pasisavina istoriškai susiformavusius tapatumus bei suteikia jiems naują formą, kad pajungtų juos visų svarbiausiam galios kaupimo procesui. Ir pagaliau etatizmas tampa bejėgis pasaulyje, kuriame visuomenės gebėjimas nuolat atnaujinti informaciją bei informacija paremtas technologijas yra pagrindiniai ekonominės ir karinės galios šaltiniai. Etatizmą taip pat silpnina, o pagaliau ir žlugdo nepajėgumas kurti teisėtumą tapatumo pagrindu. Valstybės galios abstrahavimas dėl sparčiai nykstančios ideologinės konstrukcijos laikui bėgant nebegali atsilaikyti prieš du iššūkius – istorines tradicijas ir individualius troškimus.

Nepaisant pamatinių struktūrinių prieštaravimų, sovietinio etatizmo nesužlugdė iš šių prieštarų išsirutuliojusių socialinių judėjimų puolimas. Tai, kad tam tikromis aplinkybėmis socialinės sistemos gali tiesiog išnykti patekusios į savo pačių paspęstus spąstus, o ne būti ryžtingai sutriuškintos sąmoningai jėgas suvienijusių socialinių veikėjų, yra svarbus sovietinės patirties indėlis į bendrąją socialinės kaitos teoriją. Tai nereiškia, kad Sovietų sąjungą sudariusių visuomenių mozaikoje negalėjo kilti politinis pasipriešinimas, socialinis maištas ar net revoliucinė mobilizacija. Tiesą sakant, nacionalistinė Baltijos respublikų mobilizacija bei masinės demokratinės demonstracijos Maskvoje ir Leningrade 1991 metų pavasarį įrodė, jog ten būta aktyvaus, politiškai sąmoningo miestų gyventojų segmento, siekusio įveikti sovietų valstybę. Vis dėlto ten trūko politinio organizuotumo, o svarbiausia – nebuvo nuoseklaus, pozityvaus socialinio judėjimo, kuris būtų galėjęs skleisti alternatyvų požiūrį į politiką ir visuomenę. Rusijos demokratinis judėjimas Sovietų sąjungos žlugimo priešaušryje geriausiu atveju buvo judėjimas už žodžio laisvę, daugiausia pasižymėjęs tuo, kad atgaivino visuomenės gebėjimą atvirai reikšti savo nuomonę. Pagrindinė Rusijos demokratinio judėjimo reiškimosi forma buvo siekis kolektyviai atmesti visuomenės sukauptą patirtį, neteigiant kitokių vertybių, o ne painus istorinio, nacionalinio tapatumo rekonstravimas. Kai akivaizdaus priešo (sovietinio komunizmo) nebeliko, kai dėl pereinamojo laikotarpio materialių sunkumų pablogėjo kasdienis gyvenimas ir kai skurdaus palikimo, atgauto po septynių nuolatinių kovų dešimtmečių, pilka tikrovė įsismelkė į buvusių sovietinių žmonių protus, kolektyvinio projekto nebuvimas, – neskaitant buvimo „buvusiais“ – visoje visuomenėje pasėjo politinę maišatį ir skatino nežabotą konkurenciją dėl asmeninio išlikimo.

Sistemos žlugimo, o ne alternatyvaus projekto kūrimo sukeltos didžiulės socialinės kaitos pasekmės juntamos skausmingame palikime, kurį iš sovietinio

etatizmo gavo Rusijos ir posovietinės visuomenės, ir *perestroikos* politikos vilkduobėse. Ekonomiką padėjo griauti tam tikri spekuliaciniai manevrai, be galo skausmingi žmonėms, bet davę naudos nomenklatūrai; Tarptautinio valiutos fondo, kai kurių patarėjų iš Vakarų bei politiškai nepatyrusių Rusijos ekonomistų, netikėtai paskirtų į aukštas pareigas, neatsakingi patarimai abstrakčiais laisvosios rinkos politikos klausimais; demokratinės valstybės paralyžius, kurį sukėlė sudėtingi asmeninių ambicijų valdomų politinių grupuočių ginčai. Kriminalinė ekonomika pasiekė jokioje kitoje didelėje industrinėje šalyje neregėtą mastą. Ji susisaistė su pasaulio kriminaline ekonomika ir tapo pagrindine jėga, su kuria teko skaitytis tiek Rusijoje, tiek ir tarptautinėje arenoje. Trumparegė Jungtinių Valstijų politika, iš esmės siekusi pribaigti „Rusijos mešką" pasaulio politikoje, išprovokavo nacionalistines reakcijas, grasindama vėl pakurstyti ginklavimosi varžybas bei tarptautinę įtampą. Nacionalistinis spaudimas kariuomenėje, politiniai manevrai Jelcino valdomame Kremliuje bei kriminaliniai valdžios subjektų interesai įstūmė į katastrofišką karą Čečėnijoje. Valdžioje esantys demokratai pasimetė tarp savo nepatyrusio tikėjimo rinkos galia ir makiaveliškų strategijų, skirtų Maskvos politinio personalo užkulisiams, ir menkai tenutuokė apie morališkai traumuotų gyventojų, išsibarsčiusių po didžiulę vis labiau susiskaldžiusios šalies teritoriją, tikrąją padėtį.

Tvariausias sovietinio etatizmo palikimas bus pilietinės visuomenės sunaikinimas, daugelį dešimtmečių sistemingai neigus jos gyvavimą. Priverstiems apsiriboti pirminio tapatumo bei individualaus išlikimo tinklais Rusijos bei buvusių sovietinių visuomenių žmonėms teks vargais negalais rekonstruoti savo kolektyvinį tapatumą pasaulyje, kuriame galios ir pinigų srautai kėsinasi suardyti besiformuojančias ekonominių bei socialinių institucijų užuomazgas, kad įtrauktų jas į globalius tinklus. Niekur kitur nesibaigianti kova tarp globaliųjų ekonominių srautų ir kultūrinio tapatumo nėra svarbesnė, negu dykynėje, susidariusioje žlugus sovietiniam etatizmui ties informacijos visuomenės istoriniu slenksčiu.

2
Ketvirtojo pasaulio atsiradimas: informacinis kapitalizmas, skurdas ir socialinė atskirtis

Informacionalizmo atsiradimas naujojo tūkstantmečio priešaušryje yra neatskiriamai susijęs su nelygybės ir socialinės atskirties plitimu visame pasaulyje. Šiame skyriuje aš pamėginsiu išaiškinti, kodėl ir kaip susidarė tokia padėtis, o sykiu trumpai apibūdinsiu kai kurias naujas žmonių kančių formas. Kapitalizmo pertvarkos procesas ir griežta jo ekonominio konkurencingumo logika yra labai su tuo susiję, tačiau naujos technologinės bei organizacinės informacijos amžiaus sąlygos, nagrinėtos šioje knygoje, senam pelno siekimo pirmenybės prieš dvasinius ieškojimus modeliui suteikia naują prasmę.

Vis dėlto duomenys, liudijantys tikrąją pasaulio žmonių padėtį, yra prieštaringi, todėl kursto ideologinius debatus. Kad ir kaip būtų, paskutinį XX a. ketvirtį dešimtims milijonų kinų, korėjiečių, indų, malaiziečių, tajų, indoneziečių, čiliečių, brazilų, meksikiečių, argentiniečių ir kiek mažesniam įvairių kitų šalių žmonių skaičiui atsivėrė keliai į plėtrą, industrializaciją bei vartojimą, o kai kurie iš šių milijonų net spėjo prarasti savo turtus dėl Azijos finansų krizės 1997–1998 metais ir jos sukelto šoko kitose pasaulio dalyse. Dauguma Vakarų Europos gyventojų vis dar džiaugiasi aukščiausiais gyvenimo standartais pasaulyje ir pasaulio istorijoje. Ir nors Jungtinėse Valstijose vidutinis realusis dirbančių vyrų darbo užmokestis daugiau kaip du dešimtmečius iki pat 1996 metų nesikeitė arba mažėjo, – išimtis buvo tik aukščiausias pareigas einantys koledžų absolventai, tačiau masinis moterų įtraukimas į mokamą darbą, sąlyginai sumažinęs vyrų ir moterų darbo užmokesčių skirtumą, padėjo išsaugoti aukštus gyvenimo standartus – su sąlyga, jei moterų atlygis yra pakankamai stabilus, kad leistų išlaikyti dviejų dirbančių asmenų namų ūkį, ir jei jos sutinka dirbti viršvalandžius. Įvairių pasaulio šalių sveikatos, išsilavinimo ir pajamų statistika rodo didelį bendrąjį page-

rėjimą istorinių standartų atžvilgiu.[1] Vertinant gyventojų kaip visumos padėtį, faktiškai iš visų pasaulio šalių tik buvusioje Sovietų sąjungoje po etatizmo žlugimo ir Afrikoje į pietus nuo Sacharos (*Sub-Saharan Africa*) po kapitalizmo atmetimo pasireiškė gyvenimo sąlygų smukimas, bei kai kuriose valstybėse per pastarąjį dešimtmetį suprastėjo demografinė statistika (nors dauguma Lotynų Amerikos šalių patyrė nuosmukį XX a. devintąjį dešimtmetį). Tačiau, kaip byloja prieš keletą metų paskelbto puikaus Stepheno Gouldo straipsnio pavadinimas, „mediana nėra pranešimas" („*the median isn't the message*").[2] Net ir nesileidžiant į išsamias diskusijas apie gyvenimo kokybės prasmę, taip pat ir apie paskutinio industrializacijos etapo ekologinius padarinius, akivaizdžiai prieštaringi plėtros duomenys informacijos amžiaus priešaušryje kelia ideologiškai manipuliuojamą painiavą, nes nėra analitiškai aiškūs.

Štai kodėl, vertinant informacionalizmo socialinę dinamiką, būtina skirti kai kuriuos socialinės diferenciacijos procesus. Viena vertus, *nelygybė, poliarizacija, skurdas* ir *vargas* priklauso paskirstymo ir vartojimo ar bendromis pastangomis sukurtų gėrybių nevienodo pasisavinimo santykių kategorijai. Kita vertus, *darbo individualizavimas, darbuotojų perdėtas išnaudojimas, socialinė atskirtis* ir *iškreipta integracija* yra keturi specifiniai procesai, tiesiogiai susiję su gamybiniais santykiais.[3]

Nelygybė reiškia, kad įvairūs susiję individai bei socialinės grupės nevienodai pasisavina turtą (pajamas ir gėrybes). *Poliarizacija* yra specifinis nelygybės procesas, pasireiškiantis tuomet, kai pajamų ir turto pasiskirstymo skalės viršutinė ir apatinė dalys auga sparčiau negu vidurys, šitaip mažindamos vidurį ir aštrindamos socialinius skirtumus tarp dviejų priešingų gyventojų segmentų. *Skurdas* yra institucišKai nustatyta išteklių norma, žemiau kurios neįmanoma pasiekti tam tikroje visuomenėje tam tikru laiku minimaliais laikomų gyvenimo standartų (paprastai tai būna vyriausybės ar kitų valdžios institucijų nustatyta pajamų norma vienam šeimos nariui). Mano siūloma sąvoka *vargas* (*misery*) žymi tai, ką statistikai vadina „didžiausiu skurdu" – tai yra žemiausią pajamų ir gėrybių paskirstymo lygmenį ar „nepriteklių", kaip šitai vadina kai kurie ekspertai, įvardinantys platesnį nepalankių socialinių bei ekonominių sąlygų spektrą. Jungtinėse Valstijose, pavyzdžiui, ypač skurdžiais namų ūkiais laikomi tie, kurių pajamos yra 50 procentų žemesnės už skurdo ribą žyminčias pajamas. Akivaizdu, kad visi šie apibrėžimai (smarkiai atsiliepiantys gyventojų kategorizavimui ir socialinės politi-

[1] UNDP (1996).
[2] Gould (1985).
[3] Kvalifikuotą skurdo ir socialinės atskirties lyginamosios analizės aptarimą rasite: Rodgers et al. (1995); Mingione (1996).

kos bei išteklių paskirstymo nustatymui) yra statistiškai sąlyginiai ir kultūriškai nulemti, o be to – politiškai manipuliuojami. Tačiau jie bent jau leidžia mums tiksliai nusakyti arba analizuoti socialinę diferenciaciją informacinio kapitalizmo sąlygomis.

Antroji procesų ir procesų kategorizacijų grupė yra gamybinių santykių analizės objektas. Kai stebėtojai kritikuoja „nesaugius" gamybinius santykius, jie paprastai turi omenyje darbo individualizacijos procesą ir jo sukeltą užimtumo formų nestabilumą. Kitas pavyzdys – socialinės atskirties diskursas atskleidžia pastebimą tendenciją nuolat šalinti iš formalių darbo rinkų tam tikras gyventojų kategorijas. Šie procesai iš esmės daro įtaką nelygybei, poliarizacijai, skurdui bei vargui, tačiau šias dvi plotmes reikia analitiškai ir empiriškai skirti, kad nustatytume jų priežastinius ryšius ir galėtume suvokti socialinės diferenciacijos, eksploatacijos ir atskirties tinklaveikos visuomenėje dinamiką.

Darbo jėgos individualizacija aš vadinu procesą, kuriame nustatomas kiekvieno darbuotojo ir kiekvienos jo atliekamos funkcijos indėlis į gamybą, ar jis dirbtų savo įmonei, ar būtų samdomas mažai kontroliuojamam fiksuoto atlyginimo darbui pagal individualią sutartį. I tomo 4 skyriuje aš išdėsčiau empiriškai pagrįstą argumentaciją apie šios darbo organizavimo formos paplitimą. Čia tik pridursiu priminimui, kad darbo jėgos individualizacija yra plačiai paplitusi praktika miesto neformaliojoje ekonomikoje, kuri daugumoje silpnai išvystytų šalių, taip pat kai kuriose brandžių ekonomikų darbo rinkose tapo vyraujančia užimtumo forma.[4]

Mano sąvoka *perdėtas išnaudojimas*[5] (*over-exploitation*) žymi tokią darbo organizavimo formą, kuri sudaro sąlygas kapitalui sistemingai vilkinti užmokesčio mokėjimą ar išteklių paskirstymą arba primesti griežtesnes darbo sąlygas, negu nustato toje formaliojoje darbo rinkoje tam tikru laiku ir tam tikroje erdvėje galiojančios normos ir įstatymai, kai kurioms darbuotojų grupėms. Ši savoka aprėpia valdymo institucijų toleruojamą ar sankcionuojamą imigrantų, mažumų, moterų, jaunų žmonių, vaikų bei kitų darbuotojų kategorijų diskriminaciją. Itin svarbi tendencija šiame kontekste yra nauja mokamo vaikų darbo plitimo banga pasaulyje didelio išnaudojimo, bejėgiškumo ir prievartos sąlygomis, kuri priešinga linkme pakreipė istorinę socialinės vaikų apsaugos tendenciją vėlyvojo industrinio kapitalizmo, taip pat industrinio etatizmo ir tradicinio žemės ūkio visuomenėse.[6]

[4] Portes et al. (1989).

[5] Sąvoką „perdėtas išnaudojimas" aš vartoju, kad pabrėžčiau skirtumą nuo marksizmo vartojamos sąvokos „išnaudojimas", kuri griežtoje marksizmo ekonomikoje turėtų būti taikoma visai mokamai darbo jėgai. Kadangi tokios kategorizacijos naudojimas reikštų pritarimą vertės darbo teorijai, – įsitikinimų, o ne mokslinio darbo objektui, – aš nutariau apskritai apeiti šiuos ginčus ir nesukelti dar didesnės painiavos, vartojant sąvoką „išnaudojimas", nors ir norėčiau ją vartoti, nagrinėdamas sistemingos diskriminacijos atvejus, apie kuriuos kalbu savo kategorizacijoje.

[6] ILO (1996).

Socialinės atskirties (social exclusion) sąvoką pasiūlė Europos Komisijos socialinės politikos tyrimų centrai, o aprobavo Jungtinių Tautų Tarptautinė darbo organizacija.[7] Pasak Europos Komisijos Nacionalinės politikos kovai su socialine atskirtimi observatorijos, ji apibūdina „socialines piliečių teises... pretenduoti į tam tikrą bazinį gyvenimo standartą ir naudotis pagrindinėmis socialinėmis bei profesinėmis visuomenės galimybėmis".[8] Siekdamas būti dar tikslesnis, *socialinę atskirtį* aš apibrėžiu kaip *procesą, kurio metu tam tikriems individams bei grupėms sistemingai užkertamas kelias užimti padėtis, kurios leistų jiems savarankiškai gyventi pagal socialinius standartus, suformuotus konkrečiame kontekste galiojančių institucijų bei vertybių.*[9] Informacinio kapitalizmo sąlygomis, normaliomis aplinkybėmis *tokia padėtis paprastai yra siejama su galimybe gauti sąlyginai nuolatinį mokamą darbą bent vienam stabilaus namų ūkio nariui.* Socialinė atskirtis iš esmės yra procesas, kurio metu žmogus kaip darbo jėga tampa beteisis kapitalizmo kontekste. Šalyse, kuriose išplėtota gerovės valstybė, įtrauktis (*inclusion*) gali apimti dideles kompensacijas ilgalaikio nedarbo ar negalios atvejais, nors šios sąlygos vis dažniau tampa išimtinės. Socialiai atskirtaisiais aš vadinčiau masę žmonių, besinaudojančių ilgalaike valstybės parama instituciškai nepalankiomis sąlygomis, kaip, pavyzdžiui, Jungtinėse Valstijose. Be abejo, tiek tarp Anglijos aukštuomenės, tiek ir tarp naftos šeichų esama pasiturinčių žmonių, kuriems nereikia rūpintis gyvenimo lėšomis ir kuriems visiškai nė motais, ar juos kas priskiria prie bedarbių – jų laikyti socialiai atskirtaisiais aš neketinu.

Socialinė atskirtis yra procesas, o ne sąlyga. Jos ribos kinta, todėl asmenų įtraukties ir atskirties sąlygos ilgainiui gali kisti, priklausomai nuo išsilavinimo, demografinių charakteristikų, socialinių prietarų, verslo praktikos ar viešosios politikos. Be to, nors stabilaus darbo kaip pajamų šaltinio neturėjimas iš esmės yra pagrindinis socialinės atskirties mechanizmas, tačiau kodėl ir kaip individams bei grupėms tampa struktūriškai keblu ar neįmanoma pasirūpinti savimi, lemia daug skurdo veiksnių. Tai ne tik kvalifikacijos neturėjimas ar nesugebėjimas susirasti darbo. Galbūt visuomenėje, kurios ženkli dalis neturi sveikatos draudimo (pavyzdžiui, Jungtinėse Valstijose), paplis kokia nors liga. Arba asmuo nužmogės dėl narkomanijos arba alkoholizmo. Arba kalėjimo kultūra bei nuteistojo stigma ne-

[7] Rodgers et al. (1995).

[8] Room (1992: 14).

[9] „Savarankiškumą" šiame kontekste suprantu kaip visuomenės suformuotą individualaus savarankiškumo ir socialinės heteronomijos vidutinę ribą. Akivaizdu, jog samdomas darbuotojas ar net savarankiškai dirbantis asmuo nėra savarankiškas savo darbdavio ar klientų tinklo atžvilgiu. Aš kalbu apie socialines sąlygas, kurios išreiškia socialinę normą, sugretintas su žmonių nesugebėjimu organizuoti savo gyvenimo net ir socialinės struktūros rėmuose, kylančiu dėl negalėjimo pasinaudoti ištekliais, kurie toje socialinėje struktūroje yra būtini ribotam savarankiškumui susikurti. Šis riboto savarankiškumo aptarimas sudaro įtraukties ir atskirties kaip skirtingų žmonių socialinių teisių išraiškos formų konceptualizacijos pamatą.

leis išsiveržti iš nusikalstamos veiklos grįžus į laisvę. Arba psichikos ligos ar nervinio išsekimo padaryta žala, verčianti žmogų blaškytis tarp psichiatrijos ligoninių represijų ir neatsakingos deinstitucionalizacijos, paralyžiuos jo sielą bei palauš valią. Arba, paprastesniais atvejais, funkcinis neraštingumas, nelegalo padėtis, negalėjimas susimokėti nuomos, verčiantis žmogų tapti benamiu, ar tiesiog konfliktas su viršininku ar policininku gali sukelti grandinę įvykių, pastūmėsiančių asmenį į visuomenės pakraščius, kuriuose telkiasi žlugusio žmogiškumo duženos.

Negana to, socialinės atskirties procesas tinklaveikos visuomenėje apima ir žmones, ir teritorijas. Todėl tam tikromis aplinkybėmis ištisos šalys, regionai, miestai ar kvartalai tampa atskirti, o su jais į atskirtį patenka ir dauguma ar net visi jų gyventojai. Nagrinėdamas naujus Amerikos didmiesčių getų ypatumus, aš pasistengsiu įrodyti, kad šis reiškinys skiriasi nuo tradicinio erdvinės segregacijos proceso. Pagal naująją, vyraujančią srautų erdvės logiką (I tomo 6 skyrius), teritorijas, kurios informacinio kapitalizmo požiūriu yra bevertės ar nėra politiškai svarbios pasaulio galingiesiems, aplenkia turto ir informacijos srautai ir galiausiai jos netenka bazinės technologinės infrastruktūros, leidžiančios mums bendrauti, kurti naujoves, gaminti, vartoti ir net gyventi šiandienos pasaulyje. Šis procesas formuoja itin netolygią socialinės ir teritorinės atskirties ir įtraukties geografiją, kuri padaro bejėgius didelius gyventojų segmentus, o tuo pat metu viršteritoriškai susieja bet ką su bet kuo, kas tik gali pasirodyti vertinga globalių turtą, informaciją ir galią kaupiančių tinklų atžvilgiu.

Socialinės atskirties procesas ir kompensacinės socialinės integracijos politikos vangumas sukėlė ketvirtą svarbiausią procesą, būdingą kai kurioms specifinėms informacinio kapitalizmo gamybinių santykių formoms: aš jį vadinu *iškreiptąja integracija (perverse integration)*. Jis apibūdina darbo jėgos procesą kriminalinėje ekonomikoje. Kriminaline ekonomika vadinu pajamas duodančią veiklą, įstatymiškai pripažįstamą kaip nusikalstamą ir užtraukiančią baudžiamąją atsakomybę konkrečiame instituciniame kontekste. Šiame įvardijime nėra vertybinio aspekto – ne todėl, kad pritarčiau prekybai narkotikais, o todėl, kad nepritariu ir daugeliui institucišKai aprobuotų veiklos formų, darančių didžiulę žalą žmonių gyvenimams. Vis dėlto, kai konkreti visuomenė laiko veiklą nusikalstama, ji tokia ir yra, ir tai reikšmingai atsiliepia bet kuriam ja užsiimančiam. 3 skyriuje įrodinėsiu, kad informacinį kapitalizmą apibūdina globalinės kriminalinės ekonomikos susiformavimas ir glaudėjantys jos ryšiai su formaliąja ekonomika bei politikos institucijomis. Socialiai atskirtų gyventojų segmentai drauge su individais, pasirinkusiais žymiai pelningesnius, nors ir rizikingus būdus užsidirbti gyvenimui, sudaro vis gausesnį šešėlinį pasaulį, tampantį svarbiausiu daugumos šalių socialinės dinamikos bruožu.

Informacinį kapitalizmą, kapitalizmo pertvarką, gamybinių santykių tendencijas ir naujas paskirstymo santykių tendencijas – arba reziumuojant tinklaveikos

visuomenės, nelygybės ir socialinės atskirties dinamiką – sieja sisteminiai saitai. Aš pateiksiu keletą hipotezių apie šių saitų pobūdį ir formą. Bet užuot pasiūlęs formalią teorinę matricą, aš tirsiu šių procesų sąveiką ir jų socialinius padarinius, sutelkdamas dėmesį į tris empirinius veiksnius, iš kurių mėginsiu ištraukti keletą analitinių išvadų. Aš nagrinėsiu beveik viso žemyno – Afrikos į pietus nuo Sacharos – ir daugumos iš 500 milijonų jos gyventojų socialinę atskirtį. Papasakosiu apie Jungtinių Valstijų – šalies, besididžiuojančios pirmaujančia ekonomika ir pažangiausiomis technologijomis pasaulyje – didmiesčiuose plintantį vis didesnį skurdą. Pateiksiu ir kitokį požiūrį į globaliosios raidos ir atsilikimo procesą – tai yra požiūrį iš vaikų perspektyvos. Tačiau kol kas, jums leidus, trumpai apžvelgsiu padėtį pasaulyje nelygybės, skurdo ir socialinės atskirties atžvilgiu.

Link poliarizuoto pasaulio? Pasaulinė apžvalga

„Produkcijos, tenkančios vienam gyventojui, skirtumai tarp šalių yra bene svarbiausias šiuolaikinės ekonomikos istorijos bruožas. Santykis tarp vienam gyventojui tenkančių pajamų turtingiausiose ir skurdžiausiose šalyse [nuo 1870 iki 1989 metų] padidėjo šešis kartus, o vienam žmogui tenkančio BVP standartinis nuokrypis (*standard deviation*) padidėjo nuo 60 iki 100 procentų“, – rašo Pritchettas, apibendrindamas savo Pasaulio banko užsakymu atlikto ekonometrinio tyrimo rezultatus.[10] Per pastaruosius du dešimtmečius šie geografiniai turto sukūrimo ir pasisavinimo netolygumai tarp pasaulio šalių dar padidėjo, o tarp EBPO šalių ir kitų pasaulio šalių, kuriose gyvena dauguma jo gyventojų, šis skirtumas tebėra milžiniškas. Naudodami Maddisono[11] sukurtą istorinį ekonominės statistikos metodą, mes drauge su Benneriu sudarėme lentelę 2.1, grafiškai pavaizduotą piešinyje 2.1. Joje parodyta vienam gyventojui tenkančio BVP raida pasirinktose šalyse, išrikiuotose pagal jų ir Jungtinių Valstijų rodiklių 1950, 1973 ir 1992 metais lyginamuosius dydžius. Japonijai per pastaruosius keturis dešimtmečius beveik pavyko įveikti atsilikimą, o Vakarų Europos lyginamoji padėtis tapo geresnė, tačiau ji vis dar žymiai atsilieka nuo JAV. Per 1973–1992 metų laikotarpį pasirinktos Lotynų Amerikos, Afrikos ir Rytų Europos šalys, kurias nagrinėjo Maddisonas, dar labiau atsiliko. O jei kalbėtume apie dešimtį Azijos šalių, tarp jų – jos ekonomikos stebuklus Pietų Korėją, Kiniją bei Taivaną, tai jų padėtis tapo palyginti geresnė, tačiau absoliučiaisiais skaičiais 1992 metais jos tebebuvo skurdesnės už bet kurį kitą pasaulio regioną, išskyrus Afriką. Iš viso joms teko 18 procentų JAV tenkančio turto, o ir tai daugiausia lėmė Kinijos gyventojų skaičius.

[10] Pritchett (1995: 2–3).
[11] Maddison (1995).

Lentelė 2.1. BVP, tenkantis vienam gyventojui 55-iose pasirinktose šalyse

	BVP vienam gyventojui (1990 metų JAV doleriais)			*BVP vienam gyventojui indeksas (JAV = 100)*			*BVP vienam gyventojui indekso pokytis (kiekybinis pokytis)*		*BVP vienam gyventojui indekso pokytis (pokytis, %)*	
Šalis	*1950*	*1973*	*1992*	*1950*	*1973*	*1992*	*1950–1973*	*1973–1992*	*1950–1973*	*1973–1992*
JAV	9573	16 607	21 558	100	100	100	0	0	0	0
Japonija	1873	11 017	19 425	20	66	90	47	24	239	36
16 Vakarų Europos šalių										
Airija	3518	7023	11 711	37	42	54	6	12	15	28
Austrija	3731	11 308	17 160	39	68	80	29	12	75	17
Belgija	5346	11 905	17 165	56	72	80	16	8	28	11
Danija	6683	13 416	18 293	70	81	85	11	4	16	5
Graikija	1951	7779	10 314	20	47	48	26	1	130	2
Italija	3425	10 409	16 229	36	63	75	27	13	75	20
Ispanija	2397	8739	12 498	25	53	58	28	5	110	10
JK	6847	11 992	15 738	72	72	73	1	1	1	1
Nyderlandai	5850	12 763	16 898	61	77	78	16	2	26	2
Norvegija	4969	10 229	17 543	52	62	81	10	20	19	32
Portugalija	2132	7568	11 130	22	46	52	23	6	105	13
Prancūzija	5221	12 940	17 959	55	78	83	23	5	43	7
Suomija	4131	10 768	14 646	43	65	68	22	3	50	5
Švedija	6738	13 494	16 927	70	81	79	11	–3	15	–3
Šveicarija	8939	17 953	21 036	93	108	98	15	–11	16	–10
Vokietija	4281	13 152	19 351	45	79	90	34	11	77	13
Vidurkis	4760	11 340	15 912	50	68	74	19	6	37	8
3 Vakarų atšakos										
Australija	7218	12 485	16 237	75	75	75	0	0	0	0
Kanada	7047	13 644	18 159	74	82	84	9	2	12	3
Naujoji Zelandija	8495	12 575	13 947	89	76	65	–13	–11	–15	–15
Vidurkis	7587	12 901	16 114	79	78	75	–2	–3	–2	–4
7 Rytų Europos šalys										
Bulgarija	1651	5284	4054	17	32	19	15	–13	84	–41
Čekoslovakija	3501	7036	6845	37	42	32	6	–11	16	–25
Jugoslavija	1546	4237	3887	16	26	18	9	–7	58	–29
Lenkija	2447	5334	4726	26	32	22	7	–10	26	–32
Rumunija	1182	3477	2565	12	21	12	9	–9	70	–43
SSRS	2834	6058	4671	30	36	22	7	–15	23	–41
Vengrija	2480	5596	5638	26	34	26	8	–8	30	–22
Vidurkis	2234	5289	4627	23	32	21	9	–10	36	–33
7 Lotynų Amerikos šalys										
Argentina	4987	7970	7616	52	48	35	–4	–13	–8	–26
Brazilija	1673	3913	4637	17	24	22	6	–2	35	–9
Čilė	3827	5028	7238	40	30	34	–10	3	–24	11
Kolumbija	2089	3539	5025	22	21	23	–1	2	–2	9
Meksika	2085	4189	5112	22	25	24	3	–2	16	–6
Peru	2263	3953	2854	24	24	13	0	–11	1	–44
Venesuela	7424	10 717	9163	78	65	43	–13	–22	–17	–34
Vidurkis	3478	5616	5949	36	34	28	–3	–6	–7	–18

(Tęsinys kitame puslapyje)

Šalis	*1950*	*1973*	*1992*	*1950*	*1973*	*1992*	*1950–1973*	*1973–1992*	*1950–1973*	*1973–1992*
10 Azijos šalų										
Bangladešas	551	478	720	6	3	3	–3	0	–50	16
Filipinai	1293	1956	2213	14	12	10	–2	–2	–13	–13
Indija	597	853	1348	6	5	6	–1	1	–18	22
Indonezija	874	1538	2749	9	9	13	0	3	1	38
Kinija	614	1186	3098	6	7	14	1	7	11	101
Mianmaras (Birma)	393	589	748	4	4	3	–1	0	–14	–2
Pakistanas	650	981	1642	7	6	8	–1	2	–13	29
Pietų Korėja	876	2840	10 010	9	17	46	8	29	87	172
Taivanas	922	3669	11 590	10	22	54	12	32	129	143
Tailandas	848	1750	4694	9	11	22	2	11	19	107
Vidurkis	762	1584	3881	8	10	18	2	8	20	89
10 Afrikos šalių										
Dramblio Kaulo Krantas	859	1727	1134	9	10	5	1	–5	16	–49
Egiptas	517	947	1927	5	6	9	0	3	6	57
Etiopija	277	412	300	3	2	1	0	–1	–14	–44
Gana	1193	1260	1007	12	8	5	–5	–3	–39	–38
Kenija	609	947	1055	6	6	5	–1	–1	–10	–14
Marokas	1611	1651	2327	17	10	11	–7	1	–41	9
Nigerija	547	1120	1152	6	7	5	1	–1	18	–21
PAR	2251	3844	3451	24	23	16	0	–7	–2	–31
Tanzanija	427	655	601	4	4	3	–1	–1	–12	–29
Zairas	636	757	353	7	5	2	–2	–3	–31	–64
Vidurkis	893	1332	1331	9	8	6	–1	–2	–14	–23

Šaltinis: Maddison (1995), apskaičiuota pagal lentelę 1–3.

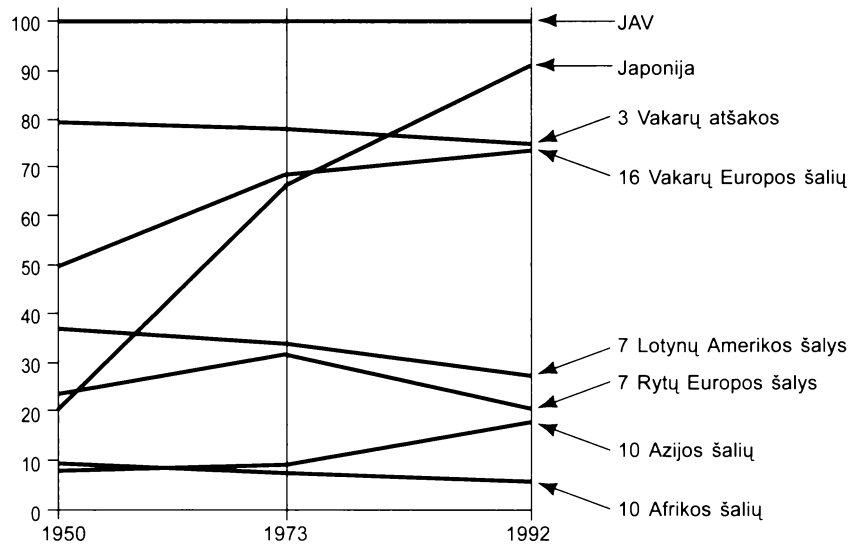

Piešinys 2.1. BVP, tenkantis vienam gyventojui, 55-iose pasirinktose šalyse (JAV=100)

Šaltinis: sudaryta pagal lentelę 2.1.

Nors turto pasiskirstymo šalyse skirtumai ir toliau didėja, tačiau apskritai vidutinės pasaulio gyventojų gyvenimo sąlygos per pastaruosius tris dešimtmečius nuolat gerėjo. Tą rodo Jungtinių Tautų Žmogaus socialinės raidos indeksas. Tai pirmiausia lėmė padidėjusios galimybės lavintis ir pakilęs sveikatos apsaugos lygis. Dėl to žymiai pailgėjo vidutinė žmonių, ypač moterų, gyvenimo trukmė: silpnai išvystytose šalyse ji pakilo nuo 46 metų XX a. septintąjį dešimtmetį iki 62 metų 1993 metais ir iki 64 metų 4 mėnesių 1997 metais.[12]

Žvelgiant į pajamų nelygybės raidos trajektoriją iš globalios perspektyvos, atsiskleidžia skirtinga jos tendencija, lyginant su jos raida konkrečiose šalyse. Globaliu požiūriu per pastaruosius tris dešimtmečius vis didėjo turto pasiskirstymo nelygybė ir poliarizacija. Jungtinių Tautų Vystymo programos (UNDP) 1996–1999 metų pranešimai apie žmogaus socialinę raidą skelbia, kad 1993 metais iš 23 trilijonų JAV dolerių bendrojo pasaulio BVP tik 5 trilijonai JAV dolerių teko silpnai išvystytoms šalims, nors jose gyveno beveik 80 procentų pasaulio gyventojų. Neturtingiausiems 20 procentų pasaulio žmonių tenkanti visų pasaulio pajamų dalis per pastaruosius 30 metų sumažėjo nuo 2,3 iki 1,4 procento. Tuo tarpu turtingiausiems 20 procentų tenkanti dalis padidėjo nuo 70 iki 85 procentų. 20 procentų turtingiausių ir 20 procentų neturtingiausių pasaulio žmonių pajamų santykis padidėjo nuo 30:1 1960 metais iki 74:1 1997 metais. 1994 metais 358 pasaulio milijardierių turto vertė (JAV doleriais) buvo didesnė nei metinės pajamos šalių, kuriose gyveno 45 procentai pasaulio gyventojų. XX a. antrojoje dešimtojo dešimtmečio pusėje ypač paspartėjo turto koncentracija pačioje viršūnėje: nuo 1994 iki 1998 metų 200 turtingiausių pasaulio žmonių turto bendroji vertė pakilo nuo 440 milijardų JAV dolerių iki daugiau kaip 1 trilijono JAV dolerių. 1998 metais trijų turtingiausių pasaulio žmonių turto vertė buvo didesnė, negu 48 silpniausiai išvystytų šalių, kuriose gyveno 600 milijonų žmonių, bendrasis BVP.[13] Vienam gyventojui tenkančių pajamų skirtumai industrinėse ir besivystančiose šalyse padidėjo tris kartus – nuo 5700 JAV dolerių 1960 metais iki 15000 JAV dolerių 1993 metais.[14] „Nuo 1960 iki 1991 metų visų, išskyrus penktadalio turtingiausių [pasaulio žmonių], pajamos sumažėjo, taigi 1991 metais 85 procentams pasaulio gyventojų teko tik 15 procentų pasaulio pajamų. O tai yra dar vienas poliarizacijos didėjimo pasaulyje požymis."[15]

Kita vertus, *šalių vidaus nelygybės* raida įvairiose pasaulio vietose labai skiriasi. Per pastaruosius du dešimtmečius Jungtinėse Valstijose,[16] Didžiojoje Brita-

[12] UNDP (1996: 18–19).
[13] UNDP (1999: 37).
[14] UNDP (1996: 2–3).
[15] UNDP (1996: 13).
[16] Fischer et al. (1996).

Lentelė 2.2. Pajamų nelygybės pokytis EBPO šalyse po 1979 m.

	Metinis Gini koeficiento pokytis[1]		
Šalis	*Laikotarpis*	*Santykinis (%)*	*Absoliutusis (balais)*
Jungtinė Karalystė	1979–1995	1,80	0,22
Švedija	1979–1994	1,68	0,38
Danija	1981–1990	1,20	–
Australija	1981–1989	1,16	0,34
Nyderlandai	1979–1994	1,07	0,25
Japonija	1979–1993	0,84	0,25
Jungtinės Valstijos	1979–1995	0,79	0,35
Vokietija[2]	1979–1995	0,50	0,13
Prancūzija	1979–1989	0,40	0,12
Norvegija	1979–1992	0,22	0,05
Kanada	1979–1995	–0,02	0,00
Suomija	1979–1994	–0,10	–0,02
Italija	1980–1991	–0,64	–0,58

[1] Nustatomas kaip santykinis Gini koeficiento pokytis, kurio didėjimas rodo nelygybės didėjimą.
[2] Vakarų Vokietija.

Šaltinis: Gottschalk ir Smeeding (1997), parengė Mishel et al. (1999: 374).

nijoje,[17] Brazilijoje, Argentinoje, Venesueloje, Bolivijoje, Peru, Tailande ir Rusijoje,[18] o XX a. devintąjį dešimtmetį ir Japonijoje,[19] Kanadoje, Švedijoje, Australijoje, Vokietijoje[20] ir Meksikoje[21] padidėjo pajamų nelygybė. Tai tik keli šalių pavyzdžiai. Tačiau 1960–1990 metų laikotarpį Indijoje, Malaizijoje, Honkonge, Singapūre, Taivane ir Pietų Korėjoje pajamų nelygybė *sumažėjo*.[22] Be to, Deiningerio ir Squire'o parengti duomenys rodo, kad jei palygintume pajamų nelygybės lygį, nustatomą pagal Gini koeficientą, didžiausiuose pasaulio regionuose XX a. aštuntuoju–dešimtuoju dešimtmečiais, tai pamatytume, jog 1990 metais Rytų Europoje jis žymiai padidėjo, Lotynų Amerikoje šiek tiek padidėjo, o likusiuose regionuose – sumažėjo.[23] Dešimtąjį dešimtmetį visos Lotynų Amerikos Gini koeficientas buvo 0,58, o tai buvo aukščiausias nelygybės lygis didžiausiuose pasaulio regionuose.[24]

Nors tendencijos įvairiose šalyse tam tikru mastu skiriasi, tačiau lentelė 2.2 rodo, kad vyrauja nelygybės didėjimo tendencija. Ją rodo metinio Gini koeficiento pokytis daugumoje EBPO šalių nuo XX a. aštuntojo dešimtmečio pabaigos iki dešimtojo dešimtmečio vidurio. Nelygybė sparčiausiai didėjo Jungtinėje Karalystė-

[17] Townsend (1993).
[18] UNDP (1996).
[19] Bauer ir Mason (1992).
[20] Green et al. (1992).
[21] Skezely (1995).
[22] UNDP (1996).
[23] Deininger ir Squire (1996: 584).
[24] UNDP (1999: 39).

je. Tačiau didžiausią nuostabą kelia tai, kad nelygybė sparčiai didėjo kitose dviejose šalyse, kurios dar visai neseniai buvo egalitarinės visuomenės – t. y. Švedijoje ir Danijoje. Jei į šią sparčiausiai didėjančios nelygybės visuomenių, kuriose nelygybės rodikliai tebėra maži, kategoriją įtrauktume ir Japoniją, tai remdamiesi šiuo pastebėjimu galėtume iškelti hipotezę, kad tinklaveikos visuomenėje vyrauja struktūrinė nelygybės didėjimo tendencija. Kita vertus, Suomija – labai pažangi tinklaveikos visuomenė – nenuėjo savo skandinaviškųjų kaimynių pėdomis, o Italija gerokai sumažino nelygybę. Jei lentelė būtų papildyta Ispanijos ir Portugalijos duomenimis, tai pamatytume stabilios, nedidelės nelygybės pavyzdį. Pereinamojo laikotarpio Rytų Europos ir NVS ekonomikose XX a. dešimtąjį dešimtmetį nelygybė didėjo sparčiau nei kada nors ar kur nors kitur. Dvidešimtojo amžiaus pabaigoje 20 procentų turtingesnių Rusijos gyventojų pajamos buvo vienuolika kartų didesnės negu 20 procentų skurdžiau gyvenančių žmonių.[25]

Nors nelygybės raida šalyse įvairuoja, tačiau *skurdo, ypač didžiausio skurdo plitimas yra globalus reiškinys* (nors esama ir kai kurių svarbių išimčių, tarkime, Kinija). Netolygios plėtros spartėjimas bei žmonių įtraukimas ir nušalinimas nuo plėtros proceso vienu ir tuo pačiu metu skatina poliarizaciją ir skurdina vis daugiau žmonių. Pasiremkime Jungtinių Tautų Vystymo programos duomenimis:

> „Nuo 1980 metų 15 šalių ekonomikos padarė didžiulį augimo šuolį. Dėl šios priežasties sparčiai didėjo daugelio iš 1,5 milijardo žmonių – daugiau nei ketvirtadalio pasaulio gyventojų – pajamos. Tačiau per šį laikotarpį šimto šalių ūkis patyrė nuosmukį ar sąstingį. Todėl 1,6 milijardo žmonių, – o tai taip pat yra daugiau kaip ketvirtadalis pasaulio gyventojų, – pajamos sumažėjo. Septyniasdešimtyje iš šių šalių vidutinės pajamos šiandien yra mažesnės nei 1980 metais, o 43 šalyse – mažesnės nei 1970 metais. [Be to], 1970–1985 metais pasaulio BNP padidėjo 40 procentų, tačiau 17 procentų padidėjo ir neturtingųjų skaičius. Jei 1965–1980 metais sumažėjo 200 milijonų žmonių vienam gyventojui tenkančios pajamos, tai 1980–1993 metais – daugiau kaip milijardo žmonių.“[26]

Didžiausio skurdo riba laikant vartojimo išlaidas, atitinkančias 1 JAV dolerį per dieną, dešimtojo dešimtmečio viduryje 1,3 milijardo žmonių, sudariusių 33 procentus silpnai išvystytų šalių gyventojų, gyveno varge. 550 milijonų iš šių neturtingų žmonių gyveno Pietų Azijoje, 215 milijonų – Afrikoje į pietus nuo Sacharos ir 150 milijonų – Lotynų Amerikoje.[27] Tarptautinė darbo organizacija pateikė panašius duomenis. Vieną dolerį per dieną laikydama didžiausio skurdo riba, ji apskaičiavo, kad žemiau šios ribos gyvenančių žmonių skaičius Afrikoje į

[25] UNDP (1999: 36).
[26] UNDP (1996: 1–2).
[27] UNDP (1996: 27).

pietus nuo Sacharos padidėjo nuo 53,5 1985 metais iki 54,4 procento 1990 metais, o Lotynų Amerikoje – nuo 23 iki 27,8 procento. Pietų Azijoje jis sumažėjo nuo 61,1 iki 59 procentų, o Rytų ir Pietryčių Azijoje (išskyrus Kiniją) – nuo 15,7 iki 14,7 procento. Pasak Jungtinių Tautų Vystymo programos, nuo 1987 iki 1993 metų skaičius žmonių, uždirbančių mažiau nei vieną dolerį per dieną, padidėjo 100 milijonų ir pasiekė 1,3 milijardo. Jei įskaičiuotume tuos, kurių pajamos yra mažesnės kaip du doleriai, turėtume pridėti dar vieną milijardą. Taigi tūkstantmečių sandūroje gerokai daugiau nei trečdalis žmonijos vos galėjo ar apskritai negalėjo prasimaitinti. Kitos skurdo formos stulbina ne mažiau už pajamų stygių. XX a. dešimtojo dešimtmečio viduryje apie 840 milijonų žmonių buvo beraščiai, daugiau nei 1,2 milijardo neturėjo galimybių vartoti švarų vandenį, 800 milijonų buvo neprieinamos sveikatos paslaugos ir daugiau kaip 800 milijonų kentė badą. Beveik trečdalio mažiausiai išvystytų šalių žmonių – daugiausia Afrikoje į pietus nuo Sacharos – tikėtina vidutinė gyvenimo trukmė nesiekė 40 metų amžiaus. Nuo skurdo daugiausia kenčia moterys ir vaikai: 160 milijonų vaikų iki penkerių metų buvo nusilpę dėl prastos mitybos, o motinų mirtingumo lygis siekė 500 mirčių 100000 gimusių gyvų kūdikių.[28] Didžiausias skurdas viešpatavo kaimo vietovėse: 1990 metais neturtingų gyventojų skaičius kaimo vietovėse sudarė 66 procentus Brazilijoje, 72 procentus – Peru, 43 procentus – Meksikoje, 49 procentus – Indijoje ir 54 procentus – Filipinuose.[29] Jei kalbėtume apie Rusiją, NVS šalis ir Rytų Europą, tai 1999 metų balandžio mėnesio Pasaulio banko pranešime buvo apskaičiuota, kad 147 milijonai žmonių gyveno žemiau skurdo ribos, siekiančios keturis dolerius per dieną; atitinkamas rodiklis 1989 metais buvo 14 milijonų.

Kita vertus, kai kuriose šalyse, ypač Kinijoje ir Čilėje, XX a. dešimtąjį dešimtmetį gerokai sumažėjo skurdo lygis. Kinijoje tai lėmė spartus ekonomikos augimas ir migracija iš kaimo į miestą. Čilėje prie to prisidėjo apgalvota pirmosios demokratinės Čilės vyriausybės politika po to, kai Pinočeto „stebuklas“ pasmerkė skurdui maždaug 43 procentus šios šalies gyventojų.[30] Taigi nepaisant struktūrinių tendencijų, skurdas yra ir viešosios politikos funkcija. Problema yra ta, kad XX a. devintąjį ir dešimtąjį dešimtmečius dauguma vyriausybių teikė pirmenybę technoekonominei pertvarkai socialinės gerovės nenaudai. Dėl to XX a. devintąjį dešimtmetį ir dešimtojo dešimtmečio pradžioje brandžios ekonomikos šalyse taip pat padidėjo skurdas. Skaičius šeimų, gyvenančių žemiau skurdo ribos, JK padidėjo 60 procentų, Nyderlanduose – 40 procentų. Dešimtojo dešimtmečio viduryje industrinėse šalyse daugiau kaip 100 milijonų žmonių gyveno žemiau skurdo ribos, penki milijonai iš jų buvo benamiai.[31]

[28] ILO (1995: lentelė 13).
[29] ILO (1994).
[30] UNDP – Chile (1998).
[31] UNDP (1997: 24; 1999: 37).

Prie struktūrinių skurdo paplitimo priežasčių visuose pasaulio regionuose reikia priskirti ir staigius skurdo protrūkius sukeliančias ekonomikos krizes, kylančias dėl globalinių finansų rinkų nepastovumo. Dėl 1997–1998 metų Azijos krizės Indonezijoje nuskurdo dar 40 milijonų žmonių, arba 20 procentų gyventojų, o 5,5 milijono žmonių Korėjoje ir 6,7 milijono žmonių Tailande atsidūrė už skurdo ribos. Rinkos ir eksportas atsigauna per palyginti trumpą laiką (daugumoje Azijos ekonomikų, paveiktų 1997–1998 metų krizės, maždaug per dvejus metus), tačiau užimtumas, pajamos ir socialinės išmokos yra paveikiami žymiai ilgesnį laikotarpį. Per 300 ekonomikos krizių analizė daugiau nei 80 šalių nuo 1973 metų parodė, kad gamybos augimas ankstesnį lygį pasiekdavo vidutiniškai per vienerius metus po krizės, tuo metu realiojo darbo užmokesčio augimas atsistatydavo maždaug per ketverius, o užimtumo didėjimas – per penkerius metus. Pajamų paskirstymas pablogėdavo vidutiniškai trejiems metams ir tik penktais metais pasiekdavo aukštesnį lygį nei iki krizės.[32] Ir tai tik su sąlyga, kad trejų ar ketverių metų laikotapiu nekildavo nauja krizė.

Todėl apskritai *informacinio, globaliojo kapitalizmo pakilimą vienu ir tuo pačiu metu lydi ekonomikos plėtra ir atsilikimas, socialinė įtrauktis ir socialinė atskirtis.* Lyginamoji statistika šį procesą atskleidžia tik labai bendrais bruožais. Globaliu mastu pastebima turto poliarizacija, šalių viduje nevienodai plėtojasi pajamų nelygybė, nors vyrauja nelygybės didėjimo tendencija, o visame pasaulyje ir daugumoje šalių, nors ir ne visose, – tiek brandžios ekonomikos, tiek ir atsilikusiose, – sparčiai didėja skurdas ir vargas. Kad suprastume socialinės atskirties formas ir jų veiksnius, reikia atlikti kokybinę jas išprovokavusių procesų analizę.

Afrikos dehumanizavimas[33]

Informacinio ir globaliojo kapitalizmo susiformavimas paskutinį XX a. ketvirtį sutapo su Afrikos ekonomikų žlugimu, daugelio jos valstybių skilimu ir jos visuomenių irimu. Dėl to antrojo tūkstantmečio pabaigoje badas, epidemijos, smurtas, pilietiniai karai, žudynės, masinis išsikėlimas ir socialinė bei politinė suirutė ta-

[32] UNDP (1999: 40).

[33] Čia pristatomos analizės objektas yra tiktai Afrika į pietus nuo Sacharos, neapimant Pietų Afrikos Respublikos ir Botsvanos, nes tai yra ypatingi atvejai. Visą šį skyrių, nagrinėdamas Afriką, aš kalbėsiu būtent apie šį socioekonominį vienetą, kaip jį apibrėžia tarptautinės institucijos, neįtraukiant Pietų Afrikos Respublikos ir Botsvanos. Pietų Afrikos Respublikai skirsiu paskutinius šio skirsnio puslapius, kuriuose nagrinėsiu jos galimą vaidmenį bendroje regiono plėtroje. Botsvanos aš nenagrinėsiu. Ji daugiausia orientuojasi į deimantų kasybą ir eksportą (ji yra antroji pagal dydį deimantų gamintoja po Rusijos) ir yra labai glaudžiai susijusi su PAR ekonomika, todėl jos sąlygų negalima lyginti su likusios regiono dalies sąlygomis. Vis dėlto noriu pabrėžti, kad nors po nepriklausomybės atgavimo (1966 metais) realusis Botsvanos BVP augo stulbinamu tempu – vidutiniškai 13 procentų per metus, tačiau XX a. dešimtąjį dešimtmetį šalyje iškilo rimtų nedarbo ir skurdo problemų. Jei skaitytojas norėtų apie tai sužinoti daugiau, rekomenduoju paskaityti Hope (1996).

Lentelė 2.3. BVP dalis, tenkanti vienam gyventojui silpnai išvystytose šalyse 1980–1996 m.

	BVP, tenkančio vienam gyventojui, metinis augimo rodiklis (%)				Vienam gyventojui tenkantis BVP (1988 metų doleriais)			
	1981–1990	1991–1995	1995[a]	1996[b]	1980	1990	1995[a]	1996[b]
Silpnai išvystytos ekonomikos	1,0	2,9	3,3	4,0	770	858	988	1028
Lotynų Amerika	–0,9	0,8	–0,9	0,75	2148	2008	2092	2106
Afrika	–0,9	–1,3	0,0	1,5	721	700	657	667
Vakarų Azija	–5,3	–0,6	0,4	0,25	5736	3423	3328	3335
Pietryčių Azija	3,9	4,0	5,0	6,0	460	674	817	865
Kinija	7,5	10,2	9,1	8,0	202	411	664	716
Mažiausiai išvystytos šalys	–0,5	–0,9	0,4	1,75	261	249	238	243

[a] Preliminarūs skaičiai
[b] Prognozuojama

Šaltinis: UN/DESIPA.

po šalies, pagimdžiusios Lucy – galimas daiktas, bendrą žmonijos pramotę – pagrindiniais bruožais. Tolesniuose puslapiuose aš pasistengsiu parodyti, kaip sudėtinga ekonomikos, technologijų, visuomenės ir politikos sąveika sukėlė procesą, atimantį iš Afrikos žmonių, taip pat ir iš mūsų širdžių, žmogiškumą.

Afrikos į pietus nuo Sacharos marginalizacija ir atrankinė integracija į informacinę-globaliąją ekonomiką

Paskutinius du XX a. dešimtmečius, kuomet didelėje pasaulio dalyje įsigalėjo dinamiška, globali ekonomika, Afrikos į pietus nuo Sacharos lyginamoji padėtis kitų pasaulio regionų atžvilgiu prekybos, investicijų, gamybos ir vartojimo srityse gerokai pablogėjo. 1980–1995 metais sumažėjo BVP dalis, tenkanti vienam jos gyventojui (lentelė 2.3). Dešimtojo dešimtmečio pradžioje 45 jos šalyse, kuriose gyvena 500 milijonų gyventojų, bendrosios pajamos iš eksporto sudarė tik 36 milijardus JAV dolerių, nors 1980 metais siekė 50 milijardų. Honkongas per tą patį laikotarpį iš eksporto uždirbo daugiau nei dukart tiek. Žvelgiant iš istorinės perspektyvos, nuo 1870 iki 1970 metų, – kolonijinio viešpatavimo laikotarpiu, – kuomet Afrika buvo inkorporuojama į kapitalistinę ekonomiką, Afrikos eksportas sparčiai augo, o jai tenkanti silpnai išvystytų šalių eksporto dalis didėjo. 1950 metais žemyno šalių eksportas sudarė daugiau kaip 3 procentus pasaulio eksporto; 1990 metais – maždaug 1,1 procento.[34] 1980 metais Afrikai teko 3,1 procento pasaulio eksporto; 1995 metais – tik 1,5 procento. Pasaulio importo iš Afrikos dalis sumažėjo nuo 3,7 procento 1980 metais iki 1,4 procento 1995 metais.[35]

[34] Svedberg (1993).
[35] UN (1996: 318–319).

Be to, Afrikos eksportas ir toliau apsiribojo žaliaviniais produktais *(primary commodities)* (jie sudarė 92 procentus viso eksporto), ypač žemės ūkio žaliavomis (1989–1990 metais jų eksportas teikė apie 76 procentus pajamų iš eksporto). Padidėjo ir dviejų žemės ūkio kultūrų – kavos ir kakavos – eksportas. 1989–1990 metais jis sudarė 40 procentų viso eksporto. Pramonės gaminių eksporto dalis nuo viso eksporto čia sumažėjo nuo 7,8 procento 1965 metais iki 5,9 procento 1985 metais, o Vakarų Azijoje padidėjo nuo 3 procentų iki 8,2 procento, Pietų ir Pietryčių Azijoje – nuo 28,3 procento iki 58,5 procento ir Lotynų Amerikoje – nuo 5,2 procento iki 18,6 procento.[36] Kadangi nuo XX a. aštuntojo dešimtmečio vidurio žaliavinių produktų kainos smuko, prekybos sąlygų suprastėjimas, kurį lėmė eksporto struktūra, ypač apsunkino Afrikos raidą išorinės jos ekonomikų orientacijos pagrindu. Pasak Simono ir jo kolegų, TVF ir Pasaulio banko skatinama reguliavimo politika eksporto rodikliams gerinti padarė jį tik dar labiau priklausomą nuo žaliavinių produktų, kaip antai medvilnės ir anglių. Ši politika pakirto kai kurių šalių pastangas diversifikuoti savo ekonomikas, kad ilgalaikis žaliavų kainų mažėjimo ir prekių bei paslaugų pridėtinės vertės didėjimo procesas nebūtų joms toks pražūtingas.[37] Apskritai, daugumoje Afrikos šalių nuo 1985 iki 1994 metų prekybos sąlygos gerokai suprastėjo (žiūrėkite lenteles 2.4–2.7).

Kita vertus, silpnos vidaus rinkos nepajėgė palaikyti importo pakeitimo nacionaline gamyba ir net žemės ūkio produktų gamybos vidaus rinkoms. Nuo 1965 iki 1989 metų apdirbamosios pramonės gamybos bendroji vertė sudarė daugiausia 11 procentų BVP, nors visose besivystančiose šalyse ji padidėjo nuo 20 iki 30 procentų.[38] Žemės ūkio produkcija nespėjo žengti koja kojon su metiniu 3 procentų gyventojų prieaugiu. Tad nuo XX a. devintojo dešimtmečio pradžios maisto importas kiekvienais metais padidėdavo 10 procentų.[39] Lentelė 2.8 rodo, kad nuo 1973 metų žemės ūkio, pramonės ir paslaugų srityse Afrikos ekonomika visą laiką plėtojosi lėčiau nei kitų pasaulio regionų ekonomika. Ypač akis bado pramonės žlugimas devintajame dešimtmetyje, nes dar septintąjį dešimtmetį ji sparčiai plėtojosi, o aštuntąjį – po truputį augo. Panašu, kad Afrikos industrializaciją ištiko krizė būtent tuo metu, kai visame pasaulyje, taip pat ir besivystančiose šalyse, vyko technologijų kaita ir į eksportą orientuota industrializacija.

Tokiomis sąlygomis daugumos Afrikos šalių išlikimas ėmė priklausyti nuo tarptautinės paramos ir užsienio skolų. Parama – ypač vyriausybių, bet taip pat ir humanitarinių donorų parama – tapo svarbiausiu Afrikos politinės ekonomijos veiksniu. 1990 metais Afrikai teko 30 procentų visų pasaulio paramos lėšų. 1994

[36] Riddell (1993: 222–223).
[37] Simon et al. (1995).
[38] Riddell (1993: 22–23).
[39] Simon et al. (1995: 22).

Lentelė 2.4. Pasaulio, silpniau išvystytų šalių ir Afrikos į pietus nuo Sacharos eksporto vertė 1950–1990 m.

Regionas	*1950*	*1960*	*1970*	*1980*	*1990*
			Milijardais apyvartoje esančių dolerių		
Pasaulis	60,7	129,1	315,1	2002,0	3415,3
SIŠ	18,9	28,3	57,9	573,3	738,0
APS	2,0	3,8	8,0	49,4	36,8
			SIŠ tenkanti dalis (%)		
Pasaulio eksportas	31,1	21,9	18,4	28,6	21,6
			APS tenkanti dalis (%)		
Pasaulio eksportas	3,3	2,9	2,5	2,5	1,1
SIŠ eksportas	10,6	13,4	13,8	8,6	5,0

SIŠ – silpniau išvystytos šalys; APS – Afrika į pietus nuo Sacharos.

Šaltinis: UNCTAD 1979, 1989 ir 1991, lentelė 1.1; parengė Simon et al. (1995).

Lentelė 2.5. Eksporto struktūra (dalis procentais) 1990 m.

Regionas	*Kuras, mineralai ir metalai*	*Kiti žaliaviniai produktai*	*Mašinos ir transporto priemonės*	*Kiti pramonės gamybos produktai*	*Tekstilė ir drabužiai*
Afrika į pietus nuo Sacharos	63	29	1	7	1
Rytų Azija ir Ramiojo vandenyno regionas	13	18	22	47	19
Pietų Azija	6	24	5	65	33
Europa	9	16	27	47	16
Viduriniai Rytai ir Šiaurės Afrika	75	12	1	15	4
Lotynų Amerika ir Karibų salos	38	29	11	21	3
Mažas ir vidutines pajamas gaunančios šalys	31	20	15	35	12
Mažas pajamas gaunančios šalys	27	20	9	45	21

Kiekvieno regiono eksporto vertė nurodyta procentais; duomenys apskaičiuoti pagal srautų dydį; visos APS šalys priskirtos prie gaunančiųjų mažas pajamas, išskyrus: a) žemesnes nei vidutines pajamas gaunančias Zimbabvę, Senegalą, Dramblio Kaulo Krantą, Kamerūną, Kongą, Botsvaną, Angolą ir Namibiją; b) aukštesnes nei vidutines pajamas gaunančias Pietų Afriką ir Gaboną; prie mažas pajamas gaunančių šalių priskirtos Indija ir Kinija.

Šaltinis: World Bank (1992) *World Development Report 1992;* parengė Simon et al. (1995).

Lentelė 2.6. Afrikai į pietus nuo Sacharos tenkanti pasaulio eksporto dalis pagal pagrindines produktų kategorijas

	Produktų kategorijai tenkanti pasaulio eksporto dalis		*Afrikai į pietus nuo Sacharos tenkanti pasaulio eksporto dalis*		*Produktų kategorijai tenkanti APS eksporto dalis*	
Produktų kategorija	*1970*	*1988*	*1970*	*1988*	*1970*	*1988*
Žaliavinė nafta (SITC 331)	5,3	6,0	6,5	6,9	14,0	34,5
Ne naftos produktai (SITX 0–9 atėmus 331)	94,7	94,0	2,2	0,8	86,0	65,5
Žaliaviniai produktai[a] (ne naftos)	25,9	16,3	7,0	3,7	73,8	50,4
Žemės ūkio produktai	7,0	2,8	6,3	3,6	12,3	8,2
Mineralai ir rūdos	7,5	3,8	9,7	4,2	30,0	14,6
18 IPC produktai[b]	9,1	4,3	16,1	10,0	59,1	35,6

[a]Standartinė tarptautinė prekybos klasifikacija (SITC) 0, 1, 2–(233, 244, 266, 267), 4, 68 ir punktas 522,56

[b]Jungtinių programų produktai („Integrated Programme Commodities", IPC – UNCTAD terminas), laikomi svarbiausiais besivystančioms šalims: bananai, kakava, kava, medvilnė ir medvilniniai siūlai, tekstilės pluoštas ir jo gaminiai, džiutas ir džiuto gaminiai, galvijų mėsa, kaučiukas, cukrus, arbata, tropinių medžių mediena, augalinis aliejus ir aliejinių augalų sėklos, boksitas, varis, geležies rūda, manganas, fosfatai ir alavas.

Šaltiniai: Sudaryta remiantis 1984, 1986, 1988 ir 1989 metų UNCTAD duomenimis: įvairiomis lentelėmis; UNCTAD 1980: lentelės 1.1 ir 1.2; parengė Simon et al. (1995).

Lentelė 2.7. Prekybos sąlygos pasirinktose Afrikos šalyse 1985–1994 m.

	Prekybos sąlygos (1987= 100)	
Šalis	*1985*	*1994*
Burkina Fasas	103	103
Burundis	133	52
Čadas	99	103
Dramblio Kaulo Krantas	109	81
Etiopija	119	74
Gambija	137	111
Kamerūnas	113	79
Kenija	124	80
Kongas	150	93
Madagaskaras	124	82
Malavis	99	87
Malis	100	103
Mozambikas	113	124
Nigerija	167	86
Nigeris	91	101
Ruanda	136	75
Senegalas	107	107
Siera Leonė	109	89
Tanzanija	126	83
Togas	139	90
Uganda	149	58
Zimbabvė	100	84

Šaltinis: IBRD (1996), lentelė 3, p. 192.

Lentelė 2.8. Augimo rodikliai sektoriuose (vidutinio metinio pridėtinės vertės pokyčio rodikliai procentais) 1965–1989 m.

	Žemės ūkis			*Pramonė*			*Paslaugos*		
Šalių grupė	*1965–1973*	*1973–1980*	*1980–1989*	*1965–1973*	*1973–1980*	*1980–1989*	*1965–1973*	*1973–1980*	*1980–1989*
Mažas pajamas gaunančios ekonomikos	2,9	1,8	4,3	10,7	7,0	8,7	6,3	5,3	**6,1**
Vidutines pajamas gaunančios ekonomikos	3,2	3,0	**2,7**	8,0	4,0	**3,2**	7,6	6,3	**3,1**
Smarkiai įsiskolinusios vidutines pajamas gaunančios ekonomikos	3,1	3,6	**2,7**	6,8	5,4	**1,0**	7,2	5,4	**1,7**
Afrika į pietus nuo Sacharos	2,2	–0,3	**1,8**	13,9	4,2	–0,2	4,1	3,1	**1,5**
Rytų Azija	3,2	2,5	5,3	12,7	9,2	10,3	10,5	7,3	**7,9**
Pietų Azija	3,1	2,2	2,7	3,9	5,6	7,2	4,0	5,3	**6,1**
Lotynų Amerika ir Karibų salos	3,0	3,7	**2,5**	6,8	5,1	**1,1**	7,3	5,4	**1,7**

Paryškinti 1980–1989 metų duomenys neaprėpia viso dešimtmečio.

Šaltinis: World Bank (1990) *World Development Report 1990*, p. 162; parengė Simon et al. (1995).

metais tarptautinė parama sudarė 12,4 procento Afrikos BNP, tuo tarpu visų mažas ir vidutines pajamas gaunančių šalių – 1,1 procento.[40] Daugelyje šalių ji faktiškai sudaro didelę BNP dalį (pavyzdžiui, Mozambike – 65,7 procento, o Somalyje – 45,9 procento).[41]

XX a. devintąjį dešimtmetį Afriką užplūdo didžiulis užsienio paskolų (daugiausia iš vyriausybių bei tarptautinių institucijų arba tų institucijų aprobuotų) srautas žlungančioms jos ekonomikoms gelbėti. Dėl to Afrika tapo labiausiai įsiskolinusiu pasaulio regionu. Jos užsienio skolos bendroji vertė nuo BNP padidėjo nuo 30,6 procento 1980 metais iki 78,7 procento 1994 metais;[42] o nuo eksporto vertės – nuo 97 procentų 1980 metais iki 324 procentų 1990 metais.[43]

Kadangi visuotinai pripažįstama, jog tokios skolos neįmanoma grąžinti, tai skolinančios vyriausybės ir tarptautinės institucijos pasinaudojo šia finansine parama, kad primestų Afrikos šalims reguliavimo politiką, pajungdamos jas sau mainais už dalinį skolos nurašymą ar paskolos palūkanų dydžio persvarstymą. Vėliau aš aptarsiu tikrąjį tokios reguliavimo politikos poveikį konkrečiame Afrikos politinės ekonomijos kontekste.

Tiesioginės užsienio investicijos aplenkia Afriką, nors visame pasaulyje tuo pačiu metu jos auga milžinišku tempu. Pasak Collier,

> „nors per XX a. dešimtąjį dešimtmetį tiesioginės privačios investicijos į besivystančias šalis nepaprastai išaugo ir siekė apie 200 milijardų JAV dolerių per metus, tačiau Afrikai tekusi jų dalis visiškai sumažėjo: dabartiniais skaičiavimais, Afrikai į pietus nuo Sacharos tenka mažiau kaip 1 procentas jų srauto. Tačiau net ir šis skaičius menksta: 1992 metais absoliuti suma realiaisiais skaičiais buvo mažesnė nei 1985 metais, kuomet ekonomikos krizė didelėje žemyno dalyje buvo pasiekusi žemiausią tašką.“ [44]

Simonas ir jo kolegos taip pat pažymi, kad XX a. devintąjį dešimtmetį ir dešimtojo dešimtmečio pradžioje tiesioginės užsienio investicijos į Afriką nuolat mažėjo ir 1992 metais sudarė tik šiek tiek daugiau kaip 6 procentus visų tiesioginių užsienio investicijų (TUI) į besivystančias šalis. Jei aštuntojo dešimtmečio viduryje Afrikai teko 4 procentai pasaulinių JK tiesioginių užsienio investicijų į pramonę, tai 1986 metais jai tekusi dalis nusmuko iki 0,5 procento.[45]

Ekspertai, taip pat politikos vadovai karštai ginčijasi dėl šios Afrikos marginalizacijos globalioje ekonomikoje priežasčių. Paulas Collier pasiūlė daugiaprie-

[40] IBRD (1996).
[41] Simon et al. (1995).
[42] IBRD (1996).
[43] Simon et al. (1995: 25).
[44] Collier (1995: 542).
[45] Simon et al. (1995: 28).

žastinę interpretaciją, paremtą 150 užsienio verslo vadovų Rytų Afrikoje apklausos rezultatais.[46] Ji apibendrintina trimis teiginiais: nepatikima institucinė aplinka; gamybos ir ryšių infrastruktūros, taip pat žmogiškojo kapitalo stoka; ir klaidinga ekonomikos politika, sudaranti nepalankias sąlygas eksportui ir investicijoms vietos verslo įmonių, disponuojančių ryšių su valstybės biurokratija teikiamomis privilegijomis, naudai. Apskritai, investavimas į Afriką yra labai rizikingas dalykas, atgrasantis net ir drąsiausius kapitalistus. Negalėdamos konkuruoti naujojoje globalioje ekonomikoje, dauguma Afrikos šalių apsiriboja nedidelėmis vidaus rinkomis, kuriose nėra sąlygų kapitalui endogeniškai kauptis.

Vis dėlto ne visa Afrika yra nustumta į globalios tinklaveikos pakraštį. Vertingi ištekliai, kaip antai nafta, auksas, deimantai ir metalai, toliau eksportuojami, todėl Botsvanoje sparčiai vystosi ekonomika, o kitos šalys, tarkime, Nigerija, gauna nemažas pajamas. Problema yra ta, kaip panaudojami iš šių išteklių uždirbti pinigai, taip pat ir tarptautinių pagalbos fondų lėšos, kurias gauna vyriausybės.[47] Nedidelė, bet turtinga biurokratų klasė daugelyje šalių plačiai vartoja brangias importines prekes, tarp jų – Vakarų maisto produktus bei pasaulyje madingus drabužius.[48] Kapitalo srautai iš Afrikos šalių į asmenines sąskaitas ir pelningos tarptautinės investicijos visame pasaulyje, teikiančios naudą tik mažam pasiturinčių individų ratui, rodo, jog didelė kapitalo dalis kaupiama privačiose rankose ir nėra iš naujo investuojama į šalį, kurioje tas turtas buvo sukauptas.[49] Taigi vyksta nedidelių Afrikos kapitalo, turtingų rinkų ir pelningo eksporto segmentų selektyvi integracija į globalius kapitalo, prekių ir paslaugų tinklus, nors didumą ekonomikos ir dauguma gyventojų yra palikti likimo valiai, pasmerkti vegetavimui arba plėšikavimui.[50]

Be to, nors Afrikos verslo įmonės vargiai gali konkuruoti globalioje ekonomikoje, esami saitai su šia ekonomika giliai įsiskverbė į tradicinius Afrikos sektorius. Todėl prasimaitinimui skirtas žemės ūkis ir maisto produktų gamyba vietos rinkoms daugumoje šalių patyrė krizę po to, kai žūtbūt stengiantis įsiskverbti į tarptautines rinkas buvo pereita prie eksportui skirto žemės ūkio ir pelningų specializuotųjų kultūrų auginimo.[51] Vadinasi, tai, kas pasaulyje yra nepopuliaru, Afrikoje vyrauja ir faktiškai ardo jos tradicinės ekonomikos formas.[52] Šiuo atžvilgiu Afrika nėra kitapus globalios ekonomikos. Veikiau dėl fragmentiško inkorporavimo į globalią ekonomiką tokiais kanalais, kaip ribotos žaliavų eksporto

[46] Collier (1995).
[47] Yansane (1996).
[48] Ekholm-Friedman (1993).
[49] Jackson ir Rosberg (1994); Collier (1995).
[50] Blomstrom ir Lundhal (1993); Simon et al. (1995).
[51] Jamal (1995).
[52] Callaghy ir Ravenhill (1993).

apimtys, spekuliatyvus vertingų išteklių pasisavinimas, lėšų pervedimai į užsienį ir parazitiškas importinių prekių vartojimas, ji yra nuo šios ekonomikos atplėšta.

Kapitalinių įdėjimų mažėjimo visoje Afrikoje procesas, prasidėjęs būtent tą istorijos tarpsnį, kai informacinių technologijų revoliucija likusiame pasaulyje transformavo gamybos, vadybos ir ryšių infrastruktūrą, baigėsi tuo, kad Afrikos įmonės ir darbo jėga atsijungė nuo likusiame pasaulyje veikiančios naujosios ekonomikos, o Afrikos elitai prisijungė prie globalių turto, galios, informacijos ir ryšio tinklų.

Afrikos technologinis apartheidas informacijos amžiui brėkštant

Informacinės technologijos ir gebėjimas jomis naudotis bei taikyti mūsų laikais yra svarbiausias gebėjimo kurti turtą, galią ir žinias bei jais naudotis veiksnys (žr. I tomo 2 ir 3 skyrius). Neskaitant kelių finansų ir tarptautinės vadybos mazgų, tiesiogiai susijusių su globaliaisiais tinklais, bet apeinančių Afrikos ekonomikas bei visuomenes, žemynas kol kas yra atskirtas nuo informacinių technologijų revoliucijos (esminė išimtis yra Pietų Afrikos Respublika).

Afrika ne tik akivaizdžiai menkiausiai kompiuterizuotas pasaulio regionas, bet joje nėra ir minimalios infrastruktūros, reikalingos kompiuteriams naudoti, todėl daugelis bandymų tiekti jos šalims bei organizacijoms elektronikos įrangą nueina niekais.[53] Žinoma, kad pereitų prie elektronikos, Afrika pirmiausia turi turėti patikimą elektros energijos tiekimo sistemą: nuo 1971 iki 1993 metų elektros energijos sunaudojimas komerciniams tikslams Afrikoje padidėjo nuo vos 251 iki 288 kilovatvalandžių vienam gyventojui, nors visose silpnai išvystytose šalyse jis padidėjo daugiau kaip du kartus – nuo 255 kW iki 536 kW vienam gyventojui. Tuo tarpu industrinėse šalyse 1991 metais elektros energijos sunaudojimas vienam gyventojui siekė 4589 kW.[54] Maža to, pagrindinis naudojimosi kompiuteriais privalumas informacijos amžiuje – tai galimybė tinklaveikauti, kurią teikia telekomunikacijų infrastruktūra ir prieiga prie tinklo. Palyginti su šiandieniniais pasaulio standartais, Afrikos telekomunikacijos yra labai silpnos. Manhetene ar Tokijyje telefono linijų yra daugiau, negu visoje Afrikoje į pietus nuo Sacharos. 1991 metais Afrikoje šimtui gyventojų teko viena telefono linija, tuo metu visose silpnai išvystytose šalyse – 2,3, o industrinėse šalyse – 37,2. 1994 metais Afrikai teko tik apie 2 procentus pasaulio telefono linijų.[55] Tam tikras kliūtis telekomunikacijų plėtrai paspendė valdančioji biurokratija ir jos politika saugoti valstybinių bendrovių monopolines teises – modernizavimo lėtėjimo kaina. Bet kokiam telefono prietaisui turėti reikia gauti valstybės telefono operatorių sutikimą. Importuoti te-

[53] Odedra et al. (1993); Jensen (1995); Heeks (1996).
[54] UNDP (1996: 183).
[55] Hall (1995); Jensen (1995); UNDP (1996: 167).

lekomunikacijų įrangą brangu ir nepatikima, nes ji nuolat „prapuola“ muitinėse.[56] Afrikos Vienybės Organizacija (*Organization of African Unity*) įsteigė Visos Afrikos telekomunikacijų sąjungą telekomunikacijų politikai Afrikoje koordinuoti, tačiau sprendimas biurą įkurti Zaire, primygtinai reikalaujant Mobutu, sumažino jos efektyvumą, nes Zairo telekomunikacijų tinklai yra vieni silpniausių. Prieiga prie interneto labai ribota, nes tarptautinių kanalų pralaidumas yra nepakankamas, be to ir ryšys tarp Afrikos šalių silpnas. 1995 metais pusė žemyno šalių neturėjo interneto ryšio. Afrika didžia dalimi tebėra „išjungtas“ pasaulio regionas (žr. piešinį 2.2). Vis dėlto svarbu pastebėti, kad 1996 metais 22 Afrikos sostinėse visu pajėgumu veikė interneto ryšys, tačiau tik vienoje šalyje (Senegale) prieiga prie interneto buvo ir ne sostinėje.[57] Nors kai kurie vadovavimo centrai turi interneto ryšį, tačiau jų šalys tebėra nuo jo atskirtos.

Jei materiali infrastruktūra atsilieka, tai žmonių gebėjimas valdyti informacines technologijas yra visiškai menkas. Pastabus Afrikos informacinių technologijų apžvalgininkas Mayuri Odedra rašo:

> „Afrikai į pietus nuo Sacharos trūksta kompiuterinio raštingumo visose srityse, taip pat ir sistemų analizės, programavimo, eksploatavimo ir konsultavimo, be to, visais naudojimosi lygmenimis – nuo pradinio iki profesionalaus. Daugumoje šalių nėra mokymo ir apmokymo įstaigų, kuriose žmonės įgytų reikiamų įgūdžių. Keli esami apmokymo centrai negali patenkinti šio poreikio. Tik saujelės šalių – t. y. Nigerijos, Malavio ir Zimbabvės – universitetuose galima įgyti kompiuterių mokslo laipsnius. Kitose šalyse siūlomos programos yra skirtos daugiausia diplomams ar sertifikatams įgyti. Kadangi organizacijų personalas nekvalifikuotas ir neapmokytas, jos būna priverstos samdyti ekspatriantus, o jie savo ruožtu stokoja žinių apie vietos organizacijas ir todėl kuria prastas sistemas.“ [58]

Kompiuteriai daugiausia naudojami rutiniškam informacijos apdorojimui ir tik labai mažai – sprendimų priėmimui. Viešasis sektorius – dominuojanti Afrikos ekonomikų jėga – plėtoja „aklą kompiuterizaciją“, skatinamą modernizacijos ideologijos ir (ar) užsienio kompiuterių bendrovių finansinių vilionių, tačiau iš tikrųjų nesinaudoja kompiuterių galimybėmis reikšmingai informacijai apdoroti. Įstatymai neretai reikalauja, kad viešasis sektorius būtų centralizuotai aprūpinamas kompiuterine įranga, ir apmokestina privačias firmas, kad suvaržytų savarankišką importą. Ribota Afrikos kompiuterizacija tapo dar vienu biurokratų pasipelnymo šaltiniu, nepaisant ekonomikos ar valstybės sektoriaus reikmių.[59] XX a. de-

[56] Adam (1996).
[57] Jensen (1995).
[58] Odedra et al. (1993: 1–2).
[59] Bates (1988: 352).

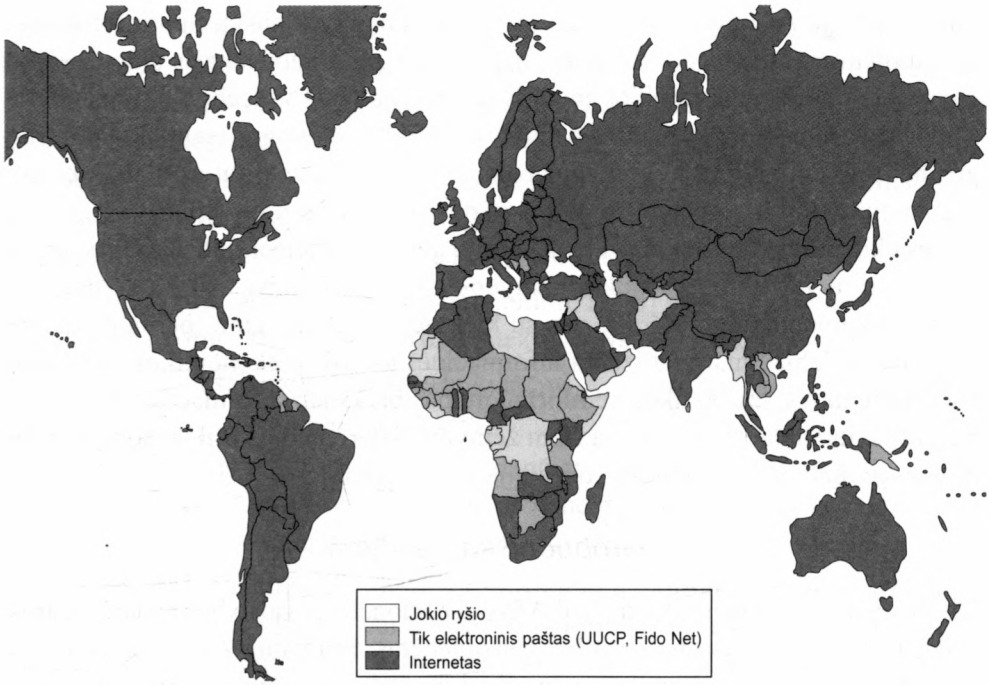

Piešinys 2.2. Interneto ryšys

Šaltinis: Copyright © 1995 Larry Landweber and the Internet Society.

vintąjį dešimtmetį pusė Afrikoje įdiegtų kompiuterių buvo dovanoti, tad dauguma iš jų buvo technologiškai pasenę, todėl, ekspertų teigimu, žemynas tapo galybės įrangos, atgyvenusios dėl sparčiai vykstančios technologijų revoliucijos, sąvartynu. Privačioje kompiuterių rinkoje vyrauja tarptautinės bendrovės, paprastai užtikrinančios technologinę priežiūrą. Dauguma sistemų yra perkamos jau sukomplektuotos, todėl vietos gyventojai pramoksta tomis sistemomis naudotis, tačiau nemoka nei jų programuoti, nei taisyti. Kelios vietos programinės įrangos įmonės įstengia tik atlikti smulkius programavimo darbus.[60]

Spartėjančių technologinių permainų likusioje pasaulio dalyje laikotarpiu Afrika tiesiog negali tarptautiniu lygiu konkuruoti gamybos ar pažangių paslaugų srityse dėl technologinės priklausomybės ir technologinio atsilikimo. Kitas efektyviu informacijos apdorojimu besiremiančias veiklos sritis, kaip antai perspektyvią turizmo pramonę, kontroliuoja tarptautiniai kelionių organizatoriai ir kelionių agentūros, kurios, valdydamos rinkos informaciją, pasisavina didumą iš turistų gaunamų pajamų. Net ir žemės ūkio produktų bei mineralų eksportas, suda-

[60] Woherem (1994); Heeks (1996).

rantis didžiąją Afrikos eksporto dalį, ima vis labiau priklausyti nuo informacijos apie tarptautines operacijas valdymo, taip pat nuo pažangioje žemės ūkio produktų gamyboje būtinos elektronikos įrangos ir chemijos bei biotechnologijos indėlių. Kadangi Afrikos šalys nepajėgia gaminti ir naudoti sudėtingos technologinės įrangos bei praktinių žinių, jų prekybos balansas tampa nestabiliu, nes labai technologizuotų prekių ir paslaugų pridėtinė vertė nuolat didėja, palyginti su žaliavų ir žemės ūkio produktų verte, o sykiu mažina jų galimybes importuoti sąnaudas, kurios užtikrintų jų žaliavinių produktų gamybos sistemų veikimą. Afrika smunka žemyn konkurencingumo spirale, nes su kiekvienu technologinių permainų šuoliu ji tampa vis labiau marginalizuota informacinės globalios ekonomikos sąlygomis. Galimas daiktas, jog Afrikos neinformuotumas brėkštant informacijos amžiui yra paskutinė ilgalaikė žaizda, kurią šiam žemynui paliko naujos priklausomybės formos, o grobuoniška valstybės politika ją dar pagilino.

Grobuoniška valstybė

Vis daugiau afrikanistų sutinka, kad Afrikos nacionalinės valstybės padarė destruktyvų poveikį savo ekonomikoms bei visuomenėms. Frimpong-Ansahas, buvęs Ganos centrinio banko valdytojas, mano, kad kapitalo suvaržymai nėra raidos kliūtis. Pagrindinė sąlyga yra institucijų gebėjimas leisti į apyvartą santaupas, o jis Afrikoje buvo silpninamas nuo XX a. aštuntojo dešimtmečio vidurio, nes „kraugeriška valstybė“ – t. y. valstybė, visiškai patrimonializuota politinių elitų, siekiančių asmeninės naudos, – švaistė lėšas.[61] Žvelgiant iš kitos perspektyvos, vienas labiausiai gerbiamų afrikanistų Basilis Davidsonas mano, kad „Afrikos visuomenės krizė kilo dėl daugelio sukrėtimų bei konfliktų, tačiau problemos šaknys yra kitos... Pirmiausia – tai institucijų krizė. Kokių institucijų? Susirūpinimą mums turėtų kelti nacionalizmas, kurio pagrindu susiformavo nepriklausomybę atgavusios Afrikos nacionalinės valstybės pasibaigus kolonijiniam laikotarpiui: nacionalizmas, tapęs nacionaliniu etatizmu.“[62] Fattonas tvirtina, kad „grobuoniškam valdymui“, įsigalėjusiam daugumoje Afrikos valstybių, vartus atvėrė valdančiųjų klasių individualizacijos procesas: „Dauguma jų narių yra savanaudžiai, nes jų galimybes eiti privilegijų ir galios teikiančias pareigas lemia aukščiausiojo vadovo įnoringi sprendimai“.[63] Tai pasakytina tiek apie kraugeriškus diktatoriškus režimus, kaip antai Mobutu režimą Zaire, ar „imperatoriaus“ Bokassos režimą Centrinės Afrikos Respublikoje, tiek ir apie geranoriškas pseudodemokratijas, kaip antai Houphouet-Boigny'io režimą Dramblio Kaulo Krante. Colinas Leysas rašo: „Nedaugelis šių pakraipų teoretikų [marksistų, priklausomybės teoretikų] tikėjosi, kad

[61] Frimpong-Ansah (1991).
[62] Davidson (1992: 10).
[63] Fatton (1992: 20).

pokolonijinės valstybės bus korumpuotos, godžios, kenčiančios nuo nepriteklių ir nestabilios, kokios jos beveik visos buvo".[64]

Jeanas-François Bayartas sunkią padėtį Afrikoje interpretuoja kaip išdavą ilgalaikės istorinės trajektorijos, kurioje vyravo „pilvo politika", vykdoma elito, neturinčio jokios kitos strategijos, išskyrus savo šalių turtų grobstymą ir naudojimąsi savo šalių tarptautiniais ryšiais.[65] Jis pateikė asmeninio išteklių pasisavinimo, naudojantis galios padėtimi valstybėje, mechanizmų tipologiją:

- Priėjimas prie „ekstraversijos" (tarptautinių ryšių) išteklių, tarp jų – diplomatinių ir karinių, taip pat kultūrinių išteklių ir Vakarų mokslinės informacijos.
- Tarnybos viešajame sektoriuje, teikiančios reguliarias pajamas, – pagrindinį turtą, nepriklausomai nuo jų dydžio.
- Palankios padėtys grobstymui, leidžiančios naudotis galia prekėms, lėšoms ir darbo jėgai pasisavinti: „Bent jau provincijoje taip elgiasi visi administracijos ir politikos kadrai".[66]
- Prebendos, gaunamos be smurto ar grasinimo juo, priimant įvairiausius suinteresuotų asmenų kyšius bei dovanas, sudaro plačiai paplitusią „neformaliąją valstybės ekonomiką." Dauguma palankių techninių bei administracinių sprendimų suinteresuotoms pusėms nepigiai kainuoja. Bayartas mini atvejį, kai vieno turtingos Šabos provincijos Zaire regiono komisaro mėnesio atlyginimas 1974 metais siekė 2000 JAV dolerių, o pajamos iš prebendų jo kišenę papildydavo dar 100 000 JAV dolerių per mėnesį.[67]
- Ryšiai su užsienio prekyba ir investicijomis yra pagrindiniai privataus kaupimo šaltiniai, nes muito mokesčius ir protekcionizmo įstatymus galima apeiti mainais už mokestį biurokratinei sistemai, atsakingai už jų vykdymą.
- Tarptautinė pagalba besivystančioms šalims, taip pat pagalba maistu, nukreipiama per privačių interesų kanalus ir vargstančiuosius bei reikiamas plėtros programas pasiekia, – jei pasiekia, – tik po to, kai valdžios įstaigos ir jų personalas, atsakingas už jos paskirstymą bei realizavimą, atskaičiuoja sau nemenką dalį.
- Valstybės pareigūnai ir apskritai politikos elitai naudoja šį turtą nuosavybei įsigyti bei investuoti į savo šalių žemės ūkio ar transporto verslą, nuolat ieškodami greitų ir pelningų investicijų, bei padėdami vieni kitiems drauge valdyti visus šalyje atsirandančius pelno šaltinius. Vis dėlto nemažai šio privataus turto yra deponuojama užsienio bankų sąskaitose ir sudaro didelę kiekvieno-

[64] Leys (1994: 41).
[65] Bayart (1989).
[66] Bayart (1989: 76).
[67] Bayart (1989: 78).

je šalyje sukaupiamo kapitalo dalį. Dramblio Kaulo Kranto (krikšto) tėvas Houphouet-Boigny'is klausia: „Kas gi nenorėtų dalies savo turtų laikyti Šveicarijoje?“[68] 1984 metais Mobutu asmeninio kapitalo, įskaitant deponuotą užsienio bankuose bei investuotą užsienyje, vertė buvo 4 milijardai JAV dolerių. Maždaug tokio pat dydžio yra ir Zairo bendroji užsienio skola.[69] 1993 metais, Zairo irimo proceso metu, užsienyje laikyto Mobutu turto vertė buvo padidėjusi iki 10 milijardų JAV dolerių.[70]

Lewisas, remdamasis savo atlikta Nigerijos analize, įvedė įdomią *prebendalizmo (prebendalism)* ir *grobstymo (predation)* skirtį.[71] „Prebendalizmas“ iš esmės nesiskiria nuo politinio protekcionizmo ir sistemingos valdžios korupcijos, praktikuojamos daugumoje pasaulio šalių. Jis įtikinamai įrodinėja, kad tik XX a. devintojo dešimtmečio pabaigoje ir dešimtojo dešimtmečio pradžioje, valdant Babangidos režimui, Nigerijoje įsivyravo grobstymo politika ir išplito karinės valstybinės oligarchijos „Zairizacijos“ modelis. Nors Lewisas apsiriboja tik Nigerijos analize, tačiau, remiantis kitų šalių informacija,[72] yra pagrindo manyti, kad šis perėjimas prie grobstymo sistemos įvyko tik vėlesnį Afrikos krizės etapą ir kiekvienoje šalyje prasidėjo skirtingu laiku. Tai prieštarauja Bayarto istorijos interpretacijai, tvirtinusiai, kad Afriką apiplėšinėjo jos pačios politikos elitai dar nuo ikikolonijinių laikų. Grobstymo sistemai, kitaip nei prebendalizmui, būdinga galios koncentracija viršūnėje ir šios galios atstovavimo tinklų personalizacija. Ji palaikoma žiauriomis represijomis. Valdymo sistemos darbuotojų ekonominiai paskatinimai ir visuotinė korupcija bei kyšininkavimas valdžios institucijose tapo gyvenimo būdu. Šis elgesio modelis išklibina politikos institucijas kaip stabilias sistemas ir keičia jas glaudžių asmeninio ir etninio lojalumo ryšių sistemomis: visa sistema informalizuojama, o galia ir galios tinklai – personalizuojami. Ar grobstymas jau buvo įsigalėjęs ikikolonijiniais laikais, ar jis įsigalėjo ankstyvąjį Afrikos nacionalizmo laikotarpį po nepriklausomybės atgavimo, – diskutuotinas klausimas (Bayartas laikosi pirmojo varianto, bet jam prieštarauja Davidsonas, Leysas, Lewisas, Fattonas ir kiti). Tačiau svarbiausias dalykas, norint suvokti dabartinius socialinės atskirties procesus, yra tai, kad daugumoje Afrikos valstybių, išskyrus Pietų Afrikos Respubliką (PAR) ir galbūt keletą kitų, tūkstantmečių sandūroje yra įsigalėjęs grobstymo modelis, o ne tik prebendalizmas.

Šios grobstymo sistemos, įsitvirtinusios daugumoje Afrikos valstybių, analizė perša tris pagrindines išvadas. Pirma, kad ir kokie ištekliai – iš tarptautinių ar

[68] Cituojama pagal Bayartą (1989: 101).
[69] Sandbrook (1985: 91).
[70] Kempster (1993).
[71] Lewis (1996).
[72] Fatton (1992); Nzongola-Ntalaja (1993); Leys (1994); Kaiser (1996); *The Economist* (1996a).

vidaus šaltinių – pasiektų šias valstybės dominuojamas ekonomikas, jie bus tvarkomi pagal personalizuoto kaupimo logiką, daugiausia nepasiekiančią šalies ūkio. Tai, kas atrodo bevertis dalykas šalies ekonominės plėtros ir politinio stabilumo atžvilgiu, jos vadovų požiūriu atrodo labai reikšminga. Antra, galimybė naudotis valstybės galia yra tolygi galimybei disponuoti turtu ir būsimaisiais pasipelnymo šaltiniais. Politinės grupuotės, kovojančios dėl galimybės grobstyti, dėl jos stoja į smurtines konfrontacijas bei sudarinėja nestabilias sąjungas. Todėl daugumoje Afrikos šalių valstybės institucijos tampa nestabilios, o pagrindinį vaidmenį jose vaidina kariuomenė. Trečia, politinio palaikymo pagrindą sudaro klientelizmo tinklai, padedantys valdantiesiems palaikyti ryšius su plačiaisiais gyventojų sluoksniais. Kadangi didžiuma šalyje esančio turto yra politinio ir karinio elito bei valstybės biurokratų rankose, žmonėms tenka atsilyginti lojalumu savo „patronams", kad būtų įtraukti į darbo vietų, paslaugų bei visokių smulkių malonių skirstymo sistemą visais valstybės lygmenimis – nuo tarptautinės orientacijos įstaigų iki vietos valdžios institucijų. Šioje patronažo sistemoje įvairūs elitai, esantys ant skirtingų valdžios laiptelių, tačiau iš esmės subordinuoti valstybės galios viršūnėms, užsiima sudėtingais skaičiavimais bei strategijomis: kaip minimaliomis sąnaudomis maksimizuoti paramą ir konsoliduoti klientūrą. Kintamosios geometrijos tinklus, iš kurių sudaryta reali politika didžiojoje Afrikos dalyje, padeda formuoti visas kompleksas kriterijų, aprėpiančių etninę kilmę, teritoriškumą bei ekonomiką.

Nors šiame skyriuje mes negalime leistis į išsamias empirines analizes, tačiau grobuoniškų Afrikos valstybių dinamiką aš trumpai iliustruosiu dviejų didžiausių šalių – Zairo (nuo 1997 metų – Kongo) ir Nigerijos – pavyzdžiais.

Zairas: asmeninis valstybės pasisavinimas

Zairas – bent jau iki 1997 metų (o galbūt, pasivadinęs Kongu, ir vėliau) – buvo geriausias grobuoniškos politikos pavyzdys, taip pat įspėjimas apie galimus šios politikos padarinius – socialinę bei politinę dezintegraciją ir žmonijos nelaimes, kaip antai epidemijas, plėšimus, žudynes, pilietinius karus.[73] Zairo valstybė buvo kuriama kaip seržanto Mobutu asmeninė diktatūra, remiama Prancūzijos, Belgijos ir Jungtinių Valstijų Šaltojo karo politikos kontekste. *Los Angeles Times* žurnalistas Normanas Kempsteris 1993 metais Mobutu trajektoriją apibūdino šitaip:

> „Mobutu yra buvęs Belgijos kolonijinės kariuomenės seržantas. 1965 metais jis, remiamas JAV ir Vakarų, užgrobė valdžią, o sykiu užbaigė chaotiškas prokomunistinių ir antikomunistinių grupuočių varžybas. Savo didžiulę šalį – antrąją pagal dydį Afrikoje į pietus nuo Sacharos – jis trims dešimtmečiams buvo atidavęs

[73] Sandbrook (1985); Bayart (1989); Davidson (1992); Noble (1992); Kempster (1993); Press (1993); Leys (1994); French (1995); Weiss (1995); McKinley (1996).

į Centrinės žvalgybos valdybos ir kitų Vakarų tarnybų rankas, kurios naudojosi ja kaip savo veiklos visame žemyne placdarmu. Mainais jis galėjo mėgautis laisve savo šalyje, pasisavindamas milijardus dolerių iš Zairo mineralų išteklių, o daugumą Zairiečių pasmerkdamas skurdui."[74]

Mobutu rėmėsi labai paprasta galios sistema. Jis valdė vienintelį veikiantį kariuomenės dalinį – prezidento gvardiją – bei skirstė politinius, valdymo ir karinius postus įvairioms etninėms grupėms. Jis juos visus globojo, taip pat kurstė jų smurtines konfrontacijas.[75] Siekdamas asmeninės naudos, jis paėmė į savo rankas kasybos – ypač kobalto, pramoninių deimantų bei vario – verslo kontrolę, tam pasitelkęs valstybines bendroves drauge su užsienio investuotojais. Užsienio bendrovių „Zairizacija" taip pat perdavė visus vertingus šalies išteklius į biurokratijos ir kariuomenės rankas. Jis nutraukė investicijas į socialines paslaugas bei infrastruktūrą ir metė jėgas į kelių pelningų įmonių valdymą bei pajamų eksportą į užsienį. Taip pat elgtis jis skatino ir visą kariuomenės personalą bei valstybės įstaigas. Bayartas pasakoja, kaip Zairo oro pajėgos užsiiminėjo piratiniu transportavimu, kontrabanda ir pagaliau lėktuvų atsarginių dalių pardavinėjimu, kol visi lėktuvai tapo beverčiais.[76] Dėl to Mobutu galėjo paprašyti savo Vakarų sąjungininkų papildomos lėktuvų įrangos. Zairo valstybė, negalėdama suvaldyti vietos ir provincijų valdžios, iš esmės suiro, o dauguma vietovių, tarp jų Kinšasa, tapo nebepavaldžios centrinei valdžiai. Kariuomenės maištai, lydimi beatodairiško plėšikavimo, kaip antai 1991 metų rugsėjį, skatino užsienio rezidentus trauktis iš šalies, o patį Mobutu galiausiai privertė pasislėpti Ekvatoro provincijoje esančiame gimtajame Gbadolito miestelyje, privačios kariuomenės saugomame nuo pašaliečių, nors didelę savo gyvenimo dalį diktatorius praleido įvairiuose savo rūmuose Šveicarijoje, Prancūzijoje, Ispanijoje ir Portugalijoje. Provincijų valdžia, palikta likimo valiai, daugeliu atžvilgių pasekė vadovo pavyzdžiu ir savo galią naudojo valdiniams, pirmiausia silpniausioms etninėms grupėms, išnaudoti bei plėšti. Kai kurių provincijų valdininkų godumas galiausiai sužlugdė visą sistemą, kai 1996 metais Rytų Zaire esančio Kivu valdžia ėmėsi nusavinti baniamulengų – tutsių mažumos, įsikūrusios tame regione prieš šimtmečius, – žemes, įsakydama jiems palikti šį regioną. Dėl to kilęs baniamulengų ir kitų etninių grupių, vadovaujamų veterano revoliucionieriaus Laurento Kabilos, maištas per kelis mėnesius sutriuškino Zairo kariuomenę vaizduojančias galvažudžių gaujas ir atskleidė Zairo valstybės fikciją, o 1997 metais Mobutu režimas žlugo.[77] Po kelių mėnesių atsinaujinęs Kongas pradėjo naują pilietinio karo ir etninių kovų ciklą, nes Kabila nusig-

[74] Kempster (1993: 7).
[75] Press (1993).
[76] Bayart (1989: 235–237).
[77] McKinley (1996); *The Economist* (1996c); French (1997).

rėžė nuo savo buvusių sąjungininkų, o įvairios Afrikos valstybės kišosi į karą, siekdamos paremti joms atstovaujančias jėgas kovoje dėl Kongo turtų. Šis tris dešimtmečius trukęs vienos turtingiausių Afrikos šalių grobimas, kurį vykdė jos vadovai ir jų sąjungininkai, atvirai bendrininkaujant Vakarų valstybėms, turėjo milžiniškų ir ilgalaikių padarinių Zairui/Kongui, Afrikai ir visam pasauliui. Pirma, nepriklausomybės metais žymiai suprastėjo ir galiausiai buvo sunaikinta Zairo/Kongo ryšių, transporto bei gamybos infrastruktūra, o šalies gyventojai kentė badą, buvo neraštingi ir vargo, prarasdami didelę prasimaitinimui skirto žemės ūkio dalį. Antra, vienos didžiausių ekonomikų, paties žemyno branduolio, atsiskyrimas trukdė Afrikai sklandžiai vykdyti regionų integraciją. Be to, „Zairo modelis" veikė ir kaip užkrečiamas pavyzdys kitiems žemyno elitams. Jį asmeniškai skatino Mobutu, kuris kaip privilegijuotas Vakarų sąjungininkas vaidino svarbų vaidmenį Afrikos Vienybės Organizacijoje ir Afrikos politikos arenoje. Trečia, Zairas/Kongas tapo pagrindiniu mirtinų „apleistumo epidemijų", tarp jų – Ebolos viruso, židiniu. Šių epidemijų katastrofiškas potencialas gali žymiai paveikti gyvenimo sąlygas pasaulyje XXI amžiuje. Be to, netiesioginė Vakarų, ypač Prancūzijos, pagalba karinei ir biurokratinei klikai asmeniškai grobstyti Zairą kai kurių geriausių afrikiečių širdyse pasėjo abejonę būsima tarptautinio bendradarbiavimo politika. Zairo valstybės – iš Mobutu paveldėta forma – iširimas parodė, kad grobuoniškas valdymo modelis turi savo ribas, o sykiu išryškino jo istorines sąsajas su Šaltojo karo politika ir pokolonijinio dominavimo modeliais. Vis dėlto gyvenimas po Mobutu parodė, kad nors šį modelį suformavo supervalstybių konfrontacija Afrikoje, tačiau jis išgyveno ilgiau nei jo istorinės ištakos. Nigerijos patirtis rodo, kad grobikiška valstybė turi gilesnes struktūrines ir istorines šaknis, susijusias tiek su Afrikos kolonijine praeitimi, tiek ir su besiplėtojančiu pasirinktinių sąsajų su globalia ekonomika modeliu.

Nigerija: nafta, etninė kilmė ir kariuomenės vykdomas grobstymas

Tikėtina, jog Nigerijos, kurioje gyvena maždaug penktadalis visų Afrikos į pietus nuo Sacharos gyventojų, likimas formuos žemyno ateitį. Jei taip, tada perspektyvos labai niūrios. Nigerijos ekonomika yra orientuota į valstybę ir naftos pajamų, sudarančių 95 procentus eksporto ir 80 procentų vyriausybės pajamų, valstybinę kontrolę. Valstybės politiką ir struktūrą nustato kariuomenė, kuri dvidešimt šešerius iš trisdešimt penkerių nepriklausomybės metų kontroliavo vyriausybę – atšaukdavo rinkimus ir, jei prireikdavo, primesdavo savo valią, kaip antai per 1993 metų valstybės perversmą, kuriam vadovavo generolas Sanis Abacha.[78] Naftos lobių, kuriuos eksploatuoja Nigerijos nacionalinė naftos korporacija ir daugiana-

[78] *The Economist* (1993); Forrest (1993); Agbese (1996); Herbst (1996); Ikporukpo (1996); Lewis (1996).

cionalinių naftos bendrovių konsorciumas, pasisavinimas buvo visų etninių, teritorinių ir grupuočių kovų, destabilizavusių Nigerijos valstybę nuo 1966–1970 metų pilietinio karo laikų, objektas. Dėl politinės valdžios kariaujančios grupuotės yra susiskaldžiusios trimis lygmenimis. Šiaurė (valdanti kariuomenę) kovoja su Pietumis (išgaunančiais naftą); tarpusavyje varžosi trys pagrindinės etninės grupės: hausai-fulanai (paprastai kontroliuojanti karinių pajėgų generalitetą), jorubai ir igbai; ir galiausiai tvyro priešprieša tarp šių pagrindinių etninių grupių bei 374 mažumų etninių grupių, kurios drauge sudaro gyventojų daugumą, tačiau yra atskirtos nuo valdžios. Iš 30 Nigerijos federacijos valstijų tik keturiose Nigerio deltos valstijose (Riverso, Deltos, Edo ir Akwa-Ibomo) išgaunama beveik visa nafta. Jose gyvenančios etninių mažumų grupės, ypač ogoniai, yra atskirti nuo savo žemės turtų. Ogonių pasipriešinimą ir jį lydėjusias žiaurias karinio režimo represijas dramatiškai iliustravo 1995 metų įvykiai, kai Abachos režimas įvykdė mirties bausmę Sane-Wiwai ir keletui kitų ogonių lyderių, kad nuslopintų socialinius neramumus naftos gamybos teritorijose ir užgniaužtų ekologinius ogonių protestus prieš jų žemių niokojimą naftos gavybos ir gamybos būdais. Šie įvykiai sukėlė tarptautinį protestą.

Nigerijos valstybė – savavališkai suformuotas kolonijinis darinys – nuo pat pradžių buvo svetima gyventojų daugumai. Todėl jos vadovai, siekdami užsitikrinti pakankamą paramą, kad galėtų likti valdžioje, ėmė kontroliuoti išteklius. Herbstas rašo:

> „Klientelizmo, praktikuojamo Nigerijoje, nereikėtų vertinti vien tik kaip individų, besikėsinančių į valstybės iždą, vagiliavimo... Veikiau valstybės pareigybių paskirstymą reglamentuoja politinės normos, nustatančios, kad šių pareigybių pasisavinimas yra ne tik individualaus godumo ar ambicijų aktas, bet sykiu ir tam tikro gyventojų segmento trumpalaikių siekių įgyvendinimas.“[79]

Nuo to, kas yra įtraukiamas į šį segmentą ir kokio dydžio jis yra, priklauso Nigerijos politikos dinamika ir galimybės naudotis ištekliais, kurie – tiesiogiai ar netiesiogiai – yra valstybės rankose. Šie patronažo santykiai pastebimai išsiplėtė tuomet, kai nafta tapo įplaukų šaltiniu, ypač XX a. aštuntąjį dešimtmetį, ir nedidelio 1990–1991 metų naftos bumo metu. Kad sumažintų atstumtųjų grupių etninio pasipriešinimo grėsmę, federacinė valdžia, vadovaujama kariuomenės, padidino valstijų skaičių nuo 12 iki 19, o po to – iki 30, šitaip sustiprindama tarpetninį valstijų klientelizmą ir išplėsdama biurokratines valdžios struktūras, o sykiu ir darbo vietų, sinekūrų* bei priėjimų prie valstybės išteklių ir pelningų postų skaičių. Atsižvelgiant į tarptautinių finansų įstaigų ir užsienio bendrovių bei vyriau-

[79] Herbst (1996: 157).

* *Sinekūra* (angl. „sinecure“) – gerai mokama ir nereikalaujanti darbo tarnyba. – *Vert. past.*

sybių spaudimą, vis dėlto būta šiokių tokių bandymų stabilizuoti Nigerijos ekonomiką, priderinant jos gamybos sektorius prie pasaulio prekybos bei investavimo. Labiausiai išgarsėjo mėginimas tai padaryti generolo Babangidos režimo (1985–1993) pirmojoje pusėje. Tuomet iš dalies buvo panaikintas ekonomikos reguliavimas, išardyta rinkodaros tarybų* monopolija žemės ūkio eksportui ir trumpam laikotarpiui apribotas lėšų tiekimas bei vyriausybės skolinimasis. Šios reformos buvo vykdomos spaudžiant Pietų valstijas ir etnines mažumas, nes vyraujančio Šiaurės karinio elito privilegijos nebuvo pažabotos. Kai 1990 metais jauniems pareigūnams, kurie teigė esą remiami Pietų regionų, beveik pavyko įvykdyti valstybės perversmą, po kruvinų represijų režimas nusprendė stabilizuoti savo valdžią pasidalydamas turtais su platesniais Nigerijos valdančiųjų klasių sluoksniais. Vis dėlto, norint pyragą padalyti taip, kad jo teikiamas malonumas nesumažėtų, reikėjo jį padidinti – t. y. padidinti viešąsias pajamas. Viskas baigėsi tuo, kad XX a. devintojo dešimtmečio pabaigoje ir dešimtojo pradžioje nuo „prebendalizmo" buvo pereita prie „grobuoniško valdymo", vartojant Lewiso analizės sąvokas, ir, pasitelkus valstybės kontrolę, buvo išplėsta pajamas teikiančių veiklos rūšių sritis – ji aprėpė visą spektrą neteisėtų sandorių, tarp jų – tarptautinę narkotikų prekybą, pinigų plovimą bei kontrabandos tinklus.[80] Tarptautinių institucijų remiamos ir finansuojamos reguliavimo programos naudojimą Nigerijos vadovų asmeniniam labui Lewisas apibūdino šiais žodžiais:

> „Trumpai tariant, reguliavimo programą vyriausybė valdė pasitelkusi vidaus politikos derinimo, kompensavimo priemonių ir prievartos derinį. Elitams valstybė suteikė galimybę naudotis naujų rinkų ir nelegalios veiklos privalumais bei manipuliavo pagrindinėmis politinėmis strategijomis, kad sudarytų palankias sąlygas pelnytis... Didėjančių politinių nesutarimų, grėsmės asmeniniam saugumui ir netikėto naujų pajamų šaltinių atsiradimo akivaizdoje prezidentas [Babangida] ėmėsi vis beatodairiškesnio ekonomikos valdymo. Tai apėmė masišką valstybės išteklių švaistymą, svarbiausių iždo bei pinigų valdymo svertų nepaisymą ir šešėlinės ekonomikos plėtojimą."[81]

Klestint asmeniniam nesaugumui ir žlungant ekonomikos bei teisės institucijoms, strigo ir teisėtos užsienio investicijos bei prekyba. Režimas mėgino rasti politinę išeitį, 1993 metais surengęs rinkimų kampaniją, kurioje rungėsi įvairūs verslo elito atstovai. Po to Babangida panaikino rinkimų rezultatus, kilo sociali-

---

* *Rinkodaros taryba* (angl. „marketing board") yra vyriausybės įsteigta organizacija, skirta reguliuoti nustatytos paskirties prekių pirkimą ir pardavimą. Pavyzdys yra Nigerijos kakavos rinkodaros taryba (*Cocoa Marketing Board of Nigeria*), kuri po 1977 metų veikė kaip Nigerijos kakavos taryba ir tapo atsakinga taip pat už arbatos ir kavos rinkodarą. – *Vert. past.*

[80] Lewis (1996: 97–99).

[81] Lewis (1996: 91).

nis protestas, taip pat visuotinis streikas, paveikęs naftos transporto sistemą, o regioninis susiskaldymas grasino nauju valstybės dezintegracijos protrūkiu. Tuomet kariuomenė vėl įsikišo ir įvedė naują autoritarinį režimą, vadovaujamą generolo Abachos. Naujasis diktatorius atskyrė Nigerijos finansų srautus nuo tarptautinės ekonomikos, iš naujo nustatydamas nairos* vertę, įteisindamas neigiamas palūkanų normas ir sustiprindamas protekcionizmą. Taip dar kartą buvo sudarytos sąlygos valdančiųjų asmeniniam pasipelnymui, o sykiu ir kapitalo nutekėjimui, legalaus eksporto žlugdymui ir kontrabandos klestėjimui. Šaliai atiteko

> „silpnos centrinės valdžios, įtemptų etninių konfliktų ir centralizuoto biudžeto palikimas, smarkiai politizavęs ekonomikos valdymą... Nigerijos politinė ekonomika įgavo vis daugiau bruožų, būdingų autokratiniams režimams, kaip antai Mobutu Sese Seko Zaire, Jean-Claude'o Duvalier Haityje ar Somozos dinastijos Nikaragvoje. Netrukus buvo pereita nuo decentralizuotos klientelistinės valdymo formos ar prebendalizmo prie grynosios godžios diktatūros arba grobstymo."[82]

Jei kalbėtume apie Nigerijos žmones, tai 1995 metais jie buvo labiau nuskurdę nei tuomet, kai atgavo nepriklausomybę – ir būtent dėl naftos bumo bei jo politinių padarinių. Nuo 1973 metų (kai pasaulyje išaugo naftos kainos) iki 1987 metų (kai buvo pradėta vykdyti ekonominio reguliavimo programa) vienam gyventojui tenkančios pajamos sumažėjo 22 procentais.[83]

Taigi dauguma Afrikos nacionalinių valstybių tapo savo visuomenių grobuonės ir sudarė didžiules kliūtis ne tik raidai, bet ir išlikimui bei pilietinei tvarkai. Dėl didžiulių privilegijų, kurias teikė galimybė valdyti valstybę, įvairios grupuotės, primenančios veikiau klikas ar gaujas nei partijas ar socialines grupes, įsivėlė į brutalius pilietinius karus, kartais skatinamus etninių, teritorinių bei religinių nesutarimų. Todėl milijonai žmonių visame žemyne buvo priversti išsikraustyti iš savo gimtųjų vietų, prasimaitinimui skirtas žemės ūkis buvo suniokotas, žmonių gyvenvietės sunaikintos, socialinė tvarka sugriauta, o daugelyje šalių (Zaire, Liberijoje, Siera Leonėje, Somalyje ir kitose) praktiniais sumetimais buvo panaikinta ir nacionalinė valstybė.

Kodėl taip atsitiko? Kodėl Afrikos nacionalinės valstybės tapo tokios grobuoniškos? Ar tai lėmė istoriniai veiksniai, būdingi didelės žemyno dalies socialinei santvarkai iki kolonizacijos, jos metu ir po jos, kaip teigė Bayartas? Ar, priešingai, tai yra padarinys ilgalaikių žaizdų, kurias paliko kolonializmas ir Berlyno sutartyje numatytų bei primestų politinių institucijų ydingas palikimas, kaip manė Davidsonas? Ar valstybės išoriškumas Afrikos visuomenėms yra etninių kon-

---

* *Naira* – oficiali Nigerijos valiuta, įvesta 1973 metais. – *Vert. past.*

[82] Lewis (1996: 102–103).

[83] Herbst (1996: 159).

fliktų, atkartojančių senas tarpetnines kovas, padarinys, kaip dažnai jį traktuoja žiniasklaida? Kodėl nacionalinė valstybė Afrikoje tapo grobuoniška, nors Azijos Ramiojo vandenyno regione ji buvo plėtros veiksnys? Ar valstybės formavimosi procesai tikrai yra nesusiję su Afrikos įtraukimo (ar neįtraukimo) į naująją globalią ekonomiką formomis, kaip tvirtina daugelis priklausomybės teorijos mokyklos kritikų? Tai yra pamatiniai klausimai, reikalaujantys apgalvoto, tegu ir preliminaraus, atsakymo.

Etninis tapatumas, ekonomikos globalizacija ir valstybės formavimasis Afrikoje

Sunki padėtis Afrikoje neretai, ypač žiniasklaidoje, aiškinama tarpetniniu priešiškumu. XX a. dešimtąjį dešimtmetį visame žemyne pratrūko etninės kovos, kai kada virsdavusios žudynėmis bei genocidu. Etninė kilmė Afrikoje, kaip ir kitur, yra svarbi. Tačiau etninės kilmės, visuomenės, valstybės ir ekonomikos tarpusavio ryšiai yra pernelyg sudėtingi, kad juos galima būtų traktuoti vien tik kaip „genčių" konfliktus. Būtent šis sudėtingas ryšių tinklas bei jo transformacija per pastaruosius du dešimtmečius sudaro grobuoniškos valstybės pamatą.

Nors etninė kilmė svarbi, tačiau etniniai skirtumai, figūruojantys šiandieninės Afrikos politinės arenos priešakyje, yra veikiau politiškai sukonstruoti nei kultūriškai nulemti. Įvairioms teorinėms perspektyvoms atstovaujantys afrikanistai, tokie skirtingi kaip Bayartas, Davidsonas, Lemarchandas, Adekanye bei kiti, prieina prie panašios išvados.[84] Bayartas rašo:

> „Dauguma situacijų, kuriose politinės arenos struktūrizacija aiškinama etninės kilmės kategorijomis, yra susijusios su tapatumais, kurie prieš šimtmetį nė neegzistavo ar bent jau nebuvo aiškiai apibrėžti... Nežinomas žmonių gyvenamąsias teritorijas okupavę kolonizatoriai traktuodavo jas kaip tam tikrus tapatumus, įsivaizduojamus pagal antrarūšių nacionalinių valstybių modelį. Prancūzų administracija, turinti jakobinistines bei prefektūrines ištakas, atvirai laikėsi teritorinės valstybės sampratos, o britų netiesioginė valdymo forma, priešingai, buvo žymiai labiau kultūralistinė. Nepaisant šių niuansų, kolonijinis režimas buvo organizuojamas ir siekė organizuoti tikrovę būtent šiais atžvilgiais. Kad tai įgyvendintų, jis pasitelkė prievartą, įvesdamas autoritarišką priverstinio apgyvendinimo politiką, migracijų kontrolę, daugiau ar mažiau dirbtinai fiksuodamas etninius skirtumus gimimo liudijimuose bei asmens tapatybės kortelėse. *Tačiau žymiai svarbesnis šiuolaikinės etninės savimonės stiprybės šaltinis yra jos įsitvirtinimas vietos gyventojuose, apribojantis valstybės išteklių skirstymą.*"[85]

[84] Bayart (1989); Davidson (1992, 1994); Lemarchand (1994a, b); Adekanye (1995).
[85] Bayart (1989: 51, kursyvas M. Castellso).

Davidsonas šią etninę pajungtų teritorijų klasifikaciją sieja su ideologiškai prietaringa politine-biurokratine kolonijinių vyriausybių logika:

> „Europiečiai manė, kad afrikiečiai gyvena „gentimis", nors šis žodis neturi aiškios reikšmės, ir kad „gentinis lojalumas" yra vienintelė ir primityvi Afrikos politikos ypatybė. Kolonijinis valdymas buvo paremtas afrikiečių pasiskirstymo į gentis prielaida, net jei tas „gentis" prireikdavo prasimanyti. Tačiau tariamai akivaizdūs dalykai pasirodė besą klaidingi. Sparčiai plėtojosi ne gentinės santvarkos politika, o kai kas skirtingo ir sėjančio didesnę nesantaiką – tai buvo klientelizmo politika. Gentinė santvarka buvo paremta prielaida, jog kiekviena gentis pripažįsta bendrą interesą, kuriam atstovauja bendri atstovai, ir kad dėl to esama „genties vienybės" galimybės, kurią įgyvendina „genties atstovų" susitarimas. Tačiau klientelizmas – „Tammany Hall" požiūris – beveik iškart sukėlė rietenas dėl politinės galios trofėjų."[86]

Šis kolonijinių jėgų nustatytas etninio tapatumo apibrėžimas, atsispindintis kolonijinės valstybės struktūroje, dar ilgą laiką aidėjo nepriklausomose nacionalinėse valstybėse. Pirmiausia valstybės buvo suformuotos savavališkai, pagal užkariautų teritorijų ribas, neaiškius kolonijų geografų žemėlapius ir diplomatinius manevrus 1884–1885 metų konferencijoje, davusioje akstiną Berlyno sutarčiai.[87] Be to, kolonijinės valstybės, iš esmės atgaivintos laikotarpiu po nepriklausomybės atgavimo, funkcionavimas buvo paremtas „išsišakojusios valstybės" (*„bifurcated state"*) lygmenų modeliu, kurį savo puikioje valstybės formavimosi analizėje konceptualizavo Mahmoodas Mamdanis.[88] Viena vertus, gyvavo teisinė valstybė kaip rasinis darinys, valdomas europiečių, kita vertus, gyvavo tradicinė vietinių galios struktūrų valdžia, atstovaujanti etniniam ir gentiniam tapatumui. Pirmosios vienybė ir antrosios susiskaldymas buvo pagrindiniai kontrolės įrankiai valdant kolonijinėms vyriausybėms, kurios paprastai skirdavo nedaug personalo ir įrangos išteklių grynojo pelno maksimizavimui savo įmonėse (pavyzdžiui, Vokietija 1914 metais Ruandoje turėjo tik penkis valstybės tarnautojus ir 24 karininkus). Kas kuriai stovyklai priklausė, sprendė administracija, kuri, kad būtų paprasčiau, ėmė dalyti asmens tapatybės korteles, kai kada remdamasi fizinės išvaizdos kriterijais, nurodytais bendrose fizinės antropologijos specialistų sudarytose klasifikacijose. Tačiau kai tik atsirado genčių vadų struktūra, paprotinė valstybė tapo pagrindiniu žemės ir darbo jėgos kontrolės šaltiniu, todėl priklausymas tam tikrai genčiai buvo vienintelis pripažįstamas būdas prieiti prie išteklių ir taip pat vienintelis būdas tarpininkauti teisinės, modernios valstybės atžvilgiu, nes ši

[86] Davidson (1992: 206–207).
[87] Davidson (1992); Lindqvist (1996).
[88] Mamdani (1996).

buvo kanalas, vedantis prie išorės pasaulio išteklių, tarptautinės turto ir galios sistemos. Po nepriklausomybės atgavimo Afrikos nacionalistiniai elitai tiesiog užėmė tas pačias teisinės, modernios valstybės struktūras, kurios jiems atėjus neteko rasistinio atspalvio. Vis dėlto jie išsaugojo suskaldytą, etniškai nuspalvintą tradicinę valstybės santvarką. Jei ir kai išteklių paskirstymas tapdavo keblus – tiek dėl didėjančio nepritekliaus šalyje, tiek ir dėl augančio elitų godumo – pirmenybė būdavo teikiama toms etninėms grupėms, kurioms būdavo geriausiai atstovaujama teisinėje valstybėje ir/arba toms, kurios ateidavo į valdžią, nes jų būdavo gausesnis būrys arba jos vadovavo kariuomenei. Etninė kilmė tapo pagrindiniu priėjimu prie valstybės valdomų išteklių. Tačiau būtent valstybė ir jos elitai formavo ir reformavo etninį tapatumą bei lojalumą, o ne atvirkščiai. Bayartas rašo:

> „Afrikoje etninė kilmė politikoje beveik visuomet figūruoja, nors, kita vertus, ne ji sudaro jos struktūros pamatą... Šiuolaikinės valstybės kontekste etninė kilmė egzistuoja daugiausia kaip kaupimo – tiek turto, tiek ir politinės galios – veiksnys. Todėl pati gentinė santvarka yra suprantama kaip politinė jėga, kaip vieta, kurioje vyksta varžybos dėl turto, galios ir padėties įgijimo.“[89]

Atrodo, kad daugelyje vietovių, ypač Didžiųjų ežerų regione, šis galios struktūros lemiamas etniškumo apibrėžimo procesas, padedantis nukreipti ir riboti prieigą prie išteklių, prasidėjo anksčiau nei buvo įvestas kolonijinis valdymas.[90] Šioje analizės vietoje jo sudėtingumą galėtų padėti išsklaidyti trumpas empirinis pavyzdys. Norėdamas susieti jį su tūkstantmečių sandūros laikotarpio aktualijomis, aš pasirinkau smurtinės tutsių ir hutų konfrontacijos Ruandoje, Burundyje ir kitur (Rytų Zaire, Pietų Ugandoje) pavyzdį. Kadangi tai yra gerai žinomas atvejis ir apie jį yra daug literatūros,[91] aš apsiribosiu tik keliais aspektais, susijusiais su platesne šiuolaikinių Afrikos krizių analize.

Pradėkime nuo to, kad „objektyvūs“ skirtumai tarp tutsių ir hutų toli gražu nėra tokie akivaizdūs, kaip paprastai manoma. Pagrindinis Vakarų ekspertas šiuo klausimu René Lemarchandas rašo:

> „Kaip buvo nuolat pabrėžiama, hutai ir tutsiai kalba ta pačia kalba, – kirundi Burundyje ir kinjaRuanda Ruandoje, – laikosi tų pačių papročių ir šimtmečius gyveno vieni šalia kitų sąlyginėje darnoje iki kolonijinio valdymo. Kitaip nei vaizduoja žiniasklaidos kuriamas įvaizdis, iki ir po nepriklausomybės atgavimo atskleistų atskirties modelių negalima suvesti į „giliai įsišaknijusią, paveldėtą nesantaiką“. Nors ikikolonijinė Ruanda, be abejo, buvo griežčiau susisluoksniavusi negu Burundis ir todėl lengviau pažeidžiama hutų vadovaujamų revoliucijų, tačiau kad

[89] Bayart (1989: 55).
[90] Mamdani (1996); Lemarchand (1970).
[91] Lemarchand (1970; 1993; 1994a, b); Newbury (1988); Adekanye (1995); Mamdani (1996).

> suprastume, kodėl jų politinis likimas susiklostė skirtingai, būtina atsižvelgti į nevienodą etninės mobilizacijos procesų, prasidėjusių vos prieš nepriklausomybės atgavimą, ritmą... Abiem atvejais hutų-tutsių konflikto ištakos slypi etninės tikrovės ir jos subjektyvios rekonstrukcijos ar manipuliacijos politikos vadybininkų rankomis sąveikoje.“[92]

Net ir fiziniai skirtumai (aukšti, šviesesnės odos tutsiai; kresni, tamsesnės odos hutai), neskaitant kitų dalykų, buvo išpūsti, nes dažnai būdavo sudaromos mišrios santuokos ir kuriamos šeimos. Mamdanis pasakoja, kad tuomet, kai 1994 metais kraugeriški hutų milicijos „mirties būriai“ surengė tutsių žudynes, tapatumas neretai būdavo tikrinamas pagal asmens tapatybės korteles, o hutų vyrai, baimindamiesi pasirodyti esą išdavikai, įskųsdavo savo tutsių kilmės žmonas ir siųsdavo jas į mirtį.[93] Be to, akcentuojant po apskaičiuota naikinimo strategija slypinčius socialinius ir politinius skirtumus, neretai pamirštama, kad greta šimtų tūkstančių tutsių buvo nužudyti ir tūkstančiai nuosaikiųjų hutų. Norėčiau trumpai papasakoti visą šią istoriją, o paskui padaryti analitines išvadas.

Ikikolonijiniais laikais valstybė, sukurta dabartinės Ruandos ir Burundžio teritorijoje, buvo valdoma kaimiškosios bei karinės aristokratijos, pasivadinusios tutsiais. Valstiečiai (hutai, taip pat bušmenai, arba batvai) dažniausiai būdavo atskirti nuo valstybės ir galios postų – Ruandoje beveik visiškai, Burundyje kiek mažiau. Vis dėlto turto (daugiausia galvijų) kaupimas leisdavo hutų šeimai pakilti į aukštesnį visuomenės sluoksnį (šis procesas buvo vadinamas *kwihutura*) ir tapti tutsiais – taigi tiek tebuvo tos biologinės ir kultūrinės tapatumo determinacijos! Mamdanis rašo:

> „Akivaizdu, kad kalbame apie politinę skirtį, subordinuotus gyventojus skyrusią nuo nesubordinuotųjų, o ne apie socioekonominę skirtį tarp išnaudotojų ir išnaudojamųjų ar turtingųjų ir vargšų... Batutsiai susikūrė politinį tapatumą – jie, kaip sako Mafejė, sudarė atskirą socialinę klasę, saistomą santuokos ir etninių tabu – savimonę, kuri skyrė juos nuo subordinuotų gyventojų. Taigi vien tik kokio nors fizinio skirtumo faktas – dažniausiai nosis, rečiau ūgis – galėjo tapti didžiulės politinės svarbos simboliu.“[94]

Kolonijinė valstybė – pirmiausia Vokietijos, po to Belgijos – žymiai pagilino ir mobilizavo šį politinį ir etninį susiskaldymą, nes tutsiams suteikė visas teises valdyti tradicinę valstybę (net ir tuos regionus, kurie anksčiau priklausė hutų daugumai) ir galimybes lavintis, naudotis ištekliais bei dirbti administracinį dar-

[92] Lemarchand (1994a: 588)
[93] Mamdani (1996).
[94] Mamdani (1996: 10).

bą, šitaip sukurdama tutsių čiabuvių valstybę kaip subordinuotą kolonijinės belgų valstybės priedėlį. Šis procesas nedaug kuo skyrėsi nuo to, kuris vyko Zanzibare, kai britų vadovybė įsteigė Arabų sultonatą vietos gyventojams administruoti. Valdant belgams, net ir *kwihutura* buvo panaikinta, o pati sistema ėmė panašėti į kastų visuomenę. Kaip ir galima buvo tikėtis, nepriklausomybės procesas ir jo išprovokuota politinė mobilizacija išlaisvino sprogstamąją energiją, susikaupusią dėl hutų daugumos (jie sudarė maždaug 84 procentus gyventojų) išstūmimo iš visų galios sričių. Vis dėlto politiniai padariniai Ruandoje ir Burundyje buvo skirtingi. Ruandoje 1959 metais hutų revoliucija baigėsi hutų daugumos pergale, tutsių pogromais, masinėmis žudynėmis, trėmimais į Burundį arba Ugandą. Burundžio konstitucinė monarchija, kuriai atstovavo autoritetingas princas Rwagasorė, atrodė esanti pajėgi užtikrinti etninių grupių koegzistavimą nacionalinėje valstybėje. Tačiau princo nužudymas 1961 metais ir nesėkmingas hutų bandymas įvykdyti valstybės perversmą 1965-aisiais leido tutsių dominuojamai kariuomenei užgrobti valdžią šalyje, paverčiant ją respublika, instituciškai įteisinant politinę hutų marginalizaciją ir numalšinant jų sukilimą krauju: 1972 metais tutsių kariuomenė Burundyje nužudė daugiau kaip 100 000 hutų. Be to, atsakydama į 1988 metais hutų valstiečių įvykdytas tūkstančių tutsių žudynes Ntegoje ir Marangaroje, tutsių kariuomenė sunaikino dešimtis tūkstančių taikių hutų gyventojų. Ruandos tutsių, ištremtų į Ugandą (kurioje jie dalyvavo pergalingame partizaniniame kare prieš Miltoną Obotę), invazija į Ruandą 1990 metais išprovokavo pilietinį karą. Šis karas, kaip žinoma, sukėlė 1994 metų žudynes, kuomet įsisiautėjo hutų milicija ir prezidento apsauga, neva kerštaudamos už prezidento Habyarimanos nužudymą, vis dar neaiškiomis aplinkybėmis raketai kliudžius jo lėktuvą. Pasikėsinime įvykdyti tutsių genocidą dalyvavo ne tik Ruandos kariuomenė bei milicija, bet ir platūs hutų civilių gyventojų sluoksniai kiekvienoje apylinkėje ir kiekviename kaime: tai buvo decentralizuotas, masiškas holokaustas. Tutsių dominuojamo Ruandos patriotų fronto karinė pergalė baigėsi milijonų žmonių tremtimi, o jų masiškas kraustymasis į Zairą ir dalies jų grįžimas į Ruandą vėliau, 1996 metų pabaigoje, gerokai prisidėjo prie visiško Centrinės Afrikos politinio destabilizavimo. Tuo tarpu Burundyje 1993 metų rinkimuose pirmą kartą buvo sudarytos sąlygos į valdžią ateiti demokratiškai išrinktam hutų prezidentui Melchiorui Ndadye. Tačiau vos po trijų mėnesių jį nužudė tutsių kariškiai, sukėlę naują abipusių žudynių, šimtų tūkstančių hutų egzodo ir pilietinio karo ciklą, kurį dar apsunkino tutsių karinis perversmas 1996 metų liepą, dėl kurio kaimyninės valstybės Burundžiui paskelbė prekybos embargą.

Po daugelio dešimtmečių abipusės politinės atskirties ir nuolatinių žudynių, daugiausia rengiamų etniniu pagrindu, kvaila būtų neigti tutsių ir hutų tapatumų egzistavimą, kaip ir tai, kad daugumos valdžia demokratinės politinės santvarkos

sąlygomis yra neginčijamas dalykas.[95] Esant tokiai padėčiai susidarė dirva žiauriam tutsių arba hutų dominavimui, ilgalaikiam pilietiniam karui bei politinių sienų perbraižymui. Vis dėlto ši dramatiška patirtis rodo, kad etniniai skirtumai paaštrėjo, o etninė kilmė įgavo socialinės padėties ir politinės galios formą dėl valstybės – pirma kolonijinės, po to nepriklausomos nacionalinės valstybės – socialinio pamato istorinės dinamikos. Ji taip pat rodo, jog etniniu pagrindu susiformavę politiniai elitai neįstengė įveikti iš praeities paveldėto susiskirstymo, nes etnine kilme jie rėmėsi kaip vienijančiu šūkiu, siekdami tiek užgrobti valdžią valstybėje, tiek ir jai pasipriešinti. Šitaip pliuralistinę demokratinę valstybę jie padarė negyvybingą, nes joje pilietiškumas ir etninė kilmė tapo nesuderinamais demokratinio politinio teisėtumo principais. Maža to, masinio naikinimo prisiminimai, kuriuos abiejų šalių atmintyje nuolat atgaivina brutalus baisiausių košmarų pasikartojimas, etnines galios skirtis paženklino krauju kaip smurtą. Anksčiau etnines skirtis formavo ir stiprino valstybės politika, o dabar jos pačios užgrobė politiką. Norėdami suvokti Afrikos politiką, o sykiu ir Afrikos tragediją, turime turėti galvoje šią sudėtingą etninės kilmės ir valstybės sąveiką valstybės logikos dominavimo kontekste.

Jei valstybėje svarbiausia yra etninė kilmė, ji vargiai taps nacionaline. Viena svarbiausių ypatybių, paaiškinančių, kodėl plėtros valstybė (*developmental state*) susiformavo Azijos Ramiojo vandenyno regione, taip pat – kiek mažiau sėkmingai – Lotynų Amerikoje, bet ne Afrikoje, yra silpna nacionalinė savimonė Afrikos nacionalinėje valstybėje. Nepasakysi, kad šiame žemyne nebūta nacionalizmo: nacionalistiniai judėjimai, šiaip ar taip, buvo kovos už nepriklausomybę varomoji jėga, o XX a. šeštojo dešimtmečio pabaigoje ir septintojo pradžioje drąsūs nacionalistiniai lyderiai (Sekou Ture, N'krumah, Kenyatta, Lumumba) sukrėtė pasaulį, įkvėpdami Afrikos atgimimo viltį. Tačiau kolonializmas jiems paliko skurdų nacionalinį palikimą, nes dėl kultūrinio, etninio, istorinio, geografinio, ekonominio Afrikos politinio žemėlapio sudėtingumo nacionalizmas daugiausia aprėpė tik išsilavinusį teisinės, modernios valstybės elitą bei nedidelį miestų verslininkų sluoksnį. Davidsonas, atkartodamas daugelio kitų afrikanistų mintis, rašo: „Afrikos bėdų analizė taip pat turi aprėpti proceso – daugiausia nacionalizmo proceso – lemtą daugybės Afrikos tautelių bei kultūrų susigrupavimą į kelias dešimtis nacionalinių valstybių, kurių kiekviena reikalauja suvereniteto kitų atžvilgiu ir visos jos smarkiai vaidijasi".[96] Tai, kad šios naujos Afrikos nacionalinės valstybės neturi nacionalinio pamato, – tokio, kokį kitose platumose paprastai sudaro bendra geografija, istorija ir kultūra (žr. II tomo 1 skyrių), – yra pamatinis

[95] Mamdani (1996).
[96] Davidson (1992: 13).

Afrikos ir Azijos Ramiojo vandenyno regiono, išskyrus Indoneziją, skirtumas, nulėmęs nevienodai susiklosčiusius jų raidos procesus (žr. 4 skyrių). Kiti du elementai (plačiųjų Rytų Azijos gyventojų sluoksnių raštingumas ir sąlyginai aukštas išsilavinimo lygis bei geopolitinė JAV parama ir jos rinkos atvirumas Azijos Ramiojo vandenyno regiono šalims) taip pat buvo ne mažiau svarbūs į išorės pasaulį orientuotos plėtros strategijos šiame regione sėkmingam įgyvendinimui. Tačiau Afrika gan sparčiai plėtojo pradinį išsilavinimą, bent jau miestų centruose, o Prancūzija ir Didžioji Britanija ir toliau teikė „pagalbą" savo buvusioms kolonijoms, atverdamos joms duris į buvusių metropolių rinkas. Esminis skirtumas buvo tas, kad Azijos Ramiojo vandenyno šalių autoritariniai režimai įstengė mobilizuoti savo piliečius plėtrai, remdamiesi stipriu nacionaliniu bei kultūriniu tapatumu ir išlikimo politika (žr. 4 skyrių). Menka nacionalistinio projekto socialinė bazė gerokai susilpnino Afrikos valstybes – tiek įvairių suinteresuotų etninių grupių, tiek ir užsienio valstybių, kovojusių dėl įtakos žemyne Šaltojo karo kontekste, atžvilgiu.

Pirmus tris nepriklausomybės dešimtmečius Afriką nuolat atakavo užsienio karinės pajėgos ir patarėjai karo klausimais – tiek iš Vakarų valstybių (ypač Prancūzijos, Belgijos, Portugalijos ir baltosios PAR, taip pat JAV, JK, Izraelio ir Ispanijos), tiek iš Sovietų sąjungos, Kubos ir Libijos. Dėl to didžioji Afrikos dalis tapo karštų mūšių lauku. Politinių grupuočių, valstybių ir regionų telkimasis į įvairius geopolitinius aljansus prisidėjo prie Afrikos valstybių destabilizavimo ir militarizavimo, užkorė nepakeliamą milžiniškų gynybos biudžetų naštą ir paliko didžiulį karinės ginkluotės arsenalą, – didumą jo nepatikimose rankose.[97] Trumpa Afrikos nacionalinių valstybių, suformuotų ant netvirtų pamatų, istorija nuvainikavo tautas ir nacionalizmą kaip teisėtumo pamatą ir kaip svarbų raidos veiksnį.

Šiuolaikinę Afrikos krizę paaiškinančią lygtį reikėtų papildyti ir dar vienu fundamentaliu dėmeniu. *Tai yra sąsaja tarp, viena vertus, [silpnos nacionalinės] valstybės etninės politikos ir, kita vertus, Afrikos politinės ekonomikos pastaruosius tris dešimtmečius.* Jei nepaisytume šios sąsajos, lengvai galėtume nuslysti iki kvazirasistinių teiginių apie iš prigimties iškreiptą žemyno politiką. Colinas Leysas tvirtina, – ir aš jam pritariu, – kad Afrikos krizės, o sykiu ir valstybės vaidmens, neįmanoma suvokti, neatsižvelgus į ekonomikos istoriją. Dėl daugelio priežasčių, kurias jis pateikia kaip hipotezes, tarp jų – lėtos gamybinių jėgų plėtros ir namų ūkio gamybos sistemos vyravimo iki pat kolonializmo pabaigos, „laikas, kuomet Afrika pirmą kartą buvo įtraukta į pasaulinę kapitalizmo sistemą, o sykiu ir didžiulis jos ikikolonijinių ekonomikų atsilikimas bei vėlesnės kolonijinės politikos apribojimai didžiajai šio žemyno daliai apskritai sutrukdė pradėti savarankiškai

[97] de Waal (1996).

kaupti kapitalą po nepriklausomybės atgavimo.“[98] Šią įžvalgą aš trumpai išplėtosiu sava kalba.[99]

Žvelgiant iš istorinės perspektyvos, XX a. septintąjį dešimtmetį Afrika „blogai startavo“.[100] Aštuntąjį dešimtmetį pasaulio kapitalizmo krizės ir pertvarkos kontekste jos raidos modelis žlugo, o dešimtmečio pabaigoje jai prireikė užsienio skolintojų ir tarptautinių institucijų pagalbos. Devintąjį dešimtmetį skolų ir struktūrinio reguliavimo programų našta, užkarta mainais už tarptautines paskolas, išardė ekonomikas, nuskurdino visuomenes ir destabilizavo valstybes. Dešimtąjį dešimtmetį ji paskatino labai nedidelių kai kurių šalių sektorių įtraukimą į globalųjį kapitalizmą, taip pat chaotišką daugumos žmonių ir teritorijų atskyrimą nuo globalinės ekonomikos. Kokios priežastys sukėlė šiuos vienas kitą sekusius procesus? Septintojo dešimtmečio politika, orientuota į žemės ūkio produktų eksportą ir autarkišką industrializaciją, sugriovė vietinę valstiečių ekonomiką ir beveik sunaikino pagrindinį žmonių pragyvenimo šaltinį. Vidaus rinkos buvo pernelyg mažos, kad atlaikytų plataus masto industrializaciją. Aštuntąjį dešimtmetį technologinis atsilikimas, neefektyvus valdymas ir pokolonijinių suvaržymų (pavyzdžiui, franko zona buvusių Prancūzijos kolonijų Afrikoje teritorijoje) gajumas užkirto kelią konkuruoti tarptautinėse rinkose, o prastėjančios prekybos sąlygos vis labiau sunkino importą būtent tuo metu, kai moderniajam sektoriui reikėjo naujų technologijų, o gyventojams – importuotų maisto produktų. Skolinimaisi be jokių kriterijų ar kontrolės (didelė jų dalis buvo naudojami išaugusioms gynybos išlaidoms, nuostolingiems pramonės projektams ir gausiam vartojimui; pavyzdžiui, Yamassoukro – Houphouet-Boigny'io svajonių sostinės – statyba jo gimtajame kaime) didumą Afrikos pasmerkė bankrotui. Struktūrinio reguliavimo programos, vykdomos vadovaujantis Tarptautinio valiutos fondo ir Pasaulio banko patarimais bei reikalavimais, pablogino socialines sąlygas ir iš esmės neįstengė padaryti ekonomikų dinamiškų. Pagrindinis jų uždavinys buvo sumažinti valstybės aparatą ir skatinti žaliavų eksportą. Kalbant apskritai, šiandieninėje technologijų ir ekonomikos terpėje šis uždavinys yra pasmerktas nesėkmei, o kalbant konkrečiai – tai neįgyvendinamas sumanymas stiprėjant agrokultūriniam protekcionizmui EBPO šalyse.[101] Nors kai kuriose šalyse atsirado produktyvios ekonomikos salelių, tarp jų didelių, konkurencingų Afrikos bendrovių (pavyzdžiui, Ganos *Ashanti Goldfields*), tačiau materialūs ir žmogiškieji ištekliai buvo išeikvoti ir, kaip buvo parodyta anksčiau, XX a. dešimtąjį dešimtmetį šio žemyno ekonomikos kaip visumos būklė buvo žymiai prastesnė negu septintąjį – tiek gamybos, tiek ir vartojimo atžvilgiais.

[98] Leys (1994: 45).

[99] Informacijos šia tema ieškokite: Sarkar ir Singer (1991); Blomstrom ir Lundhal (193); Riddell (1995); Yansane (1996); *The Economist* (1996a).

[100] Dumont (1964).

[101] Adepoju (1993); Adekanye (1995); Simon et al. (1995).

Masinis išteklių mažėjimas, išprovokuotas XX a. devintojo dešimtmečio ekonomikos krizės ir reguliavimo politikos, smarkiai paveikė nacionalinių valstybių politinę dinamiką, paremtą valstybės elitų gebėjimu skirstyti išteklius įvairioms suinteresuotoms, paprastai etniškai ar teritoriškai apibrėžtoms grupėms, savęs nenuskriaudžiant. Šio mažėjimo padariniai buvo trejopi:

1. Tarptautinei pagalbai ir skolinimuisi iš užsienio tapus pagrindiniu pajamų šaltiniu, valstybės įsitraukė į *elgetavimo politinę ekonomiką* ir todėl buvo suinteresuotos žmonių nelaimėmis, galinčiomis patraukti tarptautinės bendruomenės dėmesį bei pritraukti labdaros lėšų. Ši strategija tapo ypač svarbi tuomet, kai, pasibaigus Šaltajam karui, baigėsi ir didžiųjų užsienio valstybių finansinė bei karinė parama vasalinėms Afrikos valstybėms.

2. Senkant ištekliams iš formalaus, modernaus ekonomikos sektoriaus, politikos lyderiai, kariškiai, biurokratai ir vietos verslininkai ėmė plėtoti *plataus masto nelegalią prekybą*, taip pat steigti bendrąsias įmones su įvairiais partneriais iš globaliosios kriminalinės ekonomikos (žr. 3 skyrių).

3. Mažėjant ištekliams ir didėjant gyventojų poreikiams *teko pradėti diferencijuoti klientūrą, paprastai teikiant pirmenybę patikimoms etninėms ar regioninėms grupėms* (tai yra toms, kurios buvo artimesnės vyraujančioms elito grupuotėms). Kai kurios grupuotės, praradusios valdžią valstybėje, griebdavosi politinių intrigų ar karinės jėgos, kad atsiriektų joms priklausančią dalį ar tiesiog perimtų visą politinės išteklių kontrolės sistemą. Kovodamos dėl valdžios jos siekė paramos tų etninių bei regioninių grupių, kurios buvo valstybės atskirtos nuo išteklių.

Didėjant frakciniam susikaldymui ir skylant nacionalinėms kariuomenėms vis labiau nyko skirtumas tarp banditizmo ir smurtinės politinės opozicijos. Kadangi etninė ir regioninė kilmė tapo vieninteliais narystės ir lojalumo šaltiniais, smurtas prasiskverbė ir į plačiuosius gyventojų sluoksnius. Todėl kaimynai, bendradarbiai ir tėvynainiai staiga tapo kovotojais dėl išlikimo, po to priešais ir galiausiai potencialiais žudikais ir aukomis. Institucijų irimas, paplitęs smurtas ir pilietinis karas toliau ardė ekonomiką ir skatino gyventojus masiškai kraustytis, ieškant neapibrėžto saugumo.

Be to, žmonės taip pat perprato supaprastintą elgetavimo politinės ekonomikos versiją, nes tikėjosi, kad pabėgėlių statusas po kokia nors Jungtinių Tautų, vyriausybių ar NVO vėliava galbūt – galbūt – padės jiems išlikti. Galiausiai XX a. dešimtojo dešimtmečio viduryje Afrika ne tik buvo vis labiau stumiama iš globalinės informacinės ekonomikos, bet ir iro daugelis šio žemyno nacionalinių valstybių, o žmonės, atplėšti nuo namų ir įbauginti, būrėsi į naujas išlikimo bendruomenes, skirtingiausiai įvardijamas pagal jas tyrinėjančių antropologų skonį.

Kebli Afrikos padėtis

Daugelis stebėtojų ir tarptautinių institucijų sutinka, kad tarptautinių finansų institucijų apgalvotos pastangos ištempti Afriką iš XX a. devintojo dešimtmečio skolų krizės, derinant prekybos ir investavimo sąlygas žemyne prie naujos globalinės ekonomikos reikalavimų, baigėsi didžiule nesėkme.[102] Jungtinių Tautų Gyventojų fondas atliko struktūrinio reguliavimo poveikio Afrikoje tyrimą ir jo rezultatus apibendrino šiais žodžiais:

> „Šio tomo autoriai sutinka, kad tirtose šalyse nesama tvirto ryšio tarp reguliavimo politikos ir ekonominės veiklos efektyvumo. Esama aiškių požymių, jog reguliavimo politika gali nesugebėti užtikrinti, kad Afrikos šalys ilgainiui susidoros su išorinių sukrėtimų padariniais, jei išorinė aplinka netaps palankesnė. Daugelyje struktūrinį reguliavimą vykdančių žemyno šalių pažangos rodiklis buvo tik nominalus BVP augimas be jokios ekonomikos struktūros transformacijos. Tarkime, Gana [Pasaulio banko vertinimo pavyzdys] per 1984–1988 metus pasiekė 5 procentų metinį augimo vidurkį. Tačiau gamybos pajėgumų naudojimas liko menkas ir 1988 metais sudarė tik 35 procentus. Nigerijoje 1986–1987 metais jis sudarė vos 38 procentus. Daugumoje šiame tyrime pristatytų šalių mažas ir vidutines įmones marginalizavo valiutos kursai ir prekybos liberalizavimo priemonės. Aukštos vidaus palūkanų normos, nulemtos pinigų ir kredito politikos apribojimų, sukūrė verslą žlugdantį mikroklimatą. Viena po kitos bankrutavo pramonės įmonės, Kamerūne buvo uždaryti keturi iš dešimties bankų, o daugelyje šalių buvo atsisakyta pagrindinių žaliavinių produktų rinkodaros tarybų. Nors žemės ūkis šiose šalyse plėtojosi vidutiniu tempu, tačiau maisto produktų gamyba smuko. Nuo 1984 iki 1988 metų Ganoje grūdinių maisto produktų gamyba sumažėjo 7 procentais, o krakmolingų maisto produktų – 39 procentais. Panaši padėtis susiklostė ir kitose šalyse. Nors apskritai pajamos iš eksporto augo, tačiau importas taip pat didėjo, šitaip gilindamas atsiskaitymų krizę... Jungtinių Tautų surengta konferencija priėjo prie išvados, kad „reguliavimo priemonės yra įgyvendinamos didelių žmogikųjų nuostolių bei aukų kaina ir ardo Afrikos visuomenės struktūrą.“[103]

Šių nenusisekusių mėginimų globalizuoti Afrikos ekonomikas, neinformacionalizavus jų visuomenių, socialinius, ekonominius bei politinius padarinius atskleidžia trys pagrindiniai argumentai ir bendras rezultatas: didėjantis daugumos žemyno gyventojų apleistumas.

Pirma, formalios miestų darbo rinkos nustojo traukti darbo jėgą, sukeldamos pastebimą nedarbo ir darbo ne visu pajėgumu didėjimą, kuris savo ruožtu skatino skurdo plitimą. Tarptautinės darbo organizacijos tyrimas apie Afrikos darbo rin-

[102] Adepoju (1993); Ravenhill (1993); Hutchful (1995); Loxley (1995); Riddell (1995).
[103] Adepoju (1993: 3–4).

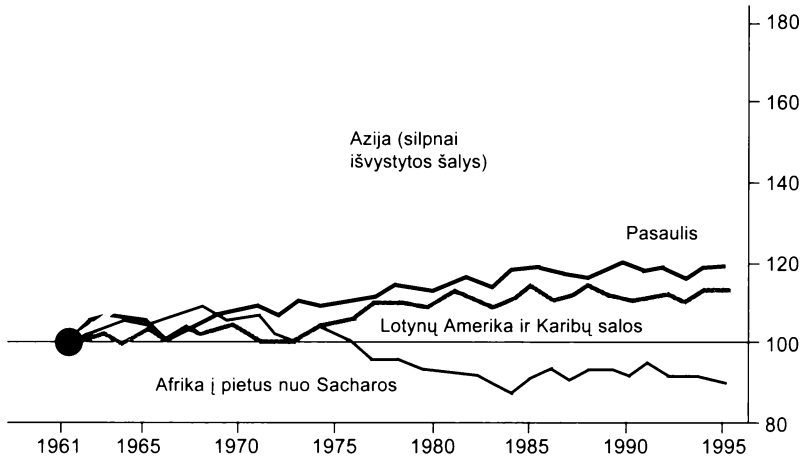

Piešinys 2.3. Maisto produktų gamyba vienam asmeniui (1961=100). (Afrika į pietus nuo Sacharos – be Pietų Afrikos Respublikos.)

Šaltinis: pagal Maisto ir žemės ūkio organizacijos duomenis parengė žurnalas *The Economist* (1996 metų rugsėjo 7 d.).

kų raidą, nagrinėjantis šešias prancūzakalbes šalis,[104] nustatė statistinę sąsają tarp užimtumo lygio ir skurdo paplitimo. Nuo 1975 iki 1990 metų visoje Afrikoje į pietus nuo Sacharos nedarbo miestuose lygis padidėjo nuo 10 iki 20 procentų. Užimtumas moderniajame sektoriuje, ypač viešajame sektoriuje, liko nepakitęs arba mažėjo. 14 šalių mokamą darbą dirbančių žmonių skaičius 1975–1980 metais kasmet padidėdavo vidutiniškai 3 procentais, tačiau pirmojoje XX a. devintojo dešimtmečio pusėje jis padidėjo tik 1 procentu, o tai buvo žymiai mažiau nei reikėjo darbo jėgai, gausėjančiai dėl gyventojų skaičiaus didėjimo ir migracijos iš kaimo į miestą, įdarbinti. Neformalusis užimtumo sektorius, padidėjantis 6,7 procento per metus, tapo atliekamos darbo jėgos priebėga. Dauguma dirbančių žmonių Afrikos miestuose šiandien atstovauja „laikinųjų", „savarankiškai uždarbiaujančių" ir „mokamą darbą be socialinių garantijų dirbančių darbuotojų" kategorijoms. Visos jos siejasi su mažu uždarbiu, socialinių garantijų stoka ir didele skurdo tikimybe. Jei kalbėtume apie visus žemyno gyventojus, tai 1985 metais 47 procentai jų gyveno žemiau skurdo ribos, tuo metu silpnai išvystytose šalyse tokių iš viso buvo 33 procentai. Nuo 1975 iki 1985 metų skurstančių žmonių skaičius Afrikoje padidėjo dviem trečdaliais. XX a. dešimtąjį dešimtmetį buvo prognozuojama, kad Afrika būsianti vienintelis regionas, kuriame skurdo lygis neišvengiamai didės.[105]

Antra, per pastarąjį dešimtmetį Afrikos žemės ūkio produktų, ypač maisto produktų, gamyba vienam gyventojui gerokai sumažėjo (žr. piešinį 2.3), todėl saus-

[104] Lachaud (1994).
[105] Adepoju (1993).

ros, karo ar kitų katastrofų atveju daugeliui šalių iškyla bado ir epidemijų grėsmė. Žemės ūkio krizė yra perdėtos orientacijos į eksportui skirtą gamybą ir neapgalvoto perėjimo prie technologijų ar gaminių serijų, neatitinkančių šalies ekologinių bei ekonominių sąlygų, padarinys.[106] Pavyzdžiui, Vakarų Afrikoje užsienio miškininkystės bendrovės išsireikalavo, kad akacijos būtų pakeistos nevietinės kilmės medžiais, o po kelerių metų pradėjo atvirkščią procesą, nes paaiškėjo, jog akacijoms reikia mažiau vandens ir mažiau priežiūros, be to, sausros metu jomis minta ožkos bei avys. Arba kitas netinkamo technologijų keitimo pavyzdys iš Turkanos ežero apylinkių Rytų Afrikoje. Norvegų ekspertai nusprendė, kad Turkanos galvijų augintojai turėtų veisti didesnę paklausą rinkoje turinčias žuvis, kaip antai tilapijas ir ešerius. Tačiau žuvų šaldymo įranga buvo tokia brangi, kad gamybos ir paskirstymo kainos buvo didesnės už žuvų kainą prieinamose rinkose. Negalėdami grįžti prie galvijų auginimo, 20 000 Turkanos klajoklių tapo priklausomi nuo labdaros organizacijų paramos maistu.[107] Kadangi siauram Afrikos žemės ūkio produktų asortimentui buvo keblu įsiskverbti į tarptautines rinkas, o XX a. devintąjį dešimtmetį pasikeitė ir vyriausybės žemės ūkio politika, ūkininkavimas tapo neprognozuojamas. Daugelis ūkininkų griebėsi trumpalaikių, prasimaitinimui skirtų veiklos strategijų, užuot investavę į ilgalaikį perėjimą į komercinį, į eksportą orientuotą žemės ūkį, šitaip užkirsdami sau galimybę ateityje konkuruoti tarptautiniu lygiu.[108]

Trečia pagrindinė socialinės ir ekonominės Afrikos raidos tendencija yra gamybos ir pragyvenimo dezorganizacija, išprovokuota valstybės irimo. Smurto, plėšikavimo, pilietinių karų, banditizmo ir žudynių protrūkis, apėmęs daugumą žemyno šalių XX a. devintąjį ir dešimtąjį dešimtmečius, milijonus žmonių privertė palikti savo miestus bei kaimus, sugriovė regionų bei šalių ekonomiką ir visiškai sunaikino institucijų gebėjimą dorotis su krizėmis bei rekonstruoti materialius gyvenimo pagrindus.[109]

1996 metų Jungtinių Tautų Pranešimas apie žmogaus socialinę raidą patvirtino, kad miestų skurdas, žemės ūkio, ypač prasimaitinimui skirto žemės ūkio, krizė, institucijų žlugimas, smurto paplitimas ir masinis gyventojų kraustymasis žymiai pablogino daugumos Afrikos gyventojų gyvenimo sąlygas per praėjusį dešimtmetį. Skurdas, migracija ir socialinė suirutė taip pat sudarė palankią terpę plisti siaubingoms epidemijoms, grasinančioms sunaikinti didelę afrikiečių dalį, taip pat pasklisti ligoms po visą pasaulį. Pažymėtina, kad ligų ir epidemijų šaltinis yra ne tik prastos higienos ir mitybos sąlygos, kuriomis gyvena dauguma afrikiečių. Tinkamos sveikatos priežiūros ir švietimo stoka taip pat daug prisideda prie ligų plitimo.

[106] Jamal (1995).
[107] *The Economist* (1996a).
[108] Berry (1993: 270–271).
[109] Leys (1994); Adekanye (1995); Kaiser (1996).

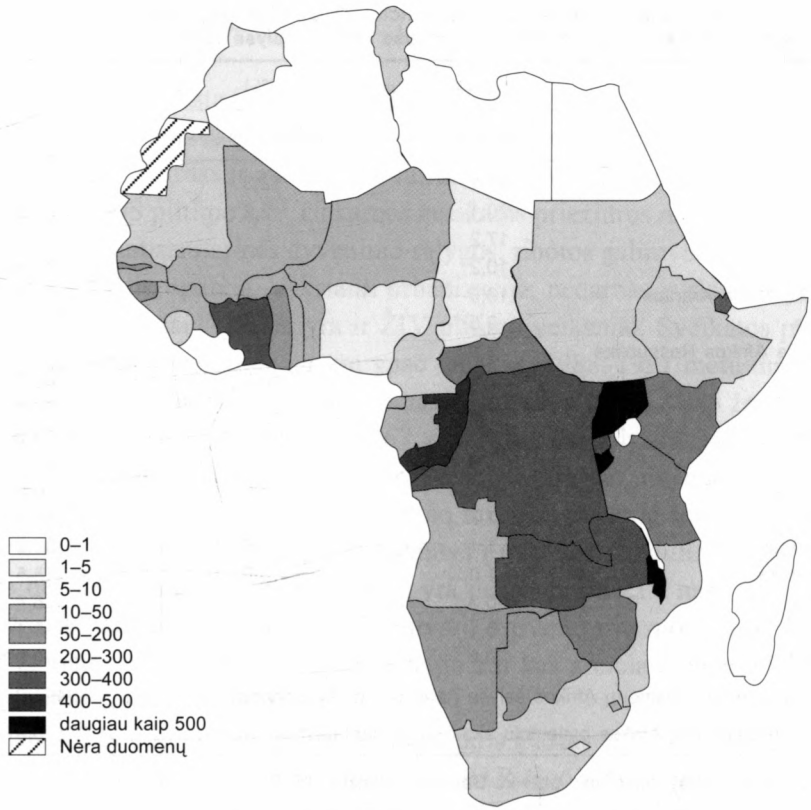

Piešinys 2.4. Sergančiųjų AIDS skaičius vienam milijonui gyventojų Afrikoje 1990 m.
Šaltiniai: Pasaulio sveikatos organizacijos epidemiologinė statistika; WorldAIDS 1990 ir 1991 m., parengė Barnett ir Blaikie (1992).

Ryškus pavyzdys yra AIDS epidemija.[110] Nors pirmieji užsikrėtimo ŽIV atvejai Afrikoje buvo užfiksuoti XX a. devintojo dešimtmečio pradžioje, tačiau dešimtojo dešimtmečio viduryje Afrikoje į pietus nuo Sacharos gyveno maždaug 60 procentų iš 17 milijonų ŽIV užsikrėtusių pasaulio gyventojų (žr. piešinį 2.4).[111]

Tokiose šalyse, kaip Uganda, Ruanda ir Zambija, apie 1987 metus buvo užsikrėtę nuo 17 iki 24 procentų miestų gyventojų (žr. lentelę 2.9). Apskritai daugumoje šalių, išskyrus kai kurias (Gaboną), šis skaičius pastaraisiais metais neabejotinai padidėjo. AIDS šiandien yra laikomas pagrindine mirties Ugandoje priežastimi ir svarbia priežastimi kitose šalyse. Kadangi AIDS Afrikoje 80 procentų atvejų yra perduodamas per heteroseksualius santykius, moterims gresia ypač di-

[110] Barnett ir Blaikie (1992); Hope (1995); Philipson ir Posner (1995); Boahene (1996); Kamali et al. (1996).
[111] Boahene (1996).

Lentelė 2.9. Užsikrėtusiųjų žmogaus imunodeficito virusu (ŽIV) dalis tarp suaugusiųjų (15–49 metų amžiaus) miestų ir kaimų gyventojų pasirinktose Afrikos šalyse 1987 m.

Šalis	Užsikrėtusiųjų ŽIV dalis (%)		ŽIV užsikrėtusių gyventojų skaičius (tūkstančiais)
	Miestai	Kaimo vietovės	
Uganda	24,1	12,3	894,3
Ruanda	20,1	2,2	81,5
Zambija	17,2	–	205,2
Kongas	10,2	–	46,5
Dramblio Kaulo Krantas	10,0	1,3	183,0
Malavis	9,5	4,2	142,5
Centrinės Afrikos Respublika	7,8	3,7	54,3
Zairas	7,1	0,5	281,8
Gana	4,7	–	98,7
Burundis	4,3	–	15,0
Tanzanija	3,6	0,7	96,6
Zimbabvė	3,2	0,0	30,9
Kenija	2,7	0,2	44,5
Kamerūnas	1,1	0,6	33,2
Mozambikas	1,0	0,6	43,5
Sudanas	0,3	–	6,8
Nigerija	0,1	0,0	8,1
Svazilendas	0,0	–	0,0
Iš viso užsikrėtusių asmenų Afrikos šalyse (tarp jų ir neišvardytose)			2497,6
Bendras užsikrėtusių Afrikos gyventojų skaičius procentais 1987 m.			0,9

Šaltinis: Over (1990), duomenis pateikė Barnett ir Blaikie (1992).

delis pavojus, nes jos seksualiai tarnauja vyrams, o vyrai migruodami ar išvaryti iš gimtųjų vietų dažnai keičia partneres. Nustatyta, jog apie 4,5 milijono moterų yra ŽIV nešiotojos. Patriarchalinis nuolankumas trukdo joms gauti apsisaugojimui skirtos informacijos bei išteklių ir pasinaudoti infekcijų, susijusių su AIDS, gydymo paslaugomis. Tyrimai rodo, kad moterys rečiau lankosi ligoninėse, jaunesnės miršta nuo ŽIV/AIDS ir dažniau lieka su savo sutuoktiniais, kuriems diagnozuotas ŽIV, nei vyrai.[112] Taigi daugelis vaisingo amžiaus moterų yra užsikrėtusios ŽIV. Per ateinančius 10–25 metus AIDS poveikis vaikų mirtingumui bus didesnis, negu šios ligos poveikis visoms gyventojų grupėms bendrai. Prognozuojama, kad Afrikoje į pietus nuo Sacharos nuo AIDS vaikų mirs daugiau, negu nuo maliarijos ar tymų. Spėjama, kad vaikų ir kūdikių mirtingumo rodikliai, kurie, kaip buvo manoma anksčiau, ateinantį dešimtmetį turėtų sumažėti 35–40 procentų, dėl AIDS liks nepakitę ar net padidės. Našlaičiai taps didžiule problema. Buvo prognozuojama, kad 2000 metais maždaug 10 milijonų neužsikrėtusių vaikų dėl AIDS

[112] Boahene (1996).

epidemijos praras vieną arba abu tėvus. Dėl šios našlaičių bangos žlunga ir išplėstinės šeimos sistema.

AIDS epidemijos mastą ir plitimo greitį Afrikoje nulėmė socialinės bei ekonominės sąlygos. Pagrindinis ekspertas šiuo klausimu Kempe'as Ronaldas Hope'as rašo: „Nėra abejonių, kad skurdas ir ekonominė suirutė Afrikos šalyse daug prisidėjo prie spartaus ŽIV ir AIDS plitimo".[113] Tinkamos sveikatos priežiūros nebuvimas, žemas išsilavinimo lygis, antisanitarinės gyvenimo sąlygos, ribotos galimybės naudotis būtiniausiais patogumais, sparčiai vykstanti urbanizacija, nedarbas ir skurdas yra tarpusavyje susiję reiškiniai. Visi jie yra ir ŽIV plitimo veiksniai. Sveikatos priežiūros paslaugų prieinamumas žemyne yra ypač menkas. 1988–1991 metų duomenys rodo, kad Afrikoje į pietus nuo Sacharos vienam gydytojui teko 18 488 žmonės, tuo metu visose silpnai išvystytose šalyse – 5767, o industrinėse šalyse – 344 žmonės.[114] Skurdas trukdo naudotis informacija apie prevenciją, taip pat prevencijos priemonėmis. Žemės ūkio krizė, badas ir karai skatino migraciją ir ardė šeimas, bendruomenes bei socialinius tinklus. Vyrai, išvykstantys į miestus ir reguliariai grįžtantys į gimtąsias bendruomenes, iš kurių yra kilę, yra pagrindiniai ŽIV nešiotojai, platinantys šį virusą per prostitutes ir skleidžiantys jį krovinių transportavimo keliais. Neturtingi žmonės, užsikrėtę ŽIV, AIDS suserga kur kas greičiau, negu aukštesnio socioekonominio sluoksnio atstovai.

Galimas AIDS epidemijos plitimas iš Afrikos į kitus pasaulio regionus yra žymiai pavojingesnis, negu paprastai manoma. PAR šiuo atžvilgiu yra puikus pavyzdys. Nors ši šalis ribojasi su regionais, kuriuose epidemija prasidėjo XX a. devintąjį dešimtmetį, o jos juodaodžiai gyventojai ilgą laiką gyveno prastomis socialinėmis ir sveikatos priežiūros sąlygomis, PAR ekonominio bei institucinio išsivystymo lygis yra žymiai aukštesnis, negu kitų žemyno šalių. Tačiau dešimtąjį dešimtmetį AIDS epidemija įsisiautėjo ir PAR ir plito tais pačiais būdais bei tuo pačiu greičiu, kaip ir kaimyninėse šalyse prieš dešimtmetį. Nustatyta, jog tam tikrose grupėse, kaip antai prostitučių ir migruojančių darbininkų, užsikrėtusiųjų yra nuo 10 iki 30 procentų. Vaisingo amžiaus moterų, užsikrėtusių ŽIV, dalis visoje šalyje siekia net 4,7 procento. Kai kuriuose regionuose, kaip antai Kwa ir Zulu Natal, šis procentas dar didesnis. Jei dabartinis plitimo tempas nepakis, ŽIV/AIDS plitimo ateityje prognozės tvirtina, kad 2010 metais 27 procentai PAR gyventojų bus užsikrėtę šia pavojinga liga. Optimistiškesnės prognozės, paremtos prielaida, kad seksualinių partnerių kaita sumažės 40 procentų, o efektyvių apsisaugojimo priemonių naudojimas padidės 20 procentų, teigia, kad tais pačiais metais bus užsikrėtę 8 procentai visų gyventojų.[115]

[113] Hope (1995: 82).
[114] UNDP (1996).
[115] Campbell ir Williams (1996).

Jei ši pavojinga padėtis Afrikoje bus ir toliau ignoruojama ar menkinama, ji veikiausiai peržengs jos geografines sienas. Iškils grėsmė tiek žmonijai, tiek ir mūsų žmogiškumo jausmui. Globalinis apartheidas yra ciniška informacijos amžiaus iliuzija.

Afrikos viltis? Ryšys su Pietų Afrikos Respublika

Ar naujoje globalioje ekonomikoje Afrika į pietus nuo Sacharos yra pasmerkta socialinei atskirčiai, bent jau numatomoje ateityje? Tai – fundamentalus klausimas, tačiau jis netelpa į šio skyriaus rėmus ir neatitinka šios knygos paskirties, nes jai rūpi analizė, o ne politika ar prognozės. Vis dėlto vertinant griežtai empiriškai, apartheido pabaiga Pietų Afrikos Respublikoje ir galima sąsaja tarp demokratinės, juodaodžių daugumos valdomos PAR ir Afrikos šalių, bent jau žemyno Rytų ir Pietų šalių, leidžia mums nagrinėti hipotezę apie Afrikos įtraukimą į globalųjį kapitalizmą naujomis, palankesnėmis sąlygomis per jos ryšį su PAR. Kadangi sąlygų, reprodukuojančių ar modifikuojančių socialinę atskirtį globalioje ekonomikoje reikšmė yra svarbi bendrai analizei, prieš baigdamas nagrinėti Afrikos temą aš trumpai apsistosiu ties šiuo klausimu.

Pietų Afrikos Respublika aiškiai skiriasi nuo likusios Afrikos į pietus nuo Sacharos. Jos industrializacijos lygis yra gerokai aukštesnis, ekonomika gerokai labiau išplėtota, o ji pati vaidina svarbesnį vaidmenį globalioje ekonomikoje, negu likusi žemyno dalis. Tai nėra nei mažų atlyginimų, priklausoma ekonomika, nei aukštesnės kvalifikacijos, konkurencinga besiformuojanti ekonomika. Faktiškai ji aprėpia jų abiejų aspektus, o kai kuriais atžvilgiais įtraukties ir atskirties procesai PAR yra labiau akivaizdūs ir akį rėžiantys nei daugelyje kitų šalių. Porinkiminį demokratinį laikotapį politinė aplinka sparčiai kinta, o po kelių dešimtmečių sąlyginės izoliacijos dėl sankcijų ir aukštų tarifų kliūčių, kuriuos sukūrė PAR importo pakeitimo nacionaline gamyba politika, ekonomikai stotis ant kojų padeda sparti reintegracija į globalią ekonomiką.

Pietų Afrikos Respublika sukuria 44 procentus viso Afrikos į pietus nuo Sacharos BVP ir 52 procentus jos pramonės produkcijos. Ji sunaudoja 64 procentus visos Afrikoje į pietus nuo Sacharos sunaudojamos elektros energijos. 1993 metais realiojo šios žemyno dalies (įskaitant PAR) BVP vertė vienam gyventojui buvo 1288 JAV doleriai, tuo tarpu vien tik PAR – 3127 doleriai. PAR vienam gyventojui tenka devyniskart daugiau telefono linijų nei Afrikoje į pietus nuo Sacharos.

Johanesburgo vertybinių popierių birža yra dešimta pagal dydį (pagal rinkos kapitalizaciją) pasaulyje. Tačiau bankų ir finansų sistemoje vyrauja keturi stambūs komerciniai bankai, o jie aptarnauja pirmiausia stambiuosius pramonės sektorius. Smulkieji verslininkai vargiai tegali gauti kreditą. Bent jau nuo tada, kai XIX a. buvo atrasti deimantai, PAR vaidino svarbų vaidmenį globalioje ekono-

mikoje. Kasyba buvo pagrindinis šalies raidos XX a. veiksnys ir kapitalo kaupimo augimo variklis. Aukso kasyba tebėra PAR kasybos komplekso pamatas ir sudaro 70 procentų kasybos pramonės eksporto bei darbo vietų ir 80 procentų jos pajamų, nors pastaruoju metu ji smuktelėjo.[116] Vis dėlto didžioji PAR aukso atsargų dalis jau išeikvota. Per pastarąjį šimtmetį buvo iškasta daugiau kaip 45 tūkstančiai tonų aukso – daugiau kaip du trečdaliai visų jo išteklių, – o likusios 20 tūkstančių tonų glūdi giliai ir yra prastos kokybės. Kitos strateginės kasybos ir naudingųjų iškasenų apdirbamosios pramonės šakos yra geležies, plieno, cinko, alavo, geležies lydinių, mangano, vario, sidabro, aliuminio ir platinos gavyba. Kasyba vis dar sudaro 71 procentą visų pajamų užsienio valiuta, nors kiek daugiau kaip pusę BVP sukuria paslaugų sektorius ir beveik ketvirtadalį – apdirbamoji pramonė.[117] Kasybos pramonė labiau nei bet kuri kita pramonės šaka buvo priklausoma nuo apartheido sistemos, nes rėmėsi migrantais ir aptvertomis vietos gyventojų darbo stovyklomis.

Apdirbamoji pramonė sparčiai plėtojosi XX a. septintąjį dešimtmetį, tačiau aštuntąjį jos augimas ėmė lėtėti, o devintąjį ir visai sustojo. Šios pramonės produkcijos augimas aštuntąjį dešimtmetį vidutiniškai sudarė 5,3 procento per metus.[118] Tačiau nuo 1980 iki 1985 metų apdirbamosios pramonės apimtys smuktelėjo 1,2 procento, o nuo 1985 iki 1991 metų paaugo vos 0,7 procento. Užimtumas apdirbamojoje pramonėje taip pat sumažėjo 1,4 procento.[119] PAR apdirbamosios pramonės sektoriui būdingos klasikinės importo pakeitimo nacionaline gamyba problemos: dideli vartojamųjų prekių gamybos pajėgumai, dalinai išplėtota sunkioji pramonė, susijusi su kasyba ir naudingųjų iškasenų perdirbimu, tačiau nėra gamybos prekių ir daugelio tarpinių prekių gamybos. Vis dėlto PAR yra susijusi su informacine globalia ekonomika. Joje, tarkime, yra daugiausia interneto mazgų iš visų ne EBPO šalių.[120] Tačiau technologinių pajėgumų plėtrą stabdo susiskaldžiusi institucinė aplinka ir efektyvios vyriausybės paramos nebuvimas. Verslo išlaidos moksliniams tyrimams ir plėtrai nuo 1983–1984 iki 1989–1990 metų sumažėjo maždaug 27 procentais, o technologijos daugiausia perkamos iš užsienio, pirmiausia per susitarimus dėl leidimo naudotis licencijomis. Mokslinių tyrimų ir plėtros sritis yra kur kas menkiau išplėtota nei kitose sparčiai augančiose šalyse.[121] Bent jau 1993 metais „būta nedaug požymių, kad tokį technologijų perdavimą sustiprintų mokymo programos, kurios užtikrintų efektyvų jų naudojimą“.[122]

[116] MERG (1993).
[117] *The Economist* (1995).
[118] ISP (1995: 6).
[119] MERG (1993: 239).
[120] Network Wizards (1996).
[121] Industrial Strategy Project (1995: 239).
[122] MERG (1993: 232).

Nuo XX a. aštuntojo dešimtmečio vidurio bendras užimtumo lygis pamažu smuko, o sykiu mažėjo ir darbo vietų žemės ūkio, transporto, kasybos ir gamybos srityse. Jei 1986–1990 metų laikotarpiu nebūtų žymiai padidėjęs užimtumas viešajame sektoriuje, tai bendrojo užimtumo augimas tuo laikotarpiu būtų buvęs neigiamas. Nuo 1989 iki 1992 metų bendrasis užimtumas ne žemės ūkio ekonomikos sektoriuose sumažėjo 4,8 procento, o tai yra maždaug 286 000 darbo vietų, ir padidėjo tik viešajame sektoriuje. Bendrasis užimtumas privačiajame sektoriuje per šį laikotarpį sumažėjo 7,8 procento. Darbo jėgos, 1989 metais dirbusios formaliojoje ekonomikoje, skaičius svyravo nuo 61 procento Johanesburgo ir Pretorijos teritorijose iki 22 procentų skurdžiausiuose regionuose. Nors nėra patikimos nedarbo statistikos, tačiau aišku, kad tarp būrio žmonių, kuriems reikia darbo, ir formaliosios ekonomikos pajėgumo juo aprūpinti esama didelio ir sparčiai didėjančio atotrūkio. 1986–1990 metų laikotarpį Afrikos darbuotojo realiojo darbo užmokesčio augimas buvo neigiamas. Žemiausio išsilavinimo ir profesinių kategorijų Afrikos darbuotojų realusis darbo užmokestis nuo 1975 iki 1985 metų kiekvienais metais sumažėdavo 3 procentais.[123] Centrinė statistikos tarnyba apskaičiavo, kad 1994 metais oficialusis nedarbo lygis buvo 32,6 procento, tačiau masinio nedarbo problemą didino tai, kad nebuvo galimybių užsidirbti ir pragyventi iš žemės nuosavybės, nebuvo ir kaimiškojo „apsauginio tinklo“, palyginti su kitomis Afrikos šalimis. Nedarbas yra ypač paplitęs tarp jaunų žmonių. 64 procentai ekonomiškai aktyvių gyventojų nuo 16 iki 24 metų (maždaug vienas milijonas jaunų žmonių) 1995 metais buvo bedarbiai.

Taigi daugelio PAR žmonių prasimaitinimo šaltinis yra neformalioji ekonomika, nors statistikos šaltiniai nurodo skirtingus jų skaičius. Centrinės statistikos tarnybos duomenimis, 1990 metais 2,7 milijono žmonių, arba 24 procentai darbo jėgos, veikė neformaliojoje ekonomikoje. Vis dėlto galimas dalykas, kad iš tikrųjų neformaliojoje ekonomikoje užimti kur kas daugiau žmonių. Tarkime, 1990 metų Alexandros gyvenvietės – didžiausios gyvenvietės Johanesburgo apylinkėse – gyventojų apklausa parodė, kad 48 procentai žmonių dirbo sau, namuose arba kur nors gyvenvietėje.[124] PAR neformalioji ekonomika daugiausia yra skurdaus išgyvenimo ekonomika. Maždaug 70 procentų visų neoficialiai veikiančių įmonių verčiasi gatvės prekyba, daugiausia maisto, drabužių ir antikvarinių daiktų.[125] Apskaičiuota, kad tik 15–20 procentų imasi kokios nors gamybos, o subranga neformaliajame PAR sektoriuje yra kur kas mažiau paplitusi nei kitur. Menką gamybos paplitimą neoficialiai veikiančiose įmonėse lėmė ne tik apartheido politika, kuri stabdė juodaodžių urbanizaciją ir draudė jiems patiems kurti verslą, bet ir faktas, kad juodaodžiams

[123] MERG (1993: 149–150).
[124] Greater Alexandra/Sandton UDP Report (1990), cituojama pagal Bennerį (1994).
[125] Riley (1993).

buvo sistemingai užkertamos galimybės mokytis, įgyti įgūdžių, ypač informacinių, ir patirties, būtinų dinamiškai verslininkystei plėtoti. PAR ekonomika taip pat pasižymi aukštu kapitalo koncentracijos ir oligopolinio valdymo lygiu.[126]

Pajamų pasiskirstymas PAR yra ypač nevienodas, kai kuriais atžvilgiais labiausiai nelygus pasaulyje. Jos Gini koeficientas yra 0,65, tuo tarpu Brazilijos – 0,61, Meksikos – 0,50, Malaizijos – 0,48, o labiau paženguisiose industrinėse šalyse šie koeficientai yra 0,41 dydžio ir mažesni. 20 procentų mažiausias pajamas gaunančių žmonių tenka vos 1,5 procento nacionalinių pajamų, tuo metu 10 procentų turtingiausių namų ūkių tenka ne mažiau kaip 50 procentų nacionalinių pajamų. Apskaičiuota, kad nuo 36 iki 53 procentų PAR gyventojų gyvena žemiau skurdo ribos. Daugiausia skursta afrikiečiai ir kiti nebaltųjų rasės gyventojai: 95 procentai skurstančiųjų yra afrikiečiai, o iš viso skurstančių afrikiečių yra 65 procentai, tuo tarpu nebaltaodžių gyventojų – 33 procentai, azijiečių – 2,5 procento ir baltaodžių – 0,7 procento.[127]

Rasiniai skirtumai vis dar yra pagrindinis nelygybės veiksnys, nepaisant vidurinės juodaodžių klasės gausėjimo. Tarkime, Centrinė statistikos tarnyba 1994 metų spalį atliko namų ūkių apklausą ir apskaičiavo, kad tik 2 procentai juodaodžių vyrų dirbo aukščiausios vadovybės struktūrose, tuo tarpu baltaodžių vyrų – 11 procentų. Iš šių aukščiausio rango vadovų daugiau nei 2000 randų (apytikriai 500 JAV dolerių) per mėnesį uždirbo 51 procentas juodaodžių vyrų, tuo metu baltaodžių vyrų – 89 procentai. Maždaug 51 procentas juodaodžių vyrų dirbo „paprastais darbininkais“ arba „operatoriais ir surinkėjais“, o baltaodžių vyrų tokių buvo 36 procentai.[128]

Taigi PAR ekonomika ir visuomenė nėra tokios klestinčios, kaip pasirodo, lyginant su visu ją supančiu žemynu, sudarytu iš skurdžiausių šalių pasaulyje. Tačiau mes taip pat turime atsižvelgti į PAR ekonominius santykius su savo kaimynėmis. Ją supančios Afrikos valstybės smarkiai nukentėjo kovų prieš apartheidą metu, nes PAR vykdė totalinį karą dėl regiono kontrolės ir baudė savo kaimynines šalis už jų paramą Afrikos nacionaliniam Kongresui. Nepaisant pastangų plėtoti alternatyvius transporto kelius ir įvairinti prekybos ryšius, dauguma pietinių Afrikos valstybių visą XX a. devintąjį dešimtmetį liko labai priklausomos nuo ryšių su PAR. Nuo dešimtojo dešimtmečio pradžios dėmesio centre atsidūrė svarstymai apie tai, kokiu mastu PAR galėtų tapti viso regiono „plėtros varikliu“. Visas pietinis žemyno regionas yra integravęsis per Pietų Afrikos Respubliką, nes dauguma transporto kelių driekiasi per šią šalį, o gausus migruojančios darbo jėgos būrys iš aplinkinių šalių darbuojasi įvairiose jos pramonės šakose. Pavyzdžiui, 1994 metais

[126] Rogerson (1993); Manning (1993); Manning ir Mashigo (1994).
[127] South African Government (1996a).
[128] South African Government (1996b).

45 procentus iš 368 463 kasybos pramonės darbininkų sudarė užsieniečiai; šis skaičius sumažėjo, lyginant su 1974 metais, kai buvo pasiektas 77 procentų kasyklų darbininkų užsieniečių rekordas. Įvairūs statistikos šaltiniai pateikia labai nevienodus PAR gyvenančių neregistruotų žmonių iš kaimyninių šalių skaičius. Šalies policijos tarnybų duomenimis, jų skaičius svyruoja nuo 5,5 iki 8 milijonų žmonių. Žmogaus mokslų tyrimų taryba (*Human Sciences Research Council*) pateikia panašius skaičius – nuo 5 iki 8 milijonų.[129]

PAR ir jos kaimynių santykių netolygumas yra akivaizdus. Bendras 11 pietinių žemyno šalių gyventojų skaičius yra 130 milijonų žmonių, tačiau daugiau nei 40 milijonų iš jų gyvena PAR. Ši šalis sukuria 80 procentų viso regiono BVP. PAR gyventojai yra vidutiniškai 36 kartus turtingesni nei Mozambiko gyventojai. Šalies eksportas į regioną yra aštuoniskart intensyvesnis, negu prekyba priešinga kryptimi. Vis dėlto sklinda kalbos apie regiono kaip laisvojo prekybos bloko integraciją. Jau atliekami geležinkelių, kurie buvo sugriauti per karą Mozambike, ir šalies uostų, skirtų eksportui iš Zimbabvės, Botsvanos ir Zambijos priimti, atstatymo darbai. Atsižvelgiant į skirtingą ekonominę PAR ir jos kaimynių sanklodą, atkreiptinas dėmesys į du labai svarbius dalykus: a) visų ekonomikų, tarp jų – PAR, – pagrindinis pajamų iš eksporto šaltinis yra žaliavos; ir b) visų jų, išskyrus mažyčius PAR satelitus Botsvaną ir Lesotą, gamybos pajėgumai yra pernelyg menki, kad galėtų tapti eksporto į didžiulę žemyno rinką placdarmu. Prekybos duomenys rodo, jog PAR bendrovės užgrobė didžiąją riboto kaimyninių šalių importo rinkos dalį.

Kalbant griežtai ekonomiškai, PAR ir ją supančių kitų žemyno šalių aplinka menkai viena kitą papildo. Nebent kai kuriose svarbiausiose pramonės šakose, kaip antai globaliame turizme, gali pasireikšti konkurencija. PAR neturi tokios gamybos ir technologijų bazės, kad pati viena taptų tokio stambaus masto kaupimo centru, kuris paskatintų plėtrą. Ji turi didelių socialinių bei ekonominių problemų, kurioms spręsti reikalinga į piliečius orientuota užimtumo politika, o tokia politika triuškinamai atsilieptų migrantams iš kitų šalių, nes jų pervedamos lėšos yra pagrindinis kaimyninių ekonomikų tvirtos valiutos šaltinis. Tikrasis PAR galvosūkis yra kaip pačiai nebūti išstumtai iš aršios konkurencijos naujojoje globalinėje ekonomikoje po to, kai atvėrė jai savo ekonomiką. Regioninio bendradarbiavimo programos galėtų padėti plėtoti transporto ir technologijų infrastruktūrą kaimyninėse šalyse, o tam tikras lėšų nutekinimas iš PAR į kitas pietines žemyno šalis (pavyzdžiui, investicijų į kasybos išteklius ar turizmą forma) neabejotinai padėtų sumažinti didžiulį skurdą, jau įsigalėjusį Namibijoje, Botsvanoje ir Mozambike. Vis dėlto naujosios PAR, tampančios didelės žemyno dalies plėtros

[129] South African Government (1996a).

varikliu per daugialypį įsitraukimą į globalinę ekonomiką, vizija (tai būtų Japonijos strategų pamėgtojo „skrendančių žąsų" modelio Afrikos versija), atidžiau pažvelgus atrodo visiškai nereali. Jei PAR politinis likimas iš tikrųjų yra susijęs su afrikietiškuoju tapatumu, tai jos plėtros trajektorija ir toliau skirsis nuo jos nuniokotų kaimynių, nebent aukso karštinės pabaiga, technologinis atsilikimas ir didėjančios socialinės bei etninės įtampos pastūmėtų PAR į socialinės atskirties bedugnę, iš kurios taip įnirtingai kapstėsi Afrikos nacionalinis Kongresas.

Lauk iš Afrikos ar atgal į Afriką? Savikliovos politika ir ekonomika

1996 metais antropologė Ida Susser, grįžusi iš Kalahario dykumoje Namibijoje vykdyto tyrimo, aprašė, kaip ūkininkams ir ūkių darbininkams pavyksta išgyventi valstybės plyšiuose. Jie kasdien prasimano būdų menkam pragyvenimui. Nesama aiškių socialinės dezintegracijos ir masinio badavimo požymių: vyrauja neturtas, bet ne visiškas skurdas.[130] Galbūt šis pavyzdys neparodo prasimaitinimui skirtų ekonomikų, kurios sudaro sąlygas išgyventi daugeliui afrikiečių visame žemyne, įvairovės. Tačiau ar šios į prasimaitinimą orientuotos ekonomikos bei tradicinės bendruomenės, su kuriomis jos yra susijusios, negalėtų tapti priebėga nuo griovimo ir dezintegracijos viesulo, siautėjančio visoje Afrikoje? Faktiškai intelektiniuose ir politiniuose Afrikos sluoksniuose, taip pat tarp susirūpinusių Afrika žmonių pasigirsta vis daugiau balsų, kviečiančių atkurti Afrikos visuomenes remiantis savikliova (*self-reliance*).[131] Tai nereiškia, kad siūloma likti prisirišus prie primityvių ekonomikų bei tradicinių visuomenių – tai reiškia, kad kviečiama formuoti visuomenę iš apačios į viršų ir siekti modernizacijos kitu būdu, iš esmės atsisakant vyraujančių šiandieninio globalinio kapitalizmo vertybių bei tikslų. Stiprių argumentų už šią poziciją teikia dabartinė technologinės ir ekonominės Afrikos marginalizacijos patirtis, grobuoniškos valstybės susiformavimas ir Tarptautinio valiutos fondo bei Pasaulio banko įkvėptos reguliavimo politikos žlugimas – tiek ekonominiu, tiek ir socialiniu atžvilgiais. Alternatyvusis raidos modelis – toks, kuris užtikrintų didesnę socialinę ir aplinkosaugos darną – nėra utopija, daugelyje šalių gausu realistiškų, techniškai apgalvotų siūlymų dėl savarankiškos raidos modelių, taip pat dėl regioninio Afrikos šalių bendradarbiavimo strategijų. Dažniausiai jie būna paremti būtinybe iš dalies atskirti Afrikos ekonomikas nuo globalinių kapitalo kaupimo tinklų, atsižvelgiant į dabartinių asimetriškų ryšių padarinius, aptartus šiame skyriuje. Vis dėlto savikliovos strategijas įgyvendinti trukdo viena fundamentali kliūtis – tai daugumos Afrikos politinių elitų ir jų patronažo

[130] Susser, asmeninis bendravimas (1996).
[131] Davidson (1992, 1994); Aina (1993); Wa Mutharika (1995).

tinklų interesai bei vertybės. Aš parodžiau, kaip ir kodėl daugumos afrikiečių tragedija tebėra elitų pasipelnymo ir privilegijų šaltinis. Šią iškreiptą politinę sistemą istoriškai suformavo ir struktūriškai užtikrina galingos Europos ir Amerikos valstybės bei fragmentiškas Afrikos įtraukimas į globalinius kapitalizmo tinklus. Būtent šis atrankinis elitų bei vertingų dalykų sujungimas, o sykiu daugumos žmonių socialinė atskirtis bei daugelio gamtinių išteklių ekonominis nuvertėjimas išreiškia dabartinės Afrikos tragedijos specifiką.

Afrikos atsiskyrimui pagal savo nusistatytas sąlygas prireiktų tikros revoliucijos – seniausia, politine šio žodžio prasme, – o tai vargu ar galėtų įvykti prognozuojamoje ateityje, turint galvoje etninį gyventojų susiskaidymą ir gniuždančią žmonių patirtį su dauguma jų vadovų ir gelbėtojų. Tačiau remiantis istorine patirtimi, kuri sako, kad priespauda visuomet susilaukia pasipriešinimo, pavojaus signalas skamba. Jei kalbėtume apie socialines bei politines šio pasipriešinimo pasekmes, tai vieninteliai galimi orientyrai yra neaiškumas ir eksperimentavimas, permainų procesui šiaip ne taip skinantis kelią per kolektyvinę įniršio, konflikto, kovos, vilties, nesėkmių bei kompromisų patirtį.

Naujoji Amerikos dilema: nelygybė, didmiesčių skurdas ir socialinė atskirtis informacijos amžiuje

Jungtinės Valstijos vadinamos didžiausia ir technologiškai pažangiausia ekonomika pasaulyje. Tai yra visuomenė, kuri pirma patyrė struktūrines bei organizacines transformacijas, būdingas tinklaveikos visuomenei informacijos amžiaus apyaušriu. Bet tai taip pat yra visuomenė, kurioje per pastaruosius du XX a. dešimtmečius žymiai padidėjo socialinė nelygybė, poliarizacija, skurdas bei vargas. Be abejo, Amerika yra labai specifiška visuomenė. Jai būdinga istorinė rasinės diskriminacijos patirtis, ypatinga miesto forma – apleisti didmiesčių rajonai (*inner city*) – ir giliai įsismelkusi ideologinė bei politinė prieštara vyriausybės kišimuisi į ekonomiką bei gerovės valstybei. Vis dėlto jos socialinės nelygybės ir socialinės atskirties patirtis tinklaveikos visuomenės formavimosi tarpsnį, galimas daiktas, yra ir į kitus pasaulio regionus, ypač į Europą, ateisiančių laikų šauklys. Tai gali atsitikti dėl dviejų pagrindinių priežasčių. Pirma, daugumoje kapitalistinių šalių vyraujanti ideologija bei politika yra orientuota į valstybės rinkų reguliavimo panaikinimą bei vadybos lankstumą, tam tikrą „kapitalizmo rekapitalizaciją“, atkartojančią daugelį Amerikoje XX a. devintąjį ir dešimtąjį dešimtmečius taikytų strategijų, politinės veiklos krypčių bei valdymo sprendimų.[132] Antra, ir galbūt svarbiausia, dėl didėjančios kapitalo, rinkų ir įmonių integracijos į bendrąją globali-

[132] Brown ir Crompton (1994); Hutton (1996).

ąją ekonomiką kai kurioms šalims tampa nepaprastai keblu griežtai atsiskirti nuo institucinės bei makroekonominės kitų regionų aplinkos, ypač jei vienas iš tų „kitų regionų" yra toks didelis ir svarbus globaliajai ekonomikai kaip Jungtinės Valstijos. Kad Europos ar Japonijos įmonės, kapitalas ir darbo rinkos galėtų veikti pagal kitas taisykles ir didesnėmis gamybos sąnaudomis, negu Jungtinėse Valstijose įsikūrusios įmonės, turi būti patenkinta viena iš dviejų sąlygų: arba jų rinkos, tarp jų – kapitalo ir paslaugų rinkos – turi būti saugomos, arba jų produktyvumas turi būti didesnis nei Amerikos. Tačiau mes žinome, kad Amerikos darbo jėgos produktyvumas – nors per pastaruosius du dešimtmečius jo augimas sulėtėjo – išlieka vienas didžiausių pasaulyje; jis šiek tiek atsilieka nuo Prancūzijos ir Vokietijos, yra lygus Nyderlandų ir Belgijos produktyvumui ir gerokai pranoksta EBPO šalių vidurkį. Jei kalbėtume apie rinkos apsaugą, tai nors Japonijoje daugeliu atveju ji yra taikoma, tačiau naujos prekybos sutartys ir didėjantis kapitalo mobilumas purena dirvą sąlyginiam darbo sąlygų suvienodinimui EBPO šalyse. Nors kiekviena visuomenė turės dorotis su savo problemomis atsižvelgdama į savo socialinę struktūrą bei politinį procesą, tačiau nelygybės, skurdo ir socialinės atskirties procesus Amerikoje galima traktuoti kaip tikėtiną struktūrinę informacinio kapitalizmo tendencijų, kuomet rinkos jėgos tampa iš esmės nevaldomomis, išdavą. Lyginamieji tyrimai rodo, kad Vakarų Europoje, ypač Jungtinėje Karalystėje, ir Jungtinėse Valstijose vyksta panašūs skurdo ir nelygybės didėjimo procesai, nors ir nevienodu lygmeniu.[133] Nors ryški aukštesniųjų ir žemesniųjų visuomenės sluoksnių nelygybė yra visuotinis reiškinys, tačiau jis ypač pastebimas Jungtinėse Valstijose.

Kad pagrįsčiau informacinio kapitalizmo socialinių padarinių aptarimą brandžiose visuomenėse, toliau stengsiuosi kuo glausčiau empiriškai apžvelgti nelygybės, skurdo ir socialinės atskirties raidą Amerikoje per pastaruosius du XX a. dešimtmečius ir įvertinsiu šiuos procesus naudodamas šio skyriaus pradžioje pateiktą kategorijų sistemą.

Dvejopa Amerika

Atrodo, kad XX a. dešimtąjį dešimtmetį Amerikos kapitalizmui pavyko tapti pelningiausia sistema restruktūrizacijos, informacionalizmo ir globalizacijos sąlygomis.[134] Pelno po mokesčių atskaitymo rodikliai verslo ciklo bumo metu padidėjo nuo 4,7 procento 1973 metais iki 5,1 procento 1979 metais, devintąjį dešimtmetį stabilizavosi, o po to ėmė vėl didėti ir 1995 metais pasiekė 7 procentus. 1999 metais

[133] Funken ir Cooper (1995); Hutton (1996).

[134] Pagrindinis šio skirsnio apie „Dvejopą Ameriką" duomenų šaltinis yra puikūs Mishel et al. (1996, 1999) tyrimai, pateikiantys savą įžvalgią patikimos statistikos interpretaciją. Jei nenurodoma kitaip, duomenys, kuriais remiamasi šiame tekste, yra iš šio šaltinio.

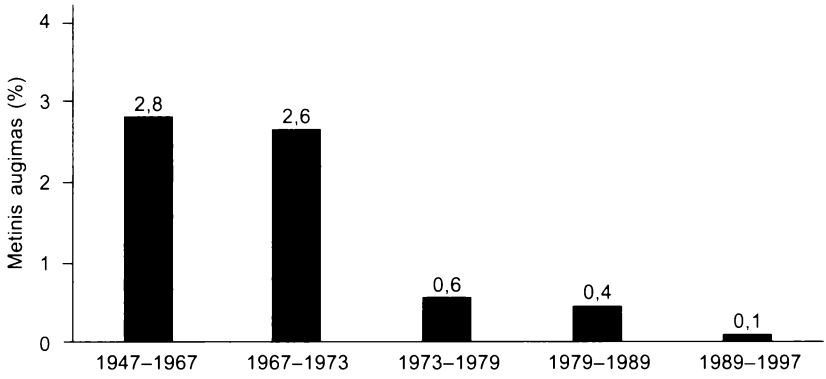

Piešinys 2.5. Medianinis šeimos pajamų JAV metinis augimas 1947–1997 m.
Šaltinis: US Bureau of the Census, 1998.

vertybinių popierių rinkos vertės pasiekė aukščiausią tašką istorijoje – Dow Jones indeksas vienu metu šoktelėjo aukščiau 11 000 ribos. Nors vertybinių popierių vertė tai smunka, tai kyla, nebent finansų rinkos katastrofiškai žlunga (o tai visada gali nutikti), tačiau Dow Jones indeksas stabilizuojasi vis aukštesniame lygyje. Didėja ne tik kapitalo vertė, bet ir kapitalo valdytojų gerovė. Skaičiuojant 1995 metų doleriais, vidutinis bendras stambiausių JAV bendrovių vadovaujančiųjų darbuotojų darbo užmokestis padidėjo nuo 1 269 000 JAV dolerių per metus 1973 metais iki 3 180 000 dolerių 1989 metais ir iki 4 367 000 dolerių 1995 metais. Bendro vadovaujančiųjų darbuotojų darbo užmokesčio ir bendro darbuotojų darbo užmokesčio santykis padidėjo nuo 44,8 karto 1973 metais iki 172,5 karto 1995 metais. 1999 metais 1 procentas turtingiausių namų ūkių uždirbdavo vidutiniškai 515 600 dolerių pajamų atskaičius mokesčius, nors 1977 metais uždirbdavo tik 243 700 dolerių.[135]

Tuo pat metu medianinės* šeimos pajamos XX a. aštuntąjį dešimtmetį per metus padidėdavo 0,6 procento, devintąjį dešimtmetį – 0,4 procento, o dešimtąjį dešimtmetį – vos 0,1 procento (žr. piešinį 2.5). Daugiausia tai lėmė gamybos ir nesusijusių su vadovavimu darbininkų realiojo savaitinio darbo užmokesčio mažėjimas nuo 479,44 dolerio 1973 metais iki 395,37 dolerio 1995 metais. Maždaug 80 procentų Amerikos namų ūkių, arba 217 milijonų žmonių, tenkanti nacionalinių pajamų dalis sumažėjo nuo 56 procentų 1977 metais iki mažiau kaip 50 procentų 1999 metais.

Auksinėje Kalifornijoje pačiame XX a. dešimtojo dešimtmečio pakilimo įkarštyje – nuo 1993 iki 1998 metų – medianinis valandinis visų darbuotojų darbo

[135] Bureau of the US Census, 1999.

* Mediana – centrinė reikšmė, dalijanti visą reikšmių aibę pusiau tokiu būdu, kad pusė reikšmių yra didesnės už medianą, kita pusė – mažesnės. – *Red. past.*

užmokestis sumažėjo 1 procentu, o vyrų – 5 procentais.[136] Visose JAV dauguma šeimų galą su galu galėjo sudurti tik tuomet, jei ir kai du šeimos nariai įnešdavo savo indėlį į namų ūkio biudžetą. Dirbančių žmonų medianinis procentinis indėlis į šeimos biudžetą padidėjo nuo 26 procentų 1979 metais iki 32 procentų 1992 metais, todėl namų ūkio struktūra tapo pagrindiniu šeimų pajamų skirtumų šaltiniu. Valandinio vyrų darbo užmokesčio mažėjimas buvo ypač pastebimas mažiausiai uždirbančių vyrų grupėje, tuo tarpu daugiausiai uždirbančiųjų grupė (aukščiausia procentilė) vienintelė nepatyrė mažėjimo (piešinys 2.6a). Tačiau net ir labiausiai išsilavinusių dirbančių vyrų grupių vidutinis realusis darbo užmokestis didžiąją devintojo ir dešimtojo dešimtmečių dalį mažėjo: koledžo išsilavinimą ir 1–5 metų darbo patirtį turinčių vyrų valandinis darbo užmokestis 1979–1995 metais sumažėjo 10,7 procento. Vis dėlto 1996–1999 metais koledžą baigusių vyrų darbo užmokestis kiek pakilo, nors ir labai nevienodai, nelygu pramonės šaka, kurioje jie darbavosi, ir vidutiniškai šis padidėjimas buvo nedidelis. Tarkime, Kalifornijoje – naujosios ekonomikos Mekoje – nuo 1993 iki 1998 metų vidutinis valandinis koledžą baigusių vyrų darbo užmokestis padidėjo vos 0,9 procento, o aukštesnį koledžo išsilavinimą turinčių – 0,8 procento. Tuo metu daugelio moterų darbo užmokestis šį laikotarpį kaip tik padidėjo, o darbo patirties turinčių moterų – netgi žymiai (žr. piešinį 2.6b). Kalifornijoje koledžo išsilavinimą įgijusių moterų valandinis darbo užmokestis nuo 1993 iki 1998 metų pakilo net 6,1 procento. Tačiau apskritai Jungtinėse Valstijose medianinis moterų darbo užmokestis 1989–1997 metais padidėjo tik 0,08 JAV dolerio. Taigi nors valandinio lyčių darbo užmokesčio skirtumas kiek sumažėjo, – nuo 66,4 procento 1989 metais iki 66,9 procento 1997 metais, – tačiau šį sumažėjimą daugiausia lėmė vyrų darbo užmokesčio mažėjimas.

Vidutinis darbo užmokesčio mažėjimas nevienodai paveikė aukštesnįjį, vidurinį ir žemesnįjį visuomenės sluoksnius. Socialinė nelygybė, nustatoma pagal Gini koeficientą, padidėjo nuo 0,399 1967 metais iki 0,450 1995 metais. Be to, nelygybė įgavo poliarizacijos pavidalą: 1979–1997 metais turtingesnių šeimų vidutinės metinės pajamos didėjo sparčiausiai, tuo metu vargingesniųjų pajamos mažėjo (žr. piešinį 2.7). Šis procesas lėmė, kad 1999 metais 1 procentui didžiausias pajamas gaunančių namų ūkių teko 12,9 procento visų pajamų, nes nuo 1977 iki 1999 metų jų pajamos atskaičius mokesčius padidėjo 119,7 procento. Penktadaliui gaunančiųjų didžiausias pajamas teko 50,4 procento visų pajamų, nors 1977 metais jiems teko 44,2 procento. Tuo tarpu penktadaliui gaunančiųjų mažiausias pajamas teko vos 4,2 procento visų pajamų, nes nuo 1977 iki 1999 metų jų pajamos atskaičius mokesčius sumažėjo 12 procentų (žr. lentelę 2.10).

[136] Benner et al. (1999).

Piešinys 2.6a. Realusis valandinis vyrų darbo užmokestis JAV darbo užmokesčio procentilėmis 1973–1997 m.

Šaltinis: Mishel et al. (1999: 133).

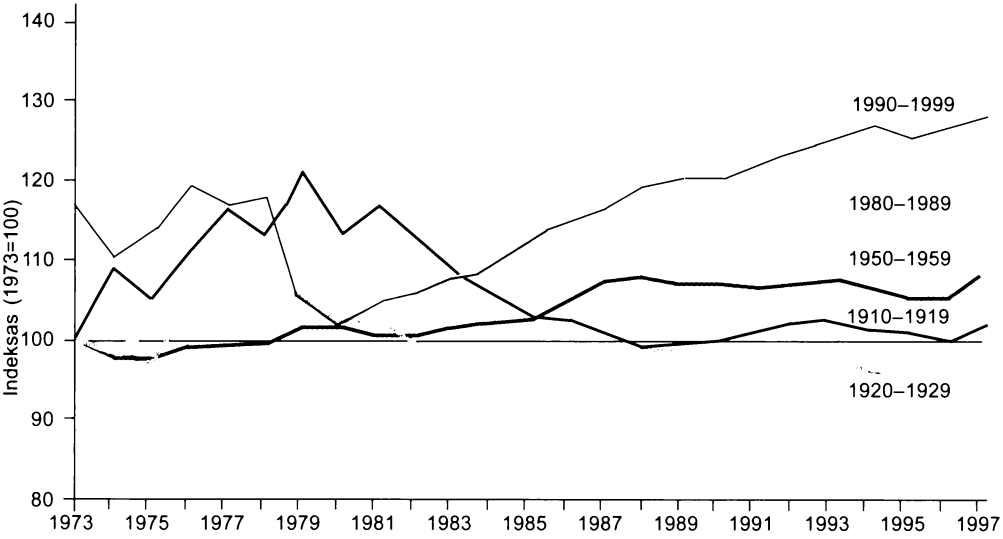

Piešinys 2.6b. Realusis valandinis moterų darbo užmokestis JAV darbo užmokesčio procentilėmis 1973–1997 m.

Šaltinis: Mishel et al. (1999: 134).

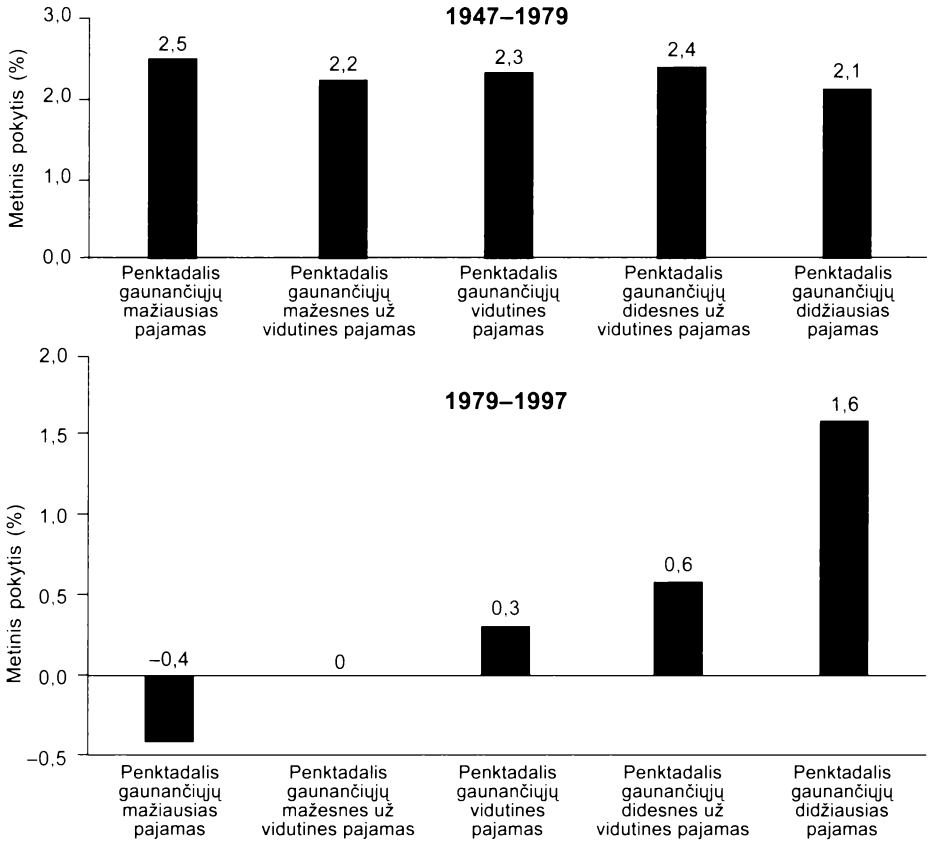

Piešinys 2.7. Vidutinis metinis šeimos pajamų pokytis JAV 1947–1997 m.

Šaltinis: US Bureau of the Census (įvairių metų); išnagrinėjo: Mishel et al. (1999: 52).

Lentelė 2.10. Pajamų nelygybė Jungtinėse Valstijose 1977–1999 m.

	Tenkanti visų pajamų dalis (%)[1]		*Vidutinės (apytikrės) pajamos atskaičius mokesčius (JAV doleriais)*		*Pokytis*
Pajamų grupė	*1977*	*1999*	*1977*	*1999*	*(%)*
Penktadalis gaunančiųjų mažiausias pajamas	5,7	4,2	10 000	8800	−12,0
Penktadalis gaunančiųjų mažesnes už vidutines pajamas	11,5	9,7	22 100	20 000	−9,5
Penktadalis gaunančiųjų vidutines pajamas	16,4	14,7	32 400	31 400	−3,1
Penktadalis gaunančiųjų didesnes už vidutines pajamas	22,8	21,3	42 600	45 100	+5,9
Penktadalis gaunančiųjų didžiausias pajamas	44,2	50,4	74 000	102 300	+38,2
1 procentas gaunančiųjų didžiausias pajamas	*7,3*	*12,9*	*234 700*	*515 600*	*+119,7*

[1] Dėl suapvalinimo skaičiai nesiekia šimto.

Šaltinis: US Congressional Budget Office duomenis išnagrinėjo Centre on Budget and Policy Priorities.

Wolffo skaičiavimai[137] rodo, kad panaši koncentracija ir poliarizacija būdinga ir turto pasiskirstymui (namų ūkio turtas atėmus skolas) bei jo raidai 1983–1997 metais. 1997 metais 1 procentui didžiausias pajamas gaunančių namų ūkių teko 39,1 procento viso turto, o 1983 metais – 33,8 procento. Kita vertus, keturiems penktadaliams mažesnes pajamas gaunančių namų ūkių tenka tik 15,7 procento viso turto, nors 1983 metais jiems teko daugiau – 18,7 procento. Vertybinių popierių rinkos vertės didėjimas, galimas daiktas, dar labiau skatino turto koncentraciją 1995–1997 metais, nes 1 procentui didžiausias pajamas gaunančių namų ūkių tekusi turto dalis nuo 37,6 procento 1995 metais padidėjo iki 39,1 procento 1997 metais. Kita vertus, mažiausias pajamas gaunantys namų ūkiai tiek 1983, tiek ir 1997 metais turėjo daugiau skolų nei turto. Apskaičiavus kitimo rodiklius paaiškėjo, kad nuo 1989 iki 1997 metų didžiausias pajamas gaunančių namų ūkių turtas padidėjo 1,8 procento, o keturių penktadalių mažesnes pajamas gaunančių namų ūkių sumažėjo 0,8 procento.[138] Taigi, didėja ne tik nelygybė, bet ir poliarizacija.

1997–1999 metais 10 procentų mažiausiai uždirbančiųjų padėtis kiek pagerėjo, nes jų uždarbiai pakilo 10 procentų, o tai yra gerokai daugiau už bendrąjį vidurkį. Nors verslo sluoksniuose tai buvo traktuojama kaip „naujosios ekonomikos“ teikiamos naudos padarinys, tačiau iš tikrųjų pagrindinė šio pagerėjimo priežastis buvo 1996 metų vyriausybės sprendimas padidinti įstatymo numatytą minimalią algą. Kad ir kaip būtų, šis 10 procentų padidėjimas sudarė 60 centų per valandą sumą, tačiau realusis 10 procentų mažiausias pajamas gaunančių darbuotojų darbo užmokestis buvo gerokai žemesnis nei 1979 metais.

Skurdas taip pat padidėjo. Asmenų, kurių pajamos yra žemiau skurdo ribos, padaugėjo nuo 11,1 procento 1973 metais iki 13,3 procento 1997-aisiais, o tai yra 35 milijonai amerikiečių, iš kurių du trečdaliai yra baltaodžiai ir daugelis gyvena kaimo vietovėse. Vargas arba didžiausias skurdas plito dar sparčiau. Apibrėžus šią kategoriją kaip skurstančius asmenis, kurių pajamos nesiekia 50 procentų skurdo ribos (1994 metais tai buvo 7571 JAV dolerio dydžio metinės pajamos keturių asmenų šeimai), 1975 metais ji apėmė beveik 30 procentų visų skurstančiųjų, o 1997 metais pasiekė 41 procentą – t. y. 14,6 milijono amerikiečių.

Didėjančios nelygybės, poliarizacijos, skurdo ir vargo priežastys informacinėje Amerikoje yra aršių ginčų objektas ir aš nesidedu galįs išspręsti šią problemą keliuose paragrafuose. Vis dėlto aš galiu pasiūlyti vieną kitą hipotezę, susijusią su pagrindine šios knygos argumentacijos linija. Trumpai tariant, manau, kad empiriniai duomenys pagrindžia aiškinimą, kuris nelygybės ir skurdo didėjimą Amerikoje XX a. dešimtąjį dešimtmetį sieja su šešiais tarpusavyje susipynusiais pro-

[137] Wolff (1994); Mishel et al. (1999).
[138] Mishel et al. (1999: 262).

cesais: a) perėjimu nuo industrinės į informacinę ekonomiką ir sektorių darbo jėgos sudėties struktūrine transformacija; b) informacinės ekonomikos reikalaujamu aukštu išsilavinimo lygiu, o sykiu didėjančia galimybių įgyti geros kokybės išsilavinimą valstybinėse mokymo įstaigose nelygybe; c) pramonės gamybos, darbo jėgos ir rinkų globalizacijos poveikiu, sukeliančiu deindustrializacijos procesus; d) darbo proceso individualizacija ir tinklaveika; e) gausėjančia imigrantų darbo jėgos grupe diskriminacijos sąlygomis; ir f) moterų įtraukimu į mokamą darbą informacinėje ekonomikoje patriarchalinės diskriminacijos sąlygomis ir pasunkėjusia jų ekonomine našta dėl patriarchalinės šeimos krizės. Prie šių struktūrinių procesų turiu pridėti ir sociopolitinius veiksnius, kurie, užtikrindami nežabotų rinkos jėgų dominavimą, išryškina nelygybės logiką.[139]

Kaip šiems mechanizmams pavyksta sukelti vis didesnę nelygybę ir skurdą? Pirmiausia vis labiau skiriasi „naujosios ekonomikos" sektoriaus ir tradicinio ekonomikos sektoriaus ekonomikos dinamika (žr. I tomo 2 skyrių). *Business Week* 1999 metų rugsėjo mėnesio skaičiavimais, 1994–1999 metų laikotarpį, kuomet suklestėjo „naujoji ekonomika", vidutinis realusis darbo užmokestis naujosios ekonomikos pramonės šakose padidėjo 11 procentų, tuo metu likusioje ekonomikos dalyje – 3 procentais.[140] Be to, apskaičiavus realiojo darbo užmokesčio raidą nuo 1988 iki 1999 metų, paaiškėjo, jog „tradicinės ekonomikos" pramonės šakose jis sumažėjo 4,5 procento. 1988 metais realiojo darbo užmokesčio dydį imant už pagrindą (indeksas 100), pasirodo, kad naujosios ekonomikos srityse 1999 metais jis padidėjo iki 112, tuo tarpu „senojoje ekonomikoje" sumažėjo iki 95,5. Svarbiausia tai, kad pagal šį apibrėžimą naujosios ekonomikos darbo jėgą 1999 metais sudarė 19 milijonų darbuotojų, tuo tarpu senosios ekonomikos baruose vis dar darbavosi 91 milijonas žmonių. Šiuose dviejuose makrosektoriuose matyti pagrindiniai produktyvumo, pelningumo ir užimtumo didėjimo skirtumai. Kadangi naujosios ekonomikos įmonėms reikia darbuotojų, jos yra pasirengusios mokėti didelius atlyginimus, ypač labai išsilavinusiems darbuotojams, nes šie užtikrina naujovių kūrimą ir konkurencingumą. Kita vertus, tradicinės pramonės šakos neturi pelno maržų ir nesitiki, kad jų vertybinių popierių vertė didės, kad galėtų atsilyginti darbuotojams, kad ir kokia būtų jų kvalifikacija. Paprastai jos mėgina apkarpyti atlyginimus ar mažinti išlaidas atleisdamos dalį darbuotojų ir leidžiasi konkuravimo spirale žemyn, mažindamos išlaidas, o ne skatindamos naujovių kūrimą bei produktyvumą. Kadangi žymiai didesnė darbo jėgos dalis yra įstrigusi senosios ekonomikos baruose, naujosios, informacinės ekonomikos pajėgumas kurti vertę yra sutelktas sąlyginai nedideliame užimtumo sektoriuje ir neproporcingai pasisavina produktyvumo vaisius. Naujosios ekonomikos darbuotojai sukaupia pakankamai lėšų, kad galėtų jas investuoti į vertybinių popie-

[139] Brown ir Crompton (1994); Navarro (1997).
[140] *Business Week* (1999a: 92–100).

rių rinką ir toliau pelnytis iš ekonomikos augimo. Jei užimtumas naujosios ekonomikos sąlygomis didės spartesniu tempu ir geriausios technologijos bei geriausia vadybos praktika išplis po visą ekonomiką, tai ateityje, galimas dalykas, gerokai didesnis gyventojų segmentas turės naudos iš dabartinių turto kaupimo procesų. Tačiau skirtumų šiuose dviejuose sektoriuose nulemta nelygybė pradiniame etape yra linkusi atsinaujinti, nes žemesnės pajamos ir išsilavinimas teikia mažiau galimybių klestėti žinių ekonomikos sąlygomis. Blogiausiu atveju tuose gyventojų sektoriuose, kurie neatitinka informacijos darbuotojo profilio, formuojasi struktūriniai skurdo židiniai.

Antra, išsilavinimas tampa būtinu ištekliu savo darbo vertei didinti naujojoje ekonomikoje. 1979 metais vidutinis koledžo absolventas uždirbdavo 38 procentais daugiau nei vidutinis vidurinės mokyklos absolventas; 1999 metais šis skirtumas sudarė 71 procentą. Be to, išsilavinimas yra ne tas pat, kas mokyklos baigimas. žinių ekonomika reikalauja bendrųjų analitinių įgūdžių ir gebėjimo suprasti bei kurti naujoves, kuriuos gali išlavinti tik aukštesnio lygio mokymo įstaigos. Žemas pajamas gaunančios grupės, imigrantai ir mažumos turi kur kas menkesnes galimybes įgyti kokybišką išsilavinimą – tiek vidurinės mokyklos, tiek ir koledžo lygiais.[141] Tad kuo išsilavinimas svarbesnis profesiniam kilimui, tuo didesnė nelygybės didėjimo tikimybė, ypač jei nevykdoma kompensacinė švietimo politika. Prognozės rodo, kad 2050 metais apie 50 procentų JAV gyventojų bus etninių mažumų atstovai, todėl nepašalinus dabartinių tendencijų gali išsirutulioti didelis socioetninis susiskaldymas.

Trečia, globalizacija lėmė dalinę Amerikos deindustrializaciją dėl geografinio pramonės gamybos perkėlimo (ne panaikinimo) į kitus pasaulio regionus. Globalizacija mažina iš dalies kvalifikuotų, neblogai mokamų darbo vietų skaičių tradicinėje gamybos srityje, kitados buvusioje Amerikos darbuotojų atrama. Pagrindinė problema čia buvo ekonominių bei organizacinių organizuotos darbo jėgos pamatų išardymas, siekiant susilpninti profesines sąjungas ir atimti iš darbuotojų jų kolektyvinės gynybos priemonę. Šiaip ar taip, būtent stiprių profesinių sąjungų veikla užtikrino, kad tokios pačios kvalifikacijos reikalaujantys darbai gamybos srityje buvo geriau apmokami nei darbai paslaugų srityje. 1999 metais JAV į profesines sąjungas buvo susijungę 13,9 procento darbuotojų, be to, vis daugiau į profesines sąjungas susijungusių darbuotojų telkiasi viešajame sektoriuje. Esama daug teigiamo ryšio tarp narystės sąjungoje ir darbo užmokesčio pavyzdžių, ypač tose srityse, kuriose didelė sąjungų koncentracija, kaip antai viešajame sektoriuje. Nuo 1985 iki 1999 metų vidutinis sąjungoms nepriklausiusių darbuotojų darbo užmokestis sumažėjo 6 procentais, o sąjungoms priklausiusių – tik 3 procentais.[142]

[141] Carnoy (1994); Lemann (1999).
[142] Benner et al. (1999).

Ketvirtasis mechanizmas – darbo individualizavimas ir jį lydinti įmonių transformacija į tinklaveikos įmones – yra pagrindinis nelygybės veiksnys (žr. I tomo 3 ir 4 skyrius). Taip yra todėl, kad, viena vertus, kiekvienas darbuotojų kaip grupės atstovas dirba labai specifinėmis sąlygomis ir kiekvienas iš jų yra paliktas savo individualaus likimo valiai. Vienoje pagrindinių įtinklintos ekonomikos plėtros zonų – Kalifornijoje – nuo 1993 iki 1997 metų didelės verslo bendrovės prarado 277 443 darbo vietas, o įmonės, turinčios mažiau kaip 100 darbuotojų, iš viso sukūrė 1,3 milijono naujų darbo vietų, iš kurių 65 procentus – įmonės, turinčios mažiau kaip 20 darbuotojų. Tai buvo puikus verslumo pavyzdys, tačiau jo padariniai darbuotojams buvo skaudūs: įmonių, kuriose darbavosi 1000 ar daugiau žmonių, darbuotojai uždirbo 39 procentais daugiau nei mažų įmonių darbuotojai; per 68 procentus jų buvo apdrausti pensijų draudimu, tuo tarpu mažose įmonėse tik 13,2 procento; ir 78,4 procento buvo apdrausti sveikatos draudimu, o tarp mažų įmonių darbuotojų tokių buvo tik 30 procentų. Be to, pareigų ėjimo laikas didelėse įmonėse yra dvigubai didesnis nei įmonėse, kuriose dirba mažiau kaip 25 žmonės.[143]

Kita vertus, individualizuotas darbdavių ir darbuotojų derybų procesas siūlo didžiulę darbo susitarimų įvairovę ir yra akivaizdžiai palankesnis darbuotojams, turintiems išskirtinių įgūdžių, tačiau daugelį kitų darbuotojų daro lengvai pakeičiamus. Be to, yrant viso gyvenimo trukmės karjeros modeliui, šiandienos sėkmingai dirbantys žmonės rytoj gali tapti nebereikalingi, todėl apskritai kapitalą gali sukaupti tik tie darbuotojai, kurie gana ilgą laiką stovi ant aukščiausio karjeros laiptelio. Kad priklausytum šiai privilegijuotai mažumai, reikia būti labai išsilavinusiam. Tačiau išsilavinimas anaiptol ne viską lemia tiek individų, tiek ir socialinės lygybės atžvilgiu. Tai – būtina, bet nepakankama sąlyga klestėti informacinės ekonomikos sistemoje. Statistika rodo, kad pirmojoje XX a. dešimtojo dešimtmečio pusėje vidutinis koledžo absolventų vyrų atlyginimas nesikeitė ir tik truputį padidėjo per ekonomikos pakilimą dešimtojo dešimtmečio pabaigoje. Didėjantį pajamų skirtumą tarp koledžo išsilavinimą įgijusių ir tokio išsilavinimo neturinčių darbuotojų daugiausia nulėmė ryškus menkiau išsilavinusių darbuotojų darbo užmokesčio mažėjimas. Labai gerai mokami darbuotojai yra atskira grupė ir ją vargiai užfiksuoja tradicinės statistikos kategorijos. Tai yra tie darbuotojai, atlikėjai, verslininkai, kurie dėl vienokių ar kitokių priežasčių užtikrina verslo įmonės pranašumą konkrečioje veiklos srityje: kartais tai esti daugiau susiję su gebėjimu kurti įvaizdį, o ne su pačia veikla. Tokia pridėtinės vertės kūrimo forma didina atotrūkį tarp nedidelės grupės labai gerai mokamų verslininkų, darbuotojų, bendradarbių, konsultantų ir didėjančios masės individų, kurie – būtent todėl, kad yra individai – paprastai turi susitaikyti su žemiausiu bendruoju vardikliu to, ką jiems siūlo rinka. Toks atotrūkis skatina asimetrišką pajamų ir turto pasiskirstymą.

[143] Benner et al. (1999: 31).

Penkta, didėjanti imigracija struktūrinės diskriminacijos sąlygomis pirmiausia atsiliepė mažesniu imigrantų darbo užmokesčiu. Nors imigracija yra svarbus, teigiamas indėlis į bendrą ekonomikos augimą, tačiau ji skatina nelygybę, nes daugumai imigrantų mokama mažiau nei nustatyta rinkos, ypač jei jie neturi dokumentų. Kalifornijos viešosios politikos institutas 1999 metais atliko tyrimą ir nustatė, kad Kalifornijoje imigracija maždaug ketvirtadaliu prisidėjo prie nelygybės didėjimo. Tyrimas parodė, jog XX a. dešimtąjį dešimtmetį imigracija bei išsilavinimas 44 procentais padidino nelygybę.[144]

Galiausiai masinis moterų įtraukimas į informacinę ekonomiką lemiamai prisidėjo prie to, kad ekonomika galėtų efektyviai funkcionuoti žymiai mažesnėmis sąnaudomis. Nors išsilavinusių moterų atlyginimai Amerikoje žymiai padidėjo, tačiau jie vis dar vidutiniškai sudaro apie 67 procentus vyrų darbuotojų atlyginimų už tą patį darbą. Taigi apskritai per pastaruosius du XX a. dešimtmečius darbo užmokesčio dalis nuo viso BVP sumažėjo. Tai neįrodo, jog moterys yra sėkmingai veikiančių informacinės ekonomikos sąlygomis darbuotojų pavyzdys. Iš tikrųjų patriarchalinės šeimos krizė (iš dalies susijusi su didėjančiu ekonominiu moterų savarankiškumu) neigiamai atsiliepė daugumai žmonių, ypač moterims ir vienišoms motinoms. Eggebeeno ir Lichterio, Lermano bei Rodgerso tyrimai rodo, kad tarp besikeičiančios šeimos struktūros ir didėjančio moterų bei jų vaikų skurdo esama glaudaus ryšio.[145] Lermanas nustatė, jog dėl santuokų virtimo vieno iš tėvų išlaikomais namų ūkiais nuo 1971 iki 1989 metų beveik pusantro karto padidėjo vaikų pajamų nelygybė ir išaugo bendri vaikų skurdo rodikliai.[146]

Asmenų, gyvenančių ne šeimoje, skurdo lygis 1989–1994 metais padidėjo 2,2 procento ir šioje grupėje sudarė 21,5 procento, o tai yra 14,5 procento visų žmonių. Kalbant apie moterų išlaikomas šeimas, tai jų skurdo lygis tuo pačiu laikotarpiu taip pat padidėjo 2,2 procento ir 1994 metais sudarė 38,6 procento visų moterų išlaikomų namų ūkių. Dėl to nuo 1973 iki 1993 metų baltaodžių vaikų, gyvenančių skurde, skaičius padidėjo 52,6 procento, Lotynų Amerikiečių kilmės vaikų – 116 procentų, o juodaodžių vaikų – 26,9 procento.[147] Iš viso 1997 metais 19,9 procento Amerikos vaikų gyveno skurde, iš jų juodaodžių vaikų – 37,2 procento. Tarp jų daugėja vaikų iki šešerių metų (atitinkamai 22 procentai ir 40,2 procento).

Vadinamajam „naujajam skurdui“ būdinga tai, kad jis daro poveikį daugeliui dirbančių žmonių bei jų šeimų, tiesiog neįstengiančių išgyventi iš savo uždarbio. Piešinyje 2.8 matyti, kad nuo 1973 iki 1997 metų darbuotojų, kurių atlyginimas prilygo skurdo ribai, labai padaugėjo tarp vyrų ir sumažėjo tarp moterų. 1997 metais

[144] Reed (1999).
[145] Eggebeen ir Lichter (1991); Lerman (1996); Rodgers (1996).
[146] Lerman (1996).
[147] Cook ir Brown (1994).

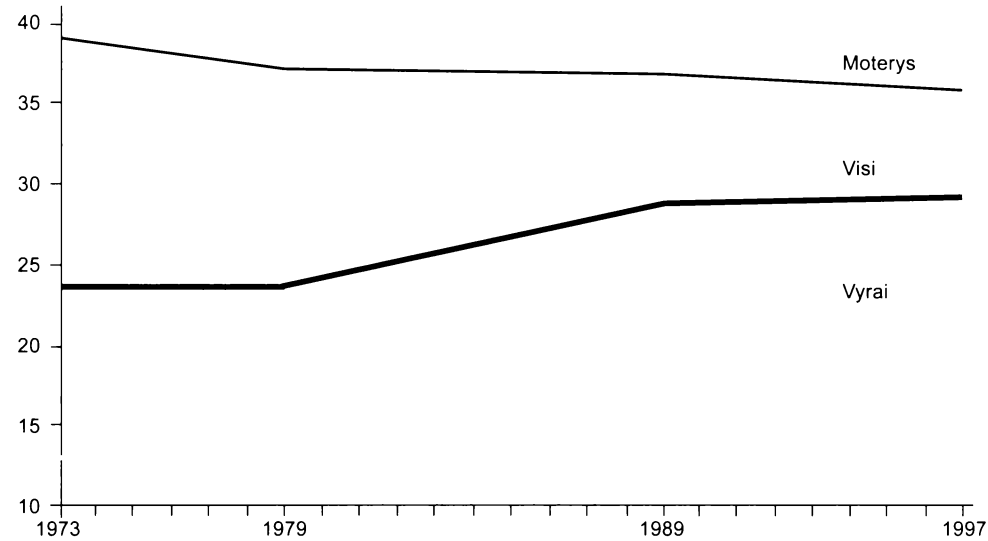

Piešinys 2.8. Darbuotojų, kurių darbo užmokestis prilygsta skurdo ribai, procentais JAV 1973–1997 m.
Šaltinis: Mishelas ir kolegos (1999: 137).

28,6 procento Amerikos darbuotojų dirbo už skurdo ribai prilygstantį atlyginimą, nors 1973 metais tokių buvo 23,7 procento. Viena iš stulbinamų šio naujojo skurdo apraiškų yra benamystė, pašėlusiu tempu išplitusi Amerikos miestuose XX a. devintąjį dešimtmetį ir likusi gana aukšto lygio dešimtąjį dešimtmetį. Statistika nurodo labai įvairius benamių gyventojų skaičius. 1994 metų Clintono administracijos parengtoje ataskaitoje „Prioritetas: Namai!“ buvo nurodyta, kad antrojoje devintojo dešimtmečio pusėje benamių skaičius svyravo nuo 5 iki 9 milijonų žmonių ir kad 7 procentai suaugusių Amerikos gyventojų tam tikrą savo gyvenimo tarpsnį buvo benamiai. Galbūt šie skaičiai buvo išpūsti, tačiau svarbiausia tai, kad didelė – ir toliau sparčiausiai auganti – benamių gyventojų dalis yra šeimos, turinčios vaikų. Kai kuriuose miestuose, kaip antai Niujorke, jos sudaro daugumą – dešimtojo dešimtmečio pradžioje tris ketvirtadalius visų šio miesto benamių sudarė šeimos.[148] Problema ta, kad kai skurdas virsta vargu ir socialine atskirtimi, – kai gyvenama gatvėje, – atsiranda socialinė stigma, o asmenybės ir jos socialinių tinklų irimas dar pagilina vargingą padėtį.[149] Štai šitaip vyraujančių informacinio kapitalizmo, nelygybės ir skurdo tendencijų sąveika galiausiai išprovokuoja socialinės atskirties procesą, kurio pavyzdys yra varganas gyvenimas Amerikos apleistų didmiesčių rajonų getuose.

[148] Da Costa Nunez (1996: 3–8).
[149] Susser (1996).

Apleistų didmiesčių rajonų getas kaip socialinės atskirties sistema

Kasdienės gyvenimo gete negandos yra viena seniausių ir skaudžiausių Amerikos socialinių problemų. Miestų socialinė krizė, kurią iliustruoja pagal klasę ir rasę suskirstytos apleistų didmiesčių rajonų dalys, dešimtmečius buvo gausybės viešosios politikos programų, taip pat karštų politinių ginčų objektas, o ką jau kalbėti apie tai, kad ji sukūrė solidžią miestų sociologijos tyrimų tradiciją.[150] Vis dėlto tūkstantmečių sandūroje – tuo metu, kai Amerikoje formavosi informacionalizmas, – apleistų didmiesčių rajonų getuose, ypač juodaodžių, bet taip pat ir kai kuriuose Lotynų Amerikiečių getuose, kaip antai Rytų Los Andželo gete, tvyrojo didžiausia nelygybė, diskriminacija, žmonių vargas ir socialinė krizė. Yra pagrindo tvirtinti, kad socialinės, ekonominės bei aprūpinimo būstu sąlygos daugumoje apleistų didmiesčių rajonų getų per pastaruosius tris dešimtmečius žymiai pablogėjo, nepaisant ilgalaikių pastangų jas pagerinti miestų socialinėmis programomis bei gerovės politika (o gal jų dėka?).[151] Pritardamas Williamui J. Wilsonui ir kitiems socialinių mokslų atstovams,[152] siūlau hipotezę, kad struktūrinę transformaciją, kurią nagrinėjau kaip būdingą naujajai tinklaveikos visuomenei, ir didėjantį getų apleistumą sieja sistemingas ryšys: informacinės, globalinės ekonomikos susiformavimas kapitalizmo pertvarkos sąlygomis; nacionalinės valstybės krizė ir viena svarbiausių jos apraiškų – gerovės valstybės krizė; patriarchalinės šeimos žlugimas, nepakeitus jos alternatyvia bendro gyvenimo ir socializacijos forma; globalinės, tačiau decentralizuotos kriminalinės ekonomikos, persmelkusios visuomenę bei jos institucijas visais lygmenimis ir užėmusios tam tikras teritorijas, kuriose veikia, atsiradimas; pagaliau didelių nuskurdusių bei besijaučiančių politiškai beteisiais gyventojų segmentų politinio susvetimėjimo bei bendruomeninės saviizoliacijos procesas. Rasinė diskriminacija ir erdvinė segregacija vis dar yra pagrindiniai getų kaip socialinės atskirties sistemų formavimo ir stiprinimo veiksniai. Tačiau dėl priežasčių, kurias pasistengsiu išdėstyti kituose paragrafuose, informacionalizmo sąlygomis jų poveikis įgyja naują prasmę ir tampa vis labiau triuškinamas.

Aš remsiuosi labai įtaigia, empiriškai pagrįsta analize, kurią pasiūlė Williamas J. Wilsonas savo 1996 metų knygoje *When Work Disappears* („Kai išnyksta darbas"). Nors jo aiškinimas iš esmės man atrodo įtikinamas, tačiau aš jį išversiu į savą kalbą – tiek norėdamas jį susieti su šioje knygoje pristatyta teorija, tiek ir apsaugoti Wilsoną nuo atsakomybės už savą jo išvadų aiškinimą. Prireikus aš taip pat remsiuosi ir kitais šaltiniais.

[150] Drake ir Cayton (1945).
[151] Jones (1992); Massey ir Denton (1993); Gans (1995); Van Kempen ir Marcuse (1996).
[152] Wilson (1987, 1996); Wacquant (1993, 1996); Susser (1996).

Didelių getų rajonų susiformavimą apleistose senosiose metropolių dalyse lemia daugelis gerai žinomų procesų.[153] Žemės ūkio mechanizavimas pietuose ir industrinės darbo jėgos mobilizavimas po Antrojo pasaulinio karo sukėlė masinę juodaodžių darbininkų migraciją į rajonus, ištuštėjusius dėl kraustymosi į priemiesčius proceso, kurį skatino federacinė aprūpinimo būstu ir transporto politika. Federacinės miestų atnaujinimo programos, skirtos verslo ir kultūros centrams metropolių centruose išsaugoti, paskatintas masinis kraustymasis dar labiau padidino juodaodžių ir kitų mažumų sutelktį labiausiai nušiurusiuose rajonuose. Prie segregacijos prisidėjo ir viešojo aprūpinimo būstu projektų įgyvendinimo vieta. Lindynių lendlordizmas* ir kraustymasis iš gyvenamųjų vietų skatino visus, kurie tik galėjo, sprukti iš nuskurdusių apleistų didmiesčių rajonų. Decentralizuota mokyklinio lavinimo pagal gyvenamąją vietą sistema, atskyrusi miestus nuo priemiesčių, sutelkė socialiai nuskriaustus vaikus į menkai finansuojamą ir prastai aprūpintą mokytojais valstybinę mokyklų sistemą apleistose senosiose miestų dalyse, kuri netrukus ėmė irti. Dėl Džefersono vietos savivaldos tradicijos iškraipymo iš iždo priemiesčiams buvo skiriama gerokai daugiau išteklių, o tuo metu miestai kentėjo nuo lėšų stygiaus būtiniausioms reikmėms tenkinti. Pagal šitokį modelį formavosi klasikinis Amerikos getas, kurio socialinės ydos XX a. septintąjį dešimtmetį išprovokavo socialinius maištus bei politinius protestus. Gyventojų judėjimams reikalaujant, imtasi įgyvendinti socialinę politiką, padėjusią sumažinti institucinę diskriminaciją, suteikusią kiek daugiau teisių afroamerikiečių politiniam elitui ir sudariusią sąlygas labiausiai išsilavinusiems afroamerikiečiams, kurių dauguma išsikraustė iš apleistų didmiesčių rajonų, kilti visuomenės laipteliais. Tačiau per ateinantį ketvirtį amžiaus getų gyventojų padėtis siaubingai pablogėjo. Kodėl taip atsitiko?

Wilsonas savo aiškinimą, kuriam aš pritariu, grindžia darbo ir užimtumo transformacija ekonomikos informacionalizacijos ir globalizacijos sąlygomis. Tai nereiškia, kad naujosios technologijos sukelia nedarbą: I tomo 4 skyriuje aš aiškinau, kad tiek empiriniai duomenys, tiek ir analitinės įžvalgos nepatvirtina supaprastintos prielaidos, jog mašinos masiškai išstumia darbą ir darbininkus. Iš tikrųjų dėl masinio moterų įtraukimo į darbo jėgą ir žemės ūkio darbininkų perkėlimo į gamybos, paslaugų bei neformaliosios miesto ekonomikos sritis visame pasaulyje vyksta precedento neturinti mokamos darbo jėgos plėtra. Būtent ši pramonės globalizacija ir gamybos perkėlimas į pigesnius regionus ženkliai prisideda prie to, kad naikinamos darbo vietos, kurios Amerikoje kainuoja brangiau, tačiau kurios nėra tiek kvalifikuotos, kad joms būtų reikalinga labai industrializuota aplin-

[153] Castells (1977: 379–427).

* *Lendlordizmas* (angl. „landlordism") – šiame kontekste – savininkui priklausančių gyvenamųjų būstų (namų, butų) išnuomojimas gyventojams. – *Red. past.*

ka. Informacionalizmas skatina aukštesnės kvalifikacijos darbo vietų gausėjimą Amerikoje, o globalizacija perkelia žemos kvalifikacijos gamybos darbus į industrinamas šalis.[154] Amerikoje iš tiesų žymiai sumažėjo apdirbamosios pramonės darbų, ypač žemos kvalifikacijos darbų, kurie kitados atviliojo juodaodžius migrantus į miestus ir sudarė stabilų pagrindinį jų užimtumo sektorių. Daugeliui naujų informacinės ekonomikos darbų reikalingas aukštasis išsilavinimas ir kalbėjimo bei bendravimo įgūdžiai, kuriuos retai kada išlavina apleistų didmiesčių rajonų mokyklos. Be to, naujieji apdirbamosios pramonės, o vis dažniau ir paslaugų sektoriaus darbai yra sutelkiami į priemiesčius, todėl sunkiau prieinami apleistų didmiesčių rajonų gyventojams. Taigi didėja neatitikimas tarp daugelio naujų darbų pobūdžio ir skurstančių juodaodžių, gyvenančių minimuose rajonuose, savybių.[155]

Vis dėlto esama ir kitų mažai mokamų darbų, ypač socialinių paslaugų bei viešajame sektoriuose. Apleistų didmiesčių rajonų moterims, tarp jų – juodaodėms, rėmimo politikos dėka jie tapo pagrindine įsidarbinimo galimybe.[156] Tačiau menko išsilavinimo juodaodžiai vyrai turi mažiau galimybių juose įsidarbinti. Maža to, dėl lėšų socialinių paslaugų sektoriui apkarpymo per pastaruosius du XX a. dešimtmečius sumažėjo užimtumas viešajame sektoriuje, o sykiu ir darbo vietų jame skaičius, o tuo metu išsilavinimo reikalavimai pretendentams padidėjo.

Taip pat esama juodų darbų nekvalifikuotųjų paslaugų srityse (pavyzdžiui, priežiūros, maisto, statybos, remonto ir eksploatacijos). Wilsono analizė nepakankamai išaiškina, kodėl juodaodžiams vyrams nelengva gauti šiuos darbus. Mano manymu, priežastis galėtų būti rasinė diskriminacija. Tačiau Wilsonas neranda tai pagrindžiančių duomenų – jis kaip tik teigia, kad, pavyzdžiui, juodaodžiai darbdaviai taip pat nenoriai priima juodaodžius vyrus iš apleistų didmiesčių rajonų. Tyrėjas nurodo du galimus veiksnius. Viena vertus, Meksikiečiai žymiai sėkmingiau verčiasi žemos kvalifikacijos paslaugų darbo rinkoje, o taip veikiausiai esą todėl, kad meksikiečiai ir kitos imigrantų grupės lengviau sutinka su mažu užmokesčiu ir sunkiu darbu diskriminacinėmis sąlygomis, kuriose jie atsiduria dėl savo pažeidžiamumo, paprastai susijusio su nelegalo padėtimi. Atrodo, kad pačių juodaodžių nusistatomi darbo ir užmokesčio standartai, virstantys skundais ir nepasitenkinimu darbu, atsigręžia prieš juos pačius potencialių jų darbdavių sąmonėje ir verčia pastaruosius galvoti apie juodaodžius vyrus iš apleistų didmiesčių rajonų kaip apie „sudėtingus darbuotojus“. Negana to, naujuose paslaugų sektoriaus darbuose neretai reikalingi bendravimo įgūdžiai, kurių skurstantys juodaodžiai, ypač vyrai, stokoja, o todėl ir jų galimybės įsidarbinti menkėja. Svarbiu, o gal net vieninteliu veiksniu aš laikyčiau tarp gyventojų plačiai paplitusį rasizmą, ypač prieš juodaodžius, kuris ir trukdo sutarti su juo-

[154] Carnoy et al. (1997).
[155] Kasarda (1990, 1995).
[156] Carnoy (1994).

daodžiais darbuotojais ne juodaodžių daugumos klientūros kontekste.[157] Nors gal ir tiesa, kad prastėjančios mokyklos neparengia menkai kvalifikuotos darbo jėgos bendravimui ir darbui su informacija naujoje paslaugų ekonomikoje, tačiau tikėtina, kad šis naujas trūkumas sąveikauja su senesniu atskirties veiksniu – tai yra rasinėmis kliūtimis, iškraipančiomis socialinę sąveiką. Aš taip pat pridurčiau, kad šeimos gyvenimo krizė ir gyvenimo bei darbo modelių gete nestabilumas labai trukdo juodaodžiams vyrams, ypač jauniems, prisitaikyti prie socialinio priimtinumo ir darbo etikos reikalavimų, vis dar lemiančių darbuotojų samdos sprendimus daugelyje verslo įmonių. Galiausiai skurdas ir šeimos krizė juodaodžių gete skatina socialinių tinklų irimą, šitaip menkindami galimybes susirasti darbą per pažintis. Wilsonas tvirtino, o Alejandras Portesas ir jo bendradarbiai įrodė,[158] kad mažumų ir imigrantų iš Meksikos bei Lotynų Amerikos patirtis yra visiškai kitokia: stipresnė jų šeimos struktūra ir socialiniai tinklai yra didelė parama ieškant darbo ir informacijos.

Dėl šių vienas kitą stiprinančių procesų formalusis darbas, – ypač vyrų, o juo labiau jaunų vyrų, – juodaodžių getų rajonuose iš esmės nyksta. Wilsonas pažymi, kad be didelių nedarbo rodiklių šiuose rajonuose, ypač tarp jaunų žmonių, esama daug suaugusiųjų, kurie pasitraukė iš darbo jėgos gretų ir net neieško darbo. Remdamasis savo tyrimų Vudlone ir Oklende (dviejuose skurstančiuose Čikagos pietinės pusės rajonuose) duomenimis, jis nurodo, kad tyrimų savaitę 1990 metais dirbo tik atitinkamai 37 ir 23 procentai suaugusiųjų.[159] Be to, dauguma skurstančių vyrų taip pat yra neįtraukti į miestų valstybinio socialinio aprūpinimo programas.[160]

Tai nereiškia, kad dauguma suaugusiųjų yra neaktyvūs ar neturi priėjimo prie pajamų šaltinių. Daugelyje skurstančių rajonų įsivyravo neformalioji ekonomika, ypač kriminalinė ekonomika: jie tampa šių veiklos formų cechais ir daro vis didesnę įtaką savo gyventojų segmentų įpročiams bei kultūrai. XX a. devintojo dešimtmečio kokaino prekybos ir vartojimo bumas juodaodžių getuose lėmė esminį lūžį daugelyje bendruomenių.[161] Gaujos tapo svarbiomis jaunimo organizavimo formomis ir elgesio modeliais.[162] Ginklai yra darbo įrankiai, savigarbos ženklai, bendraamžių pagarbos šaltiniai vienu ir tuo pačiu metu.[163] Ginklų paplitimas skatina tolesnį ginklų plitimą, nes visi suskubo gintis, ypač po to, kai policija daugelyje skurstančių rajonų nustojo rimtai rūpintis įstatymų vykdymo priežiūra.[164] Ekono-

[157] West (1993).
[158] Portes (1995); Wilson (1996).
[159] Wilson (1996: 23).
[160] Susser (1993).
[161] Bourgois ir Dunlap (1993); Bourgois (1995).
[162] Sanchez Jankowski (1991).
[163] Wilson (1996).
[164] Susser (1995).

miniai sandoriai šiuose apleistuose didmiesčių rajonuose dažnai esti susiję su kriminaline ekonomika kaip darbo ir pajamų šaltiniu, paklausą kuriančia veiklos forma ir apsaugos bei apmokestinimo neformaliojoje ekonomikoje operatyviniais daliniais. Ekonominė konkurencija neretai įgauna smurto pavidalą ir toliau griauna bendruomenės gyvenimą bei vis labiau tapatina gaujas su išlikusiais socialiniais tinklais; svarbi išimtis čia yra bendruomeninės bažnyčios. Hagedornas, baigdamas savo įžvalgią Milvokio gaujų analizę, rašo:

> „Milvokio gyventojų istorija yra šiuolaikinės didmiesčių Amerikos istorija. Mūsų tirti gaujų nariai – vyrai ir moterys – iš visų jėgų stengėsi tapti produktyviais ir laimingais suaugusiais žmonėmis, tačiau jėgos, kurioms jie neturėjo galios, atėmė iš jų ekonominį saugumą. Jaunos moterys dažniausiai laikėsi tradicinių lyčių vaidmenų ir stengėsi pasirūpinti savo šeimomis sunkinančiomis salygomis. Kas jų laukia ateityje – neaišku... Kita vertus, labiau linkę rizikuoti vyrai, praradę teisėtą darbą, kaip ir galima tikėtis, pasukdavo į narkotikų ekonomikos „aukso kasyklas". Jų elgesys buvo prognozuojamas, nes jų vertybės bei kultūrinis mentalitetas visiems mums yra žinomas – jie norėjo atsiriekti savo dalį. Pamatiniai amerikietiškosios svajonės principai tebegyvuoja mūsų miestų centrų pakampėse."[165]

Getų krizė neapsiriboja formalaus nedarbo ir neformalaus nusikalstamo darbo problema. Ji veikia ir šeimos struktūros modelius patriarchalizmo krizės, kurią nagrinėjau II tomo 4 skyriuje, kontekste. Vienišų tėvų ir nesantuokinių kūdikių gausėjimo tendencijos jokiu būdu nėra susijusios vien tik su skurdu ar afroamerikiečių kultūra. 1993 metais Amerikoje 27 procentai visų vaikų iki 18 metų gyveno su vienu iš tėvų, tokių buvo 21 procentas visų baltaodžių vaikų, 32 procentai Lotynų Amerikiečių kilmės vaikų ir 57 procentai juodaodžių vaikų. Nuo 1980 iki 1992 metų nesantuokoje gimusių juodaodžių padaugėjo 9 procentais, tačiau baltaodžių padaugėjo stulbinamai – net 94 procentais.[166] Tokį skirtingą padidėjimą iš dalies lėmė tradiciškai didelis ne santuokoje gimstančių afroamerikiečių skaičius. Juodaodžių šeimos krizė ilgą laiką buvo pagrindinis sociologų ir socialinės politikos kūrėjų argumentas. Tačiau taip pat galima tvirtinti, kad, užuot šią juodaodžių šeimos krizę vertinus kaip socialinės deviacijos simptomą, ją galima būtų vertinti kaip novatoriškus juodaodžių moterų mėginimus tapti savo gyvenimo šeimininkėmis ir nemaldauti vyrų didesnės atsakomybės. Kad ir kokios istorinės ir kultūrinės priežastys lemtų miestuose gyvenančių afroamerikiečių patriarchalinės šeimos silpnumą, žvelgiant iš istorinės perspektyvos šis modelis atrodo kaip daugelį amerikiečių, taip pat ir daugelį žmonių visame pasaulyje aplankysiančių laikų šauklys (žiūrėkite II tomo 4 skyrių).

[165] Hagedorn ir Macon (1998: 208).
[166] Wilson (1996: 87).

Wilsonas nurodė daugelį veiksnių, kurie prisidėjo prie to, kad daugumą šeimų su vaikais skurstančiuose juodaodžių rajonuose išlaiko vienišos moterys. Pirma, jauniems juodaodžiams vyrams trūksta galimybių įsidarbinti, todėl jų pajamos tampa neprognozuojamos, o tai silpnina jų gebėjimą įsipareigoti. Aš taip pat pridurčiau, kad atsižvelgiant į didelę geto jaunimo riziką patekti į kalėjimą, susižeisti ar net žūti, kai kada atsakinga nuostata būtų nekurti šeimos, jei mažų mažiausiai neaišku, ar bus įstengta ja pasirūpinti. Antra, Wilsonas, remdamasis savo komandos etnografiniais tyrimais, parodė, kad tirtuose juodaodžių rajonuose tarp jaunų moterų ir vyrų tvyrojo didžiulis nepasitikėjimas ir net priešiškumas. Vienintelis mano perspėjimas dėl šio nepaprastai svarbaus pastebėjimo būtų tas, kad panašių rezultatų būtų galima sulaukti ir atliekant vidurinės klasės baltaodžių didžiuosiuose metropolių rajonuose tyrimus. Vis dėlto skirtumas būtų tas, kad daugelis jaunų afroamerikiečių moterų tvirtai laikosi nuostatos netekėti ir susilaukti vaikų ne santuokoje. Wilsonas, sutikdamas su Drake'o ir Caytono klasikinio juodaodžių geto tyrimo išvadomis,[167] teigia, kad tokią nuostatą galėjo suponuoti ekonominės naudos ir su santuoka susijusių socialinio mobilumo lūkesčių stoka, kitaip nei baltaodžių vidurinės klasės santuokų modeliuose. Neturėdamos jokios akivaizdžios ekonominės ar socialinės naudos iš santuokos, tik įsisenėjusį nepasitikėjimą vyrų gebėjimu įsipareigoti, neturtingos juodaodės moterys neturi didelio akstino tekėti ir užsikrauti vyrų problemas greta savo pačių. 1993 metais 9 procentai Amerikos vaikų gyveno su vienu iš niekuomet nesusituokusių tėvų; tarp juodaodžių vaikų tokių buvo 31 procentas, o tarp skurstančių juodaodžių – dar daugiau. Wilsono duomenys rodo, kad Čikagos apleistuose rajonuose beveik 60 procentų juodaodžių suaugusiųjų nuo 18 iki 44 metų amžiaus niekuomet nebuvo susituokę, o iš juodaodžių tėvų, gyvenančių labai skurdžiuose rajonuose, tik 15,6 procento buvo susituokę.[168] Kodėl juodaodės moterys, ypač labai jaunos moterys, vis dar apsisprendžia turėti vaikų? Pirmiausia tai yra savigarbos, pagarbos užsitarnavimo, tapimo kažkuo svarbiu savo socialinėje aplinkoje reikalas, be to, tai leidžia turėti kažką savo ir įgyti apčiuopiamą gyvenimo tikslą. Nors dauguma paauglių nėštumo atvejų yra meilės ir sekso, negalvojant apie pasekmes, padariniai, tačiau sprendimą gimdyti paprastai lemia noras tapti tikra moterimi, kuris nurungia menkas galimybes įgyti išsilavinimą ar pelningą darbą gyvenimo gete sąlygomis.[169] Nedaug faktų patvirtina konservatorių argumentą, kad socialinio aprūpinimo sąlygos, skirtos padėti vienišoms motinoms ir jų vaikams, skatina moteris tapti vienišomis motinomis.[170] Vis dėlto, kai tik jos vienos susilaukia vaikų,

[167] Drake ir Cayton (1945).
[168] Wilson (1996: 89).
[169] Plotnick (1990).
[170] Wilson (1996: 94–95).

– iš esmės asmeniniais sumetimais, – joms tampa vis sunkiau išsivaduoti iš socialinio aprūpinimo spąstų.[171] Taip atsitinka todėl, kad joms prieinami darbai yra labai menkai mokami ir joms niekaip nepavyksta padengti vaikų auginimo, transporto, būsto ir sveikatos priežiūros išlaidų (o jų dauguma darbdavių paprastai nepadengia) iš savo darbo užmokesčio. Kad ir kaip sunku būtų gyventi iš socialinių pašalpų, tačiau tai vis vien yra geresnė alternatyva nei darbas, ypač jei kalbėtume apie vaikų sveikatos priežiūrą. 1997 metų sausį įsigalioję gerokai sumažinti socialinių išmokų vienišoms motinoms tarifai tikriausiai turės žiaurių padarinių skurstančioms moterims bei jų vaikams ir toliau blogins gyvenimą neturtinguose rajonuose.

Kai daugelis jaunų vyrų neturi nei darbo, nei šeimos, o neretai tik galimybes veikti kriminalinėje ekonomikoje, jų darbo etika ir darbo modeliai vargu ar gali tenkinti potencialių darbdavių lūkesčius. Tai iš esmės sustiprina išankstiniais prietarais grįstą požiūrį į juodaodžių vyrų iš apleistų didmiesčių rajonų įdarbinimą ir galiausiai nulemia jų likimą. Taigi, egzistuoja sąsaja tarp juodaodžių vyrų nedarbo ir skurdo, tačiau ši sąsaja yra pažymėta rasine diskriminacija ir jų įniršiu prieš šią diskriminaciją.

Erdvinė struktūra lemiamai sąveikauja su mano jau nagrinėtais ekonominiais, socialiniais bei kultūriniais procesais. Segregaciją miestuose stiprina didėjantis atotrūkis tarp srautų erdvės logikos ir vietų erdvės logikos, kurias nurodžiau kaip būdingas tinklaveikos visuomenei (I tomas, 6 skyrius). Getą kaip vietą vis labiau izoliuoja skurdas ir marginalizacija.[172] Lemiamas veiksnys šiuo atžvilgiu yra daugelio miesto juodaodžių šeimų kilimas socialinės padėties laipteliais. Politikos, švietimo, rėmimo programų ir jų pačių pastangomis jis padėjo joms išsikovoti vietą visuomenėje. Dauguma jų išsikraustė iš apleistų didmiesčių rajonų, kad apsaugotų savo vaikus nuo sistemos, kuri reprodukuoja socialinę atskirtį ir stigmatizaciją. Tačiau išsigelbėję patys už savo nugaros jie paliko daugumą iš trečdalio skurstančių juodaodžių (ir daugiau kaip 40 procentų juodaodžių vaikų) įkalintus yrančiose geto struktūrose – šiandien jie sudaro vargingiausią Amerikos gyventojų segmentą. Be to, srautų erdvės suformavimas telekomunikacijų ir transporto dėka, siekiant susieti vertingas vietas į ne gretimumu grįstą struktūrą, leido pertvarkyti metropolių rajonus pagal pasirinktinai nustatytas sąsajas tarp strategiškai lokalizuotų veiklos formų, apeinant nepageidaujamas teritorijas ir paliekant jas pačias sau. Pirma priemiesčių plėtra, paskui miestų išsidriekimas ir „miesto-palydovo" (*Edge City*) periferinių mazgų susiformavimas (žiūrėkite I tomo 6 skyrių) įgalino metropolį visiškai atskirti apleistų didmiesčių rajonų getus nuo jų funkcijų ir prasmių, atsiejant erdvę ir visuomenę pagal urbanistinio dualizmo ir socialinės atskirties

[171] Susser ir Kreniske (1987).
[172] Wacquant (1996).

logiką.[173] Neturtingų juodaodžių erdvinė izoliacija atkartojo didėjantį jų atskyrimą nuo formaliosios darbo rinkos, sumažino jų lavinimosi galimybes, nuskurdino jų gyvenamąją ir miesto aplinką, paliko jų rajonus nusikalstamoms gaujoms viešpatauti ir dėl simbolinių sąsajų su nusikalstama veikla, smurtu bei narkotikais panaikino jų politinio pasirinkimo teisę. Apleistų Amerikos didmiesčių rajonų getai, ypač juodaodžių getai, tapo žemiškojo pragaro, skirto pavojingoms, nieko nevertoms nuskurdėlių klasėms bausti, dalimi. O kadangi šiuose rajonuose auga didelė juodaodžių vaikų dalis, Amerika sistemingai atgamina savo giliausią socialinės atskirties, rasinio priešiškumo ir tarpasmeninio smurto struktūrą.

Kai varguomenė keliauja į pragarą

Kraštutinė socialinė atskirtis yra fizinis bei institucinis visuomenės segmento izoliavimas kalėjime arba teisingumo sistemos priežiūros įstaigose – lygtinio nuteisimo ar lygtinio atleidimo nuo bausmės forma. Amerika susikūrė abejotiną reputaciją kaip šalis, pirmaujanti pasaulyje pagal įkalintų gyventojų rodiklius. Sparčiausiai šie rodikliai ėmė didėti nuo 1980 metų – tuomet jie ėmė gerokai viršyti istorines tendencijas (žr. piešinį 2.9). 1996 metų sausio 1 dieną beveik 1,6 milijono žmonių buvo įkalinimo įstaigose (vietos, valstijų ar federacinėse) ir dar 3,8 milijono – lygtinai nuteisti arba lygtinai atleisti nuo bausmės. Taigi, iš viso 5,4 milijono žmonių, arba 2,8 procento visų suaugusiųjų, buvo pataisos sistemos priežiūroje. Nuo 1980 metų, vidutiniškai padidėdamas po 7,4 procento per metus, šis skaičius išaugo beveik trigubai (žr. piešinį 2.10). Kalinių ir visų gyventojų skaičiaus santykis 1996 metais buvo toks: 100 000 JAV gyventojų teko 600 kalinių. Per dešimt metų šis skaičius padidėjo dvigubai. 1996 metais federaciniai kalėjimai veikė 26 procentais, o valstijų kalėjimai – 14–25 procentais viršydami savo pajėgumus.[174]

Kalėjimų gyventojai nevienodai pasiskirstę pagal visuomeninę ir etninę padėtį: 1991 metais 53 procentai kalinių buvo juodaodžiai ir 46 procentai – baltaodžiai, o XX a. dešimtąjį dešimtmetį juodaodžių skaičius toliau didėjo. Ispanakalbiai sudarė 13 procentų kalinių ir 14 procentų areštuotųjų. Juodaodžiams taip pat teko 40 procentų myriop nuteistų kalinių. Įkalintų juodaodžių ir baltaodžių santykis 1990 metais buvo 6,44. Faktai rodo, kad taip daugiausia atsitiko dėl diskriminacijos skiriant bausmes bei prevencinio kalinimo, o ne dėl įvykdytų nusikaltimų dažnio ar ypatumų.[175] Jei kalbėtume apie lygtinai atleistus nuo bausmės suaugusiuosius, tai 1995 metais 49 procentai iš jų buvo juodaodžiai ir 21 procentas – ispanakalbiai.[176]

[173] Mollenkopf ir Castells (1991).
[174] Department of Justice (1996); Gilliard ir Beck (1996).
[175] Tonry (1995).
[176] Department of Justice (1996).

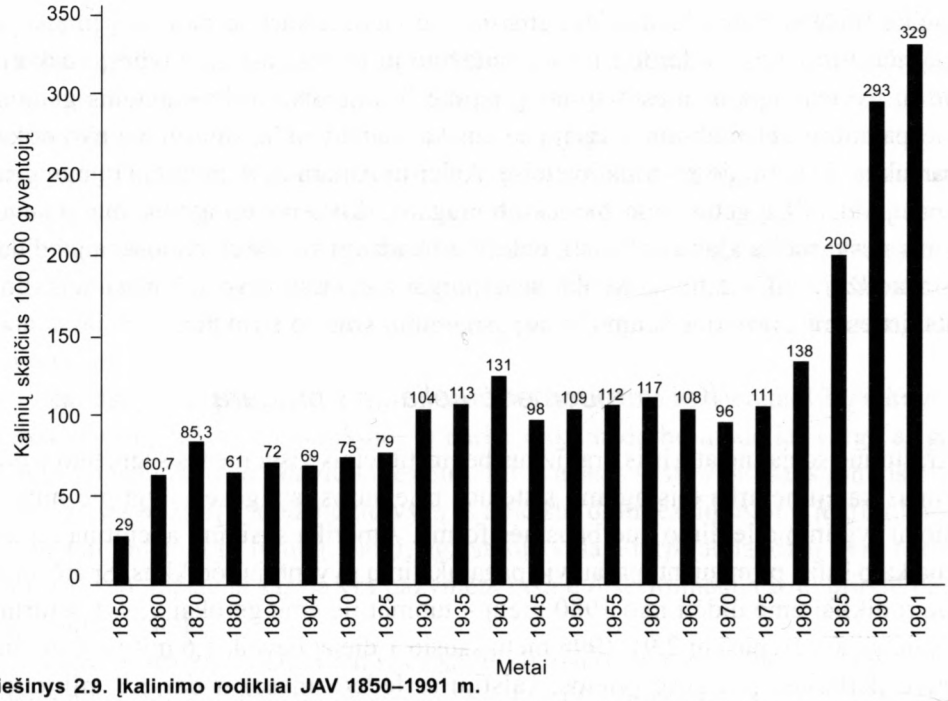

Piešinys 2.9. Įkalinimo rodikliai JAV 1850–1991 m.

Šaltiniai: Margaret Werner Calahan, *Historical Corrections Statistics*, 1850–1984 (Rockville, MD: Westat, 1986); Bureau of Justice Statistics, *Sourcebook of Criminal Justice Statistics, 1991* (Washington, DC: US Department of Justice, 1992); Bureau of Justice Statistics, *Prisoners in 1991* (Washington, DC: US Department of Justice, 1992), parengė Gilliardas ir Beckas (1996).

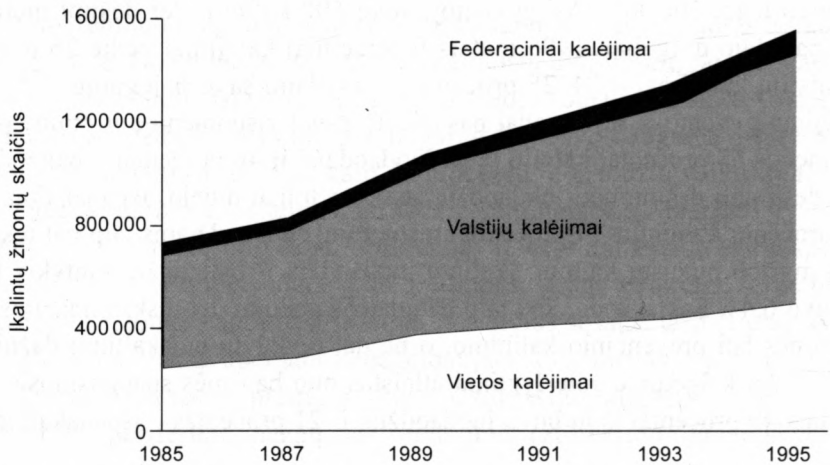

Piešinys 2.10. Valstijų, federaciniuose bei vietos kalėjimuose įkalintų žmonių skaičius JAV 1985–1995 m. (nurodyti skaičiai apima suimtuosius, kalinčiuosius vietos kalėjimuose dėl kalėjimų perpildymo ir kitur, kaip, pvz., gydymo centruose, prižiūrimus kalinius. 1994 ir 1995 m. rodikliai neapima asmenų, prižiūrimų ne įkalinimo įstaigose. Bendras skaičius žmonių, patekusių į valstijų, federacinę ir vietos jurisdikciją, tenkantis 100 000 JAV gyventojų)

Šaltinis: Bulletin of the US Bureau of Justice Statistics, August 1996.

O dabar smulkiau panagrinėkime įkalinimo sistemos raidą Kalifornijoje – valstijoje, išsiskiriančioje tuo, kad joje yra didžiausias kalinių kontingentas Jungtinėse Valstijose.[177] Nuo 1980 iki 1991 metų kalinių skaičius šioje valstijoje padidėjo keturis kartus. XX a. dešimtojo dešimtmečio viduryje 100 000 žmonių iš viso teko 626 kaliniai, o tai buvo beveik dvigubai daugiau, negu PAR ar Rusijoje. Kalinčių baltaodžių buvo 215 iš 100 000, o juodaodžių – 1951 iš tiek pat gyventojų. Dešimtąjį dešimtmetį Kalifornijoje maždaug keturi iš dešimties jaunų afroamerikiečių vyrų buvo vienaip ar kitaip prižiūrimi baudžiamosios sistemos. Šie skaičiai dar labiau pritrenkiantys, palyginus juos su koledže besimokančių afroamerikiečių skaičiumi. Dešimtojo dešimtmečio pradžioje Kalifornijoje 27 707 afroamerikiečių studentų lankė ketverių metų trukmės koledžo kursus, o 44 792 buvo kalinami. 1996 metais Kalifornijos pataisos departamentas pranešė, kad jo kalėjimai veikė 194 procentų pajėgumu ir apskaičiavo, kad, turint galvoje didėjantį įkalintųjų skaičių, iki 2005 metų reikėtų pastatyti 24 naujus kalėjimus. Prognozuota, kad 1996 metais kalinių skaičius sudarys 256 procentus įkalinimo įstaigų pajėgumo juos apgyvendinti. Sistema buvo visiškai pajungta baudimui ir prevenciniam sulaikymui. Reabilitacija kaip įkalinimo tikslas buvo išbraukta iš Kalifornijos baudžiamojo kodekso dar 1977 metais.[178]

Irwinas, Austinas, Tonry'is, Welchas ir Mergenhagen,[179] greta kitų, sudarė tikslų kalėjimo gyventojų profilį, išaiškino jų įkalinimo priežastis ir socialines pasekmes. Jie nustatė, kad dauguma nusikaltėlių nenaudojo smurto. 1990 metais 28 procentai nuteistųjų buvo pasodinti už lygtinio atleidimo nuo bausmės sąlygų nevykdymą, du trečdaliai – už techninius lygtinio paleidimo sąlygų pažeidimus, tačiau ne už nusikaltimus. Iš 68 procentų tų, kuriems teismas paskelbė kaltinamąjį nuosprendį, maždaug 70 procentų buvo nuteisti už nesmurtinius nusikaltimus (įsilaužiamąsias vagystes, narkotikų laikymą ar platinimą, plėšimus, viešosios tvarkos pažeidimus). 1993 metais 26 procentai nuteistųjų buvo įkalinti už nusikaltimus, susijusius su narkotikais, nors 1980 metais tokių buvo tik 8 procentai. Tuo tarpu nuteistųjų už smurtinius nusikaltimus (tarp jų – plėšimus) sumažėjo nuo 57 iki 45 procentų.[180] Savo tyrime Irwinas ir Austinas išaiškino, kad dauguma nusikaltimų buvo „žymiai smulkesni, negu apie juos įprasta manyti. Tokį jų įvaizdį skatina tie, kurie nusikaltimą pateikia kaip sensaciją... Apleistuose mūsų didmiesčių rajonuose daugėja jaunų vyrų, – daugiausia ne baltųjų, – kurie įsivelia į nekvalifikuotus, smulkius nusikaltimus, nes neturi galimybių gyventi perspektyvų, teikiantį pasitenkinimą įprastą gyvenimą."[181] Iš tikrųjų 64 procentai kalinių neturi

[177] Hewitt et al. (1994); Koetting ir Schiraldi (1994); Schiraldi (1994); Connolly et al. (1996).
[178] Connolly et al. (1996).
[179] Irwin (1985); Irwin ir Austin (1994); Tonry (1995); Welch (1994, 1995); Mergenhagen (1996).
[180] Mergenhagen (1996).
[181] Irwin ir Austin (1994: 59–60).

formalaus vidurinio išsilavinimo, dauguma yra „neišsilavinę, nekvalifikuoti (tiek nusikalstamoje, tiek ir kitoje veikloje) bei labai neorganizuoti asmenys".[182] Baudžiamojo teisingumo sistemos akiratyje sparčiai daugėjo nepilnamečių. 1991 metais jų buvo 600 000; 100 000 iš jų sėdėjo kalėjimuose ir nepilnamečių kardomosiose įstaigose. Moterys sudaro tik 6 procentus kalinių, tačiau jų skaičius gerokai padidėjo nuo 1980 metų, kuomet jų buvo 4 procentai; 6 procentai iš jų patenka į kalėjimus nėščios. Dauguma kalinių yra tėvai: 78 procentai moterų ir 64 procentai vyrų turi vaikų iki 18 metų. Akivaizdu, jog tai labai naudinga telefono ryšio bendrovėms, nes už norinčių palaikyti ryšį su savo vaikais kalinių skambučius moka tie, kuriems skambinama. Kaip pranešama viename *The Wall Street Journal* straipsnyje, iš vieno kalėjimo telefono galima uždirbti net 15 000 JAV dolerių per metus. Be to, kalėjimai yra pavojingos vietos: juose klesti narkomanija ir smurtas, vadovauja gaujos, į kurias kartais būna įtraukiami ir kalėjimų prižiūrėtojai. Sveikata yra pagrindinė problema. Trečdalis valstijų kalėjimuose bausmę atliekančių asmenų dalyvauja gydymo nuo narkotikų programose. Ir beveik 3 procentai valstijų kalinių yra užsikrėtę ŽIV arba serga AIDS. Tuberkuliozės paplitimas yra keturiskart didesnis, negu tarp visų šalies gyventojų, o maždaug ketvirtadalis kalinių turi kokį nors klinikinį psichikos sutrikimą.[183]

Kalėjimo visuomenė atgamina ir skatina nusikalstamumo kultūrą, todėl visų atsidūrusiųjų kalėjime socialinės integracijos galimybės gerokai sumažėja – tiek dėl socialinės stigmos, tiek ir dėl psichologinių traumų. Irwino ir Austino teigimu, „kalėjimai tapo tikrais žmonių sandėliais – neretai sausakimšais, kupinais smurto ir žiaurumo".[184] Ir tai dar mokesčių mokėtojams kainuoja labai brangiai: apie 39 000 JAV dolerių per metus už vieną kalinį. Kaip byloja sena kriminologų patarlė, „brangiau kainuoja nusiųsti jauną žmogų į kalėjimą (*jail*), negu į Jeilį (*Yale*)". XX a. dešimtąjį dešimtmetį Kalifornijos valstija savo kalėjimams lėšų išleidžia ne mažiau, negu mokymo sistemai (kiekvienam tenka maždaug po 9 procentus valstijos biudžeto).

Daugelis tyrimų parodė, kad baudimas turi nedidelį poveikį tikrajam nusikalstamumo plitimui.[185] Pasak Niujorko pataisos įstaigų asociacijos direktoriaus Roberto Gangi'o, „statyti vis daugiau kalėjimų kovai su nusikalstamumu tolygu įrenginėti vis daugiau kapinių kovai su mirtina liga".[186] Vis dėlto masinis bausmių už visuomeninės tvarkos pažeidimus taikymas turi didžiulį poveikį, toli gražu neapsiribojantį jo instrumentine paskirtimi būti atgrasymo nuo nusikalstamumo priemone: jis pažymi socialinės atskirties ribas taip, kad atskirtieji patys tampa

[182] Irwin ir Austin (1994: 143).
[183] Mergenhagen (1996).
[184] Irwin ir Austin (1994: 144).
[185] Roberts (1994); Lynch ir Paterson (1995).
[186] Cituojama pagal Smolowe (1994: 55).

kalti dėl savo keblios padėties, galimą jų maištavimą padaro neteisėtą ir izoliuoja socialines problemas specialiai tam sukurtame pragare. Gausaus jaunų varguomenės vyrų būrio pavertimą pavojinga klase laisvai galima traktuoti kaip naujos Amerikos dilemos informacijos amžiuje išraišką.

Globalizacija, žiaurus išnaudojimas ir socialinė atskirtis: vaikų požiūris

Jei dar liko kokių nors abejonių dėl to, kad pagrindinė darbo jėgos problema informacijos amžiuje yra ne darbo pabaiga, o darbuotojų padėtis, tai jas galutinai išsklaido nežaboto mažai mokamo vaikų darbo išnaudojimo protrūkis per praėjusį XX a. dešimtmetį. Pasak Tarptautinės darbo organizacijos (TDO) pranešimo, paskelbto 1996 metų lapkričio mėnesį,[187] silpnai išvystytose šalyse apie 250 milijonų vaikų nuo 5 iki 14 metų amžiaus dirbo už užmokestį; 120 milijonų iš jų – visą darbo dieną. Dėl patobulintos metodologijos šie skaičiavimai, į kuriuos pirmą kartą buvo įtraukti vaikai nuo 5 iki 10 metų amžiaus, ankstesnius skaičiavimus padidino dvigubai. Maždaug 153 milijonai šių vaikų gyveno Azijoje, 80 milijonų – Afrikoje, o 17,5 milijono – Lotynų Amerikoje. Vis dėlto Afrikoje vaikų darbas yra labiausiai paplitęs: čia dirba apytiksliai 40 procentų vaikų nuo 5 iki 14 metų amžiaus. 1995 metų TDO atliktas vaikų darbo Ganoje, Indijoje, Indonezijoje ir Senegale tyrimas parodė, kad 25 procentai visų vaikų nuo 5 iki 14 metų amžiaus buvo įtraukti į ekonominę veiklą ir kad 33 procentai vaikų nelankė mokyklos. TDO taip pat praneša, kad vaikų darbas labai išplito Rytų Europos ir Azijos šalyse, pereinančiose į rinkos ekonomiką.[188] Nors dauguma dirbančių vaikų telkiasi silpnai išvystytose šalyse, tačiau šis reiškinys plinta ir pirmaujančiose kapitalistinėse šalyse, ypač Jungtinėse Valstijose, kuriose greito maisto užkandinės klesti dėl paauglių darbo, o kitos prekybos formos – tarkime, prekyba saldainiais – seka joms įkandin. 1992 metais JAV darbo departamentas užfiksavo 19 443 vaikų darbo įstatymo pažeidimo atvejus, o tai yra dvigubai daugiau nei 1980 metais. Be pagrindinės kaltininkės – greito maisto pramonės – pranešama ir apie imigrantų vaikus, nelegaliai dirbančius Manheteno siuvimo fabrikuose, Bronkso statybvietėse ar Teksaso, Kalifornijos bei Floridos fermose. Nacionalinis darbo saugos institutas apskaičiavo, kad kiekvienais metais darbe žūsta 300 vaikų, o 70 000 yra sužalojami. Dumaine'as, remdamasis ekspertais, vaikų darbo plitimą Amerikoje aiškina prastėjančiomis darbininkų klasės gyvenimo sąlygomis bei nelegalios migracijos plėtra.[189] Lavalette'as pastebėjo, kad vaikų darbas taip pat plinta ir Didžiojoje Britanijoje. Jis remiasi tyrimais, teigiančiais, kad mokyklinio amžiaus vaikai nuo 13 iki 16 metų – 80 procentų mergaičių ir 69 procentai berniukų – kaip nors uždar-

[187] ILO (1996).
[188] ILO (1996: 7–8).
[189] Dumaine (1993).

biavo. Birmingeme atlikta 1827 vidurinės mokyklos moksleivių nuo 10 iki 16 metų apklausa parodė, kad 43,7 procento jų ką nors dirbo arba neseniai turėjo darbą.[190] Jis teigia, kad „visi esami tyrimai apie vaikų darbą ne visą dieną brandžiose ekonomikose, nors jų nėra daug, rodo, jog vaikų įdarbinimas yra plačiai paplitusi veikla, vykdoma už menką atlygį ir prastomis darbo sąlygomis".[191] Statistika negali užfiksuoti daugybės vaikų, – tiek ekonomiškai stipriose, tiek ir silpnai išvystytose šalyse, – įtrauktų į pajamas teikiančias veiklos formas, susijusias su kriminaline ekonomika, ypač narkotikų prekyba, smulkiomis vagystėmis ir organizuotu elgetavimu.[192] Daugelis vaikų atsiduria gatvėje būtent dėl tokios veiklos. Tyrimai Brazilijoje, kurios miestai, ypač Rio de Žaneiras, buvo išskirti kaip ryškiausias tūkstančių gatvėse gyvenančių vaikų pavyzdys, rodo, kad faktiškai dauguma jų dienos pabaigoje grįžta į savo vargingus namus, nešini menkomis pajamomis savo šeimoms. 1989 metų gatvės vaikų apklausa Rio parodė, kad tik 14,6 procento jų gyveno gatvėje patys vieni, be savo šeimų, ir kad 80 procentų iš jų buvo narkomanai. Kiti 13,6 procento buvo benamiai, tačiau gyveno gatvėje kartu su savo šeimomis; 21,4 procento gyveno savo šeimų namuose ir dirbo gatvėse prižiūrimi savo šeimų. Dauguma (50,5 procento) palaikė ryšius su savo šeimomis, tačiau dirbo gatvėje savarankiškai ir kartais ten pernakvodavo. Tačiau visoms šioms kategorijoms grėsė didelis smurto ir mirties pavojus – neretai nuo „tvarkos prižiūrėtojų" ir policininkų, užsiėmusių „gatvių valymu", rankų.[193] Pedrazzinis ir Sanchezas praneša, kad panaši yra ir „malandros" (blogų berniukų) padėtis Karakase.[194]

Pasak TDO, vaikai dirba įvairiausius darbus, kurių daugelis – labai pavojingi.[195] Be gerai žinomo patiesalų ir kilimų audimo pramonės pavyzdžio – ši eksporto pramonė Indijoje ir Pakistane plačiai naudoja vaikų darbą – vaikai darbuojasi ir Indijos žalvario dirbinių pramonėje, Pakistano plytų gamybos fabrikuose, Pietryčių Azijos Muro-ami žūklėje (taip pat žūklėje atviroje jūroje), pesticidais užkrėstose Šri Lankos plantacijose, nuodingųjų garų prisotintose Egipto, Filipinų ir Turkijos remonto bei medžio dirbtuvėse, nedidelėse Afrikos, Azijos ir Lotynų Amerikos kasyklose ir galiausiai namų ruošos pagalbininkais milijonuose namų, kur jiems neretai tenka patirti smurtą. Indonezijoje namų ruošos pagalbininkais dirba 5 milijonai vaikų, o Šri Lankoje – pusė milijono. Venesueloje 60 procentų mergaičių nuo 10 iki 14 metų amžiaus darbuojasi namų ruošos srityje. Didelė dalis į namų ruošos darbus įtrauktų vaikų yra labai jauni: 24 procentai Bangladeše ir 26 procentai Venesueloje buvo jaunesni nei 10 metų. Šie namų ruošos darbi-

[190] Lavalette (1994: 29–31).
[191] Lavalette (1994: 1).
[192] Hallinan (1994); Pedrazzini ir Sanchez (1996).
[193] Rizzini (1994).
[194] Pedrazzini ir Sanchez (1996).
[195] ILO (1996).

ninkai triūsia net po 10–15 valandų per parą. Tyrimai patvirtina tai, ką TDO įvardijo kaip „keliančius didelį nerimą fizinio, psichinio ir seksualinio paauglių ir jaunų moterų, dirbančių namų ruošos pagalbininkais, išnaudojimo faktus".[196]

Globalinio turizmo – pramonės šakos, kurioje darbuojasi maždaug 7 procentai visos pasaulio darbo jėgos, – sparti plėtra taip pat yra vienas iš pagrindinių vaikų darbo išnaudojimo šaltinių.[197] Kadangi ši pramonės šaka reikalauja daug darbo jėgos, o jos veikla yra sezonė ir nereguliari, tai ji sudaro palankias sąlygas įdarbinti lanksčią, pigią darbo jėgą, o tokia darbo jėga yra vaikai. Ji siūlo darbą pasiuntinukams, padavėjoms, kambarinėms, mokesčių už važiavimą rinkėjams viešuosiuose taksi, masažuotojoms, registratoriams, „svečių priėmėjams", teniso kamuoliukų surinkėjams, patarnautojams žaidžiant golfą, kurjeriams, arbatos ir užkandžių padavėjams, šezlongų ir stiklinių prižiūrėtojams paplūdimiuose ir taip toliau. Užmokestis yra nepaprastai mažas: Maggie Black atlikti tyrimai Akapulke, Meksikoje, parodė, kad vaikai nuo 7 iki 12 metų amžiaus dirbo gėrimų padavėjais be jokio užmokesčio, išskyrus arbatpinigius ir nedidelius komisinius nuo kiekvieno patiekto gėrimo.[198] Pranešimai iš kitų šalių patvirtina tą patį.

Kai kada vaikai yra įtraukiami į baisius darbus. Tarkime, skurdo kamuojamame, pilietinių karų draskomame Kabule 1996 metais daugelis vaikų, kad padėtų savo šeimoms, vertėsi pelninga žmonių kaulų vagiliavimo ir kontrabandos veikla. Šiuos kaulus jie iškasdavo kapinėse, užmaskuodami sumaišydavo su šunų, karvių ir arklių kaulais ir parduodavo juos tarpininkams, kurie juos gabendavo į Pakistaną – čia jie naudojami valgomojo aliejaus, muilo, vištų pašaro ir sagų gamyboje. Šia veikla besiverčiantys vaikai uždirbdavo maždaug po 12 dolerių per mėnesį, o tai yra triskart daugiau nei gaudavo valstybės tarnautojas Talibano valdomame Afganistane.[199]

Ypač išnaudotojiškas vaikų darbas yra baudžiavinis darbas (*bonded labor*). 1996 metų TDO pranešime rašoma: „Vergovė neišnyko. Visuomenės nenori pripažinti, kad ji vis dar jose gyvuoja, tačiau iš TDO pranešimų galima spėti, kad daugelis vaikų daugelyje pasaulio šalių yra patekę į vergovę. Iš visų dirbančių vaikų šiems gresia didžiausias pavojus."[200] 1994 metų JAV darbo departamento tyrimas teigia:

> „Indijoje, kurioje pačiais kukliausiais skaičiavimais baudžiavos jungą tempia mažiausiai 3 milijonai suaugusiųjų ir vaikų, asmuo į vergovę dėl skolų patenka tuomet, kai jam prireikia paskolos, tačiau negalėdamas pasiūlyti kito užstato, jis už-

[196] ILO (1996: 15).
[197] Black (1995).
[198] Black (1995).
[199] *The New York Times Magazine*, January 12, 1997: 30–32
[200] ILO (1996: 15).

stato savo arba kieno nors kito jam pavaldaus darbo jėgą kaip garantiją už skolą... Vis dažniau pranešama apie baudžiavinį vaikų darbą Indijos paslaugų ir gamybos sektoriuose... Kai kuriose šalyse verbuotojai „šukuoja" provincijas, ieškodami tėvų, kuriems sumokėję galėtų pasiimti jų vaikus darbui fabrikuose. Pavyzdžiui, Tailande daugelis dirbančių vaikų yra kilę iš skurdo kamuojamų šiaurės rytų regionų, parduoti savo tėvų arba tapę baudžiauninkais už skolas. Nesąžiningos „įdarbinimo agentūros" neretai tarpininkauja tokiuose susitarimuose ir pristatyto vaikus darbui tokiose pramonės šakose, kaip krevečių gliaudymas ar prostitucija. Filipinuose dviejų atskirų reidų į sardinių konservavimo fabriką metu buvo rasta vos vienuolikos metų amžiaus vaikų, pildančių skardines žuvų gabaliukais, kad galėtų sumokėti skolas darbo jėgos verbuotojams."[201]

Šiame pranešime gausu pavyzdžių iš daugelio šalių, faktais patvirtinančių baudžiavinį vaikų darbą. Kitas JAV darbo departamento pranešimas pateikia gausybę medžiagos apie priverstinį ir vergišką vaikų darbą komerciniame žemės ūkyje, taip pat apie darbo su cheminėmis trąšomis ir pesticidais žalingus padarinius.[202]

Kodėl taip paplito vaikų darbas? Pirmiausia tai lėmė tuo pat metu vykstantys skurdo gilėjimas ir ekonominės veiklos globalizacija. Į prasimaitinimą orientuotų ekonomikų krizė ir plačių gyventojų segmentų nuskurdinimas, apie kuriuos jau kalbėjome, verčia šeimas ir jų vaikus griebtis įvairiausių išlikimo strategijų: nebelieka laiko mokymuisi, nes šeimai reikia turėti kiek galima daugiau maitintojų ir reikia dabar pat. Būtinybės genamos šeimos kartais atiduoda vaikus į baudžiavinį darbą ar pasiunčia juos į gatvę. Tyrimai parodė, kad didelė šeima turi įtakos vaikų darbui. Kuo daugiau vaikų, tuo didesnė tikimybė, kad šeimoje jie bus surūšiuoti: vieni eis į mokyklą, o kiti – į gatvę. Vis dėlto tie patys tyrimai rodo, kad šeimos dydžio poveikis vaikų darbui yra žymiai mažesnis šalyse bei regionuose, kuriuose labiau išplėtota socialinės rūpybos politika.[203]

Kita vertus, ekonominės veiklos globalizacija sudaro sąlygas gerokai pasipelnyti iš vaikų darbo, naudojantis skirtumu tarp išlaidų dirbančiam vaikui silpnai išvystytose šalyse ir prekių bei paslaugų kainų turtingose rinkose. Tokia padėtis neabejotinai susiklostė tarptautinėje turizmo industrijoje. Prabangios paslaugos, kurias vidutines pajamas gaunantys turistai išgali įsigyti daugelyje „tropikų rojaus" kampelių, daugiausia yra paremtos žiauriu vietinės darbo jėgos, taip pat ir daugelio vaikų, išnaudojimu. Tai patvirtino Black tyrimai.[204] Tačiau 1996 metų TDO pranešime teigiama, kad darbo jėgos sąnaudos nebūtinai yra pagrindiniai

[201] US Department of Labor (1994: 19).
[202] US Department of Labor (1995).
[203] Grootaert ir Kanbur (1995).
[204] Black (1995).

vaikų samdos veiksniai. Tarkime, Indijoje vaikų darbas leidžia sutaupyti vos 5 procentus galutinės apyrankių kainos ir nuo 5 iki 10 procentų – kilimų kainos. Tuomet kam reikia samdyti vaikus? Pasak šio pranešimo, „svarbiausia tai, kur yra pelnomasi iš vaikų darbo. Pavyzdžiui, kilimų audimo pramonėje tiesiogiai pelnosi staklių savininkai, vadovaujantys audimo procesui. Tokių yra daug ir paprastai tai esti neturtingi smulkieji rangovai. Jie dirba už itin mažą pelno maržą, tačiau naudodamiesi vaikų darbu savo menkas pajamas gali padidinti net dvigubai."[205] *Pramonės lankstumą ir pelningumą lemia smulkiųjų gamintojų ir stambių įmonių, eksportuojančių į turtingas rinkas, neretai tarpininkaujant didmeninės prekybos atstovams ir didelėms universalinėms parduoduvėms, tinklaveika.* 1994 metų JAV darbo departamento tyrimas taip pat nustatė, kad nors dauguma dirbančių vaikų tiesiogiai nedirbo į eksportą orientuotose įmonėse, tačiau dėl subrangos tinklų ir namudinės gamybos plėtros daugelyje šalių jie buvo įtraukti į eksporto pramonę. Tarkime, Lotynų Amerikos siuvimo pramonėje besidarbuojančių siuvėjų apklausa parodė, kad 80 procentų iš jų buvo moterys, dirbančios namuose. 34 procentai iš jų naudojosi savo vaikų pagalba, o iš tų, kurios dirbo po 50 valandų per savaitę, savo vaikų pagalba naudojosi 40 procentų. Kitas pavyzdys. Dauguma dirbančiųjų į eksportą orientuotose Meksikos *maquiladoras** yra jaunos 14–20 metų amžiaus moterys. Manoma, kad tarp jų esama ir jaunesnių nei 14 metų.[206]

Vis dėlto svarbiausias vaikų įdarbinimo veiksnys yra jų negalėjimas *apsiginti*, dėl kurio juos lengva priversti dirbti baisiomis sąlygomis ir už minimalų užmokestį. TDO pranešime teigiama:

> „Kadangi vaikai neturi nepakeičiamų įgūdžių ir dažnai jų darbas kainuoja ne ką mažiau, nei suaugusiųjų, todėl pagrindinė jų samdymo priežastis yra ne ekonominė. Esama daug nepiniginių motyvų, tačiau svarbiausia yra tai, kad vaikai yra žymiai menkiau informuoti apie savo teises, kelia mažiau rūpesčių ir mažiau linkę į pravaikštas. Mažesnį vaikų pravaikštumą ypač vertina darbdaviai iš neformaliojo sektoriaus pramonės šakų, kuriose darbuotojai yra įdarbinami kasdien ir be atrankos ir kasdien reikia surinkti visą darbuotojų grupę."[207]

Vaikai kaip darbui parengta, pakeičiama darbo jėga yra paskutinė atgimusio žiauraus išnaudojimo tinklaveikos globalinio kapitalizmo sąlygomis riba. Ar tikrai?

---

[205] ILO (1996: 19).

* Daugiausia Meksikos–JAV pasienio miestuose įsikūrę fabrikai, paprastai priklausantys JAV bendrovėms, kuriuose montuojami įrenginiai iš importuojamų neapmuitintų medžiagų ir detalių; visa jų produkcija skirta tik eksportui. – *Red. past.*

[206] US Department of Labor (1994: 19).

[207] ILO (1996: 20).

Seksualinis vaikų išnaudojimas

Iš tiesų mano klausimas yra retorinis. Dabartinė vaikų padėtis yra kur kas blogesnė: jie tampa tarptautiniu mastu organizuojamos pramonės sekso prekėmis, pramonės, kurioje naudojamos naujausios technologijos ir turizmo bei vaizdų globalizacija. Pasaulinio kongreso prieš komercinį seksualinį vaikų išnaudojimą, vykusio 1996 metų rugpjūčio 27–31 dienomis Stokholme, metu buvo pristatytas įspūdingas skaičius dokumentų, atskleidžiančių šio išnaudojimo mastą, jo sklaidos tempą bei šio reiškinio priežastis.[208] Tikslios statistikos šia tema negali būti, tačiau patikimi empiriniai skaičiavimai rodo, kad ši problema yra opi ir sparčiai plinta – daugiausia dėl turizmo globalizacijos ir iškreipto seksualinio pasitenkinimo šaltinių paieškų už standartinės sekso rinkos ribų.[209] Solidi nevyriausybinė organizacija Vaikų teisių apsaugos centras apskaičiavo, kad Tailande – globalinės sekso industrijos židiny – net 800 000 vaikų yra įtraukti į prostituciją ir tarp jų sparčiai plinta ŽIV infekcija. Nekaltybė yra gerai mokama prekė, brangiai kainuoja ir seksas be prezervatyvų. 1991 metų *India Today* apklausa rodo, kad vaikų prostitučių skaičius Indijoje svyruoja nuo 400 000 iki 500 000. Šri Lankos rodikliai sukasi apie 20 000. Nedidukėje Dominikos Respublikoje daugiau kaip 25 000 nepilnamečių buvo įtraukti į prostituciją. Kitame tyrime buvo apskaičiuota, kad Bogotoje 3000 nepilnamečių dirbo prostitutėmis. Beyerio duomenimis, Brazilijoje paauglių prostitučių yra apie 200 000, o Peru – apie pusę milijono.[210] Tačiau ši problema toli gražu neapsiriboja silpnai išvystytomis šalimis. Europos Tarybos duomenimis, Paryžiuje 1988 metais 5000 berniukų ir 3000 mergaičių dirbo prostitutėmis gatvėse. Tarptautinė vaikų gynimo organizacija apskaičiavo, kad Nyderlanduose 1990 metais vaikų prostitučių buvo 1000. O Pasauliniam Kongresui pristatytas 1996 metų tyrimas atskleidė, kad vaikų prostitucija sparčiai plinta tarp Rusijos, Lenkijos, Rumunijos, Vengrijos ir Čekijos vaikų.[211] 1996 metų spalio 20 dieną Briuselyje įvyko viena didžiausių politinių demonstracijų Belgijoje prieš vyriausybės vykdomą keturių mažų mergaičių nužudymo, akivaizdžiai susijusio su vaikų prostitucijos tinklu, į kurį galėjo būti įtraukti ir garsiausi politikai, aplinkybių slėpimą.[212]

Viena sparčiausiai augančių vaikų prostitucijos rinkų yra Jungtinės Valstijos ir Kanada, kur, labai įvairiais skaičiavimais, 1996 metais vaikų prostitučių skaičius svyravo nuo 100 000 iki 300 000.[213] Tam pasirenkamos tam tikros šalies vietos. Tarkime, Niujorko suteneriai sekso vergus mėgsta verbuoti Kanzase ir Floridoje.

---

[208] World Congress (1996).
[209] *Christian Science Monitor* (1996).
[210] Beyer (1996).
[211] World Congress (1996).
[212] *The Economist* (1996b); Trueheart (1996).
[213] Clayton (1996); Flores (1996).

Suteneriai vežioja vaikus iš miesto į miestą, kad šie būtų nepažįstamoje aplinkoje. Jie laiko juos uždarytus ir neduoda pinigų. Kaip vaikai patenka į tokią padėtį? Pasak JAV darbo departamento pranešimo, priežasčių gali būti įvairių:

> „Tėvai sąmoningai parduoda savo vaikus verbuotojams, kad padidintų šeimos pajamas; šeimos patiki melagingais pažadais; vaikai yra grobiami arba pabėga ir įtraukiami į prostituciją, kad išgyventų gatvėje... Kad ir kokios būtų priežastys, išdavos tos pačios. Didelė ir pelninga pramonė nori seksualiai išnaudoti vaikus, kad patenkintų vaikų prostitučių paklausą. Vaikai paprastai sužalojami visam gyvenimui, kuris ir taip gali būti trumpas, nes juos neretai pražudo šio darbo pavojai, kaip AIDS ir kitos lytiniu būdu plintančios ligos arba brutalus fizinis smurtas."[214]

Kitas su prostitucija susijęs, tačiau atskiras klestinčios vaikų sekso industrijos segmentas yra vaikų pornografija. Technologija yra pagrindinis šios industrijos plėtros veiksnys. Portatyvinės vaizdo kameros ir vaizdo magnetofonai, kasetiniai vaizdo magnetofonai, kompiuterinės leidybos ir kompiuterinės grafikos programos uždarė vaikų pornografijos industriją namų erdvėje, todėl ji tapo sunkiai kontroliuojama. Internetas atvėrė naujus informacijos kanalus ieškantiems vaikų seksui. Kai kada kompiuterizuotas informacijos sistemas iš kalėjimų valdo įkalinti pedofilai. Vieno nuskurdusio, deindustrializuoto Šiaurės Minesotos miestelio gyventojai, peržiūrėję įrašus, policijos konfiskuotus iš kalėjime bausmę atliekančių asmenų valdomo pedofilų tinklo, suprato, kad jų vaikai buvo tapę specialiu taikiniu. Kadangi pornografinius vaizdus ir vaizdo klipus galima įkelti ir iškelti beveik anonimiškai, todėl globalinis vaikų pornografijos tinklas išsikerojo visiškai decentralizuotai ir beveik visuomet galėjo išsisukti nuo įstatymo priežiūros tarnybų.[215] Iš tikrųjų vaikų pornografijos platinimas per internetą yra vienas iš pagrindinių argumentų už interneto cenzūrą. Paprasčiau kaltinti pranešimo nešėją, negu tirti pranešimo priežastis – tai yra klausti, kodėl mūsų informacinė visuomenė užsiima šia veikla tokiu plačiu mastu. Pagrindiniai vaikų pornografijos (o jai labiau reikalingi berniukai nei mergaitės) kūrėjai ir platintojai yra legaliai veikiančios įmonės, įsikūrusios liberalioje labai modernių visuomenių, kaip antai Japonijos, Danijos, Olandijos ir Švedijos, aplinkoje.[216]

Įvairios šio stulbinamo pasaulinės vaikų sekso industrijos (ją reikia skirti nuo tradicinio seksualinio smurto prieš vaikus, vykusio per visą žmonijos istoriją) išsikerojimo priežasčių analizės nurodo tuos pačius veiksnius. Pirmasis yra visų, iš visur ir į visas vietas galimų pristatyti dalykų rinkų globalizacija, ar tai būtų organizuojamos sekso kelionės, ar garsinės bei vaizdinės pornografinės medžiagos plati-

[214] US Department of Labor (1995: 11).
[215] World Congress (1996).
[216] Healy (1996).

nimas visame pasaulyje. Anonimiškumas, kurį užtikrina elektroniniai namai arba egzotiškos kelionės, padeda daugybei tarp mūsų gyvenančių iškrypėlių įveikti baimės užkardas. Vis tolesnių ribų peržengimas, kad patirtų seksualinį malonumą normalizuoto seksualumo visuomenėje (žiūrėkite II tomo 4 skyrių), skatina naujų įspūdžių poreikį, ypač pasiturinčių nuobodžiaujančių profesionalų sluoksniuose.

Jei kalbėtume apie tiekimą, tai žaliavą tiekia skurdas ir šeimos krizė. Sąsają tarp pasiūlos ir paklausos neretai formuoja globaliniai kriminaliniai tinklai, valdantys didžiąją prostitucijos verslo dalį visame pasaulyje ir nuolat ieškantys naujų, pelningesnių produktų linijų bei rinkų. Pavyzdžiui, Pietryčių Azijos vaikų pornografijos tinklai perka vaikus skurdžiausiose Tailando, Kambodžos, Filipinų bei kitų šalių kaimų vietovėse ir perduoda juos savo paskirstymo tinklams Azijoje – daugiausia tarptautiniams turizmo centrams aptarnauti – ir Japonijoje, bendradarbiaudami su *Yakuza*. Bankokas, Manila ir Osaka yra didžiausi tarptautinės vaikų prostitucijos centrai. 1998 metais Hondurą labai pamėgo Amerikos pedofilai, patogiai susižinantys kontaktinius duomenis Tegusigalpoje per internetą. Pagaliau, kaip buvo teigiama 1996 metų Pasaulinio kongreso dokumente, žiniasklaidos susidomėjimas vaikų pornografija ir prostitucija visai to nenorint gali padidinti paklausą, o galimybė lengvai naudotis informacija taip pat atveria tiekimo kanalus bei didina paklausą.

Taigi, tinklaveikos visuomenė ryja pati save, nes ji suvalgo, sunaikina tiek daug savo vaikų, jog praranda gyvenimo tęstinumo iš kartos į kartą jausmą, šitaip užverdama duris žmonių kaip žmonių giminės ateičiai.

Vaikų žudymas: karo skerdynės ir vaikai kareiviai

Dar daug ką galima papasakoti apie tai, kaip mes naikiname patys save. Šioje tūkstantmečių sandūroje įvairiose pasaulio šalyse, ypač labiausiai nuniokotame regione, Afrikoje (bet tikrai ne tik ten), milijonai vaikų žuvo ir žūsta kare. Dešimtys tūkstančių vaikų buvo ir yra verčiami būti kovojančiais bei žūstančiais gyvūnais, kad aprūpintų kraugeriškus, bejausmius, lėtus karus, siautėjančius mūsų planetoje. Pasak 1996 metų UNICEF pranešimo apie Pasaulio vaikų padėtį,[217] daugiausia skirto karo įtakos vaikams problemai nagrinėti, karas tiesiogiai prisidėjo prie to, kad per paskutinį dešimtmetį, pasibaigus Šaltajam karui, pasaulyje žuvo 2 milijonai vaikų, nuo 4 iki 5 milijonų buvo suluošinti, daugiau kaip milijonas tapo našlaičiais arba buvo atskirti nuo tėvų, 12 milijonų tapo benamiais ir daugiau kaip 10 milijonų buvo psichologiškai traumuoti. Šių naujų, pamirštų karų pobūdis nulėmė karo aukomis tapusių vaikų skaičiaus didėjimą po to, kai pasiturinčios šalys nusprendė gyventi taikiai (žiūrėkite I tomo 7 skyrių). UNICEF pranešime teigiama:

[217] Bellamy (1996)

„Susirėmimai tarp kariuomenės ir civilių arba tarp kovojančių ginkluotų civilių grupuočių yra žymiai sudėtingesni, negu iš anksto suplanuoti susirėmimai tarp kovojančių kariuomenių. Jie gali vykti tiek kaimuose ar priemiesčių gatvėse, tiek ir kur nors kitur. Šiuo atveju priešų stovykla yra išsisklaidžiusi visur kur, o skirtumai tarp kovotojų ir civilių ištirpsta kasdienių kovų įtarimuose bei susidūrimuose."[218]

Tačiau į šiuos karus kovotojais taip pat įtraukiama vis daugiau vaikų. Cohn ir Goodwinas Gillas nuodugniai ištyrė šią problemą.[219] Jie atskleidė jos mastą ir įrodė, kad šimtai tūkstančių vaikų yra verbuojami į reguliarąsias valstybių kariuomenes (kaip antai Irane ar Bosnijoje), maištaujančius savanorių būrius bei banditų gaujas. Kai kada vaikai tiesiog siunčiami į mirtį minų laukuose. O kartais jie kurį laiką kankinami, kad pavirstų bebaimiais, nors ir psichiškai suluošintais kovotojais – taip elgėsi Mozambiko RENAMO antivyriausybinė partizanų grupė bei Kambodžos raudonieji khmerai. Visais atvejais vaikai prisijungia arba būna priversti prisijungti prie šių bebaimių kariuomenės vadų, nes neturi kitų alternatyvų. Tai lemia skurdas, priverstinis kraustymasis, atsiskyrimas nuo šeimų, ideologinis bei religinis manipuliavimas.[220] Vienais atvejais – pavyzdžiui, tarp Rytų Zairo maištininkų 1996 metais – vaikai būdavo priverčiami patikėti turį magiškų galių ir negalį numirti. Kitais atvejais jie gundomi naudojant veiksmingas skatinamąsias priemones – galios jausmą, baimės skiepijimą, „tapimą vyru" ar kariu. Visais atvejais vaikai tampa nuožmiais kovotojais, pasirengusiais žudyti, trokštančiais mirti ir nelabai suvokiančiais realios takoskyros tarp karo ir žaidimo, gyvenimo ir mirties. Kadangi naujosios ginklų technologijos lengviems portatyviems ginklams suteikia didžiulę smogiamąją galią, šios vaikų kariaunos gali pridaryti siaubingų nuostolių – vienos kitoms. Jei kuriems ir pavyksta išgyventi, tai, pasak Cohn ir Goodwino Gillo, „vaikai, dalyvavę karo veiksmuose, dažnai lieka paženklinti visam gyvenimui – psichiškai, moraliai bei fiziškai".[221]

Kodėl vaikai alinami

Kaip informacinis kapitalizmas susijęs su šiomis baisybėmis? Argi vaikai nebuvo skriaudžiami per visą istoriją? Ir taip, ir ne. Tiesa, kad vaikams per žmonijos istoriją tekdavo nukentėti, – neretai nuo savo šeimų; jiems tekdavo patirti fizinį, psichologinį ir seksualinį galingųjų smurtą visais istorijos tarpsniais; ir tiesa, kad atėjus industrinei epochai vaikų darbas buvo masiškai išnaudojamas šachtose ir fabrikuose, neretai baudžiavai artimomis sąlygomis. O kadangi vaikai yra žmo-

[218] Bellamy (1996: 14).
[219] Cohn ir Goodwin Gill (1994).
[220] Drogin (1995).
[221] Cohn ir Goodwin Gill (1994: 4).

nės, tai visuomenės elgesys su vaikais palieka žmonijai ilgalaikių moralinių žaizdų. Tačiau aš tvirtinu, kad informacijos amžiaus pradžioje padėtis yra kiek kitokia: egzistuoja sisteminis ryšys tarp informacinio kapitalizmo ypatumų ir didelės pasaulio vaikų dalies gyvenimų niokojimo.

Skirtumas tas, kad socialines pergales ir vaikų teises, brandžiose industrinėse visuomenėse iškovotas socialinėmis reformomis, atkakliai žlugdo plataus masto valstybės reguliavimo panaikinimas ir silpnėjanti vyriausybių įtaka globaliniams tinklams. Skirtumas tas, kad visame pasaulyje žlunga tradicinės visuomenės, todėl vaikai atsiduria nesaugiose megamiestų lūšnų teritorijose. Skirtumas tas, kad Pakistane vaikai audžia pasauliniam eksportui skirtus kilimus, kuriuos tiekėjų tinklai pristato į didžiules turtingų pasaulio rinkų parduotuves. Nauja tai, kad masinis, globalinis turizmas yra organizuojamas pagal pedofilų reikmes. Nauja yra elektroninė vaikų pornografija pasauliniame tinkle. Nauja tai, kad patriarchalizmas griūva, tačiau jo vietoje neatsiranda vaikų apsaugos sistemos, kurią užtikrintų naujo tipo šeima arba valstybė. Ir nauja yra tai, kad silpnėja tokios vaikų teisių apsaugos institucijos, kaip profesinės sąjungos ar socialinių reformų politika, o jas keičia moralizavimai apie šeimos vertybes, neretai kaltinantys pačias aukas dėl jų sunkios padėties. Be to, informacinis kapitalizmas nėra vientisas organizmas. Tai yra specifinė socialinė struktūra, turinti savas taisykles bei dinamiką, kurios dėl šiame skyriuje atskleistų procesų sistemingai siejasi su žiauriu vaikų išnaudojimu bei smurtu, nebent šiems procesams užkerta kelią apgalvota politika ir strategijos.

Vaikų išnaudojimo šaltiniai yra skurdo ir socialinės atskirties mechanizmai visame pasaulyje – nuo Afrikos į pietus nuo Sacharos iki Jungtinių Amerikos Valstijų. Kai vaikai gyvena skurde, o ištisos šalys, regionai bei miestų rajonai yra atskirti nuo turto, galios bei informacijos srautų, šeimos struktūros irimas sugriauna ir paskutinį vaikų apsaugos barjerą. Kai kuriose šalyse, kaip antai Zaire, Kambodžoje ir Venesueloje, vargas taip slegia šeimas, – tiek kaimuose, tiek ir miestų lūšnynuose, – kad norėdamos išgyventi jos parduoda savo vaikus, siunčia į gatves uždarbiauti, arba jie patys pabėga iš savo šeimos pragaro į savo nebūties pragarą. Kitose visuomenėse istorinė patriarchalizmo krizė griauna tradicinę branduolinę šeimą, tačiau neranda kuo ją pakeisti ir verčia už tai mokėti moteris ir vaikus. Dėl to beveik 22 procentai Amerikos vaikų gyvena skurde, o tai yra didžiausias vaikų skurdo lygis industrinėse šalyse. Dėl to, kaip byloja dokumentais pagrįstos Rodgerso ir Lermano analizės, taip pat egzistuoja glaudus ryšys tarp kintančios šeimos struktūros ir moterų bei vaikų skurdo didėjimo Jungtinėse Valstijose.[222] Ta, kuri drįsta mesti iššūkį patriarchalizmui, rizikuoja – savimi ir savo vaikais. 1996 metų JAV sveikatos ir paslaugų žmonėms departamento pranešime buvo apskaičiuota, kad nuo 1986 iki 1993 metų smurto prieš vaikus ir nesirūpini-

[222] Lerman (1996); Rodgers (1996).

mo jais atvejų Jungtinėse Valstijose padaugėjo dvigubai: nuo jų nukentėjusių vaikų padaugėjo nuo 1,4 milijono iki daugiau kaip 2,8 milijono. Smarkiai sužalotų vaikų skaičius padidėjo nuo 143 000 iki 570 000. Vaikams iš mažiausias pajamas turinčių šeimų grėsė 18 kartų didesnis pavojus patirti seksualinį smurtą, 56 kartus – likti be išsilavinimo ir 22 kartus – patirti rimtų sužalojimų dėl blogo aplinkinių elgesio. Tuo tarpu ištirtų atvejų procentiškai smarkiai sumažėjo.[223]

Išaugusią vaikų pasiūlą, kuri atsiranda dėl nusilpusios šeimos struktūros ir nuskurdintos vaikystės, atitinka paklausa, kurią kuria globalizacijos procesai, verslo tinklaveika, ekonomikos kriminalizacija ir naujausios ryšio technologijos, apie kurias kalbėjau ankstesnėse analizėse. Prie abiejų pasiūlos ir paklausos veiksnių grupių reikėtų pridurti ir kitus žiauraus vaikų išnaudojimo šaltinius: atskirtį ir destrukciją, valstybių ir visuomenių irimą bei masinį gyventojų kraustymąsi dėl karo, bado, epidemijų ir banditizmo.

Fragmentiškoje mūsų visuomenių kultūroje esama ir dar kai ko, kas padeda griauti vaikų gyvenimus ir tai net racionalizuoja. Tarp pačių vaikų yra paplitusi „gyvenimo šia diena kultūra“, kaip ją įvardijo Pedrazzinis ir Sanchezas, remdamiesi tyrimu, kurį atliko Karakaso gatvėse.[224] Tai – mintis, kad nėra nei ateities, nei šaknų, o tik dabartis. Ir ta dabartis sudaryta iš akimirksnių, iš kiekvieno akimirksnio. Taigi, gyventi reikią taip, tarsi kiekvienas akimirksnis būtų paskutinis, be jokio kito tikslo, išskyrus greitą individualizuoto hipervartojimo reikmių tenkinimą. Šis nuolatinis, bebaimis raginimas išsiveržti iš dabartinio skurdo ir ieškoti naujų gyvenimo galimybių varo skurstančius vaikus į priekį: žingsnis po žingsnio, kol nebus visiškai sunaikinti.

Jei kalbėtume apie visuomenę apskritai, tai už nuolat kartojamų formulių apie iš esmės nebeegzistuojančios tradicinės šeimos privalumus fasado byrančios socialinės institucijos palieka individus, ypač vyrus, vienus su savo nederamais troškimais, galios antplūdžiais ir nesibaigiančiomis vartojimo galimybių paieškomis, siekiant greito pasitenkinimo. Kodėl tuomet neužpuolus mažiausiai apgintų visuomenės narių?

Jei kalbėtume apie ekonomiką, tai, susidarius sąlygoms atsirasti globalinėms visų, iš visur ir į visas vietas pristatomų dalykų rinkoms, pasirodė, jog paskutinis sudaiktinimo vajus, darantis poveikį mūsų giminei, neprieštarauja griežčiausiai grynajai rinkos logikos taisyklei kaip vieninteliam žmonių santykiams vadovaujančiam principui, apeinančiam visuomenės vertybes bei institucijas. Aš tikrai nesiūlau minties, kad informacinį kapitalizmą sudaro sąvadautojų ir vaikų išnaudotojų gauja. Konservatyvieji kapitalizmo elitai neabejotinai tiki šeimos vertybėmis, o didžiosios bendrovės finansuoja ir remia vaikų gynimo kampanijas. Vis dėlto

[223] Sedlak ir Broadhurst (1996).
[224] Pedrazzini ir Sanchez (1996).

egzistuoja struktūrinė sąsaja tarp nežabotos rinkos logikos globalinėje tinklaveikos ekonomikoje, apsiginklavusioje naujausiomis informacinėmis technologijomis, ir reiškinio, kurį aprašiau šiame skyriuje. Ekonomikos plėtros srityje neretai pasigirsta ekspertų nuomonių, pritariančių ir palaikančių vaikų darbo plitimą kaip racionalią rinkos reakciją, kuri tam tikromis aplinkybėmis gali būti naudinga šalims bei šeimoms. Pagrindinė vaikų alinimo priežastis yra ta, kad informacijos amžiuje socialines tendencijas nepaprastai stiprina nauji technologiniai bei organizaciniai visuomenės pajėgumai, o globaliniai informacijos ir kapitalo tinklai apeina socialinės kontrolės institucijas. Kadangi mumyse visuose drauge gyvena žmonijos angelai ir demonai, tai kai tik ir kur tik persveria mūsų tamsioji pusė, ji sykiu išlaisvina ir precedento neturinčias destruktyviąsias jėgas.

Išvada: informacinio kapitalizmo juodosios skylės

Šiame skyriuje aš stengiausi atskleisti sudėtingas sąsajas tarp informacinio kapitalizmo ypatumų ir nelygybės, socialinės poliarizacijos, skurdo ir vargo paplitimo visame pasaulyje. Informacionalizmas kuria griežtą takoskyrą tarp vertingų ir beverčių žmonių bei vietovių. Globalizacija veikia atrankiniu būdu, įtraukdama ekonomikų bei visuomenių segmentus į informacijos, turto bei galios tinklus, būdingus naujajai vyraujančiai sistemai, arba ne. Darbo individualizavimas palieka darbuotojus vienus kovoti už savo gyvenimą su nuolat besikeičiančiomis rinkos jėgomis. Nacionalinės valstybės ir industrinėje epochoje joje susiformavusių piliečių visuomenės institucijų krizė silpnina šių institucijų galias šalinti socialinės pusiausvyros sutrikimus, sukeltus nevaržomos rinkos logikos. Kraštutiniu atveju valstybė, netekusi atstovaujamosios galios, tampa grobuone savo žmonių atžvilgiu, kaip atsitiko kai kuriose Afrikos ir Lotynų Amerikos šalyse. Naujosios informacinės technologijos aprūpina šį pasaulinį turto kaupimo ir skurdo plitimo verpetą reikalingomis priemonėmis.

Tačiau šiame visuomenės restruktūrizacijos procese ne tik reiškiasi nelygybė ir skurdas, bet ir šalinami žmonės bei teritorijos, kurie vyraujančių globalinio, informacinio kapitalizmo interesų atžvilgiu tampa struktūriškai nereikšmingi. Šis plačiai paplitęs daugiaformis socialinės atskirties procesas lemia tai, ką aš, pasitelkęs kosminę metaforą, vadinu *juodosiomis informacinio kapitalizmo skylėmis*, susiformavimu. Tai – visuomenės regionai, į kuriuos kartą vienaip ar kitaip patekus, statistiškai kalbant, nebeįmanoma išsiveržti iš žmogaus gyvenimą slegiančių skausmo ir destrukcijos. Nebent įstatymuose, reguliuojančiuose informacinio kapitalizmo veiklą, būtų padaryti pakeitimai, nes kitaip negu kosminės jėgos, tikslingas žmonių veikimas *gali* pakeisti socialinės struktūros taisykles, taip pat ir tas, kurios skatina socialinę atskirtį.

Šios juodosios skylės yra tokios tankios, kad sutelkia visą griaunamąją energiją, atakuojančią žmoniją iš įvairių pakampių. Kaip žmonės ir vietovės patenka į šias juodąsias skyles yra ne taip svarbu, kaip tai, kas nutinka paskui – tai yra socialinės atskirties reprodukcija ir naujos skriaudos tiems, kurie jau yra atskirti. Tarkime, Timmeris su kolegomis atskleidė visą spektrą būdų, kaip Amerikos miestuose tampama benamiais.[225] XX a. dešimtąjį dešimtmetį benamių gyventojų grupę sudarė „senieji benamiai" – tradiciniai landynių rajonų gyventojai arba iš ligoninių išrašyti psichiškai nesveiki asmenys – ir nauji tipažai, kaip antai motinos, gyvenančios iš socialinių pašalpų, jaunos šeimos, kurias deindustrializacija ir restruktūrizacija paliko užnugaryje, nuomininkai, netekę būsto dėl apleistų didmiesčių rajonų pertvarkymų, paverčiančių juos vidurinės klasės gyvenamaisiais kvartalais, iš namų pabėgę paaugliai, neturintys kur prisiglausti imigrantai ir smurtą patyrusios moterys, pabėgusios nuo vyrų. Kai tik jie atsiduria gatvėje, benamystės juodoji skylė kaip stigma ir kaip smurto bei prievartos terpė ima daryti poveikį visiems be išimties benamiams, pasmerkdama juos skurdui, jei jie ilgesnį laiką pagyvena gatvėje. Tarkime, Ida Susser parodė, jog benamių prieglaudų veiklą Niujorke reguliuojantys įstatymai prisideda prie to, kad moterys yra atskiriamos nuo savo vaikų, o vaikai tampa išnaudojimo aukomis, apie ką kalbėjau ankstesniuose puslapiuose.[226]

Kitas, rečiau nurodomas pavyzdys. Funkcinis neraštingumas paleidžia netinkamumo darbui, skurdo ir galiausiai socialinės atskirties įrankius visuomenėje, kurioje didėja būtinybė bent truputį mokėti šifruoti kalbą. Šis funkcinis nepajėgumas yra kur kas labiau paplitęs pažangiose visuomenėse, negu paprastai buvo manoma. 1988 metais JAV švietimo departamento atliktas nacionalinis raštingumo tyrimas atskleidė, kad 21–23 procentai reprezentatyvios gyventojų atrankos, o tai reiškia, maždaug 40–44 milijonai suaugusių Amerikos žmonių, turėjo akivaizdžiai per menkus rašymo ir skaitymo anglų kalba bei pradinius aritmetikos įgūdžius. Du trečdaliai iš jų nebuvo baigę vidurinio mokslo. Ketvirtadalį iš jų sudarė imigrantai, besimokantys anglų kalbos, tačiau daugiau kaip 30 milijonų funkciškai neraštingų žmonių buvo vietiniai Amerikos gyventojai. Dar 25–28 procentų įgūdžiai tyrime buvo įvertinti 2 lygiu – tai yra labai menko supratimo lygiu, kuris aprėpia tik gebėjimą suprasti rašytines instrukcijas, bet nesiekia gebėjimo parašyti laišką, kad žmogus paaiškintų klaidą kredito kortelės ataskaitoje arba planuotų susitikimus naudodamasis autobusų ar lėktuvų tvarkaraščiais. Funkcinis neraštingumas yra fundamentali integracijos į formaliąją darbo rinką – bet kuriuo lygiu – kliūtis ir ji labai siejasi su mažai mokamu darbu bei skurdu: beveik pusė žmonių, užimančių žemiausią raštingumo skalės lygmenį, gyveno skurde. JAV

[225] Timmer et al. (1994).
[226] Susser (1991, 1993, 1996).

funkciškai beraščiai yra ir dauguma kalinių.[227] Narkomanija, psichikos ligos, nusikalstamumas, įkalinimas ir nelegalo padėtis taip pat stumia į specifinę apleistumo būklę bei didina nuklydimo nuo socialiai aprobuotos teisės gyventi riziką. Jie visi turi vieną bendrą bruožą: skurdą, iš kurio kyla ir į kurį veda.

Šios juodosios skylės neretai būna tarpusavyje susijusios, tačiau *socialiai ir kultūriškai* atskirtos nuo visuomenės daugumos. Vis dėlto jos yra ekonomiškai susaistytos su specifinėmis rinkomis (pavyzdžiui, per kriminalinę narkotikų ir prostitucijos ekonomiką) ir biurokratiškai – su valstybe (su jas kontroliuojančiomis institucijomis – policija ir socialinio aprūpinimo sistema). Narkotikai, ligos (pavyzdžiui, AIDS), nusikalstamumas, prostitucija ir smurtas yra tų pačių tinklų dalys, kurių kiekviena stiprina kitas (tarkime, ŽIV plinta dėl tų pačių adatų naudojimo tarp narkomanų ir perparduodamą seksą).[228]

Socialinė atskirtis neretai įgauna erdvinę išraišką. Kaip aiškinome I tomo 6 skyriuje, teritorinė sisteminga beverčių gyventojų izoliacija, atskiriant juos nuo vertingų funkcijų ir žmonių, yra pagrindinis tinklaveikos visuomenės erdvinės logikos skiriamasis bruožas. Šiame skyriuje aš, remdamasis faktais, nagrinėjau socialinės atskirties erdvinę logiką, apžvelgdamas Afrikos į pietus nuo Sacharos marginalizaciją ir padėtį apleistų Amerikos didmiesčių rajonų getuose. Tačiau šioje nelygioje informacinio kapitalizmo geografijoje yra ir daugelis kitų tokios teritoriškai apibrėžtos atskirties pavyzdžių. Ne mažiau prabloškianti padėtis susiklostė ir daugumoje Ramiojo vandenyno salų – tropinių rojaus kampelių, gyvenančių apgailėtiname skurde ir dėl turizmo įtakos patiriančių socialinę dezintegraciją pačiame Ramiojo vandenyno regiono, transformuojamo globalinio kapitalizmo jėgainėje, viduryje.[229] Kodėl žmonės patenka į juodąsias skyles, kodėl ir kaip teritorijos yra atskiriamos ar įtraukiamos, taip pat lemia specifiniai įvykiai, „uždarantys" marginalumo trajektorijas. Tai gali būti godus diktatorius, kaip Zaire; policijos sprendimas palikti kai kuriuos rajonus narkotikų prekijams; būsto įkeitėjų vykdoma neteisėta diskriminacija (*red lining*);* kasyklų išteklių išeikvojimas ar žemės ūkio produktų, iš kurių regionas pelnėsi duoną, nuvertėjimas. Kad ir kokios aplinkybės prislėgtų šias teritorijas bei jose įkalintus žmones, vedanti žemyn skurdo, po to apleistumo ir galiausiai nereikalingumo spiralė sukasi tol, kol jos neapsuka kokia nors priešinga jėga, tarkime, žmonės nepradeda maištauti prieš savo padėtį.

---

[227] Kirsch et al. (1993); Newman et al. (1993).

[228] Susser (1996).

[229] Wallace (1995).

* Sąvoka „red lining" reiškia bankų, draudimo kompanijų ir kt. įmonių vykdomą diskriminaciją, tam tikrose teritorijose, ypač apleistuose didmiesčių rajonuose, teikiant paskolas, draudimo paslaugas ir pan. – *Vert. past.*

Šioje tūkstantmečių sandūroje vadinamasis Antrasis pasaulis (etatistinės visuomenės) subyrėjo, neįstengęs įvaldyti informacijos amžiaus jėgų. Tuo pat metu Trečiasis pasaulis išnyko kaip nereikalingas organizmas, netekęs geopolitinės reikšmės ir išsiskaidęs į nepaprastai skirtingas ekonominės ir socialinės raidos trajektorijas. Tačiau Pirmasis pasaulis netapo visaapimančia neoliberaliosios mitologijos visata, nes susiformavo Ketvirtasis pasaulis, sudarytas iš daugybės juodųjų socialinės atskirties skylių, išsibarsčiusių po visą planetą. Ketvirtasis pasaulis aprėpia didžiulius pasaulio regionus, kaip antai Afriką į pietus nuo Sacharos ir nuskurdusius Lotynų Amerikos bei Azijos regionus. Tačiau jis taip pat egzistuoja kiekvienoje šalyje ir kiekviename mieste šioje naujojoje socialinės atskirties geografijoje. Jį sudaro apleistų Amerikos didmiesčių rajonų getai, masinio jaunimo nedarbo anklavai Ispanijoje, šiaurės afrikiečius priglaudę Prancūzijos priemiesčiai, Japonijos *yoseba** kvartalai bei Azijos megamiestų lūšnų rajonai. Ir jame gyvena milijonai benamių, įkalintų, į prostituciją parduotų, kriminalizuotų, brutalizuotų, stigmatizuotų, ligotų ir neraštingų žmonių. Kai kuriose vietose jų yra dauguma, kai kuriose mažuma, o kai kuriuose labai privilegijuotuose kontekstuose ir visai mažytė dalis. Tačiau visur jų skaičius didėja ir jie tampa vis labiau pastebimi, nes selektyvus informacinio kapitalizmo rūšiavimas bei politinis gerovės valstybės žlugimas stiprina socialinę atskirtį. Dabartiniame istorijos kontekste Ketvirtojo pasaulio susiformavimas yra neatskiriamas nuo globalinio informacinio kapitalizmo susiformavimo.

* *Yoseba* – vietos, kuriose buriasi ir gyvena darbo vienai dienai ieškantys darbininkai. – *Vert. past.*

3
Iškreiptas ryšys: globali kriminalinė ekonomika

Per pastaruosius porą metų tarptautinė bendruomenė patyrė vis daugiau politinių poslinkių, geopolitinių pokyčių bei technologinių pertvarkų. Be abejo, vienas daugiausia nerimo keliančių iššūkių yra organizuotas viršnacionalinis nusikalstamumas – nauja „tradiciškesnių" organizuoto nusikalstamumo formų dimensija. Viršnacionalinės nusikalstamos struktūros, gebančios plėtoti savo veiklą ir paveikti šalių, ypač silpnai išvystytų ir išgyvenančių pereinamąjį laikotarpį, saugumą bei ekonomikas, yra vienas didžiausių grėsmės šaltinių, su kuriuo turi kovoti vyriausybės, kad užtikrintų savo stabilumą ir savo žmonių saugumą, išlaikytų visuomenės struktūros vientisumą ir savo ekonomikų gyvybingumą bei tolesnę plėtotę.

Jungtinių Tautų Ekonominė ir socialinė taryba, 1994, p. 3

Tarptautinės nusikalstamos organizacijos pasiekė susitarimą ir savitarpio supratimą dėl geografinių teritorijų pasidalijimo, naujų rinkos strategijų, tarpusavio paramos formų plėtojimo ir konfliktų sprendimo... ir visa tai pasaulio mastu. Mes susidūrėme su tikra kriminaline kontrjėga, galinčia primesti savo valią teisėtoms valstybėms, susilpninti teisėtvarkos institucijas bei jėgas, suardyti trapią ekonominę bei finansinę pusiausvyrą ir sugriauti demokratinį gyvenimą.

Italijos Parlamento komisija kovai su mafija[1]

[1] Italijos Parlamento komisijos kovai su mafija pranešimas Jungtinių Tautų Asamblėjai 1990 metų kovo 20 dieną. Cituojama pagal Sterling (1994: 66).

Nusikalstamumas yra toks pat senas, kaip ir žmonija. Pasak Biblijos pasakojimo apie mūsų kilmę, mūsų nelaimės prasidėjo nuo nelegalios prekybos obuoliais. Tačiau globalinis nusikalstamumas, galingų nusikalstamų organizacijų ir jų bendrininkų tinklaveika bendrojoje veikloje, aprėpiančioje visą planetą, yra naujas reiškinys, darantis stiprų poveikį tarptautinei ir nacionalinėms ekonomikoms, politikai, saugumui, o galiausiai ir pačioms visuomenėms. Sicilijos *Cosa Nostra* (ir jos bendrininkės *La Camorra*, *Ndrangheta* ir *Sacra Corona Unita*), Amerikos mafija, Kolumbijos, Meksikos karteliai, Nigerijos nusikalstami tinklai, Japonijos *Yakuza*, Kinijos triados, Rusijos mafijų konsteliacija, Turkijos heroino prekeiviai, jamaikiečių būriai ir daugybė regioninių bei vietinių nusikalstamų grupuočių visose šalyse susijungė į išplėtotą globalinį tinklą, kertantį sienas ir jungiantį įvairiausias rizikingo verslo formas. Nors pagrindinis šios pasaulinės industrijos segmentas yra narkotikų prekyba, tačiau prekyba ginklais taip pat yra pelninga rinka. Be to, ji apima visa, kas įgyja pridėtinę vertę būtent todėl, kad yra draudžiama tam tikroje institucinėje terpėje: visko gabenimą kontrabanda iš visur ir į visas vietas, įskaitant radioaktyviąsias medžiagas, žmogaus organus ir nelegalius imigrantus; prostituciją; azartinius lošimus; lupikavimą; vaikų grobimą; reketą ir turto prievartavimą; prekių, banknotų, finansinių dokumentų, kredito kortelių ir asmens tapatybės kortelių klastojimą; samdomus žudikus; prekybą slapta informacija, technologijomis ir meno kūriniais; tarptautinę prekybą vogtais daiktais; pagaliau nelegalų atliekų išvežimą į kitą šalį (pavyzdžiui, 1996 metais JAV kontrabanda išgabeno savo šiukšles į Kiniją). Turto prievartavimas taip pat praktikuojamas tarptautiniu lygiu; tarkime, *Yakuza* prievartauja turtą iš užsienyje veikiančių Japonijos bendrovių. Šios sistemos branduolį sudaro pinigų plovimas šimtais milijardų (o gal ir trilijonais) dolerių. Sudėtingos finansų schemos ir tarptautiniai prekybos tinklai sujungia kriminalinę ekonomiką su formaliąja ekonomika, giliai įsiskverbdami į finansų rinkas ir tapdami pavojingu, nestabiliu elementu trapioje globalinėje ekonomikoje. Daugelio šalių (kaip antai Italijos, Rusijos, buvusios Sovietų sąjungos respublikų, Kolumbijos, Meksikos, Bolivijos, Peru, Ekvadoro, Paragvajaus, Panamos, Venesuelos, Turkijos, Afganistano, Birmos, Tailando, taip pat Japonijos (žr. 4 skyrių), Taivano, Honkongo ir daugybės kitų mažų šalių, tarp jų – Liuksemburgo ir Austrijos) ekonomikos *ir politikos* neįmanoma suvokti, neatsižvelgus į nusikalstamų tinklų, dalyvaujančių jų kasdienėje veikloje, dinamiką. Lankstus šių nusikalstamų veiklos formų ryšys tarptautiniuose tinkluose yra naujos globalinės ekonomikos ir socialinės bei politinės dinamikos informacijos amžiuje pagrindinis bruožas. Šio reiškinio svarba ir realumas yra visuotinai pripažįstami, jį patvirtina ir daugybė faktų, daugiausia iš gausiai dokumentais paremtų žurnalis-

tinių reportažų ir tarptautinių organizacijų konferencijų.[2] Tačiau socialinių mokslų atstovai, nagrinėdami ekonomikų bei visuomenių ypatumus, iš esmės ignoruoja šį reiškinį, argumentuodami tuo, kad nėra tikrai patikimų duomenų ir kad sensacijų vaikymasis kenkia analizei. Aš prieštarauju šiam požiūriui. Jei pripažįstama, kad koks nors reiškinys yra fundamentali mūsų visuomenių – naujos, globalizuotos sistemos – dimensija, mes turime pasitelkti visus turimus duomenis, kad išnagrinėtume sąsają tarp šių nusikalstamų veikų ir visuomenių bei ekonomikų.

Organizacinė nusikalstamumo globalizacija, kultūrinė nusikaltėlių identifikacija[3]

Per pastaruosius du XX a. dešimtmečius nusikalstamos organizacijos vis dažniau savo operacijas organizuoja tarptautiniu lygiu, naudodamosi ekonomikos globalizacijos ir naujų ryšio bei transportavimo technologijų privalumais. Jos vadovaujasi strategija lokalizuoti vadybos ir gamybos funkcijas nedidelės rizikos rajonuose, kuriuose tam tikru mastu galėtų kontroliuoti institucinę aplinką, ir teikia pirmenybę rinkoms, esančioms tuose rajonuose, kuriuose paklausa yra didžiausia, kad nustatytų kuo didesnes kainas. Tai tikrai pasakytina apie narkotikų kartelius, ar

[2] Autoritetingiausias tarptautinis faktų apie globalinį nusikalstamumą šaltinis yra dokumentų rinkinys, kurį sudarė Jungtinių Tautų Ekonominė ir socialinė taryba Pasaulio ministrų konferencijos, įvykusios 1994 metų lapkričio 21–23 dienomis Neapolyje ir skirtos organizuotam tarptautiniam nusikalstamumui, proga. Aš daug naudojausi šia medžiaga ir noriu padėkoti man ją suteikusiems žmonėms: Dr. Gopinathui, TDO Tarptautinių darbo jėgos tyrimų instituto Ženevoje direktoriui, ir ponui Vetere'ui, Jungtinių Tautų Nusikalstamumo prevencijos ir baudžiamojo teisingumo skyriaus Vienoje vadovui. Puikią, dokumentais paremtą globalinio nusikalstamumo plėtros apžvalgą žr.: Sterling (1994). Nors Sterling darbas buvo kritikuojamas dėl sensacijų vaikymosi, man neteko girdėti, kad kam nors pavyko nuneigti jos skelbiamus faktus, visuomet paremtus tyrimais ir asmeniniais pokalbiais. Taip pat žr.: Martin ir Romano (1992); Gootenberg (1999); ir, nors ir kiek senesnį, Kelly darbą (1986).

[3] Šiame skirsnyje pristatomų duomenų šaltinis, jei nenurodyta kitaip, yra 1994 metų Jungtinių Tautų konferencijos, skirtos organizuotam viršnacionaliniam nusikalstamumui, pagrindinė ataskaita (Background Report of the 1994 United Nations Conference on Organized Transnational Crime, United Nations, Economic and Social Council (UN-ESC), 1994). Apie organizuoto nusikalstamumo įtaką Europoje greta įžvalgios Sterling (1994) analizės žr.: Roth ir Frey (1995). Apie Italijos mafiją žr.: Colombo (1990); Santino ir La Fiura (1990); Catanzaro (1991); Calvi (1992); Savona (1993); Tranfaglia (1992) ir Arlacchi (1995). Apie naujausią Amerikos mafijos transformaciją rašo: Potter (1994), taip pat ir Sterling (1994). Apie globalinio nusikalstamumo poveikį nusikalstamumui Amerikoje žr.: Kleinknecht (1996). Kinų triadas nagrinėja: Booth (1991); Murray (1994); Chu (1996). Apie nelegalų heroino gabenimą į ir iš Birmos/Tajų Auksinio trikampio žr.: Renard (1996). Apie Japonijos *Yakuza* rašo: Kaplan ir Dubro (1986) ir Seymour (1996). Apie Afriką žr.: Fottorino (1991). Apie Rusiją ir Lotynų Ameriką žiūrėkite toliau. Aš taip pat naudojausi ir daugeliu kitų šaltinių iš Amerikoje, Europoje ir Rusijoje paskelbtų spaudos pranešimų, kuriuos surinko ir išnagrinėjo Emma Kiseliova. Specifinės šiame skirsnyje pateiktos informacijos šaltiniai yra nurodyti išnašose.

tai būtų kokainas Kolumbijoje ir Andų regione, ar opijus bei heroinas iš Pietryčių Azijos Auksinio trikampio, ar iš Afganistano bei Vidurinės Azijos. Tačiau tai taip pat yra pagrindinis prekybos ginklais ar radioaktyviųjų medžiagų gabenimo mechanizmas. Naudodamiesi savo sąlyginiu nebaudžiamumu Rusijoje ir buvusiose Sovietų sąjungos respublikose pereinamąjį laikotarpį, nusikalstami tinklai – tiek Rusijos (buvusios Sovietų sąjungos), tiek ir viso pasaulio – perėmė didelę karinių ir branduolinių išteklių dalį į savo rankas, kad galėtų juos pardavinėti tiems, kurie pasiūlys didžiausią kainą po Šaltojo karo susiklosčiusioje chaotiškoje tarptautinėje arenoje. Nusikalstamos veiklos kriminalizavimas skatina įvairių šalių nusikalstamas struktūras kurti strategines sąjungas, kad galėtų nebe kovoti, o bendradarbiauti viena kitos veiklos srityje, sudarinėdamos subrangos susitarimus ir steigdamos bendrąsias įmones, kurių verslo praktika beveik atitinka „tinklaveikos įmonės", kurią aš įvardijau kaip būdingą informacijos amžiui (I tomo 3 skyrius), organizacinę logiką. Be to, didžioji dalis pajamų iš šių veiklų iš esmės yra globalizuota, kadangi išplaunama per globalines finansų rinkas.

Pelno ir finansų srautų, kuriuos sukuria kriminalinė ekonomika, skaičiavimai labai įvairuoja ir nėra visiškai patikimi. Tačiau jie rodo, koks didžiulis yra mūsų nagrinėjamas reiškinys. 1994 metų Jungtinių Tautų konferencija, skirta globaliniam organizuotam nusikalstamumui, apskaičiavo, kad pasaulinė narkotikų prekyba sudaro maždaug 500 milijardų JAV dolerių per metus, o tai yra daugiau nei pasaulinė naftos prekyba.[4] Visų veiklos sričių bendrasis pelnas siekia net 750 milijardų JAV dolerių per metus.[5] Kiti skaičiavimai nurodo vieną trilijoną JAV dolerių per metus 1993 metais, o tai yra maždaug tiek pat, kiek tuo metu sudarė JAV federacinis biudžetas.[6] Sterling patikimu laiko 500 milijardų JAV dolerių skaičių kaip tikėtiną globalinės „narkotikų dolerių" apyvartos sumą.[7] 1999 metais TVF nurodė labai plačią pasaulyje išplaunamų lėšų svyravimo amplitudę – nuo 500 milijardų iki 1,5 trilijono dolerių per metus (arba 5 procentus pasaulio BVP).[8] Didelė pelno dalis yra išplaunama (o plovėjams tenka 15–25 procentai komisinių nuo nominalios dolerių vertės) ir maždaug pusė išplautų pinigų yra iš naujo investuojami į teisėtą veiklą, bent jau taip daro Sicilijos mafija.[9] Kadangi pelnas iš nusikalstamos veiklos yra nenutrūkstamai investuojamas į teisėtą veiklą, negalima vertinant globalinio nusikalstamumo poveikį ekonomikai apsiriboti pirmąja veikla, nes antroji vaidina svarbų vaidmenį užtikrinant ir dangstant bendrą siste-

[4] UN-ESC (1994).

[5] Cowell (1994) nurodyti JT šaltiniai.

[6] Vašingtone įsikūręs Nacionalinės strategijos informacijos centras (*National Strategy Information Center*), pranešė *Newsweek* 1993 metų gruodžio 13 dieną.

[7] Sterling (1994).

[8] *The Economist* (1999a: 17).

[9] Sterling (1994: 30).

mos dinamiką. Be to, sandėrių vykdymas užtikrinamas meistriškai manipuliuojant kiekvienos šalies ir tarptautinėmis teisinėmis procedūromis bei finansų sistemomis, kai kada naudojant smurtą ir plačiai paplitusį vyriausybės tarnautojų, bankininkų, biurokratų ir įstatymų priežiūros pareigūnų papirkinėjimą.

Globalinio nusikalstamumo šaltiniai yra nacionaliniu, regioniniu ir etniniu pagrindu susiformavusios organizacijos, kurių dauguma turi ilgą istoriją, susijusią su konkrečios šalies ar regiono kultūra, savą ideologiją, savus garbės kodeksus ir savus įsipareigojimų įrankius. Šios kultūriškai saistomos nusikalstamos organizacijos neištirpsta naujuose, globaliniuose tinkluose. Priešingai, globali tinklaveika padeda tradicinėms nusikalstamoms organizacijoms išlikti ir klestėti, išvengiant valstybės kontrolės sunkiu metu. Tarkime, Amerikos mafija, XX a. devintąjį dešimtmetį smarkiai nukentėjusi nuo triuškinamų FTB smūgių, buvo atgaivinta dešimtąjį dešimtmetį, kai ją parėmė Sicilijos mafija ir buvo sudarytos sąjungos su Kinijos triadomis, Rusijos mafijomis ir daugybe etninių nusikalstamų grupuočių.[10]

Sicilijos mafija tebėra viena galingiausių nusikalstamų organizacijų pasaulyje, nes naudojasi savo istorine valdžia Pietų Italijoje ir yra giliai įsiskverbusi į Italijos valstybę. Dėl sąsajų su Italijos krikščionių demokratų partija mafija galėjo išsikeroti po visą šalį ir susisieti su bankininkystės sistema, o per ją ir su visu šalies politiniu bei verslo elitu ir net prisiartinti prie Vatikano per *Banco Ambrosiano*, kuris, kaip paaiškėjo, buvo patekęs į mafijos įtaką. 1987 metų susitarimo tarp Sicilijos mafijos ir Medellino kartelio dėka atsirado galimybė mainyti heroiną iš Azijos ir Europos į kokainą iš Kolumbijos. Šitaip kolumbiečiams atsivėrė kelias į Jungtinių Valstijų heroino rinką, kurią iki tol dalijosi Sicilijos ir Amerikos mafijos bei Kinijos triados. Naudodamiesi Sicilijos infrastruktūra, Kolumbijos karteliai galėjo platinti kokainą Europoje, dalį atskaitydami siciliečiams.[11] Tai buvo tik viena plačiausiai nušviesta tarptautinė Sicilijos mafijos operacija iš daugelio, įskaitant gilų įsiskverbimą į Vokietijos juodąsias rinkas ir sovietų turto bei valiutos spekuliacinį įsigijimą dideliu mastu pereinamąjį laikotarpį (skaitykite toliau).

Kai Italijos valstybė pamėgino atgauti savarankiškumą mesdama iššūkį mafijai po to, kai XX a. dešimtojo dešimtmečio pradžioje Krikščionių demokratų ir kitų tradicinių partijų valdžia šalyje patyrė sukrėtimą, mafija į tai atsakė beprecedenčiu brutalumu, net ėmėsi žudyti žmones, vadovavusius operacijoms prieš nusikalstamumą Italijoje, iš kurių labiausiai įsidėmėtini buvo teisėjai Falconė ir Borsalinas. Visuomenės reakcija, žiniasklaidos dėmesys ir dalinis korumpuotos Italijos politikos žlugimas gerokai susilpnino mafijos galią pačioje šalyje, o jos kruvinasis *capo di tutti capi** Toto Riina buvo suimtas ir pasodintas į kalėjimą.

[10] Kleinknecht (1996).

[11] Sterling (1994).

* Visų galvų galva. – *Red. past.*

Vis dėlto didėjanti mafijos veiklos internacionalizacija XX a. dešimtąjį dešimtmetį atvėrė vartus naujam jos narių klestėjimo ciklui, nors jiems ir teko atsisakyti dalies (bet ne didžiosios dalies) savo valdžios Italijos vietos bendruomenėms ir valdymo institucijoms.

Šio internacionalizacijos proceso metu Italijos mafijai nenusileidžia Kinijos triados, kurios šiandien yra vienas didžiausių ir geriausiai organizuotų nusikalstamų organizacijų tinklų pasaulyje. Vien tik Honkonge šis tinklas turi apie 160 000 narių, pasiskirsčiusių į *14k*, *Sun Yee On* ir *Wo Group*. Kitas stiprus tinklas – *United Bamboo* – veikia Taivane. Triados, kaip ir Italijos bei Amerikos mafijos, turi istorines bei etnines ištakas. Jos susikūrė XVI a. Pietų Kinijoje kaip pasipriešinimo mandžiūrų (*Manchu*) tautybės okupantams iš Cingų dinastijos judėjimas. Po komunistinės revoliucijos jos pasitraukė iš Kinijos ir išsisklaidė po visą pasaulį, ypač Jungtines Valstijas. Dar prieš dešimtmetį jos pradėjo rengtis savo bazės Honkonge praradimui 1997 m., įgyvendindamos plataus masto internacionalizaciją ir diversifikaciją, pirmiausia per nelegalius kinų imigrantus į Jungtines Valstijas, Europą ir Kanadą, kuriuos triados neretai slapta įveždavo į šalį, o kai kada ir toliau kontroliuodavo. *Place d'Italie* Paryžiuje, San Francisko senajame (prie Granto gatvės) ir naujajame (prie Clemenso gatvės) kinų kvartaluose viena po kitos ėmė dygti kinų verslo įmonės, kai kurios tapusios paramos ir pinigų plovimo įrankiais daugybei nusikalstamų veikų. Geriausiai žinoma tebėra prekyba heroinu iš Auksinio trikampio, kurią per visą istoriją kontroliavo narkotikų karalių armijos, kadaise priklausiusios Chiang Kai-sheko kariuomenei, o Šaltojo karo metais remiamos CŽV.[12]

Japonijos *Yakuza* (*Boryokudan* – t. y. „aršieji") gyvuoja Japonijoje pusiau legaliai ir atvirai dalyvauja įvairiausioje verslo ir politikos veikloje (paprastai ultranacionalistinėse politinėse sąjungose). Pagrindinės gaujos yra *Yamagachi-gumi* – 944 įtinklintoms gaujoms priklauso 26 000 narių; *Inagawa-kai*, turinti 8600 narių; ir *Sumiyoshi-kai*, turinti daugiau kaip 7000 narių. Jos taip pat susiformavo iš apsaugos tinklų, kuriuos ankstyvąjį Japonijos industrializacijos tarpsnį XIX amžiuje iš skurstančių miestų gyventojų kurdavo politine situacija nepatenkinti samurajai. Kaip ir kitose organizacijose, čia apsauga virto savo narių plėšimu. Ilgą laiką Japonijos *Yakuza* taip saugiai jautėsi namuose, kad jos tarptautinė veikla apsiribojo ginklų kontrabanda iš JAV į Japoniją ir moterų – sekso vergių – iš kitų Azijos šalių tiekimu į Japonijos viešnamius bei naktinius klubus. Tačiau jos stebėjo Japonijos bendrovių globalizaciją ir ėmė eksportuoti į Jungtines Valstijas savo tradicinę bendrovių šantažo ir turto prievartavimo praktiką, baugindamos Japonijos įmonių vadovus užsienyje, siuntinėdamos pas juos savo *sokaiya* (aršius provokatorius). Jos taip pat sekė Japonijos įmonių pavyzdžiu, gausiai investuodamos į

[12] Renard (1996).

nekilnojamąjį turtą, ypač Amerikoje, ir manipuliuodamos vertybiniais popieriais finansų rinkose. Kad galėtų veikti Jungtinėse Valstijose ir Europoje, jos sudarė daugybę sandorių su Sicilijos ir Amerikos mafijomis, taip pat su įvairiomis Rusijos nusikalstamomis grupuotėmis.

Stulbinama kai kurių Rusijos nusikalstamų tinklų plėtra nuo pat XX a. dešimtojo dešimtmečio pradžios ėmė mirgėti pagrindinių viso pasaulio žinių anonsuose. Nors kai kurie šio šešėlinio pasaulio vadovai yra susiję su sena Rusijos *vorovskoi mir* („vagių bendruomenės" ar „vagių pasaulio") tradicija, tačiau organizuotas nusikalstamumas šiuolaikinėje Rusijoje ir buvusiose sovietinėse respublikose yra chaotiško, nevaldomo perėjimo iš etatizmo į laukinį kapitalizmą padarinys. Dykynėse, atsiradusiose po Sovietų sąjungos žlugimo, susiformavusius nusikalstamus tinklus sudarė sovietų nomenklatūros nariai, be galo verslūs „kapitalistai", siekiantys tapti „tūkstantmečio pabaigos plėšikų baronais", ir daugybė etninių nusikaltėlių gaujų (patys brutaliausi ir nekenčiamiausi iš jų yra čečėnai). Iš čia jie plėtėsi po visą pasaulį, visur megzdami ryšius su nusikalstamomis struktūromis, jungdamiesi ir konkuruodami, dalydamiesi pelną vieni su kitais arba vieni kitus žudydami, jei to pareikalaudavo aplinkybės.[13]

Narkotikų prekyba Lotynų Amerikoje besiverčiantys Medellino ir Cali karteliai Kolumbijoje, Tamaulipo, Tijuanos ir Ciudad Juarezo karteliai Meksikoje bei panašios grupės beveik kiekvienoje Lotynų Amerikos šalyje organizavo gamybos, vadybos ir paskirstymo tinklą, aprėpusį žemės ūkio produktų gamybos vietoves, chemijos laboratorijas, sandėliavimo infrastruktūrą ir transportavimo sistemas eksportui į turtingas rinkas. Šie karteliai vertėsi beveik vien tik narkotikų prekyba – iš pradžių kokaino, o vėliau ir marihuanos, heroino bei cheminių narkotikų. Jie steigė savus kontrolės dalinius bei kūrė savarankiškas pinigų plovimo schemas. Jie taip pat atkakliai skverbėsi į policiją, kariuomenę, teismų ir politikos sistemas, formuodami platų įtakos ir korupcijos tinklą, pakeitusį Lotynų Amerikos politiką ir darysiantį jai įtaką dar daugelį metų. Iš esmės šie karteliai (kurie yra koordinuoti smulkiųjų gamintojų tinklai, kuriuos pasitelkę smurtą, finansus ir paskirstymo galią kontro-

[13] Vienas ryškiausių internacionalizuotų Rusijos nusikalstamų grupuočių ir Lotynų Amerikos narkotikų prekeivių bendradarbiavimo pavyzdžių – kuomet 1997 metų kovą JAV narkotikų kontrolės valdyba (US Drug Enforcement Administration, DEA) Majamyje areštavo rusų imigrantą Ludwigą Fainbergą ir du kubiečius – Juaną Almeidą ir Nelsoną Yesterį, įtariamus tarpininkavimu Kolumbijos narkotikų karteliams. Pasak šios valdybos, Fainbergas – netoli Majamio oro uosto įsikūrusio striptizo baro savininkas – vedė derybas dėl sovietų povandeninio laivo kartu su įgula, vadovaujama buvusio sovietų laivyno admirolo, pardavimo, kad į Jungtinių Valstijų Vakarų pakrantės uostus būtų galima kontrabanda gabenti kokainą. Šie partneriai vykdė bendrą verslą dar 1992 metais, kuomet karteliams buvo parduoti du Rusijos sraigtasparniai. Fainbergas – buvęs dantų gydytojas Sovietų sąjungoje – taip pat organizavo kokaino gabenimą į Rusiją ir kūrė naujus narkotikų gabenimo būdus, kuriais bendrai turėjo pasinaudoti Rusijos ir Kolumbijos nusikalstamos organizacijos (žr.: Adams, 1997; Navarro, 1997).

liuoja kartelių vadovai) buvo internacionalizuoti nuo pat pradžių. Pirmiausia jie siekė eksportuoti į Jungtines Valstijas, po to į Europą ir galop į visą pasaulį. Jų strategijos iš esmės buvo TVF inicijuotos į eksportą orientuotos plėtros politikos, kuria buvo siekiama sustiprinti kai kurių Lotynų Amerikos regionų konkurencingumą moderniosiomis technologijomis aprūpintoje naujosios globalinės ekonomikos aplinkoje, specifinis perdirbinys. Savo prekėms platinti jie mezgė ryšius su nacionalinėmis bei vietos Amerikos ir Europos nusikalstamomis organizacijomis. Ir sukūrė didžiulę finansinę bei komercinę pinigų plovimo operacijų imperiją, kuri giliau nei bet kuri kita nusikalstama organizacija įsiskverbė į globalinę finansų sistemą. Kolumbijos ir Lotynų Amerikos narkotikų prekeiviai, kaip ir jų kolegos iš Sicilijos, Kinijos, Japonijos bei Rusijos, yra stipriai suaugę su savo nacionaliniu, kultūriniu tapatumu. Medellino kartelio vadovą Pablą Escobarą išgarsino posakis: „Man geriau kapas Kolumbijoje, negu kalėjimas Jungtinėse Valstijose". Jo noras išsipildė. Escobaro ir kitų Lotynų Amerikos narkotikų karaliukų panašiose nuostatose atsispindi akivaizdus oportunizmas, nes jie neabejoja savo sąlygine galia savo šalių teisėjams, policijai ir baudžiamajai sistemai. Tačiau jų nusistatymą prieš Jungtines Valstijas bei prisirišimą prie savo regionų ir šalių neabejotinai lemia ir specifinė kultūrinė motyvacija – šią temą aš nagrinėsiu toliau.

Nacionaliniu bei etniniu pagrindu susiformavusios nusikalstamos organizacijos, kurias minėjau, labiausiai išgarsėjusios, tačiau jos nieku gyvu nėra vienintelės pasaulyje. Turkijos organizuotų nusikaltėlių tinklas (turintis didelę įtaką Turkijos politikai bei įstatymų priežiūros institucijoms) yra pagrindinis tradicinio Balkanų kelio, kuriuo gabenamas heroinas į Europą, žaidėjas. Dabar šis kelias yra naudojamas ir įvairiai kitų rūšių prekybai. XX a. dešimtojo dešimtmečio pabaigoje Albanijos mafijos įsitvirtino kaip pagrindinės nelegalių imigrantų gabenimo į Italiją organizatorės. Jos taip pat suvaidino tam tikrą geopolitinį vaidmenį Balkanuose, nes aktyviai prisidėjo prie Kosovo išsivadavimo armijos finansavimo ir apginklavimo 1998–1999 metais. Diversifikuoti Nigerijos nusikalstami tinklai irgi tapo jėga, su kuria reikėjo skaitytis ne tik Nigerijoje bei Afrikoje (kurioje jie parduoda savo srities žinias tarptautiniams karteliams), bet ir pasaulyje, pavyzdžiui, sukčiaujant su kredito kortelėmis. Kiekvienoje šalyje ir kiekviename regione gaujos ir gaujų tinklai šiandien jau žino, kokios yra jų galimybės susisieti su platesniais veiklos tinklais šiame šešėliniame pasaulyje, įsivyravusiame daugelyje rajonų, miestų bei regionų ir net įstengiančiame supirkti didžiąją kai kurių nedidelių šalių, kaip antai saloje prie Venesuelos krantų įsikūrusios Arubos valstybės, turto dalį.

Iš šių vietinių, nacionalinių bei etninių bazių, grįstų tapatumu ir paremtų tarpasmeniniais pasitikėjimo ir nepasitikėjimo santykiais (kuriuos sutvirtina kulkosvaidžiai), nusikalstamos organizacijos imasi įvairiausios veiklos. Narkotikų prekyba – pagrindinis verslas. Jis yra toks svarbus, kad narkotikų legalizavimas yra bene didžiausia grėsmė, su kuria nusikalstamoms struktūroms teks susidurti. Ta-

čiau jos gali pasinaudoti politiniu aklumu bei iškreipta morale visuomenių, kurios nesugeba susidoroti su svarbiausia problema, kad paklausa skatina pasiūlą. Narkomanijos, o sykiu ir daugumos visame pasaulyje padaromų nusikaltimų šaltinis yra psichologinės traumos, kurias žmonės patiria mūsų visuomenių kasdieniame gyvenime. Todėl prognozuojamoje ateityje narkotikai bus masiškai vartojami, nepaisant draudimų. O globalinės organizuotų nusikaltėlių grupuotės ras būdų patenkinti šią paklausą, paversdamos ją pelningiausiu verslu bei daugumos kitų nusikaltimų šaltiniu.

Nusikalstamos ekonominės veiklos sritis taip išsiplėtė, kad be narkotikų prekybos ėmė aprėpti didžiulę įvairovę kitų operacijų ir tapo vis įvairesnė bei vidaus saitais susijusi globalinė industrija. 1994 metų Jungtinių Tautų konferencijos tarptautinio nusikalstamumo problemoms gvildenti, metu, *be narkotikų prekybos,* buvo išvardytos ir kitos pagrindinės nusikalstamų struktūrų vykdomos veiklos:

1) *Ginklų prekyba.* Tai, be abejo, daugiamilijardinis verslas. Ne taip lengva nustatyti ribą tarp jo ir legalaus ginklų eksporto. Svarbiausias dalykas šiame versle yra tiesioginio vartotojo, kuriam tarptautiniais susitarimais bei geopolitiniais sumetimais yra uždrausta įsigyti tam tikrų rūšių ginklų, tapatybė. Kai kada tai būna valstybės, kurioms yra paskelbtas draudimas įsigyti ginklus (kaip antai Iranui, Irakui, Libijai, Bosnijai ar Serbijai). Kitąsyk tai būna partizanų grupės ar būriai, dalyvaujantys pilietiniame kare. Būna ir teroristų grupuotės bei nusikalstamos organizacijos. Didžiausią karo ginklų arsenalą pasaulyje sukūrė Jungtinės Valstijos ir Sovietų sąjunga, dosniai juos tiekusios įvairioms kovojančioms šalims, kad savo geopolitiniuose žaidimuose galėtų daryti joms įtaką. Pasibaigus Šaltajam karui ginklai neretai likdavo nepatikimose rankose, kurios naudojosi jų atsargomis rinkos poreikiams tenkinti. Kiti sandoriai yra susiję su pusiau legaliu eksportu iš ginklus gaminančių šalių, kaip antai Prancūzijos, JK, Kinijos, Čekijos Respublikos, Ispanijos bei Izraelio. Pavyzdžiui, 1996 metų gegužę San Franciske per specialiąją policijos operaciją buvo konfiskuota 2000 AK-47 kovinių šautuvų, nelegaliai importuotų iš Kinijos; šiame sandoryje dalyvavo didžiausios valstybinės Kinijos ginklų bendrovės atstovas.[14] JT pranešime rašoma: „Kad ir kas būtų tiesioginis vartotojas, juodosios ginklų rinkos sandoriams būdingos trys ypatybės: tai yra slapta veikla; didelė šių sandorių išlaidų dalis yra susijusi su jų slaptumu; grįžtančių lėšų srautas yra išplaunamas“.[15]

2) *Branduolinių medžiagų prekyba.* Ji apima branduolinių ginklų medžiagų, iš kurių šie ginklai vėliau gaminami, kontrabandą ir (ar) šantažą, grasinant jas panaudoti. Iširus Sovietų sąjungai atsiverė didelės galimybės tiekti šias medžiagas.

[14] *Time*, 1996 m. birželio 3 d.
[15] UN-ESC (1994: 18).

XX a. dešimtąjį dešimtmetį šioje prekyboje pirmavo Vokietija, nes nusikalstami tinklai iš buvusių Varšuvos sutarties šalių kontrabanda gabeno branduolines medžiagas tarptautiniams tarpininkams, kartais labai neatsargiai, tarkime, nepaprastai radioaktyvias medžiagas kontrabandininkai laikydavo kišenėse.[16] Vokietijos federacinės policijos vadovas Hansas-Ludwigas Zachertas viešai pranešė, kad 1992 metais buvo užregistruoti 158 nelegalios prekybos radioaktyviosiomis medžiagomis atvejai, o 1993 metais – 241 atvejis. Per šiuos dvejus metus 39 kartus buvo konfiskuotos prekės, o 1993 metais buvo nustatyti 545 įtariamieji, iš kurių 53 procentai buvo vokiečiai, o likusieji daugiausia čekai, lenkai bei rusai.[17] Nors prekės daugiausia tiekiamos iš Rytų Europos, tačiau prekyba yra tarptautinė: 1994 metų rugpjūčio 10 dieną Vokietijos policija konfiskavo 350 gramų prisodrinto plutonio ir areštavo vieną kolumbietį bei du ispanus, nors, kaip buvo pranešta, šis sandoris buvo Vokietijos žvalgybos tarnybų spąstai.[18] Kiti branduolinių medžiagų konfiskavimo atvejai buvo užregistruoti Budapešte ir Prahoje. Ekspertai mano, kad dalis kiniškų branduolinių medžiagų išteklių taip pat nuteka į šešėlinę prekybą.[19] Šios prekybos šaltinis – katastrofiška branduolinių ginklų pramonės padėtis Rusijoje. Joje darbuojasi apie 100 000 žmonių, o jų vidutinis atlyginimas 1994 metais (tuomet, kai jis jiems dar buvo mokamas) buvo 113 JAV dolerių per mėnesį. Kad atkreiptų dėmesį į savo sunkią padėtį, jie keletą kartų buvo surengę streikus. 1996 metais garsiausio branduolinių tyrimų instituto, sudariusio Rusijos karinio branduolinio komplekso dalį, direktorius iš nevilties nusižudė. Tokiomis aplinkybėmis bent keletas iš tų dešimčių tūkstančių darbuotojų gali neatsispirti pagundai, juolab kad potenciali bombai pagaminti reikalingo plutonio kaina juodojoje rinkoje – šimtai milijonų dolerių. Be to, išmontuojant sovietų bazes už Rusijos ribų nebuvo griežtai laikomasi saugumo sąlygų: 1995 metais Estijos vyriausybė pripažino, kad iš Padilskių branduolinės bazės buvo pavogta radioaktyviųjų medžiagų.[20] Rusijos Tolimųjų Rytų uostuose yra kaupiamos radioaktyviosios atliekos iš branduolinių povandeninių laivų, nes nėra tinkamų sandėliavimo patalpų, o tai ne tik kelia didelį pavojų, bet ir sudaro sąlygas lengvai kontrabandai per menkai saugomas Rytų sienas.[21] Jungtinių Tautų Ekonominės ir socialinės tarybos 1994 metų pranešimas baigiamas šia išvada:

> „Suprantama, kad ši prekyba gresia didele prievarta, taip pat didžiule žala aplinkai, jau vien dėl to, kad šios medžiagos yra netinkamai tvarkomos... Tai, kad branduolines medžiagas tiekia vyriausybės kontroliuojamos Rusijos Federacijos orga-

[16] Sterling (1994).
[17] UN-ESC (1994: 18).
[18] *Der Spiegel*, 1995 m. balandžio 4 d.
[19] *Time*, 1994 m. rugpjūčio 1 d.
[20] *Baltic Observer*, 1995 m. kovo 30–balandžio 5 d.
[21] *San Francisco Chronicle*, 1996 m. gruodžio 18 d.

nizacijos, rodo, jog čia yra įsivėlusios pelno siekiančios nusikalstamos organizacijos. Jei jos negali gauti pelno vienu būdu [parduodamos klientui], tai nedaug trūksta, kad pamėgintų jį gauti kokia nors branduolinio šantažo forma. Kadangi branduolinis nusiginklavimas tęsiasi, šios medžiagos greičiausiai taps lengviau, o ne sunkiau pasiekiamos."[22]

3) *Nelegalių imigrantų gabenimas.* Vargas visame pasaulyje, gyventojų kraustymasis bei pagrindinių ekonomikų dinamika milijonus žmonių skatina emigruoti. Kita vertus, imigrantų srautą mėginama sulaikyti sustiprinus pasienio kontrolę, ypač turtingose visuomenėse. Šios viena kitai prieštaraujančios tendencijos nusikalstamoms organizacijoms teikia išskirtinę galimybę įsiskverbti į didžiulę rinką – „kojotų" veiklą globaliu mastu.[23] 1994 metų Jungtinių Tautų pranešime buvo paskelbti patikimi duomenys, kad nelegalių imigrantų gabenimo iš skurstančių į pasiturinčias šalis srautas yra maždaug vienas milijonas žmonių per metus ir kad 20 procentų iš jų yra kinai. Vargu ar šis skaičius aprėpia apie 700 000 dokumentų neturinčių imigrantų, kasmet įvairiais būdais atvykstančių į Jungtines Valstijas. XX a. dešimtojo dešimtmečio pabaigoje Europos Sąjungoje nelegali imigracija padidėjo iki maždaug 500 000 per metus (žr. piešinį 3.1), o Rytų Europos mafijos buvo pagrindinės jų gabenimo organizatorės.[24] Taigi tikrasis nelegalių imigrantų skaičius pasaulyje turėtų būti gerokai didesnis nei rodo JT skaičiavimai. Nusikalstamų struktūrų kontroliuojama nelegali imigracija yra ne tik pelno iš būsimų imigrantų įmokų šaltinis (tarkime, apskaičiuota, kad vien iš Meksikos ir Karibų jūros salų per metus susižeriama 3,5 milijardo JAV dolerių). Daugelį iš jų nusikalstamos grupuotės dar ilgai laiko priklausomybės gniaužtuose, kol šie sumoka skolas su didelėmis palūkanomis; jie susiduria su apgaule, išnaudojimu, smurtu bei mirtimi. Be to, kėsindamosi užgrobti ir legalios imigracijos kanalus, jos sukelia ksenofobinę reakciją, kuri, manipuliuojama politinių demagogų, daugelyje šalių griauna kultūrinę toleranciją ir solidarumo jausmą.

4) *Prekyba moterimis ir vaikais.* Globalinis turizmas ėmė glaudžiai sietis su globaline prostitucijos industrija, ypač aktyvia Azijoje, kur ją neretai kontroliuoja kinų triados ir japonų *Yakuza.* Tačiau ji taip pat egzistuoja ir Europoje, pavyzdžiui, Italijoje, kurioje XX a. dešimtojo dešimtmečio pabaigoje albanų mafija, prekiaudama pavergtomis imigrantėmis moterimis, sukūrė platų prostitucijos tinklą. Daugelis tų moterų yra iš Albanijos, kitos – iš Rytų Europos ir Vidurinių Rytų. Į šią nelegalią prekybą žmonėmis vis labiau įtraukiami ir vaikai (žr. 2 skyrių). Be vaikų tvirkinimo ir išnaudojimo, vis labiau plečiasi įvaikinimo industrija, ypač

[22] UN-ESC (1994: 19).

[23] „Kojotas" yra slengo žodis, žymintis asmenį, nelegaliai gabenantį imigrantus iš Meksikos į Jungtines Valstijas.

[24] *The Economist* (1999b: 26–8).

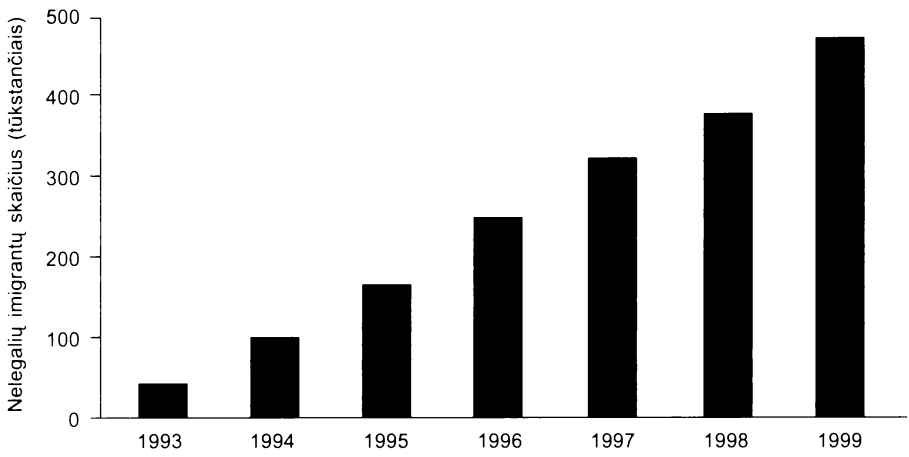

Piešinys 3.1. Į Europos Sąjungą atvykstančių nelegalių imigrantų srautas 1993–1999 m. (apytikriai)
Šaltinis: International Centre for Migration Policy Development, sudarė *The Economist* (1999b: 26).

Lotynų Amerikoje, iš kurios jie išvežami į Jungtines Valstijas. 1994 metais kūdikiai iš Centrinės Amerikos buvo pardavinėjami už 20 000 dolerių įvaikinimo tinklams, daugiausia (bet ne visada) gavus tėvų sutikimą. Manoma, kad ši prekyba išsiplėtojo į daugiamilijoninį verslą.

5) *Prekyba kūno organais.* 1994 metų Jungtinių Tautų pranešime rašoma, kad esama oficialių pranešimų apie prekybą jais Argentinoje, Brazilijoje, Hondure, Meksikoje ir Peru, iš kurių jie daugiausia pristatomi Vokietijos, Šveicarijos ir Italijos pirkėjams. Argentinoje būta atvejų, kai pacientams, kuriems pagal suklastotas encefalogramas nustatyta smegenų mirtis, buvo išimtos akių ragenos. Tai, atrodo, yra rimta problema ir Rusijoje – iš esmės todėl, kad jos morguose guli tūkstančiai artimųjų neatsiimtų kūnų. 1993 metais buvo pranešta, kad viena bendrovė Maskvoje išėmė 700 svarbiausių organų – inkstų, širdžių ir plaučių, daugiau kaip 1400 kepenų, 18 000 antkrūčio liaukų, 2000 akių ir per 3000 porų sėklidžių. Visi jie buvo skirti persodinti gausiai mokantiems klientams.[25] 1999 metais Rusijos spauda nušvietė kelis Sankt Peterburge įvykdytų nužudymų atvejus, kurie, kaip įtarta, buvo susiję su prekyba organais. Tais pačiais 1999 metais Japonijos spauda aprašė atvejus, kuomet lupikautojai reikalavo organų kaip mokesčio už laiku negrąžintas skolas. Tarptautinė konferencija „Prekyba organais: globalios rinkos kultūra, politika ir bioetika", įvykusi Kalifornijos universitete Berklyje 1996 metų balandžio 26–28 dienomis, dalyvaujant garsiausiems akademikams ir profesionalams iš viso pasaulio, patvirtino šios besiplečiančios rinkos svarbą. Jos metu taip pat buvo pažymėta, kad nusikalstamą prekybą ir vyriausybės

[25] *The Times*, 1993 m. lapkričio 18 d.

inspiruotą prekybą skiria labai menka riba. Tarkime, šioje konferencijoje skaitytuose pranešimuose buvo teigiama, kad Kinijos vyriausybė nuolat duoda leidimus prekiauti kūno dalimis žmonių, kuriems buvo įvykdyta mirties bausmė. Jų kiekvienais metais būna po kelis šimtus, o pajamos už parduotus jų organus teisėtai keliauja į valstybės iždą. Prekyba žmonių organais ypač išplėtota Indijoje ir Egipte, iš kurių jie gabenami turtingiems Vidurinių Rytų pacientams. Daugumą šių organų žmonės parduoda savanoriškai, jei yra gyvi (vieną inkstą, vieną akį), arba jų šeimos, jei jie yra mirę. Tačiau pagal nacionalinius ir tarptautinius įstatymus ši prekyba iš tikrųjų yra nelegali, o ją vykdo kontrabandos tinklai, kurių stambiausi klientai, savaime suprantama, yra garsiausios pasaulio klinikos. Tai viena iš globalaus skurdo ir moderniųjų technologijų sąsajų. 1999 metų lapkritį mokslininkai ir žmogaus teisių gynėjai dar kartą susitiko Berklyje ir įsteigė nuolat veikiančią instituciją „Organs Watch" („Organų sargyba"), skirtą registruoti, viešinti ir galiausiai pažaboti žmogaus organų prekybą.

6) *Pinigų plovimas.* Visa nusikalstama sistema verslo požiūriu turi prasmę tik tuomet, jei savo sukurtą pelną gali naudoti ir iš naujo investuoti į teisėtą ekonomiką. Tai tampa vis sunkiau, nes to pelno dydis yra stulbinamas. Štai kodėl pinigų plovimas yra globalinio nusikalstamumo matrica ir tiesiausia sąsaja su globaliniu kapitalizmu. Pinigų plovimą[26] sudaro trys etapai. Pirmajame ir pačiame subtiliausiame grynuosius pinigus reikia įvesti į finansų sistemą per bankus ir kitas finansų įstaigas. Kai kurie bankai esti įsikūrę šalyse, kuriose jų veikla beveik nekontroliuojama. Panama, Aruba, Kaimanų salos, Bahamai, Šv. Martyno sala, Vanuatu, taip pat Liuksemburgas ir Austrija (nors šiose dviejose šalyse padėtis pastaruoju metu keičiasi) policijos ataskaitose nuolat figūruoja kaip pagrindiniai nešvarių lėšų patekimo į finansų sistemą kanalai. Vis dėlto pirmaujančiose ekonomikose apie operacijas grynaisiais pinigais turi būti pranešama, jei jos viršija nustatytą sumą (JAV ši suma yra 10 000 dolerių). Su indėliais atliekama daugybė 9999 JAV dolerių dydžio (ar mažesnių) finansinių operacijų ir šis procesas vadinamas „smurfingu".*

[26] Sąvoka „pinigų plovimas" atsirado XX a. trečiojo dešimtmečio Čikagoje, kuomet vienas vietos mafijos finansininkas nupirko keletą automatinių skalbyklų, kuriose už paslaugas galima buvo atsiskaityti tik grynaisiais. Kas vakarą, deklaruodamas savo dienos uždarbį ir apskaičiuodamas atitinkamus mokesčius, jis pridurdavo šiek tiek „nešvarių" pinigų prie savo „išskalbtų" pinigų (pasakojama *Literaturnaja Gazeta,* 1994 metų liepos 12 d.).

* „Smurfingas" („smurfing") – bankininkystėje vartojamas terminas, žymintis didelių finansinių sandorių skaidymą į mažesnius sandorius, siekiant išsisukti nuo atsiskaitymo teisėsaugos ir įstatymų priežiūros institucijoms. Šis terminas plačiai vartojamas pinigų plovimo kontekste. Oficialesnis smurfingo praktikos pavadinimas yra „depozito struktūrizavimas". Sakoma, kad ši sąvoka kilo tuomet, kai vienas JAV įstatymų priežiūros pareigūnas per televiziją stebėjo animacinį filmuką „The Smurfs" sukdamas galvą, kaip narkotikų prekeiviai gali išplauti tiek daug pinigų ir nebūti susekti, ir jam dingtelėjo, kad jie sklinda mažomis sumomis kaip ir aplink zujantys mažieji smurfai. – *Vert. past.*

Antrasis etapas yra „sluoksniavimas“ – lėšų atskyrimas nuo jų šaltinio išvengiant galimų auditų. Finansų rinkų globalizacija ir galimybė pervesti lėšas elektroniniu būdu per keletą sekundžių yra pagrindinės jo sąlygos. Dėl to, taip pat ir dėl valiutų mainų, investicijų į įvairius vertybinius popierius bei dalies šių „nešvarių pinigų“ naudojimo kaip garantijų už paskolas iš teisėtų fondų ir sandorių greičio bei įvairovės tampa nepaprastai sunku susekti šių lėšų šaltinį. Kad tai padaryti yra sunku, rodo ir tas faktas, jog pagrindinėse kapitalistinėse šalyse konfiskuojama labai nedaug lėšų.[27] Trečiasis etapas yra „integracija“ – išplauto kapitalo investavimas į teisėtą ekonomiką. Dažniausiai investuojama į nekilnojamąjį turtą ar vertybinius popierius, paprastai pasinaudojant šalių, kuriose silpna draudimų plauti pinigus įstatymų bazė, teisėtos ekonomikos spragomis. Po šios integracijos neteisėtais būdais gautas pelnas įsilieja į globalinių finansų srautų sūkurį.[28]

Globalinių nusikalstamų struktūrų sėkmės ir plėtros raktas XX a. dešimtąjį dešimtmetį yra jų organizacinis lankstumas bei įvairiapusiškumas. *Jų veikimo būdas yra tinklaveika* – tiek kiekvienos nusikalstamos organizacijos (pavyzdžiui, Sicilijos mafijos, Cali kartelio) viduje, tiek ir santykiuose su kitomis nusikalstamomis organizacijomis. Paskirstymo tinklų veikimo pamatas yra savarankiškos vietos gaujos, kurioms jie tiekia prekes ir paslaugas ir iš kurių gauna grynųjų pinigų. Kiekviena didelė nusikalstama organizacija turi savų priemonių užtikrinti, kad sandėriai būtų vykdomi. Nuožmi prievarta (bauginimas, kankinimas, šeimos narių grobimas, žudymas), be abejo, yra nusistovėjusi praktika, neretai pavedama samdomiems žudikams. Tačiau svarbesnį vaidmenį atlieka nusikalstamų struktūrų „apsaugos sistema“ – algas gaunančių įstatymų prižiūrėtojų, teisėjų ir politikų tinklas. Kartą patekę į šią sistemą, jie nebegali iš jos ištrūkti, kol gyvi. Nors teismuose naudojama derybų dėl kaltės pripažinimo (*plea bargains*)* ir nusikaltimų liudininkų apsaugos taktika padeda tramdyti organizuotą nusikalstamumą, ypač Amerikoje ir Italijoje, tačiau didėjantis nusikalstamo pasaulio lyderių gebėjimas rasti saugių uostų, o samdomų žudikų – veikti pasaulio mastu – gerokai riboja klasikinių tramdymo metodų, naudotų XX a. šeštojo dešimtmečio Amerikoje ir devintojo dešimtmečio Italijoje, veiksmingumą.

Kad išsisuktų nuo nacionalinės valstybės policijos persekiojimo, *nusikalstamų tinklų strateginės sąjungos* tampa naujojo jų veikimo būdo pagrindu . Nė viena organizacija pati viena negali apraizgyti viso pasaulio. Be to, ji negali plėtoti tarptautinių ryšių neįsiveržusi į tradicinę kitos nusikalstamos jėgos teritoriją. Štai kodėl, vadovaudamosi griežta verslo logika, nusikalstamos organizacijos gerbia

[27] Sterling (1994).

[28] De Feo ir Savona (1994).

* Derybos dėl kaltės pripažinimo – tai susitarimas, pagal kurį kaltinimo ir gynybos pusės susitaria dėl bylos išsprendimo, įskaitant ir kaltinimo punktus, dėl kurių kaltinamasis prisipažįsta kaltas (t. y. sutinka priimti mažesnį kaltinimą mainais už didesnio kaltinimo panaikinimą). – *Vert. past.*

viena kitą ir randa sutarimo taškų, nepaisant jas skiriančių valstybių sienų ir veiklos sričių. Dauguma nužudymų įvyksta tarp tos pačios tautybės atstovų: rusai žudo rusus, siciliečiai žudo siciliečius, Medellino kartelio ir Cali kartelio atstovai žudo vieni kitus, siekdami valdyti savo vietinę, valstybinę bazę, iš kurios gali patogiai veikti. Būtent šis palankioje institucinėje aplinkoje veikiančių ir tapatumu bei tradicija besiremiančių vietos grupuočių ir globalinius ryšius rezgančių strateginių sąjungų lanksčios tinklaveikos derinys yra globalinių nusikalstamų struktūrų organizacinės stiprybės šaltinis. Dėl to jos tampa svarbiausiomis informacijos amžiaus ekonomikos ir visuomenės veikėjomis. Niekur kitur jų globalusis strateginis vaidmuo nėra toks akivaizdus kaip grobstant Rusiją perėjimo iš sovietinio etatizmo į laukinį protokapitalizmą metu ir po jo.

Rusijos grobstymas[29]

Iš kur atsiranda mafija? Atsakymas paprastas. Ji prasideda nuo politikų, verslo žmonių ir gangsterių bendrų interesų. Visi kiti yra šios nedoros sąjungos įkaitai. Visi kiti reiškia „mes".

Pavelas Voščianovas, *Komsomolskaja pravda*, 13

Chaotiškas Sovietų sąjungos perėjimas į rinkos ekonomiką sudarė sąlygas plačiam nusikalstamų struktūrų įsiskverbimui į Rusijos bei kitų respublikų verslo sritis. Jis taip pat paskatino nusikalstamos veiklos, atsiradusios Rusijoje bei buvusioje Sovietų sąjungoje ar iš jų, kaip antai nelegalios prekybos ginklais, branduolinėmis medžiagomis, tauriaisiais metalais, nafta, gamtiniais ištekliais bei valiuta, plitimą. Tarptautinės nusikalstamos organizacijos, kad išplautų pinigus, įsigytų vertingo turto bei užvaldytų klestinčias – legalias ir nelegalias – verslo įmones, mezgė ryšius su šimtais posovietinių mafijų tinklų, iš kurių daugelis buvo suformuoti etniniu pagrindu (čečėnų, azerų, gruzinų ir taip toliau). Socialinės ir ekonominės politikos analizės centro prie Rusijos prezidentūros 1994 metų pranešime apie organizuotą nusikalstamumą buvo apskaičiuota, kad beveik visos smulkiosios įmonės mokėjo duoklę nusikalstamoms grupuotėms. Nuo 70 iki 80 procentų didesnių privačių įmonių bei komercinių bankų nusikalstamoms grupuotėms mokėjo

[29] Šis skirsnis yra paremtas įvairiais šaltiniais. Pirma, Rusijos ir Vakarų spaudos pranešimų analize, kurią atliko Emma Kiseliova. Man neatrodė būtina nurodyti visus šiuos pranešimus, nes jie visiems žinomi. Antra, praktiniu tyrimu, kurį 1989–1996 metais atlikau Rusijoje (jis su nuorodomis pristatytas šio tomo 1 skyriuje ir I tomo 2 skyriuje). Nors mano tyrimas nebuvo tiesiogiai susijęs su organizuotu nusikalstamumu, tačiau aš nuolat rasdavau jo pėdsakų ekonominės bei politinės kaitos procesuose, kuriuos siekiau ištirti. Trečia, naudojausi kai kuriomis svarbiomis knygomis bei straipsniais šia tema. Geriausią organizuoto nusikalstamumo Rusijoje analizę anglų kalba pateikia Handelman (1995). Sterling (1994) knygoje apie globalinį nusikalstamumą esama labai stiprių dalių, skirtų Rusijai. Voshchanov (1995) ir Goldman (1996) pateikia įtikinamų argumentų apie Rusijos ekonomikos kriminalizavimo priežastis.

apsaugos mokesčius. Šių mokesčių suma svyravo nuo 10 iki 20 procentų šių įmonių kapitalo apyvartos, o tai buvo daugiau nei pusė jų pelno.[30]

1997 metais padėtis buvo ne ką geresnė. Pasak laikraščio *Izvestija* pranešimo, buvo apskaičiuota, kad maždaug 41 000 pramonės įmonių, 50 procentų bankų ir 80 procentų bendrųjų įmonių buvo susiję su nusikalstamu pasauliu.[31] Pranešimas skelbė, kad šešėlinė ekonomika – visų formų – gali aprėpti net 40 procentų Rusijos ekonomikos. Kiti apžvalgininkai, tarp jų – Marshallas Goldmanas, panašiai vertina platų organizuotų nusikalstamų struktūrų įsiskverbimą į verslo ir valdžios sritis.[32] Mokesčių sistemos žlugimas yra tiesiogiai susijęs su verslo įmonių, siekiančių išspręsti savo problemas nesant patikimos valstybės, mokesčiais turto prievartavimo organizacijoms. Turėdamos pasirinkti tarp abejingos administracijos ir efektyvaus, tegu ir nuožmaus, reketo verslo, įmonės bei asmenys vis dažniau renkasi antrąjį – iš baimės ar dėl patogumo arba dėl abiejų priežasčių.

Kai kuriuose miestuose (pavyzdžiui, Vladivostoke) vietos administracijos veikla yra smarkiai veikiama abejotinų ryšių. Be to, net jei verslas ir nėra susijęs su organizuotu nusikalstamumu, jis veikia terpėje, kurioje apstu nusikalstamų grupuočių – ypač bankininkystės, importo-eksporto operacijų, prekybos nafta ir retaisiais bei tauriaisiais metalais sektoriuose. Smurto lygis Rusijos verslo pasaulyje XX a. dešimtojo dešimtmečio viduryje buvo neįtikėtinai aukštas: 1996 metais laikraštis *Kommersant* turėjo *kasdienę* nekrologų skiltį, kurioje buvo vardijami verslininkai, nužudyti tarnybos metu. Užsakomos žmogžudystės verslo pasaulyje tapo gyvenimo norma.[33] Pasak vidaus reikalų ministro, 1995 metais buvo užfiksuota maždaug 450 užsakytų žmogžudysčių, tačiau policija išaiškino tik 60 iš jų. Praturtėję vadinamieji naujieji rusai vadovavo savo įmonėms Maskvoje per internetą iš savo rezidencijų Kalifornijoje, kad išvengtų pavojaus sau ir savo šeimoms, o sykiu kasdien dalyvaudavo sandoriuose, iš kurių galėjo krautis pasaulyje beveik neregėtus turtus. Verslo sandoriai neapibrėžtoje teisinėje aplinkoje neretai būdavo vykdomi, pasitelkus bauginimą, o kartais ir žudymą. Organizuotoms nusikalstamoms grupuotėms paprastai nepakakdavo smurto paslaugų subrangos ar nelegalių operacijų už tam tikrą kainą. Joms reikėjo verslo dalies – akcijomis, o dažniau – grynaisiais pinigais arba specialiųjų paslaugų, kaip antai lengvatinių paskolų ar galimybių ką nors įvežti kontrabanda. Paprastai jos tai ir gaudavo. Privačiajame sektoriuje verslo įmonės mokėjo „mokesčius" nusikalstamoms organizacijoms, užuot mokėjusios juos valstybei. Grasinimas įskųsti įmonę valstybės mokesčių inspektoriams dėl sukčiavimo su mokesčiais buvo vienas iš turto prievartavimo būdų, kuriuos naudojo organizuotos nusikalstamos grupuotės.

[30] Pranešė *Izvestija*, 1994 m. sausio 26 d.
[31] *Izvestija*, 1997 m. vasario 18 d.
[32] Goldman (1996).
[33] Shargorodsky (1995).

Tarptautiniams nusikalstamiems karteliams, išsikerojusiems Rusijoje ir buvusiose sovietinėse respublikose, posovietiniai nusikalstami tinklai atsilygino tuo pačiu – jie plačiai išplito užsienyje, ypač Jungtinėse Valstijose ir Vokietijoje. Amerikoje šių nusikalstamų tinklų veiklai buvo būdingas aukštas finansinis ir technologinis išprusimo lygis. Ją paprastai organizavo labai išsilavinę jauni profesionalai, kurie savo operacijoms nedvejodami pasitelkdavo kraštutinį, tačiau apskaičiuotą smurtą, o jį neretai vykdydavo buvę KGB pareigūnai, radę dirvą tęsti savo profesinę karjerą Šaltajam karui pasibaigus.[34] Strateginis, ekonominis ir politinis Rusijos vaidmuo, jos milžiniškas karinis ir branduolinis arsenalas, taip pat nauja, stipri sąsaja su globaliniu organizuotu nusikalstamumu šio tūkstantmečio pabaigoje tapo viena iš didžiausią susirūpinimą keliančių problemų ir karštų diskusijų tema viso pasaulio geopolitiniuose susitikimuose.[35]

Kaip susiklostė tokia padėtis? Pirma reikia pasakyti, kad tai *nebuvo* istorinės Rusijos patirties ar šešėlinės Sovietų sąjungos ekonomikos tąsa, nors žmonės, dalyvavę nusikalstamoje ar neteisėtoje veikloje buvusioje sistemoje, be abejo, aktyviai veikia ir naujojoje kriminalinėje ekonomikoje. Tačiau prie jų prisidėjo ir daugybė kitų nusikalstamo pasaulio veikėjų, o naujosios kriminalinės ekonomikos formavimosi bei plėtros mechanizmai yra visiškai kitokie. Nusikalstamos organizacijos Rusijoje gyvavo šimtmečius.[36] *Vorovskoj mir* („vagių pasaulis“), kuriam paprastai iš kalėjimų vadovauja *vory v zakone* („įteisintų vagių“) elitas, ištvėrė represijas ir laikėsi atokiai nuo carinės ir sovietinės valstybių. Vis dėlto Stalino valdymo metais jie buvo griežtai baudžiami, o dėl vidinio susiskaldymo bei tarpusavio žudynių, ypač „streiklaužių karų“ metu XX a. šeštąjį dešimtmetį, galiausiai susilpnėjo. Jie atgimė *perestroikos* metais, tačiau gatvėmis ir nusikalstama prekyba jiems teko dalytis bei dėl jų konkuruoti su gausėjančiomis etninėmis mafijomis bei daugybe šio verslo naujokų. Dešimtąjį dešimtmetį jie buvo tik dalis kur kas platesnės struktūros, kurios galios ir turto centrai susiformavo pereinamąjį laikotarpį. Šiuolaikinės Rusijos m*afijos* taip pat nėra ir tąsa tinklų, valdžiusių Brežnevo epochos metais susiformavusią šešėlinę ekonomiką. Šešėlinė ekonomika buvo ne nusikaltėlių, o komunistų nomenklatūros rankose. Ji teikė lanks-

[34] Kleinknecht (1996); Kuznecova (1996); Wallace (1996).

[35] Apie Rusijos dalyvavimo globalinėje nusikalstamoje veikloje reikšmę skaitykite: Ovčinskij (1993). 1997 metų sausio 17 dienos vidaus reikalų ministro A. Kulikovo pranešime apie nusikalstamos veiklos įsigalėjimą Rusijoje nurodomi šie skaičiai: 1996 metais buvo įvykdyta 7 milijonai nusikaltimų; buvo pranešta apie 2,62 milijono nusikaltimų. Įvykdyta 29 700 nužudymų bei pasikėsinimų nužudyti. Policija išardė 200 gaujų. Ponas Kulikovas pripažino, kad ministerijoje buvo paplitusi korupcija. Ministerijos techninio ir karinio aprūpinimo administracijos vadovas ir 30 kitų pareigūnų buvo atleisti iš pareigų dėl lėšų iššvaistymo. Apie 10 000 Vidaus reikalų ministerijos darbuotojų 1996 metais buvo patraukti atsakomybėn; 3500 iš jų – už baudžiamosios teisės pažeidimus.

[36] Handelman (1995).

tumo vis labiau stabarėjančiai komandinei ekonomikai, o sykiu (mokesčių forma) pildė kiekvienos biurokratinės užtvaros sargų kišenes. Kaip aiškinau 1 skyriuje, ši šešėlinė ekonomika aprėpė prekių mainus tarp įmonių, taip pat neteisėtą prekybą prekėmis bei paslaugomis visais ekonomikos sistemos lygmenimis, vadovaujant ir asmeniškai pelnantis milžiniškam tinklui biurokratų, paprastai susijusių su komunistų valdžios struktūra. Ši šešėlinė ekonomika galėjo egzistuoti tik komandinės ekonomikos sąlygomis, todėl jos tinklai negalėjo ištverti Sovietų valstybės žlugimo. Nors daugelis šių nomenklatūros spekuliantų naudojo savo sukauptus turtus bei įtaką deramoms vietoms naujojoje kriminalinėje posovietinės Rusijos ekonomikoje užimti, tačiau šios kriminalinės ekonomikos struktūra bei jos sąsajų su verslo ir valdžios struktūromis mechanizmai buvo visiškai nauji.

Naujieji nusikalstami tinklai susiformavo 1987–1993 metų laikotarpiu, o jų tikslas buvo Rusijos grobstymas. Per XX a. dešimtąjį dešimtmetį jie sutvirtino savo ryšius su verslo pasauliu ir politikos sistema.[37] Nagrinėdamas šį nepaprastą procesą pateiksiu trijų pakopų aiškinimą, kurį, atsižvelgdamas į turimus duomenis, laikau esant patikimą.[38] Jame pateiksiu struktūrinę interpretaciją, nurodysiu veikėjus, prisidėjusius prie nekontroliuojamo sovietų turto pasisavinimo, ir apibūdinsiu įrankius, kuriais naudojosi šie veikėjai, kad sukauptų turtą ir galią per labai trumpą laiką.

Struktūrinė perspektyva

Ekonomikos suirutė, kurią sukėlė dalinė verslo kriminalizacija, pirmiausia prasidėjo nuo perėjimo iš komandinės į rinkos ekonomiką proceso. Jis buvo valdomas be institucijų, kurios galėtų organizuoti bei reguliuoti rinkas, pagalbos, be to, jam kliudė yrančios valstybės institucijos, nebegalėjusios suvaldyti ar sustabdyti procesų. Marshallas Goldmanas rašo:

---

[37] 1987–1993 metų tarpsnio įvardijimas šiuolaikinių Rusijos mafijų formavimosi laikotarpiu yra neatsitiktinis. 1987 metais Gorbačiovas davė leidimą kurti privatų verslą (daugiausia kooperatyvų forma) labai neaiškiomis sąlygomis ir be reikiamos teisinės aplinkos, šitaip padėdamas atsirasti embrioniniam protokapitalizmui, kuriam neretai tekdavo veikti pagal neteisėtas priedangos schemas. 1993 metų spalį Jelcinas pasitelkė tankus, kad numalšintų paskutinio sovietinės epochos metais sudaryto Rusijos parlamento pasipriešinimą ir užbaigė politinio perėjimo laikotarpį. Būtent šį neapibrėžtą laikotarpį, kuomet niekas, išskyrus patį Rusijos prezidentą, tikrai nežinojo, kas už ką atsakingas, organizuotos nusikalstamos grupuotės ėmė kurti verslo tinklus, o daugelis politikų naudojosi savo padėtimi, kad galėtų dalyvauti visuotiniame Rusijos turtų grobstyme. 1993 metų pabaigoje priėmus naująją Konstituciją ir demokratiškai išsirinkus naująjį parlamentą, Rusija įžengė į tam tikrą institucinio normalumo tarpsnį. Vis dėlto tuo metu verslo, valdžios ir nusikalstamų struktūrų ryšiai jau buvo sutvirtinti ir tapo naujos sistemos ypatumu.

[38] Žr. 29 išnašoje nurodytus šaltinius. Taip pat žr.: Bohlen (1993, 1994); Bonet (1993, 1994); Ovčinskij (1993); Commission on Security and Cooperation in Europe (1994); Erlanger (1994a, b); Gamajunov (1994); *Izvestija* (1994b, c); Podleskich ir Terešionok (1994); Savatejeva (1994); *The Current Digest* (1994); Kuznecova (1996); Bennett (1997).

„Sovietų sąjungos irimą lydėjo ekonomikos infrastruktūros griūtis; Gosplanas, ministerijos, didmeninės prekybos operacijos – visa tai tiesiog išnyko. Galiausiai susidarė institucinis vakuumas. Be viso to, nebuvo ir nusistovėjusio verslo etikos kodekso. Staiga Rusijoje ėmė formuotis rinka, tačiau nebuvo nei komercinio kodekso, nei civilinio kodekso, nei efektyvios bankų sistemos, nei efektyvios buhalterijos sistemos, nei bankroto paskelbimą reglamentuojančių procedūrų. Iš to, kas liko, nebuvo didelės naudos, ypač iš vyravusio požiūrio, kad apgaudinėti valstybę esą visiškai tinkama."[39]

Tokiomis institucijų suirutės sąlygomis įsibėgėjęs perėjimas į rinkos ekonomiką, taip pat kainų kontrolės liberalizavimas atvėrė kelią laukinei konkurencijai dėl valstybės turto pasisavinimo bet kokiomis priemonėmis, neretai pasitelkus kriminalinius elementus. Goldmanas rašo, kad „galima teigti, jog Rusijos reformuotojai tam tikra prasme mafijos judėjimą padarė stipresnį nei jis galėjo būti".[40]

Šią institucijų suirutę dar pagilino Sovietų sąjungos susiskaldymas į 15 nepriklausomų respublikų. Saugumo tarnybos bei ginkluotosios pajėgos pakriko; biurokratinė vadovavimo struktūra tapo neaiški; buvo chaotiškai leidžiami nauji įstatymai, o pasienio kontrolės tarnybos neegzistavo. Protokapitalistai ir nusikaltėliai keliavo iš vienos respublikos į kitą, ieškodami palankiausios terpės ir vis dar veikdami visoje buvusios Sovietų sąjungos erdvėje. Dėl technologinio atsilikimo buvo keblu stebėti kapitalo, prekių ir paslaugų judėjimą milžiniškoje teritorijoje.

[39] Goldman (1996: 42).

[40] Goldman (1996: 40). Pirmoji demokratinės Rusijos vyriausybė 1992 metais buvo deramai perspėta dėl skuboto perėjimo į rinkos ekonomiką galimų padarinių, iš pradžių nesuformavus institucijų, kurios leistų rinkoms deramai veikti. Tarptautinis patarėjų komitetas prie Rusijos vyriausybės, kuriam 1992 metais man teko vadovauti (žr. paaiškinimą šio tomo 1 skyriuje ir I tomo 2 skyriuje) paskelbė keletą notų ir pranešimų (juos aš tebeturiu), jau neminint nuolatinių žodinių įspėjimų, kuriuose buvo nurodyta, kad rinkoms reikalingos institucijos bei reglamentavimas, kaip parodė kapitalizmo plėtros kitose šalyse istorija. 1992 metų liepą Burbulis man pareiškė sutinkąs su mano argumentais, tačiau „Kremliaus jėgoms" esą labiau priimtinas pragmatiškesnis, mažiau reglamentuotas požiūris, suteikiantis daugiau veikimo laisvės. Gaidaras, remiamas TVF, buvo tvirtai įsitikinęs rinkos jėgų vidiniu pajėgumu pačioms šalinti kliūtis, jei kainos yra liberalizuotos, o žmonės gali įsigyti akcijų už savo atsiskaitymo čekius. 1996 metais, *ex post facto* pripažinęs kai kuriuos nekontroliuojamo privatizavimo trūkumus, kuriuos mūsų komitetas numatė dar 1992-ųjų kovą, jis kaltę suvertė „komunistams bei jų sąjungininkams". Aš asmeniškai nemanau, kad Gaidaras, Burbulis ir kiti pirmojo Jelcino ministrų kabineto vadovai 1992 metais buvo korumpuoti. Mano manymu, svarbiausia buvo tai, kad jie neturėjo teisinių, politinių ir biurokratinių galių savo sprendimų padariniams suvaldyti. Taigi, jie paskelbė liberalizaciją, išlaisvindami ekonomines jėgas, ir įvairios spaudimo grupės šiapus ir kitapus valstybės aparato juos arba apėjo, arba užvaldė. Kai liberalizavimo ir privatizavimo procesas tapo kova „visų su visais" ir valstybės institucijos nebegalėjo suteikti jokių garantijų, pasirodė įvairios *mafijos* ir ėmė valdyti procesą. Tai – svarbi istorijos pamoka. Kai ir kur nėra teisėtų valstybės jėgų reglamentavimo bei kontrolės, atsiranda nuožmi neteisėtų jėgų – smurtinių, privačių grupių – kontrolė. Nežabotos rinkos yra tas pat, kas ir laukinių visuomenės.

Vietinės mafijos paėmė į savo rankas valdžią regionuose ir kūrė savus ryšio tinklus. Mafijos ir jų verslo partneriai įsiveržė į informacijos amžių žymiai greičiau nei valstybių biurokratinės sistemos. Kontroliuodamos vietinius mazgus ir ryšio kanalus, pusiau nusikalstamos verslo įmonės apeidavo tuo metu daugumą dar veikusių centralizuoto valdymo instancijų. Jos valdo šalį per savo tinklus.

Veikėjų nustatymas

Kas tie veikėjai, dalyvaujantys šiame laukinio kaupimo procese, iš dalies formuojamame kriminalinių interesų? Vieno labiausiai gerbiamų Rusijos politinės arenos apžvalgininkų Pavelo Voščianovo manymu, atsakymas yra vienareikšmis:

> „Kaip atsirado nusikalstama Rusijos valstybė? Tam tikra prasme ji susiformavo po 1991 metų rugpjūčio perversmo. Tuo metu naujasis politinis elitas svarstė patį svarbiausią klausimą: kaip ekonomines bei politines permainas po perversmo padaryti negrįžtamas? Šie pareigūnai vienbalsiai pritarė, kad reikia sukurti savą visuomenės pamatą – savininkų klasę. Ji turinti būti pakankamai didelė ir įstengti remti savo globėjus. Tačiau problema buvo, kaip iš pradinio taško, kuriame visi buvo daugmaž lygūs pajamų bei turto atžvilgiu, pradėti kurti tokią klasę... Kokia buvo pagrindinė kliūtis naujajai Kremliaus nomenklatūrai? Tai buvo įstatymas. Bet kuris įstatymas buvo kliūtis, nes jis, pasak prezidento patarėjų 1991 metais, „trukdė demokratijos plėtrai."[41]

Strateginiai, politiniai 1991–1992 metais valdžiusių reformatorių interesai paskatino spartų liberalizavimo ir privatizavimo procesą, galėjusį sukurti didžiulę savininkų klasę, suinteresuotą kapitalizmo plėtra Rusijoje. Kai kurie iš tų reformatorių taip pat galbūt tikėjosi, kad galios statusas jiems duos asmeninės naudos – po kelerių metų dalies jų svajonės išsipildė. Svarbiausia yra tai, kad tyčia ar netyčia jie sudarė sąlygas tiems, kurie turėjo pinigų ir galios, grobstyti valstybės turtą, o tai reiškia – visą Rusiją. Šie būsimi kapitalistai pirmiausia buvo komunistų nomenklatūros vadovai, susikrovę turtus, ypač *perestroikos* metais, nukreipdami valstybės lėšas į savo asmenines bankų sąskaitas užsienyje. Aukšto rango Jelcino kabineto nariai 1992 metais man pasakojo, jog kai jie atėjo į valdžią, Sovietų valstybės aukso ir tvirtos valiutos ištekliai jau buvo beveik išparceliuoti. Vėliau tą pačią informaciją patvirtino daugybė įvairių šaltinių, o Jegoras Gaidaras bei kiti 1996 metais ją paskelbė viešai. Jau nekalbu apie slaptas Sovietų sąjungos komunistų partijos užsienio sąskaitas, tiesiog ištirpusias globaliniuose finansų srautuose. Iš viso tai tikriausiai sudaro dešimtis milijardų dolerių. Nedidelės dalies šio kapitalo būtų visiškai pakakę dideliam nekilnojamojo turto, įmonių, bankų,

[41] Voshchanov (1995: 13).

prekių ir paslaugų kiekiui Rusijoje įsigyti, ypač jei valstybės turto įsigijimą palengvindavo nomenklatūros draugų tebedisponuojama politinė įtaka. Praėjus vos keletui mėnesių po Sovietų sąjungos žlugimo, Rusijos ekonomikoje susiformavo milžiniškos finansų imperijos, turinčios didžiulę investavimo amplitudę. Netrukus šie konglomeratai užmezgė ryšius su naujosios politinės sistemos atstovais, nes dėl susidariusio institucinio vakuumo buvo reikalinga kokia nors *ad hoc* vyriausybės parama, kad galėtų klestėti nestabilioje aplinkoje, nuolat purtomoje naujų nutarimų šuorų.

Nežabotoje Rusijos kapitalizmo plėtroje aktyviai dalyvavo ir kiti veikėjai. Globalinis organizuotas nusikalstamumas, ypač Sicilijos mafija ir Kolumbijos karteliai, naudojosi suirute Rusijoje savoms didžiulėms pinigų sumoms plauti, milijardais maišė „nešvarius pinigus" su padirbtais doleriais.[42] Pats Gaidaras 1994 metais pripažino, kad Rusijoje egzistuoja daugybė „nešvarių" pinigų, išplauto arba plaunamo kapitalo.[43] Užsiėmę pozicijas Rusijoje XX a. devintojo dešimtmečio pabaigoje ir dešimtojo dešimtmečio pradžioje, globaliniai nusikalstami tinklai galėjo pasinaudoti palankiomis privatizavimo proceso sukurtomis aplinkybėmis, megzdami ryšius su Rusijos organizuotomis nusikalstamomis grupuotėmis, taip pat skatindami naujų nusikalstamų organizacijų kūrimąsi. Jie taip pat užmezgė ryšius su kontrabandos tinklais, kurie dygo šalia ginklų sandėlių, branduolinių įrenginių, naftos telkinių ir tauriųjų bei retųjų metalų kasyklų.[44]

Kai 1991 metais žlugo institucinė sistema ir gatvėse įsivyravo nežabota rinkos ekonomika, įvairiausi nusikaltėliai – seni ir nauji, skirtingos etninės kilmės – kaip parazitai ėmė plisti po visą smulkųjį ar stambųjį verslą, koks tik atsirasdavo Rusijoje. Daugelis ne pelno, nuo mokesčių atleistų organizacijų pateko į mafijos įtaką, tarkime, Nacionalinis sporto fondas, Rusijos fondas Afganistano karo invalidams remti ir Rusijos kurčiųjų draugija. Net ir Rusijos stačiatikių bažnyčia, tikriausiai globojama mafijos, įsitraukė į neapmokestinamą verslą ir ėmė importuoti neapmuitinamas cigaretes už humanitarinę pagalbą bei investuoti į naftos prekybos bendroves.[45] Kadangi nebuvo efektyvaus valstybės valdymo bei kontrolės, tarp privataus verslo plėtros ir jį saugančių (bei jo turtą prievartaujančių) nusikalstamų tinklų susidarė simbiotinis ryšys. Nusikalstamų struktūrų persmelktos verslo struktūros mezgė ryšius su politikais vietos, provincijų ir nacionaliniu lygmenimis, kol galiausiai šios trys sritys (politika, verslas, nusikalstamas pasaulis) susipynė. Bet tai nereiškia, kad nusikalstamas pasaulis vadovauja politikai ar kad dauguma verslo įmonių yra nusikalstamos. Tai reiškia, kad verslas veikia aplinkoje, į kurią yra giliai įsismelkęs nusikalstamumas, kad verslui reikalinga politi-

[42] Sterling (1994).
[43] Interviu su Gaidaru, *Trud*, 1994 m. vasario 10 d.
[44] Beaty (1994); Handelman (1995); Gordon (1996).
[45] *Business Week*, 1996 m. gruodžio 9 d.; Specter (1996).

nės valdžios apsauga, ir kad daugelis politikų XX a. dešimtąjį dešimtmetį susikrovė didžiulius turtus per verslo ryšius.

Kaupimo įrankiai

Įrankiai, kuriais Rusijoje buvo vykdomas šis primityvus kapitalistinis kaupimas, įvairūs: drąsių ir išradingų planų kūrimas iš tikrųjų yra kasdienė Rusijos kapitalistų ir sukčių duona. Tačiau pagrindinis įrankis buvo *privatizavimo procesas*. Jis buvo vykdomas neskaidriai, menkai kontroliuojamas, o jo apskaita buvo nepatikima. Būtent dėl nekontroliuojamo privatizavimo visi vertingi Rusijos objektai buvo parduoti už juokingą kainą bet kam, kas tik turėjo pinigų ir galios kontroliuoti sandorį. Štai šitaip ir štai todėl norom nenorom susiėjo vyriausybės pareigūnai, buvusioji nomenklatūra ir organizuotos nusikalstamos grupuotės – Rusijos bei užsienio.

Prieš pat privatizavimo procesą kelios didelio masto machinacijos padėjo destabilizuoti ekonomikos institucijas ir sukaupti pradinį kapitalą, reikalingą dalyvauti primityviame Rusijos turtų kaupime. Claire Sterling aprašė bene didžiausias šių machinacijų 1990–1992 metais, inicijuotas globalinių nusikalstamų tinklų, daugiausia Sicilijos mafijos, bendrininkaujant Sovietų vyriausybės atstovams, o galbūt taip pat ir Vakarų žvalgybos tarnyboms, ir kruopščiai jas pagrindė dokumentais. Aš remiuosi jos analize, kurioje išvardyta daug patikimų šaltinių, nurodyti vardai, vietos, datos ir skaičiai.[46] Trumpai tariant, per tam tikrą skaičių tarpininkų, apsimetusių „tarptautinio verslo atstovais“, nusikalstamos organizacijos ir jų bendrininkai nusmukdė rublio vertę, už „nešvarius“ dolerius supirkinėdami milijardus rublių Rusijoje su didele nuolaida ir pardavinėdami tuos rublius pasaulio rinkoje už žemą kainą. Be to, jie skleidė paskalas apie dar didesnius sandorius, šitaip dar labiau ją smukdydami. Nomenklatūros elementai domėjosi galimybe konvertuoti šiuos beverčius rublius į tvirtą valiutą, siekdami tiek pasipelnyti patys, tiek ir padidinti Sovietų valstybės valiutos atsargas. Paskutinį *perestroikos* laikotarpį šie sandoriai skatino kapitalo nutekėjimą iš Sovietų sąjungos. Atrodo, kad valstybės aukso atsargos buvo naudojamos kaip kai kurių iš šių sandorių garantijos. Rublio devalvacija gerokai atpigino Rusijos turtą ir produktus. Nusikalstami tinklai, spekuliuojantys tarpininkai ir nomenklatūros vadovai už savo sukauptus milijardus rublių ir vieną kitą milijoną dolerių pirko ir kontrabanda gabeno naftą, ginklus, žaliavas, retuosius ir tauriuosius metalus. Jie taip pat investavo į nekilnojamąjį turtą, viešbučius ir restoranus. Be to, jie supirkinėjo didžiulius privatizavimo atsiskaitymo čekių paketus iš privačių piliečių, kurie nežinojo, ką su jais veikti, ar buvo priversti parduoti. Kai tik šis spekuliacinis kriminalinis kapitalas įsitvirtino ekonomikoje, jis ėmė siekti ir susilaukė sovietų, o vė-

[46] Sterling (1994: 169–243).

liau ir Rusijos vyriausybės paramos investicijoms į šalį bei importo ir eksporto veiklai. Todėl šios investicijos, iš pradžių vykdytos išplautais pinigais ir (ar) išparceliuotomis valstybės lėšomis, gerokai pagausėjo. Kadangi daugelį teisėtų užsienio investuotojų nuo investavimo netrukus atgrasė nesaugi Rusijos aplinka, Sovietų ir Rusijos įstatymų leidėjai, teikę pirmenybę užsienio kapitalui ir prekybai, daugiausia dirbo pusiau nusikalstamų tinklų naudai. Kai kurie iš šių machinacijų organizatorių buvo išaiškinti (Sterling mini amerikiečius Leo Wantą ir Marcą Richą), tačiau niekuomet nebuvo pričiupti ir toliau vadovavo savo verslui kitų šalių prieglobstyje (Richas 1994 metais gyveno Cuge, Šveicarijoje). Sterling apskaičiavo, kad 1992 metais kapitalo kontrabandos vertė buvo maždaug 20 milijardų dolerių, o nelegalaus naftos ir medžiagų srauto vertė – dar 17 milijardų JAV dolerių. Tai keliskart pranoksta tiesiogines užsienio investicijas į Rusiją 1991–1996 metų laikotarpį. Nors Sterling pasakojimui būdingi visi trilerio bruožai, tačiau jos pateikti dokumentai yra pakankamai rimti ir įtikinami, o pagrindinė jos argumentacijos linija sutampa su pranešimais iš kitų šaltinių.[47] Be to, nors aš neturiu savų faktinių įrodymų, tačiau nelegalių sandorių ir ekonomikos destabilizacijos piešinys, kurį sudėliojau praktinio tyrimo Rusijoje metu 1989–1996 metais, įskaitant interviu su aukščiausiais Sovietų ir Rusijos vyriausybių vadovais, neprieštarauja Sterling, Handelmano, Voščianovo ir daugelio kitų apžvalgininkų išvadoms.

Tačiau globalinių nusikalstamų struktūrų spekuliacinių manevrų chaotiškais Sovietijos žlugimo metais nebūtų pakakę politikos, verslo ir nusikalstamo pasaulio sampynai, apibūdinančiai XX a. dešimtojo dešimtmečio Rusiją, atsirasti. Didžiulės klaidos, kurių iš pradžių pridarė Gorbačiovas, išardęs sistemą, bet neradęs jai pakaitalo, o vėliau ir demokratai, reikalavę spartinti perėjimą į rinkos ekonomiką be socialinės ir institucinės kontrolės, sudarė sąlygas užvaldyti vieną didžiausių ir savo vidaus ištekliais turtingiausių šalių pasaulyje. Būtent šis nežabotas turto grobimas, vykdomas ar toleruojamas valdančiųjų sluoksnių, paaiškina, kodėl čia taip įsigalėjęs nusikalstamumas, o ne atvirkščiai. Tačiau kitaip nei Amerikos „plėšikų baronai“, kurie naudojo visas savo turėtas priemones kapitalo investicijoms sukaupti, neskaitant to, kad praturtėtų patys, laukinis Rusijos kapitalizmas yra giliai įsitvirtinęs globalinėse nusikalstamose struktūrose bei globaliniuose finansų tinkluose. Kai tik yra sukuriamas pelnas, jis metamas į globalinės finansinės veiklos sūkurį, iš kurio tik dalis – sėkmingai išplauta – investuojama iš naujo į pelningą, tačiau rizikingą Rusijos ekonomiką.

1999 metų rugpjūtį *The New York Times* atkreipė tarptautinės bendruomenės dėmesį į išradingą nelegalaus kapitalo pervedimo iš Rusijos į Niujorko banką, tarpininkaujant daugeliui šešėlinių kompanijų, įsikūrusių Britanijoje, Šveicarijoje, JAV ir kai kuriose į valstybės reguliavimo sritį nepatenkančiose vietovėse, schemą. Nu-

[47] Sterling (1994) argumentacija sutampa su kitais šaltiniais, nurodytais šio skyriaus išnašose.

statyta, kad jo sumos siekė dešimtis milijardų dolerių. Atsižvelgiant į pervedimų dydį, netrukus paaiškėjo, kad Rusijos mafijos vienos negalėjo būti šio kapitalo šaltiniu, nors kai kuriose iš šių operacijų dalyvavo ponas Mogilevičius – Izraelio pilietis ir išgarsėjęs Rytų Europos mafijų vadeiva, anksčiau gyvenęs Budapešte. Skandalui plėtojantis, per ateinančius mėnesius Rusijos ir Europos spauda plačiai nušvietė platų tinklą interesų, susijusių su mokestiniais sukčiavimais ir neteisėtu didžiulių sumų eksportu iš Rusijos. Buvo užsiminta, kad bankininkai ir vyriausybės pareigūnai didelę TVF paskolų Rusijai dalį nukreipdavo į šalį arba pervesdavo iš Rusijos ir apie tai žinojo labai aukšto rango Rusijos vadovybė. Pasak *Corriere della Sera* pranešimų, šioje veikloje tiesiogiai dalyvavo Kremliaus turto valdytojas ir prezidento Jelcino šeima. Londono *The Times* (1999 metų lapkričio 7 dieną) dokumentais patvirtino, kad lėšos buvo pervedamos iš Rusijos į Jungtines Valstijas per Britanijos bankus ir buvo skiriamos kyšiams Amerikos pareigūnams Vašingtone, Kolumbijos federacinėje apygardoje, mokėti. Kadangi Rusijoje ir visame pasaulyje informacija ir kontrinformacija tapo politiniais ginklais, todėl faktus atskirti nuo prasimanymų ar manipuliacijų, o juolab ką nors įrodyti šioje svarbioje, tačiau pernelyg tamsioje istorijoje darėsi vis sunkiau. Aiškumo dėlei aš keliu šias prielaidas. Pirma, nelegalaus kapitalo eksporto priežastis yra absurdiški ir sunkiai suprantami Rusijos vyriausybės teisės aktai, reglamentuojantys kapitalo kontrolę bei verslo apmokestinimą, ir labai atrankinis šių reglamentų įgyvendinimas. Teisėtai veikiančios verslo įmonės Rusijoje, ypač finansų industrijos ir eksporto verslo įmonės, turi griebtis ypatingų priemonių, kad galėtų veikti: tarkime, vykdyti atsiskaitymus už teisėtas eksporto operacijas užsienyje ir investuoti savo pelną tarptautiniu mastu, kad išvengtų Rusijos biurokratijos suvaržymų. Galbūt tai neteisėtas veikimo būdas, tačiau savaime jis nėra susijęs su mafija. Antra, mokesčių vengimo schemos turi rasti kelią į užsienį. Trečia, pajamoms iš neteisėtai pasisavintų valdžios institucijų ar su jomis susijusių sluoksnių lėšų taip pat reikalingas išėjimas. Ketvirta, įvairių administracijos lygių valdžios pareigūnai slepia šias neteisėto kapitalo eksporto ir neteisėto pajamų gavimo schemas mainais už tam tikrą atlygį ir papildo kapitalo eksportuotojų gretas. Penkta, kai kurios nusikalstamos organizacijos, galimas daiktas, padėjo formuoti nelegalios kapitalo apyvartos tinklus, taip pat naudojosi jais savo įplaukoms išplauti. Šešta, tarpininkų tinklas – tiek Rusijoje, tiek ir Vakaruose – išsirutuliojo į sudėtingą šešėlinių bendrovių bei finansų įstaigų sistemą. Dauguma iš jų yra įsikūrusios tarptautinės prekybos pilkojoje zonoje ir iš čia pumpuoja įvairios kilmės Rusijos kapitalą bei pelnosi iš savo „pilkojo“ verslo. Galiausiai Niujorko bankas bei kitos respektabilios finansų įstaigos priima pinigus nieko neklausinėdamos, šitaip iš esmės atsilygindamos savo rusų kilmės darbuotojams už jų pelningus verslo ryšius, ypač jei pinigai yra skaičiuojami dešimtimis milijardų dolerių. Tuomet pinigams netaikomi jokie apribojimai ir dalis jų gali būti iš naujo investuojami į Rusiją naujomis, palankesnėmis sąlygomis. Taigi, ką žiniasklaida vadina Rusijos

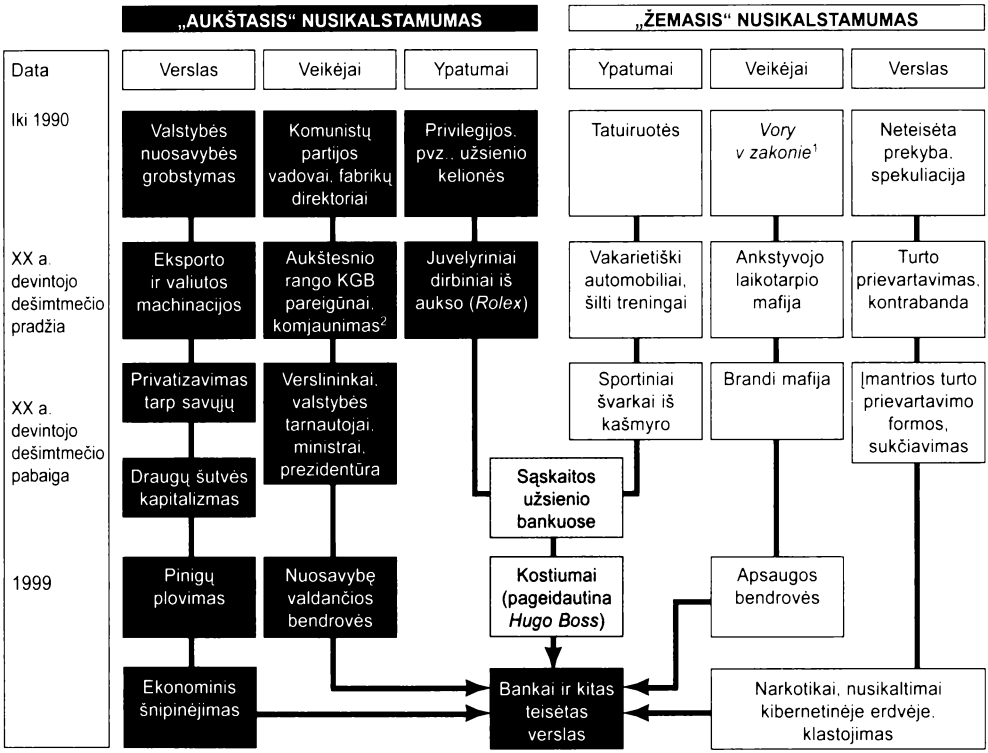

[1] Vagys, besilaikantys savo garbės kodekso – tradiciniai gangsterių klanai.
[2] Komunistų partijos jaunimo sąjunga.

Schema 3.1. Neteisėtų ir nusikalstamų tinklų raida Rusijoje
Šaltinis: Control Risk, *The Economist* (1999a).

mafija, yra tik maža dalelytė plataus neteisėtų operacijų tinklo, per kurį didelę šalies turtų dalį (o galbūt ir tarptautinės paramos dalį) galop pasisavina keli individai ir perveda į globalinius finansų tinklus, bendradarbiaudami (sąmoningai ar ne) su didžiausiais Vakarų bankais bei finansų įstaigomis.[48]

1999 metų rugpjūtį *The Economist*, atlikęs šešėlinės ekonomikos raidos Rusijoje XX a. dešimtąjį dešimtmetį tyrimą, pateikė schemą, kurioje glaustai pavaizdavo šios ekonomikos transformaciją nuo „žemojo" nusikalstamumo veiklų, kurias vykdė paribio individai bei etninės mafijos, iki „aukštojo" nusikalstamumo veiklų, kurios tolydžiai intensyvėjo privatizavimo proceso eigoje po valstybės priedanga. O aš pridurčiau, kad apie visa tai žinant ir Vakarų vyriausybėms bei institucijoms, pasirengusioms toleruoti korupciją tol, kol Rusija liks politiškai pažabota valdant provakarietiškai vadovybei (žr. schemą 3.1). Taigi Rusija ir toliau yra grobstoma kaip

[48] Šios istorijos santrauką ir įvykių chronologiją iki 1999 metų lapkričio rusų kalba rasite Rusijos politikos naujienų tinklalapyje (http://www.polit.ru/stones.html). Iš Vakarų šaltinių informacijos rasite: Bonner ir O'Brien (1999) ir *The Economist* (1999a).

lengvo pasipelnymo šaltinis ir kaip tarptautinės nusikalstamos bei neteisėtos veiklos, kurios pelnas yra išsklaidomas globaliniuose finansų tinkluose, platforma.

Didžioji Rusijos visuomenės dalis antrojo tūkstantmečio pabaigoje yra atskirta nuo informacijos amžiaus. Tačiau jos kapitalizmas, kuriame knibždėte knibžda nusikaltėlių, yra visiškai panardintas į globalinius turto bei galios srautus, kuriais jis galėjo pasinaudoti tik iškreipęs Rusijos demokratijos viltis.[49]

Narcotrafico, raida ir priklausomybė Lotynų Amerikoje[50]

Nepaprasta narkotikų prekybos industrijos plėtra nuo XX a. aštuntojo dešimtmečio transformavo Lotynų Amerikos ekonomiką bei politiką. Klasikinės priklausomybės ir raidos paradigmos turi būti permąstytos taip, kad aprėptų narkotikų industrijos ypatumus ir gilų jos įsiskverbimą į valstybės institucijas bei visuomenės organizaciją kaip pagrindinį bruožą. Ši industrija yra daugiausia orientuota į kokamedžių ir kokaino gamybą, perdirbimą bei eksportą. Tačiau dešimtąjį dešimtmetį vis svarbesne jos sudedamąja dalimi tapo heroinas, o marihuana, ypač Meksikoje, atgavo dalį savo populiarumo, kurį turėjo septintojo dešimtmečio pabaigoje ir aštuntojo pradžioje. Šalia galingų nusikalstamų tinklų, besiverčiančių narkotikų prekyba, organizuojama ir kita nusikalstama veikla (ypač pinigų plovimas, kontrabanda, ginklų prekyba, imigrantų gabenimas, tarptautinė prostitucija ir vaikų grobimas). Šitaip yra formuojamas sudėtingas nusikalstamas pasaulis, kurio la-

[49] Castells ir Kiselyova (1998).

[50] Vieną geriausių politinių ir ekonominių narkotikų prekybos Lotynų Amerikoje analizių yra pateikęs Thoumi (1994), nors daugiausia vietos joje skiriama Kolumbijai. Apie tarptautinę narkotikų industrijos struktūrą žr.: Arnedy (1990); Tokatlian ir Bagley (1990); Del Olmo (1991); Simposio Internacional (1991); Laserna (1991); ir Bastias (1993). Apie kokamedžių auginimo ir kokaino prekybos poveikį nacionalinėms bei regionų ekonomikoms skaitykite: Laserna (1995, 1996). Bene labiausiai įkvepiantis dokumentas norinčiajam suvokti narkotikų prekybos psichologiją, socialinį kontekstą ir politines pasekmes yra nepaprastas Gabrielio Garcijos Marquezo pranešimas *Noticia de un secuestro* (1996). Apie kultūrinius narkotikų prekybos pasaulio aspektus žr.: De Bernieres (1991); Prolongeau (1992); bei Salazar ir Jaramillo (1992). Apie narkotikų industrijos sąsajas ir JAV bei Lotynų Amerikos santykius skaitykite klasikinę Scott ir Marshall knygą (1991). Apie Boliviją rašo: Laserna (1995) bei Pasquini ir De Miguel (1995). Apie Ekvadorą – Bagley et al. (1991). Apie Venesuelą – Azocar Alcala (1994). Apie Meksiką – Mejia Prieto (1988); Garcia (1991); taip pat žr. II tomo 5 skyrių. Apie Peru žr.: Turbino (1992) ir Pardo Segovia (1995). Pagrindinis informacijos ir idėjų apie narkotikų prekybos Lotynų Amerikoje politinę ekonomiką šaltinis iki šiol buvo Roberto Laserna, Ekonomikos profesorius Universidad Mayor de San Simon Kočabamboje. Daugiau nei 15 metų trukusi mūsų intelektuali draugystė padarė lemiamą poveikį mano mąstysenos šia tema formavimuisi, nors jis ir neatsako už galimas mano klaidas. Mano apsilankymai La Pase ir Kočabamboje 1985, o po to 1998 metais, įskaitant nepapratai įdomų vizitą į Čaparę 1985 metais – tuomet, kai ji buvo vienas iš kokamedžių auginimo centrų Lotynų Amerikoje, – man padėjo iš esmės suprasti narkotikų industriją.

bai decentralizuota struktūra smelkia ir ženklina visas Lotynų Amerikos visuomenes. *Narcotrafico* industrijai būdingi keli svarbūs bruožai.

1) Ji yra *skatinama paklausos ir orientuota į eksportą.* Pirminė ir visų svarbiausia jos rinka yra Jungtinės Valstijos. Vis dėlto Vakarų Europa ir turtingos Azijos šalys taip pat sparčiai tampa svarbiomis rinkomis. Norėčiau pateikti vieną pavyzdį, iliustruojantį kokaino industrijos duodamą pelną. 1991 metais buvo apskaičiuota, kad vieno kilogramo kokaino gamybos išlaidos (įskaitant kokamedžio pastos, superkamos iš kitų šalių, gamybos išlaidas) sudarė 750 JAV dolerių; jo kaina eksportuojant iš Kolumbijos buvo maždaug 2000 JAV dolerių; to paties kilogramo didmeninės prekybos kaina Majamyje buvo 15 000 JAV dolerių; o Amerikos miestų gatvėse, pardavinėjant jį po gramą, „atskiestą" kitais ingredientais, jo vertė galėjo išaugti iki 135 000 JAV dolerių.[51] Gabenimo ir skirstymo išlaidos bei tų skirstymo sistemų apsauga akivaizdžiai byloja, kad tai yra neteisėtas, tačiau ilgalaikę paklausą turintis dalykas Jungtinėse Valstijose.

2) *Ši industrija yra visiškai internacionalizuota, o darbo pasidalijimas tarp skirtingų vietovių nuolat keičiasi.* Jei grįžtume prie kokaino, tai kokamedžiai Andų regione tūkstančius metų buvo ir tebėra auginami, o jų lapai vartojami.[52] Šimtmečio pabaigoje Kolumbija pagamindavo apie 40 procentų kokamedžio lapų pasaulyje, Bolivija ir Peru kartu – dar 40 procentų, o likusius – daugiausia Ekvadoras ir Venesuela, prie kurių neseniai prisidėjo ir Brazilija su Meksika. Paprastai kokamedžio pasta iš kokamedžio lapų gaminama (o vėliau paverčiama kokaino žaliava) šalyse, kuriose jie auginami, tačiau atokiau nuo laukų, kad niekas nesusektų. Tarkime, kai 1985 metais aš apsilankiau pagrindiniame kokamedžių auginimo centre Bolivijoje, Čaparėje, Kočabambos provincijoje, kokamedžio pasta buvo gaminama už 100 km nuo Čaparės – Kočabambos miestą supančiuose slėniuose įsikūrusiuose kaimuose, iš kurių nešikai ant pečių gabendavo kokamedžio pastą į slaptas sraigtasparnių tūpimo aikšteles miške. Iš čia, taip pat iš Alto Huallagos – pagrindinio gamybos rajono Peru – kokamedžio pasta ir kokaino žaliava buvo ir yra skraidinami į Kolumbiją, kurioje pagrindiniai šios industrijos centrai konsolidavo savo kontrolę nuo XX a. aštuntojo dešimtmečio pabaigos. Nepaisant represijų, Kolumbija liko pagrindiniu kokaino valymo ir sudėtingo perdirbimo centru. Joje taip pat yra įsikūrę vadybos ir prekybos centrai, kuriuose organizuojama pati subtiliausia operacija: gabenimas į turtingas rinkas, ypač Jungtinių Valstijų. Be to, dešimtojo dešimtmečio pabaigoje, po to, kai Peru ir Bolivijos vyriausybės bei JAV narkotikų kontrolės valdyba (NKV) padidino spaudimą kokamedžių augintojams, Kolumbija vis tiek liko vienu iš pagrindinių jų auginimo centrų. Kadangi

[51] Thoumi (1994: 295).

[52] Laserna (1996); Gootenberg (1999).

šioje šalyje esama didžiulių plotų, kurių nekontroliuoja vyriausybė, valstiečiai, auginantys kokamedžius, mažiau rizikuoja susilaukti sankcijų nei kitose šalyse.

Ankstyvaisiais šios industrijos plėtros etapais kokainą primityvia kontrabanda gabeno nešikai, o šiandien pagrindinė jo gabenimo į JAV forma yra nedideli lėktuvai, skraidinami iš Karibų. Pirmas šį būdą panaudojo prekybos vadeiva Carlosas Lehderis, kuris Bahamuose nusipirko salelę – Normano koralų rifą – ir išnuomojo savo sraigtasparnių tūpimo aikštelę kitiems eksportuotojams, šitaip tarp jų sukurdamas bendradarbiavimo bazę – lankstųjį kartelį. Tačiau kai muitinių pareigūnai ėmė vis dažniau konfiskuoti prekes, buvo imtasi ir tebenaudojama daugelis kitų būdų: komercinės oro linijos, krovininiai laivai, asmeniniai kurjeriai, kokainas gabenamas ir tarp legaliai eksportuojamų prekių (statybos moedžiagų, stiklo plokščių, vaisių, konservų, drabužių ir taip toliau), taip pat, ypač XX a. dešimtąjį dešimtmetį, sausuma per Meksikos ir JAV sieną. Todėl minėtąjį dešimtmetį Meksikos narkotikų karteliai labai sustiprėjo. Iš pradžių jie veikė kaip kolumbiečių tarpininkai, vėliau patys savarankiškai, šalia kokaino, kurį gabeno kaip kolumbiečių partneriai, platindami ir heroiną, amfetaminą bei marihuaną.

Daugeliu atvejų narkotikai gabenami paprastai: vienos ar kelių šalių muitinių pareigūnams duodami kyšiai. Kitais atvejais griebiamasi gudrybių: tarkime, 1999 metais JAV pulkininko, atsakingo už JAV karines operacijas Kolumbijoje, žmona buvo įkalbėta išsiųsti šešis siuntinius į Niujorką iš Amerikos ambasados Kolumbijoje.[53] Ilgi maršrutai, tarkime, į Europą ar Aziją, yra įveikiami daugiausia krovininiais laivais, iš kurių kroviniai pakrantėje iškraunami į nedideles valtis. Taip daroma Ispanijoje, Galicijos mieste – viename pagrindinių narkotikų įvežimo į Europą taškų, tęsiant istorinę Galicijos cigarečių kontrabandos tinklų tradiciją. Skirstymo tinklus Jungtinėse Valstijose daugiausia kontroliuoja kolumbiečiai ar jų bendrininkai, neretai meksikiečiai, pasitelkę iš savo šalies (ar net regiono) kilusių imigrantų tinklus: pasitikėjimu paremtus tinklus. Europoje ir Azijoje Kolumbijos karteliai tiekia prekes ir perduoda atsakomybę už kiekvieną teritoriją nusikalstamoms organizacijoms, kad šios kontroliuotų skirstymo procesą. Guayaquilos uostas vaidina svarbų vaidmenį gabenant krovinius jūra į JAV. Venesuela yra prekių gabenimo oro linijomis į Europą organizavimo vieta.

Dar vienos svarbios šios pramonės sąnaudos yra cheminiai pirmtakai *(precursors)*, daugiausia importuojami iš Šveicarijos, Vokietijos ir Jungtinių Valstijų, nors juos vis dažniau tiekia Lotynų Amerikos, ypač Argentinos ir Brazilijos, chemijos pramonė. Brazilija, kurioje auginama nedaug kokamedžių, taip pat prisidėjo prie jų perdirbimo, nes Kolumbijos laboratorijoms vis didesnį spaudimą ėmė daryti JAV Narkotikų kontrolės valdyba. Nors geografinis *narcotrafico* modelis tobulėja ir plečiasi, tačiau jo vidaus hierarchija išlaiko stebėtiną stabilumą,

[53] McFadden (1999).

nes Kolumbijos „karteliams“ pavyko išsaugoti dominavimą dėl priežasčių ir pasitelkus įrankius, kuriuos netrukus išvardysiu.

Trys pagrindinės *narkotikų pramonės tarptautinio darbo pasidalijimo transformacijos XX amžiaus pabaigoje* yra šios: a) Meksikos kaip pusiau savarankiško eksporto centro, kuris pelnosi iš gretimumo su Jungtinėmis Valstijomis, susiformavimas; b) strateginės sąjungos tarp Kolumbijos kartelių ir nusikalstamų organizacijų visame pasaulyje, ypač Sicilijos, Amerikos mafijų ir Rusijos nusikalstamų tinklų; c) naujųjų ryšio technologijų, ypač mobiliųjų telefonų ir nešiojamųjų kompiuterių, platus naudojimas ryšiui palaikyti ir sandorių eigai kontroliuoti, sykiu didinant pramonės lankstumą bei sudėtingumą.

3) *Lemiamas visos narkotikų pramonės dėmuo yra pinigų plovimo sistema.* Ją taip pat kontroliuoja pagrindiniai prekeiviai iš Kolumbijos ir Meksikos, tačiau darbus atlieka specialistai, daugiausia dirbantys Kolumbijos, Venesuelos, Panamos ir Floridos bankuose bei finansų įstaigose. Įvairių mažų Karibų jūros regiono šalių, kaip antai Kaimanų salų, Turkų ir Kaikų salos, Arubos ir Bahamų finansų įstaigos XX a. devintąjį dešimtmetį vaidino esminį vaidmenį kaip išplautų pinigų saugyklos, tačiau kadangi jos buvo demaskuotos, o jų finansų sistemos buvo nedidelės, tai ir jų vaidmuo plaunant pinigus globaliniu mastu sumažėjo, nors jų saugiose taupomosiose sąskaitose prekeiviai tebelaiko savo asmenines lėšas.

4) Visų sandorių *vykdymas yra užtikrinamas didžiuliu smurtu.* Visos didžiausios nusikalstamos organizacijos sukūrė savus žudikų tinklus (pavyzdžiui, Kolumbijos *sicarios*). Kai kurie iš jų yra labai specializuoti ir profesionalūs. Daugelis kitų, skaičiuojamų tūkstančiais, yra atsakingi už ištisų miestų kontrolę ir terorizavimą – arba kaip organizacijos nariai, arba kaip subrangovai. Be vykdymo užtikrinimo funkcijos šie žudikų tinklai taip pat tampa konkuravimo ar apsaugos įrankiais, kuomet organizacijos kovoja vienos su kitom dėl kurios nors rinkos kontrolės ar ginčijasi dėl dalijimosi pelnu sąlygų. Kaip pastebi Thoumis, toks aukštas smurto lygis sudaro tvirtą „užkardą“ galimiems konkurentams patekti į šią industriją.[54] Jei jie neturi pakankamų išteklių ir veržlumo rizikuoti, jie paprasčiausiai bus išstumti iš rinkos anksčiau, negu jiems pavyks joje įsitvirtinti.

5) Kad ši industrija galėtų veikti visais sistemos lygmenimis, jai reikalingas pareigūnų paperkamumas ir įsiskverbimas į savo institucinę aplinką. Narkotikų prekeiviai turi papirkinėti ir (arba) bauginti vietos ir valstybinės valdžios institucijas, policiją, muitines, teisėjus, politikus, bankininkus, vaistininkus, transporto sistemos darbuotojus, žurnalistus, žiniasklaidos priemonių savininkus ir verslininkus. Daugumai iš tų žmonių pasirinkimas tarp galimybės gauti dideles pinigų sumas arba

[54] Thoumi (1994).

matyti, kaip terorizuojamos jų šeimos, yra pernelyg radikalus, kad jam būtų galima pasipriešinti. Kai nesama aiškių valstybės galios patvirtinimų, *narcotrafico* tinklai paima į savo rankas tiek žmonių bei organizacijų iš savo aplinkos, kiek jiems reikia. Be abejo, tiesus puolimas prieš valstybę – toks, kokį 1984–1993 metais Kolumbijoje vykdė Pablas Escobaras ir Medellino kartelis – paprastai nusikaltėlius įstumia į pražūtį. Medellino taktika buvo kraštutinė ir labai susijusi su jos vadovų asmenybėmis – „el Mexicano" Rodriguezo Gachos, nužudyto 1989 metais, ir Pablo Escobaro, didžiai pasipiktinusio vyriausybe, paskelbusia jį politine atmata. Cali kartelis – toks pat nuožmus ir smurtingas kaip Medellino – sukūrė subtilesnę įsiskverbimo į valstybę strategiją. Užuot žudęs, jis pirkdavo, o žudymo reikalą palikdavo konkurentams iš Medellino ir žemo lygio personalui, kurį lengvai galėjo priversti sau tarnauti. Šios strategijos rezultatas buvo toks: kai Cali kartelio vadeivos Miguelis ir Gilbertas Rodriguezai Orejuelos 1997 metų sausį galiausiai buvo sulaikyti ir stojo prieš teismą, jiems buvo paskirta bausmė, prilygstanti maždaug trejiems ar ketveriems metams kalėjimo. Sistemingas valstybės papirkinėjimas ir kraštutinis smurtas kaip gyvenimo būdas yra pagrindiniai *narcotrafico* industrijos dėmenys.

Kokie yra narkotikų industrijos ekonominiai padariniai Lotynų Amerikai?

Nėra abejonių, kad antrojo tūkstantmečio pabaigoje nusikalstama ekonomika sudaro didelį ir dinamiškiausią Lotynų Amerikos ūkio segmentą. Be to, kitaip nei tradiciniai gamybos ir prekybos internacionalizavimo Lotynų Amerikoje modeliai, tai yra Lotynų Amerikos valdoma, į eksportą orientuota industrija, įrodžiusi savo pasaulinį konkurencingumą. Net jei ateityje cheminiai narkotikai pakeis natūraliuosius, Kolumbijoje įsikūrę tinklai turės sistemą, padėsiančią jiems išsaugoti pranašumą rinkoje, taip pat savo finansuojamą mokslinių tyrimų ir plėtros veiklą naujiems produktams bei transporto technologijoms kurti. Pagrindinė rinka tebėra Jungtinės Valstijos, kuriose yra stabili ir didelė narkotinių medžiagų paklausa. Dėl narkomanijos Jungtinėms Valstijoms tenka tempti didžiulę nusikalstamumo, socialinės dezintegracijos ir išlaidų policijai, teismams bei kalėjimams išlaikyti naštą, kurios pagrindinė priežastis yra narkotikų ir narkotikų prekybos kriminalizacija. Padėtį veikia ir heroino tiekimas iš Azijos, o Amerikos ir Sicilijos mafijos, taip pat ir vietinės gaujos daugelyje Amerikos miestų yra svarbios nusikalstamo pasaulio veikėjos. Vis dėlto narkotikų tiekimas iš Lotynų Amerikos yra pagrindinis nusikalstamumo Amerikoje veiksnys. Net JAV politikoje Lotynų Amerikos atžvilgiu viešpatauja pasiryžimas kovoti su narkotikų prekyba pačioje jų pristatymo vietoje. Tai – neįgyvendinamas uždavinys, tačiau jis visiškai transformavo JAV ir Lotynų Amerikos santykius iš senamadžio imperializmo į besislapstančio priešo, kuris griauna politines sistemas, nes nuolat išsprūsta, isterišką persekiojimą.

Jei *narcotrafico* iš esmės pakeitė priklausomybės modelį, tai ar jis skatina plėtrą? Šiuo klausimu vyksta aršūs ginčai. Garsus Lotynų Amerikos ekonomistas Franciscas Thoumis, tyrinėjantis narkotikų prekybos politinę ekonomiką, mano, kad taip nėra. Kiti, kaip antai Sarmientas, Kolumbijos raidą sieja su pinigų pervedimais iš užsienio ir investicijomis, kurias skatina narkotikų prekyba.[55] Dar kiti, kaip antai Laserna, laikosi vidurio pozicijos ir kokamedžių bei kokaino ekonominį poveikį vertina pagal tai, apie kokią plėtros formą kalbama, kurį pramonės segmentą ji aprėpia ir kur ji vyksta.[56] Aš esu linkęs su juo sutikti. Rajonai, kuriuose auginami kokamedžiai ir gaminamas kokainas, – Bolivija, Peru, Ekvadoras, Kolumbija – didina šių šalių pajamas, tačiau negerina jų gyvenimo sąlygų. Taip yra todėl, kad rizika, susijusi su kokaino gamyba, užkerta kelią reguliarioms investicijoms į šias gyvenvietes. Tai yra mobilūs pasienio miesteliai – išmontuojami vienoje vietovėje ir vėl išdygstantys 100 km giliau atogrąžų miške. 1985 metais – pačioje kokaino gamybos bumo viršūnėje – Čaparėje aš mačiau nušiurusias lūšnas, kuriose nebuvo sanitarijos sąlygų, vandens, beveik nebuvo elektros, mokyklų, sveikatos priežiūros įstaigų, gyveno labai nedaug moterų ir dar mažiau vaikų. Tačiau vietovėje vos už 3 km aš išvydau išgrįstu keliu zujančius gausybę mersedesų ir BMW, daugybę japoniškos buitinės elektroninės technikos ir dar neprijungtą IBM asmeninį kompiuterį, kurio savininkas man išdidžiai pasakojo, kad tai būsianti svarbiausia jo vaikų mokymo priemonė. Dauguma dolerių, uždirbtų Čaparėje (kokamedžių augintojų šeima, per metus nuimanti keturis derlius, per metus uždirba maždaug 20 000 JAV dolerių), gatvėse buvo keičiami į pesus, o už juos perkamas sunkvežimis ar statomas namas kaime. Dalis pinigų buvo atiduodama saugoti į Kočabambos bankus, iš kurių šis kapitalas vėliau buvo išplaunamas per La Pasą, Karibų salas ir Majamį. Net ir Kočabamba 1985 metais nespindėjo turtais, neskaitant kelių dešimčių išdygusių naujų pilaičių. Antrojo savo vizito metu 1998 metais Kočabamboje aš išvydau žymiai daugiau pilaičių ir susidūriau su gerokai gausesniu, į akis krintančiu vartojimu, tarytum „narkoburžuazija“ būtų pasijutusi saugesnė ir respektabilesnė. La Pasas ir visa Bolivijos ekonomika išlošė kur kas daugiau, panašiai kaip ir Peru, kurioje didžiulių jos kapitalo investicijų 1992–1996 metais nemaža dalis galėjo ateiti iš nusikalstamos ekonomikos. Tačiau Alto Huallagos – regiono, daugiausia kontroliuojamo Sendero Luminoso partizanų – valstiečiai, susivieniję su narkotikų prekeiviais, neturėjo didelės naudos iš šio bumo. Kolumbiečiai pasisavino žymiai didesnę pelno dalį, nors didžiausia dalis, be abejo, buvo grąžinta į apyvartą globalinėse finansų rinkose, kad nedidelis nusikalstamais ryšiais susijęs verslo elitas galėtų pasipelnyti. Tačiau XX a. devintojo dešimtmečio viduryje Kolumbijoje prasidėjo didelis statybų, nekilnojamojo turto plėtros ir investicijų bumas. Nepaisant didžiulės žalos, kurią

[55] Sarmiento (1990).
[56] Laserna (1995, 1996).

padarė narkotikų prekyba, ir politinio nestabilumo, 1995 metais sostinės Bogotos teritorijoje BVP kasmet padidėdavo 12 procentų. 1994 metų gruodį Bogotoje, vienos absoliučiai siurrealistinės mano vakarienės su Medellino meru metu šis dėstė milžiniškus miesto plėtros planus, nutiesiančius tiltą į XXI amžių. Be abejo, šios XX a. dešimtojo dešimtmečio vidurio investicijų bangos negalima sieti vien tik su nusikalstama veikla. Tačiau atsižvelgiant į tai, kad pastovus užsienio kapitalas apdairiai laikosi atstu nuo Kolumbijos teritorijos, yra pagrindo manyti, kad dalis šių investicijų ir net gausėjantys tarpininkai, tvarkantys investicijas į statybas, žemės ūkį, pramonę ir pažangiąsias paslaugas Kolumbijoje, gali būti siejami su pelno iš narkotikų prekybos grąžinimu į teisėto verslo apyvartą. Taigi, atrodo, kad pagrindinis vaidmuo pelningoje narkotikų prekyboje Bogotai ir Kolumbijai davė ekonominės naudos, nors šios prekybos rūšies naudą iš dalies atsvėrė didžiulė žala, kurią padarė terorizmas, smurto klimatas ir politinis nestabilumas, skatinamas nesuderinamų narkotikų prekeivių ir JAV vyriausybės spaudimų. XX a. dešimtojo dešimtmečio pabaigoje, kai vyriausybė ir JAV institucijos ėmė daryti vis didesnį spaudimą Kolumbijos narkotikų prekeiviams ir šioje šalyje išplito smurtas bei partizaninis karas, Kolumbijos ekonomika patyrė didelį nuosmukį, kuris išryškino ekonomikos, priklausomos nuo narkotikų kapitalo, struktūrinį nestabilumą.

Kodėl Kolumbija?[57]

Kolumbijos kartelių ir tinklų, pirmą kartą užėmusių pirmaujančią padėtį viename stambiausių globalinės ekonomikos sektorių, neskaitant kavos eksporto, įsitvirtinimas globalinėje kokaino industrijoje yra susijęs su *kultūriniais bei instituciniais ypatumais*. Trumpas priminimas apie tai, kaip Kolumbijoje susiformavo kolumbiečių vadovaujama į eksportą orientuota narkotikų prekybos industrija, padės man pristatyti pagrindinę mano globalinio nusikalstamumo aiškinimo temą: *kultūrinio tapatumo įtaką nusikalstamų tinklų formavimuisi, funkcionavimui bei strategijoms*.

[57] Dokumentais paremtą narkotikų prekybos Kolumbijoje socialinę istoriją žr.: Betancourt ir Garcia (1994). Gera Castillo (1991) žurnalistinė apybraiža. Ekonominių įtakų Kolumbijoje analizę žr.: Sarmiento (1990); L. F. Sarmiento (1991); Kalmanovitz (1993); ir Thoumi (1994). Kolumbijos nusikalstamų subkultūrų ir jų ryšių su kasdieniu gyvenimu socialinę analizę pateikia Prolongeau (1992) bei Salazar ir Jaramillo (1992). Iš reportažų ir analizių apie Medellino kartelį – labiausiai ištirtą iš visų su kokainu susijusių organizacijų – ir jo karus su Cali karteliu rekomenduoju šiuos autorius: Veloza (1988); De Bernieres (1991); Gomez ir Giraldo (1992); ir Strong (1995). Apie sąsajas tarp *narcotrafico* ir paramilitaristinių organizacijų Kolumbijoje, daugiausia apie Boyaca, žr.: Medina Gallego (1990). Papildomos informacijos suteiks Camacho Guizado (1988); Perez Gomez (1988); Arrieta ir bendraautorių (1990) darbai. Kita vertus, nėra kito kūrinio, kuris geriau padėtų suvokti *narcotrafico* ir Kolumbijos visuomenės sąveiką, kaip Garcios Marquezo *Noticia de un secuestro* (1996). Savo analizę aš taip pat rengiau ir informaciją rinkau vizitų į Bogotą metu 1992, 1994 ir 1999 metais. Man teko garbė bendrauti ir susitikti su daugeliu kolegų ir draugų, kurių vardų aš verčiau neminėsiu – galbūt dėl perdėto atsargumo. Vis dėlto noriu visiems jiems, ypač E. H., pareikšti didelę, nors ir tylią, padėką.

Į eksportą orientuota narkotikų prekyba Kolumbijoje prasidėjo XX a. septintojo dešimtmečio pabaigoje ir aštuntojo pradžioje Atlanto vandenyno pakrantės rajone La Guajira, prekiavusioje marihuana, auginama kalnų grandinėje netoli Santa Martos (garsioji marihuanos rūšis „Santa Marta Gold"). Šalies socialinės istorijos specialistai pasakoja, kad marihuaną išpopuliarino Kolumbijos marihuana susižavėję jauni amerikiečiai, kuriuos septintąjį dešimtmetį į šią šalį siuntė JAV Taikos korpusas. Amerikos mafija, susijusi su Kolumbija ir Panama, ėmė organizuoti prekybą, bendradarbiaudama su tinklais, išsisklaidžiusiais La Guajiroje, netoli Barranquillos – rajone, kuris šimtmečius buvo piratų, velnio neštų ir pamestų imigrantų ir kontrabandininkų zona. Naująją klestinčią XX a. aštuntojo dešimtmečio epochą jie buvo praminti *marimberos*. Tačiau tai truko neilgai. Marihuana buvo pernelyg stambi transportavimui, o dėl žemos kainos ir didelio kiekio santykio ji tapo nekonkurencinga, susidūrus su griežtesne JAV muitinių kontrole. JAV marihuanos rinką ėmėsi aprūpinti pačios Jungtinės Valstijos. Humbolto apygarda šiaurės Kalifornijoje netrukus aplenkė Kolumbiją kaip marihuanos gamintoją. JAV išreikalauta marihuanos auginimo ir prekybos kontrolė Meksikoje ir Kolumbijoje paskatino daugumą gamybos vietų perkelti į JAV (pavyzdžiui, į Apalačių regioną) iki XX a. dešimtojo dešimtmečio, kuomet Meksikos karteliai, kontroliavę didelius šios valstybės segmentus, nesudarė sąlygų grįžti prie marihuanos gamybos eksportui į užsienį.

Tinklai, suformuoti Kolumbijos marihuanai eksportuoti, iš dalies išliko. Panamoje įsikūrę Amerikos mafijozai supainiojo Kolumbiją su Bolivija (taip!) ir užklausė savo pažįstamų Kolumbijoje apie galimybes pereiti prie kokaino. Kai kurie apsukrūs kolumbiečiai, besiverčiantys kontrabanda, pasinaudojo šia galimybe. Jie taip pat galėjo auginti kokamedžius, bet svarbiausia – paimti į savo rankas ir prekybą, besiformuojančią Bolivijoje, Ekvadore, Peru ir Čilėje. Vienas iš jų buvo Pablas Escobaras, – buvęs studentų lyderis iš Medellino, – sočiai užsidirbęs iš prekybos vogtais antkapiais ir išmokęs išsisukti nuo teisminio persekiojimo papirkinėjimais ir žudynėmis. Palanki verslo aplinka leido jam pelnytis.

Medellinas – Antioquios sostinė – nuo seno buvo Kolumbijos verslininkystės lopšys, toks pat kaip ir San Paulas Brazilijoje. XX a. aštuntąjį dešimtmetį dėl tarptautinės sintetinio pluošto gamybos konkurencijos jo tradicinė tekstilės pramonė buvo visiškai sužlugdyta. Tas pat nutiko ir kitam stambiam Kolumbijos verslininkystės centrui Cali, – Valle del Cauca sostinei, – kurio cukraus pramonei smogė naujos cukraus kvotos, nustatytos tarptautinės prekybos direktyvos. Trečiąjį regioną, – Boyacą, – esantį šalies viduryje, taip pat ištiko suirutė, nes jo pagrindinį verslą – smaragdų kasybą ir kontrabandą – apėmė krizė. Šie trys regionai tapo narkotikų prekybos tinklų, besiverčiančių kokainu, centrais. Boyaca, vadovaujamas žiauraus populistinio lyderio Rodriguezo Gachos, prisijungė prie Medellino grupuotės, vadovaujamos Pablo Escobaro ir Ochoa šeimos. Cali suformavo savą tinklą ir labai dažnai stodavo į žiaurius karus su Medellino grupuote. Ca-

li grupuotė, vadovaujama brolių Rodriguezų Orejuelų, yra kilusi iš aukštesnės vidurinės Cali klasės ir niekuomet nekvestionavo tradicinės Kolumbijos oligarchijos, visuomet kontroliavusios verslą, prestižą, turtą, žemę, vyriausybę ir dvi partijas – Konservatorių ir Liberalų – autoriteto. Būtent šie oligarchai rado būdą, kaip sukiršinti liberalus su konservatoriais, kas sukėlė patį kruviniausią pilietinį karą Lotynų Amerikoje – XX a. šeštojo dešimtmečio *La Violencia,** kurio žiaurumo pavyzdys tapo Kolumbijos nusikalstamų tinklų skiriamuoju ženklu.

Medellino grupei, kilusiai iš žemesnės vidurinės klasės, teko aiškintis savo klasinius skirtumus su vietos elitu, nes toje kultūroje tik turtas laiduoja pagarbą. Ji taip pat buvo labai politizuota – taip, kad Pablas Escobaras ir vienas artimas jo politinis sąjungininkas 1982 metais buvo išrinkti į Kolumbijos kongresą, o po to, įsikišus JAV ambasadai, iš jo pašalinti. Šių dviejų kartelių ir marginalizuotų gyventojų segmentų santykiai buvo labai skirtingi. Escobaras finansavo mažas pajamas turinčių žmonių aprūpinimo būstu programą ir socialines paslaugas Medellino vargšams bei užsitikrino nemažą lūšnų rajonų gyventojų socialinę paramą. Jis net mėgino ginti savo jaunystės gaujų „žmogaus teises" nuo jas akivaizdžiai pažeidinėjančios nacionalinės policijos. Cali kartelis, kita vertus, praktikavo „socialinį valymą" – tai yra be atrankos žudė šimtus, gal net tūkstančius „*desechables*" (atmatų), kurioms, narkotikų prekeivių manymu, priklausė benamiai, prostitutės, gatvės vaikai, elgetos, smulkūs vagišiai ir homoseksualai. Šią praktiką, deja, ir šiandien Bogotoje tęsia sukarinti daliniai ir aukštesniosios klasės remiami „medžiotojų būriai", siaubiantys miestą naktimis.

Vis dėlto visos narkotikų prekeivių grupuotės karinius įgūdžius lavino tame pačiame žmogžudžių tinkle: MAS (*Muerte a Secuestradores*),** įkurtame 1981 metais, atsakant į kairuoliškos pakraipos partizanų iš M-19 įvykdytą Marthos Nieves de Ochoa (iš Medellino Ochoa šeimos) pagrobimą. Po derybų ponia Ochoa buvo išvaduota, tačiau žudymai – šimtais – tęsėsi metų metus: narkotikų prekeiviai nuolat įrodinėjo esantys gana stiprūs ir ryžtingi, kad neleistų niekam nieko sau primesti.

Nepaisant smurtinių nukrypimų ir skirtingos taktikos, Medellino ir Cali grupuotės tikėjosi visiškai integruotis į Kolumbijos visuomenę. Jos dažnai siūlydavosi įvairiems prezidentams apmokėti Kolumbijos užsienio skolas grynaisiais (laikui bėgant sumos keitėsi, bet visuomet sudarė milijardus dolerių) ir iš naujo investuoti savo kapitalą į šalį ir šitaip tapti teisėtai veikiančiais verslininkais. Tai nebuvo nepasiekiama svajonė. Tačiau, šiaip ar taip, tai buvo svajonė, nes JAV vyriausybė nutarė nubrėžti ribą ir pasitelkti visas turimas priemones, kad užkirstų kelią narkotikų prekeiviams paversti Kolumbiją savo saugia užuovėja. Pagrindinis uždavinys buvo narkotikų prekeivių išdavimas Jungtinėms Valstijoms. XX a.

---

* Smurtas (isp.). – *Red. past.*

** „Mirtis grobėjams" (isp.). – *Red. past.*

devintąjį dešimtmetį JAV pavyko pasiekti, kad toks įstatymas būtų priimtas. Bet dėl tos pačios priežasties Medellino kartelis pradėjo frontalinį puolimą prieš Kolumbijos valstybę „*Extraditables*"* vardu, kad įstatymas būtų atšauktas. Jis pralaimėjo mūšį, tačiau laimėjo karą. Po daugelio neregėtai žiauraus terorizmo Lotynų Amerikoje metų Medellino kartelio vadeivos buvo sunaikinti, o Pablas Escobaras – nušautas ant Medellino stogo 1993 metų gruodį. Vis dėlto 1992 metais naujoji Kolumbijos konstitucija uždraudė savo piliečių ekstradiciją. Tačiau ji neatlaikė JAV spaudimo, ir 1998 metais ekstradicijos procedūra buvo grąžinta.

Narkotikų prekeivių prisirišimas prie savo šalies ir regionų, iš kurių yra kilę, pranoksta strateginius išskaičiavimus. Jie yra ir buvo glaudžiai susiję su savo kultūra, tradicijomis ir regiono bendruomenėmis. Jie ne tik dalijosi savo turtais su savo miestais ir nemažą (tačiau ne didžiąją) lėšų dalį investavo į savo šalį, bet ir atgaivino vietines kultūras, atkūrė gyvenimą kaimo vietovėse, tvirtai gynė savo religinius jausmus ir tikėjimą vietos šventaisiais bei stebuklais, rėmė folklorinę muziką (o Kolumbijos bardai jiems atsidėkojo dainuojamąja panegirika), Kolumbijos futbolo komandas (tradiciškai neturtingas) pavertė nacionaliniu pasididžiavimu ir suaktyvino Medellino ir Cali sustingusias ekonomikas bei socialinį gyvenimą, kol jų darbo nenutraukė bombos ir kulkosvaidžiai. Pablo Escobaro laidotuvės buvo miesto, ypač miesto vargšų, pagarbos jam išraiška: daugelis jį laikė savo geradariu. Tūkstančiai susirinkusiųjų skandavo šūkius prieš vyriausybę, meldėsi, dainavo, verkė ir atidavė pagarbą.

Kodėl Kolumbija? Dėl savo valandos laukiančių narkotikų prekybos tinklų, palaikančių ryšius su Jungtinėmis Valstijomis, esamos verslininkų klasės, kurią marginalizavo žlugusi Lotynų Amerikos industrializacija, ir sąlyginai išsilavinusių, visuomenės laipteliais kylančių kontrabandininkų glaudžių saitų su savo kultūra bei vietine bendruomene ypatingo derinio. Šios sėkmės formulės pamatas vis dėlto buvo tradicija ir labai palanki institucinė aplinka. Tradicija buvo smurtas, vyravęs Kolumbijoje visą jos istoriją, ypač XX a. šeštąjį dešimtmetį. Devintojo dešimtmečio *sicarios*** buvo nauja *pajaros* („paukščių" – t. y. žudikų) atmaina, *La Violencia* metu visose Kolumbijos kaimo vietovėse dirbusi tiek liberalams, tiek ir konservatoriams. O šalies narkotikų prekeiviai pasinaudojo amžina Kolumbijos valstybės teisėtumo ir kontrolės krize. Kolumbija yra vienintelė valstybė Pietų Amerikoje, kurioje tūkstantmečio pabaigoje vyriausybė nekontroliavo didžiulių šalies teritorijų. Komunistai partizanai, kaip antai *Fuerzas Armadas Revolucionarias Colombianas**** ir kitos mažesnės grupuotės, kaip antai *Ejercito de Liberacion Nacional*,***** pra-

* „Išduotinųjų" (isp.). – *Red. past.*
** Samdomi žudikai (isp.). – *Red. past.*
*** Kolumbijos revoliucinės ginkluotosios pajėgos (isp.). – *Red. past.*
**** Nacionalinio išsivadavimo pajėgos (isp.). – *Red. past.*

ėjusią pusę šimto metų kontroliavo Kolumbijos kaimo teritoriją, miškus ir kalnus. Devintąjį dešimtmetį Rodriguezas Gacha ir Carlosas Lehderis vidurio Kolumbijoje sukūrė „laisvas antikomunistines teritorijas" ir, kariuomenei toleruojant, nevaržomi vykdė terorą. Kolumbijos valstybė buvo laikoma mažo oligarchų sluoksnio gniaužtuose stipriau, negu kuri nors kita Lotynų Amerikos šalis, ir buvo giliai persmelkta korupcijos. Kai drąsūs vadovai, kaip antai Luisas Carlosas Galanas, pabandydavo pakeisti padėtį, jie paprasčiausiai būdavo nužudomi (šiuo atveju tai įvykdė Pablo Escobaro *sicarios*). Sukarintos grupuotės, susijusios su policijos ir karinių pajėgų daliniais, primetė savo žiaurų diktatą nuosaikiesiems vyriausybės nariams, o neretai įsisiautėdavo taip, kad imdavo žudyti išrinktus pareigūnus, profesinių sąjungų lyderius, bendruomenės aktyvistus, intelektualus ir kairiosios pakraipos kovotojus. Organizuotos nusikalstamos grupuotės taip pat turėjo žodį vyriausybėje dar gerokai anksčiau, negu kokaino prekyba Kolumbijoje įgavo didelį mastą. Taigi, Thoumio hipotezė, kad Kolumbijos valstybės silpnumas esąs pagrindinis jos pirmavimo globalinėje kokaino prekyboje veiksnys, skamba įtikinamai.[58] Ji taip pat rodo ir platesnę tendenciją. Jei didelėse, tačiau silpnose valstybėse (kaip Kolumbijoje) lengviau įkurti globalinių nusikalstamų tinklų vadovavimo ir kontrolės centrus, tai šių nusikalstamų centrų galia veikiausiai dar labiau prislėgs šias valstybes. Ši tendencija plėtosis spirale žemyn, kol galiausiai nusikalstamos organizacijos perims kai kurių valstybių kontrolę: ne naudodamos Medellino tipo taktikos smurtinę konfrontaciją, o derindamos papirkinėjimą, bauginimą, politikų finansavimą ir kultūrinio tapatumo tvirtinimą su kvalifikuota tarptautinio verslo vadyba. Kolumbija, po to Meksika, po to Rusija, po to Tailandas, po to Nigerija, po to Albanija, po to...

Nusikalstamoje Lotynų Amerikos ekonomikoje sąveikauja globalizacija ir tapatumas. Jie sukuria iškreiptą ryšį, suteikiantį raidai ir priklausomybei istoriškai neregėtus pavidalus.

Globalinio nusikalstamumo poveikis ekonomikai, politikai bei kultūrai

Pinigų plovimas ir su juo susijusios veiklos tapo svarbia ir nerimą keliančia globalinių finansų srautų bei fondų biržų sudedamąja dalimi. Nors šio kapitalo dydžio niekas nežino, bet jis tikriausiai įspūdingas. Tačiau svarbesnis dalykas yra jo mobilumas. Kad nebūtų susektas, kriminalinėje ekonomikoje sukurtas kapitalas nuolat pervedamas iš vienos finansų įstaigos į kitą, iš vienos valiutos verčiamos į kitą, iš vienų vertybinių popierių – į kitus, iš investicijų į nekilnojamąjį turtą – į investicijas į pramogas. Kadangi yra judrus ir nebijo didelės rizikos, nusikalstamas kapita-

[58] Thoumi (1994).

las stebi ir didina ženklius spekuliacinius svyravimus finansų rinkose. Šitaip jis tampa reikšmingu tarptautinės finansų sistemos ir kapitalo rinkų destabilizavimo veiksniu.

Nusikalstama veikla taip pat turi didžiulį tiesioginį poveikį daugeliui nacionalinių ekonomikų. Kai kada jos kapitalo dydis sutriuškina mažų šalių ekonomikas. Kitąsyk, kaip antai Kolumbijoje, Peru, Bolivijoje ir Nigerijoje, jis būna toks didelis, jog paveikia makroekonominius procesus ir kai kurie regionai ar sektoriai be jo nebegalėtų išsiversti. Dar kitose šalyse, kaip antai Rusijoje bei Italijoje, jis įsiskverbia į verslą bei institucijas ir transformuoja ekonominę aplinką, padarydamas ją neprognozuojamą, ir teikia pirmenybę investavimo strategijoms, orientuotoms į greitą pelną. Nusikalstami manevrai gali sukelti finansų krizes net ir tokiose didelėse ir solidžiose ekonomikose kaip Japonijos. Taip atsitiko 1995 metais, kai bankai negalėjo išmokėti milijardų dolerių vertės santaupų ir paskolų, nes *Yakuza* buvo privertusi kai kuriuos bankininkus suteikti milžiniškas paskolas. Dėl nematomos nusikalstamos ekonomikos pajėgumo deformuoti pinigų politiką ir ekonomikos politiką apskritai, suvaldyti nacionalinės ekonomikos procesus globalizuotoje ekonomikoje, kurios vienas dėmenų oficialiai neegzistuoja, tampa dar sunkiau.

Nusikalstamumo poveikis valstybės institucijoms ir politikai yra dar didesnis. Valstybės suverenitetui, kurį jau aplamdė globalizacijos ir tapatumo kūrimo procesai, tiesiogiai grasina lankstūs nusikaltėlių tinklai, gebantys išvengti kontrolės ir prisiimti tokį rizikos lygį, kokio negalėtų atlaikyti jokia kita organizacija (žr. II tomo 5 skyrių). Technologinės bei organizacinės galimybės kurti globalinius tinklus transformavo ir sustiprino nusikalstamas struktūras. Ilgą laiką pagrindinė jų strategija buvo įsiskverbti į nacionalinės bei vietos valdžios institucijas savo šalyje, kad apsaugotų savo veiklą. Sicilijos mafija, Japonijos *Yakuza*, Honkonge, Taivane ar Bankoke įsikūrusios triados, Kolumbijos karteliai kliovėsi savo gebėjimu plėtoti ilgalaikius ryšius su nacionalinės bei regionų valdžios segmentais – tiek su biurokratais, tiek ir su politikais. Iki šiol tai yra svarbus nusikalstamų struktūrų veikimo procedūrų elementas: jos gali išlikti tik papirkinėdamos ir baugindamos valstybės tarnautojus, o kartais ir valstybės institucijas. Vis dėlto šiais laikais globalizacija nusikalstamų struktūrų institucinę veiklą pakreipė visiškai kita linkme. Visoje planetoje buvo rastos saugios ar sąlyginai saugios užuovėjos: nedidelės (Aruba), vidutinės (Kolumbija), didelės (Meksika) ar itin didelės (Rusija), neskaitant daugelio kitų. Be to, didelis tinklų mobilumas ir nepaprastas lankstumas padeda išvengti nacionalinių įstatymų ir griežtų tarptautinio policijos bendradarbiavimo procedūrų. Europos Sąjungos konsolidavimasis nusikalstamoms grupuotėms atvėrė puikią galimybę pasinaudoti prieštaravimais tarp nacionalinių įstatymų ir daugumos policijos pajėgų nenoro atsisakyti nepriklausomybės. Taip Vokietija tapo pagrindiniu Sicilijos mafijos operaciniu centru, Galicija yra pagrindinė Kolumbijos kartelių stotelė, o Nyderlandai priglobė svarbius kinų triadų

heroino prekybos taškus.[59] Jei kurioje nors šalyje, net ir tuose jų regionuose, kurie buvo „saugūs“ nusikalstamoms grupuotėms, valstybės bei tarptautinių jėgų (paprastai JAV žvalgybos tarnybų) spaudimas tampa pernelyg didelis (pavyzdžiui, nusikalstamų grupuočių persekiojimas Sicilijoje 1995–1996 metais arba Medelline ir Cali 1994–1996 metais), būdamas lankstus tinklas gali kaitalioti savo organizacinę geometriją, perkėlinėti tiekimo bazes, keisti gabenimo kelius ir rasti naujų buveinių savo vadeivoms – vis dažniau respektabiliose šalyse, kaip antai Šveicarijoje, Ispanijoje bei Austrijoje. Jei kalbėtume apie apčiuopiamą dalyką – pinigus, – tai jie saugiai cirkuliuoja kompiuterizuotų finansinių sandorių, vadovaujamų iš nepatenkančių į valstybės reguliavimo sritį bankų, valdančių jų sūkuriavimą laike ir erdvėje, srautuose.

Be to, dėl tinklaveikos bei globalizacijos išsisukdamos nuo policijos kontrolės, nusikalstamos grupuotės gali savo rankose išlaikyti ir savo nacionalines bazes. Tarkime, XX a. dešimtojo dešimtmečio viduryje, kuomet Kolumbijos karteliams (ypač Medellino) buvo suduota stiprių smūgių, šalies narkotikų prekeiviai išsigelbėjo, nes modifikavo savo organizaciją bei decentralizavo savo struktūrą. Iš esmės tai niekuomet nebuvo hierarchiniai, konsoliduoti karteliai, veikiau laisvas eksportuotojų susivienijimas, tarkime, vien Cali aprėpiantis per 200 nepriklausomų organizacijų. Kuomet kurie nors lyderiai tampa pernelyg nepatogūs (kaip, pavyzdžiui, Rodriguezas Gacha ar Escobaras) arba yra pašalinami, šie tinklai sukuria naują organizaciją, naujus galios santykius ir naujas, nors ir nestabilias, bendradarbiavimo formas. Didžiausią reikšmę skirdama vietiniam lankstumui ir tarptautiniam kompleksiškumui, nusikalstama ekonomika prisitaiko prie žūtbūtinių nelanksčių, nacionaliniu mastu apribotų valstybės institucijų pastangų ją kontroliuoti, nors tos ir žino, kad kovą kol kas pralaimi. O sykiu jos praranda svarbiausią valstybės suverenumo *ir teisėtumo* dėmenį: gebėjimą užtikrinti teisėtvarką.

Desperatiškai reaguodamos į didėjančią nusikalstamų struktūrų galią, demokratinės valstybės savigynos sumetimais imasi priemonių, ribojančių ir ribosiančių demokratines laisves. O kadangi nusikalstamos struktūros neretai naudojasi imigrantų tinklais, kad įsiskverbtų į visuomenes, todėl perdėtas ir neteisingas imigracijos ir nusikalstamumo siejimas kursto ksenofobinius jausmus viešojoje nuomonėje, griaudamas pakantumą ir gebėjimą taikiai sugyventi, žūtbūt reikalingus etniniu atžvilgiu įvairėjančioms mūsų visuomenėms. Kai nacionalinė valstybė yra nuolat puldinėjama, o nacionalinės visuomenės ir ekonomikos dėl sampynos su transnacionaliniais kapitalo ir žmonių tinklais tampa nesaugios, didėjanti globalinio nusikalstamumo įtaka gali paskatinti gerokai apkarpyti demokratines teises, vertybes bei institucijas.

[59] Sterling (1994); Roth ir Frey (1995); *The Economist* (1999b).

Valstybę ne tik iš išorės apeina nusikalstamos struktūros. Ji nyksta iš vidaus. Be nusikaltėlių gebėjimo papirkinėti ir (arba) įbauginti policiją, teisėjus bei vyriausybės pareigūnus, egzistuoja klastingesnė ir prangaištingesnė įsiskverbimo forma: *demokratinės politikos korupcija*. Didėjančios politinių kandidatų ir partijų finansinės reikmės atveria auksinę galimybę nusikalstamoms struktūroms siūlyti paramą lemiamais politinių kampanijų momentais. Bet koks judesys šia linkme politiką supančioja visiems laikams. Be to, skandalo politikos, reputacijos griovimo bei įvaizdžio kūrimo vyravimas demokratijos procese taip pat sudaro nusikalstamoms struktūroms palankias sąlygas daryti politinę įtaką (žr. II tomo 6 skyrių). Gundydamos politikus seksu, narkotikais ir pinigais arba prireikus sufabrikavusios kaltinimus, nusikalstamos struktūros sukūrė platų žvalgybos ir turto prievartavimo tinklą, prekiaujantį įtaka mainais už tylėjimą. Antrojo tūkstantmečio dešimtąjį dešimtmetį daugelio šalių – ne tik Lotynų Amerikos – politikoje vyravo skandalai bei krizės, išprovokuoti tiesioginių ar netiesioginių sąsajų tarp organizuoto nusikalstamumo ir politikos. Tačiau neskaitant šių žinomų ar įtariamų politinės korupcijos atvejų, skandalo politikos paplitimas rodo, jog nusikalstamos struktūros, galimas daiktas, atskirai įsitvirtino daugelio šalių, tarkime, Japonijos (*Yakuza*)[60] bei Italijos (Sicilijos mafija) politikoje ir žiniasklaidoje.

Globalinio nusikalstamumo įtaka siekia ir *kultūros sritį*, tik čia pasireiškia subtiliau. Viena vertus, kultūrinis tapatumas subrandina daugumą šių nusikalstamų tinklų ir aprūpina kodais bei asmeniniais ryšiais, užtikrinančiais pasitikėjimą bei komunikaciją tinkle. Šis bendrininkavimas neužkerta kelio smurtui prieš savus. Priešingai, daugiausia smurto yra įvykdoma būtent tinklo viduje. Vis dėlto nusikalstamoje organizacijoje yra daugiau bendrystės ir tarpusavio supratimo, paremtų istorija, kultūra bei tradicija, ir kuriančių savaip grindžiamą ideologiją. Tai dokumentais patvirtina daugelis tyrimų apie Sicilijos ir Amerikos mafijas nuo pasipriešinimo prancūzų okupacijai XVIII amžiuje laikų ir apie kinų triadas, atsiradusias Pietų pasipriešinimo užkariautojams iš Šiaurės kontekste, o vėliau išsirutuliojusias į broliją užsienio šalyse. Trumpai pristatydamas Kolumbijos kartelius, aš užsiminiau apie jų glaudžius ryšius su savo regionų kultūra bei kaimiškąja pra-

[60] Norėčiau paminėti vieną nusikalstamos struktūros įsiskverbimo į Japonijos vyriausybę atvejį, todėl reziumuosiu reportažą iš vieno patikimo Japonijos žurnalo. 1997 metų sausio 3 dieną buvusį Japonijos vyriausybės narį gynybos ministrą Keisukę Nakanishį, kuris tebebuvo vienas iš Shinshinto partijos politinių lyderių, Hanedos oro uoste užpuolė ir nesunkiai sužalojo du *Yakuza*os nariai. Užpuolimo priežastis, matyt, buvo *Yakuza*os ir buvusio ministro konfliktas dėl jo elgesio, išrūpinant didelę banko paskolą vienam nekilnojamojo turto plėtros projektų vykdytojui *Yakuza*os naudai. Šio sandorio metu dingo maždaug 200 milijonų jenų, o *Yakuza*, kad susigrąžintų pinigus, griebėsi bauginimo. Buvo įtariama, kad eidamas gynybos ministro pareigas ponas Nakanishis buvo įsivėlęs į visokius bendrus verslus su *Yakuza*os grupės nariais (iš *Shukan Shincho*, 1997 metų sausio 16 d.).

eitimi, kurią jie siekė atgaivinti. Jei kalbėtume apie Rusijos nusikalstamas struktūras, kurios yra bene labiausiai kosmopolitiškos pagal paplitimą, tai jos taip pat yra įsitvirtinusios Rusijos kultūroje bei institucijose. Iš tikrųjų kuo nusikalstamos struktūros tampa globalesnės, tuo labiau svarbiausi jų dėmenys pabrėžia savo kultūrinį tapatumą, kad neišnyktų srautų erdvės sūkury. Šitaip jie išsaugo savo etninius, kultūrinius, o galbūt ir teritorinius pamatus. Tai yra jų stiprybės šaltiniai. Gebėjimu kultūrinį tapatumą susieti su globaliniu verslu nusikalstami tinklai tikriausiai lenkia daugianacionalines bendroves.

Vis dėlto pagrindinis globalinių nusikalstamų tinklų kultūrinis poveikis visuomenėms, neskaitant savo kultūrinio tapatumo reiškimo, yra *jų kuriama nauja kultūra.* Daugelyje kontekstų drąsūs nusikaltėliai, kuriems sekasi, tampa pavyzdžiais jaunajai kartai, nematančiai galimybių lengvai išbristi iš skurdo ir, žinoma, neturinčiai galimybių džiaugtis vartojimo malonumais bei patirti tikrų nuotykių. Apžvalgininkai nuo Rusijos iki Kolumbijos pabrėžia vietos jaunimo žavėjimąsi mafijozais. Atskirties pasaulyje ir politinio teisėtumo krizės sūkury vis labiau išsitrina riba tarp protesto, greito pasitenkinimo būdų, nuotykių bei nusikalstamumo. Garcia Marquezas turbūt geriau nei kas nors kitas užfiksavo jaunų žmogžudžių „gyvenimo šia diena kultūrą" organizuoto nusikalstamumo pasaulyje. Tikrais faktais paremtame savo veikale *Noticia de un secuestro** (1996) jis aprašinėja jaunų žmogžudžių fatalizmą ir negatyvizmą. Jie neturi vilties visuomenėje, kurioje viskas, ypač politika ir politikai, yra supuvę. Gyvenimas kaip toks neturi prasmės, o jų gyvenimas neturi ateities. Jie žino, kad greit mirs. Todėl svarbi tik ši akimirka, skubus vartojimas, geri drabužiai, geras gyvenimas ir kuo greičiau, taip pat pasitenkinimas gebėjimu sukelti baimę, pasijusti galingais su savo ginklais. Tik viena aukščiausioji vertybė: jų šeimos, ypač jų motinos, dėl kurių jie padarytų viską. Ir jų religiniai įsitikinimai, ypač tikėjimas tam tikrais šventaisiais, galinčiais padėti nelaimėje. Vaizdinga literatūrine kalba Garcia Marquezas aprašinėja reiškinį, kurį pastebi daugelis socialinių mokslų atstovų visame pasaulyje: jauni nusikaltėliai blaškosi tarp karšto noro gyventi ir savo ribų įsisąmoninimo. Taigi jie suspaudžia gyvenimą į kelias akimirkas, kad patirtų visa, kas įmanoma, o po to išnyktų. Nes šios trumpos gyvavimo akimirkos, taisyklių laužymas ir savos galios pajautimas kompensuoja ilgesnės, bet vargingesnės egzistencijos monotoniją. Dauguma jų vertybių yra tokios pat, kaip ir kitų jaunuolių, tik jų forma daug radikalesnė.[61]

Organizuotų nusikaltėlių kultūros sklaidą skatina nusikalstamo pasaulio kasdienio gyvenimo personų nuolatinis mirgėjimas žiniasklaidoje. Žmonės visame pasaulyje turbūt yra geriau susipažinę su „smogikų" ir narkotikų prekeivių darbo

* „Žinia apie pagrobimą" (isp.). – *Red. past.*

[61] Souza Minayo et al. (1999); Waiselfisz (1999).

sąlygomis bei mąstysena, negu su finansų rinkų, į kurias žmonės investuoja savo lėšas, dinamika. Visos planetos žmonių kolektyvinio susižavėjimo veiksmo filmais, kurio protagonistai yra nusikalstamo pasaulio veikėjai, negalima paaiškinti vien tik numalšintu mūsų psichologinės sąrangos polinkiu į smurtą. Tai taip pat gali būti tradicinės moralinės tvarkos kultūrinio žlugimo ir naujos visuomenės, paremtos bendruomeniniu tapatumu ir nežabota konkurencija, kurių sutirštinta išraiška yra globalinės nusikalstamos struktūros, tylaus palaikymo požymis.

4
Plėtra ir krizė Azijos Ramiojo vandenyno regione: globalizacija ir valstybė[1]

Azijos Ramiojo vandenyno regiono likimo vingiai[2]

Iki 1997 metų liepos 2 dienos Azijos Ramiojo vandenyno regionas buvo pagrįstai laikomas sėkmingos ekonomikos plėtros bei technologijų modernizavimo pavyzdžiu pasaulyje per pastaruosius pusę šimto metų. Iš tikrųjų, nuo 1965 iki 1996 metų vidutinis metinis realiojo BNP augimo visame pasaulyje rodiklis buvo 3,1 procento. Tuo tarpu Azijos Ramiojo vandenyno regione, Kinijoje vidutinis metinis augimo rodiklis sudarė 8,5 procento, Honkonge – 7,5 procento, Pietų Korėjoje – 8,9 procento, Singapūre – 8,3 procento, Tailande – 7,3 procento, Indonezijoje – 6,7 procento, Malaizijoje – 6,8 procento, Filipinuose – 3,5 procento ir Japonijoje – 4,5 procento. 1950 metais Azijai teko tik 19 procentų pasaulio pajamų, o 1996 metais – jau 33 procentai. Per maždaug tris dešimtmečius Azijos Ramiojo vandenyno regionas tapo pagrindiniu planetos kapitalo kaupimo centru, didžiausiu apdirbamosios pramonės produkcijos gamintoju, konkurencingiausiu prekybos regionu, vienu iš dviejų pagrindinių informacinių technologijų naujadaros bei

[1] 1999 metų rudenį šis skyrius buvo iš esmės peržiūrėtas ir papildytas nauja medžiaga bei analizėmis, atsižvelgus į 1997–1998 metų Azijos krizę ir jos pasekmes Azijos Ramiojo vandenyno regiono valstybėms bei visuomenėms, taip pat ir globalinei ekonomikai.

[2] Duomenys apie 1996–1998 metų krizę Azijoje – visose jos šalyse – paimti iš standartinių verslo leidinių, daugiausia iš *Far Eastern Economic Review*, *Business Week*, *The Economist*, *The Wall Street Journal*, *The Financial Times* ir *The International Herald Tribune*, taip pat iš internete esančių šaltinių. Kadangi visi šie šaltiniai yra viešai prieinami, aš nemanau man esant būtina nurodyti, iš kur paimtas kiekvienas skaičius. Taip pat žr.: Jomo (1999) ir Henderson (1999). Kai kurie kolegos pateikė vertingų idėjų bei informacijos. Ypač norėčiau padėkoti Chu-Joe Hsiai iš Taivano nacionalinio universiteto, Jeffrey'ui Hendersonui iš Mančesterio universiteto, You-tien Hsing iš Britų Kolumbijos universiteto, Jong-Cheol Kimui iš Kalifornijos universiteto Berklyje ir Jeffrey'ui Sachsui iš Harvardo universiteto.

gamybos centrų (kitas buvo JAV) ir sparčiausiai besiplėtojančia rinka, taip pat didžiausio globalinių kapitalo investicijų į besiformuojančias rinkas srauto (šis procesas turi daugybę padarinių) paskirties vieta. Apskaičiuota, kad XX a. dešimtąjį dešimtmetį kapitalo įplaukos į besivystančias Azijos šalis sudarė daugiau nei 420 milijardų JAV dolerių. Atsižvelgus į Kinijos tapsmą pasaulio supervalstybe ir į Japonijos technologinę bei finansinę galią, galima buvo manyti, kad vyksta geoekonominis tektoninis poslinkis, pranašaujantis Ramiojo vandenyno regiono epochos pradžią. Tačiau po kelių mėnesių 1997 ir 1998 metais ištisos ekonomikos patyrė griūtį (Indonezija, Pietų Korėja), kitas ištiko didelis nuosmukis (Malaiziją, Tailandą, Honkongą, Filipinus), o antrąją pagal dydį pasaulyje Japonijos ekonomiką krėtė finansiniai bankrotai, sukėlę tarptautinį šios šalies akcijų ir obligacijų nuvertėjimą. Galiausiai Japonijos ekonomika taip pat patyrė nuosmukį. Taivanas ir Singapūras nukentėjo gerokai mažiau, nors ir jų valiutų vertė šiek tiek smuko. 1998 metais pirmą kartą sulėtėjo Taivano ir šiek tiek smuktelėjo Singapūro plėtra. Kinijai pavyko atremti smūgius krizės pradžioje ir ji tapo vienintele šalimi, prisidėjusia prie regiono stabilizavimo. Pagrindinis pastebėjimas, galbūt padėsiantis paaiškinti krizę ir jos padarinius, yra tas, kad 1997 ir 1998 metų globalinės suirutės metu Kinijos, Taivano ir Singapūro ekonomikos funkcionavo skirtingai. Šio pastebėjimo reikšmę paaiškinsiu skyriaus pabaigoje.

1999 metų pradžioje Azijos ekonomikos pradėjo atsigauti po krizės. Vyriausybei ėmusis iniciatyvos atgaivinti Japonijos ekonomiką, dėl kurios ši 13 procentų padidino importą iš Azijos šalių po to, kai 1998 metais jis buvo smukęs 10 procentų, Azijos Ramiojo vandenyno regione vėl prasidėjo plėtra. Eksportas, skatinamas daugumos valiutų nuvertėjimo, vėl tapo ekonomikos pagyvėjimo varikliu. Iki 1999 metų liepos sparčiai kilo kainos regiono vertybinių popierių biržose: pirmąjį 1999 metų pusmetį paprastųjų akcijų kainos Pietų Korėjoje, Malaizijoje ir Indonezijoje padidėjo 60 procentų. Tačiau antrąjį 1999 metų pusmetį visose šalyse, išskyrus Japoniją, ekonomikos augimas gerokai sulėtėjo. Kinija išsaugojo maždaug 7 procentų augimo rodiklį, tačiau tai daugiausia lėmė vyriausybės išlaidos: ji taip pumpavo pinigus į ekonomiką, kad vos nesukėlė defliacijos. 1998 metų skolinimosi iš užsienio balansas Azijos Ramiojo vandenyno regione (išskyrus Japoniją) buvo neigiamas ir sudarė 50 milijardų dolerių, o 1999 metų neigiamas balansas sudarė 26 milijardus dolerių, nors iki krizės balansas buvo teigiamas ir 1996 metais sudarė 110 milijardų. 2000 metų prognozės buvo tokios pat pesimistinės. Pasak *Business Week* (1999 metų spalio 18 dienos), 1998 metais užsienio paskolų davėjams Rytų Azijoje teko nurašyti 300 milijardų dolerių vertės skolų. Nuo 1996 iki 2000 metų investicijos į Aziją taip pat smarkiai sumažėjo. Apskritai, po krizės susidarė ekonomikos nestabilumo ir finansų rinkų nepastovumo padėtis. Įžengus į naująjį tūkstantmetį, Azijos Ramiojo vandenyno regione prasidėjo nauja epocha. Tačiau tai buvo ne Ramiojo vandenyno regiono epocha, o netik-

rumo ir ekonomikos restruktūrizacijos epocha, nes pasibaigus krizei tarp ekonomikų, visuomenių bei valstybės institucijų susiklostė nauji santykiai.

1997–1998 metų Azijos krizės priežasčių bei ypatumų svarstymas galbūt padės mums suvokti specifinį Azijos integracijos į globalinį kapitalizmą procesą, o sykiu ir naujus paties globalinio kapitalizmo bruožus. Tarp ekonomistų šiuo klausimu vyksta aršūs ginčai. Jei leistumės į smulkų šių ginčų nagrinėjimą, pernelyg nukryptume nuo pagrindinio šio skyriaus analizės objekto. Be to, kadangi ši Azijos krizė buvo ne pavienis įvykis, o jos padarinių sklaidos procesas tebevyksta, bet koks empirinis jos ypatumų vertinimas jums skaitant šias eilutes jau būtų pasenęs. Todėl aš sutelksiu dėmesį į dalykus, kurie yra apskritai analitiškai reikšmingi aiškinant Azijos krizę ilgalaikio Azijos plėtros proceso kontekste, ypač pabrėždamas, mano manymu, pagrindinį šio proceso veiksnį: globalizacijos ir valstybės santykių plėtotę.

Azijos krizė iš esmės buvo finansų krizė, paskatinta valiutos krizės. Po Tailando valiutos bato devalvacijos 1997 metų liepos 2 dieną daugumos regiono valiutų, išskyrus ne visiškai konvertuojamą juanį, vertė ėmė smukti (tarkime, Indonezijos rupijos vertė dolerio atžvilgiu per metus nusmuko 80 procentų, nors per šešis mėnesius ji nukrito žymiai daugiau – 250 procentų). Dėl valiutų devalvacijos vietos bankai nebegalėjo grąžinti trumpalaikių paskolų užsienio skolintojams, nes jie operavo valiutomis, kurios anksčiau buvo susietos su doleriu. Kai vyriausybės, daugiausia raginamos TVF, ėmėsi didinti palūkanų normas, kad apsaugotų valiutas, jos taip pat padidino spaudimą nemokiems bankams bei įmonėms ir galiausiai, išeikvojusios kapitalo išteklius, sustabdė savo ekonomikų plėtrą. Be to, kaip pagrįstai tvirtino garsiausi ekonomistai, kaip antai Jeffrey Sachsas, TVF įsikišimas gerokai pagilino krizę.[3] Kadangi pagrindinė problema buvo valiutos nepatikimumas, todėl žūtbūt reikėjo grąžinti pasitikėjimą ja. Tačiau įspėjamieji TVF pareiškimai dėl ekonomikas apėmusios krizės ir jų bankų bei finansų įstaigų nepatikimumas tik didino finansinę paniką, skatindami užsienio bei vidaus investuotojus atsiimti lėšas ir užkirsdami kelią naujoms paskoloms gauti. Todėl valiutų vertė dar labiau smuko, ir tūkstančiai įmonių bankrutavo. Azijos finansų rinkų nestabilumas sukėlė spekuliacinį kainų kitimą, pasklidusį visose regiono valiutų rinkose. Kai 1997 metų spalio 23 dieną prieš Honkongo dolerį – stabilumo simbolį – buvo pradėtas sistemingas puolimas, šios teritorijos ekonomika buvo smarkiai pakirsta ir nuo 1997 metų vidurio iki 1998 metų vidurio nekilnojamojo turto kainos čia nusmuko 40 procentų, nušluodamos 140 milijardų JAV dolerių Honkongo turto. Nors Kinijos ryžtas apsaugoti Honkongo finansų sistemą kuriam laikui stabilizavo valiutą, tačiau Honkongo krizė buvo lūžis, įspėjęs pasaulio investuotojus apie pavojus, tykančius besiformuojančiose Azijos rinkose. Labiausiai į sko-

[3] Sachs (1998).

las įklimpusi Pietų Korėjos ekonomika, tuo metu buvusi vienuolikta pagal dydį ekonomika pasaulyje, faktiškai sužlugo. 1997 metų pabaigoje Pietų Korėjai teko paskelbti savo bankrotą ir atiduoti savo ekonominį suverenitetą TVF mainais už 58 milijardų JAV dolerių vertės finansinę garantiją – didžiausią TVF istorijoje. Griežti apribojimai, įvesti Pietų Korėjoje ir visame regione, 1998 metais nusmukdė daugumą Azijos Ramiojo vandenyno regiono ekonomikų, išskyrus Kinijos ir Taivano.

Taigi, pagrindinė Azijos krizės priežastis buvo investuotojų pasitikėjimo praradimas ir netikėtas Azijos valiutų bei vertybinių popierių patikimumo smukimas globalinėse finansų rinkose. Krizę sukėlė radikalus kapitalo srautų krypties pasikeitimas: jei 1996 metais penkių labiausiai nukentėjusių ekonomikų (Pietų Korėjos, Tailando, Indonezijos, Malaizijos ir Filipinų) kapitalo įplaukos sudarė 93 milijardus JAV dolerių, tai 1997 metais kapitalo praradimai siekė 12 milijardų JAV dolerių, sudarydami 105 milijardų JAV dolerių dydžio svyravimo amplitudę. Tačiau kas lėmė šią patikimumo krizę? Kai kurie ekonomistai, kaip antai Krugmanas ir Fischeris iš TVF, atkreipia dėmesį į silpnąsias Azijos ekonomikų puses: pavyzdžiui, mokėjimų balanso einamųjų sąskaitų deficitus, finansų sistemų izoliaciją, nepagrįstai dideles valiutų kainas, daugybę trumpalaikių įsiskolinimų ir nekilnojamojo turto išpūstomis kainomis naudojimą kaip garantijos už paskolas. Kiti ekonomistai, kaip antai Sachsas ir Stiglitzas, priešingai, pabrėžia stipriąsias Azijos ekonomikų puses: pavyzdžiui, biudžetų perteklių, žemą infliaciją, aukštą taupymo lygį, į eksportą orientuotas ekonomikas. Visi šie bruožai yra sėkmingai besiplėtojančių ekonomikų pagrindiniai elementai. Bent jau taip manė pasaulio investuotojai. Be to, tarp įvairių ekonomikų, kurias galiausiai ištiko krizė, makroekonominių duomenų ir jose plėtojamų pramonės šakų būta didelių skirtumų. Tuo tarpu kitos ekonomikos, ypač Taivanas, Kinija ir tam tikru mastu Singapūras, atlaikė audrą ir išvengė nuosmukio. Taigi, viena vertus, krizės priežastis buvo išorinė, susijusi su globalinių finansų rinkų dinamika. Kita vertus, ekonomikų įvairovė ir institucijų specifika nulėmė tai, kad krizės poveikis ir jos padariniai buvo labai skirtingi.[4] Apsvarstykime šiuos du pastebėjimus paeiliui.

Pirmiausia, išorinė krizės dimensija: kodėl ir kaip finansų globalizacija paveikė daugelio šalių finansinį stabilumą. Kai kurie Azijos ekonomikų elementai (kaip antai politiškai reguliuojamos bankų veiklos rūšys ir nepakankamai skaidrūs atsiskaitymai) kėlė nerimą apdairiems kapitalo investuotojams. Tačiau šie bruožai buvo gerai žinomi daugelį metų ir nesulaikė masinių užsienio investicijų – tiek tiesioginių, tiek ir per vertybinius popierius. Kodėl staiga 1997-aisiais šis pasitikėjimas dingo per kelis mėnesius? Kaip, investuotojų supratimu, vyriausybės protegavimas virto bičiulių šutvės kapitalizmu, o finansų sistemos lankstumas –

[4] Henderson (1998a).

neatsakingu skolinimu? Viena iš pagrindinių priežasčių, nulėmusių Azijos finansų sistemos nestabilumą, buvo pernelyg didelis užsienio paskolų, iš kurių daugelis buvo trumpalaikės, srautas. Jis pasiekė tokį mastą, kad, kaip teigia Jeffrey Sachsas, investuotojai suvokė, jog jei visi jie paliautų skolinę, tokios šalys kaip Tailandas, Indonezija ir Pietų Korėja negalėtų vykdyti savo įsipareigojimų. Kai tik buvo pradėta nerimauti dėl nepagrįstai didelės kai kurių valiutų (ypač bato ir vono) vertės, investuotojai suskubo atsiiminėti lėšas kas greičiau. Taip pranašystė buvo įgyvendinta. Kai dėl ekonominės nežinios smuko nekilnojamojo turto kainos, dingo ir diduma turto, užtikrinusio solidžias paskolas. O paramos, reikalingos daugybei bankų ir bendrovių, – visiems iš karto – mastai buvo tokie dideli, kad vyriausybė jiems niekuo nebegalėjo padėti. Globalinės institucijos dar pagilino krizę. Privačios reitingų agentūros, kaip antai *Moody's* ir *Standard & Poor*, ėmė skelbti pavojų ir nusmukdė ištisų šalių, tarkime, Pietų Korėjos, reitingus. Reitingų smukimas automatiškai atsiliepė visoms finansų įmonėms ir bendrovėms, veikusioms tose šalyse (vadinamoji „aukščiausios ribos doktrina“ – *sovereign ceiling doctrine**). Investicijų iš užsienio įplaukos sustojo, jei neskaitytume jaunų vietos įmonių, ypač finansų sektoriaus, įsigijimo už žemą kainą. Kita vertus, TVF diktuojama politika išsaugojo daug užsienio investuotojų lėšų, nors ir padidino patikimumo krizę bei sustingdė vietos ekonomikas, nes įmonėms tapo dar kebliau grąžinti paskolas, o tai gausino bankrotus. Silpniausios ekonomikos, kaip antai Indonezijos, žlugo tiesiogine šio žodžio prasme, sukeldamos plačią deindustrializaciją ir atvirkštinę migraciją į užmiestį. Tuomet kilo ir dideli socialiniai neramumai: kai kada chaotiški, virstantys etnine ir religine neapykanta, kai kada skatinantys teigiamas socialines bei politines permainas (pavyzdžiui, padarė galą Suharto diktatūrai; paskatino ekonomikos reformas bei sustiprino demokratiją Pietų Korėjoje, valdant Kim Dae-Jungui; pagreitino politines permainas Tailande).

Kalbant apie Azijos krizės laiką bei ypatumus, reikia atsižvelgti ir į dar vieną veiksnį – pačios Japonijos krizę, trukusią didžiąją XX a. dešimtojo dešimtmečio dalį. Jis labiausiai lėmė regiono nesugebėjimą pasipriešinti žlugdymui, kurį sukėlė nepastovūs kapitalo srautai. Jei tik Japonija būtų galėjusi skolinti kapitalą, įsisavinti importą ir pertvarkyti finansų rinkas, Azijos krizė būtų apsiribojusi laikina sumaištimi. Tačiau faktiškai nuo dešimtojo dešimtmečio pradžios Japonijos raidos modelį buvo ištikusi struktūrinė krizė. Be to, kurį laiką valstybė aukojo

* Pagrindinė šios doktrinos nuostata yra ta, kad privatusis sektorius negali skolintis palankesnėmis sąlygomis nei valstybė. Todėl, pirma, daugeliui didelių bankų bei įmonių valstybė tampa paskutine galimybe gauti paskolą, antra, valstybės kredito krizė neretai įstumia į bendrąją ekonomikos krizę, keliančią grėsmę besiskolinančių privačiojo sektoriaus subjektų gerovei. Apskritai, valstybė neretai būna pagrindinė pretendentė į šalies turto savininkės titulą, todėl užsienio skolintojai konkrečios šalies įstaigoms vengia skolinti palankesnėmis sąlygomis, negu skolina tos šalies vyriausybei. – *Vert. past.*

savo interesus, todėl, užuot kaip tvirtovė saugojusi Aziją nuo krizės, pati smarkiai nukentėjo nuo finansų sistemos žlugimo visame regione. Netvirta Japonijos bankų bei finansų įstaigų padėtis iškilo į viešumą, ir po daugelio sąstingio metų jos ekonomiką ištiko nuosmukis, kol šalis galiausiai nepradėjo ekonomikos reformų, davusių kai kurių rezultatų 1998–1999 metais. Prie specifinės Japonijos krizės ir jos ryšio su Azijos krize apskritai šiame skyriuje aš dar grįšiu.

Azijos krizė turėtų būti aiškinama platesnės analizės kontekste, taikant informacinio, globalinio kapitalizmo teoriją, išdėstytą šioje knygoje. Mano teigimu, pagrindinė priežastis, nulėmusi tai, kad globalinės finansų rinkos sutriuškino Azijos nacionalinių ekonomikų stabilumą, yra ta, kad dešimtojo dešimtmečio viduryje globaliniai finansų srautai taip giliai įsiskverbė į šias ekonomikas, jog jos tapo priklausomos nuo masinio trumpalaikio skolinimosi ir labai jautrios bet kokiam netikėtam investicijų srauto krypties pasikeitimui. Spekuliacinis manevravimas, be abejo, prisidėjo prie daugelio valiutų nuvertėjimo. Tačiau spekuliacijos – tai ne kelių piktavalių veikėjų, rengiančių sąmokslą bendrovės posėdžių salėje, planuojami veiksmai. Aš spekuliaciją veikiau suprantu kaip pasipelnymo strategijas, kurias naudoja įvairiausi investuotojai, tarp jų – rizikos draudimo fondai (*hedge funds*), taip pat instituciniai investuotojai, palaikantys anonimišką ryšį kompiuteriniais tinklais, kad galėtų pelnytis iš nevaldomų pinigų srautų arba jaunoje vertybinių popierių rinkoje, šitaip žymiai sustiprindami rinkos tendencijas.

Tačiau kodėl globaliniai finansų srautai įgijo tokį svarbų vaidmenį Azijos ekonomikose? Atrodo, tai lėmė du veiksniai: pirma, šių ekonomikų sėkmė ir sparčios ūkio plėtros perspektyvos; antra, jų finansų įstaigų silpnumas dėl absoliučios priklausomybės nuo valstybės. Užsienio investuotojai čia gaudavo žymiai didesnį pelną, negu JAV ar Europos rinkose, ir niekam neturėjo aiškintis. Kadangi Azijos vyriausybės ilgą laiką visiškai finansavo savo bankus bei finansų įstaigas (paradoksalu, tačiau, kaip rodo 1997 metų krizė, Honkonge pagrindinė rėmėja buvo Kinijos Liaudies Respublikos vyriausybė), buvo tikimasi, kad jei iškiltų kokių nors problemų, vyriausybė skirtų lėšų joms spręsti. Taigi, priežastys, vertusios pasaulio investuotojus reikšti bendrą nepasitenkinimą (teisinio reguliavimo stoka, vyriausybės kišimasis), daugiausia prisidėjo prie precedento neturinčių kapitalo investicijų į Aziją skatinimo.

Reikėtų užduoti ir dar vieną svarbų klausimą: kodėl Azijos finansų įstaigos, bankai bei vertybinių popierių įmonės yra tokie netvirti? Kodėl finansų valdymo įrankiai, sudarę sąlygas vyriausybėms pradėti neregėto masto ekonomikos plėtros procesą Azijos istorijoje, tampa neveiksmingi tvarkant globalines paskolas bei investicijas? Aš manau, kad viso sparčios plėtros proceso metu nuo XX a. septintojo dešimtmečio pradžios iki devintojo dešimtmečio pabaigos Azijos valstybės saugojo savo ekonomikas nuo globalinių finansų rinkų viesulo ir tam tikru mastu net nuo globalinės prekybos konkurencijos, nors, kita vertus, Azijos įmo-

nės savo ekonomikų prieglobstyje tapo globaliomis prekybos bei investavimo žaidėjomis. Kai šių ekonomikų mastelis, šių įmonių dydis bei jų sąsajos su globaliniais kapitalistiniais tinklais atvedė prie dvišalės integracijos į globaliąją ekonomiką, valstybės nebegalėjo apsaugoti ar suvaldyti kapitalo, prekių bei paslaugų judėjimo. Globaliniai ekonominiai srautai jas aplenkė ir jos nebeįstengė reguliuoti savo ekonomikų ar joms vadovauti pagal iš anksto nustatytas taisykles, nes ekonomikų sėkmė jas pavertė atgyvenusiomis. Netekusias valstybės globos Azijos finansų rinkas bei įmones užplūdo globaliniai kapitalo srautai, susikrovę šiose rinkose didžiulį pelną, o po to, kai dėl skaidrumo stokos jos tapo pernelyg pavojingos, jas palikę. Daugumai pasaulio investuotojų (įskaitant globalizuoto Azijos kapitalo investuotojus) šis procesas, apskaičiuotas ar ne, buvo naudingas, nes tarptautinės subsidijos negražintoms paskoloms išmokėti daugiausia buvo skiriamos būtent jų nuostoliams dengti. Be to, bankrutuojančios vietos įmonės tapo patrauklia galimybe užsienio, ypač Amerikos bei Vakarų Europos, įmonėms pagaliau įsiskverbti į Azijos šalių finansų industriją labai palankiomis sąlygomis per įsigijimus ir bendrųjų įmonių steigimą. Trumpai tariant, institucinė sistema, nulėmusi Azijos stebuklo atsiradimą – plėtros valstybė – tapo kliūtimi naujam globalinės integracijos ir kapitalizmo plėtros etapui Azijos ekonomikoje. Kad Azijos ekonomikos galėtų visiškai įsilieti į globaliąją ekonomiką, – ne tik kaip konkurentės bei investuotojos, bet ir kaip rinkos bei globalinių investicijų gavėjos, – joms teko pasiduoti globalinių finansų rinkų disciplinai. Tai reiškia, kad jos turėjo paklusti nustatytoms rinkos taisyklėms, kurių laikytis vertė bankrotai, prasti reitingai ir galiausiai TVF diktuojama politika. Tai buvo ne kapitalistinio sąmokslo rezultatas, o bendros, globalinės kapitalistinės logikos, kurią įgyvendino finansų ir valiutos rinkų integracija, neišvengiama išdava. Azijos plėtros valstybei savo istorinės kelionės metu pavyko skurdžias, periferines ekonomikas išvesti į plačiuosius informacinio kapitalizmo vandenis. Pasiekusi audringą globalinių finansų tinklų vandenyną, neturintį nei centro, nei institucijų, daugumoje šalių plėtros valstybė nuskendo kaip nenaudingas laivelis, prišvartuotas prie nacionalinių krantų. Ekonomikos ir visuomenės žingsnis po žingsnio laisvinosi nuo valstybės, tačiau staiga suvokė pakliuvusios į naują kapitalo srautų tironiją, apie kurią bylojo kompiuterių ekranuose mirgančios instrukcijos.

Vis dėlto, kaip pastebėjo Hendersonas,[5] Azijos Ramiojo vandenyno regiono plėtros bei krizės modelis labai įvairavo, nelygu socialinė, ekonominė ar institucinė aplinka. Tai, kas įvyko Japonijoje, Korėjoje, Kinijoje, Singapūre, Taivane, Indonezijoje ar kurioje kitoje šalyje, lėmė valstybės, ekonomikos bei visuomenės santykių specifika. Todėl mes iš karto turime išsiaiškinti, kodėl kiekviena iš šių ekonomikų plėtojosi, kodėl patyrė krizę (arba jos nepatyrė) ir kodėl krizė įvairiu

[5] Henderson (1998b).

mastu paveikė šalis, kurių sąlygos buvo labai skirtingos. Prieštaringą Azijos Ramiojo vandenyno regiono raidos ir krizės procesą galima paaiškinti tik atsižvelgus į vidinės socialinės dinamikos ir išorinių finansų srautų sąveiką.

Kad suvokčiau naująjį Azijos Ramiojo vandenyno regiono istorijos tarpsnį bei jo ryšį su informacijos amžiumi, turiu susekti socialines bei institucines jos plėtros sãgos ištakas, sutelkdamas dėmesį į konkrečias visuomenes bei plėtros procesus. Tik išanalizavęs daugelio konkrečių šalių atvejus aš galėsiu grįžti prie 1997–1998 metų Azijos krizės priežasčių ir padarinių, kad įvertinčiau jos galimas pasekmes Ramiojo vandenyno regionui ir visam pasauliui. Visuomenės yra ne globalios, o saistomos istorijos bei kultūros, todėl tam, kad galėčiau tęsti Azijos Ramiojo vandenyno regiono suklestėjimo analizę, apibendrinsiu kelių visuomenių istorinę patirtį per pastaruosius tris dešimtmečius. Kadangi mano tyrimo galimybės yra ribotos, kai kurias šalis, kurių stebėjimas padėtų suvokti krizę, ypač Indoneziją, Tailandą ir Malaiziją, man teks praleisti. Vis dėlto paskutiniame šio skyriaus skirsnyje pasistengsiu integruoti jų ekonomikų krizių analizę į Azijos Ramiojo vandenyno regiono restruktūrizacijos kontekstą. Pirmiausia dėmesį sutelksiu į šešių šalių plėtros procesą. Šios šalys kartu sudarė naujosios Azijos Ramiojo vandenyno regiono ekonomikos branduolį ir visiems laikams pakeitė istorinę plėtros reikšmę. Aš pradėsiu nuo svarbiausios regiono ekonomikos – Japonijos – ir toliau nagrinėsiu Azijos „tigrus“, o baigdamas trumpai išdėstysiu savo požiūrį į Vidurinės karalystės, kurioje gyvena penktadalis žmonijos, transformaciją.

Heisei laikotarpio Japonija: plėtros valstybė prieš informacijos visuomenę[6]

Japonijos pralaimėjimas buvo neišvengiamas. Valstybei trūko žaliavų, ji buvo atsilikusi moksle, o jos žmonės jau seniai buvo sugadinti bei akli. Japonijos pra-

[6] Japonijos visuomenės tyrimą daugiausia plėtojau eidamas vizituojančio sociologijos profesoriaus pareigas Hitotsubashi universitete 1995 metais. Ypač dėkoju Socialinių mokslų fakulteto dekanui profesoriui Shujirui Yazawai – tiek už pakvietimą, tiek ir už nepaprastai turiningas mūsų diskusijas, kurias tęsėme ir vėliau. Taip pat dėkoju įvairių Japonijos universitetų dėstytojams ir doktorantams už aktyvų dalyvavimą bei įžvalgas, kuriomis jie praturtino mano seminarus, ir savo tyrimų asistentui Keisuke Hasegawai, padėjusiam man nagrinėti medžiagą apie Japoniją ir sukūrusiam duomenų apie informacijos visuomenę Japonijoje bazę. Profesorius Kokichis Shojis, Tokijo universiteto Sociologijos katedros vedėjas, nepašykštėjo ir pateikė man gausybę sociologinių tyrimų apie Japoniją bei pasidalijo mintimis apie šalies visuomenės transformaciją. Kurdamas savo aiškinimą sėmiausi įkvėpimo iš Yazawos ir Shojio, tačiau jie, be abejo, neatsako už jokius mano teiginius ar galimą neteisingą dalykų supratimą.

laimėjimą turėtumėte vertinti kaip lemtingą bei Dievo siųstą ir su džiaugsmu imtis darbo, kad padėtumėte atstatyti mūsų naują tėvynę. Japonijos žmonės turės atgimti. Priėjęs prie šios išvados šiandien [mirties nuosprendžio vykdymo dieną] *jaučiuosi esąs laimingas žmogus.*

Paskutinis Japonijos laivyno karo mediko, 1949 metais
Guame nubausto mirties bausme, laiškas[7]

Ekonomikos plėtros, technologinės transformacijos ir socialinės raidos procesas, kurį praėjusius pusę šimto metų vykdė Japonija, pakilusi iš savo sutriuškintų imperialistinių ambicijų pelenų, yra tikras stebuklas. Ji išties pakeitė pasaulį ir mūsų supratimą apie pasaulio raidą, nes įstengė suderinti plėtrą su perskirstymu, žymiai padidinti realųjį darbo užmokestį ir sumažinti pajamų nelygybę iki vieno žemiausių rodiklių pasaulyje.[8] Be to, nors Japonijos visuomenės ir gamtinės aplinkos kraštovaizdis labai pasikeitė, tačiau šalies kultūrinis tapatumas buvo išsaugotas ir tapo puikiu modernizavimo be vakarietinimo galimybės istoriniu pavyzdžiu.[9] Be abejo, Japonijos visuomenė turėjo atkakliai stengtis, kad tai pasiektų, o jos darbo žmonės turėjo triūsti gerokai daugiau valandų, negu Amerikos ir Europos darbininkai, vartoti gerokai mažiau ir ilgą laiką kur kas daugiau taupyti bei investuoti.[10] Paradoksalu, tačiau Japonijai taip pat padėjo Amerikos okupacijos metu įvykdytos reformos. Ypač svarbios iš jų buvo žemės reforma, darbo įstatymai, įskaitant organizuotos darbo jėgos teisių pripažinimą, ekonominių monopolių draudimas, paskatinęs išardyti *zaibatsu*, ir nauji rinkimų įstatymai, suteikę moterims teisę balsuoti. Be to, karinė apsauga, kurią Šaltojo karo kontekste Japonijai teikė Jungtinės Valstijos, išvadavo šalies ekonomiką nuo karinių išlaidų naštos, o Japonijos valstybę – nuo galvos skausmo dėl užsienio politikos, kuris būtų galėjęs atitraukti jos dėmesį nuo visa kita stelbiančios koncentracijos į gamybą, technologijas bei eksportą. Vis dėlto, net ir atsižvelgus į šį palankų kontekstą, stulbinamą plėtros bei struktūrinės transformacijos procesą Japonijoje galima paaiškinti tik šalies visuomenės vidaus dinamika.

Šios dinamikos šaltinis buvo tautinio tapatumo patvirtinimo projektas, tęsiantis 1868 metų Išin Meidži (*Ishin Meiji*) tradiciją. Japonija buvo ir tebėra viena iš labiausiai kultūriškai bei socialiai vienalyčių pasaulio visuomenių, nors ir ne tokia vienalytė, kaip mano patys japonai, pamiršdami milijonus korėjiečių, okinavų ir ainų tautybės gyventojų, taip pat kultūriškai asimiliuotus, bet socialiai atskirtus burakuminus. Jų izoliacija pusiasalyje šimtmečius stiprino šį tapatumą, kuriam

[7] Cituojama pagal: Tsurumi (1970: 172).
[8] Allen (1981); Tsuru (1993).
[9] Reischauer (1988); Shoji (1991).
[10] Tsuru (1993).

1853 metais dėl komodoro Perry'io ir jo „juodųjų laivų" atstovaujamo Vakarų kolonializmo primesto atsivėrimo prekybai su Vakarais, buvo iškilusi grėsmė. Reakcija į šią grėsmę paskatino Meidži restauraciją bei šalies modernizavimo spartinimą vėlesniais dešimtmečiais kaip vienintelį galimą būdą Japonijai atsakyti į Vakarų iššūkį.[11] Tai yra pagrindinis veiksnys, padedantis suprasti socialinį konsensą bei politinį teisėtumą, kurie daugiau nei šimtmetį buvo Japonijos raidos pastangų pamatas. Kai nepavyko nei Taisho laikotarpio (1912–1926 metų) demokratinis modernizavimo kelias, nei militaristinis ultranacionalistinis Showos antrojo valdymo dešimtmečio (1935–1945 metų) projektas, Japonijos nacionalizmas vėl išniro valstybės vadovaujamo ekonomikos plėtros projekto, orientuoto į taikų konkuravimą tarptautinėje ekonomikoje, pavidalu.[12] Nuskurdinta, bejėgė šalis, visiškai priklausoma nuo kitų valstybių tiekiamų elektros energijos bei gamtinių išteklių, kankinama abejonių, o pažangių intelektualų sluoksniuose – ir kaltės bei gėdos jausmų, – Japonija sutelkė bendras jėgas: iš pradžių, kad išgyventų, po to, kad galėtų konkuruoti, ir galiausiai, kad įsitvirtintų pasitelkusi pramonės gamybą, ekonomikos valdymą bei technologinę naujadarą. Tai turėtų būti bet kurios *Japonijos raidos* analizės pradžios taškas: *tautinės nepriklausomybės ir valstybinės galios siekimas taikiomis (ekonominėmis) priemonėmis*, vadovaujantis 1947 metų Konstitucija, kuri visiems laikams pasmerkė karą ir karines pajėgas. Aš pasistengsiu atskleisti tiesioginę sąsają tarp nacionalistinio projekto ir Japonijos plėtros modelio (*model of development*), vyravusio tiek 1956–1973 metų paspartėjusio augimo laikotarpiu, tiek ir drąsios technoekonominės restruktūrizacijos, sėkmingai atrėmusios 1974 metų naftos šoko iššūkius, metu. Vis dėlto argumentas, kurį keliu Ramiojo vandenyno regiono susiformavimo kaip pasaulio ašies XXI amžiuje analizės kontekste, neapsiriboja šio gerai žinomo plėtros pavyzdžio priminimu. Manau, kad *Heisei laikotarpiu (*prasidėjusiu 1989 metų sausio 7 dieną) *Japonijos plėtros modelis patyrė fundamentalią krizę*, kuri XX a. dešimtąjį dešimtmetį reiškėsi, pirma, politinės sistemos nestabilumu, o tai yra ryškus skirtumas palyginti su ankstesniais penkiais dešimtmečiais, antra, ilgu ekonomikos nuosmukiu, prasidėjusiu po to, kai sprogo ekonomikos „muilo burbulas" ir, trečia, plačiuose jaunimo sluoksniuose vyraujančiu psichologiniu sąmyšiu, kurio ryškus pavyzdys yra *Aum Shinrikyo* siautėjimas (žr. II tomo 3 skyrių). Aš siūlau hipotezę, kad *šią daugiabriaunę krizę išprovokavo būtent Japonijos plėtros modelio, pažadinusio naujas ekonomines, socialines bei kultūrines jėgas, kurios ėmė kvestionuoti nacionalistinio projekto prioritetą, o sykiu ir plėtros valstybę, sėkmė*. Šios krizės įveikimo sąlygos bei formos labai paveiks Japonijos visuomenę, šalies santykius su Ramiojo vandenyno regionu, o galiausiai ir viso Ramiojo vandenyno regiono likimą.

[11] Norman (1940).
[12] Kato (1987); Beasley (1990).

Japonijos plėtros proceso socialinis modelis[13]

Praėjus plėtros sociologijos tyrinėjimų dešimtmečiams turėtų būti akivaizdu, kad ekonomikos plėtros ir struktūrinės transformacijos procesai yra įsitvirtinę institucijose, kreipiami kultūros, palaikomi socialinio konsenso, formuojami socialinių konfliktų, ginami politikos ir vadovaujami veiksmų planų bei strategijų.[14] Japonijos raidos proceso branduolys nuo XX a. šeštojo dešimtmečio yra plėtros valstybės nacionalistinis projektas, kurį tautos vardu vykdo valstybės biurokratija.[15] Trumpai tariant, valstybės biurokratija vadovavo Japonijos bendrovėms, susijungusioms į verslo tinklus (*keiretsu* ir *kigyo shudan*), ir koordinavo jų veiklą, padėdama joms prekybos politikos, technologijų politikos bei kredito srityse, kad šios galėtų sėkmingai konkuruoti globaliojoje ekonomikoje. Prekybos perteklius buvo verčiamas finansiniu pertekliumi ir kartu su aukštais nacionalinių santaupų rodikliais sudarė sąlygas neinfliacinei plėtrai, vienu ir tuo pačiu metu įgalindamas aukštą investicijų lygį, spartų realiojo darbo užmokesčio augimą ir gyvenimo standartų gerėjimą. Aukštas in-

[13] Mano nuomone, geriausia politinė ir ekonominė Japonijos raidos ištakų bei ypatumų analizė iš Vakarų perspektyvos yra išdėstyta mažai žinomoje žymaus anglų mokslininko G. C. Alleno knygoje (1981). Be abejo, klasikinis plėtros valstybės formavimosi bei funkcionavimo tyrimas, kuriame pirmąkart buvo pavartota ir ši sąvoka, yra Chalmerso Johnsono *MITI and the Japanese Miracle* (1982). Tolesnę šio požiūrio plėtotę rasite jo raštuose apie Japonijos politinę sistemą. Žr.: Johnson (1995). Geriausia istorinė moderniosios Japonijos valstybės formavimosi nuo Meidži restauracijos laikų analizė tebėra Norman (1940). Japonų požiūrį į ekonomikos plėtros procesą nuo XX a. šeštojo dešimtmečio rasite Tsuru (1993). Apie kultūrines bei psichologines sąlygas, kuriomis susiformavo plėtros valstybė, skaitykite Tsurumi (1970). Išsamią sociopolitinę Japonijos raidos 1960–1990 metų laikotarpiu analizę, pabrėžiančią neonacionalizmo svarbą, žr.: Shoji (1991). Analizę apie Japonijos socialinius judėjimus žr.: Yazawa (1997). Studiją apie kultūrinį nacionalizmą pateikia Yoshino (1992). Jei norite pasimėgauti Japonijos visuomenės bei politikos Vakarų kritika (mano nuomone, tendencinga), žr.: Van Wolferen (1989) ir Harvey (1994). Palankų Vakarų požiūrį rasite Reischauer (1988). Teorinį Japonijos valstybės aiškinimą žr.: Kato (1984, 1987); Taguchi ir Kato (1985). Įdomią Japonijos valstybės vidaus dinamikos kroniką pateikia Ikuta (1995). Puikų naujausią *kanryo* (Japonijos biurokratijos) tyrimą atliko Inoguchi (1995). Empirinę Japonijos politinio gyvenimo analizę žr.: Kishima (1991). Japonijos politinės mašinerijos, taip pat politinės korupcijos analizės ieškokite: Schlesinger (1997). Apie Japonijos neonacionalizmą rašo Watanabe (1996). Apie moterų padėtį ir moterų mobilizaciją Japonijoje žr.: Ueno (1987); Gelb ir Lief-Palley (1994); Shinotsuka (1994) ir Yazawa (1995). Apie japonų šeimą rašo Seki (1987); Totani ir Yatazawa (1990). Empirinį Japonijos mokyklų vertinimą rasite Tsuneyoshi (1994). Sociologinės Japonijos šaltinių bibliografijos su paaiškinimais ieškokite Shoji (1994). Apie Japonijos verslo struktūrą, gamybinius santykius, darbo organizavimą, darbo rinkas ir užimtumo praktiką rasite mano analizę I tomo 3 ir 4 skyriuose. Čia aš nekartosiu tose analizėse pateiktų nuorodų į šaltinius, nes jas rasite I tome. Kiti šiame skirsnyje išdėstytoje analizėje naudoti šaltiniai yra nurodyti teksto išnašose. Savaime suprantama, yra daugybė net nepaliestų galimų bibliografijos bei duomenų šaltinių šiame skirsnyje gvildenamomis temomis. *Aš remiuosi tik tais šaltiniais, kuriais tiesiogiai naudojausi dėstydamas savo mintis.*

[14] Evans (1995).

[15] Kato (1984); Taguchi ir Kato (1985); Johnson (1995).

vesticijų į mokslinius tyrimus ir plėtrą lygis bei išskirtinis dėmesys naujausioms gamybos technologijoms padėjo Japonijai tapti lydere informacinių technologijų pramonės šakose tuo metu, kai jų gaminiai bei procesai tapo globaliosios ekonomikos pamatu. Ekonomikos funkcionavimas buvo paremtas socialiniu stabilumu bei dideliu darbo jėgos produktyvumu vadovybės ir darbuotojų bendradarbiavimo dėka. Darbuotojų lojalumą garantavo darbo vietų stabilumas bei nuo darbo stažo priklausantis nuolatinių darbuotojų kopimas karjeros laiptais. Darbo rinkos lankstumą užtikrino ne visą darbo dieną dirbanti bei nenuolatinė darbo jėga. Ją daugiausia sudarė moterys, kurių dalyvavimo darbo rinkoje lygis augo milžinišku tempu. Apskritai, socialinį stabilumą lėmė trys pagrindiniai veiksniai: a) žmonių pasiaukojamas darbas šalies atstatymui; b) galimybės vartoti bei kur kas pagerėję gyvenimo standartai; ir c) stipri, stabili patriarchalinė šeima, sauganti tradicines vertybes, puoselėjanti darbo etiką bei teikianti asmeninį saugumą savo nariams, nors ir mainais už moterų nuolankumą. Politinis stabilumas buvo užtikrinamas formuojant interesų koaliciją ir patronažo klientūrą po Liberalų demokratų partijos (LDP) skėčiu. Ši partija, remdamasi tvirta Jungtinių Valstijų parama, vadovavo vyriausybei iki 1993 metų, nepaisant plačiai paplitusios korupcijos. Nors plėtros valstybė savo specifinį teisėtumą kūrė vykdydama ekonomikos plėtros pažadą, tačiau ji turėjo ir papildomos naudos iš dvejopo teisėtumo šaltinio: žmonių balsų už LDP ir „simbolinės imperatoriaus sistemos", padėjusios neatitrūkti nuo tautinio tapatumo šaknų. Schema 4.1 supaprastintai vaizduoja socialinę ir institucinę Japonijos ekonomikos plėtros logiką. Kad ši nepaprastai glausta schema taptų aiškesnė, aš trumpai ją pakomentuosiu.

Čia, kaip ir visuose socialinio mobilizavimo procesuose, svarbiausia yra nustatyti teisėtumo šaltinius, leidžiančius procese vyraujančiam veikėjui (šiuo atveju – Japonijos valstybei) susilaukti visuomenės paramos ir imtis koordinuoti verslą. Valstybės teisėtumo šaltinis glūdi kitapus biurokratijos – vadinamojoje „simbolinėje imperatoriaus sistemoje" (*Shocho Tennosei*), – o nuo 1947 metų Konstitucijos priėmimo kiek mažesniu mastu – ir demokratiškai išrinktoje politinėje sistemoje. Aš sakau mažesniu mastu, nes nors vyriausybė ir buvo renkama konstituciškai, tačiau beveik penkis dešimtmečius ji priklausė nuo „*Nagatačo* politikos" – tai yra nuo interesų, frakcijų ir patronažo tinklų, susibūrusių aplink LDP, slegiamą korupcijos ir beveik neturinčią autoriteto daugumos žmonių akyse. Vadovauti plėtros procesui iš esmės ėmėsi efektyvi, paprastai švari valstybės biurokratija, kuri užtikrino politikos stabilumą, padėdama spręsti ginčus tarp įvairių LDP frakcijų, sudarytų iš įvairiausių interesų, ideologijų bei asmenybių.[16] Nors valstybės biurokratija formaliai priklausė nuo vyriausybės, tačiau savo teisėtumą ji kūrė ant modernizuotos simbolinės imperatoriaus sistemos vertybių pamato. 1946 metais Masao Maruyama parašė klasikinį Japonijos politikos mokslų veikalą, iki

[16] Inoguchi (1995); Schlesinger (1997).

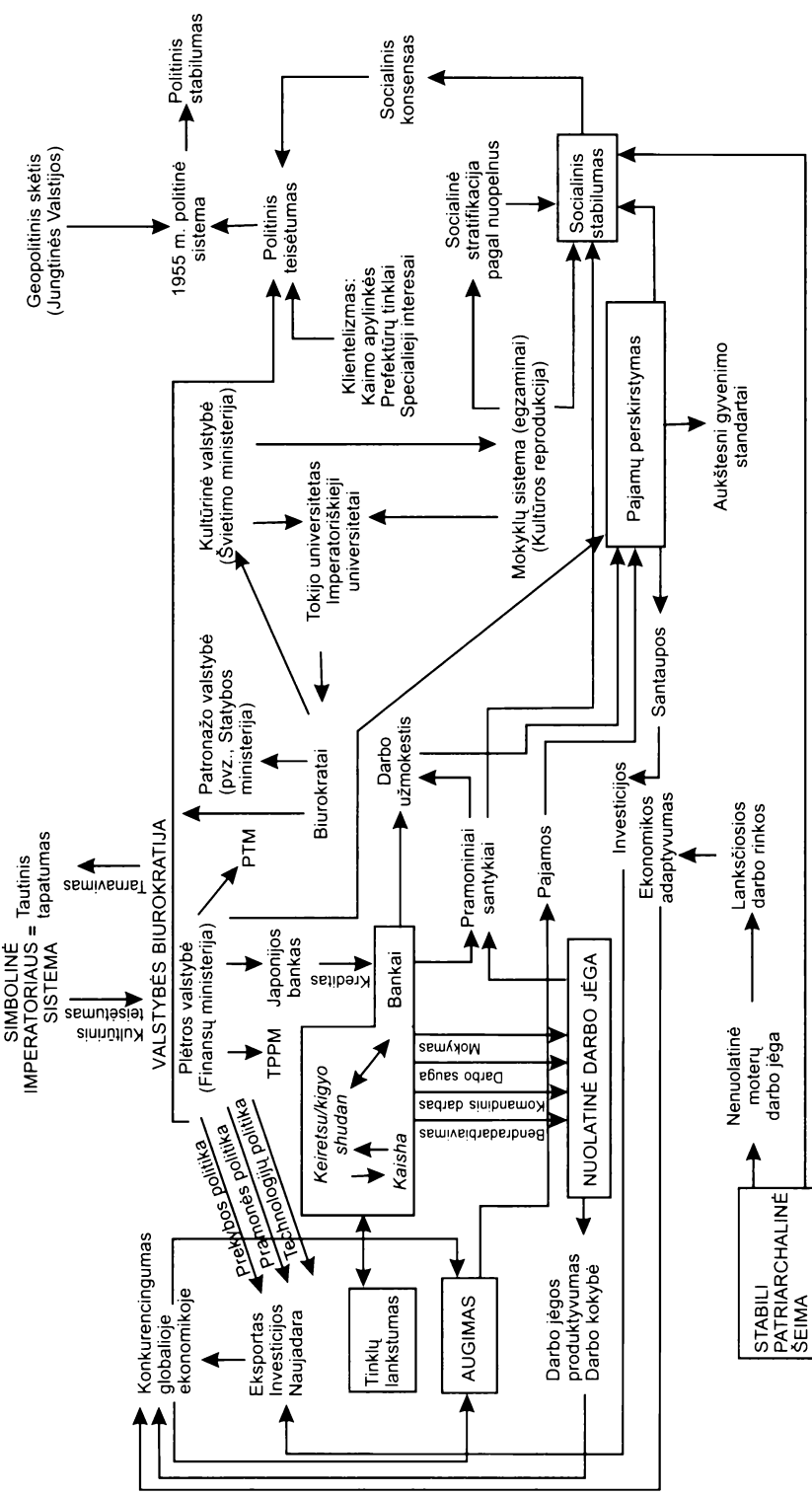

Schema 4.1. Socialinis Japonijos plėtros modelis 1955–1985 m.
Santrumpos: TPPM – Tarptautinės prekybos ir pramonės ministerija; PTM – Pašto ir telekomunikacijų ministerija.

šiol laikomą įžvalgiausia simbolinės imperatoriaus sistemos ir jos vaidmens Japonijos kultūroje bei politikoje analize. Analizėje teigiama, jog „Japonijoje susiklostė tokia situacija, kad valstybės aukščiausioji valdžia aprėpia tiek dvasinį autoritetą, tiek ir politinę galią. Standartas, pagal kurį valstybės veiksmai yra vertinami kaip teisingi ar klaidingi, glūdi joje pačioje (tai yra „valstybinėje santvarkoje").[17] Taip yra todėl, kad:

> „jei Vakaruose valstybės galia po Reformacijos buvo grindžiama formalia, išorine aukščiausiąja valdžia, tai Japonijos valstybė [po Meidži] niekuomet nesiryžo nubrėžti takoskyros tarp išorės ir vidaus sričių ir pripažinti, kad jos autoritetas galioja tik pirmojoje... Todėl iki tos 1946 metų dienos, kai Imperatoriaus dieviškumą formaliai paneigė Imperatoriaus įsakas, Japonijoje iš esmės nebuvo jokio tikėjimo laisvės pamato. Kadangi valstybės „valstybinė santvarka" aprėpia visas vidaus tiesos, moralės ir grožio vertybes, todėl nei mokslas, nei menas negali egzistuoti skyrium nuo šių nacionalinių vertybių... Šiuolaikinė Japonija galėjo pradėti „vaikytis pažangos" būtent tuomet, kai sėkmės motyvas susiliejo su valstybiškumu. Tačiau, kita vertus, būtent šis derinys lėmė šalies nuosmukį, nes logika, pagal kurią privatūs reikalai negali būti morališkai pagrindžiami patys savaime, bet visuomet turi būti siejami su valstybės reikalais, veda prie priešingos išvados: privatūs interesai nepaliaujamai skverbiasi į valstybinius interesus."[18]

Būsimos korporatyvios Japonijos, arba „Japan Inc.", kaip ją pakrikštijo kritikai, socialinę logiką galima pastebėti Maruyamos atliktame politinės kultūros tyrime. Kai ultranacionalistinis projektas žeminamai pralaimėjo, patobulinta simbolinė imperatoriaus sistema užtikrino biurokratijos, tęsusios šalies restruktūrizaciją, o šio proceso metu ir radusios pragmatišką būdą sukurti stiprią modernią Japoniją užkariaujant globalinę ekonomiką, istorinį tęstinumą bei politinį teisėtumą. G. C. Allenas ir Chalmersas Johnsonas pateikė įtikinamų empirinių tyrimų apie Japonijos plėtros valstybės susiformavimą ir jos lemiamą vaidmenį strategiškai vadovaujant valstybės ekonomikos augimui, bent jau nuo 1955 iki 1985 metų.[19] Svarbiausia šios biurokratijos institucija yra Finansų ministerija, valdanti lėšas, taigi ir turinti materialią galią priimant sprendimus. Du pagrindiniai jos įrankiai yra legendinė Tarptautinės prekybos ir pramonės ministerija, arba TPPM (angl. *Ministry of International Trade and Industry*, MITI) ir Japonijos bankas, nes kreditavimas, subsidijos eksportui ir importui bei parama technologijų plėtojimui yra pagrindiniai dalykai, kuriais valstybės biurokratija gali koordinuoti, skatinti ir organizuoti konkurenciją, o kartais ir pažaboti Japonijos verslą. Be to, ki-

[17] Maruyama (1963: 8).
[18] Maruyama (1963: 6–7).
[19] Allen (1981); Johnson (1982, 1995).

tos į infrastruktūrą orientuotos ministerijos, ypač Pašto ir telekomunikacijų ministerija, arba PTM (angl. *Ministry of Posts and Telecommunications*, MPT), nuo XX a. devintojo dešimtmečio taip pat lemtingai prisidėjo prie materialių gamybos sąlygų kūrimo ir technologijų sklaidos selektyvaus organizavimo. Lygiagrečiai, o kartais ir konfliktuodamos kitos ministerijos vykdė įvairias funkcijas savo specifinių kompetencijos sričių ribose. Tarkime, Švietimo ministerija, rūpindamasi kultūrinio tapatumo išsaugojimu bei sklandžiai veikiančios stratifikacijos ir socialinio mobilumo sistemos organizavimu, įvedė hierarchinę, griežtą egzaminų sistemą, paženklinusią visą Japonijos vaikų bei jaunuolių gyvenimą, o sykiu užkrėtė visas šeimas meritokratijos ideologija bei ritualais. Kitos ministerijos vykdė daugiau politines funkcijas. Tarkime, Statybos, Žemės ūkio ir Transporto ministerijos daugiausia prisidėjo prie privačių lėšų pervedimo politinėms LDP kampanijoms remti ir vietos klientūros formavimo, skirstydamos valstybės lėšas imlioms vietos bei provincijų valdžios institucijoms.[20] Valstybės biurokratijos, taip pat plėtros valstybei atstovaujančių jos šakų, darnumo nereikėtų pernelyg sureikšminti. Kaip ir visos valstybės, Japonija taip pat yra draskoma vidinių konfliktų bei nesuderinamų interesų, nes įvairios biurokratinės struktūros varžosi dėl pozicijų galios žaidime. Tarkime, PTM vaidmuo neapsiribojo infrastruktūra bei technologijomis. Kadangi per pašto santaupų sistemą ji valdė didžiausią santaupų rezervuarą, ji galėjo akivaizdžiai kištis į finansų rinkas ir valstybės viešųjų bei privačiųjų investicijų finansavimą. Nors apskritai valstybės biurokratija buvo daugiausia nepriklausoma nuo politinių elitų ir mažiau veikiama interesų grupių, tačiau politikai ir biurokratai labai maišėsi tarpusavyje, nes ministerijų postai daugeliui politinių frakcijų buvo reikalingi kaip galios bastionai, o tai dar labiau komplikavo sistemą. Vis dėlto kultūrinį vientisumą ir bendrąjį įsitikinimą valstybės interesų viršenybe, kurią iki šiol simboliškai įkūnija imperatoriaus sistema, padėjo užtikrinti griežta į aukščiausius biurokratijos postus priimamų darbuotojų rengimo kontrolė. Juos rengė specialios institucijos, atidžiai stebimos Švietimo ministerijos. Pagrindinės rengimo vietos buvo (ir tebėra) Tokijo universitetas, ypač jo Teisės fakultetas, ir imperatoriškieji universitetai. Šie bei keletas kitų elitinių privačių universitetų parūpina beveik visą personalą į aukščiausius biurokratijos postus. Socialinė sanglauda viršūnėse smelkia visą visuomenę, nes tik 1 procentas šių parengtųjų patenka į valstybės biurokratijos viršūnes. Kiti vėlesniais savo karjeros tarpsniais „nusileidžia iš dangaus“ ir užima bendrovių vadovų, politikos lyderių postus arba ima vadovauti suvisuomenintiems fondams, atsakingiems už pilietinės visuomenės formavimą bei vadovavimą jai. Elito judėjimas po įvairias socialinio bei ekonominio gyvenimo sritis išsklaido biurokratų klasės kultūrinius saitus ir šitaip užtikrina idėjų komunikaciją, interesų derinimą bei ideologijos reprodukciją.

[20] Ikuta (1995); Johnson (1995).

Ekonomikos plėtros skatinimo mechanizmai, kuriami bei įgyvendinami nacionalistinės biurokratijos, buvo atskleisti daugybėje monografijų apie „Japonijos stebuklą“: visuotinė orientacija į eksportą, paremta didžiuliu konkurencingumu, kurį įgalino didelis darbo jėgos produktyvumo didėjimas, darbo kokybė ir vidaus rinkų apsauga; kapitalo perteklius, susidaręs dėl aukšto taupymo lygio ir dėl to, kad Japonijos bankas teikė trumpalaikes paskolas *keiretsu* bankams už mažas palūkanas; nuolatinės pastangos plėtoti technologijas pagal vyriausybės subsidijuojamas technologijų įsigijimo ir technologinės naujadaros programas; gamybos prioritetizavimas; pramonės politika, orientuojama nuo žemųjų technologijų prie vidutinių, o po to prie aukštųjų technologijų, atsižvelgiant į jų raidą, paklausą pasaulyje ir Japonijos pramonės šakų gamybinį pajėgumą. TPPM, suderinusi savo programas su Finansų ministerija, suvaidino svarbų vaidmenį strateginiame planavime ir talkino, vadovavo bei rėmė Japonijos verslo tinklus, ypač prekybos, technologijų bei pramonės politikų srityse, nustatinėdama prioritetinius investavimo sektorius. Jos sprendimai ne visada būdavo sėkmingi ir jais nebūtinai būdavo vadovaujamasi. Tarkime, plačiai nušviesta Penktosios kartos kompiuterių programa XX a. devintąjį dešimtmetį žlugo. Ir dauguma iš 26 Technopolių, kuriuos XX a. devintąjį ir dešimtąjį dešimtmečius šalies prefektūrose kūrė TPPM Technopolio programa, – kai ir jei pavykdavo juos įkurti, – veikiau buvo užsienio bendrovių antrinių įmonių telkiniai, negu mažieji Silicio slėniai, kaip juos iš pradžių įsivaizdavo Tarptautinė prekybos ir pramonės ministerija. Tačiau laikui bėgant dauguma jos strateginių planuotojų sprendimų tapo taiklūs, ir Japonijos pramonės šakos galėjo sparčiai pereiti nuo mažos prie didelės pridėtinės vertės produktų bei procesų. Pagrindinėse pramonės šakose, pradedant automobilių ir baigiant puslaidininkių pramone, iš pradžių ji aplenkė Europą, o po to ir Jungtines Valstijas. Tiesa, technologinė ir vadybinė Amerikos bendrovių kontrataka XX a. dešimtąjį dešimtmetį lėmė, kad jos aplenkė konkurentus Japonijoje aukštesnio sudėtingumo lygio mikrokompiuterių, programinės įrangos, mikroelektronikos, telekomunikacijų, biotechnologijos srityse bei naujoje svarbiausioje pramonės šakoje, išsirutuliojusioje interneto pagrindu. Vis dėlto Japonijos įmonės ir toliau dominuoja buitinės elektronikos, atminties lustų bei puslaidininkių įrangos gamyboje ir užima labai stiprią konkurencinę padėtį daugelyje pažangių gamybos pramonės šakų, išskyrus svarbias farmacijos bei chemijos pramonės šakas. Be to, neprotinga būtų neatsižvelgti ir į jų konkurencingumą ateityje su internetu susijusių technologijų bei verslo srityse.

Administracinio vadovavimo efektyvumą padėjo užtikrinti tinklaveikinė Japonijos verslo struktūra, kurią smulkiai aptariau I tomo 3 skyriuje. Koordinuodami kelių žaidėjų veiksmus bei užtikrindami aukštą konkurencijos tarp korporacinių tinklų lygį, valstybės biurokratai galėjo valdyti visą ekonomikos sistemą ir jiems nereikėjo griebtis pražūtingos centralizuoto planavimo procedūros. Japonijos

modelis yra puikus pavyzdys, rodantis, kaip strateginė, selektyvi intervencija gali padidinti rinkos ekonomikos produktyvumą bei konkurencingumą ir šitaip paneigiantis ideologinius pareiškimus apie *laissez-faire* ekonomikų savaiminį pranašumą.

Tačiau nė vienas iš išvardytų dalykų nebūtų pasiekta be visiško vadovybės ir darbuotojų bendradarbiavimo – produktyvumo, stabilumo bei ilgalaikių strateginių investicijų, iš esmės nulėmusių Japonijos konkurencingumą, šaltinio. Lotynų Amerikos ekonomikos, iš kurių kai kurios yra labai stambios, plačiai praktikavo prekybos protekcionizmą, tačiau nė viena netapo reikšminga žaidėja aukštos pridėtinės vertės, globaliosiose rinkose. Paprastų darbininkų įtraukimas bei socialinė santarvė Japonijos versle nuo pat pradžių teikė lemiamą pranašumą šalies ekonomikai. Tai labai padėjo užtikrinti šalies perėjimą prie informacinėmis technologijomis grįstos gamybos bei paslaugų, reikalaujančių visiško darbo jėgos protinių galių sutelkimo, kad naujosios technologijos būtų naudojamos geriausiai. Tačiau darbo jėgos įtraukimo ir bendradarbiavimo su įmonėmis negalima aiškinti etnokultūrine idiosinkrazija. Ryškus kultūrinis Japonijos darbuotojų savitumas netrukdė jiems mobilizuotis, streikuoti bei organizuoti karingo darbininkų judėjimo tuomet, kai jie turėjo tam sąlygas, – XX a. trečiąjį dešimtmetį ir ketvirtojo dešimtmečio pradžioje, taip pat vėliau – penktojo dešimtmečio pabaigoje ir šeštąjį dešimtmetį.[21] Šios kovos šeštąjį dešimtmetį paskatino atlikti keletą darbo jėgos ir socialinės politikos reformų. Remdamiesi šiomis reformomis, Japonijos verslininkai bei vyriausybė apie 1960 metus sukūrė naują darbo politikos ir pramoninių santykių sistemą. Ši pasižymėjo keturiais pagrindiniais bruožais. Pirmasis buvo bendrovių orientavimasis į nuolatinės didelių įmonių darbo jėgos ilgalaikį įdarbinimą – tiek pačioje įmonėje, tiek ir kitose *keiretsu* įmonėse; mainais Japonijos darbuotojai įsipareigodavo likti toje pačioje įmonėje visą savo darbingą amžių. Antrasis buvo aukštesnių pareigų suteikimo pagal darbo stažą sistema, atėmusi iš vadovybės galią laisva nuožiūra skatinti arba bausti darbuotojus, šitaip dėl individualios konkurencijos juos skaldant; ši darbo stažo sistema darbuotojų gyvenimams suteikė stabilumo. Trečiasis bruožas buvo bendradarbiavimo atliekant darbo užduotis sistema. Ji aprėpė horizontaliąją darbo priežiūros gamyklose ir biuruose organizacinę hierarchiją, darbuotojų komandų bei kokybės kontrolės grupių formavimą ir plačiai paplitusį darbuotojų iniciatyvų naudojimą gamybos proceso efektyvumui didinti bei kokybei gerinti. Ketvirtasis veiksnys buvo profesinių sąjungų kūrimasis bendrovėse, siekiant sąjungos lyderių interesus susieti su įmonės interesais. Japonijoje gyvavo (ir gyvuoja) darbo jėgos federacijos, o kai kuriuose sektoriuose nacionaliniu lygiu vyksta ir tam tikros derybos, rengiamos po simbolinės mobilizacijos (kaip antai ritualinių „pavasario kampanijų"), skirtos pademonstruoti organizuotos darbo jėgos potencialą. Tačiau iš esmės įmonių dar-

[21] Yazawa (1997).

buotojų sąjungų, darbininkų įtraukimo ir vadovų bei darbuotojų bendro pasiaukojimo nacionalinės ekonomikos gerovei dėka Japonijos kapitalizmo sistemoje susiklostė geresni pramoniniai santykiai nei kurioje nors kitoje rinkos ekonomikoje.

Šios darbo praktikos būtinai prireikė, kad mechanizmai, kuriais paprastai aiškinama Japonijos vadybos praktikos sėkmė, būtų įgyvendinti. Apie tai kalbėjau nagrinėdamas Japonijos darbo jėgos ir darbo proceso organizavimą I tomo 3 ir 4 skyriuose. Sistema „pačiu laiku", skirta prekių atsargoms likviduoti, gali funkcionuoti tik tuomet, jei darbo procesas nenutrūksta, o tai laiduoja sklandžiai veikianti pramoninių santykių sistema. Darbuotojai gali plėtoti ir skleisti „neišreikštąsias žinias" (*tacit knowledge*), kurios, kaip teigiama reikšmingame Nonakos ir Takeuchio tyrime, yra „žinias generuojančios bendrovės"[22] variklis, tik tuomet, jeigu jie skatinami naudoti savo unikalią patirtį, savo praktinį bendrovės gamybos sistemos išmanymą jos sėkmei. Trumpai tariant, darbo jėgos produktyvumas ir darbo kokybė – pagrindiniai Japonijos konkurencingumo veiksniai – buvo grindžiami bendradarbiavimo darbe ir pramoninių santykių sistema. Pastaroji galėjo veikti tik todėl, kad darbo jėga iš to turėjo daug naudos, apimančios ir dideles bendrovės išmokas, ir bendrovės įsipareigojimą saugoti darbo vietas ilgą laiką, net ir verslo proceso nuosmukio tarpsniais. Tačiau taip pat yra tiesa, kad kai kurie kultūros elementai, kaip antai siekis darbo santykiuose įgyvendinti *wa* (harmoniją), bendruomeninė komandinio darbo dvasia ir nacionalinė mobilizacija Japonijai atkurti bei paversti ją stipria, respektabilia šalimi irgi skatino socialinės sutarties tarp verslininkų, darbo jėgos ir vyriausybės, sudarytos apie 1960 metus, konsolidavimą.

Kad ir kaip būtų, ši kooperacinė darbo santykių dimensija yra tik dalis Japonijos darbo rinkų istorijos. Kaip rodo mano empirinė analizė, kurią pristačiau I tomo 4 skyriuje, darbo rinkų lankstumą užtikrina kur kas lankstesnės darbo praktikos ir sumažintos nedidelių įmonių, tradicinių sektorių (kaip antai mažmeninės prekybos) ir didelių įmonių darbuotojų, dirbančių ne visą darbo dieną, teisės. Didelę šios ne visą darbo dieną dirbančios arba laikinosios darbo jėgos dalį sudarė ir sudaro vis daugiau moterų, ypač ištekėjusių moterų, kurios grįžta į darbą keletą metų auginusios vaikus. Didėjanti moterų darbo jėga (šiandien aprėpianti apie 50 procentų suaugusių moterų) yra darbo rinkų lankstumo bei adaptyvumo sąlyga, kuri užtikrina darbo produktyvumą laiduojančios nuolatinės darbo jėgos stabilumą, o sykiu leidžia įmonėms apsisaugoti nuosmukio metu, atleidžiant nenuolatinius darbuotojus. Kitose industrinėse šalyse vyrauja panaši darbo rinkų segmentacija, skatinanti tokios pat socialinės struktūros, o sykiu ir nelygybės bei skurdo atsiradimą. Tikrasis Japonijos visuomenės stebuklas yra tas, kad tokiai klasių segmentacijai kelią užkerta stipri šalies patriarchalinė šeima, vienijanti nuolatinius darbuotojus vyrus ir nenuolatines darbuotojas moteris taip, kad šeimos vie-

[22] Nonaka ir Takeuchi (1994).

nybė ištirpdo socialinį susiskaldymą. Tai ypač svarbu, atsižvelgiant į aukštą Japonijos moterų išsilavinimo lygį, nes tai reiškia, kad nenuolatinė darbo jėga yra ne mažiau kvalifikuota, o tiesiog mažiau vertinama.

Patriarchalizmas yra pagrindinis Japonijos plėtros modelio elementas. Ne tik dėl ekonominių priežasčių. Patriarchalinė šeima atlaikė sparčiai vykdomą industrializaciją bei modernizaciją kaip tvirtas asmeninio stabilumo bei kultūrinės reprodukcijos vienetas. Nors čia ir didėja skyrybų skaičius, tačiau jis yra kur kas mažesnis nei kitose brandžiose industrinėse šalyse, išskyrus Italiją ir Ispaniją (žr. II tomo 3 skyrių). 1980 metais beveik du trečdaliai vyresniojo amžiaus japonų gyveno kartu su savo suaugusiais vaikais. Dauguma jų ir toliau taip gyvena, nors per pastaruosius 30 metų jų skaičius sparčiai mažėjo. Daugumą vaikų tėvai auklėja griežtai, o gėdos kultūra vis dar yra lemiamas jų elgesio veiksnys. Moterys atlieka visus savo vaidmenis ir nedemonstruoja jokių plataus pasipriešinimo požymių – pirmiausia todėl, kad dauguma japonų vyrų, kitaip nei amerikiečių, gerbia savo patriarchalinius įsipareigojimus ir paprastai neieško asmeninės laimės laužydami šeimos taisykles (žr.: II tomo 3 skyrių). Prireikus valstybė trukteli institucines vadeles, kad patriarchalizmas galėtų klestėti. Tarkime, Japonijos mokesčių įstatymai yra tokie, kad moterims visiškai neapsimoka į šeimos biudžetą įnešti daugiau pinigų nei atlyginimas už darbą ne visą darbo dieną, nes dvigubas pajamas gaunantiems namų ūkiams taikomos mokesčių normos yra nepakeliamai aukštos. Išsilavinusių, hiperaktyvių moterų indėlis į lanksčią Japonijos darbo rinką, šeimos stabilumą bei tradicinę kultūrą yra pagrindinis visos socialinės bei ekonominės šalies pusiausvyros veiksnys. Ir galbūt silpniausia Japonijos modelio grandis, jei lyginamoji patirtis turi kokią nors vertę.

Kultūrinę reprodukciją taip pat užtikrina valstybė, ypač Švietimo ministerija, prižiūrinti švietimo programas nuo ikimokyklinio ugdymo įstaigų iki garsiausių universitetų. Daugiausia dėmesio skiriama tradicinei kultūrai bei hierarchinei, kompleksinei egzaminavimo sistemai, lemiančiai kiekvieno japono profesines perspektyvas, dažniausiai nuo pat mažų jo ar jos dienų. Čia vyrauja griežta drausmė. Ją iliustruoja tragiškas 1990 metų įvykis, kuomet pakliuvusi po nusileidžiančiais vartais, mokyklos įrengtais tam, kad į pamokas vėluojantys mokiniai negalėtų patekti į vidų, žuvo moksleivė. Šis stratifikuotas, kultūrinis homogeniškumas yra būtinas bendradarbiavimui, komunikacijai ir priklausomybės bendruomeninei ir nacionalinei kultūrai jausmui užtikrinti, sykiu pripažįstant socialinius skirtumus bei gerbiant kiekvieno sąlyginę padėtį. Stiprios patriarchalinės šeimos spaudimas iš apačios ir stiprios Švietimo ministerijos spaudimas iš viršaus lengvina kultūrinę reprodukciją ir iškelia alternatyvias vertybes kaip kraštutinius iššūkius už sistemos ribų, šitaip marginalizuodami pasipriešinimą.

Asmenybių, interesų grupių ir klientūrų, po Amerikos okupacijos paskubomis susibūrusių po LDP stogu, dirbtinė koalicija politinį stabilumą užtikrino rem-

damasi gerėjančiu gyvenimu, įmonių vadovybių ir darbuotojų bendradarbiavimu, organizuota tradicinių vertybių reprodukcija ir socialine sutelktimi valstybės labui. LDP (labai panašiai kaip Italijos krikščionys demokratai, suformuoti Vatikano ir Jungtinių Valstijų kaip atsvara komunizmui bei socializmui) buvo nestabili politinių frakcijų koalicija. Kiekviena iš jų turėjo savo „mafijos galvą" (galingiausias iš jų buvo Kakuei Tanaka), aplink kurį penkis dešimtmečius buvo audžiamas interesų, bendrininkavimo, machinacijų, nutylėjimų bei įsiskolinimų tinklas. Naudodamosi amerikietiškuoju pasitenkinimu savimi (itin svarbia sąlyga Japonijos verslui, kuriam reikėjo JAV požiūriu patikimo tarpininko, padėsiančio užtikrinti svarbų priėjimą prie Amerikos rinkų bei išteklių), LDP frakcijos tobulino politinio tarpininkavimo meną. Jos mainė balsus į pinigus, pinigus į paslaugas, paslaugas į postus, postus į globą, o po to globą į balsus ir taip toliau. Jos nuolat kivirčijosi dėl išteklių kontrolės patronažo sistemoje, tačiau visuomet susivienydavo bendram tikslui. Jas reguliariai krėtė skandalai, ypač po 1976 metų „Lockheedo aferos", išprovokavusios ministro pirmininko Tanakos atsistatydinimą ir grėsusios politiniu demaskavimu žiniasklaidoje – šio įvykio poveikis prilygo Nixono Votergeito poveikiui JAV politikai. Kaip aiškinome II tomo 6 skyriuje, politinė korupcija Japonijoje, kaip ir daugumoje kitų šalių, buvo susijusi su politinių kampanijų bei politinių frakcijų finansavimu, šiek tiek papildančiu ir lėšų rinkėjų kišenes. Kaip minėta, Statybos, Žemės ūkio ir Transporto ministerijos buvo valstybės lėšų nukreipimo į globojamas privačias bendroves, kurios mainais finansavo LDP veiklą bei vadovus, o vietiniai vadeivos atiduodavo už juos savo balsus, privilegijuoti mechanizmai.[23] Tačiau tai buvo tikrai ne vienintelis politinio finansavimo šaltinis. Be to, atviri ryšiai tarp *Yakuzos* ir LDP vadovų (tarp jų – ministrų pirmininkų) buvo ne kartą aptarinėjami Japonijos žiniasklaidoje.

Be politinės korupcijos, tradicinės patronažo sistemos užtikrino plačią paramą LDP kandidatams kaimų apylinkėse ir ekonomiškai silpnesnėse provincijose. Rinkimų įstatymai lėmė, kad šiems rajonams Parlamente buvo atstovaujama pernelyg gausiai, todėl užkirsti kelią daugkartinei LDP sėkmei buvo nepaprastai sunku. Tai davė vaisių. Beveik penkis dešimtmečius, nepaisydama visų apribojimų, LDP sistema užtikrino Japonijos politinį stabilumą, neleisdama konfliktams pasklisti už „šeimos" ribų ir sudarydama sąlygas liaudžiai džiaugtis sunkiai pasiekta gerove, nors ši vis ciniškiau vertino visus politikus. Nepaisant riboto teisėtumo, ši sistema galėjo išlikti tik dėl to, kad aukštesnė valdžia – simbolinė imperatoriaus sistema – Japonijos žmonių akyse liko moraliniu garantu, o apsišvietusių despotų grupė rūpinosi valstybės reikalais, burdama verslininkus ir darbininkus draugėn šaliai atkurti.

Šis socialinis plėtros modelis glumino pasaulį, baugino Ameriką, o Europos vyriausybes skatino kuo skubiau telktis po Europos Sąjungos vėliava. Jis iš tik-

[23] Ikuta (1995); Johnson (1995); Schlesinger (1997).

rųjų buvo nuoseklus, veiksmingas ir apgalvotas. Vertinant istorijos masteliais, jis gyvavo neilgai, nes pasiekė zenitą jau XX a. devintojo dešimtmečio viduryje, o *Heisei* laikotarpio pradžioje jį ištiko akivaizdi struktūrinė krizė.

Saulėlydis: Japonijos plėtros modelio krizė

Nuo XX a. devintojo dešimtmečio vidurio Japonija pamažu ėmė bristi į struktūrinę krizę, kuri reiškėsi įvairiose ekonominio, socialinio bei politinio žemėlapio srityse. Nors 1999 metais šalies ekonomika lyg ir ėmė atsigauti, tačiau dauguma krizę sukėlusių problemų iš esmės liko neišspręstos, todėl baigiantis šimtmečiui Japonijos restruktūrizacija dar buvo nebaigta. Dešimtojo dešimtmečio krizės požymius rodė daugelis, regis, nesusijusių įvykių. Aš tikiuosi, kad šios analizės pabaigoje man pavyks atskleisti jų tarpusavio sąsajos logiką.

Iš pradžių stabtelkime prie finansų krizės – pagrindinio Japonijos struktūrinės krizės elemento.[24] Jei kalbėtume apie sudėtingos finansų krizės esmę, tai pagrindinė problema buvo didžiulis nuostolingų paskolų, susikaupusių Japonijos bankuose, skaičius. Apskaičiuota, kad 1998 metais jų vertė buvo apie 80 trilijonų jenų ir sudarė 12 procentų Japonijos BVP vertės. Užsienio ekspertai, įvertinę Japonijos bankų padėtį 1998 metais, nustatė, kad tik dviejų iš 19 didžiausių bankų kapitalizacijos pakaktų galimiems nuostoliams padengti. Ryškiausias pavyzdys buvo Ilgalaikio kredito bankas – vienas didžiausių bankų pasaulyje. 1998 metų rudenį, kai jo skola išaugo daugiau kaip 7 milijardais JAV dolerių, į jo veiklą įsikišo vyriausybė, dar nespėjus jo parduoti finansų grupei, susibūrusiai apie *Ripplewood Holdings* – Amerikos fondų vadybos įmonę. Beviltiškoje padėtyje atsidūrė ir šie bankai: *Fuji* bankas, turėjęs 17 milijardų JAV dolerių vertės nuostolingų paskolų, *Sakura* bankas, kuriam grėsė dar 11 milijardų JAV dolerių nuostolių, ir *Nippon Credit*, įsiskolinęs 1,5 milijardo JAV dolerių. 1998–1999 metais visi jie buvo nacionalizuoti, pertvarkyti ir sujungti, o kai kurie – panaikinti. Kadangi Japonijos bankai atsidūrė ties bankroto riba, smuko ir jų akcijų vertė, todėl gauti tarptautinių kreditų jiems tapo beveik neįkandamas dalykas. Likę bankai drastiškai apribojo skolinimą, šitaip išsekindami ekonomikos kredito išteklių šaltinį. 1998 metais pirmą kartą po aštuntojo dešimtmečio naftos krizės šalies ekonomika patyrė nuosmukį.

Pagrindinis klausimas štai koks: kodėl būta tiek daug nuostolingų paskolų ir kodėl tikimybė, kad jos nebus grąžintos, taip ilgai buvo ignoruojama? Į tai atsako Japonijos plėtros modelyje slypinčios prieštaros, kurias dar labiau padidino

[24] 1996–1998 metų laikotarpio Japonijos finansų krizės analizė yra paremta pranešimais verslo spaudoje, nurodytais 2 išnašoje. Galėtų praversti šios apžvalgos: *The Economist* (1997); Eisenstodt (1998) ir intriguojantys scenarijai, išdėstyti *Nakame International Economic Research, Nikkei* ir *Global Business Network* (1998).

globaliųjų finansų rinkų poveikis Japonijos finansų įstaigoms. Tuojau paaiškinsiu. Sparčią Japonijos plėtrą lėmė vyriausybės remiama finansų sistema, skirta užtikrinti tiek indėlininkų, tiek ir bankų saugumą, o sykiu teikianti galimybę įmonėms lengvai gauti kreditų mažomis palūkanomis. Ilgą laiką šalies finansų įstaigos buvo sąlyginai izoliuotos nuo tarptautinių kapitalo srautų ir veikė pagal Finansų ministerijos nustatytas bei aiškinamas normas ir strategines rekomendacijas. Vertybinių popierių rinka nebuvo nei pagrindinis finansų šaltinis, nei patraukli santaupų investavimo dirva. Aukštas taupymo lygis buvo privalomas, norint pritraukti daugiau investicijų ir nesukelti infliacijos. Tačiau sąveiką tarp santaupų ir investicijų skatino indėliai pašto įstaigose, bankuose ir santaupos bei paskolos. 1997 metais indėlių vertė Japonijoje sudarė 92,5 procento BVP vertės, tuo tarpu JAV – 34 procentus. Taigi bankai ir taupymo įstaigos buvo pritvinkę lėšų ir noriai jas skolino. Bankai buvo susiję su *keiretsu*, todėl buvo įsipareigoję skolinti privilegijuotiems klientams. Už tai jiems atsilygindavo visa *keiretsu* struktūra. Vyriausybė prižiūrėjo, kad joks bankas nebankrutuotų. Mainais už paskolas buvo įkeičiamas turtas arba akcijos. Todėl, esant nedidelei rizikai bei mažoms palūkanų normoms, bankai buvo labiau suinteresuoti gausiai teikti paskolas, nei gauti pelno. Jei ekonomiką – tiek tarptautinę, tiek ir nacionalinę – į priekį stūmė lengvai gaunami pinigai, tai aukšti augimo rodikliai užtikrino paskolų grąžinimą ir šitaip tiekė dar daugiau lėšų būsimoms paskoloms. Be to, staigiai pakilo nekilnojamojo turto kainos, ypač Tokijyje ir Osakoje, o sykiu atsirado ir daugiau įkeičiamo turto nesibaigiančiai lėšų skolinimo plėtrai. Priežastys, nulėmusios žemės ir nekilnojamojo turto pervertinimą, buvo dvi. Viena vertus, dėl spartaus kapitalo kaupimo Japonijoje, kurį daugiausia lėmė nuolatinis prekybos perteklius, atsirado lėšų investicijoms į nekilnojamąjį turtą, o kartu didėjo žemės kaina. Kita vertus, neplaninė, chaotiška Japonijos urbanizacija, sudaranti ryškų kontrastą kruopščiam strateginiam gamybos ir technologijų planavimui, sukūrė nežabotą nekilnojamojo turto rinką.[25] Sparti ekonomikos plėtra šalyje, jau panikuojančioje dėl naudojamos žemės stygiaus, telkė gyventojus ir veiklos rūšis į gausiai gyvenamas miestų teritorijas. Stulbinamą žemės kainų augimą lėmė politinio patronažo mechanizmai, teikę papildomų dividendų daugeliui smulkiųjų žemvaldžių, gyvenusių metropolius juosiančiose kaimų vietovėse. Pavyzdžiui, nuo 1983 iki 1988 metų vidutinės gyvenamosios ir komercinės paskirties žemės kainos Tokijo teritorijoje atitinkamai padidėjo 119 ir 203 procentais.[26] Didelės finansų įmonės padėjo smulkiesiems žemvaldžiams spekuliuoti nekilnojamuoju turtu ir pačios daugiausia iš to pelnėsi. Vietos valdžios institucijoms buvo užtikrinamos įplaukos ir politinė parama būtent neplanuojant ir nesiūlant alternatyviųjų aprūpinimo būstu formų,

[25] Machimura (1994).
[26] Fukui (1992: 217).

leidžiant rinkai pačiai spręsti, o žemvaldžiams ir bankams – dirbtinai turtėti dėl nepagrįstai didelių nekilnojamojo turto kainų. Tuo pat metu žmonės, siekę įsigyti namus, turėjo didinti santaupas, šitaip suteikdami papildomų lėšų bankams bei finansų įstaigoms. Lygiagrečiai vyko ir kitas procesas. Vertybinių popierių rinkos, taip pat suaktyvėjusios dėl įplaukų iš Japonijos eksporto, vertė padidėjo, todėl atsirado daugiau skolinimo galimybių, kurias, kaip manoma, atvėrė išpūstos vertybinių popierių kainos. Kol remdamasi konkurencingumu užsienyje, didelėmis pajamomis iš eksporto, aukštais taupymo rodikliais ir išpūstomis kainomis šalyje sistema veikė, tol finansų sistema pati skatino savo plėtrą. Iš tikrųjų verslo konsultantai iš viso pasaulio suplūdo į Tokiją, kad ištirtų ir paliaupsintų stebuklingąją finansų sistemą, kuri pati geba didinti savo vertę, o sykiu skatinti pramonės ir prekybos konkurencingumą. 1990 metais aštuoni iš dešimties didžiausių bankų pasaulyje pagal indėlių dydį buvo Japonijos.

Lengvo skolinimo praktika turėjo ir kitą, paslėptąją pusę: vyravo nelygybė gaunant kreditą. Bankai buvo įsipareigoję skolinti įmonėms, asmenims bei organizacijoms, turintiems privilegijuotą galimybę naudotis jų paslaugomis, nepaisant investicijos pagrįstumo ar paskolos rizikingumo. Šią skolinimo „privilegijuotajam klientui" praktiką lėmė (lemia?) keturi veiksniai. Pirmasis buvo banko *keiretsu* įmonės, todėl skolinimo politika buvo platesnės korporacinės politikos dalis. Antrasis – finansų ministrų patarimai, tiesioginiai ar netiesioginiai, dėl vienos ar kitos paskolos, laikomos naudinga Japonijos ekonomikai. Trečiasis – banko (ar santaupų bei paskolų įstaigos) pasidavimas įmonių, susijusių su *Yakuza* (žr. 3 skyrių), spaudimui. Ketvirtasis – politinių partijų, paprastai valdančiosios LDP, finansavimas ar kurių nors jos atstovų rėmimas. Kad ir kaip būtų, bankai buvo apdrausti nuo nesėkmių, nes mainais jiems teikė apsaugą vyriausybė, jų *keiretsu* ir visa bankininkystės pramonė. Tai buvo uždarasis ratas. Kadangi finansų rinkos, individualūs investuotojai ir vartotojai neturėjo didesnės įtakos bankininkystės sistemai, Japonijos finansų sistema veikė kaip valstybinio-kapitalistinio korporatyvizmo vadovėlinis pavyzdys. Bankai turėjo nedaug savarankiškumo: iš esmės jie tebuvo priemonės santaupoms kaupti ir joms skirstyti tiems tikslams, kuriuos nurodydavo pinklus *Japan Inc.* tinklas, kad šie tarnautų nacionaliniams šalies interesams bei jos atstovų asmeninei naudai.

Kol ši sistema gyvavo, ji buvo labai dinamiška ir gana efektyviai įgyvendino savo uždavinius. Bet kai ji nuo vertės kūrimo perėjo prie vertės griovimo, ji sukrėtė Japonijos ekonomiką. Šios finansų sistemos žlugimą lėmė trys veiksnių grupės. Pirma, 1991 metais sprogo nekilnojamojo turto ir vertybinių popierių rinkos burbulas. Antra, dėl globaliųjų finansų rinkų įtakos Japonijos finansų įstaigoms buvo vis sunkiau vykdyti tradicinę šalies finansinę veiklą. Trečia, vyriausybė iš esmės prarado galimybes dengti bankų skolas ir galimus finansinių įsipareigojimų nevykdymus. Išnagrinėkime šiuos tris procesus išsamiau.

Pirma. Burbulas sprogo, nes galop sprogsta visi burbulai. Tai vadinama verslo ciklu. Tačiau Japonijos atveju būta specifinių, sunkinančių aplinkybių. Perkaitusi ekonomika padidino jenos kursą, šitaip pakenkdama Japonijos prekybos konkurencingumui. Tačiau stipri jena ir klestinti vertybinių popierių rinka skatino bendroves imtis finansų investavimo ir skolinti dideles pinigų sumas – tiek tarptautiniu, tiek ir šalies mastu. Kadangi būsto paklausa struktūriškai nepajėgė amortizuoti kainų kilimo, o biurų statybos rinkos pajėgumas buvo perteklinis, nekilnojamojo turto kainos galiausiai ėmė smukti. Šis smukimas paveikė ir vertybinių popierių rinkas, kurios destabilizavo Japonijos finansų sistemą, paremtą rizikinga nesibaigiančio klestėjimo nuostata. Pabūgusi infliacijos vyriausybė ėmė varžyti ekonomiką ir šitaip XX a. dešimtojo dešimtmečio pradžioje sukėlė nuosmukį. Kartu ištikęs staigus vertybinių popierių rinkos ir nekilnojamojo turto rinkos nuosmukis 1996 metais sunaikino didžiąją dalį vertės, dirbtinai sukurtos devintąjį dešimtmetį (žr. piešinį 4.1). Pirmą kartą per keturis dešimtmečius Japonijos ekonomika ėmė stingti ir atsigavo tik dešimtojo dešimtmečio viduryje, skatinama vyriausybės išlaidų, nors augo lėtai.[27] Tačiau šis atsigavimas buvo trumpalaikis. Finansinis nestabilumas vertė bankus griežtinti skolinimo sąlygas. Taigi, nepaisant vyriausybės pastangų mažinti palūkanų normas, 1998 metais pasiekusias žemiausią lygį istorijoje, – maždaug 1 procentą, – lėšos iš ūkio buvo išsunktos ir stabdė jo augimą. 1997 ir 1998 metais Japonijoje prasidėjo staigus nuosmukis.

Tačiau rimčiausia problema, kamavusi Japonijos finansų sistemą, buvo susijusi su vis didėjančia globaliųjų finansų rinkų įtaka jai. Šiuo atžvilgiu reikia atsižvelgti į tris pagrindines sąlygas. Pirma, kadangi šalies ekonomika merdėjo, o Azijos Ramiojo vandenyno regiono rinka klestėjo, Japonijos bankai ir finansų įstaigos šioms besiformuojančioms rinkoms teikė daug paskolų. Čia jie plėtojo tokią pat skolinimo veiklą, kaip ir namuose: teikė dideles trumpalaikes paskolas privilegijuotiesiems klientams, neatsižvelgdami į jų mokumą, pasitikėdami dvejopa didžiausių vietos bendrovių ir vyriausybių garantija. Kaip užstatą už paskolas jie dažnai priimdavo nekilnojamąjį turtą išpūstomis kainomis. Šitaip skolinimą Azijoje jie subordinavo tiems patiems rizikos veiksniams, kaip ir skolinimą Japonijoje. Sprogus Azijos nekilnojamojo turto burbului, daugelis paskolų neteko užstatų, todėl padidėjo jų neišmokėjimo pavojus. Kai Tailande, Indonezijoje, Malaizijoje, Filipinuose, Pietų Korėjoje ir Honkonge žlugo vertybinių popierių rinka, už paskolas laidavusios vietos įmonės nebeįstengė jų išmokėti. Smukus vietinių valiutų vertei, Japonijos bankai nebepajėgė atgauti savo paskolų, išreikštų doleriais ar jenomis. O kai jie paragino Azijos vyriausybes, tarp kurių buvo ir brangiai nusipirktų „draugų“ iš vyriausybės, vykdyti savo įsipareigojimus, šios tiesiog negalė-

[27] *Asahi Shimbun* (1995).

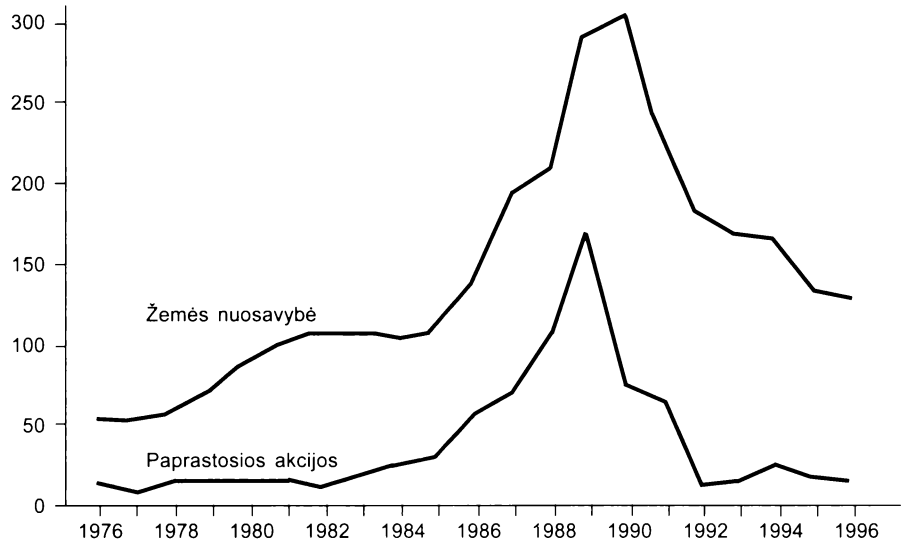

Piešinys 4.1. Japonijos turto vertė paprastosiomis akcijomis ir žemės nuosavybe milijardais jenų, 1976–1996 m. (visuminė nerealizuoto pelno vertė)

Šaltinis: The Economist (1997: 4).

jo to padaryti. Vyriausybes užgriuvo gausybė finansinių skolų, kurias reikėjo išmokėti vienu metu. Taigi, dairydamosi išsigelbėjimo Azijos rinkose, Japonijos finansų įstaigos daug prisidėjo prie jų krizės eksporto, tačiau galiausiai ji grįžo atgal į namus.

Antra, Japonijos finansų įmonėms tapus globaliomis žaidėjomis, joms pasidarė sunkiau tęsti prekybos tarp savų (*insider trading*) ir abejotino verslo praktikas, taip paplitusias namuose. Ne todėl, kad jos pateko į „švaresnę aplinką". Vakarų finansų įstaigose esama gausybės abejotinų, rizikingų ir net nelegalių praktikų pavyzdžių. JAV ir Europos vyriausybėms bei bankininkystės pramonei taip pat teko gelbėti bankus bei finansų įstaigas, kurios be ryžtingų vyriausybės veiksmų, neretai pasitelkus mokesčių mokėtojų lėšas, būtų žlugusios ir sukėlusios finansinę paniką. Santaupų ir paskolų asociacijų gelbėjimas nuo bankroto XX a. devintajį dešimtmetį JAV (už tai teko pakloti milžinišką 250 milijardų JAV dolerių sumą), BCCI (Tarptautinio kredito ir prekybos banko) uždarymas Liuksemburge, *Crédit Lyonnais* gelbėjimas Prancūzijoje (užkamšant 100 milijonų JAV dolerių dydžio finansinę spragą) ir *Long Term Capital Management* Niujorke gelbėjimas 1998 metais (už 4 milijardų JAV dolerių dydžio išpirką) yra rizikingos finansinės veiklos paplitimo globaliojoje ekonomikoje pavyzdžiai. Japonijos bankų ir vertybinių popierių įmonių bėda buvo ta, kad jie nepakankamai aiškiai suvokė užsienyje galiojusias žaidimo taisykles. Kitaip tariant, jie taip gerai neišmanė vi-

daus virtuvės ir neturėjo tokių kontaktų tinklų, kaip Japonijoje. Be to, kitaip nei Japonijoje, jie negalėjo tikėtis vyriausybių bendrininkavimo pagrindinėse globaliosiose finansų rinkose. Kai vargais negalais jie pagaliau perprato pasaulio taisykles, daugeliui bankų ir vertybinių popierių įmonių jau buvo per vėlu. Tarp kitų pavyzdžių – *Sanwa* bankui Jungtinėse Valstijose buvo paskirta nuobauda; *Nomura Securities* krėtė skandalai bei dideli praradimai Japonijoje ir Jungtinėse Valstijose; o *Yamaichi Securities* – viena didžiausių įmonių pasaulyje – 1997 metais buvo priversta bankrutuoti.

Maža to, visiškai įsilieję į globaliąsias finansų rinkas, Japonijos bankai ir vertybinių popierių įmonės papildė iš pažiūros galingų, tačiau iš tiesų bejėgių finansinių grupių būrį. Kitaip tariant, nors jie kaupė ir investavo didžiules kapitalo sumas, tačiau menkai tegalėjo valdyti įvykius, kurie formavo ir reformavo finansų rinkas. Taigi, Japonijos įmonėms iškilo tie patys pavojai, kaip ir kitoms pasaulio įmonėms. Tačiau du veiksniai Japonijos įmonėms kėlė ypatingą grėsmę. Pirma, jos sukūrė finansinę piramidę, tikėdamosi, kad dėl spartaus ilgalaikio augimo rizikingos paskolos bus grąžintos. Bet koks nuosmukis galėjo sukelti finansinių praradimų grandinę, nes didelė jų teikiamų paskolų dalis buvo trumpalaikės. Antra, egzistuoja „silpnojo milžino paradoksas“, kaip aš jį vadinu. Kitaip nei gali atrodyti sveikam protui, kuo didesnė finansų įstaiga dabartinėje globalinėje finansų sistemoje, tuo didesnė tikimybė, kad ją ištiks krizė. Taip yra todėl, kad dydis lemia veiklos visame pasaulyje mastelį. Kuo daugiau kapitalo, iš kurio tikimasi pelno, tuo platesnis turi būti finansų įstaigos veiklos mastelis, kad ši galėtų užtikrinti vidutinį pelną. Globalinės finansų rinkos yra susijusios tarpusavyje ir neramumai viename šių tinklų mazge išplinta į kitas rinkas, skatinami veiksnių, kurie daugiausia nepriklauso nuo ekonomikos pagrindų. Kuo daugiau įmonė investuoja, tuo labiau tikėtina, kad kur nors ji patirs nuostolį ar daug nuostolių vienu ir tuo pačiu metu. Ir atvirkščiai, kuo didesnė įmonė, tuo daugiau ji gali uždirbti pelno sėkmingai veikiančiose rinkose. Bet kadangi pelno ir nuostolių negalima prognozuoti erdvėje ir laike, todėl kuo didesnė ir sudėtingesnė finansų įmonė, tuo jos įplaukų iš investicijų nepastovumas bus didesnis. Taigi, kuo didesnė įmonė ir kuo didesnis jos globalizacijos mastas, tuo nepastovesnės bus jos finansinės įplaukos viename ar kitame rizikos lygmenyje. Buvo manoma, kad šį paradoksą išspręs rizikos draudimo fondai. Tačiau atsitiko priešingai – jie tapo pačių rizikingiausių investavimo formų šaltiniai. Paprastai įmonės, veikiančios kaip rizikos draudimo fondai, tikisi kitokių scenarijų, – kad finansinis kapitalas ne sumažins riziką, o uždirbs papildomo pelno iš sąlyginių skirtumų erdvėje ir laike tarp dviejų sandorio šalių. Šitaip rizikos draudimo fondai galop padidina finansinį nestabilumą, o ne užkerta jam kelią. Šiame kontekste, kuomet didžiuliai Japonijos bankai, aptekę pinigais iš šalies bendrovių prekybos pertekliaus, ėmė globalizuotis, jiems vis

labiau ėmė grėsti finansinių rinkų nestabilumas, kurį dar spartino elektroninių sandorių greitis (žr. I tomo 2 skyrių).

Trečias labai svarbus procesas, sukėlęs Japonijos finansų sistemos krizę, buvo menkėjantis šalies vyriausybės pajėgumas dengti finansų įstaigų nuostolius. Tai lėmė keletas priežasčių. Nuostolių mastas pasiekė tokį lygį, kad jiems padengti ėmė nebepakakti valstybės lėšų, ypač jei dėl finansinių piramidžių rezonansinio poveikio nuostoliai užgriūdavo vienu metu. Mėgindama pažadinti ekonomiką iš sąstingio, Finansų ministerija sumažino palūkanų normas, atimdama iš bankų papildomas įplaukas. Be to, laisvos valstybės lėšos buvo skirtos investicijoms į viešuosius darbus, todėl sumažėjo finansinės galimybės suktis, gelbstint bankus nuo bankroto mokesčių mokėtojų pinigais. Tačiau svarbiausias veiksnys, nulėmęs menkėjantį vyriausybės pajėgumą lopyti finansų sistemą, buvo jos politinis silpnumas. Toliau aš aptarsiu, kaip LDP dominavimo Japonijos politikoje pabaiga reiškė, jog sprendimų priėmėjai turėjo tapti atskaitingi opozicinėms partijoms. Kai nesiliaujantys skandalai palaužė visuomenės pasitikėjimą, vyriausybė prarado galią slapta gelbėti į bėdą patekusius savo finansinius bičiulius. Be to, pasitikėjimo krizė pirmą kartą paveikė ir Japonijos biurokratiją, ypač kadaise visagalę Finansų ministeriją. 1997–1998 metais visi opozicijos raginimai imtis reformų prasidėdavo reikalavimu skyrium nuo Finansų ministerijos įsteigti nepriklausomą finansų instituciją finansinių reformų procesui stebėti. Taigi LDP ir biurokratijos politinis silpnumas pagilino senosios finansų sistemos krizę, o krizės pagilėjimas dar labiau silpnino vyriausybę. Todėl traukti bankus nuo seklumos be politinės atskaitomybės darėsi vis sunkiau.

Galiausiai trys mano nagrinėti veiksniai – verslo ciklo pasikeitimas, finansų sistemos globalizacijos vidiniai prieštaravimai ir politinio valdymo krizė – stiprino vienas kitą visą XX a. dešimtąjį dešimtmetį, bankų krizę darydami vis labiau nekontroliuojamą. Nors vyriausybė stengėsi apsaugoti investuotojus, tačiau Japonijos finansų įstaigų patikimumui buvo padaryta negrįžtama žala. Finansinių sandorių dalinis dereguliavimas, leidžiantis laisviau judėti kapitalo srautams, sudarė sąlygas kapitalui nutekėti iš šalies. Dėl to nusmuko jena ir dar labiau padidėjo kapitalo nutekėjimas. Kadangi Japonijos indėlininkai ir investuotojai netolimoje ateityje galės naudotis lengvesne prieiga prie tarptautinių investicinių fondų (*mutual investment funds*) ir kadangi užsienio rinkose palūkanų normos yra aukštesnės, iškils pavojus, jog šalies finansai bus iššvaistyti.

Kai šalyje smuko vertybinių popierių bei nekilnojamojo turto kainos ir Japonijos bankai bei finansų įmonės nebegalėjo susigrąžinti didelių sumų, kurias be pakankamų garantijų išskolino Japonijoje ir Azijoje, jie kreipėsi pagalbos į vyriausybę. 1997 metais vien tik *Daiwa* banko grupei vyriausybė garantavo daugiau kaip 60 milijardų dolerių vertės paketą, prie kurio 1998 metais pridėjo dar 570 milijardų JAV

dolerių, o 1999 metais – dar 72 milijardus dolerių. Kai kurie bankai buvo nacionalizuoti ar perimti, po to parduoti, o dauguma – pertvarkyti ir (ar) sujungti. Po keleto vyriausybės paskatintų didelių susijungimų 1999 metais susikūrė milžiniški bankai ir finansinės grupės: DKB, IBJ ir *Fuji* bankas, kurio bendras turtas sudarė 141 trilijoną jenų ir jis tapo didžiausiu pasaulio banku pagal lėšų dydį; *Sumitomo* ir *Sakura* bankas, kurio turto vertė buvo 98,7 trilijono jenų; *Tokai* ir *Asahi* bankas, disponuojantis 66,3 trilijono jenų ir galbūt susijungsiantis su *Daiwa* banku. Pagrindinis šių susijungimų ypatumas buvo tas, kad jie vyko tarp skirtingų *keiretsu*, todėl galėjo išlaisvinti bankus nuo įsipareigojimų jiems. Šis procesas sujungė bankus, draudimo bendroves ir finansų įstaigas. Po restruktūrizacijos, šalia jau minėtų bankų atsidūrus *Tokijo-Mitsubishi* bankui ir *Sanwa* grupei, Japonijos finansų industrija susitelkė vos apie penketą stambių grupių. Vyriausybė prisiėmė didelę neišmokėtų bankų paskolų dalį. 1999 metų pabaigoje vertybinių popierių birža atlygino bankams už pastangas restruktūrizuotis, nes didelių bankų akcijų vertė buvo 60 kartų didesnė, negu teigė ankstesnės akcijų kainų 1999 metais prognozės. Kadangi vyriausybei truko lėšų bankams gelbėti nuo bankroto, nes tuo pat metu ji didino išlaidas ekonomikai skatinti, jai teko skolintis pinigų. Taigi, norėdama išgelbėti Japonijos bankus, vyriausybė ir šalis turėjo susitaikyti su didžiuliu biudžeto deficitu (10 procentų BVP) ir neregėto dydžio valstybės skola (maždaug 140 procentų BVP), kurie slėgs šalies ekonomiką XXI amžiuje. Laikinas finansų krizės sureguliavimas vis dėlto neišsprendė giliai įsišaknijusių Japonijos ekonomikos problemų. Suabejota ekonomikos plėtros modeliu apskritai.

Globalizacija transformavo ir pramonės plėtros modelį. XX a. devintojo dešimtmečio viduryje Amerikos bei Europos protekcionizmo baimė, taip pat stipri jena bei didelės veiklos Japonijoje išlaidos galiausiai pastūmėjo Japonijos bendroves į globaliąją decentralizaciją, sąlyginai susilpnindamos šalies gamybinę bazę.[28] Dairydamosi mažesnių gamybos išlaidų bei patogesnio tramplino eksportui į brandžias ekonomikas jos pirmiausia atsisuko į Aziją.[29] Bet devintojo dešimtmečio pabaigoje šis judėjimas įsibėgėjo, ir ištisi gamybos sektoriai, aprėpiantys mokslinių tyrimų ir plėtros centrus, fabrikus bei prekybos įmones, buvo perkelti į pagrindines Japonijos rinkas, ypač Jungtinėse Valstijose, Jungtinėje Karalystėje ir Vokietijoje.[30] Azijos šalys taip pat tapo rinka, ne tik gamybine baze. TPPM mėgino pasipriešinti šiam šalies kapitalo bei technologijų perkėlimui ir bendradarbiaudama su mažiau išvystytų provincijų prefektūromis parengė Technopolio programą, kad įtrauktų aukštųjų technologijų bendroves į regioninio decentrali-

[28] Aoyama (1996).
[29] Ozawa (1996).
[30] Aoyama (1996).

zavimo strategiją kaip atsvarą perkėlimui į užsienio zonas.[31] Kyushu Technopolio programa davė didelės naudos, – iš dalies todėl, kad užsienio elektronikos bendrovės buvo suinteresuotos įsikurti Japonijos rinkoje. Japonijos įmonės taip pat decentralizavo kai kurias savo antrines įmones, nors savo didžiausius talentus ir aukšto lygio funkcijas paliko Tokijo–Yokohamos inovatyvioje aplinkoje. Vis dėlto gamybos, prekybos ir finansinės veiklų perkėlimui į užsienį prireikė nepalyginamai daugiau investicijų. Kai kada tokio perkėlimo motyvas būdavo tikėjimasis gaminti pigiau ir gaminius gabenti atgal į šalį, todėl didelė Japonijos prekybos su Azija dalis yra Japonijos gamybos tinklų kilnojimas pirmyn atgal Azijoje. Tačiau pagrindinė veiklų perkėlimo į užsienį dalis, kaip Berklyje apgintoje daktaro disertacijoje apie Japonijos buitinės elektronikos įmonių tarptautines lokalizavimo strategijas[32] empiriškai įrodė Aoyama, susijusi su tikra šalies bendrovių globalizacija. Ši tendencija sustiprėjo XX a. dešimtojo dešimtmečio pabaigoje, skatinama protekcionizmo baimių ir poreikio sukaupti specifinių žinių apie rinką, įsavinti technologijas (JAV atveju), naudoti darbo jėgą (kvalifikuotą ir nekvalifikuotą) ir paįvairinti eksporto bazę. Apskritai, stiprėjo Japonijos daugianacionalinių bendrovių ir nacionalinės ekonomikos atsiskyrimo tendencija. Pagrindinis šio proceso padarinys buvo tas, kad sumažėjo TPPM ir plėtros valstybės sistemos įtaka ir net poveikis šalies bendrovėms. Tai lėmė ne vien tai, kad šios yra kur kas didesnės ir jaučiasi gana stiprios, kad pačios rinktųsi strategijas, bet ir tai, kad jos yra globalios ir priklauso globaliniams tinklams, todėl jų kaip įmonių ir įmonių grupių interesai tampa vis įvairesni ir reikalauja skirtingų strategijų įvairiose šalyse, įvairiuose sektoriuose bei įvairiose produktų linijose.[33] Be abejo, didumą jų turto tebėra Japonijoje (nors čia jo vis mažėja), o bendrovių kultūrinis ir geografinis lojalumas savo šaliai turbūt yra didesnis, negu kitų panašių globalaus masto bendrovių. Tiesa yra ir tai, jog Japonijos valstybė vykdo savo įmonėms palankią politiką, lygiai kaip ir JAV (pavyzdys yra Gynybos departamento parama dviejų milžiniškų bendrovių – *Boeing* ir *McDonnell Douglas* – susijungimui 1996 metais, kad sudarytų atsvarą *Airbus* konkurencijai). Tačiau kitaip nei XX a. septintąjį ir aštuntąjį dešimtmečius, TPPM nebeturi tiesioginės įtakos Japonijos bendrovėms, o ir šios savo strategijas formuoja nebeatsižvelgdamas pirmiausia į šalies ekonominius interesus. Sisteminės sąveikos tarp plėtros valstybės ir Japonijoje įsikūrusių daugianacionalinių tinklų iširimas suteikė naujos dinamikos šaliai ir visam pasauliui.

[31] Castells ir Hall (1994).
[32] Aoyama (1996).
[33] Imai (1990).

Vieni svarbiausių šios naujos dinamikos elementų yra šie. Abejotina, ar globaliosios konkurencijos sąlygomis daugiasluoksnėje išsidėstymo struktūroje Japonijos bendrovės pajėgs išsaugoti nuolatinės darbo jėgos etatus. 1999 metais nedarbas padidėjo, nors ir nedaug – maždaug 4,6 procento. Tačiau dauguma sukurtų naujų darbo vietų buvo skirtos darbui ne visą darbo dieną. Japonijos bendrovės pamažu panaikino daugelį ne itin produktyvių savo antrinių įmonių, šitaip atimdamos iš savo darbininkų ir vadybininkų, kurie tapo nereikalingi pagrindinėje bendrovėje, galimybę oriai išeiti iš darbo. Priverstiniai atleidimai ypač skaudžiai atsiliepė gamybos sektoriui. Stabilios užimtumo sistemos laipsniškas silpnėjimas bei nenuolatinės darbo jėgos gausėjimas griauna darbo santykių stabilumą Japonijos pramonės įmonėse. Kaip rodo rimti nesutarimai derybose dėl prekybos su JAV administracija, taip pat abejotina, ar Japonijos tvirtovę dar ilgai pavyks ginti įsigaliojus naujoms Pasaulio prekybos organizacijos taisyklėms. Japonijos pastangos derybas dėl prekybos padaryti daugiašales, vengti tiesioginės konfrontacijos su JAV iš esmės gali padidinti įtampą, nes Europos Sąjunga jau stiprina savo konkurencines pozicijas. Dėl pernelyg didelio neprognozuojamų globalinių srautų poveikio Japonijos finansinėms investicijoms visame pasaulyje šalies bankams vis sunkiau vykdyti įsipareigojimus savo *keiretsu*. Nuolatinis finansų srautų judėjimas į Japonijos ekonomiką ir iš jos mažina Japonijos bankų galimybes valdyti lėšas, todėl Finansų ministerija nebegali nustatyti palūkanų normų, kurios yra šalies industrinės finansų politikos pagrindas. Telekomunikacijos, žiniasklaida bei komunalinės įmonės dereguliuojamos lėtai, bet patikimai, ir tai atveria kanalus investicijoms iš įvairių šaltinių, taip pat ir užsienio.[34] Nors Japonijos finansų sistemos restruktūrizacija grąžino tam tikrą stabilumą, tačiau iš naujo pertvarkyti šalies bankai įsipainiojo į globaliosios finansų sistemos tinklus ir turėjo žaisti pagal globalaus žaidimo taisykles, o ne vadovautis vyriausybės biurokratijos patarimais. Be to, pagrindinis veiksnys, lėmęs Nikkei vertybinių popierių indekso padidėjimą 1999 metais ir parodęs, kad Japonijos ekonomika atsigauna, buvo masinės užsienio investicijų įplaukos į šalies vertybinius popierius (maždaug 125 milijardai dolerių 1999 metais). 1999 metais 15 procentų Tokijo vertybinių popierių biržos turto buvo užsienio investuotojų rankose, nors praėjusį dešimtmetį – tk 5 procentai. Kaip rodo kitų Azijos šalių patirtis, neigiama šio suklestėjimo pusė yra rinkos nestabilumas, kai ir jei kapitalo srautai pakeičia kryptį. Taigi, laikotarpį po krizės finansų rinkos padarė Japoniją labai priklausomą nuo globaliojo kapitalo judėjimo, šitaip pakirsdamos valstybės savarankiškumą.

Negana to, 1998 metais „Didžiojo septyneto" (G7) grupei, JAV vyriausybei ir Tarptautiniam valiutos fondui Japonija pasirodė tokia nusilpusi, kad jie nepa-

[34] Khan ir Yoshihara (1994).

būgo rekomenduoti šalies vyriausybei tokią ekonomikos valdymo strategiją, kuri, jų manymu, esanti būtina įveikti krizei, keliančiai grėsmę ir globaliajai ekonomikai. Nors Japonija kategoriškai nesutiko, kad jai patarinėtų užsieniečiai, tačiau jų spaudimas paskatino ją priimti keletą svarbių įstatymo projektų, ypač dėl finansų reformų bei iždo politikos.

Trumpai tariant, Japonijos stebuklui būdinga administracinio valdymo sistema pamažu griūva, o tai daugiausia lemia vyriausybės nesugebėjimas suvaldyti finansų sistemos finansų rinkų globalizacijos sąlygomis. Atverti Japonijos rinkas taip pat trukdo daugelis kultūrinių ir institucinių kliūčių, kaip antai biurokratinis popierizmas, verslo tinklų vidaus tvarka ir kultūrinis nacionalistinis įprotis pirkti ir vartoti tik Japonijos gaminius. Didingas valstybės aparatas, suformuotas per praėjusią pusę šimtmečio, ir toliau vadovauja, padeda, remia šalies verslą. Biurokratijos gyvenime gerai žinomas dalykas, kad instrumentas sukuria funkciją: TPPM visuomet suras ką veikti. Nepaisant to, visas plėtros modelis patyrė fundamentalią transformaciją, nes bendrovės Japonijos interesus stengiasi tapatinti su savais interesais (daugiskaita), užuot pačios tarnavusios valstybės interesams, kaip prognozavo Maruyama.

Tačiau bręsta fundamentalios permainos. Kaip remdamiesi empiriniais tyrimais tvirtino Sumiko Yazawa, Chizuko Ueno ir kiti tyrėjai,[35] Japonijos moterys masiškai įsilieja į darbo rinką, o lygiagrečiai vis labiau telkia jėgas paprastų piliečių lygmeniu, taip pat politinėje sistemoje, ypač vietos politikoje. Nors atvirai feminizmą dar nedaug kas deklaruoja, tačiau daugėja vietos bendruomenių, kuriose moterų kovos ir moterų teisės atsiduria dėmesio centre. Žiniasklaidos dėmesys šiai veiklai tik didina jos poveikį, atverdamas kelią iššūkiams dabartinei moterų kaip antrarūšių darbuotojų ir politiškai subordinuotų subjektų padėčiai. Kai ir jei moterų judėjimas plėsis, įsismelkdamas į privačią patriarchalinės šeimos erdvę, sukrėtimą patirs visa Japonijos socialinė struktūra, nes patriarchalizmas yra susijęs su visa institucine sistema. Esama nesistemingų, tačiau pastebimų požymių, kad šie iššūkiai bręsta. 1999 metais Japonijoje buvo gerokai padidėjęs skyrybų skaičius, moterys tekėjo vėliau, o plintantis profesinės bei asmeninės nepriklausomybės demonstravimas visose šalies kasdienio gyvenimo srityse tapo anekdotiniu Japonijos patriarchalinių santykių transformacijos įrodymu.[36] Galiausiai ekonomikos krizė ir socialinė kaita drauge šalyje sukėlė fundamentalią politinę krizę, sudarydamos sąlygas atsirasti naujam valstybės ir pilietinės visuomenės santykių modeliui.

[35] Ueno (1987); Yazawa (1995).

[36] Yazawa et al. (1992); Iwao (1993); Yazawa (1995).

„Nagatačo politikos" pabaiga

Japonijos plėtros modelio krizę XX a. dešimtąjį dešimtmetį pagilino jos politinės sistemos krizė. Pirmasis krizės požymis buvo LDP pralaimėjimas 1993 metų rinkimuose ir naujų partijų, atskilusių nuo LDP ir socialistų, koalicinės vyriausybės susiformavimas. Po dvejų metų žaidimas pasikeitė, ir LDP grįžo į vyriausybę, sudariusi koaliciją su socialistais. O po 1996 metų rinkimų prie vyriausybės vairo stojo LDP mažuma, remiama parlamente mažųjų partijų, taip pat ir praretėjusios Socialistų partijos. Vis dėlto atsižvelgiant į parlamento sudėtį buvo aišku, kad kursis ir irs naujos koalicijos, pradėsiančios nestabilumo epochą Japonijos politikoje. Iš tikrųjų 1998 metų liepą rinkimuose į aukštesniuosius parlamento rūmus LDP buvo sutriuškinta, ji gavo tik 44 vietas iš 126, dėl kurių buvo kovojama. Rinkimų metu iškilo Naoto Kanas – opozicinės Demokratų partijos lyderis, tapęs populiariausiu politiku Japonijoje. Reikšmingas posūkis buvo tas, kad Komunistų partija, pradėjusi aktyvią į paprastus piliečius orientuotą kampaniją, triskart padidino savo vietų skaičių. Dėl šių rinkiminių rietenų atsistatydino ministras pirmininkas ir LDP vadovas Hashimoto. LDP žūtbūt stengėsi kovoti su išcentrinėmis jėgomis, kurios grasino išardyti partiją, todėl jis buvo pakeistas patyrusiu taikytoju, partijos funkcionieriumi Keizo Obuchiu. Nors Obuchis stebino daugelį kritikų pasiryžimu kovoti dėl ekonomikos reformų, tačiau nedaug stebėtojų pranašavo LDP didesnes galimybes vadovauti vyriausybei po kitų rinkimų. Šimtmečių sandūroje liberalai demokratai darėsi vis labiau priklausomi nuo sąjungos su budizmo įkvėpta Komeito koalicija – nevaldomu ginklu politinėje arenoje.

Ši politinė krizė yra svarbesnė tuo, ką ji atskleidžia, o ne tiesioginiais savo socialiniais padariniais.[37] Be abejo, galima būtų tvirtinti, kad 1993–1999 metais, kai socialistai prarado daugybę šalininkų, politikų gretose neįvyko jokių rimtų pasikeitimų. O pagrindinė priežastis, dėl kurios liberalai demokratai buvo nustumti nuo vyriausybės vairo, buvo ta, jog kai kurios jų partijos frakcijos pasitraukė iš LDP ir įkūrė naujas partijas. Kai kada piktos partijų vidaus rietenos trukdė formuotis koalicijoms tarp LDP ir jai nepriklausančių grupių ateityje; ypač tai pasakytina apie Ozawos *Jiyu* partiją. Vis dėlto krizė yra gilesnė nei atrodo. Aš vadovausiuosi Shojio mintimi, kad „didelės permainos" yra „mažų permainų", iš kurių svarbiausia buvo Japonijos žmonių gyvenimo būdo pasikeitimas, sankaupos rezultatas.[38]

Laipsnišką LDP skaldymąsi paskatino tai, kad baigėsi kritinė geopolitinė padėtis, kurios metu proamerikietiškųjų jėgų nacionalinė vienybė buvo svarbiausias dalykas tiek Japonijos verslo bei socialiniam elitui, tiek ir Amerikos interesams.[39] Be to, atvirai pripažinus nesutarimus su Amerika dėl prekybos paaiškėjo, jog se-

[37] Ikuta (1995); Johnson (1995); Schlesinger (1997).
[38] Shoji (1995); Smith (1997).
[39] Curtis (1993).

namadė LDP politika nebegali pažaboti Amerikos nenoro pripažinti naujos ekonominės supervalstybės. Japonijos nacionalinių interesų diversifikacija, proporcinga jos ekonomikos globalizacijai bei jos finansų sistemos krizei, sukėlė diskusijas apie politiką bei strategijas, kurių reikėtų imtis tikrai konkurencingai politinei sistemai suformuoti – tokiai sistemai, kuri būtų šis tas daugiau, negu prižiūrėtojų koalicija, automatiškai pritarianti plėtros valstybės biurokratų politikai. Visiškas Japonijos urbanizavimas suardė tradicinius patronažo tinklus. Atsižvelgiant į pasikeitusį rinkimų žemėlapį, 1994–1995 metais buvo įvykdytos politinės reformos, kurios perskirstė rinkimų apylinkes ir vieningos rinkimų apygardos atstovavimą susiejo su nacionaliniu balsavimu rinkimuose į parlamentą. Visuomenės pasibjaurėjimas sisteminga politine korupcija vertė politikus gintis, o kai kurie iš jų net pradėjo rutulioti naują liniją ir prisistatinėjo kaip atsinaujinę politikos lyderiai. Atsivėrus politinei konkurencijai ir atsisakius lojalumo LDP šeimai, susidarė palankios sąlygos ir politinėms manipuliacijoms. Amenybės, politikų klubai ir suinteresuotosios grupės ėmėsi politinės rinkodaros ir įžengė į naują konkurencinės politikos sritį. Šio proceso metu vis drąsesnė ir savarankiškesnė žiniasklaida ėmė dar uoliau skalbti nešvarius liberalų demokratų baltinius, šitaip užkirsdama kelią koalicijos atkūrimui ir išlaisvindama išcentrines jėgas. Štai kodėl dauguma Japonijos ir užsienio apžvalgininkų mano, kad LDP dominavimo epocha baigėsi.[40] Kur kas sunkiau prognozuoti, kas ateis po jų, nes socialistai skaldosi dar greičiau nei LDP, o vietinės reikšmės asmenybės, kaip antai nepriklausomas Tokijo gubernatorius Aoshima, kurio antikorporacinės nuostatos lėmė jo išrinkimą 1995 metais, netrukus išsikvėpė, nesulaukusios stabilios visuomenės paramos ir nepasiūliusios įtikinamų programų. Galimas daktas, kad ši „pereinamosios politikos" epocha visai nebus pereinamoji: tai reiškia, kad „partijų sistemą" pakeis „politinė rinka", priklausoma nuo žiniasklaidos dėmesio ir visuomenės nuomonės paramos. Tuomet įsivyraus sistemingas politinis nestabilumas, kuris panaikins patogų politinių partijų tarpininkavimą tarp nepatenkintų žmonių ir valstybės biurokratijos viršūnių, veikiančių simbolinės imperatoriaus sistemos vardu. Finansų ministro pasitraukimas iš valdžios 1997–1998 metų finansų krizės metu ir verslininkų, opozicijoje esančių politikų bei apskritai žmonių nepasitikėjimas biurokratija, anksčiau laikyta kitapus kritikos, žymėjo Japonijos valstybės ciklo pabaigą. Tai nereiškia, kad biurokratija neteko galios. Iš esmės tai yra bene vienintelė aiški ir stabili galios sistema, šiandien likusi Japonijoje. Tačiau jos autoritetą tiek daug kas kvestionuoja, kad ji tapo vienu iš mazgų, – nors ir pagrindiniu, – painiame šalies sprendimų priėmimo tinkle. Iš šios tiesioginės konfrontacijos tarp naujos Japonijos visuomenės siekių ir senų istorinio teisėtumo struktū-

[40] Curtis (1993); Johnson (1995); Schlesinger (1997).

rų gali išsirutulioti dar fundamentalesnė politinė krizė, pažeisianti patį šios valstybės tautinio tapatumo branduolį.

Kai kurie šios gilesnės socialinės ir politinės krizės požymiai Japonijoje išryškėjo jau XX a. dešimtąjį dešimtmetį. Viena vertus, tam tikru mastu atgijo socialiniai judėjimai, kurie buvo apmirę – daugiausia nuo tų laikų, kai septintąjį dešimtmetį buvo sutriuškinti radikalūs studentų judėjimai. Šios pradinės socialinio protesto formos daugiausia dėmesio skiria aplinkosaugos ir branduolinės energijos naudojimo problemoms, moterų ir bendruomenės bei regionų atgaivinimo reikalams.[41] Neretai jos susisieja su vietos politika, tarkime, padeda paremti populistinius kandidatus rinkimuose į savivaldybes (kaip šitai atsitiko Tokijo ir Osakos savivaldybių rinkimuose 1995 metais) ar sutrukdo branduolinės energijos gamybos įmonių statyboms, surengdamos visuotinį referendumą, kaip atsitiko Makio miestelyje 1996 metų rugpjūtį. Kita vertus, visuomenė, ypač jaunesnės, skurdo nemačiusios jos amžiaus grupės, vis labiau trinka ir netenka prasmingų vertybių, nes tradicinės šeimos patriarchalizmo ir biurokratinės indoktrinacijos struktūros praranda galią kultūroje, tvindomoje informacijos srautų iš įvairių šaltinių. Ritualinių japoniškųjų tradicijų, amerikietiškųjų simbolių ir naujausių technologijų vartojimo mišinys užpildo vakuumą, atsivėrusį socialinėje dinamikoje, kultūriniuose iššūkiuose ir asmeninėse svajonėse visuomenės, įgyvendinusios išsikeltą uždavinį: per 50 metų paversti Japoniją saugia, turtinga ir respektabilia šalimi. Šiandien, nudirbę sunkų darbą, japonai regi tunelį šviesos gale, nes plėtros valstybė, išbridusi iš kritinės padėties, meta vis abstraktesnius naujus technokratinius iššūkius. Ar net dar blogiau: praėjus atkaklių pastangų sukurti klestėjimą, saugumą ir nepriklausomybę dešimtmečiams, finansų sistemos krizė ir globalizacijos poveikis panardino Japoniją į sąstingį, išprovokuodami ekonomikos restruktūrizaciją ir pakirsdami stabilios užimtumo sistemos pamatus. Pasak sociologinių tyrimų, dauguma žmonių tiesiog trokšta ramiai gyventi gerą gyvenimą, o tai reiškia – mažiau *karoshi*, ilgesnių atostogų, geresnio aprūpinimo būstu, patogesnių miestų ir gyvenimo be egzaminų.[42] O jauni žmonės, kunkuliuojantys vis laisvėjančių aistrų energija, ieško būdų eksperimentuoti. Būtent iš šių tamsių užkaborių, aplankomų tokių ieškojimų metu, išnyra destruktyvaus pasipriešinimo požymiai, kaip rodo *Aum Shinrikyo* pavyzdys (žr. II tomo 3 skyrių). *Aum* nebuvo ir nebus atsitiktinis atvejis, nes Japonijos visuomenės veidrodyje atsiradę įtrūkiai, kuriuos iškėlė aikštėn Asahara ir jo sekėjai, išsirutuliojo iš fundamentalios prieštaros, susiformavusios *Heisei* laikotarpio Japonijoje: plėtros valstybės – Japonijos plėtros variklio bei japoniškojo tapatumo garanto – ir informacijos visuomenės, kurią ši valstybė iš esmės padėjo sukurti, nesuderinamumo.

[41] Hasegawa (1994); Smith (1997); Yazawa (1997).
[42] Shoji (1994, 1995).

Hatten Hokka *ir* Johoka Shakai: *prieštaringas santykis*[43]

Sąvoka „informacijos visuomenė" (*Johoka Shakai*) iš esmės yra japonų išradimas, kurį 1978 metais į Vakarus eksportavo Simonas Nora ir Alainas Mincas ataskaitos Prancūzijos ministrui pirmininkui pavadinime.[44] Pirmą kartą ją pavartojo Tadao Umesao 1963 metais straipsnyje apie visuomenės, grįstos „informacijos pramonės šakų" tankumu, raidos teoriją. Šis straipsnis tapo diskusijų objektu žurnalo *Hoso Asahi* 1964 metų sausio numeryje, o jo redaktoriai, pradėję šią diskusiją, pirmą kartą pavartojo sąvoką *Johoka Shakai*. Po kelerių metų ją išpopuliarino japonų futurologai, ypač Masuda ir Hayashi. Tačiau vienu iš ateities politikos ir strateginio mąstymo leitmotyvų informacijos visuomenė tapo būtent todėl, kad Tarptautinės pramonės ir prekybos ministerijos Pramonės struktūros tarybos Informacijos pramonės skyrius 1967 metais paskelbė ją pagrindine savo problema. Pasiekusi ekstensyvaus plėtros modelio, grįsto tradicine gamyba, ribas, TPPM ėmė ieškoti naujų tikslų, kurie galėtų mobilizuoti tautą. Daugiausia ji siekė rasti tokių pramonės sektorių, kurie mažiau terštų aplinką ir turėtų konkurencinį pranašumą prieš aiškėjančius Azijos konkurentus, gaminančius mažesnėmis sąnaudomis. Akivaizdžios kandidatės buvo informacinių technologijų pramonės šakos, ir tai buvo konstatuota 1969 metais minėtos tarybos išleistame dokumente „*Johoka* uždaviniai – pranešimas apie informacijos apdorojimo pramonės šakų plėtotę".

Šis pranešimas išsiskyrė dviem atžvilgiais: viena vertus, jis nuspėjo, kad naujajame globaliosios konkurencijos etape elektronikai teks ypač svarbus vaidmuo; kita vertus, jis pritaikė informacionalizacijos sąvoką visai ekonomikai bei visuomenei, kviesdamas Japoniją iš esmės persitvarkyti, pasinaudojant informacinių technologijų sklaida. Iš tikrųjų šis naujasis plėtros modelis puikiai atitiko šalies planus specializuotis intelektinių produktų gamyboje bei eksporte ir pasitraukti iš ištek-

[43] Ši Japonijos informacijos visuomenės analizė iš dalies yra paremta duomenų baze, kurią 1995 metais sudarė ir išplėtojo mano asistentas Keisuke Hasegawa iš Hitotsubashio universiteto Sociologijos departamento. Ankstesnę literatūros ir duomenų apie Japonijos informacijos visuomenę apžvalgą 1990–1994 metais parengė mano asistentė Yuko Aoyama Berklyje, Kalifornijos universiteto Miestų ir regionų planavimo departamente. Papildomų žinių suteikė tyrimas apie Japonijos technopolius, kurį atlikome drauge su Peteriu Hallu (Castells ir Hall, 1994) ir interviu, kuriuos paėmiau Japonijoje 1989 ir 1995 metais. Pagrindinis statistikos duomenų apie informacinių technologijų paplitimą Japonijoje šaltinis yra Pašto ir telekomunikacijų ministerija (1995). Taip pat žr.: Japan Information Processing Development Center (1994); Wakabayashi (1994) ir InfoCom Research (1995). Vakarų požiūrį į Japonijos konkurencingumą informacinių technologijų pramonės šakose rasite išdėstytą puikioje Foresterio (1993) apžvalgoje, nors XX a. dešimtojo dešimtmečio viduryje jo tezė apie „Japonijos pergalę" jau buvo kiek pasenusi. Analitinių problemų, susijusių su socialinėmis transformacijomis, kylančiomis iš Japonijos informacionalizacijos, trumpą aptarimą rasite: Ito (1980, 1991, 1993, 1994a, b); Kazuhiro (1990); Watanuki (1990) ir Sakaiya (1991).

[44] Ito (1991).

lius bei energiją naudojančių pramonės šakų, kuriose šalis buvo aiškiai atsilikusi dėl savo menkų gamtinių išteklių. 1973 metų naftos krizė patvirtino šio pasirinkimo teisingumą, pastūmėdama ją į pašėlusias varžybas dėl pasaulio lyderės informacinių technologijų srityje vardo. Jai beveik pavyko: po daugiau kaip tris dešimtmečius trukusių varžybų Japonija užėmė antrąją vietą po Jungtinių Valstijų.[45] Šalia informacinių technologijų gaminių projektavimo, gamybos bei eksporto Japonija taip pat ėmėsi sparčiai diegti naująsias technologijas bendrovių ekonomikos sektoriaus gamyklose ir biuruose. Dauguma pasaulio visiškai automatizuotų gamyklų telkiasi Japonijoje. Mikroelektroninės skaitmeniniu būdu valdomos mašinos tapo Japonijos „arkliuku" ir buvo pradėtos plačiai naudoti šalies gamyklose anksčiau negu likusiame pasaulyje. Kasetiniai vaizdo magnetofonai, televizoriai, kompiuteriniai žaidimai, vaizdo kameros ir buitinė elektronika apskritai buvo Japonijos monopolis, kol kiti Azijos šalių gamintojai nepradėjo su ja varžytis pigiausių šios pramonės produktų gamybos sektoriuje. Daugumoje Japonijos barų ir pramogų centrų atsirado karaokės mašinos. Vyriausybės įstaigos, namai ir mokyklos informacines technologijas įdiegė kur kas lėčiau. Nepaisant to, Japonijos technologinis modernizavimas vyko sparčiau nei likusiame pasaulyje – išimtis buvo tik Jungtinės Valstijos. Padedamas Keisuke Hasegawos, aš sukonstravau keletą lyginamųjų „informacionalizacijos" lygio ir plėtros rodiklių Japonijoje, JAV bei JK 1985 ir 1992 metais (naujausi statistikos duomenys, man prieinami tyrimo metu, buvo 1995 metų). Mūsų duomenys (jų, manau, čia nebūtina perspausdinti, nes jų gausu Japonijos statistikos metraščiuose) rodo, kad Japonija atsiliko nuo JAV, tačiau pirmavo JK atžvilgiu, nors jos pažanga buvo labai sparti (nors ir lėtesnė nei JAV asmeninio naudojimo elektroninės įrangos – namų kompiuterių ir mobiliųjų telefonų – srityje).

Be informacinių technologijų mašinų gamybos ir sklaidos, Japonija sukūrė naują mitologiją, paremtą futurologine informacijos visuomenės vizija, kuria iš esmės buvo siekiama socialinį mąstymą bei politinius projektus pakeisti kompiuterizuotos ir telekomunikuotos visuomenės įvaizdžiais, pagražintais humanistinėmis, pseudofilosofinėmis banalybėmis. Naujosios ideologijos, kuri teigė, jog technologinė revoliucija nušvies Japonijos, o sykiu ir viso pasaulio ateitį, įrankiais tapo gausybė fondų, leidinių, seminarų ir tarptautinių konferencijų. Plėtros valstybė (japoniškai *Hatten Hokka*) atrado naujas strateginių iniciatyvų aukso kasyklas: visos ministerijos siekė sukurti į technologijas orientuotas programas, kurių kiekviena padėtų transformuoti šalį savo kompetencijos srityje, šitaip padėdama kurti informacijos visuomenės infrastruktūrą.[46] Tuomet TPPM pradėjo vykdyti Technopolio programą, kurios uždavinys buvo masiškai gaminti silicio slėnius, o šio proceso metu ir patronizuoti regionų prefektūras, stiprinant TPPM politines

[45] Forester (1993).
[46] Castells ir Hall (1994).

pozicijas informacijos amžiuje. Pašto ir telekomunikacijų ministerija gynė savo privilegijuotą vaidmenį telekomunikacijose ir šalia kitų iniciatyvų ėmėsi vykdyti Teletopijos programą, kurios esmė buvo įdiegti interaktyviąsias medijas 63 pavyzdiniuose miestuose. Atsakydama į tai, Statybos ministerija pasiūlė savo Protingų miestų programą, pasinaudodama savo teise kontroliuoti, kaip įrenginėjami optinio pluošto tinklai ir vadovauti protingų pastatų (*smart buildings*)* , biurų bei gyvenamųjų kompleksų statybų viešiesiems darbams. Japonijos regionų plėtros korporacija sukūrė mokslo miestą Tsukubą ir pasirūpino, kad nacionalinė vyriausybė įsteigtų naują universitetą ir 40 nacionalinių tyrimų institutų, kurie daugiausia specializavosi žemės ūkio ir biologijos tyrimuose. Stiprios prefektūros formavo savas programas, ir šitaip beveik visa Japonija įsitraukė į naujos informacijos visuomenės materialiosios bazės kūrimą, kaip ir pranašavo futurologų armija, vedina į pensiją išėjusių aukšto rango biurokratų ir pareigūnų, vadovaujančių visam mokslo fondų spektrui. Tačiau problema buvo ta, kad tuo pat metu šalies visuomenė išsirutuliojo į kultūriškai ir istoriškai sąlygotą specifinį informacijos visuomenės modelį, kuris nesiderino ne tik su abstraktaus socialinio modelio technokratiniais projektais, bet net ir su jo kūrėjų instituciniais bei politiniais interesais. Be to, kai Japonija visą savo technologijų bei ekonomikos plėtrą susiejo su informacine paradigma, valstybės logika ėmė prieštarauti visiškam šios paradigmos išsiskleidimui. Tuojau paaiškinsiu.

Informacijos visuomenė nėra visuomenė, naudojanti informacines technologijas. Tai – specifinė socialinė struktūra, susijusi su informacine paradigma, bet jos nenulemta. Pirmajame šios knygos tome aš siekiau atskleisti šios visuomenės – ją, kad skambėtų sociologiškiau, vadinu *tinklaveikos visuomene* – struktūrinius bruožus ir istorines bei kultūrines modifikacijas. Dauguma jos bruožų buvo būdingi XX a. dešimtojo dešimtmečio Japonijai, nors ir turėjo japonišką atspalvį. Šie tinklaveikos visuomenės bruožai ėmė prieštarauti Japonijos valstybės, – tokios, kokia ji istoriškai susiformavo per praėjusius pusę šimto metų, – institucijoms bei logikai. Paaiškinsiu kodėl ir kaip.

Pirma, Japonijos bendrovių ir finansų rinkų globalizacija, kaip minėta, pakirto plėtros valstybės įtaką ir atskleidė jos biurokratinę, paralyžiuojančią pusę, tampančią kliūtimi kintamos geometrijos pasaulyje, kuriame laisvė manevruoti ir prisitaikyti yra būtinos sąlygos negailestingoms konkurencinėms varžyboms ištverti.

---

* Protingi namai (*smart home*) ar protingas pastatas (*smart building*) yra namai ar pastatas, paprastai naujos statybos, kuriuose įrengtos specialios struktūrizuotos elektros instaliacijos, leidžiančios gyventojams nuotoliniu būdu valdyti bei programuoti daugelį automatizuotų namų elektronikos prietaisų vieno mygtuko paspaudimu. Tarkime, atostogų išvykęs namų savininkas gali pasinaudoti telefonu, kad įjungtų namų apsaugos sistemą, sureguliuotų temperatūrą, įjungtų arba išjungtų prietaisus, sureguliuotų apšvietimą, užprogramuotų namų teatro ar pramogų sistemą bei atliktų daugelį kitų darbų. – *Vert. past.*

Antra, valstybės reguliavimo panaikinimo ir privatizavimo banga pasaulyje ir Japonijoje privertė šios šalies vyriausybę pamažu, bet tvirtai paleisti iš savo gniaužtų telekomunikacijas, žiniasklaidą, komunalines paslaugas, statybas ir daugelį kitų sričių, šitaip atsisakant daugelio galimybių kontroliuoti ekonomiką ir valdyti šalį.

Trečia, silpnas Japonijos mokslas varžė šalies gebėjimą tobulinti esamas technologijas, padaryti jas geresnes ir pigesnes, kai Japonijos bendrovės pasiekė aukščiausią technologinės naujadaros išsivystymo pakopą. Dėl šio atsilikimo fundamentaliųjų mokslų ir tyrėjų rengimo srityse Amerikos elektronikos bendrovėms XX a. dešimtąjį dešimtmetį pavyko priešinga kryptimi pakreipti Japonijos lenktyniavimo trajektoriją; tai lėmė ir ribotą Japonijos biotechnologijos ir programinės įrangos įmonių pažangą. Atotrūkį tarp šalies gebėjimo įdiegti technologijas ir jas kurti mokslininiais pagrindais lėmė ne kultūriniai, o instituciniai veiksniai, kad ir ką apie japonų įgimtus gebėjimus ar nesugebėjimus sakytų kvazirasistiniai apibendrinimai. Iš esmės jį lėmė biurokratinis šalies universitetų sistemos pobūdis ir pasenusi, į egzaminavimą orientuota pedagoginė sistema, veikiau siekianti užtikrinti kultūrinę reprodukciją, negu skatinti intelektinę naujadarą. Kaip žinoma, universitetai skatinami atsisakyti dirbti su bendrovėmis, profesoriai yra valstybės tarnautojai, kuriems paprastai draudžiama verslininkauti, magistrantūra ir doktorantūra yra silpnos, doktorantūros programos veikiau skirtos savų kadrų prastūminėjimui, o samdant fakulteto dėstytojus laikomasi endogamijos nuostatos, šitaip atbaidant laiko ir išteklių investicijas į studijas užsienyje. Maža to, siekiančios akademinės karjeros moterys akivaizdžiai diskriminuojamos, todėl prarandamas didžiulis mokslinės naujadaros ir kvalifikuoto dėstymo potencialas. Universitetai yra mokslinius laipsnius teikiančios biurokratinės sistemos, pirmiausia orientuotos į kultūrinę reprodukciją bei socialinę atranką, o ne naujadaros ir savarankiško mąstymo ugdymo centrai. Daugelis valstybės institucijų suvokia šią padėtį, tačiau ją vargiai gali pakeisti, nes jų įsikišimas prieštarautų svarbiausiai Švietimo ministerijos misijai: išsaugoti japoniškąjį tapatumą, perduoti tradicines vertybes ir reprodukuoti meritokratinę stratifikaciją. Atverti šią sistemą individualiai konkurencijai, savarankiškam mąstymui, programų derinimui prie rinkos poreikių bei užsienio įtakai būtų tas pat, kas išardyti *nihonjiron* (japonų unikalumo ideologijos) bastioną. Pasakysiu atvirai: aš netvirtinu, kad japoniškasis tapatumas yra nesuderinamas su informacijos visuomene, nors kaip ir kiekvienas kultūrinis tapatumas bėgant laikui jis neišvengiamai bus modifikuotas. Noriu pasakyti, kad Japonijos švietimo sistema – informacijos visuomenės personalo rengimo kalvė – nepajėgi parengti „kritinės masės“ tyrėjų ir tyrimo programų, kuriais remdamosi verslo įmonės galėtų diegti naujoves naujose pramonės, technologijų ir kultūros plėtotės srityse, nepaisant astronominio inžinerijos specialybės absolventų skaičiaus. O kadangi kopijavimo veiklą, kuria japonų įmonės pasižymėjo XX a. septintąjį–devintąjį dešimtmečius, šiandien plėtoja daugelis konkurentų vi-

same pasaulyje, japonų bendrovės nebegali kliautis šalies institucijomis ir šalyje išugdytais mokslininkais bei inžinieriais atremti konkurencijai aukštesnio lygio informacijos pramonės šakose. Japonijos vyriausybė, atrodo, pripažino šį faktą, kuomet 1996 metų rugpjūtį patvirtino specialųjį mokslo ir technologijų plėtotės skatinimo planą, įsipareigodama per penkerius metus investuoti 155 milijardus JAV dolerių į programas, kurias įgyvendintų 100 nacionalinių universitetų bei privačiųjų mokymo įstaigų.[47] Bet jei mokymo įstaigos nebus iš esmės reformuotos, papildomas finansavimas tik gausins būrį geriau parengtų, biurokratiškai mąstančių absolventų biurokratiškai organizuotiems tyrimų centrams, kurių gebėjimas bendradarbiauti su vis glaudesnius ryšius palaikančiomis globalinių tyrimų sritimis pamažu silps. Sparti interneto plėtra XX a. dešimtojo dešimtmečio pabaigoje visame pasaulyje – tiek versle, tiek ir visoje visuomenėje – atskleidė vis naujus Japonijos technologinius trūkumus. Juos lėmė individualaus verslumo stoka, o netiesiogiai – vyriausybės biurokratijos klaidingos prognozės, esą informacijos visuomenės pamatą sudarys superkompiuteriai, o ne kompiuterinė komunikacija.

Ketvirta. Instituciškai tinklaveikos visuomenės lankstumo poreikius riboja abejonės dėl ilgalaikės nuolatinės darbo jėgos tarnybos kadencijos. Ši sistema nebuvo vien tik derybų tarp kapitalo ir darbo jėgos rezultatas. Ji susiformavo krizės ir valstybės paskelbtos nacionalinės mobilizacijos siekiant plėtros sąlygomis. Kadangi Japonijos verslas vis labiau susilieja su pasaulio, ypač Azijos Ramiojo vandenyno regiono, verslo praktika, pasižyminčia lanksčiaja darbo sistema, todėl išsaugoti *choki koyo* sistemą darosi vis sunkiau (žr. I tomo 4 skyrių). Ši sistema sudaro socialinio stabilumo pamatą trimis lygmenimis: darbdavių ir darbuotojų santykių; valstybės, kurios paternalizmas užtikrina ilgalaikį saugumą, teisėtumo; patriarchalinės šeimos, nes tik garantavus tarnybos stabilumą patriarchui moterys gali tapti lanksčios, kadangi tuomet jos mažiau rizikuoja prisiimdamos dvigubą namų šeimininkių ir laikinųjų darbuotojų vaidmenį, tačiau atsisakydamos kurti savo nepriklausomą ateitį. Jei darbo vietų nesaugumas neapsiribos dabartinėmis nestabilaus užimtumo tendencijomis tarp jaunų darbuotojų ir pasklis, jis ypač skaudžiai atsilieps Japonijai, nes socialinės garantijos daugiausia priklauso nuo įdarbinančios bendrovės.

Penkta, Japonijoje sparčiai plinta realiosios virtualybės kultūra (žr. I tomo 5 skyrių). Multimedija, kompiuteriniai žaidimai, karaokė, kabelinė televizija, o pastaruoju metu ir kompiuterinė komunikacija sudaro naują Japonijos socialinio gyvenimo sritį, ypač jaunesnėms kartoms.[48] Realiosios virtualybės kultūrai būdingas temų, pranešimų, vaizdų ir tapatumų maišymasis potencialiai interaktyviame hipertekste. Dėl

[47] „Japan's blast-off in science" („Japonijos proveržis moksle"), *Business Week*, rugsėjo 2 d., 1996.
[48] Dentsu Institute for Human Studies (1994).

šios kultūros globalizacijos ir individualizacijos tuo pat metu specifiniai japoniškieji tapatumai jungsis ir (ar) sąveikaus su šiuo tekstu ir bus atviri įvairioms kultūrinės saviraiškos formoms. Kuo tai baigsis japoniškajam tapatumui? Paviršutiniškam stebėtojui į akį kris akivaizdus šalies jaunimo kultūros amerikonėjimas (pradedant repo muzika ir baigiant sporto žvaigždėmis). Tačiau atidžiau pažvelgus matyti specifinis šių įvaizdžių prisitaikymas prie XXI amžiaus japonų gyvenimo formos. Kad ir kas tai būtų, tai nėra tradicinis japonų tapatumas. Tai nėra ir modernizuota japonų kultūros versija. Tai yra kas kita: kaleidoskopas pranešimų ir simbolių iš įvairių kultūrinių, taip pat ir japoniškųjų, šaltinių, kuriuos šios šalies gyventojai brandina ir vartoja savo tėvynėje, tačiau visuomet neatsiejamai nuo globaliųjų virtualiojo hiperteksto kelių ir klystkelių. Šiuo atžvilgiu tradicinių kultūros institucijų reikalavimas stiprinti ištikimybę unikalioms japoniškosioms vertybėms tampa nesuderinamas su kultūrine aplinka, kurioje auga naujosios kartos. Ji vadovaujasi kakofonija, o ne didele ištikimybe.

Šešta, naujos tapatumu grįstos socialinės mobilizacijos formos, skirtos apginti kokiai nors teritorinei bendruomenei, lyčiai ar aplinkai, tiesiogiai prieštarauja Japonijos socialinio vienalytiškumo mitui ir aukščiausios tautinės bendruomenės, kuriai atstovauja valstybės biurokratija, įvaizdžiui. Tiesa, kaip rodo Shoji apklausos, dauguma japonų vis dar yra kultūros nacionalistai ir aiškiai puoselėja kultūrinio pranašumo jausmą kitų pasaulio kultūrų atžvilgiu.[49] Tačiau šalyje brėstantys socialiniai judėjimai, kurių daigai pasirodė XX a. dešimtąjį dešimtmetį, nepritaria šiam tautinės vienybės įvaizdžiui ir vietoj jo siūlo savo skirtingus interesus, – ne nukreiptus prieš tautą, bet už tautos įvairovę. Šis požiūris tiesiogiai prieštarauja neišardomai nacionalinės valstybės vienybei, kuria grindžiama simbolinė imperatoriaus sistema.

Septinta. Per pastaruosius 20 metų Japonijoje sukurta informacijos visuomenė yra aktyvi, savarankiška, atkakli pilietinė visuomenė, reiškianti vis didesnį nepasitenkinimą korumpuota, neefektyvia politine sistema ir besipriešinanti politinių ginčų rutinizavimui.[50] Šiai visuomenei reikalinga dinamiška, atvira politinė sistema, pasirengusi svarstyti šalyje kylančius fundamentalius ginčus dėl to, koks gyvenimas laukia pasibaigus puolimui, taigi ir išnykus gynybiniam mentalitetui. Kadangi „1955 metų politinė sistema“ buvo kontrolės mechanizmas, kiek kosmetiškai prilipdytas prie plėtros valstybės, jam trūksta teisėtumo ir gebėjimo transformuotis į informacijos amžiaus piliečių *agorą*.[51] Politinės sistemos teisėtumo žlugimas suveda plėtros valstybę į akistatą su *Johoka Shakai* reikalavimais bei iššūkiais. Ši konfrontacija vyrauja ir vyraus Japonijoje.

[49] Shoji (1994).
[50] Shoji (1995); Smith (1997); Yazawa (1997).
[51] Inoguchi (1995).

Galiausiai baigiantis šimtmečiui atsirado daug požymių, kad Japonijos tinklaveikos visuomenė plėtojasi nenumatytomis kryptimis, nepaisydama anksčiau minėtų kliūčių.[52] Sparčiai populiarėja internetas: 1999–2000 metais internetu naudojosi maždaug 23 milijonai japonų. Tai sudarė sąlygas susiformuoti horizontaliojo, laisvo bendravimo terpei, kurią vartotojai ir piliečiai netrukus pavertė priemone savo nepasitenkinimui reikšti ir ryšiams su pasauliu megzti. Asmeninių kompiuterių pardavimai taip pat pastebimai ūgtelėjo (1999 metais jie padidėjo 80 procentų), aprūpindami jaunus profesionalus galimybėmis naudotis informacijos apdorojimo priemonėmis ir elektroninio pašto ryšiu. Elektroninė prekyba tapo dinamiška industrija ir ėmė lenkti žinomas bendroves. Tūkstančiams jaunų absolventų, nebelinkusių taikstytis su tradicinių Japonijos įmonių hierarchine sankloda, individuali verslininkystė tapo alternatyva laikinajam darbui ne visą darbo dieną ir ilgam laukimui eilėje ant korporacijos laiptelių. 2001 metais atsivėrus galimybei atsiimti 430 milijardų JAV dolerių pašto santaupų indėlių, susidarė didžiulis kapitalas, kurį galima buvo investuoti į naujas įmones. Ši perspektyva galėjo iš pagrindų atnaujinti Japonijos ekonomiką. Tuo pat metu prasidėjusi nuolatinio darbo karjeros modelio krizė ir atsivėrusios individualaus mobilumo galimybės susilpnino atidėto pasitenkinimo modelį, kuriuo buvo grindžiamas socialinis elgesys. Vis daugiau moterų su neregėtu užsispyrimu reikalavo pripažinti jų teises. Tradicinei japonų šeimai, o sykiu ir tradicinei japonų bendrovei bei visai plėtros valstybei iškilo grėsmė.

Taigi strateginiams Tarptautinės prekybos ir pramonės ministerijos planuotojams, jei tokių vis dar esama, ateitis yra šiandien. Ir kaip visada atsitinka per istorijos tėkmę, ji atrodo labiau chaotiška, negu buvo numatyta jų planuose, nes yra kupina realių Japonijos žmonių poreikių, reikalavimų, baimių ir svajonių.

Japonija ir Ramiojo vandenyno regionas

Įrodinėjimas, kad simbolinė imperatoriaus sistema Japonijoje klesti kaip klestėjusi, yra ne kas kita, kaip nepaaiškinamas atkaklus šalies politikų nenoras atsiprašyti savo Azijos kaimynų už Japonijos agresiją ir karo nusikaltimus XX a. ketvirtąjį ir penktąjį dešimtmečius. Jei tokio požiūrio būtų laikiusis Vokietija, Europos Sąjungos šiandien nebūtų. O kadangi Japonija pasirinko kitokį, *jos kultūrinio nacionalizmo institucijomis paremtą* kelią,[53] čia nebus Ramiojo vandenyno regiono politinės integracijos institucijų, nes jas sistemingai ignoruoja ir ignoruos Kinija, Korėja ir Rusija (taip pat Ramiojo vandenyno regiono šalis).

Kita vertus, Azijos Ramiojo vandenyno regione didėja ekonominė tarpusavio priklausomybė ir formuojasi grupė interesų, daugiausia sutelktų į Japonijos

[52] *Business Week* (1999b).
[53] Watanabe (1996).

bendrovių gamybos tinklus Azijoje. Be to, Japonijos priklausomybė nuo energijos ir žaliavų išteklių, jos geografinis gretimumas ir Azijos rinkų plėtra efektyviai skatina taikų bendradarbiavimą ir mainus. Šis procesas galiausiai gali sustiprinti bendradarbiavimą Ramiojo vandenyno regione. Vis dėlto tos pačios institucijos, kurios Japoniją bei kitas Azijos Ramiojo vandenyno šalis atvedė į globaliąją ekonomiką bei informacijos visuomenę, daugiausia trukdo plėtoti bendradarbiavimą kitapus įtempto dalijimosi bendrais ekonominiais interesais. Taip yra todėl, kad tiek Japonijos, tiek ir Azijos Ramiojo vandenyno šalių plėtros proceso variklis buvo nacionalistinis projektas, sudaręs kiekvienos iš šių plėtros valstybių pamatą. Todėl tik nacionalistinės plėtros valstybės įveika Japonijoje bei kitur galėtų sudaryti sąlygas naujiems tapatumams, naujoms institucijoms ir naujoms istorinėms trajektorijoms susiformuoti.

Nukirsti galvą drakonui? Keturi Azijos tigrai su drakono galvomis ir jų pilietinės visuomenės[54]

Japonijos raida ir jos iššūkis Vakarams buvo tik dalis istorinės staigmenos. Šiaip ar taip, nuo XIX a. pabaigos Japonija vykdė industrializaciją ir ketvirtąjį XX a. dešimtmetį jau įstengė suformuoti galingą karinės pramonės kompleksą. Tačiau tvarkingas europietiškos kilmės kultūrų dominuojamas pasaulis (žinoma, apimantis ir Rusiją) pajuto pavojaus signalą tik tuomet, kai iškilo keturi Rytų Azijos „tigrai“: Pietų Korėja, Taivanas, Singapūras ir Honkongas. Kad šios nederlingos teritorijos, kurių ekonomikas siaubė karai ir geopolitika, kurios neturėjo nei vidaus rinkų, nei gamtinių ar energijos išteklių, nei pramonės tradicijų, nei technologinės bazės, per trejetą dešimtmečių įstengė virsti pačiomis konkurencingiausiomis gamintojomis bei eksportuotojomis pasaulyje, aiškiai rodė, kad naujos, globaliosios ekonomikos greitį diktavo ir ją formavo jau visai kitos žaidimo taisyklės –

[54] Ši analizė daugiausia paremta vietoje surinktais faktais, aiškinimais bei asmenine patirtimi, kurią sukaupiau mokydamas, dėstydamas ir atlikdamas tyrimus Honkonge (University of Hong Kong, 1983, 1987), Singapūre (National University of Singapore, 1987, 1989), Pietų Korėjoje (Korean Research Institute of Human Settlements ir Seoul National University, 1988) ir Taivane (National Taiwan University, 1989). Mano atliktą Honkongo ir Singapūro analizę rasite Castells et al. (1990). Rekomenduoju ja naudotis kaip bendrąja rodykle šaltinių apie Honkongą ir Singapūrą iki 1990 metų, nes nenorėjau čia kartoti bibliografijos, nurodytos toje monografijoje. Taip pat norėčiau padėkoti profesoriui Chu-Joe Hsiai ir profesorei You-tien Hsing už paramą ir mintis apie Taivaną ir profesoriui Ju-Chool Kimui – apie Pietų Korėją. Papildomi šaltiniai, kuriais tiesiogiai naudojausi rašydamas šį skirsnį, yra: Lethbridge (1978), Amsdem (1979, 1985, 1989, 1992); Lau (1982); Lim (1982); Chua (1985); Gold (1986); Deyo (1987a); Krause et al. (1987); Kim (1987); White (1988); Winckler ir Greenhalgh (1988); Robinson (1991); Sigur (1994); Evans (1995). Taip pat norėčiau paminėti įdomų, perspektyvų ir mažai žinomą jauno Korėjos tyrėjo, mirusio netrukus po knygos užbaigimo, darbą: Ahn (1994). Kita naudota medžiaga yra nurodyta teksto išnašose.

taisyklės, kurias šie „tigrai" išmoko greičiau ir įdiegė geriau, negu anksčiau industrializuotos šalys. Viena iš šių taisyklių buvo mokėjimas diegti, naudoti bei stiprinti naujas informacines technologijas – tiek produktuose, tiek ir procesuose – ir strateginis gebėjimas numatyti naujųjų technologijų potencialą, daugiausia dėmesio skiriant technologinei šalių pramonės, vadybos ir darbo pertvarkai. Keturių „tigrų" plėtros proceso analizė atskleidžia pakitusius technologijų, ekonomikos, valstybės ir visuomenės santykius, būdingus perėjimo į informacinę, globaliąją ekonomiką laikotarpiui. Be to, Azijos ekonomikos krizės, prasidėjusios 1997 metais, poveikis bei išraiškos formos kiekviename iš keturių „tigrų" buvo labai nevienodi. Didžiausia iš šių keturių – Pietų Korėjos ekonomika, – nesugebėjusi išmokėti savo tarptautinių skolų, 1997 metų lapkričio 21 dieną žlugo. Nuo 1997 metų spalio Honkongo vertybinių popierių ir nekilnojamojo turto vertė, kaip jau minėta, gerokai smuko. Krizės padarinius pajuto ir Singapūras, nors 1998 metais Singapūro dolerio vertė smuktelėjo nežymiai, o augimas buvo neigiamas. O Taivanas krizę, atrodo, atlaikė.

Turint galvoje analitinius šios knygos tikslus, skirtinga keturių „tigrų" reakcija į krizę teikia puikią progą suprasti pačios krizės pobūdį. Apžvelgęs keturių „tigrų" plėtros procesą bei pateikęs jo aiškinimą lyginamojoje perspektyvoje, šią lyginamąją analizę aš pritaikysiu ir jų krizės interpretavimui. Šiame skirsnyje pasistengsiu neapsiriboti plėtros ir krizės procesų analize ir imsiuosi aiškinti šių procesų sukeltus socialinius bei politinius prieštaravimus, kurie paskatino perėjimą į *informacines visuomenes* (*informational societies*) bei jų integraciją į globaliąją ekonomiką. Nors plėtros valstybė (mano pasakojimo „drakonas") suvaidino lemiamą vaidmenį, beveik tris dešimtmečius puoselėdama, vadovaudama bei užtikrindama ekonomikos augimą ir technologijų modernizavimą, XX a. dešimtąjį dešimtmetį pilietinę visuomenę ir korporacijų verslą vis labiau ėmė varžyti smaugiantis valstybės dalyvavimas. O ekonomikos globalizacija prieštaravo visuomenės nacionalizacijai. Dėl to trijose iš keturių šalių susiklostė naujos socialinės bei politinės sąlygos, o ketvirtoji, Singapūras, atliko su savimi nepaprastą eksperimentą, pasiversdama kibernetiniu, globaliuoju mazgu. Besiplėtojanti plėtros, krizės, valstybės ir visuomenės sąveika padeda mums suprasti skirtingas šių Azijos visuomenių įtraukimo į globaliąją ekonomiką formas ir jų socialinės kaitos trajektorijų specifiką.

Suvokti Azijos plėtrą

Ideologinių ginčų aistros trukdo suprasti socialinius procesus, kurie nuo XX a. septintojo iki dešimtojo dešimtmečių skatino įspūdingą šių keturių šalių ekonomikos augimą ir modernizavimą, nors už tai teko sumokėti didelę socialinių aukų ir politinių represijų kainą. Taip atsitiko todėl, kad šių ekonomikų veikimo būdas

prieštaravo tiek dogmatinės priklausomybės analizės, tiek ir neoklasikinės ekonomikos plėtros teorijos srityje vyravusiam požiūriui.[55] Kitaip nei tvirtina vyraujantis kairuoliškasis požiūris, kad kapitalizmo sąlygomis priklausomose visuomenėse ekonomikos plėtra negalima, keturi Azijos „tigrai" maždaug tris dešimtmečius išsaugojo aukščiausius BNP augimo rodiklius pasaulyje ir užkariavo didelius pasaulio rinkų segmentus, šio proceso metu transformuodami savo ekonomikos struktūrą bei visuomenės organizavimą. Nors išnaudojimas ir priespauda buvo plėtros proceso sudedamosios dalys (kaip ir Europos industrializavimo metu), ekonomikos augimą lydėjo ryškus gyvenimo sąlygų (darbo užmokesčio, sveikatos, švietimo ir aprūpinimo būstu) gerėjimas. Be to, XX a. septintąjį dešimtmetį sumažėjo pajamų nelygybė, kuri aštuntąjį dešimtmetį stabilizavosi ir nors devintąjį dešimtmetį truputį padidėjo, tačiau devintojo dešimtmečio viduryje ji vis dar buvo mažesnė nei šeštąjį dešimtmetį, taip pat mažesnė nei JAV, JK, Prancūzijoje ir Ispanijoje. Tiesa, ši ekonominė ir socialinė transformacija vyko politinės ir ideologinės priespaudos kontekste. Tačiau dauguma pasaulio besivystančiųjų visuomenių gyveno tokiomis pačiomis represinėmis sąlygomis, o vis dėlto negalėjo įveikti kliūčių plėtrai, paveldėtų iš kolonijinės ar pusiau kolonijinės praeities. Tiktai „tigrams" pavyko nutraukti ryšius su praeitimi ir šitaip paskatinti pasekti jų pavyzdžiu likusias Azijos šalis. Šios XX a. dešimtąjį dešimtmetį žengė panašiu keliu, nors ir kitokiomis sąlygomis ir vadovaudamosi kiek kitokiomis strategijomis – būtent todėl, kad dėl „tigrų" plėtotės pasikeitė jų veikimo kontekstas, sudaręs naują Ramiojo vandenyno regiono sąsają su globaliąja ekonomika.

Kita vertus, kai kurie laisvosios rinkos ekonomistai ir politikai, savo perdirbtoje Azijos plėtros versijoje atskleidę prarastąjį neoliberalizmo rojų, Azijos „tigrų" ekonomikos sėkmę pasitelkė savo ideologiniam diskursui paremti. Vis dėlto bet kuris rimtas, nešališkas padėties Azijos Ramiojo vandenyno regione stebėtojas žino, kad sisteminga valstybės intervencija į ekonomiką, taip pat strateginis valstybės vadovavimas nacionalinėms įmonėms bei daugianacionalinėms bendrovėms, įsikūrusioms šalies teritorijoje, buvo pagrindiniai veiksniai, padėję užtikrinti industrializuojamų ekonomikų perėjimą nuo vieno plėtros proceso etapo į kitą.[56] Naujų industrializuojamų ekonomikų, kaip ir Japonijos, patyrimo branduolį sudaro „plėtros valstybė".[57] Jei kalbėtume apie Singapūrą, Pietų Korėją ir Taivaną, tai yra plačiai žinomas faktas. Remdamasis daugybe mažiau žinomų tyrimų, tarp jų ir savo, aš įrodinėsiu, kad tas pat pasakytina ir apie Honkongą.[58] Tačiau tvirtinimas, kad valstybė buvo šių šalių ekonomikos plėtros varomoji jėga, kelia daugiau klausimų plėtros teorijai nei teikia atsakymų.

[55] Amsdem (1979); Evans (1995).
[56] Deyo (1987a); Appelbaum ir Henderson (1992).
[57] Johnson (1987).
[58] Castells et al. (1990).

Atsižvelgdami į plačiai paplitusį ir paprastai neefektyvų valstybės kišimąsi į kitas silpnai išvystytas ekonomikas, mes turime rekonstruoti sudėtingą valstybės, visuomenės ir ekonomikos santykių mechanizmą Azijos Ramiojo vandenyno regione, kad suprastume specifines socialines sąlygas, nulėmusias plėtros proceso sėkmę. Aš pasistengsiu pateikti tokį aiškinimą, pirma sutelkdamas dėmesį į specifinius procesus kiekvienoje šalyje, po to mėgindamas kelti analitinius klausimus bei į juos atsakyti lyginamojoje perspektyvoje. Šalys bus pristatomos nuo aukščiausio iki žemiausio valstybės intervencijos lygio: Singapūras, Pietų Korėja, Taivanas ir Honkongas.

Singapūras: valstybė, kuri kūrėsi padedama daugianacionalinių bendrovių

Kalbant ekonometrijos kalba, Yuan Tsao atlikta Singapūro augimo 1965–1984 metų laikotarpį analizė rodo, kad kapitalo indėlis buvo pagrindinis jo veiksnys. Darbo jėgos indėlis taip pat davė teigiamų rezultatų, tačiau bendrojo gamybos veiksnių produktyvumo (*total factor productivity*) indėlis buvo nežymus.[59]

Turint galvoje darbo jėgą, tai 1966 metais nedarbo lygis Singapūre buvo 9 procentai, o darbo jėgos dalyvavimo lygis – 42,3 procento. 1983 metais nedarbo lygis buvo sumažėjęs iki 3 procentų, darbo jėgos dalyvavimas sudarė 63 procentus, daugiausia dėl masinio moterų įsiliejimo į darbo rinką. Labai pagerėjo darbuotojų išsilavinimas, mokyklose buvo privalomai dėstoma anglų kalba ir plėtojamas profesinis mokymas. Imigracija buvo labai apribota, kad į šalį neplūstų nekvalifikuoti darbuotojai ir būtų išsaugotos Singapūro piliečių privilegijos. Su nelegalia imigracija buvo griežtai kovojama.

Vis dėlto svarbiausias veiksnys buvo masinės kapitalo įplaukos iš dviejų pagrindinių šaltinių: a) tiesioginių užsienio investicijų, kurių dydis XX a. aštuntajį dešimtmetį svyravo nuo 10 iki 20 procentų BVP, ir b) išskirtinio bendrųjų nacionalinių santaupų augimo tempo: devintojo dešimtmečio viduryje jos sudarė 42 procentus BVP ir tai buvo aukščiausias santaupų dydžio rodiklis pasaulyje. Per visą 1966–1985 metų laikotarpį bendrosios nacionalinės santaupos sudarė daugiau kaip 74 procentus viso bendrojo vidaus kapitalo formavimo. Didelę jo dalį (46 procentus) sukaupė viešasis sektorius, daugiausia per Centrinį taupomąjį fondą – vyriausybės kontroliuojamą socialinės apsaugos struktūrą, įsteigtą gyventojams priversti taupyti. Vyriausybė investavo didumą šių santaupų, bet ne visas – pirmiausia į socialinę bei fizinę infrastruktūrą ir šiek tiek į valstybines bendroves (XX a. devintąjį dešimtmetį Singapūre buvo daugiau kaip 500 valstybinių bendrovių). Vyriausybė taip pat investavo į vertybinius popierius bei nekilnojamąjį turtą užsienyje, kad sumažintų vals-

[59] Tsao (1986: 17–65).

tybės biudžeto pajamų priklausomybę nuo Singapūro ekonomikos ciklų. Be to, maždaug vienas ketvirtadalis visų valstybės biudžeto pajamų buvo saugomos vyriausybės plėtros fonde ekonomikai stabilizuoti ir strateginėms valstybės išlaidoms. Šie rezervai buvo svarbus vyriausybės įrankis, padedantis užtikrinti valiutos stabilumą bei valdyti infliaciją.

Apdairi vyriausybės iždo politika lėmė, kad atsakomybė už investicijas ir ekonomikos augimą buvo perduota tiesioginiams užsienio investuotojams. Vos atgavus nepriklausomybę, 1965 metais Singapūro vyriausybė nusprendė, kad jos nuskurdinta maža teritorija galės klestėti tik tuomet, jei ji pasisiūlys tapti eksporto platforma daugianacionalinėms bendrovėms.[60] Vis dėlto pagrindinis Singapūro plėtros proceso veiksnys buvo vyriausybės įsipareigojimas teikti būtinas paskatas, kad pritrauktų užsienio kapitalą ir užmegztų ryšius su investuotojais, įsteigiant Ekonomikos plėtros tarybą (*Economic Development Board*, arba EDB), kurios uždavinys buvo strategiškai planuoti tarptautinės ekonomikos kryptis ateityje. Iš svarbiausių veiksnių, padėjusių pritraukti investicijų į Singapūrą – pirmajame etape daugiausia į gamybą – paminėtini šie: palanki verslo aplinka, įskaitant pigią darbo jėgą; socialinė santarvė po nepriklausomų profesinių sąjungų numalšinimo ir išardymo XX a. septintojo dešimtmečio pradžioje; išsilavinusi darbo jėga, daugiausia anglakalbė; verslui palankūs socialiniai ir aplinkos apsaugos įstatymai; puiki transporto ir ryšių infrastruktūra; pasiūla pramonės tikslams skirtų, visiškai įrengtų žemės plotų, taip pat galimybė išsinuomoti vyriausybės užsakymu pastatytas ir įrengtas gamyklas; palankus infliacijos skirtumas; stabili iždo politika; galiausiai – politinis stabilumas.[61]

Singapūro vyriausybė lemiamai prisidėjo, kad pramonė galėtų įvairėti, kad pakiltų Singapūre atliekamų gamybos operacijų techninis lygis, o ilgainiui padidėtų ir šalies gaminių vertė. Singapūras pamažu perėjo nuo tradicinių paslaugų (regioninės prekybos) prie gamybos (daugiausia elektronikos gaminių surinkimo), o po to – prie pažangiųjų paslaugų (užsienio finansų, ryšių, verslo paslaugų). Žemos kvalifikacijos konvejerinę gamybą pakeitė pažangūs apdirbamosios pramonės produktai ir procesai, įskaitant mokslinius tyrimus ir plėtrą bei puslaidininkių plokštelių gamybą mikroelektronikoje; ekonomiką, kurioje vyravo laivybos pramonė ir naftos perdirbimas, pakeitė labai išplėtotos pramonės sistemos, aprėpiančios techniką, elektroniką, transporto įrangą, gamintojo paslaugas ir tarptautinius finansus. Vyriausybė daug prisidėjo prie šios pažangos: ji sukūrė technologinę bei mokymo infrastruktūrą (taip pat vienas geriausių telekomunikacijos bei oro transporto infrastruktūrų pasaulyje); aprūpino nekilnojamuoju turtu, informacijos sistemomis ir sudarė menkai reguliuojamą terpę, kurioje galėjo klestėti naujos

[60] Deyo (1981).
[61] Chen (1983).

tarptautinio verslo paslaugos; pagaliau pasitelkusi daugelį drąsių priemonių, tarp jų – apgalvotą staigų darbo užmokesčio padidinimą 1979–1982 metais, kad išsunktų bendroves, ieškančias nekvalifikuotos, pigios darbo jėgos po to, kai Singapūro ekonomika įveikė kovos dėl išlikimo fazę. Efektyvus vyriausybės valdymas ir politinis stabilumas, kurį užtikrino griežtas dominavimas ir socialinės integracijos mechanizmai, skatino daugianacionalines bendroves manyti, jog Singapūras yra saugiausias uostas neramiame pasaulyje. Toks jis ir buvo, tik ne intelektualams, nepriklausomiems žurnalistams, politiniams disidentams, maištingiems paaugliams, nelegaliems imigrantams, nėščioms legalioms imigrantėms, rūkaliams, narkomanams ir šiukšlintojams. 87 procentus gyventojų valstybė aprūpino vis geresnės kokybės gyvenamuoju būstu su visais patogumais, daugiausia suprojektuotuose, apželdintuose žemės sklypuose. Iš pradžių būstas būdavo nuomojamas, o vėliau tapdavo nuosavybe. Be to, gausiai subsidijuojama valstybinė sveikatos priežiūros sistema, valstybinė švietimo sistema ir masinis kraustymasis, didėjant realiajam darbo užmokesčiui ir mažėjant pajamų nelygybei, žymiai pagerino visų žmonių gyvenimo sąlygas: vienam gyventojui tenkančios pajamos Singapūre XX a. dešimtąjį dešimtmetį buvo gerokai didesnės nei Didžiojoje Britanijoje. Tokia materiali gerovė padėjo numalšinti socialinius ir etninius konfliktus, vyravusius Singapūre šeštąjį ir septintąjį dešimtmečius. Sudėtingas valstybės saugumo aparatas apdairiai susitvarkydavo su pasitaikančiais disidentais ir izoliavo Singapūrą nuo „neazijietiškų" vertybių įtakos. Devintojo dešimtmečio pradžioje šalyje pradėtas restruktūrizacijos procesas švietimo ir technologinei bazei atnaujinti 1985–1986 metais sukėlė trumpalaikį ekonomikos nuosmukį. Tačiau iš jos „Liūto miestas" (*the Lion City*) išbrido taupesnis ir šykštesnis, nes vyriausybė ėmėsi liberalizuoti bei internacionalizuoti ekonomiką ir, intensyviai konkuruodama su Kvala Lumpūru, pamažu pavertė Singapūrą technologinių, finansinių bei verslo paslaugų centru Pietryčių Azijoje.

Dešimtąjį dešimtmetį, kuomet vidutinės kvalifikacijos produktų, kaip antai kompiuterių diskasukių, gamybos linijos ėmė kraustytis iš Singapūro į pigesnės gamybos vietas Pietryčių Azijoje, vyriausybė ėmėsi ryžtingų veiksmų, kad išlaikytų mikroelektronikos gamybą Singapūre ir, remdamasi savo strateginiu įsitikinimu, jog apdirbamoji pramonė yra šalies gerovės pamatas, išsaugotų ne mažesnį kaip 25 procentų jos indėlio į BVP dydį. Ji skatino aukštos pridėtinės vertės gamybą – sudėtingų lustų mokslinius tyrimus ir plėtrą bei gamybą. Kadangi šalies vyriausybė jau buvo prakutusi, ji pati investavo į mikroelektronikos gamybą. Vyriausybei priklausanti įmonė *Chartered Semiconductor Manufacturing* pastatė dvi gamyklas Singapūre, iš viso investavusi 1,1 milijardo JAV dolerių, o 1996 metais planavo pastatyti dar keturias. Vyriausybė taip pat įsteigė bendrąją įmonę su *Texas Instruments, Canon* ir *Hewlett Packard*, kad įkurtų dar dvi gamyklas, į kurias investavo 1,6 milijardo JAV dolerių; ir bendrąją įmonę su *Hitachi* ir *Nip-*

pon Steel, kad pastatytų dar vieną puslaidininkių gamyklą už maždaug 1 milijardą JAV dolerių. *SGS-Thomson*, tikėdamasi vyriausybės paramos mokymais ir mokesčių subsidijomis, nusprendė plėsti savo lustų gamyklą Singapūre ir 1998 metais į ją papildomai investavo 710 milijonų JAV dolerių. Tikėtina, kad šalies puslaidininkių pramonė 2000 metais turėjo pranokti bet kurios Europos šalies mikroelektronikos gamybą pagal kiekį ir kokybę.

Maža to, spartus kitų regiono ekonomikų, ypač Tailando, Malaizijos ir Indonezijos, augimas padėjo Singapūrui kopti informacionalizmo laipteliais ir tapti vienu iš globaliosios ekonomikos centrų. Jis ne tik sparčiai augo, bet ir keitė savo augimo kokybę, todėl pasaulio bendrovės rinkdavosi Singapūrą kaip savo veikimo ir vadybos bazę paties dinamiškiausio ekonomikos regiono planetoje centre.

Likęs su nuniokota ekonomika XX a. septintojo dešimtmečio viduryje, jėga atskirtas nuo Malaizijos teritorijos 1965 metais ir paliktas britų imperijos, kuri jo atsisakė kaip *entrepôt** ir karinės bazės 1968 metais, Singapūras, nepaisydamas visų sunkumų, įsitvirtino kaip naujojo plėtros proceso pavyzdys, sukūręs nacionalinį tapatumą iš daugianacionalinių investicijų, kurias pritraukė ir saugojo miestas-valstybė.

Pietų Korėja: valstybė, kurianti oligopolinį kapitalizmą

Amerikos intervencija į Korėją iš esmės prisidėjo prie modernios ekonomikos kūrimo 1948–1960 metais – žemės reformomis, karine parama Pietų Korėjai ir masinėmis finansinėmis injekcijomis, kurios leido atgaivinti ir atkurti šalį po vieno iš kruviniausių karų šių laikų istorijoje. Vis dėlto spartus Pietų Korėjos plėtros procesas prasidėjo tik valdant Parko Chung Hee režimui, įvestam 1961 metų gegužę karinio perversmo metu ir institucionalizuotam Trečiosios Respublikos pavadinimu per 1963 metų spalio mėnesio suklastotus rinkimus.

Remdamasi karine, finansine ir politine Jungtinių Valstijų parama, – parama, kurią nulėmė 38-osios paralelės kaip Azijos Berlyno sienos reikšmė, – Pietų Korėjos kariuomenė ir jos politinė atrama Demokratinė respublikonų partija ėmėsi kurti stiprią ekonomiką kaip savo nacionalistinio projekto pamatą. Pirmaisiais plėtros etapais valstybė prisiėmė vadybininkės vaidmenį vadovaudama valstybinėms bendrovėms ir valdydama vyriausybės investicijas. 1963–1979 metų laikotarpį vyriausybės ir valstybinių bendrovių pirkimai sudarė beveik 38 procentus bendrojo vidaus kapitalo formavimo per metus. Vis dėlto Parko režimas, smarkiai paveiktas Japonijos modelio, užsibrėžė tikslą suformuoti pramonės struktūrą iš didelių Korėjos bendrovių, sudarančių konglomeratus. Kad jį pasiektų, jis ėmėsi griežtų protekcionizmo priemonių vidaus rinkoms apsaugoti. Tačiau, atsižvelgdama į ri-

* *entrepôt* (pranc.) – tranzitinių krovinių sandėlis. – *Vert. past.*

botą vidaus rinkų perkamąją galią, vyriausybė nutarė visomis išgalėmis tęsti gamyba paremtą eksporto strategiją. Naudodamasi bankų sistemos ir eksporto-importo licencijų kontrole, valstybė skatino Korėjos bendroves jungtis į didelius vertikaliuosius tinklus (*chaebol*), panašius į Japonijos *keiretsu*, tačiau neturinčius finansinės nepriklausomybės (žr. I tomo 3 skyrių). 1977 metais daugiau kaip 500 darbuotojų turinčiose Korėjos įmonėse, kurios sudarė tik 2,2 procento visų įmonių, darbavosi 44 procentai visos darbo jėgos. Vyriausybė įsteigė Ekonomikos planavimo tarybą, kuri sukūrė bei įgyvendino daugelį penkmečio ekonominių planų. Ji kreipė Korėjos bendroves į sektorius, laikytus strategiškai svarbiais nacionalinei ekonomikai – arba skatindama jų savarankiškumą, arba stiprindama konkurencingumą globaliojoje ekonomikoje. Taigi Pietų Korėja planingai žengė pramonės plėtotės keliu, paeiliui investuodama į tekstilės, naftos cheminių produktų, laivų statybos, plieno, elektros įrengimų, buitinės elektronikos ir (XX a. devintąjį dešimtmetį) automobilių, asmeninių kompiuterių ir mikroelektronikos pramonės šakas (pastaroji pramonės šaka pasiekė įspūdingų laimėjimų, pavyzdžiui, ji tapo pajėgi savarankiškai projektuoti ir gaminti 256k lustus anksčiau nei Vakarų Europa).[62] Neretai kai kurie strateginiai valstybės institucijų sprendimai būdavo labai klaidingi ir sukeldavo ekonomikos nuosmukius.[63] Tačiau vyriausybė tuoj pat taisydavo klaidas, rekonstruodavo gamyklas ir pasirūpindavo naujomis paskolomis.[64]

Kaip ir Singapūre, tačiau gerokai platesniu mastu, pagrindinis valstybės uždavinys XX a. septintąjį ir aštuntąjį dešimtmečius čia buvo kapitalo pritraukimas ir darbo jėgos kontrolė bei telkimas, kad galėtų formuotis ir plėtotis *chaebol*. Didžiuma kapitalo buvo nevietinės kilmės, tačiau čia viskas vyko visai kitaip nei Singapūre. Dėl nacionalizmo Korėjos vyriausybė negalėjo leisti daugianacionalinėms užsienio bendrovėms pernelyg išsikeroti šalyje, nes baiminosi jų įtakos visuomenei bei politikai. Kapitalas į Pietų Korėją įtekėdavo daugiausia kaip paskolos, o už jas laiduodavo vyriausybė, finansuojama Jungtinių Valstijų. Valstybinės paskolos, kurias vyriausybei daugiausia teikė tarptautinės institucijos, kaip antai Pasaulio bankas, buvo skiriamos produktyvios infrastruktūros kūrimui. Privačias paskolas vyriausybė perduodavo Korėjos bendrovėms, atsižvelgdama į tai, ar jos vykdo valdžios strateginius planus. Nuo 1962 iki 1979 metų užsienio kapitalas sudarė 30 procentų bendrojo pagrindinio kapitalo formavimo. 1978 metais užsienio skolos dalis nuo BNP padidėjo 26 procentais ir XX a. devintojo dešimtmečio pradžioje Pietų Korėja tapo viena iš labiausiai įsiskolinusių ekonomikų pasaulyje. Tačiau paskolų išlaidos, palyginti su eksporto verte, nebuvo pernelyg didelės ir netgi sumažėjo nuo 19,4 procento 1970 metais iki 10,5 procento dešimtmečio pa-

[62] Lee (1988).
[63] Johnson (1987).
[64] Lim ir Yang (1987).

baigoje. Užsienio prekybos (eksporto ir importo) santykis su BNP šoktelėjo nuo 22,7 procento 1963 metais iki 72,7 procento 1979 metais. Pietų Korėjos patirtis rodo, kad įsiskolinimas pats savaime nėra plėtros kliūtis: ekonomikos rezultatus lemia gebėjimas tinkamai naudoti paskolas. Pietų Korėja, kitaip nei kai kurie Lotynų Amerikos kariniai režimai (pavyzdžiui, Argentinos), paskolas naudojo infrastruktūros kūrimui bei eksporto skatinimui. Veikimo laisvę jai užtikrino JAV, padengusi didžiules šalies vyriausybės gynybos išlaidas, atsilygindama už tai, kad ši saugojo Aziją nuo komunizmo.

Aktyviai ieškoti užsienio investicijų vyriausybė ėmėsi tik XX a. aštuntąjį dešimtmetį, kuomet, vadovaujant valstybei, griežtai kontroliavusiai *chaebol*, buvo sutvirtinti Pietų Korėjos ekonomikos pamatai. Tačiau net ir tuomet užsienio bendrovėms buvo taikomi griežti apribojimai: užsieniečiams buvo leidžiama turėti daugiausia 50 procentų paprastųjų akcijų, todėl jie būdavo priversti kurti bendrąsias įmones su Korėjos įmonėmis visur, išskyrus Eksporto gamybos zonas (*Export Processing Zones*), izoliuotas nuo Korėjos rinkos. Vyriausybė taip pat labai išrankiai įsileisdavo užsienio investicijas ir daugiausia dairėsi bendrovių, kurios padėtų perimti kokias nors technologijas. Japonijos bendrovės investavo į tekstilę, elektros įrenginius ir elektroniką. Amerikos bendrovės įsitvirtino daugiausia naftos ir chemijos produktų gamybos srityse. Tačiau apskritai užsienio investicijos nebuvo gausios ir 1978 metais sudarė tik 19 procentų Pietų Korėjos eksporto bei 16 procentų visos gamybos apimties.

Valstybė taip pat organizavo paklusnų darbo jėgos įtraukimą į naują industrinę ekonomiką, vadovaudamasi principu „pirma gamyba, po to – perskirstymas". Darbšti ir išsilavinusi Korėjos darbo jėga čia, kaip ir kitose Rytų Azijos šalyse, buvo pagrindinis plėtros veiksnys. Vis dėlto Korėjoje jos įtraukimas buvo žymiai represyvesnis nei kitose visuomenėse.[65] Darbininkų telkimas į dideles gamyklas, vadovaujant sukarintam direktoratui, sudarė palankias sąlygas formuotis kovingoms profesinėms sąjungoms. Tačiau nepriklausomos darbininkų profesinės sąjungos buvo uždraustos, streikai – brutaliai malšinami, o darbo ir gyvenimo sąlygos gamykloje ir namuose ilgą laiką buvo minimalios. Tokios griežtos nuostatos padėjo susiformuoti pačiam karingiausiam darbininkų judėjimui Azijoje. Tai rodė streikų dažnumas ir smurtingumas XX a. devintąjį ir dešimtąjį dešimtmečiais. Užtikrinti, kad darbo užmokestis didėtų žymiai lėčiau nei produktyvumas, buvo vyriausybės ekonominės politikos kertinis akmuo.

Vis dėlto gyventojų apskritai ir pramonės darbininkų konkrečiai gyvenimo sąlygos gerėjo, nes įspūdingai didėjo ekonomikos efektyvumas, skatinamas į eksportą orientuotos industrializacijos. Tarkime, kritiniu 1972–1979 metų plėtros lai-

[65] Deyo (1987b).

kotarpiu vyriausybės pajamos didėjo stulbinamai – 94,7 procento per metus; 46 didžiausių *chaebol* pridėtinė vertė kasmet padidėdavo 22,8 procento, o realusis darbo užmokestis – 9,8 procento. Žemiau skurdo ribos gyvenančių gyventojų dalis sumažėjo nuo 41 procento 1965 metais iki 15 procentų 1975 metais. Nors XX a. aštuntąjį dešimtmetį padidėjo pajamų nelygybė, tačiau devintąjį dešimtmetį pajamų pasiskirstymas Pietų Korėjoje apskritai buvo žymiai lygiateisiškesnis nei Jungtinėse Valstijose.

Galiausiai mokslo ir technologijų akcentavimas bei produktų ir procesų tobulinimas pramonėje jau nuo XX a. septintojo dešimtmečio buvo Pietų Korėjos valstybės atkaklus siekis. Ji įsteigė ir aprūpino specialistais daugybę specializuotųjų mokslinių tyrimų ir plėtros institutų ir, vadovaujant Mokslo ir technologijos ministerijai, susiejo juos su pramone. Pietų Korėja yra industrializuojama šalis, sparčiausiai užkopusi į technologines aukštumas naujoje tarptautinėje darbo pasidalijimo sistemoje.[66] Tarkime, nuo 1970 iki 1986 metų šalies technikos eksporto apimtys per metus vidutiniškai padidėdavo 39 procentais, o tai buvo gerokai daugiau nei Japonijos – 20 procentų. Dešimtąjį dešimtmetį Korėjos mikroelektronika, buitinė elektronika ir kompiuterių pramonė tapo rimtomis Japonijos bei Amerikos bendrovių konkurentėmis ir užkariaudamos pasaulio elektronikos rinkas gerokai aplenkė Europos įmones.

Alice Amsdem taikliai apibūdino Pietų Korėją kaip „antrąją Azijos ekonomikos milžinę“: nuo 1965 iki 1986 metų jos eksportui skirtos gamybos apimtys padidėjo 345 procentais.[67] Keturios pagrindinės Pietų Korėjos *chaebol* – *Samsung, Lucky Gold Star, Daewoo* ir *Hyundai* – XX a. dešimtąjį dešimtmetį priklausė stambiausių pasaulio konglomeratų penkiasdešimtukui. Šiandien jos yra pasaulinio lygio investuotojos, besiskverbiančios į Amerikos, Europos, Azijos ir Lotynų Amerikos rinkas – tiek pagal eksportą, tiek ir pagal tiesiogines investicijas. Europos ir Amerikos regionai varžosi vieni su kitais, kad pritrauktų Korėjos investicijų. 1996 metais Prancūzijos vyriausybė bandė už 1 franką parduoti savo nusilpusį „nacionalinį čempioną“ *Thomson* konsorciumui, vadovaujamam *Daewoo*, tačiau dėl to Prancūzijoje kilo nacionalistų įniršis, ir sandorį teko nutraukti.

Sugriautai ir suskaldytai šaliai taip neįtikėtinai pakilti iš pelenų per maždaug trejetą dešimtmečių padėjo nacionalistinis plėtros valstybės projektas, kuriuo apgalvotai buvo siekiama kurti dideles Korėjos bendroves, galinčias tapti globaliosiomis žaidėjomis pasaulio ekonomikoje. Šis tikslas buvo pasiektas pasitelkus užsienio paskolas, Amerikos karinę paramą ir negailestingai išnaudojant Korėjos darbo žmones.

[66] Ernst ir O'Connor (1992).
[67] Amsdem (1989).

Taivanas: lankstusis kapitalizmas, vadovaujamas nelanksčios valstybės

Net ir pagal Azijos Ramiojo vandenyno regiono plėtros standartus Taivanas turbūt yra sėkmingos ūkinės veiklos pavyzdys, atsižvelgiant į nuolatinį augimo lygį (kasmetinis jo augimo vidurkis 1953–1982 metais sudarė 8,7 procento, o 1965–1986 metais – 6,9 procento), didėjantį indėlį į pasaulio BVP (1965–1986 metais jis padidėjo 3,6 karto), pasaulio eksportą (2 procentai 1986 metais, o tai buvo daugiau nei kitų industrializuojamų šalių, tarp jų – Pietų Korėjos), taip pat pasaulyje gaminamos produkcijos kiekį (1965–1986 metais jis padidėjo 6,8 karto, tuo tarpu Pietų Korėjos – 3,6 karto). Šis augimas vyko tolygesnio pajamų paskirstymo kontekste nei visose kitose šalyse, išskyrus Skandinaviją ir Japoniją, be to, augimo proceso metu sparčiai mažėjo nelygybė: Gini koeficientas buvo 0,558 1953 metais ir 0,303 1980 metais, o tai gerokai žemesnis nei vidutinis JAV ar Vakarų Europos koeficientas, nors XX a. devintąjį dešimtmetį nelygybė kiek padidėjo.[68] Sveikatos, švietimo ir apskritai gyvenimo sąlygos irgi pastebimai gerėjo.[69]

Taivano augimą daugiausia skatino produktyvumas ir konkurencingumas, kuriuos užtikrino lanksčioji gamybos sistema,[70] kuri šioje šalyje buvo įdiegta anksčiau, negu Amerikos akademikai ją atrado Šiaurės Italijoje. Lankstumas yra susijęs su pačia pramonės struktūra ir apskritai su jos gebėjimu prisitaikyti prie kintančių pasaulio ekonomikos sąlygų, vadovaujant stipriai valstybei, kurią pirmaisiais plėtros etapais rėmė ir konsultavo Jungtinių Valstijų tarptautinės plėtros agentūra, arba JVTPA (*US Agency for International Development*, USAID). Šio proceso metu ekonomikos plėtros modelis gerokai pakito: nuo XX a. šeštąjį dešimtmetį vyravusios orientacijos į importo pakeitimą sava gamyba septintąjį dešimtmetį buvo pereita prie į eksportą orientuotos industrializacijos, o aštuntąjį ir devintąjį dešimtmečius – prie „į eksportą orientuoto importo pakeitimo“ (tai yra pramonės pagrindų stiprinimo, siekiant skatinti pramonės gaminių eksportą), kaip jį pavadino Thomas Goldas.[71] Devintąjį dešimtmetį Taivanas tapo savarankiška ekonomine jėga. Šalies bendrovės užkariavo pasaulio rinkas, internacionalizuodamos savo gamybą bei investicijas tiek Azijoje (ypač Kinijoje), tiek ir EBPO šalyse (ypač Jungtinėse Valstijose).[72]

Kiekviename iš keturių šio proceso etapų pastebima vis kitokia pramonės struktūra, besiplėtojanti ir peržengianti pati save be didelių krizių. Tačiau kad ją suprastume, turime atkreipti dėmesį į du pagrindinius bruožus: a) šios struktūros

[68] Kuo (1983).
[69] Gold (1986).
[70] Greenhalgh (1988).
[71] Gold (1986).
[72] Hsing (1997a).

centre buvo Gomindano (Kuomintango) valstybė; b) struktūra yra tinklas, kurio saitai jungia įmones vienas su kitom, įmones su valstybe ir įmones su pasaulio rinka per prekybos bendroves (daugiausia Japonijos) ir pasaulio prekybos tarpininkus (žr. I tomo 3 skyrių).

XX a. šeštąjį dešimtmetį Gomindano valstybė, kruvinomis 1947–1950 metų represijomis ir „baltuoju teroru" visiškai pajungusi visuomenę savo valdžiai, ėmėsi reformuoti ūkį, remdamasi didžiule JAV ekonomine parama bei karine apsauga. Amerikos paskatinta žemės reforma sunaikino žemvaldžių klasę ir suformavo platų smulkiųjų ūkininkų sluoksnį, kuris, padedamas valstybės, žymiai pakėlė žemės ūkio produktyvumą. Žemės ūkio produktyvumas buvo pirmasis pertekliaus kaupimo šaltinis. Jis kūrė kapitalą investicijoms ir išlaisvino darbo jėgą darbui miesto pramonės sektoriuje. Vyriausybė vertė ūkininkus eiti į nelygius mainus su pramonės ekonomika: ji kontroliavo kreditus ir trąšas, ir organizavo natūrinius mainus, žemės ūkio veiklai reikalingas priemones keisdama į ryžius. Valdydama bankus (paprastai priklausančius vyriausybei) ir importo licencijas, valstybė kreipė Taivano ekonomiką importo pakeitimo sava gamyba (*import substitution industrialization*) link, šitaip pasėdama kapitalizmo sistemos daigus visiškai apsaugotoje rinkoje. Remiama JVTPA, ji taip pat sukūrė būtiną pramonės bei ryšių infrastruktūrą ir daug dėmesio skyrė darbo jėgos išsilavinimui. Šioms strategijoms įgyvendinti buvo įsteigtos kelios vyriausybės institucijos ir rengiami ketverių metų planai.

XX a. šeštojo dešimtmečio pabaigoje vidaus rinka jau buvo išeikvojusi paklausos išteklius augimui skatinti. Ir vėl, remdamasi JAV ekspertų patarimais, Gomindano valstybė ėmėsi ambicingos ekonomikos restruktūrizacijos programos – šį kartą orientuotos į išorės rinką. 1960 metais pradėta vykdyti 19 etapų „Ekonomikos ir finansų reformų programa" liberalizavo prekybos kontrolę, skatino eksportą ir sukūrė investicijų iš užsienio pritraukimo strategiją. Taivanas buvo pirmoji šalis, įsteigusi Eksporto gamybos zoną Kaoshiungo mieste. 1964 metais *General Instruments* pirmieji elektronikos montavimo darbus perkėlė į Taivaną. Vidutinio dydžio Japonijos bendrovės netrukus ėmė krautis turtus iš mažo darbo užmokesčio, aplinkosaugos kontrolės nebuvimo, išsilavinusios darbo jėgos ir vyriausybės paramos. Tačiau Taivano pramonės struktūros branduolys buvo paremtas savais gamintojais – jį sudarė daugybė mažų ir vidutinių įmonių, kurios naudojo šeimų ir kooperacinių tinklų (garsiųjų *huis*) santaupas, o prireikus jas šelpė vyriausybė banko kreditais. Dauguma šių įmonių buvo įsteigtos kaimiškose metropolių pakraščių teritorijose, kuriose šeimos vienu ir tuo pačiu metu dirbo žemės ūkyje ir pramonės įmonėse. 1989 metais aš apsilankiau industriniame užmiesčio rajone Chang-hua apygardoje prie Taichungo, kur mažų įmonių tinklai pagamindavo apie 50 procentų šalies skėčių. Taivano valstybė, kad sukauptų kapitalo ir išsiveržtų į tarptautines rinkas, viliojo užsienio investicijas. Tačiau užsienio bendrovės buvo susijusios subrangos sutartimis su plačiu mažų įmonių tinklu, suda-

riusiu tvirtą pramonės gamybos pamatą. Iš esmės, išskyrus elektronikos pramonę, tiesioginių užsienio investicijų indėlis į Taivano ekonomiką nebuvo ir nėra didžiausias. Tarkime, 1981 metais tiesioginis užsienio bendrovių kapitalas Taivane sudarė vos 2 procentus BNP, užsienio įmonėse darbavosi maždaug 4,8 procento visų darbuotojų, jų gamybos apimtys sudarė 13,9 procento bendrosios produkcijos, o jų eksportas – tik 25,6 procento viso eksporto.[73] Japonijos prekybos bendrovės ir Amerikos universalinių parduotuvių pirkėjai, ieškantys būtent Taivano įmonių gamybos prekių, iš pradžių palengvino prieigą prie pasaulio rinkų.

Taigi ekonomikos orientavimas į išorės rinką dar nereiškia, kad ją kontroliuos daugianacionalinės bendrovės (kaip Singapūre) ar kad susiformuos didžiuliai nacionaliniai konglomeratai (kaip Korėjoje), nors daugelis pramonės grupių iškilo globojamos valstybės ir XX a. dešimtąjį dešimtmetį veikė keletas labai didelių, visiškai internacionalizuotų Taivano bendrovių. Tačiau daugiausia šalies plėtrą skatino šeiminių Taivano įmonių, veikiančių ir kaip šioje šalyje įsikūrusių užsienio gamybos įmonių subrangovai, ir kaip prieigos prie tarptautinių prekybos tinklų kanalai, paprastai palaikantys ryšius per tarpininkus, decentralizuotų tinklų lankstumas. Štai šitaip prekės su užrašu „Made in Taiwan“ („Pagaminta Taivane“) atsirado mūsų kasdieniame gyvenime.

Nors būdamos lanksčios vidutinės ir mažos Taivano įmonės daug prisidėjo prie konkurencingumo užtikrinimo, tačiau šiame plėtros procese negalima neatsižvelgti ir į valstybės vaidmenį, bent jau iki XX a. devintojo dešimtmečio vidurio. Ji daugiausia prisidėjo prie vadovavimo industrializacijos procesui ir jo koordinavimo, prie būtinos infrastruktūros kūrimo, užsienio kapitalo pritraukimo, strateginio investavimo prioritetų nustatymo, o prireikus ir diktavo savo sąlygas. Tarkime, pirmas bandymas pradėti automobilių gamybą Taivane nepavyko, nes vyriausybė nesutiko su *Toyotos* keliamomis sąlygomis.

Čia, kaip ir kituose „tigruose“, svarbiausias ekonomikos produktyvumo didėjimo veiksnys buvo didelis darbo našumas. Jį lėmė mažo darbo užmokesčio, gero išsilavinimo, sunkaus darbo ir socialinės santarvės derinys. Darbo jėgos socialinė kontrolė Taivane buvo įgyvendinta, pirma, sukūrus bet kokio pasipriešinimo valstybės valdžiai besąlygiško malšinimo precedentą. Išsklaidyti konfliktą ir sutramdyti darbininkų reikalavimus be malšinimo iš esmės padėjo ir daugelis kitų veiksnių. Valstybė teikė apsaugą, subsidijuodama sveikatos priežiūros ir švietimo sistemas, nors ir neteikė paramos būstui. Aprūpinimo būstu kooperatyvai, padedami vyriausybės bankų, padėjo atitolinti aprūpinimo būstu krizę, kuri XX a. devintojo dešimtmečio pabaigoje galiausiai prasiveržė, paskatindama aktyvių miesto socialinių judėjimų atsiradimą. Vis dėlto pagrindinis socialinės santarvės užtikrinimo veiksnys buvo pati pramonės struktūra, sudaryta iš tūkstančių mažų įmonė-

[73] Purcell (1989: 81).

lių, iš kurių daugelis buvo sukurtos naudojantis šeiminiais ryšiais ir pirminiais socialiniais tinklais, o kai kurios susijusios su darbu žemės ūkyje ne visą darbo dieną. Daugianacionalinėse bendrovėse didumą nekvalifikuotos darbo jėgos sudarė jaunos moterys, velkančios dvigubą patriarchalizmo jungą šeimoje ir gamykloje, kaip ir kitose Azijos visuomenėse. Nors susiformavus stipriam feminizmo judėjimui XX a. dešimtąjį dešimtmetį padėtis ėmė keistis (žr. II tomo 3 skyrių), tačiau darbo jėgos skirstymas pagal lytį buvo svarbus veiksnys, padėjęs užtikrinti socialinę santarvę kritiniu pramonės pakilimo laikotarpiu.

Nuo XX a. aštuntojo dešimtmečio, siekdama įveikti protekcionizmo pavojų pasaulio rinkose ir tarptautinės izoliacijos grėsmę, Jungtinėms Valstijoms diplomatiškai pripažinus Kiniją, Gomindano valstybė pradėjo stiprinti ir modernizuoti pramonę, ypač moderniųjų technologijų gamybą. Ši iniciatyva aprėpė Taivano mikroelektronikos, asmeninių kompiuterių ir periferinių kompiuterių pramonės šakų plėtojimą bei vieno sėkmingiausių technologijų parkų Azijoje – Hsinchu netoli Taipėjaus – pastatymą.[74] Daugelis šalies bendrovių tapo didelių elektronikos įmonių, kaip antai DEC ir IBM, pagrindinėmis tiekėjomis, o kitos, susijungusios į tinklus, steigė savo įmones Silicio slėnyje bei kitose JAV vietovėse ir klestėjo niekieno nepadedamos.[75] Kitiems pramonės sektoriams, kaip antai siuvimo ir tekstilės pramonėms, vyriausybė rekomendavo gerinti produkcijos kokybę bei didinti jos vertę ir taip išvengti užsienio rinkose galiojančių importo ribojimo kvotų, paprastai apskaičiuojamų pagal apimtį.

Devintojo dešimtmečio viduryje Taivanas tapo brandžia, išplėtota ekonomika, užimančia tvirtas pozicijas pasaulio rinkose ir turinčia didžiausias valiutos atsargas pasaulyje. Taivano įmonės jautėsi gana stiprios, kad įsitvirtintų Kinijoje investuodamos per Honkongą ir taptų pagrindinėmis Kinijos ekonomikos stebuklo žaidėjomis (žiūrėkite toliau). Darbo užmokesčio kilimas ir vis didesnis darbininkų vienijimasis Taivane, taip pat kvotų griežtinimas šalyje pagamintoms eksporto prekėms skatino šalies bendroves perkelti savo gamybą į Kiniją bei Pietryčių Aziją. Tarkime, šiandien Taivanas yra didžiausias batų eksportuotojas pasaulyje, tačiau didelę dalį savo produkcijos jo įmonės iš tikrųjų pagamina Kinijoje.[76] Vis dėlto ši Taivano įmonių konsolidacija tarptautinėse rinkose, taip pat pilietinės visuomenės plėtotė vis labiau skatino norą išsilaisvinti iš Gomindano gniaužtų. Visa tai baigėsi Taivano valstybės transformacija, kai 1988 metų sausį iš Taivano kilęs Teng Hui Lee pradėjo eiti prezidento pareigas. Plėtros procesas, kurį pradėjo Gomindano valstybė, siekusi suteikti naują teisėtumo pagrindą Taivanui, taip pat ir pačiai Kinijojai kitapus Taivano sąsiaurio, sukūrė sudėtingą industrinę ekonomiką ir pasiturinčią, išsilavinusią visuomenę, kurioje Gomindanas tapo atgyvena.

[74] Castells ir Hall (1994).
[75] Ernst ir O'Connor (1992).
[76] Hsing (1997a).

Honkongo modelis prieš Honkongo tikrovę: smulkusis verslas pasaulio ekonomikoje ir kolonijinė gerovės valstybės versija

Nežaboto kapitalizmo gynėjams Honkongas yra istorinis pavyzdys. Nors svarbus valstybės vaidmuo milžinišku tempu augančiose Japonijos, Pietų Korėjos, Singapūro ir Taivano ekonomikose yra pernelyg akivaizdus, kad jį būtų galima paneigti, Honkongas, patyręs ankstyvąjį pakilimą XX a. šeštąjį dešimtmetį ir akivaizdžiai plėtojantis *laissez-faire* kapitalizmo formą, įkūnija nevalstybinio kapitalizmo svajonę, kurstomą šalies vyriausybės atvirai vykdomos „pozityvaus nesikišimo" politikos. Honkongo modelis puikiausiai galėjo ištverti 1997 metų krizę. Kaip sakoma, tai yra skolintoje vietoje ir skolintu laiku sukurta visuomenė. Vis dėlto kruopšti šalies ekonomikos plėtros nuo šeštojo dešimtmečio vidurio analizė atskleidžia, kad valstybė suvaidino lemiamą vaidmenį, sudarydama sąlygas augimui bei konkurencingumui, nors ir subtilesne, netiesiogine, tačiau ne mažiau veiksminga kišimosi forma, negu tos, kurias praktikavo kiti trys „tigrai".[77]

Pirma apžvelkime kai kuriuos faktus. Honkongo laisvosios rinkos rojuje visa žemė (išskyrus bendruomeninę Naujųjų teritorijų kaimo žemę) buvo Jungtinės Karalystės žemė. Vyriausybė jos nepardavinėjo, o daugelį metų nuomojo žemės rinkoje, kurią ji pati visiškai kontroliavo, kad padidintų valstybės pajamas. Ši žemės politika leido vyriausybei subsidijuoti savo valstybinio aprūpinimo būstu projektus (žemė buvo suteikiama už dyką), taip pat žemės sklypų apstatymą pramonės objektais bei fabrikais su daugiabučiais namais, kurie vaidino svarbų vaidmenį aprūpinant patalpomis smulkiąsias gamybos įmones ankstyvąjį industrializavimo tarpsnį. Be to, lemiamą ekonomikos pakilimo laikotarpį (1949–1980), per kurį BVP įspūdingai padidėjo 13 kartų, realiosios vyriausybės išlaidos pakilo 26 kartus, o vyriausybės išlaidos socialinėms reikmėms (įskaitant aprūpinimą būstu, švietimą, sveikatos priežiūrą ir socialinį aprūpinimą) padidėjo stulbinamai – 72 kartus. 1980 metais vyriausybės išlaidos sudarė net 20,3 procento BVP. Vyriausybės dalis bendrojo kapitalo formavime XX a. septintąjį ir aštuntąjį dešimtmečius didėjo, ir nuo 13,6 procento 1966 metais išaugo iki 23,4 procento 1983 metais, o devintojo dešimtmečio pabaigoje nusmuko iki maždaug 16 procentų.[78]

Vyriausybės reguliavimo įtaka buvo didesnė, negu paprastai manoma. Tarkime, jis suvaidino svarbų vaidmenį bankininkystėje, kuomet vienas po kito kilę finansiniai skandalai XX a. devintojo dešimtmečio pradžioje grasino sužlugdyti Honkongo rinkas.[79] Tačiau svarbiausias buvo vyriausybės indėlis į konkurencingumo sąlygų sukūrimą Honkongo ekonomikai pasaulio rinkose. Aš trumpai išdėstysiu savo argumentaciją.

[77] Leung et al. (1980); Youngson (1982); Schiffer (1983); Castells et al. (1990).
[78] Ho (1979); Youngson (1982); Castells et al. (1990).
[79] Ghose (1987).

Klasikinis ekonometrinis Edwardo K. Y. Cheno tyrimas apie ekonomikos augimo veiksnius Honkonge 1955–1974 metų laikotarpį parodė, kad kapitalo ir darbo jėgos indėlis čia, kaip ir Singapūre, buvo žymiai svarbesnis nei brandžiose industrinėse ekonomikose.[80] Mokslininkas taip pat nustatė, kad eksportas ir tarptautinė prekyba buvo pagrindiniai Honkongo augimo veiksniai. Šį aiškinimą patvirtino ir išplėtojo kruopšti Tsong-Biau Lino, Victoro Moko ir Yin-Ping Ho atlikta glaudžios sąsajos tarp apdirbamosios pramonės prekių eksporto ir ekonomikos augimo statistinė analizė.[81]

Tai nėra labai jau netikėtas, bet vis dėlto prasmingas pastebėjimas, ypač žvelgiant iš XX a. dešimtojo dešimtmečio perspektyvos, kuomet Honkongo išsirutuliojimas į finansinių ir pažangiųjų paslaugų centrą užtemdė tikrąsias teritorijos suklestėjimo priežastis. Jų tyrimas parodė, kad ilgainiui eksportas buvo sutelktas į keletą tų pačių pramonės šakų, kaip ir kituose trijuose „tigruose", – tekstilės, siuvimo, avalynės, plastmasės, buitinės elektronikos, – tačiau kita forma. Eksporto plėtrą daugiausia lėmė, pasak Lino ir jo kolegų, „pokyčiai dėl skirtingos prekių sudėties";[82] tai yra produktų linijos ir tos pačios pramonės šakos gaminių vertės pokyčiai. Šiuo atžvilgiu *pagrindinis dalykas buvo Honkongo gamintojų gebėjimas lanksčiai, greitai ir efektyviai prisitaikyti prie pasaulio rinkų poreikių tose pačiose pramonės šakose.*

Vis dėlto reikėtų paaiškinti ne tik šių pramonės šakų gebėjimą prisiderinti prie paklausos, bet ir jų konkurencingumo priežastis. Tai padaryti mums padeda kitas E. K. Y. Cheno atliktas ekonometrinis tyrimas: *svarbiausias aiškinamasis Honkongo augimo lygties kintamasis buvo skirtumas tarp sąlyginių Honkongo kainų ir pajamų lygio Jungtinėse Valstijose – pagrindinėje Honkongo eksporto rinkoje.*[83] Kadangi šioje šalyje pagamintų prekių kainų lygį daugiausia lėmė darbo užmokesčio lygis didelių darbo sąnaudų reikalaujančiose pramonės šakose, pramonės gaminių eksporto plėtros ir ekonomikos augimo pamatą sudarė jos įmonių gebėjimas išsaugoti gerokai lėtesnį darbo užmokesčio kilimo tempą nei JAV, o tuo pat metu užtikrinti produktyvią, kvalifikuotą, sveiką ir motyvuotą darbo jėgą. *Lanksčioji gamyba ir konkurencingos kainos, kurias lėmė sąlyginai nedidelės gamybos sąnaudos, buvo pagrindiniai Honkongo augimo veiksniai.* Tačiau šie „aiškinamieji kintamieji" patys yra specifinės pramonės struktūros ir institucinės aplinkos, įgalinusios ekonomikos lankstumą bei konkurencingumą, padariniai.

Viena vertus, *lankstumas buvo pramonės struktūros, kurioje vyravo smulkusis verslas, pasekmė:* daugiau kaip 90 procentų šalies gamybos įmonių 1981 metais buvo įdarbinusios po mažiau kaip 50 žmonių, o didelių įmonių (kuriose darbavosi per 100 darbininkų) indėlis į BVP sudarė tik 22,5 procento viso gamybos

[80] Chen (1979).
[81] Lin et al. (1980).
[82] Lin et al. (1980).
[83] Chen (1980).

indėlio. Kadangi 90 procentų pramonės gaminių buvo eksportuojama, galima manyti, jog smulkiojo verslo įnašas į eksportą buvo toks pat reikšmingas, nors ir nesama tai tiesiogiai patvirtinančių statistikos duomenų. Vis dėlto mes žinome, kad užsienio gamybos įmonių produkcija sudarė tik nedidelę Honkongo apdirbamosios pramonės eksporto dalį (10,9 procento 1974 metais, 13,6 procento 1984 metais). Faktiškai vidutinis šalies gamybos įmonių dydis ilgainiui mažėjo: nuo vidutiniškai 52,5 darbuotojo vienoje įmonėje 1951 metais iki 20 darbuotojų 1981 metais. Įdomiausia tai, kaip šios mažos įmonės sugebėjo prisijungti prie pasaulio rinkos. Honkonge, kitaip nei Taivane, užsienio prekybos bendrovės nevaidino svarbaus vaidmens. Tiesa, ten veikė tradiciniai britų įsteigti prekybos „hongai" (kaip antai legendinės *Jardine Matheson* ar *Swire* grupės, kurių personažai figūravo Jameso Clavello romanuose), tačiau jų įtaka gamybos eksportui buvo gana nežymi. Pasak Victoro Sito klasikinio tyrimo, maždaug 75 procentus vietinio eksporto vykdė vietos eksporto ir importo įmonės.[84] Dauguma šių nedidelių įmonių buvo smulkiojo verslo atstovės. 1977 metais Honkonge veikė daugiau kaip 14000 tokių įmonių. Tik XX a. devintąjį dešimtmetį didelės Jungtinių Valstijų, Japonijos bei Vakarų Europos universalinės parduotuvės ėmė steigti savo biurus Honkonge, kad galėtų pateikti užsakymus vietos įmonėms. Pamatinę Honkongo pramonės struktūrą sudarė mažųjų įmonių tinklai. Jos sudarinėjo subrangos sutartis vienos su kitomis *ad hoc* ir vykdė nedidelių įmonių, kurios specializavosi eksporto ir importo srityje, perduodamus užsakymus. Ši lanksti struktūra susiformavo aplink dvidešimt vieną Šanchajaus pramonininką, kurie persikraustė į Honkongą po Kinijos revoliucijos ir ėmėsi veiklos, pritaikydami savo žinias ir naudodami nedideles šeimų santaupas. Ši struktūra tapo veiksmingu verslo įrankiu, prisitaikant prie sparčiai kintančios paklausos besiplečiančioje pasaulio rinkoje.

Tačiau kaip šios mažosios įmonės įstengė gauti informacijos apie pasaulio rinką, tobulinti savo produkciją, gerinti savo įrenginius, didinti savo produktyvumą? Honkongo vyriausybė čia vaidino svarbų, nors ir ne lemiamą vaidmenį. Pirma, ji skirstė eksporto kvotas pagal *MultiFiber* („daugiapluoštį") susitarimą, kurį sudarė daugelis įvairių tekstilės pramonės įmonių. Šitaip ji suformavo gamybos tinklus, kuriems vadovavo Pramonės departamentas. Antra, vyriausybė įsteigė (XX a. septintąjį dešimtmetį) keletą informacijos ir mokymo centrų, kaip antai Honkongo produktyvumo centrą (*Hong Kong Productivity Center*), kuris vykdė mokymo programas ir teikė konsultacines bei technologines paslaugas, ir Honkongo prekybos plėtros tarybą (*Hong Kong Trade Development Council*), įkūrusią atstovybes visame pasaulyje, kurios skatino eksportą ir skleidė informaciją tarp Honkongo įmonių. Kitos tarnybos, kaip antai Honkongo kredito draudimo bendrovė (*Hong Kong Credit Insurance Corporation*), buvo įkurtos eksportuotojams apdrausti nuo kai kurių

[84] Sit (1982).

jiems gresiančių pavojų. XX a. aštuntojo dešimtmečio pabaigoje, norint atsakyti į protekcionizmo iššūkį pagrindinėse rinkose, būtinai reikėjo pertvarkyti ir modernizuoti šalies ekonomiką, todėl Honkongo vyriausybė įsteigė Pramonės diversifikacijos komitetą (*Committee on Industrial Diversification*), kuris parengė naujojo šalies industrializavimo etapo strateginį planą, įgyvendintą devintąjį dešimtmetį.

Vis dėlto svarbiausias Honkongo vyriausybės indėlis į smulkiojo verslo lankstumą bei konkurencingumą buvo jos plati intervencija į kolektyvinio vartojimo sritį. Pagrindinis šios intervencijos elementas buvo didelio masto valstybinė aprūpinimo būstu programa – antra pagal dydį kapitalistinėse šalyse pagal būstu aprūpintų gyventojų skaičių (XX a. devintąjį dešimtmetį tokių buvo 45 procentai). Nors pirmųjų statinių kokybė buvo pasibaisėtina, tačiau ilgainiui, pastačius keletą didelių naujų miestelių, visiškai aprūpintų miesto patogumais, ji pagerėjo. Devintojo dešimtmečio pabaigoje valdžia ėmėsi tobulinti šią programą, griaudama ir rekonstruodama senas struktūras ir statydama naujus būstus iškeldintiems gyventojams. Be to, metams bėgant buvo sukurta išplėtota valstybinė švietimo, sveikatos priežiūros, subsidijuojamo visuomeninio transporto, socialinių paslaugų ir subsidijuojamo aprūpinimo maisto produktais sistema, sudaranti didžiąją darbo jėgos netiesioginio darbo užmokesčio subsidijų dalį. Schifferis apskaičiavo, kad ne rinkos jėgų poveikis darbininkų namų ūkių išlaidoms 1973–1974 metais vidutiniškai sudarė 50,2 procento visų kiekvieno namų ūkio išlaidų subsidijų dydžio.[85] Yu ir Li duomenimis, persikraustymo su visu turtu išlaidos vidutiniam valstybinės aprūpinimo būstu programos dalyviui siekė apie 70 procentų namų ūkio pajamų.[86] Taigi valstybinio aprūpinimo būstu programa ir tam tikro tipo gerovės valstybė, susiformavusi Honkonge, subsidijavo darbininkus ir sudarė jiems sąlygas dirbti daug valandų per dieną, itin smarkiai nespausdama darbdavių, kurių didžioji dalis negalėjo didinti darbininkų atlyginimų. Ant vyriausybės pečių perkėlęs didumą atsakomybės už darbininkų gerovę, smulkusis verslas galėjo sutelkti jėgas į kainų konkurencingumo didinimą, mažindamas ir gausindamas darbuotojų gretas pagal poreikį.

Honkongo kolonijinė gerovės valstybė vykdė ir kitas dvi svarbias funkcijas, tiesiogiai susijusias su ekonomikos konkurencingumu. Pirma, ji ilgą laiką užtikrino pramonės santarvę, o tai buvo reikšmingas pasiekimas, turint omenyje istorinę šalies darbininkų klasės socialinių kovų tradiciją (į kurią dažnai neatsižvelgiama) – požeminę srovę, prasiveržusią smurto siautuliu 1956, 1966 ir 1967 metų miesto riaušių metu.[87] Antra, ji sukūrė apsauginį tinklą mažos rizikos verslininkystei, vyravusiai šalies smulkiajame versle. Iš esmės Honkongo, kaip ir kitų

[85] Schiffer (1983).
[86] Yu ir Li (1985).
[87] Honkongo vyriausybė (1967); Endacott ir Birch (1978); Chesneaux (1982); Chan et al. (1986).

šalių, smulkųjį verslą persekiojo bankrotai: verslininkui pavykdavo įsitvirtinti tik vidutiniškai po septynių bandymų.[88] Tačiau daugumą verslo įmonių buvo įsteigę darbininkai, kurie, mėgindami savo laimę, rizikavo savo nedidelėmis santaupomis ir kliovėsi šeimos parama, taip pat valstybine aprūpinimo būstu ir subsidijuojamų komunalinių patogumų apsaugos sistema. Jei ir kai jų verslo svajonės subliūkšdavo, jie galėdavo švelniai nutūpti ant šio apsauginio tinklo, persitvarkyti ir mėginti dar kartą.

Socialinio stabilumo ir subsidijuojamo kolektyvinio vartojimo būtinai reikėjo tiesioginio darbo užmokesčio naštai versle palengvinti, įmonių vadovų ir darbuotojų santykių stabilumui užtikrinti bei suformuoti gausiam būriui smulkiųjų ir vidutinių verslininkų, kurie iš tikrųjų buvo Honkongo plėtros variklis, nors ir kitokiomis socialinėmis bei institucinėmis sąlygomis, negu įsivaizdavo Miltonas Friedmanas savo grožiniuose kūriniuose apie Honkongo ekonomiką. Schemoje 4.2 glaustai pavaizduota ryšių sistema, kuri, kaip rodo mano tyrimai bei šaltiniai, vyravo Honkongo plėtros procese nuo XX a. šeštojo dešimtmečio pradžios iki devintojo dešimtmečio vidurio.

Po to, kai 1984 metais Kinija ir Britanija sudarė sutartį dėl istoriškai nustatytos suvereniteto perdavimo datos 1997 metais, Honkongas pradėjo įgyvendinti naują plėtros modelį, nes jį tai daryti vertė naujas pasaulio ekonomikos konkurencinis spaudimas ir gresiančios jo paties institucinės transformacijos vienu ir tuo pačiu metu. Jo naujoji ekonomika buvo paremta trimis pagrindiniais strateginiais ėjimais. Pirma, Honkongas sustiprino savo pozicijas pramonės gaminių eksporto srityje, didumą savo gamybos decentralizuodamas į Perlo upės deltą kitapus sienos (žr. I tomo 6 skyrių). Apskaičiuota, kad XX a. dešimtojo dešimtmečio viduryje 10 ar 6, bet ne mažiau kaip 5 milijonai žmonių dirbo apdirbamojoje pramonėje Honkongo įmonėse Perlo upės deltoje ar aplinkiniuose rajonuose, Gvandungo provincijoje. Antra, šalis plėtojo savo vaidmenį kaip tarptautinis verslo centras, įsitvirtinęs devintąjį dešimtmetį, pasinaudodama savo lanksčiaja finansų reguliavimo sistema, puikia susisiekimo sistema ir verslo infrastruktūra bei ryšių tinklais. Trečia, Honkongas, kaip ir anksčiau per savo istoriją, tačiau šįkart žymiai platesniu mastu tapo ryšių su Kinija ir Kinijos stebuklu tarpininkas. Didumą investicijų į Kiniją patenka per jį. Taigi, tapdamas nepakeičiamu Kinijos įtraukimo į globaliąją ekonomiką tarpininku ir kliaudamasis savo gebėjimu prisitaikyti prie naujos aplinkos bei klestėti potencialiai kinų dominuojamame Ramiojo vandenyno šimtmetyje, Honkongas numatė savo lemtį. Vis dėlto šalis, norėdama save parduoti Kinijai ir pasauliui, remiasi savo ekonomikos augimo pasiekimais per praėjusią pusę šimtmečio. Šis procesas nepatvirtino, jog egzistuoja vadinamasis Honkongo modelis, bet iš šios šalies plėtros patirties galima daug ko pasimokyti.

[88] Sit (1982).

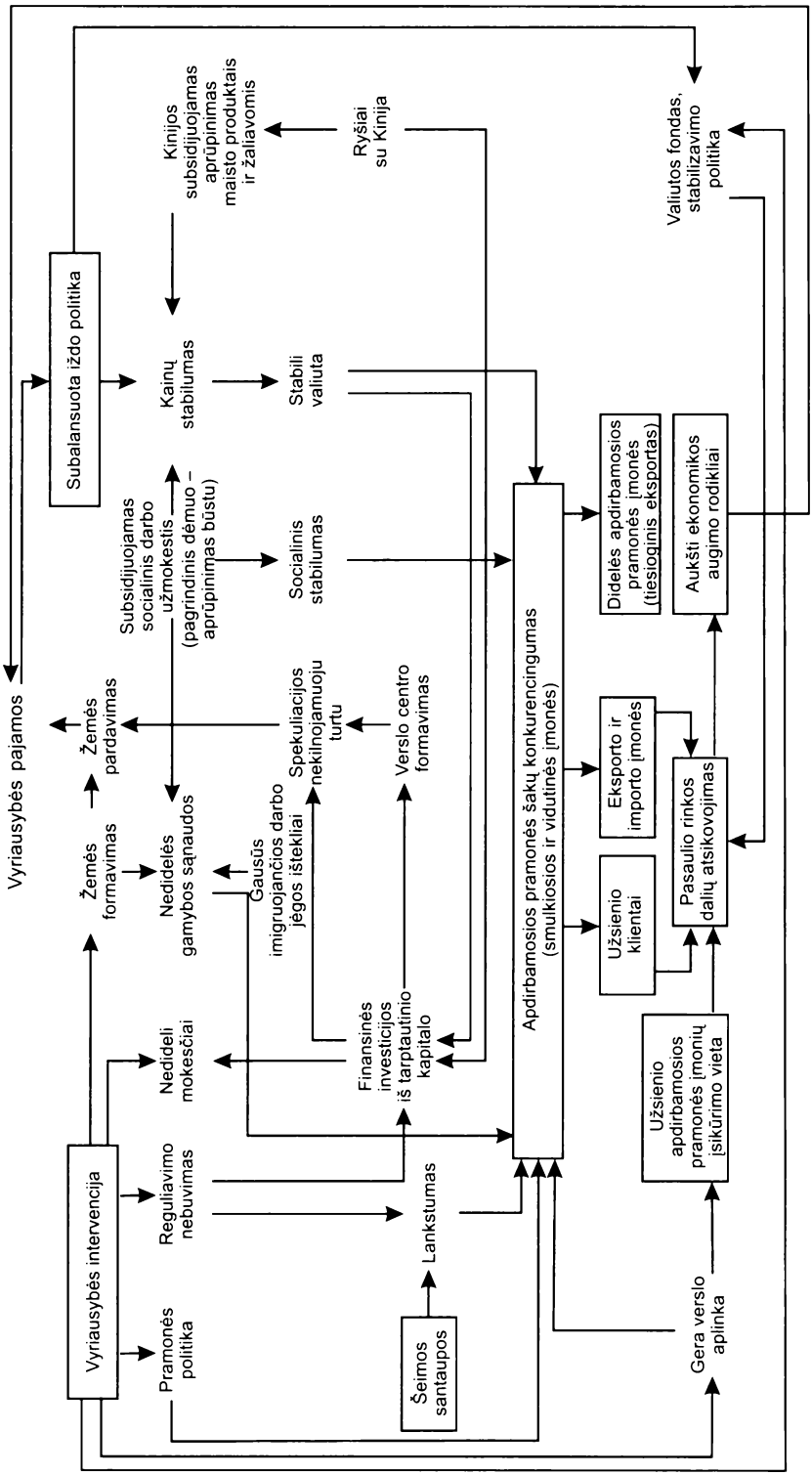

Schema 4.2. Ekonomikos plėtros Honkonge struktūra ir procesas, 1950–1985 m.

„Tigrų" auginimas: jų ekonomikų plėtros proceso panašumai ir skirtumai

Ankstesniuose puslapiuose aš mėginau apibendrinti politinę bei ekonominę logiką, sudarančią kiekvienos iš keturių aptariamų šalių plėtros proceso pamatą. Kad galėčiau toliau nagrinėti jų patirtį, pasistengsiu plėtoti savo teoriją lyginamuoju būdu, sutelkdamas dėmesį į šių keturių procesų panašumus bei skirtumus kaip socialinių bei institucinių sąlygų, skatinančių plėtrą globaliojoje ekonomikoje, suvokimo priemones.

Pradėkime nuo *skiriamųjų veiksnių* – t. y. tų dalykų, kurie kiekvienu atveju aiškiai skiriasi tarpusavyje ir negali būti laikomi svarbiausiais plėtros proceso elementais. Pagrindinis skirtumas yra kiekvienos šalies pramonės struktūra. Kalbant konkrečiai, reikėtų atmesti „naujojo tarptautinio darbo pasidalijimo" tezę, teigiančią, jog naująją industrializaciją daugiausia lėmė produktyvus daugianacionalinių bendrovių „periferijos" atskyrimas nuo „centro". Singapūre daugianacionalinės bendrovės vaidina pagrindinį vaidmenį, tačiau Taivano industrializacijoje joms teko antraeilis vaidmuo, o Pietų Korėjoje ir Honkonge jos buvo ir tebėra nereikšmingos žaidėjos (nors XX a. devintojo dešimtmečio viduryje Honkonge daugianacionalinės *finansų* bendrovės tapo svarbiu veiksniu). Kaip minėjome, Singapūro pramonės struktūrai būdinga tiesioginė sąsaja tarp daugianacionalinių bendrovių ir valstybės, įskaitant daugelį svarbių visiškai ar iš dalies valstybei priklausančių bendrovių. Pietų Korėjos ekonomika buvo ir yra orientuota į *chaebol*, kurias brandina, remia ir kurioms vadovauja valstybė. XX a. dešimtojo dešimtmečio viduryje keturios didžiausios *chaebol* vis dar pagamindavo 84 procentus Korėjos produkcijos. Taivane koegzistuoja lanksčioji smulkiųjų ir vidutinių šeiminių verslo tinklų struktūra, keletas didelių valstybinių įmonių ir svarbų vaidmenį atliekančios, tačiau sudarančios mažumą užsienio įmonės – tiek stambios (Amerikos), tiek ir vidutinės (Japonijos). Honkongo ekonomikos augimą iki XX a. devintojo dešimtmečio vidurio lėmė vietos gamybos įmonės, daugiausia smulkiosios ir vidutinės, remiamos geranoriškos kolonijinės valstybės, kuri suformavo produktyvią infrastruktūrą, subsidijavo kolektyvinį vartojimą ir plėtojo subtilią pramonės politikos formą. Taigi tarp konkrečios pramonės struktūros ir ekonomikos augimo nėra jokio ryšio.

Ekonomikų specializacija pagal sektorius taip pat nėra jų bendrasis bruožas. Konkurencingumą lėmė ir ne pajėgų sutelkimas į tekstilės ar elektronikos pramonę, nes Pietų Korėja, o kiek mažesniu mastu ir Taivanas pamažu įvairino savo veiklą daugelyje sektorių. Singapūras pradėjo nuo naftos ir elektronikos (daugiausia puslaidininkių gamybos) pramonės ir pamažu tobulino specializaciją elektronikos srityje (papildydamas ją kompiuterių diskasukių gamyba ir devintąjį dešimtmetį tapdamas pagrindiniu jų gamintoju pasaulyje, o vėliau, dešimtąjį dešimtmetį, per-

eidamas prie pažangiosios mikroelektronikos), tačiau galiausiai įsiveržė į visą spektrą pažangiųjų paslaugų, finansų bei prekybos sričių. Honkongas, kita vertus, iš pradžių plėtojo savo specializaciją penkiuose sektoriuose, – tekstilės, siuvimo, plastmasės, avalynės bei buitinės elektronikos, – o vėliau, kaip ir Singapūras, papildė ją pažangiųjų paslaugų pramonės sektoriumi. Taigi vienintelis keturių plėtros procesų bendrasis bruožas yra įmonių ir politikos prisitaikomumas ir lankstumas, reaguojant į paklausą pasaulio rinkoje. Tačiau šis lankstumas buvo diegiamas arba keliuose sektoriuose vienu ir tuo pačiu metu (Taivane), arba prioritetiniuose sektoriuose viename po kito (kaip Pietų Korėjoje), arba plėtojant tradicinius sektorius (kaip Honkonge). Konkurencingumas yra ne „laimėtojų atrankos", o mokymosi laimėti rezultatas.

Tam tikro pobūdžio gerovės valstybė, kurią sukuria kolektyvinio vartojimo subsidijavimas, buvo lemiamas miestų-valstybių – Honkongo ir Singapūro – plėtros dėmuo. Tačiau Pietų Korėjoje buvo aiškiai kitaip, nes čia valstybė nesirūpino darbuotojų poreikiais ir tik *chaebol* įvedė kai kuriuos „represyviojo paternalizmo" elementus, tarkime, aprūpinimą bendrovės būstu. Kitaip buvo ir Taivane: čia valstybė siekė sumažinti pajamų nelygybę ir užtikrino išsilavinimą, tačiau gyventojų aprūpinimą svarbiausiomis prekėmis paliko rinkai, tikėdama, kad ekonomikos augimo finansinė nauda stambiajam verslui bei turtingiems investuotojams ilgainiui pasklis ir tarp smulkiojo verslo bei vartotojų (*trickle-down effect*).

Pagaliau ne mažiau svarbu ir tai, kad socialinės santarvės kaip pagrindinio Rytų Azijos plėtros proceso dėmens mito nepatvirtina stebėjimai. Singapūras stabilizavosi tik po masinių valstybės represijų ir paskelbus nepriklausomą daugumos profesinių sąjungų judėjimą esant neteisėtą XX a. septintojo dešimtmečio pradžioje. Įtampa Taivane buvo numalšinta tik įvykdžius mirties bausmę apytikriai 10 000–20 000 Taivano gyventojų, kurie priešinosi Gomindano okupacijai ir plačiai paplitusiam „baltajam terorui" šeštąjį dešimtmetį. Be to, socialiniai konfliktai Taivane vėl įsižiebė po 1977 metų Chung Li riaušių, o devintojo dešimtmečio pabaigoje gausiai pridygo įvairiausių socialinių judėjimų, tačiau jie nesutrikdė ekonomikos dinamikos. Honkonge ilgą laiką vyravo aukšti darbininkų vienijimosi į profesines sąjungas rodikliai, o didžiausią darbininkų federaciją kontroliavo Kinijos Liaudies Respublikos (KLR) komunistų partija. Honkongo „socialinę santarvę" vienos po kitų ardė 1956, 1966 ir 1967 metų riaušės. Paskutiniąsias lydėjo kelis mėnesius trukusios protesto akcijos bei sprogdinimai. Nuo XX a. aštuntojo dešimtmečio pabaigos stiprus bendruomenių judėjimas Honkonge klojo pamatus aktyviam šių dienų „demokratiniam judėjimui", keliančiam didelį susirūpinimą valdžiai – tiek Honkonge, tiek ir Pekine. Po 1960 metų studentų sukilimo, nuvertusio Syngmaną Rhee, Pietų Korėjoje prasidėjo nesibaigianti virtinė studentų demonstracijų, darbininkų kovų (kurių dauguma buvo malšinamos bei ignoruojamos) ir piliečių bei darbininkų sukilimų. Iš jų labiausiai įsidėmėtinas

1980 metų Kwangju sukilimas, kurį numalšino Chun Do Hwano diktatūra ir kurio metu galėjo būti nužudyta 2000 žmonių. Korėjos socialiniai judėjimai ir politinio protesto akcijos 1987 metais nuvertė karinį režimą ir atvėrė kelią demokratijai. Politinė suirutė ir kasdienis darbininkų pasipriešinimas bei didžiuliai streikai pakirto *chaebol* autoritarizmą, tačiau nepakenkė Pietų Korėjos augimui, kuris ir toliau sparčiai judėjo į priekį dešimtąjį dešimtmetį: 1991–1996 metais šalies metiniai augimo rodikliai svyravo nuo 5 iki 9 procentų.

Nors socialinio stabilumo siekis ir dalinis šio tikslo įgyvendinimas buvo pagrindinis visų keturių šalių plėtros politikos elementas, tačiau tai nebuvo visuomenės duotybė. Veikiau atvirkščiai: visos keturios visuomenės pradėjo savo plėtros procesą esant nestabiliai socialinei bei politinei padėčiai, todėl reikšmingi visuomenės segmentai turėjo būti numalšinti, pažaboti, o vėliau integruoti, kad būtų išsaugota minimali tvarka, reikalinga ekonomikai augti. O kai socialiniai judėjimai vėl išsiveržė į dienos šviesą, ekonomikos plėtra prisiderino prie socialinių įtampų ir visos keturios šalys, išskyrus Singapūrą, įstengė užtikrinti augimą ir perskirstymą, taip pat demokratinį liberalizavimą. Socialinis stabilumas buvo ne būtina plėtros sąlyga, o visuomet neaiški jos išdava.

Stebėdamas Azijos plėtrą aš taip pat randu bendrų bruožų. Jei jų nebūtų, mes negalėtume mąstyti apie pasikartojimo modelį, kuris padėtų mums suvokti naujus istorinius plėtros procesus. Pirmasis bendras veiksnys yra susijęs su *kritine visuomenės padėtimi*, kurią nulėmė didelės įtampos bei konfliktai – tiek nacionaliniai, tiek ir geopolitiniai. Tai aiškiai matyti Pietų Korėjoje ir Taivane. Reikėtų prisiminti, kad dėl kinų revoliucijos 1949 metais Honkongas gerokai pasikeitė ir didele dalimi išsivadavo iš savo kaip Kinijos prekybos sandėlio tradicinio vaidmens. Todėl jis buvo priverstas pasitraukti į pramonės gaminių eksporto sritį, kad išgyventų ir netaptų našta Jungtinės Karalystės biudžetui. Būtent šis jo vaidmuo Kinijos atžvilgiu, o kartu ir ekonomikos sėkmė sutrukdė Honkongui įsilieti į dekolonizacijos procesą, kadangi nei Jungtinė Karalystė, nei Kinija negalėjo susitaikyti su jo nepriklausomybe. Tas pat pasakytina ir apie Singapūrą, kurį iš pradžių nuo Indonezijos aneksijos apsaugojo britų karinės pajėgos, po to 1965 metais jis buvo pašalintas iš Malaizijos Federacijos ir Britanijos paliktas likimo valiai 1965–1968 metais, o galiausiai politiškai bei ekonomiškai išgelbėtas, nes talkininkavo Amerikai Vietnamo kare. Svarbiausias geopolitinis veiksnys Rytų Azijoje, kitaip nei Lotynų Amerikoje, buvo tas, kad JAV įtarė, jog didelę Azijos dalį taikosi užgrobti komunistai bei jų sąjungininkai ir kai kurie požymiai šiuos įtarimus iš tikrųjų patvirtino. Strateginiai motyvai užtemdė visus kitus JAV svarstymus apie politiką regione, palikdami ganėtinai didelę veikimo laisvę Azijos valstybėms valdant savo ekonomikas – su sąlyga, kad šios liks Jungtinių Valstijų „vasalinėmis valstybėmis“ užsienio politikos srityje ir kovos su komunizmu savo viduje, su kuria jos noriai sutiko. Jei esama kokios nors pamatinės, keturių „tigrų“

(tarp jų – Honkongo) politiką jungiančios gijos, tai ji būtų ta, kad jų plėtros procesą paskatino *išlikimo politikos diktuojamos strategijos*.

Kitas šio konteksto, kuriame vyravo Azijos Šaltasis karas, padarinys buvo amerikiečių ir britų paramos šioms vyriausybėms bei jų ekonomikoms svarba. Amerikos parama buvo pagrindinis Pietų Korėjos ir Taivano ekonomikų rekonstravimo bei orientavimo veiksnys antrojoje XX a. šeštojo dešimtmečio pusėje. Nors Honkongas pasitarnavo Britanijai daugiau, negu Britanija pasitarnavo Honkongui, tačiau kai kurios svarbiausios funkcijos, kaip antai gynyba, liko ant britų pečių. O svarbiausia, kad Honkongas gavo leidimą eksportuoti į Britanijos Tautų Sandraugą ir susilaukė didelės JK paramos, užtikrinant eksporto kvotas, kurios jam iš esmės padėjo greit įsiskverbti į pasaulio rinkas. Nors Singapūras nesusilaukė didelės užsienio paramos, tačiau jo ekonomiką išjudino pelninga prekyba nafta ir laivų remonto paslaugomis su Amerikos kariuomene Vietname XX a. septintąjį dešimtmetį. Geopolitika padėjo išlikimo politikai tapti sėkminga plėtros strategijų visuma.

Antrasis svarbus bendras veiksnys yra tas, kad visų keturių valstybių plėtros procesai rėmėsi *ekonomikos orientavimu į išorę, o tiksliau – apdirbamosios pramonės gaminių eksporto*, daugiausia į JAV rinkas, *sėkme*. Ir Pietų Korėjai, ir Taivanui importo pakeitimo politikos strategijos buvo būtinos, kad paklotų pramonės pamatus plėtros proceso pradžioje. Tačiau šios valstybės sparčiai augti pradėjo tik tuomet, kai joms ėmė sektis eksportas iš savo saugomų vidaus rinkų. Šiuo atžvilgiu pasaulio prekybos bumas XX a. septintąjį dešimtmetį ir naujos, globaliosios ekonomikos formavimosi procesas buvo nepakeičiama Azijos „tigrų“ buveinė.

Trečiasis bendras veiksnys – *nebuvo kaimo žemvaldžių klasės*. Honkonge ir Singapūre jos iš viso nėra, o Pietų Korėjoje ir Taivane ji buvo sunaikinta (arba transformuota į pramonininkų klasę) per Amerikos paskatintą žemės reformą šeštąjį dešimtmetį. Stipri žemvaldžių klasė trukdo plėtrai, nes jų investicijos paprastai esti spekuliacinio pobūdžio, o jie patys nenori pradėti modernizavimo procesų, kurie sukeltų grėsmę jų socialiniam bei kultūriniam dominavimui. Atrodo, kad tai buvo viena iš Indonezijos plėtros proceso kliūčių, kol tradicinių kaimo finansinių oligarchijų interesų devintąjį dešimtmetį neaplenkė valstybės vadovaujama jos ekonomikos internacionalizacija.[89]

Ketvirtasis bendras šių keturių šalių plėtros veiksnys – *išsilavinusi darbo jėga, pramonės modernizavimo metu gebėjusi persikvalifikuoti, labai produktyvi ir pagal tarptautinius standartus mažai uždirbanti*. Visur, išskyrus Pietų Korėją, darbo jėga daugiausia buvo kontroliuojama – tiek darbo drausmės, tiek ir darbo reikalavimų atžvilgiu. Drausminga, produktyvi, sąlyginai pigi darbo jėga buvo pagrindinis Azijos plėtros veiksnys. Tačiau šios drausmės ir produktyvumo šaltinis nebuvo nei tariamai nuolankus Azijos darbo jėgos būdas (tai yra akivaizdžiai rasistinis pareiš-

[89] Yoshihara (1988).

kimas), nei konfucionizmas, kaip teigia rafinuotesnė jo versija. Konfucianizmas paaiškina, kodėl yra labai vertinamas išsilavinimas, o sykiu ir aukšta darbo kokybė, jei valstybė sudaro sąlygas mokytis. Tačiau konfucianizmas nepaaiškina subordinacijos, nes pagal Konfucijaus filosofiją valdžia turinti būti teisėta ir naudojama teisėtais būdais, o jei taip nėra, tai jai reikią priešintis. Ilga liaudies sukilimų istorija Kinijoje, taip pat revoliucinių darbininkų klasės judėjimų Šanchajuje bei Kantone tradicija prieštarauja tokiems nepagrįstiems ideologiniams pareiškimams.[90] Kaip minėjome, visose keturiose šalyse darbo drausmė iš pradžių buvo primetama prievarta. Tačiau kiekvienoje iš jų vėliau atsirado stiprių socialinės integracijos elementų, paaiškinančių, kodėl istoriškai maištinga liaudis pagaliau prisitaikė prie išnaudotojiškų sąlygų, – o tokios buvo daugumos žmonių darbo ir gyvenimo sąlygos didžiąją plėtros laikotarpio dalį. Pagrindinis integracinis veiksnys buvo faktinis darbininkų gyvenimo sąlygų gerėjimas. Darbo užmokestis, kuris Amerikos ar Japonijos darbininkui atrodytų mažas, skurstančių Rytų Azijos šalių darbininkams buvo didelis turtas. Be to, statistikos duomenys rodo, kad pirmąjį plėtros etapą sumažėjo pajamų nelygybė ir per tris dešimtmečius žymiai pakilo realusis darbo užmokestis. Be to, Honkonge ir Singapūre specifinė gerovės valstybė, kurios materialųjį pagrindą sudarė aprūpinimo būstu projektai ir naujų miestelių statybos, reikšmingai prisidėjo prie gyvenimo sąlygų gerinimo ir valstybės socialinės kontrolės bei politinio teisėtumo įtvirtinimo. Taivane kaimo ir miesto gyvenimo derinimas toje pačioje šeimoje bei socialinių tinklų gajumas ir teikė apsaugą nuo sparčios industrializacijos sukrėtimų, ir kūrė tarpusavio socialinės kontrolės mechanizmus, atgrasančius darbininkus nuo maištavimo prieš sistemą. Taigi, valstybės represijų, valstybės integracijos, ekonomikos pažangos ir socialinių tinklų apsaugos bei kontrolės dėka vis labiau išsilavinusi darbo jėga (kurios didelę dalį sudarė moterys) tikėjosi labiausiai išlošianti, jei tenkinsianti lūkesčius sistemos, kuri buvo tiek pat negailestinga, kiek ir dinamiška. Tik išgyvenus išlikimo etapą, darbininkų judėjime, ypač Pietų Korėjos, ėmė formuotis spontaniškas socialinis pasipriešinimas bei politinės alternatyvos.

Penktasis bendras Rytų Azijos industrializacijos veiksnys buvo *šių ekonomikų gebėjimas prisitaikyti prie informacinės paradigmos ir besikeičiančio globaliosios ekonomikos modelio* per technologijų modernizavimą, rinkos plėtrą ir ekonomikos įvairinimą. Ypač pažymėtina (tarkime, turint galvoje Japoniją, kuri tapo pavyzdiniu plėtros modeliu visoms šioms šalims, išskyrus Honkongą) tai, kad jos suvokė lemiamą mokslinių tyrimų ir plėtros bei aukštųjų technologijų sektorių vaidmenį naujojoje globaliojoje ekonomikoje. Jų orientavimąsi į mokslą bei technologijas (stipriau išreikštą Pietų Korėjoje ir Taivane, bet taip pat figūruojantį ir miestuose-valstybėse) nulėmė ir įgyvendino valstybė, tačiau pramonės įmonės su džiaugsmu tai priėmė bei įsisavino. Visos keturios šalys per tris dešimtmečius perėjo

[90] Chesneaux (1982); Chan et al. (1986).

prie pažangiųjų informacinės ekonomikos gamybos struktūrų, nors ir išsaugojo daugelį tradicinių veiklos rūšių – taip pat kaip ir JAV.

Būtent šis gebėjimas pereiti nuo vieno plėtros lygmens prie kito ir nuo periferinio įsitraukimo į globaliąją ekonomiką prie dinamiškesnio, konkurencingo pozicionavimo veiklos srityse, kuriančiose didesnę vertę, užtikrino ilgalaikį augimą. Palyginti su trumpalaikiais augimo protrūkiais, būdingais daugumai Lotynų Amerikos ekonomikų, tai yra tikras kontrastas.[91]

Neatsižvelgiant į daugumą svarbių veiksnių, siejančių Rytų Azijos „tigrų" patirtį, reikšmingiausias iš visų bendrų bruožų yra šis: *valstybės vaidmuo plėtros procese.* Aukštos kvalifikacijos darbo jėgos rengimas ir jos paskesnė kontrolė, strateginis orientavimasis pavojinguose globaliosios ekonomikos vandenyse, gebėjimas atvesti pereinamojo laikotarpio ekonomiką į informacionalizmą bei globalizaciją, įvairėjimo procesas, mokslo ir technologijų pagrindų sukūrimas ir jų paskleidimas pramonės sistemoje – visa tai buvo svarbiausios veikimo kryptys, kurių sėkmė lėmė plėtros proceso įgyvendinimą.

Veikimo kryptys, be abejo, yra valstybės vykdomos politikos išdava. Azijos „tigrų" ekonomikos funkcionavimo užkulisiuose tūno plėtros valstybės drakonas.

Plėtros valstybė Rytų Azijos industrializacijoje: apie plėtros valstybės sąvoką

Jei ankstesniuose puslapiuose mano pateiktas Rytų Azijos industrializacijos apibūdinimas buvo įtikinamas, tuomet, kad suprastume šią plėtros patirtį, reikia atlikti plėtros valstybės formavimosi ir intervencijos šiose šalyse sociologinę analizę. Tačiau pirma aš turėčiau tiksliai apibrėžti plėtros valstybės sąvoką, kurią jau vartojau nagrinėdamas Japoniją. Ją aš aiškinu pagal Chalmerso Johnsono konceptualizaciją, taip pat sutinku su tuo, kaip ją aiškina Johnsonas, Peteris Evansas, Alice Amsdem bei kiti plėtros teorijos tyrėjai. Vis dėlto manau, kad būtų pravartu pateikti savą jos apibrėžimą, remiantis mano atliktu Rytų Azijos „tigrų" tyrimu, nors ją galima būtų vartoti ir kituose kontekstuose.

Valstybę galima vadinti plėtros valstybe tuomet, kai savo gebėjimą skatinti ir palaikyti plėtrą ji paverčia savo teisėtumo principu, plėtrą suprantant kaip derinį pastovių aukštų ekonomikos augimo ir struktūrinės kaitos gamybos sistemoje rodiklių tiek pačioje šalyje, tiek ir ryšiuose su tarptautine ekonomika. Reikėtų patikslinti šiame apibrėžime vartojamos „teisėtumo" sąvokos reikšmę aptariamajame istoriniame kontekste. Daugelis politikos mokslų atstovų lieka įkalinti etnocentrinės teisėtumo teorijos, susijusios su demokratine valstybe. Pagal šią koncepciją, valstybė yra teisėta tuomet, jei ji nustato hegemoniją ar konsensą pilietinės

[91] Fajnzylber (1983).

visuomenės atžvilgiu. Tačiau ši konkreti teisėtumo forma reikalauja, kad valstybė pati sutiktų paklusti visuomenės – tokios, kokia ji yra – atstovavimo principui. Tačiau mes žinome, kad valstybės, kurios per istorijos tėkmę mėgino išsilaisvinti iš buvusios santvarkos, nepripažino tuometinės pilietinės visuomenės tokios, kokia ji buvo, kaip savo teisėtumo šaltinio. Vis dėlto jos nebuvo vien tik nežabotos galios aparatai, kaip daugelis gynybinių karinių diktatūrų. Akivaizdūs pavyzdžiai yra revoliucinės valstybės, ypač išsirutuliojusios iš komunistinių revoliucijų ar nacionalinių išsivadavimo judėjimų. Jos niekuomet nemanė, kad jų teisėtumo šaltinis esąs piliečių paklusnumas. Priešingai, savo teisėtumo šaltiniu jos laikė istorinį projektą, kurį jos įgyvendino kaip klasių ir tautų, iki galo neįsisąmoninusių nei savo likimo, nei interesų, avangardas. Akivaizdūs ir reikšmingi politiniai bei ideologiniai skirtumai tarp komunistinių bei revoliucinių valstybių ir Rytų Azijos dešiniosios pakraipos diktatūrų, mano nuomone, paskatino išleisti iš akių kai kuriuos pamatinius panašumus, kurie po formalių panašumų sluoksniu sudaro patį valstybės logikos pamatą: teisėtumo principą, palaikantį aparato vientisumą ir struktūrizuojantį bei organizuojantį kodus bei principus, leidžiančius patekti į valdžią ir ja naudotis. Kitaip tariant, teisėtumo principu galima naudotis visuomenės (demokratinės valstybės) vardu arba visuomeninio projekto vardu. Kai valstybė, nustatinėdama visuomenės tikslus, visuomenę pakeičia savimi, kai toks visuomeninis projektas aprėpia pamatinę visuomenės santvarkos transformaciją (kad ir kaip mes ją vertintume), tokią valstybę aš vadinu revoliucine. *Kai visuomeniniame projekte atsižvelgiama į platesnius socialinės santvarkos parametrus (tarkime, globalinį kapitalizmą), tačiau siekiama iš esmės transformuoti ekonominę santvarką (nepaisant pilietinės visuomenės interesų bei troškimų), aš siūlau hipotezę, kad tuomet mes turime reikalą su plėtros valstybe.* Ilgainiui toks visuomeninis projektas paprastai įgauna nacionalinio tapatumo formavimo arba reformavimo išraiškos formą, siekiant patvirtinti tam tikros tautinės visuomenės ar kultūros gyvavimą pasaulyje. Kartais šis tautiškumo patvirtinimas net nesutampa su teritorija, kurią politiškai kontroliuoja plėtros valstybė: pavyzdžiui, Gomindano valstybė, kalbanti „Kinijos Respublikos“ vardu saugiame JAV Septintojo laivyno prieglobstyje.

Galiausiai *plėtros valstybei ekonomikos plėtra yra ne tikslas, o priemonė.* Visiems keturiems Azijos „tigrams“ tai buvo būdas išlikti kaip valstybėms ir kaip visuomenėms, siekiančioms tapti konkurencingomis pasaulio ekonomikoje. Antra, joms tai buvo vienintelis būdas ginti savo nacionalinius interesus pasaulyje – tai yra išsiveržti iš priklausomybės situacijos, net jei dėl to joms būtų tekę tapti besąlygišku Jungtinių Valstijų mūšio lauku. Aš siūlau mintį, kad plėtros valstybė vykdo perėjimą nuo politinio subjekto „savyje“ prie politinio aparato „sau“, patvirtindama vienintelį teisėtumo principą, kuris jos likimą stebinčioms tarptautinėms jėgoms neatrodo bauginamas: ekonomikos plėtrą.

Plėtros valstybės iškilimas: nuo išlikimo politikos prie tautos formavimo proceso

Rytų Azijos plėtros valstybę sukūrė būtinybė išlikti, o vėlesnio jos formavimosi pamatu tapo nacionalistinis projektas, patvirtinantis kultūrinį ir politinį tapatumą pasaulio arenoje. *Išlikimas buvo pagrindinis motyvas.*

Singapūras nuo pat nepriklausomybės atgavimo 1965 metais nebuvo savarankiškas subjektas. Apleista karinė subyrėjusios britų imperijos kolonija; bankrutavusi tranzitinės ekonomikos šalis, praradusi ryšius su Indonezija; Malaizijos sudedamoji dalis, prieš savo valią pašalinta iš Malaizijos Federacijos; daugiatautė visuomenė, kenčianti nuo malajų aplinkos spaudimo ir draskoma vidaus smurtinių etninių bei religinių konfliktų tarp kinų daugumos ir musulmonų malajų bei hindų tamilų mažumų, jis lengvai galėjo tapti dar viena Šri Lanka. Pagrindinis Lee Kwan Yewo Liaudies judėjimo partijos (LJP), vadovavusios antikolonijinei kovai su britų imperija, rūpestis buvo išsaugoti Singapūro vientisumą ir padaryti jį gyvybingą, o kartu užkirsti kelią grėsmei, kurią, jų manymu, kėlė Malaizijos komunistų partijos partizanai, vadovaujami kinų ir remiami KLR.

Pietų Korėja vos ištvėrė triuškinamą Šiaurės Korėjos komunistų puolimą ir vos neatsidūrė branduolinio karo tarp McArthuro imperinių fantazijų ir pergalingosios Kinijos liaudies išsivadavimo armijos sūkury. 1953 metais šalyje vyravo suirutė, valstybė suskilo, o Syngmano Rhee Pirmoji respublika buvo tik antstatas Jungtinių Valstijų, kurios siekė suformuoti stiprią gynybos liniją tarp komunizmo ir laisvojo pasaulio šiauriniame Azijos pakraštyje, padedamos naujos, kare užgrūdintos Pietų Korėjos kariuomenės.

Taivanas tuomet dar nebuvo Taivanas. Tai buvo nuskurdinta ir terorizuojama sala, tapusi paskutiniu sutriuškintų Gomindano kariuomenių bastionu. Pastarąsias Jungtinės Valstijos laikė atsargoje kaip potencialų grėsmės šaltinį ir kaip apsaugos nuo didėjančios Kinijos Liaudies Respublikos galios politinį skydą. Priimti sprendimą nubrėžti pasienio ribą per Taivano sąsiaurį Jungtines Valstijas paskatino komunistų invazija į Pietų Korėją. Šis sprendimas išgelbėjo Gomindaną ir leido jam įgyvendinti savo ideologinę fantaziją apie Kinijos Respublikos rekonstravimą pagal Taivano provincijos modelį. Šiai fantazijai nepritarė kinų kapitalistai, kurių dauguma emigravo iš šalies.

Po kinų revoliucijos ir po to, kai Jungtinės Valstijos dėl Korėjos karo paskelbė Kinijai embargą, Honkongas sparčiai virto anachronizmu. Kadangi jo tranzitinė prekyba su Kinija nusirito iki kontrabandos, jis pamažu tapo paskutine žlugančios imperijos kolonija. Esminės abejonės dėl Kinijos pasirengimo suteikti jam laisvę nuo kinų kontrolės, taip pat politinės baimės, kad Leiboristų partijos arba britų visuomenės nuomonės dėka teritorija bus įtraukta į kitą dekolonizacijos etapą,

vertė Honkongą nerimauti dėl savo likimo. Tuo tarpu kinų imigrantų ir pabėgėlių bangos viena po kitos pavertė koloniją priebėga nuo revoliucijos bei skurdo.

Valstybės aparatų, kurie vėliau tapo plėtros paskata (LJP valstybės Singapūre, Parko režimo Pietų Korėjoje, Gomindano valstybės Taivane ir kolonijinės valstybės Honkonge), pirmasis žingsnis buvo visuomenių, už kurias jie tapo atsakingi, fizinio, socialinio bei institucinio gyvybingumo užtikrinimas. Šio proceso metu jie formavo ir konsolidavo savo kaip politinių aparatų tapatumą. Vis dėlto aš keliu hipotezę, kad savo valstybes jie kūrė vadovaudamiesi į plėtrą orientuotu teisėtumo principu konkrečių politinių projektų forma. Kiekviename iš šių projektų dalyvavo konkretūs politiniai veikėjai, kurie visi buvo nutraukę ryšius su visuomenėmis, kurias rengėsi valdyti ir kurioms vadovauti.

Singapūre LJP vadovavo antikolonijinei kovai, tačiau XX a. šeštąjį dešimtmetį ją vykdė, glaudžiai bendradarbiaudama su kairiųjų judėjimu (aprėpiančiu kairiosios pakraipos profesines sąjungas) ir net su komunistais, kol XX a. septintojo dešimtmečio pradžios įvykiai neįtikino Singapūro nacionalinio lyderio Lee Kwan Yewo, kad norėdamas patvirtinti nacionalinį projektą Singapūrui paversti iš kolonijinės teritorijos modernia valstybe, jis turįs numalšinti kairiuosius (o tai jis padarė be gailesčio).[92] LJP iš esmės buvo organizuota leniniškai, naudojant griežtus socialinės kontrolės ir socialinės mobilizacijos įrankius, centralizuotas partijų valdymo formas ir tiesioginį vadovavimą ekonomikai gerai parengtų, gerai mokamų, paprastai švarių valstybės technokratų rankomis. Socialinė LJP politika, aprėpianti valstybinį aprūpinimą būstu ir bendruomenines paslaugas, siekė sudėtingą daugiatautę Singapūro struktūrą paversti vieninga nacionaline kultūra. Kita vertus, skatindama konfucianizmą bei literatūrinės kinų kalbos vartojimą tarp kinų, ji apgalvotai siekė skaldyti subkultūras, susiskirsčiusias pagal dialektus, kuriuos vartojo kinų tinklai įvairiuose regionuose. Ekonomikos plėtra buvo būdas siekti abiejų tikslų: paversti Singapūrą perspektyvia šalimi ir sukurti jį kaip naują valstybę.

Kai tik Gomindanas Taivane buvo priverstas pripažinti praradęs Kiniją, Taivano pavyzdžiu jis bandė pademonstruoti, ką reformuotas Gomindanas galėtų padaryti Kinijai ir jos žmonėms, nes suvokė, kaip pražūtingas ekonomikos valdymas ir jo nežabotos korupcijos padaryta žala paveikė jo gebėjimą politiškai valdyti Kiniją.[93] Kaip pusiau lenininė partija, atvirai besivadovaujanti demokratinio centralizmo principais, Gomindanas mėgino reformuotis, Sun Yat-Seno „tris liaudies principus" paversdamas savo oficialia ideologija ir pagal ją formuodamas savo žemės reformos, nelygybės mažinimo bei orientavimosi į švietimą politiką. Svarbiausias Gomindano galios konsolidavimo Taivane veiksnys buvo jo gebėjimas užtikrinti salos gero-

[92] Chua (1985).
[93] Gold (1986).

vės kilimą. Gomindanas buvo įsitikinęs, kad jo plėtros projekto sėkmė užtikrins jam viso pasaulio kinų paramą, kovojant su komunistų viešpatavimu žemyninėje šalies dalyje. Faktiškai XX a. devintojo dešimtmečio Kinijos „atvirų durų politika" iš dalies buvo atsakas į Taivano „ekonomikos stebuklo" poveikį – ne tik apsišvietusiems kinų gyventojams, bet ir patiems Kinijos vadovams.

Parko režimo Pietų Korėjoje atsiradimą taip pat galima sieti su naujo politinio veikėjo atsiradimu – politinio veikėjo, išsivadavusio tiek iš kolonijinės santvarkos, tiek ir iš korumpuoto Rhee režimo, kuriame valstybinis JAV humanitarinės paramos perskirstymas sudarė sąlygas klestėti projaponiškoms komercinės buržuazijos liekanoms, o šaliai teko toliau kęsti karo padarytą žalą.[94] Nors 1961 metų perversmas, paskatintas studentų inicijuoto sukilimo prieš Syngmaną Rhee, nuvertė neilgai gyvavusią Johno Chango civilinę vyriausybę, tačiau karinių sąmokslininkų ideologija bei praktika neapsiribojo *status quo* gynimu. Perversmo vadovai buvo jauni, nacionalistinių pažiūrų žemo rango karininkai, išskyrus generolą majorą Parką, kuris buvo apmokytas Japonijoje ir tarnavo Japonijos armijoje Mandžiūrijoje. Pietų Korėjos kariuomenė buvo visiškai nauja institucija, kurios organizavimas bei didėjimas buvo tiesiogiai susiję su Korėjos karu. Jos narių skaičius išaugo nuo 100 000 karių 1950 metais iki 600 000 1961 metais ir ji tapo viena gausiausių, geriausiai apmokytų ir profesionaliausių kariuomenių pasaulyje. Kariuomenės profesinis pasirengimas ir organizaciniai gebėjimai XX a. septintąjį dešimtmetį buvo aukštesni nei likusios visuomenės dalies, išskyrus nedidelę grupę studentų ir dar mažesnę – inteligentų. Yrant valstybei, ekonomikai bei visuomenei, 1961–1963 metais valdžią užgrobę karininkai sukūrė kažką panašaus į „naseritų" (*„Nasserite"*) nacionalistinį karinį režimą. Stokodamas visuomenės palaikymo ir abejodamas Jungtinių Valstijų parama geopolitines funkcijas viršijančiam Korėjos nacionalistiniam projektui, Parko režimas sukūrė plėtros strategiją kaip Korėjos valstybės atstatymo bei tam tikros politinės laisvės išsikovojimo įrankį.

Tačiau kaip sekėsi Honkongui? Kaip kilo atsargesnė, švelnesnė, pusiau plėtros valstybės versija? Kaip kolonijinė vyriausybė galėjo tapatintis su kolonijos likimu? Jei tradiciniai hongai ir naujieji verslininkai rūpinosi tik savo reikalais, jei britų senbuviai daugiausia svajojo apie pensiją Saryje, o kinų pramonininkai – apie žaliąsias kortas, leidžiančias apsigyventi Kalifornijoje, tai kaip Honkonge galėjo susiformuoti kolektyvinis politinis veikėjas, kuris jį paverstų klestinčiu miestuvalstybe, įsivaizduojančiu save pasaulio ekonomikos kontekste? Apsvarstykime šį klausimą istorinėje perspektyvoje.

Honkongo institucinė galia viso plėtros proceso metu buvo sutelkta Vestminsterio paskirto kolonijos gubernatoriaus rankose. Nuo pat paskyrimo gubernato-

[94] Cole ir Lyman (1971); Lim (1982).

rius beveik visiškai savarankiškai priiminėjo Honkongo vidaus politikos sprendimus.[95] Nuo 1957 metų nebereikėjo, kad šalies biudžetui formaliai pritartų Londonas. Taigi kolonija buvo valdoma kaip savarankiška valstybė su gubernatoriumi ir komitetais, kuriems vadovavo sekretoriai, taip pat paskirti gubernatoriaus. Ši vykdomoji valdžia naudojosi parama daugelio įstatymų leidybos ir patariamųjų institucijų, kurias sudarė oficialūs ir neoficialūs nariai ir kurių daugelį paskyrė vyriausybė dar iki XX a. devintojo dešimtmečio politinių reformų. Šioms institucijoms dirbo gausi, kvalifikuota ir produktyvi vyriausybės valstybės tarnyba, kurią XX a. devintąjį dešimtmetį sudarė 166000 valstybės tarnautojų. Vis dėlto Mirono Mushkato empiriniai tyrimai, istorinė-antropologinė Henry'io Lethbridge'o monografija ir daugelis kitų darbų,[96] įskaitant manuosius praktinius tyrimus, atskleidė kitą nepaprastą istoriją apie tikrąją Honkongo galios struktūrą kitapus formaliosios galios struktūros. Šios galios struktūros svertais disponavo „administracinė klasė", kaip ją įvardijo Mushkatas, – nedidelė rinktinė grupė valstybės tarnautojų, kuriuos iki aštuntojo dešimtmečio Kolonijinė valstybės tarnyba daugiausia verbavo Britanijoje iš geriausių Britanijos universitetų, paprastai Oksfordo ir Kembridžo. Nuo 1842 iki 1941 metų Honkongo kolonijinę valstybės tarnybą sudarė tik 85 „kadetai" (jie šitaip buvo vadinami iki 1960 metų). Net ir gerokai padidinus personalo skaičių aštuntąjį dešimtmetį, taip pat ėmus masiškai samdyti kinus, čia buvo tik 398 „aukščiausio rango administracijos pareigūnai".[97] Būtent ši administracinė klasė, pasižyminti tvirta socialine bei ideologine sanglauda, bendrais profesiniais interesais bei kultūrinėmis vertybėmis, didžiąją kolonijos istorijos dalį disponavo galios svertais Honkongo valstybėje. Ji šia galia naudojosi, atsižvelgdama į verslo elito interesus, bet tik tokiu mastu, kokiu verslas galėjo užtikrinti ekonominį šalies klestėjimą, nuo kurio priklausė administracinės klasės galia, pajamos, prestižas bei ideologinė autolegitimacija. Jų interesai, susiję su Honkongo ateitimi, buvo dvejopi: išsaugoti koloniją dekolonizacijos sumaišties ir grėsmingo Britanijos leiboristų partijos pasipriešinimo metu bei parodyti pasauliui, kad Kolonijinė valstybės tarnyba, atstovaujanti britų imperinės tradicijos paveldui ir vadovaudamasi paternalistine nuostata, atkartojančia „apsišvietusio despotizmo" istorinį precedentą, geriau nei bet kuri kita politinė institucija (įskaitant naująsias nepriklausomas nacionalines valstybes) gali užtikrinti atsinaujinusio Azijos regiono klestėjimą ir jo žmonių gerovę. Nors mano disponuojama etnografinė medžiaga šia tema yra pernelyg nesisteminga, kad iš jos galima būtų daryti kokias nors išvadas, tačiau ji mane įtikino, jog Honkongo elitinės Kolonijinės valstybės tarnybos atsidavimas ir veiksmingumas buvo kažkas panašaus į

[95] Miners (1986).
[96] Lethbridge (1970); Mushkat (1982); Kwan ir Chan (1986).
[97] Scott ir Burns (1984).

paskutinį britų imperijos pergalės šūksnį. „Honkongo kadetai" siekė kurti valstybės gerovę kaip ideologinį monumentą prarastai imperijai atminti, o sykiu pasirūpinti savo pensija Anglijoje.

Taigi atrodo, kad plėtros valstybė, kiekvienoje visuomenėje įgaunanti vien jai būdingą formą, naujai industrializuotose Azijos šalyse buvo valstybės (ar miesto) formavimo (ar reformavimo) procesų, kuriuos vykdė nuo savo visuomenių iš esmės nepriklausomi politikos veikėjai, įrankis. Vis dėlto šie politikos veikėjai galėjo įgyvendinti savo plėtros strategiją tik todėl, kad jie įstengė mobilizuoti bei kontroliuoti savo pilietines visuomenes.

Valstybė ir pilietinė visuomenė Rytų Azijos restruktūrizacijos metu: kaip plėtros valstybei pavyko plėtros procesas

Pagrindinių plėtros proceso Azijos Ramiojo vandenyno regione veikėjų nustatymas dar neatsako į fundamentalųjį klausimą, kaip jiems pavyko įgyvendinti savo ekonomikos plėtros viziją. Kad nustatytume veiksnius, nulėmusius jų sėkmę, turime atsakyti į tris klausimus: a) koks yra ryšys tarp Azijos plėtros valstybių ir kitų tarptautinės sistemos valstybių? b) kokia yra plėtros valstybių vidaus logika? c) koks yra plėtros valstybių ir jų visuomenių ryšys?

Pirma, svarbu atminti, kad pirmieji Rytų Azijos industrializacijos etapai vyko nepaprastai palankiame geopolitiniame kontekste, kuriame formavosi šios ekonomikos: Azijos Šaltasis karas ir visiška Jungtinių Valstijų parama šiems režimams, o kalbant apie Honkongą, tai ir Didžiosios Britanijos parama. Vis dėlto reikėtų atsisakyti supaprastinto kairiųjų požiūrio į šias valstybes kaip „Amerikos imperializmo marionetes": iš esmės jos pademonstravo savo savarankiškumą, įgyvendindamos valstybingumo pamatų kūrimo projektus. Šiai konkrečiai politinei formai nusakyti siūlau vartoti „vasalinės valstybės" (*„vassal state"*) sąvoką, padėsiančią suprasti jų istorinę specifiką. *Vasalinę valstybę pagal analogiją su feodalizmu aš suprantu kaip valstybę, iš esmės savarankiškai vykdančią savo politiką po to, kai įsisąmonino būtinybę įnešti konkretų indėlį į savo „suverenią valstybę"*. Taigi Azijos „tigrų" valstybės nebuvo „priklausomos valstybės" pagal tai, kaip priklausomas visuomenes ir priklausomas valstybes apibrėžia struktūrinė-istorinė priklausomybės teorija. Tai yra valstybės, turinčios labai nedaug savarankiškumo visos geopolitinės sistemos, kuriai priklauso, atžvilgiu, o mainais už tai gaunančios apsaugą ir pakankamai daug laisvės tvarkant vidaus reikalus. Aš siūlau mintį, kad Taivanas, bent jau iki XX a. aštuntojo dešimtmečio pradžios, ir Pietų Korėja iki 1987 metų buvo Jungtinių Valstijų vasalinės valstybės, o Honkongas visą laiką buvo JK vasalinis miestas-valstybė (o ne kolonija). Jei kalbėtume apie Singapūrą, tai nuo Vietnamo karo laikų jis buvo pusiau vasalinė Jungtinių Valstijų valstybė, taip pat turėjo ir kitokių įdomių ryšių – antai jo kariuomenę sukūrė ir mokė Izraelis. „Vasalo" statusas teikė apsaugą, gero-

kai lengvino šių šalių gynybos biudžeto naštą ir prieigą prie pasaulio rinkų pirmaisiais lemiamais etapais.

Antrasis plėtros strategijos sėkmės veiksnys buvo *efektyvaus technokratinio valstybės aparato suformavimas*. Tai turi maža bendro su tradicine korumpuotos biurokratijos ir skaidrios veiklos biurokratijos skirtimi. Korupcija buvo plačiai paplitusi Pietų Korėjoje, pastebima Taivane, egzistavo Honkonge ir kiek mažesnė ji buvo Singapūre. Vis dėlto šios visos keturios valstybės įstengė funkcionuoti gana aukštu lygiu, jose dirbo aukštos kvalifikacijos valstybės tarnautojai, jų veikla buvo organizuojama lanksčiai, prisiderinant prie kiekvieno plėtros etapo reikmių. Funkciniu atžvilgiu korupcija tampa efektyvumo kliūtimi tik tuomet, jei trukdo biurokratijai įgyvendinti jai pavestą uždavinį. Teisėtumo kliūtimi ji esti tik tuomet, jei gyvuoja demokratinė valstybė, atskaitinga pilietinei visuomenei, kuri tikisi, kad pareiga jai vyraus asmeninių interesų atžvilgiu. Tarkime, Pietų Korėjoje korupcija buvo kariuomenės ir partijos vadovybės reikalaujamas užmokestis iš Korėjos pramonininkų mainais už vadovavimą šaliai siekiant plėtros tikslų, davusį didžiulę naudą šiems valstybės remiamiems pramonininkams. Apskritai, šios valstybės buvo veikiau technokratinės nei biurokratinės, nes jų aparatai buvo suformuoti strateginiam, istoriniam projektui vykdyti, o ne tik (bet taip pat ir) naudotis diktatūros teikiamomis privilegijomis.

Tačiau pagrindinis plėtros valstybių gebėjimo įgyvendinti savo projektą veiksnys buvo *jų politinis gebėjimas primesti savo logiką savo visuomenėms ir priversti jas ją įsisavinti.* Plėtros valstybių savarankiškumą bei jų gebėjimą įgyvendinti savo projektą perdaug nenuolaidžiaujant visuomenės reikalavimams reikėtų aiškinti empiriškai bei istoriškai, o ne vadovaujantis konfucianizmo metafizika.

Pirmasis aiškinimas paprastas: represijos. Gomindanas savo galią saloje ėmė konsoliduoti 1947 metų gegužės 9 dieną masinėmis represijomis. Jis net sudarė negailestingą politinės kontrolės aparatą, kuris kitus tris dešimtmečius suiminėjo, kankino bei žudė politinius disidentus tiek iš kairės, tiek ir iš dešinės, visiems jiems klijuodamas komunistų etiketę. Liaudies judėjimo partija Singapūre 1961–1965 metais likvidavo visą rimtą politinę opoziciją, uždrausdama pagrindinės profesinės sąjungos veiklą bei areštuodama Bariso socialistų opozicijos lyderius. Dėl to LJP buvo pašalinta iš Socialistų internacionalo narių. Vėliau ji neretai naudodavosi britų kolonijų vidaus saugumo aktu, leidusiu vyriausybei neribotam laikui sulaikyti bet kurį asmenį, įtariamą „ardomąja veikla", nepateikus kaltinimų. Honkongas pasitelkė britų karines pajėgas 1956, 1966 ir 1967 metų riaušėms numalšinti ir išlaikė didžiules bei itin kvalifikuotai dirbančias policijos pajėgas, kurias sudarė daugiau nei 20 000 žmonių ir kurios nedelsdamos deportuodavo į Kiniją bet ką, kas, jų manymu, keldavo grėsmę viešajai tvarkai. Pietų Korėja, saugoma vienų kvalifikuočiausių ir brutaliausių policijos pajėgų pasaulyje (Korėjos CŽV), areštavo, kankino, kalino bei žudė disidentus, o sykiu draudė bet kokią nepriklausomą profesinių sąjun-

gų veiklą ir beveik visą nepriklausomą politinę veiklą iki pat savo autoritarinio režimo žlugimo XX a. devintojo dešimtmečio pabaigoje.

Reikėtų pastebėti, kad panašią represinę politiką vykdo dauguma Trečiojo pasaulio šalių, tačiau joms menkai tepavyksta suvaldyti protestą, o juolab nukreipti savo visuomenes į plėtros kelią. Tad Rytų Azijos plėtros valstybių organizacinį pajėgumą, kurį šios demonstravo savo visuomenių atžvilgiu, veikiausiai lėmė kiti veiksniai.

Svarbus veiksnys buvo tas, kad *tradicinės, dominuojančios socialinės klasės buvo arba sunaikintos, arba suardytos, arba subordinuotos valstybei.* Išimtis iš dalies buvo Honkongas. Žemės reformos Korėjoje bei Taivane ir nekolonijinės buržuazijos nebuvimas Singapūre sunaikino tradicinę šių visuomenių oligarchiją. Prekybos ir pramonės buržuazijos likučiai buvo paversti valstybės numatytos plėtros strategijos priedu. Kadangi vidaus rinkoje nebuvo galimybių kaupti kapitalo, valstybė kaip vartų į pasaulio ekonomiką sargybinė bet kurį vietos kapitalistą padarė visiškai priklausomą nuo importo-eksporto licencijų bei vyriausybės finansuojamų kreditų. Singapūre daugianacionalinės bendrovės greitai suvokė, kad „Liūto miestas" joms galėtų tapti tropikų rojum, jei tik jos nesusipyks su vyriausybe. Honkonge, kaip paprastai, susiformavo sudėtingesnis modelis. Buržuaziją – tiek tradicinę (britų hongus), tiek ir iš naujo susiformavusią (Šanchajaus pramonininkus) – įtraukė virtinė vyriausybės komitetų. Kinų buržuazijai buvo leista pačiai vadovauti savo verslui, tačiau už tai ji turėjo atsiskaitinėti vyriausybei bei vykdyti jos nurodymus. Žokėjų klubas (*The Jockey Club*) socialiai „sucementavo" politikos ir verslo elitą, nors pirmuoju smuiku jame aiškiai griežė „kadetai". Daugelis aukšto rango vyriausybės pareigūnų atsistatydino, kad galėtų atstovauti Honkongo verslo asociacijoms, šitaip sukurdami neformalų bei efektyvų ryšio tarp vyriausybės ir verslo kanalą, kuriame vyravo darnus pasiskirstymas pareigomis, paprastai vadovaujant apsišvietusiam vyriausybės technokratų sluoksniui.[98]

Jei kalbėtume apie darbininkų klasę, tai visos keturios valstybės savo integracijos strategijas formavo kaip represijų papildymą, o esant galimybei – ilgainiui ir kaip jų pakaitalą. Visos keturios valstybės tikėjosi, kad ekonomikos augimas ir gerėjantys gyvenimo standartai, tarp jų – galimybės mokytis bei naudotis sveikatos apsauga, – užkirs kelią darbininkų nepasitenkinimui. Iš tikrųjų ši strategija veikė beveik visą laikotarpį. Be gyvenimo sąlygų gerinimo buvo kuriamos ir socialinės integracijos strategijos. Taivanas daugiausia dėmesio skyrė pajamų nelygybės mažinimui. Honkongas su Singapūru sukūrė azijietišką britų gerovės valstybės variantą, orientuotą į valstybinį aprūpinimą būstu bei socialines paslaugas. Valstybės lėšomis statomi gyvenamųjų namų kompleksai buvo pagrindinė socia-

[98] Lethbridge (1978); King ir Lee (1981); Scott (1987); Castells et al. (1990).

linės integracijos priemonė. Honkonge valstybinių būstų nuoma darbininkų klasei, sudarytai daugiausia iš imigrantų, prilygo de facto pilietybės suteikimui. Singapūre socialinė inžinerija naudojant valstybinio aprūpinimo būstu ir naujų miestelių statybos programas lemiamai prisidėjo prie etninių nesutarimų skleidimo kasdieniame gyvenime.[99] Pietų Korėja vykdė žymiai griežtesnę politiką darbininkų klasės atžvilgiu ir todėl jai teko susidurti su vienu iš karingiausių darbininkų judėjimų Azijoje. Tačiau didžiulis gyvenimo sąlygų pagerėjimas, pasiturinčios vidurinės klasės susiformavimas ir itin gilus patriarchalizmo įsišaknijimas šeimoje iki XX a. devintojo dešimtmečio padėjo Pietų Korėjai reguliuoti su darbu susijusius konfliktus. Taigi, plėtros valstybės gerai suvokė būtinybę integruoti savo visuomenes taip, kad ši integracija būtų suderinama su ekonominėmis sąlygomis, reikalingomis konkurencingumui pasaulinėje ekonomikoje užtikrinti. Tai nebuvo tik engėjiškos diktatūros. Jų projektas buvo nelyg dviašmenis noragas, kurį prireikus jos nedvejodamos paversdavo kalaviju.

Vis dėlto plėtros procesas, kurį joms pavyko įgyvendinti, ne tik transformavo ekonomiką, bet ir visiškai pakeitė visuomenę. Devintąjį dešimtmetį susiformavo nauja, atkaklesnė kapitalistų klasė, pasirengusi užkariauti pasaulį ir vis aiškiau suvokianti, kad technokratų, reketininkų bei politinės policijos valstybė jai nebereikalinga. Nauja, į vartojimą orientuota, išsilavinusi, liberali vidurinė klasė nusprendė, kad gyvenimas pernelyg brangus, kad jį reikėtų aukoti dirbtinai sukurtos valstybės istoriniam projektui. O nauji, sąmoningesni, geriau organizuoti socialiniai judėjimai – darbininkų, studentų, piliečių, moterų, aplinkosaugininkų – buvo pasirengę kelti klausimus dėl plėtros sąlygų, tikslų bei dalyvavimo joje. Rytų Azijos plėtros valstybių sėkmė galop sužlugdė jų aparatus bei išsklaidė jų pranašiškas svajones. Visuomenės, kurias jos padėjo suformuoti prakaitu ir ašaromis, iš tikrųjų yra industrializuotos, modernios visuomenės. Tačiau antrojo tūkstantmečio pabaigoje jų tikruosius istorinius projektus formuoja jų piliečiai, dabar jau laisvai kuriantys istoriją.

Skirtingi keliai: Azijos „tigrai" ekonomikos krizės metu[100]

XX a. dešimtojo dešimtmečio pabaigos ekonomikos krizė visose nagrinėjamose šalyse buvo juntama labai skirtingai. Pietų Korėjos ekonomika žlugo. Nuo 1997 metų spalio iki 1998 metų birželio Honkongas prarado vertybinių popierių ir ne-

[99] Castells et al. (1990).

[100] Už intelektinį indėlį į šio skirsnio atsiradimą norėčiau padėkoti Jeffrey'ui Hendersonui, Chu-Joe Hsiai, You-tien Hsing ir Jong-Cheol Kimui, tačiau pats prisiimu visą atsakomybę už galimas interpretavimo klaidas. Daugiau analitinių nagrinėjimų ir informacijos rasite: Dolven (1998); Dornbusch (1998); Henderson (1998a, b); Henderson et al. (1998); Kim (1998); Stiglitz (1998); Thompson (1998).

kilnojamojo turto, kurių vertė sudarė apie 300 milijardų JAV dolerių – maždaug tokio pat dydžio buvo ir bendra vietos bankuose laikomų indėlių suma. 1998 metais Honkongo ekonomika patyrė pirmąjį nuosmukį per tris dešimtmečius. 1998 metais Singapūro nuosmukis buvo tik maždaug 1 procento dydžio. Taivano ekonomika 1998 metais ir toliau augo gana sparčiai – maždaug 5 procentais per metus. Nors tiek Singapūro, tiek ir Taivano ūkiai patyrė Azijos krizės poveikį, tačiau įsisąmoninus didesnio jų atsparumo krizei priežastis galbūt bus galima suprasti ir būsimas plėtros trajektorijas XXI amžiuje.

Honkongo ir Pietų Korėjos krizę lėmė labai skirtingos priežastys. Honkonge nekilnojamojo turto rinkos žlugimas ir jo poveikis vertybinių popierių kainoms buvo lemiamas jo finansų krizės veiksnys. Pietų Korėjoje stambių *chaebol* pelningumo krizė skatino šias rizikingai skolintis iš užsienio fondų, todėl jos nebegalėdavo išmokėti skolų. Tačiau globalinio kapitalo šaltinių, besinaudojančių nestabilios finansų sistemos teikiamomis galimybėmis, spekuliacinės atakos jų valiutų atžvilgiu tik gilino krizę. Kad mano analizė būtų paprastesnė, aš palyginsiu Honkongą su Singapūru, o po to – Pietų Korėją su Taivanu.

XX a. dešimtąjį dešimtmetį privačioje Honkongo nekilnojamojo turto rinkoje kainos kilo kaip ant mielių. Nuo 1990 iki 1996 metų būsto kaina padidėjo keturis kartus. Tai iš dalies lėmė JK ir Kinijos Liaudies Respublikos 1984 metų sutarties punktas, nurodantis, kad vyriausybės žemės aukcionuose žemės galima parduoti ne daugiau kaip 50 hektarų per metus, jei KLR nedavė specialaus leidimo. Taigi žemės pasiūla mažėjo, o paklausa sparčiai didėjo dėl finansų ir verslo paslaugų bumo Honkonge. Kylančios žemės kainos šalies vyriausybei davė naudos. Kaip įrodinėjau anksčiau, įplaukos iš žemės buvo pagrindinis vyriausybės pajamų šaltinis – tikras įplaukų iš mokesčių pakaitalas. Maža to, dešimtąjį dešimtmetį šalis pertvarkė savo ekonomiką, pakeisdama jos orientaciją nuo gamybos prie paslaugų. Užuot tobulinę technologijas, gamintojai nusprendė mažinti išlaidas, perkeldami gamybą į kitas šalis ir investuodami į verslo paslaugas, finansų rinkas bei nekilnojamąjį turtą. Prie jų prisidėjo kinų investuotojai iš užjūrio, pavertę Honkongą viena iš pagrindinių savo veikimo bazių, taip pat svarbiausia vertybinių popierių rinka. Po to sekė neeilinė vertybinių popierių bei nekilnojamojo turto kainų revizija, pritraukusi trumpalaikio, spekuliacinio kapitalo iš viso pasaulio. Honkongas neturėjo reikiamų finansus reglamentuojančių įstatymų, o valiutų valdybos sistema (*currency board system*), sukurta valiutų kursams stabilizuoti, ribojo vyriausybės gebėjimą veikti valiutų politiką. 1997 metų spalį Honkongo dolerio paklausos bumas pakirto investuotojų pasitikėjimą. Tik KLR pasiryžimas ginti šalies valiutą laikė ją susietą su JAV doleriu. Tačiau už tai teko sumokėti didžiulę kainą. Aukštos palūkanų normos ir investuotojų pasitikėjimo praradimas nusmukdė nekilnojamojo turto ir vertybinių popierių rinkas. 1998 metų vasarą šalies vyriausybė bandė žaisti slėpynių su spekuliaciniais finansų srautais, neperspėjusi

pardavinėdama ir supirkinėdama vertybinius popierius vien tam, kad pridarytų spekuliantams mirtinų nuostolių ir paralyžiuotų jų veiksmus. Tai buvo desperatiška strategija, tolygi kibirėlio naudojimui finansų cunamiui sulaikyti. Praradusi 10 milijardų dolerių, Honkongo vyriausybė sudėjo ginklus ir leido KLR prisiimti visą atsakomybę už savo valiutą. Persitvarkęs į finansų ir paslaugų ekonomiką ir atkakliai nenorėdamas nuvertinti savo valiutos Honkongas pagal konkurencingumą nusileido savo kaimynėms bei pajuto ekonomikos nuosmukio skonį.

Tuo tarpu kitas miestas-valstybė Singapūras XX a. dešimtąjį dešimtmetį žengė visai kitu keliu – keliu, kuris galiausiai padėjo jam iš esmės amortizuoti krizės sukeltą šoką. Nekilnojamojo turto kainos daugiausia buvo kontroliuojamos. Gerokai daugiau gyventojų, valstybės aprūpintų būstu (87 procentai), ribojo spekuliacijų poveikį nekilnojamojo turto kainoms, nes žemė čia, kaip ir Honkonge, buvo valstybės nuosavybė. Tačiau kitaip nei Honkonge, Singapūro pajamos iš žemės nuomos nebuvo pagrindinis vyriausybės pajamų šaltinis, todėl vyriausybė nebuvo suinteresuota leistis į rizikingą avantiūrą ir pati imtis nuomoti žemės sklypus spekuliacinėmis kainomis. Vietoj to vyriausybė ir toliau naudojosi Centriniame taupomajame fonde sukauptų lėšų srautu, taip pat įplaukomis iš plataus ir daugiausia pelningo valstybinių įmonių sektoriaus. 1998 metais vyriausybė ir su ja susijusios verslo įmonės sukūrė maždaug 60 procentų Singapūro BVP.

Be to, nors Singapūras tapo svarbiu finansų centru ir pažangiųjų paslaugų ekonomika, jis taip pat nusprendė likti ir pirmaujančiu gamybos centru. Gamyba iš esmės buvo daugianacionalinė, bet, kaip buvo aiškinama šiame skyriuje, ją nuolat skatino vyriausybės politika. Singapūro vyriausybė sukūrė šalyje veikusių bendrovių technologinio modernizavimo programą, kad 25 procentai apdirbamosios pramonės sektoriaus darbuotojų įneštų didesnį indėlį į BVP dėl aukštos pramonės gaminių pridėtinės vertės. Singapūras, kuris taikė didesnius apribojimus finansų rinkoms (ypač žlugus Singapūro *Barings* bankui) nei Honkongas, griežčiau kontroliavo nekilnojamojo turto kainas, turėjo stiprų, produktyvų viešąjį sektorių ir galimybių pelningai investuoti į gamybos bei verslo paslaugų sektorius, taip nenukentėjo nuo spekuliacinių atakų kaip Malaizija ar Honkongas. Be abejo, glaudus Singapūro ir jį supančių Pietryčių Azijos ekonomikų ryšys sulėtino jo ekonomikos augimą, o 1998 metais sukėlė nedidelį nuosmukį. Jei Azijos krizė būtų užsitęsusi, jo ekonomika būtų skaudžiai nukentėjusi. Tačiau paaiškėjo, kad Singapūro valstybės stiprybė ir ryžtas bei glaudūs ryšiai su daugianacionalinėmis bendrovėmis padėjo atlaikyti krizę geriau, negu nereguliuojamos Honkongo finansų rinkos ir ortodoksinės ekonominės politikos strategijos naujos globaliosios ekonomikos sąlygomis.

Pietų Korėja ir Taivanas labai skiriasi nuo aptartųjų miestų-valstybių. Šios abi šalys yra iš esmės priklausomos nuo savo apdirbamosios pramonės šakų konkurencingumo. Tačiau jų pramonės struktūra labai skirtinga: stambios, vertika-

liai integruotos Pietų Korėjos *chaebol*; lanksčios, verslios smulkiosios ir vidutinės Taivano įmonės, iš kurių kai kurios, būdamos labai konkurencingos, gerokai išsiplėtė. Skyrėsi ir valstybės kontrolės pobūdis: Pietų Korėjos valstybė buvo glaudžiai susijusi su *chaebol* ir visiškai kontroliavo finansų sistemą spartaus augimo laikotarpiu. Taivano valstybė, kaip buvo parodyta anksčiau, priešingai, teikė nepaprastai reikalingą paramą technologijomis, infrastruktūra ir prekybos politika, tačiau leido įmonėms pačioms priiminėti strateginius sprendimus. Be to, nors Taivano valstybė buvo stambiausių bankų savininkė arba akcininkė, tačiau banko paskolas kaip pramonės politikos įrankį naudojo retai. Vietoj to pradedančios Taivano pramonės įmonės XX a. dešimtąjį dešimtmetį rėmėsi gausiai finansuojama rizikos kapitalo rinka, kuri nacionalines santaupas paversdavo produktyviomis investicijomis. Nevienodos šių dviejų šalių trajektorijos krizės metu atskleidžia šių skirtumų reikšmę.

Pietų Korėjos krizė prasidėjo 1997 metų sausį, kai bankrutavo viena iš stambiausių *chaebol Hanbo*, kuri specializavosi plieno ir statybos pramonės srityse. Vėlesniais mėnesiais pavymui bankrotą paskelbė ir daugelis kitų *chaebol*, priklausiusių didžiausiųjų trisdešimtukui: *Sammi*, *Jinnro*, *Daenong*, *Kia*, *Sangbangul*, *Haitai*. 1997 metų rugsėjį negrąžintų paskolų ir bankroto nuostolių suma sudarė 32 trilijonus vonų – t. y. apie 7,5 procento BVP. Vėliau nusmuko akcijų kainos, o tarptautinės reitingų agentūros sumažino Pietų Korėjos vertybinių popierių vertę. Užsienio skolintojai puolė į paniką ir pradėjo atsiiminėti paskolas. Prasidėjo kapitalo nutekėjimas. Išeikvojusi didumą savo rezervų nacionalinei valiutai apsaugoti Pietų Korėjos vyriausybė pasidavė ir vonas žlugo. 1997 metų lapkričio 21 dieną Pietų Korėjos vyriausybė paskelbė nebegalinti atlikti tarptautinių atsiskaitymų ir kreipėsi paramos į TVF, mainais pasiūlydama savo ekonominį savarankiškumą. Taigi didelių Pietų Korėjos bendrovių, kurios ne per seniausiai buvo vienos iš aršiausių globaliosios ekonomikos varžovių, bankrotai sukėlė finansų ir valiutos krizę.

Jų žlugimą lėmė trys veiksniai. Pirma, Pietų Korėjos gamintojų konkurencingumas nuo XX a. dešimtojo dešimtmečio pradžios pastebimai sumažėjo, ypač JAV rinkoje. Šalies bendrovių gamybos sąnaudos buvo labai didelės, todėl jos negalėjo konkuruoti su naujais žemesniojo lygio Azijos gamintojais, o pagal technologijas negalėjo varžytis su Japonijos, Amerikos ir net su Taivano bendrovėmis. Ši tendencija buvo ypač pastebima puslaidininkių gamyboje. Čia sąlyginį Korėjos bendrovių dominavimą atminties lustų gamyboje (40 procentų pasaulio rinkos) pamažu klibino lankstesnės ir novatoriškesnės Taivano įmonės (*Acer*, *Powerchip*, *Windbond*), 1998 metais užėmusios 9 procentus pasaulio rinkos. Automobilių bendrovės *Kia* eksporto strategija sužlugo. Atsakydamos Korėjos *chaebol*, kurios buvo pratusios skintis kelią visapusiškai remiamos valstybės, ėmė skolintis, investuoti ir šitaip didinti konkurencingumą. Tačiau Pietų Korėjos valstybė ir globalioji ekonomika XX a. dešimtojo dešimtmečio pradžioje buvo pasikei-

tusios. Valdant Kim Young Samo administracijai, Ekonomikos planavimo taryba buvo perkelta į Finansų ministeriją ir prarado strateginę galią vadovauti ūkiui. Buvo panaikintas finansų sistemos reguliavimas, todėl *chaebol* atsivėrė tiesioginės galimybės skolintis iš užsienio. Finansinių sandorių tarpininkas buvo nebe valstybė, o menkai reguliuojami Pietų Korėjos bankai. Japonijos finansų įmonės, neįstengdamos gauti didelių palūkanų savo šalyje, mielai skolindavo *chaebol*, visuomet pasikliaudamos įprastine Pietų Korėjos valstybės apsauga. Šalies įmonių įsiskolinimų ir nuosavo turto santykis augo milžinišku tempu, pastūmėdamas finansų sistemą į pavojingą kelią.

Trečiasis lemiamas krizę sukėlęs veiksnys buvo pakitęs Pietų Korėjos valstybės požiūris. Ji nustojo teikti finansinę pagalbą *chaebol*. Dėl to kelios *chaebol* neįstengė įvykdyti finansinių įsipareigojimų, šitaip priartindamos užsienio investuotojų pasitikėjimo krizę, kuri sukėlė bendrą finansų sistemos krizę. Tačiau kodėl valstybė neužkirto kelio bankrotams, įsikišdama anksčiau? Pirma, didžiausios *chaebol* tapo pasaulinėmis žaidėjomis, gan nepriklausomomis nuo valstybės. Finansų sistemos reguliavimo panaikinimas *chaebol* išėjo į naudą, nes jos galėjo semti iš žymiai didesnio – globaliojo – paskolų šaltinio, nei tas, kurį anksčiau buvo atvėrę valstybės kontroliuojami bankai. Antra, Pietų Korėjos valstybė demokratiniame kontekste tapo atskaitinga plačiajai visuomenei, todėl jos galimybės manipuliuoti buvo ribotos. Demokratinės santvarkos sąlygomis glaudūs *chaebol* ir politinės klasės saitai nenutrūko, tačiau tai buvo klientelistinis ryšys, o ne sisteminis valstybės ypatumas. Įvairios politinės grupuotės turėjo savų ryšių su konkrečiomis *chaebol*, todėl stengėsi remti savo artimus bičiulius, o ne saugoti valstybės ir *chaebol* sistemą. Kitaip tariant, buvo pereita nuo korporacinio valstybinio kapitalizmo prie korupcinės vyriausybės veiklos konkrečių verslo interesų naudai. Finansų sistemos reguliavimo panaikinimas ir menka vyriausybės kontrolė, o ne perdėtas vyriausybės kišimasis buvo lemiami veiksniai, sudarę sąlygas finansų krizei sugriauti ekonomiką.

Pietų Korėjos krizę, galimas daiktas, sukėlė *chaebol* nesugebėjimas augti bei konkuruoti globaliojoje ekonomikoje be plėtros valstybės paramos. Pietų Korėjos plėtros valstybė nebegalėjo teikti tokios pat paramos kaip anksčiau. Viena vertus, dėl to, kad socialinė mobilizacija ir politinė demokratija apribojo galimybes naudoti valstybės išteklius vien tik *chaebol* naudai; kita vertus, dėl to, kad šalies ekonomikos integracija į globaliąją ekonomiką ir finansų rinkų reguliavimo bei valiutų kontrolės panaikinimas reikalaujant JAV atėmė iš valstybės pagrindinius politinius įrankius. Globalusis spekuliacinių finansų srautų sūkurys užpildė šitaip susidariusį atotrūkį tarp *chaebol* reikmių ir ribotų valstybės galimybių, suteikdamas Pietų Korėjos įmonėms lengvai pasiekiamų pinigų. Tačiau trumpalaikės, labai rizikingos paskolos yra atsiimamos vos pastebėjus pirmuosius finansinių įsipareigojimų nevykdymo požymius.

Trumpai tariant, Pietų Korėjos krizę išprovokavo sankaupa veiksnių, kaip antai: didelių šalies eksporto gamybos įmonių pelningumo krizė; silpnos finansų institucijos, išnaudojamos spekuliacinių, labai rizikingų lėšų skolintojų iš užsienio, ypač iš Japonijos; ir dideli valstybės gebėjimo skatinti plėtrą apribojimai, atsiradę dėl naujų kontrolės mechanizmų, kuriuos sukūrė demokratinė visuomenė ir tarptautiniai (tai yra JAV) reikalavimai liberalizuoti prekybą bei finansus.

Priešingai, Taivano valstybės indėlis į savo įmonių konkurencingumo didinimą XX a. dešimtąjį dešimtmetį buvo netiesioginis. Šių įmonių tinklai Taivane, Azijoje ir Jungtinėse Valstijose (ypač Silicio slėnyje) išbrido iš puslaidininkių gamybos pramonės krizės. Jie metė iššūkį konkurentams iš Pietų Korėjos ir Japonijos, užkariaudami atminties lustų, asmeninių kompiuterių, skystųjų kristalų ekranų ir programinės įrangos gaminių rinkas. Didžiulės – didžiausios pasaulyje – Taivano užsienio valiutos atsargos atbaidė daugumą spekuliacinių atakų. Vis dėlto valiuta nuvertėjo 6,5 procento. Tai, galimas daiktas, buvo politinė gudrybė, kuria buvo užsimota nusmukdyti juanį ir šitaip išmušti Kinijos ekonomiką iš vėžių. Tačiau vėliau rinkos padidino Taivano dolerio (NT) vertę, o tai yra aiškus šalies ekonomikos stiprumo įrodymas. Iš tikrųjų, nors Taivanas, praradęs didelę eksporto rinkos dalį Azijoje, patyrė krizę, tačiau jis iš esmės išvengė finansinės suirutės. Jo nekilnojamojo turto rinka nedaug teprisidėjo prie kapitalo kaupimo. Bankų sistema daugiausia buvo atskirta nuo eksporto gamybos įmonių, turėjusių savus finansavimo šaltinius. O vertybinių popierių vertę rinkoje daugiausia lėmė bendrovių, kurių vertybiniais popieriais joje buvo prekiaujama, pelningumas. Taigi, kad suprastume, kuo išorės krizės patyrimas skiriasi nuo vidaus krizės patyrimo, nulemto vidaus ekonomikos bei institucijų klaidų, Taivanas yra geras pavyzdys. Dešimtąjį dešimtmetį Taivano, kaip ir Pietų Korėjos, plėtros valstybė susilpnėjo, nes jai teko skaitytis su demokratine politika bei aktyvia pilietine visuomene. Šios gerokai sumenkino jo *dirigisme.** Tačiau dėl vadybos lankstumo Taivano verslui valstybė buvo nebereikalinga. Šalies ekonomikos nenušlavė nevaldomi globaliniai finansų srautai, nes ji rėmėsi savo gamintojų konkurencingumu ir jų vidaus kapitalo rinka. Taigi, finansinė suirutė nesugriovė jo ūkio, nors ir sukėlė grėsmę Taivano planuojamam „Žygiui į pietus" investicijoms bei prekybai Pietryčių Azijoje plėtoti.

Apskritai, nematyti aiškių priežasčių, sukėlusių krizę visuose keturiuose „tigruose", nes kiekvienas atvejis yra vis kitoks. Tačiau galima teigti, kad plėtros valstybės dalyvavimas ir perdėtas kišimasis nesukėlė krizės. Juk Singapūre valstybės kišimasis buvo veiksmingas, nes sumažino krizės poveikį, o Honkonge valstybės reguliavimo panaikinimas verslo aplinkai ir valiutų valdybos politika, paremta ortodoksinės ekonomikos nurodymais, triuškinamai sužlugdė valiutos vertę. Jei kal-

* Valstybės vykdomas ekonomikos planavimas ir kontrolė. – *Red. past.*

bėtume apie Pietų Korėją, susidaro įspūdis, kad čia krizę pagreitino plėtros valstybės pasitraukimas iš ekonomikos valdymo ir menkas bankų sistemos reguliavimas. Taigi, krizę sukėlė ne valstybės kišimasis, o šio kišimosi nenuoseklumas. Tiek Taivano *dirigisme* „švelnus nusileidimas", tiek ir valstybės kontrolės Singapūre tąsa padėjo joms išvengti chaotiško Pietų Korėjos valstybės pasitraukimo ir nesistemingos Honkongo vyriausybės intervencijos spąstų.

Antrasis pastebėjimas būtų toks: gamybos sektoriaus konkurencingumas Taivane ir Singapūre ir toliau buvo jų sąlyginai nepriekaištingo ekonomikos funkcionavimo šaltinis. Tuo tarpu Honkongo deindustrializacija ir Pietų Korėjos *chaebol* konkurencingumo praradimas silpnino jų ūkius. Brandžiai paslaugų ekonomikai vis dar reikalinga tvirta sąsaja su dinamišku gamybos sektoriumi, kad ir ką sakytų poindustrializmo mitai. Ir galiausiai trumpalaikių globalinių finansų srautų judesių destabilizuojantis poveikis tebėra pagrindinis krizės šaltinis. Tačiau jei ekonomikos mažina vidaus reguliavimą ir vaikosi lengvo pinigo, tai jos toliau didina jų destruktyvųjį poveikį. Instituciniai trūkumai yra pagrindiniai skirtingo nacionalinių ekonomikų pajėgumo atsispirti žlugdančiam globalinės finansų sistemos poveikiui veiksniai ir jie daugiausia lemia šių ekonomikų gebėjimą pasipriešinti šiam poveikiui. Blogiausiu atveju instituciniai trūkumai gali būti valstybės krizės požymiai. O plėtros valstybės krizė yra kintančių valstybės ir visuomenės santykių modelių funkcija.

Demokratija, tapatumas ir plėtra Rytų Azijoje XX a. dešimtąjį dešimtmetį

1996 metų rugpjūčio 26 dieną buvęs Pietų Korėjos diktatorius ir prezidentas generolas Chun Do Hwanas Seule buvo nuteistas myriop už dalyvavimą 1979 metų valstybės perversme ir už demonstrantų už demokratiją žudynių organizavimą 1980 metais Kwangju. Jo įpėdinis ir buvęs protežė Roh Tae Woo, vadovavęs šalies posūkiui į demokratiją, buvo nuteistas mažiausiai 22 metų įkalinimo bausme. Šiuo labai simboliniu gestu Korėjos demokratija, vadovaujant prezidentui Kim Young Samui, pareiškė pasipriešinimą autoritarinei valstybei. Nuteista buvo ne tik karinė diktatūra: korupciniai ryšiai tarp autoritarinio režimo ir Pietų Korėjos verslo struktūrų taip pat buvo pasmerkti. Aštuonių *chaebol* vadovai buvo nuteisti kalėti dėl buvusio prezidento Roho papirkinėjimo. Teismo nuosprendžiai buvo atidėti, tačiau pats teismo įvykis žymėjo ryšių su praeitimi nutraukimą.

Dar radikalesnis ryšių nutraukimas įvyko tuomet, kai 1997 metų gruodį Kim Dae Jungas – neabejotinas Pietų Korėjos radikaliosios demokratinės opozicijos lyderis – buvo išrinktas prezidentu. Tai, kad jis ėmė vadovauti suirutėje paskendusiai ekonomikai, buvo taip pat simboliška. Pietų Korėjos plėtros valstybė žlugo – tiek ekonomikos funkcionavimo, tiek ir politinės kontrolės atžvilgiu. Kim Dae Jungas

atliko labai simbolinį gestą ir atsiprašė buvusio diktatoriaus Chun Do Hwano – žmogaus, kurį buvo nuteisęs myriop. Demokratija buvo gana tvirta nacionalinio susitaikymo gestams daryti ir šitaip paruošti dirvą demokratinio nacionalistinio projekto – galutinio susivienijimo su Šiaure – įgyvendinimui ateityje. Tačiau šiam politiniam projektui atgaivinti – nutraukti ryšiams su plėtros valstybe, – reikėjo išrauti korumpuotos Pietų Korėjos politikos šaknis. 1998 metų rugsėjį prokuroras apkaltino buvusią vyriausybės Didžiąją nacionalinę partiją (*Grand National Party*) pasinaudojus mokesčių rinkėjais, kad išplėštų iš *chaebol* 6 milijonus dolerių savo rinkimų kampanijai. Prezidentas Kim Dae Jungas paprašė partijos atsiprašyti už savo „mokesčių vagystę", šitaip išprovokuodamas naują politinę krizę. Be to, 1999 metų rugpjūtį prezidentas tarpininkavo skaldant vieną stambiausių *chaebol* ir bene didžiausią Korėjos plėtros simbolį *Daewoo,* kurioje dirbo 2,5 milijono darbuotojų. Kad išvengtų jos nevaldomo bankroto dėl 50 milijardų JAV dolerių skolos, šimtai *chaebol* įmonių buvo atskirtos ir pavieniui parduotos, o prekės ženklo pavadinimą buvo leista išsaugoti tik automobilių bendrovei ir prekybos bendrovei. Šis įvykis parodė, kad tradiciniam *chaebol* dominavimui Korėjos politikoje bei ekonomikoje buvo uždėti nauji apynasriai.

Keliolika įvykių XX a. dešimtąjį dešimtmetį perkėlė Pietų Korėjos svorio centrą nuo karinės biurokratijos liekanų prie naujo demokratinio, politinio elito, kilusio iš profesionalų vidurinės klasės. Politikos ir valstybės transformacija nebūtų buvusi galima be pilietinės visuomenės transformacijos skatinant socialiniams judėjimams.

1996 metų gruodžio 27 dieną šimtai tūkstančių Korėjos darbininkų išėjo į visuotinį streiką, kuris įvairiais pavidalais truko keletą savaičių. Jie protestavo prieš prezidento Kim Young Samo pasiūlytą ir vyriausybinės parlamento daugumos aprobuotą naują įstatymą, kuris, kaip aiškino šio įstatymo šalininkai, turėjo palengvinti šalies bendrovėms darbininkų atleidimą, derinantis prie naujos pasaulinės darbo rinkos lankstumo reikalavimų. Darbininkai taip pat protestavo prieš pagrindinės profesinių sąjungų konfederacijos teisinio pripažinimo stoką. Po savaites trukusių streikų, demonstracijų ir daugkartinių susirėmimų su policija profesinės sąjungos, remiamos viešosios nuomonės bei politinės opozicijos, išsikovojo pripažinimą, taip pat kai kurių nuolaidų, susijusių su darbo įstatymais. Vėliau, nepaisant ekonomikos krizės, profesinių sąjungų įtaka tik didėjo. Tačiau žlugus Pietų Korėjos ekonomikai 1998 metais jos sutiko sudaryti socialinę sutartį su verslo struktūromis bei vyriausybe, kad prezidentas Kim Dae Jungas galėtų vadovauti šaliai ir padėti jai atsigauti.

Po 1987 metų, kuomet Chunas pasidavė demokratų spaudimui pradėti kontroliuojamos liberalizacijos procesą, santykius tarp Pietų Korėjos valstybės, visuomenės ir ekonomikos padėjo transformuoti keturi veiksniai. Pirmasis veiksnys, padėjęs nuversti karinį režimą, buvo pilietinės visuomenės, iš kurios išsirutuliojo stiprūs socialiniai judėjimai, padidėjęs atkaklumas. Gyvavo tradiciškai karingas studentų

judėjimas, tačiau daugelį kovos su režimu metų radikalieji studentai buvo atskirti nuo plačiosios visuomenės. XX a. devintojo dešimtmečio pabaigoje prie jų prisidėjo atgijęs darbininkų judėjimas, sustiprėjęs per šimtus nesankcionuotų streikų, sudrebinusių represinę darbininkų klasės kontrolę Pietų Korėjoje. 1996 metų gruodžio ir 1997 metų sausio streikų ir demonstracijų metu profesinės sąjungos pademonstravo savo galią ir aiškiai parodė, kad darbininkai pakirto vyriausybės ir verslo struktūrų dominavimą dirbantiems žmonėms. Bendruomeniniai judėjimai, ypač judėjimai už aprūpinimą būstu ir prieš miestų rekonstravimą, neretai remiami bažnyčių, Korėjoje mobilizavo plačius, daugiausia miesto gyventojų sluoksnius. O išsilavinusi, klestinti vidurinė klasė siekė gyventi „normalų gyvenimą“ ir „normalioje šalyje“. Visi kartu jie padėjo sukurti naują politinį mikroklimatą.

Antrasis veiksnys – didėjantis Korėjos *chaebol* atotrūkis nuo valstybės, šioms tampant pasaulinėmis bendrovėmis, įvairėjant jų interesams bei piktinantis vyriausybės primetama politika. Trečiasis veiksnys – tarptautinis spaudimas, ypač Jungtinių Valstijų, reikalaujant stabilizuoti demokratinę Pietų Korėją, kurios gynyba nuo Šiaurės Korėjos būtų politiškai priimtina, kai išsisklaidžiusi įtampa su SSRS pakirto geopolitinį JAV karinių įsipareigojimų pamatą. 1988 metų Olimpinės žaidynės simbolizavo naujos Korėjos Respublikos atsivėrimą pasauliui.

Ketvirtasis veiksnys yra mažiau žinomas, tačiau, mano nuomone, jis buvo ir yra Pietų Korėjos politinės dinamikos suvokimo pamatas: politikos regionalizacija. Kad ir kaip būtų stebėtina, tačiau tokioje etniškai vienalytėje tautoje ir geografiškai nedidelėje šalyje regioninis tapatumas yra lemiamas Korėjos politikos veiksnys, o karinio režimo nesugebėjimas sujungti šių tapatumų į nacionalistinį projektą niekais pavertė jos pastangas vykdyti politinę kontrolę. Tarkime, per pirmuosius demokratinius parlamento rinkimus 1988 metais Kim Young Samo partija jo gimtojoje Pusano provincijoje laimėjo 15 iš 16 vietų parlamente, taip pat daug balsų laimėjo ir kaimyninėje Pietų Kjungsango provincijoje. Jo varžovas iš demokratinės opozicijos Kim Dae Jungas laimėjo 31 vietą iš 32 regione, kuriame balotiravosi, – Šiaurės ir Pietų Cholla provincijose. O „trečiasis Kimas“ – Kim Jong Pilas – lyderiavo Pietų Chungchunge. Jei kalbėtume apie kariuomenės finansuojamą Demokratinio teisingumo partiją, tai ji laimėjo daugumą Roho gimtojoje provincijoje Šiaurės Kjungsange. Tik Seulo ir Inčono metropolijos, kurios gyventojų sudėtį formavo migracijos bangos, politinis elektoratas buvo margas. Be to, Kim Dae Jungo pergalę 1997 metų prezidento rinkimuose lėmė jo triuškinamas lyderiavimas Cholloje. Tačiau šiuose rinkimuose Kim Dae Jungas įstengė sutelkti plačią paramą Seule ir Inčone, ypač todėl, kad vidurinės klasės sektorius buvo nepatenkintas korupcijos gajumu valdant Kim Young Samui. Toks Pietų Korėjos politinis susiskaldymas pagal regioninį tapatumą sudarė palankias sąlygas formuotis karinio režimo opozicijai, vadovaujant patikimiems, populiariems regionų lyderiams. Kariuomenės autoritetas buvo pakirstas iškart, kai tik buvo su-

teikta politinio žodžio laisvė. Tačiau kita vertus, susiskaldymas silpnino demokratinę opoziciją, o todėl ir sumažino demokratų galimybes nugalėti valdančiąją partiją. Išeitis iš aklavietės buvo rasta iš esmės tik XX a. dešimtąjį dešimtmetį, kuomet Kim Young Samas atliko puikų, nors ir rizikingą politinį manevrą – t. y. sujungė jėgas su Roh Tae Woo. Šitaip jis įstengė pakeisti Rohą prezidento poste mainais už demokratinio teisėtumo suteikimą likusiems karinės orientacijos politikams. Vis dėlto regioninio tapatumo fragmentacija tebėra pagrindinis mobilizacijos ir nestabilumo Pietų Korėjoje veiksnys. Per mūsų asmeninius pokalbius su Kim Young Samu jo namuose Seule 1988 metais, kuomet jis dar įkūnijo demokratinės opozicijos sluoksnio idealus, jis man išaiškino pagrindinį nesantaiką kurstančios šalies politikos orientacijos pakeitimo motyvą. Jo požiūriu, svarbiausia buvę atimti nacionalistinį projektą iš nedemokratinės kariuomenės ir perduoti jį demokratams. Tik tuomet Korėjos regioninis tapatumas galėsiąs būti integruotas į stiprų šalies nacionalinį tapatumą. Tačiau toks demokratinis nacionalizmas turėjo įvykdyti svarbiausią uždavinį: iš naujo suvienyti Korėją. Korėjos suvienijimas ilgą laiką iš tikrųjų buvo jos demokratinių judėjimų šūkis, tačiau tarp šalies demokratų XX a. dešimtąjį dešimtmetį vis dar virė ginčai dėl to, kaip reikėtų sukti šia linkme. Tai nėra lengvas sumanymas, nes komunizmas Šiaurės Korėjoje yra giliau įsišaknijęs, negu, tarkime, jis buvo įsitvirtinęs Rytų Vokietijoje. Korėjos demokratiniai lyderiai, kaip antai Kim Dae Jungas, taip pat Kim Young Samas, buvo įsitikinę, kad susivienijimas esąs būtinas, norint sukurti stiprią Korėją XXI amžiuje – tokią stiprią, kad ištvertų grėsmingą lygiagretaus Japonijos ir Kinijos iškilimo į pasaulio galios bei įtakos viršūnes iššūkį, ir pakankamai stabilią, kad ir toliau būtų naujų globalizuojamų Korėjos bendrovių prieglobsčiu. Taigi nacionalistinio tapatumo projekto atkūrimas demokratiniais pagrindais yra būtina buvusios plėtros valstybės sugriovimo sąlyga, kuomet teisėtumo principas perėjo iš į plėtrą orientuoto nacionalizmo į pilietinį nacionalizmą.

Tapatumas taip pat yra Taivano demokratinės politikos orientacijų bei ginčų smaigalys. Taivano visuomenę visuomet kamavo neaiškaus tapatumo problema ar, kaip ją pavadino šalies mokslininkas Chu-joe Hsia, „našlaičio sindromas“. Gomindanas ir Kinijos komunistų partija sutarė dėl vieno dalyko: kad Taivanas esąs ne Taivanas, o Kinijos provincija. Kadangi taip nebuvo per pastaruosius penkiasdešimt metų, o didžiąją dalį prieš tai buvusio penkiasdešimtmečio Taivanas buvo Japonijos kolonija, todėl jo žmonės jautėsi nepriklausą niekam. Visa tai dar labiau komplikavo fundamentalus skilimas tarp žemyno gyventojų ir taivaniečių, o vėliau ir tarp pačių taivaniečių: Taivano vietos gyventojų ir fudzianiečių bei hakų kilmės gyventojų. Tad nors etniniu atžvilgiu visi jie buvo hanų kilmės kinai, tačiau Taivano gyventojai buvo labai socialiai ir kultūriškai susiskaldę ir šis susiskaldymas smelkė visus valstybės lygmenis, nes Gomindano valdžios vairą iki pat Chiang Ching Kuo mirties 1988 metais savo rankose tvirtai laikė žemynininkai. Atšaukus karo padėtį 1987 metais

(pažymėtina, kad tais pačiais metais prasidėjo ir Pietų Korėjos demokratizavimas) buvo siekiama sukurti Taivano politinę sistemą, atsižvelgiant į pakitusią jo istorinę tikrovę. 1990 metais Taivane gimęs, labai išsilavinęs Gomindano vadovas Teng Hui Lee buvo išrinktas prezidentu. Jis vadovavo Taivano demokratizavimui ir siekė įtvirtinti jo savarankiškumą tarptautinėje arenoje, derėdamasis dėl teisės egzistuoti Taivano ekonomikai bei pramonei. Didelė demokratinės opozicijos dalis žengė dar toliau: vadovaujanti opozicinė Demokratinė pažangos partija (DPP), įkurta 1986 metais, Taivano nepriklausomybę pavertė savo aukščiausiu siekiu. Kinija smarkiai priešinosi abiem šiems žingsniams ir grasino kariniais veiksmais, jei Taivanas sieks tapti nepriklausoma šalimi. Taivanui į pagalbą ir vėl atskubėjo Jungtinės Valstijos, tačiau jos nustatė tam tikrus apribojimus: kol Kinija bus linkusi bendradarbiauti su Jungtinėmis Valstijomis, Taivanas ir toliau turės laikytis politinių suvaržymų. XX a. dešimtąjį dešimtmetį Taivanas grįžo prie savo savitos istorijos ištakų: kaip Jungtinių Valstijų geopolitinės strategijos Kinijos atžvilgiu kūdikis, prognozuojamoje ateityje jis ir toliau lieka daugiausia priklausomas nuo JAV ir Kinijos santykių. Bėda ta, kad tuo metu 20 milijonų žmonių gyvena saloje, tapusioje ekonomine jėgaine, visiškai įtraukta į globaliosios tinklaveikos ekonomiką, o jos investicijos į Kiniją reikšmingai prisidėjo prie naujojo kapitalizmo šios šalies pietuose plėtotės. Dešimtąjį dešimtmetį Taivane ėmė energingai reikštis pilietinė visuomenė, labai aktyvūs tapo bendruomenių, aplinkosaugininkų, studentų, moterų, gėjų ir lesbiečių judėjimai (žr. II tomo 3 skyrių), pagyvėjo profesinių sąjungų veikla, o nepriklausoma, įtakinga žiniasklaida maitino informuotą bei išlavintą visuomenės nuomonę. Šių socialinių judėjimų bendras poveikis ir tautinio bei *vietinio tapatumo* paieškos lėmė nepriklausomybės partijos DPP pergalę Taipėjaus savivaldybių rinkimuose 1995 metais. Išrinkto naujo mero Chen Shui-pieno šūkis „Piliečių miestas“ susilaukė plataus žmonių pritarimo. Vis dėlto valstybinės politikos lygmeniu vyravo Gomindanas, nes prezidentas Lee buvo išrinktas naujai kadencijai iki XXI a. pradžios. Jo pergalę daugiausia lėmė žmonių nuogąstavimai, jog nepriklausomybę palaikančių vadovų išrinkimas išprovokuos Kiniją, nors pats Lee buvo gana atkaklus, kad Kinijos vyriausybė jį imtų pulti asmeniškai kaip priešą. Be to, 1999 metais Gomindano kandidatas, pasinaudojęs silpnu pirmosios demokratų administracijos valdymu, buvo išrinktas Taipėjaus meru. Tačiau tai buvo visai kitoks Gomindanas, palyginti su tuo, kuris prieš 50 metų įvedė saloje karinę diktatūrą. Amžių sandūroje ši politinė partija ieškojo naujo teisėtumo – tiek tarptautinėje arenoje, tiek ir šalyje. Tarkime, kad sukurtų dalyvaujamosios demokratijos (*participatory democracy*) mechanizmus, ji bandė susisieti su bendruomenių judėjimais. Priešingai, vis labiau vienas nuo kito atsiskiria nepriklausomybės judėjimo fundamentalistinis sparnas, siekiantis nepriklausomybės bei tautinio tapatumo, ir socialinio judėjimo sparnas, deklaruojantis demokratiją bei socialines permainas, tačiau nesileidžiantis į geopolitinius ginčus. Be abejo, kad būtina sumažinti ar net išardyti plėtros valstybę, čia nuomonės su-

tampa. Taivano verslo tinklai, kuriems priklauso tiek smulkiosios, tiek ir didelės verslo įmonės, galiausiai rado savo nišas globaliojoje bei Azijos ekonomikoje. Valstybės vadovavimas ekonomikai paprastai laikomas kliūtimi. Taivano pilietinės visuomenės reikalavimai vyriausybei yra susiję su vartojimu bei gyvenimo kokybe, o ne su gamyba bei technologijomis. O tapatumo paieškos vis labiau krypsta nuo viešosios erdvės į privačią, nuo tautos į šeimą bei individo, nuo neįmanomo Taivano kultūrinio tapatumo į kasdienį asmeninį kinų tapatumą – tapatumą žmonių, kovojusių, išlikusių ir gyvenusių nederlingoje saloje, į kurią juos atvedė istorijos vingiai.

Honkongo ateitis skendėjo dar didesnėje istorinėje dviprasmybėje. Šiandien jis – Kinijos dalis. Tačiau jis visuomet liks išskirtine Kinijos dalimi. Viena vertus, dėl to, kad jis ir toliau vaidins vaidmenį, kurį vaidino daugelį metų: būti pagrindine Kinijos sąsaja su tarptautine ekonomika, taip pat Kinijos kapitalistinio verslo mokykla bei bandymų aikštele. Tačiau kita vertus, taip pat ir todėl, kad per XX a. devintąjį dešimtmetį Honkongas tapo aktyvia pilietine visuomene, kurioje bendruomenių judėjimai ir didelė, gerai išsilavinusi vidurinė klasė atvirai deklaravo savo demokratines vertybes. Dešimtys tūkstančių profesionalų paliko Honkongą ir surado prieglobstį Jungtinėse Valstijose, JK, Australijoje ar Kanadoje. Dar dešimtys tūkstančių turi leidimus nuolat gyventi užsienio šalyse arba užsienio šalių pasus ir blaškosi pirmyn atgal tarp pelningo darbo Honkonge ir naujų savo šeimų gyvenviečių Vankuveryje ar Perte. Tačiau Honkongo žmonės lieka Honkonge. O verslo įmonės – tiek vietinės, tiek ir daugianacionalinės – yra susijusios su Honkongu, nes jis tebėra ir toliau bus vienas svarbiausių globaliosios ekonomikos mazgų, net ir po triuškinamos nekilnojamojo turto bei finansų krizės. Šio miesto-valstybės žmonių ateitis nėra labai aiški, tačiau jų tapatumas aiškus. Jie yra pagrindinė sudedamoji dalis naujosios Kinijos – Kinijos, sudarytos iš transnacionalinių verslo bei regioninių bendruomenių tinklų, kuriems vadovauja ir kurių bendradarbiavimą skatina sudėtingas nacionalinės, provincijų ir vietos valdžios institucijų tinklas. Ir jie taip pat dalyvaus neapibrėžtoje Kinijos ateityje.

Paskutinis mūsų pasakojimo „tigras“ Singapūras mane glumina ne ką mažiau nei kitus. Kitaip nei kitose trijose šalyse, Singapūre XX a. dešimtąjį dešimtmetį nesusiformavo jokia pilietinė visuomenė, o valstybė tebėra tokia pat stipri ir aktyvi, kaip ir kitados, nepaisant priešingų pareiškimų. Tai pasakytina tiek apie autoritarinę politiką bei informacijos kontrolę, tiek ir apie vadovavimą Singapūro plėtrai bei jos kontrolę. Valstybė ir toliau dirba palaikydama glaudžius ryšius su daugianacionalinėmis bendrovėmis, kaip ir prieš 30 metų, tačiau praturtėjusi ji ėmė naudoti savus išteklius investicijoms į šias bendroves – savarankiškai arba per bendrąsias įmones. Vienam gyventojui tenkančių pajamų vidurkis Singapūre šiandien yra didesnis nei Europos Sąjungos. Miestas-valstybė sklandžiai funkcionuoja gerai suplanuotoje metropolio sistemoje. Ši sala yra pirmoji šalis, kuri buvo visa sujungta šviesolaidžio (*optic fiber*) tinklais ir kuri pasirengusi tapti pirmąja nerūkančia ir narkotikų nevar-

tojančia šalimi (narkotikų prekeiviai čia yra baudžiami mirties bausme, kuri neretai ir įvykdoma). Miestas švarus: už šiukšlinimą gatvėse baudžiama didelėmis baudomis ir viešaisiais darbais, kurie atliekami vilkint žalias uniformas, o nusižengėlius linksniuoja žiniasklaida. Politinis ir kultūrinis nepaklusnumas sumažintas iki minimumo, todėl nėra reikalo imtis kraštutinių represijų. Vyrauja formalioji demokratija su simboline opozicija. Kai opozicijos lyderis pradeda kaltinti vyriausybę piktnaudžiavimu, paskirtas vyriausybės pareigūnas jam iškelia bylą ir teismas pasirūpina, kad įžūlus kritikas būtų nubaustas didele bauda ar įkalinimu. Efektyviai sprendžiami ir etniniai nesutarimai. Sąlyginai taikiai pavyksta sugyventi ir su supančiu musulmoniškuoju pasauliu, nors visi gyventojai yra susibūrę į ginkluotą miliciją, o Singapūro oro pajėgos yra nuolat pasirengusios suduoti atsakomuosius oro smūgius dideliems miestams, kuriuos jų lėktuvai pasiektų per vos kelias minutes. Vyraujanti figūra tebėra Lee Kwan Yewas. Nors jis jau nebe ministras pirmininkas, tačiau ir toliau daro įtaką politinei kultūrai bei institucijoms. Jam pavyko sukurti visuomenę iš nieko ir paversti ją istoriniu „Azijos vertybių" pranašumo įrodymu. Apie šį sumanymą jis tikriausiai svajojo dar Oksfordo metais, kai buvo nacionalistas be nacijos.[101] Iš esmės jis iš naujo atrado Viktorijos laikų Angliją su jos moralinių dorybių kultu, švaros manija, pasibjaurėjimu nieko nevertais skurdžiais, tikėjimu išsilavinimu bei nedaugelio labai išsimokslinusių žmonių savaime suprantamu pranašumu. Prie jų jis pridūrė orientaciją į aukštąsias technologijas ir net finansavo studijas, kad sukurtų mokslinį pamatą biologiniam tam tikrų grupių pranašumui – ne rasiniu, o klasiniu pagrindu. Jo įsitikinimai tiesiogiai formavo Singapūro politiką. Tarkime, XX a. devintąjį dešimtmetį koledžo išsilavinimą turinčios moterys šalyje gaudavo specialiąsias valstybės pašalpas, kad gimdytų kiek galima daugiau vaikų, taip pat pašalpas šeimai, kad suteiktų savo vaikams išsilavinimą. Tuo metu darbininkų klasės moterys (kinės ar malajės) buvo apmokestintos specialiuoju mokesčiu už tai, kad gimdo per daug vaikų. Tikslas buvo pagerinti Singapūro gyventojų kokybę, didinant skaičių vaikų, gimusių išsilavinusiose šeimose. Visa valstybė vadovaujasi paprastu stipriausiųjų išlikimo principu. Aukščiausias jos politikos tikslas – sudaryti sąlygas Singapūrui išgyventi ir atremti beatodairišką globaliosios ekonomikos konkurenciją tarpusavio priklausomybės pasaulyje technologijomis, socialine inžinerija, kultūrine sanglauda, natūraliąja žmonių atranka ir nepajudinamu politiniu ryžtu. Liaudies judėjimo partija įgyvendino ir toliau vykdo šį projektą, vadovaudamasi leninizmo principais, kuriuos Lee Kwan Yewas žinojo ir pripažino pasipriešinimo metais, būdamas antikolonijinio judėjimo darbo teisės specialistas. Ir tai yra bene vienintelis tikras leninis projektas, kuris išliko, pergyvenęs šaltinį, iš kurio išsirutuliojo. Teisėtumui formuoti, visuomenei kontroliuoti ir ekonomikai sumaniai valdyti Singapūre revoliucinė valstybė ir plėtros valstybė buvo sujungtos į vieną. Galbūt tai yra XXI amžiaus

[101] Chua (1998).

sėkmės modelio – modelio, kurį apgalvotai diegia Kinijos komunistinė valstybė, siekianti nacionalistinio projekto plėtros tikslų – pirmoji kregždė.

Nors dauguma Azijos „tigrų" ir jų naujai industrializuojamų kaimynių, išskyrus Singapūrą, pamažu kapoja galvą plėtros valstybės drakonui, tačiau iš tūkstantmetės izoliacijos galvą jau kiša žymiai didesnis drakonas (nepamirškime, kad kinų mitologijoje drakonai yra geranoriškos būtybės), siekiantis užkariauti pasaulį ir pakeisti jį visiems laikams, ar tai būtų į gerą, ar į blogą.

Į plėtrą orientuotas kiniškasis nacionalizmas su socializmo bruožais[102]

Politika, orientuota į ekonomikos formavimą kaip pagrindinį dėmenį, niekuomet neturi kisti; reformų ir atvirų durų politika niekuomet neturi keistis. Partijos pagrindinė linija neturi keisti kurso 100 metų. Mes turime deramai atsižvelgti į bu-

[102] Nagrinėdamas Kinijos atvejį aš remiuosi dviem pagrindiniais tiesioginio stebėjimo šaltiniais. Pirmasis buvo mano tiriamasis darbas, kurį atlikau vizitų į Kiniją metu XX a. devintąjį dešimtmetį. Šios šalies reformas man ypač padėjo suprasti 1987 metais kartu su Martinu Carnoy'umi ir Patrizio Bianchiu vietoje surinkta faktinė medžiaga apie technologijų politiką ir ekonomikos modernizaciją. Tuomet mus pakvietė Valstybės tarybos Technologijos ir tarptautinės ekonomikos institutas. Mes kalbinome Kinijos vyriausybės pareigūnus, gamyklų vadovus, Amerikos ir Europos bendrovių vadovus ir vietovių bei provincijų atstovus Pekine, Šanchajuje, Gvandžu ir Šendžene. Glaustą pasakojimą apie mūsų tyrimą žr.: Bianchi et al. (1988). Nuo tų laikų padėtis Kinijoje pasikeitė. Štai kodėl aš plačiai naudojausi ir antruoju tiesioginio stebėjimo šaltiniu: faktinės medžiagos rinkimu, kurį nuo 1992 iki 1997 metų visoje Kinijoje, tačiau daugiausia Gvandune, Fudziane, Šanchajuje ir Pekine atliko profesorė You-tien Hsing iš Britų Kolumbijos universiteto. Ji maloniai pasidalijo su manimi savo gausiais konspektais ir dokumentais iš tyrimų vietų, o po to mes daug šnekėjomės šiais klausimais gyvai ir elektroniniu paštu. Esu nuoširdžiai dėkingas jai už šią vertingą pagalbą. Vis dėlto aš prisiimu visą atsakomybę už šią analizę, todėl profesorei nereikėtų adresuoti mano klaidų ir perlenkimų. Dalį jos analizės rasite, žr.: Hsing (1997, 1999). Aš taip pat rėmiausi daugeliu šaltinių apie XX a. dešimtąjį dešimtmetį Kinijoje vykusius procesus, tačiau tai tik nedidelis šaltinių rinkinys literatūros jūroje. Puikią įvykių apžvalgą rasite Lam (1995) darbe. Naudingų žurnalistinių, ekonominių vertinimų yra pateikta 1996 metų rugpjūčio 17 d. žurnalo *The Economist* numeryje ir Overhalt (1993) studijoje. Išsamią istorinę apžvalgą rasite Spence (1990) knygoje. Klasikinį veikalą apie socialinius ir politinius santykius komunizmo laikais yra parašęs Walder (1986); naujesnių laikų apžvalgą rasite Walder (1995). Apie kinų verslo tinklus užsienyje, be Hsing (1997a, b), taip pat žr.: 1993 metų lapkričio 29 d. *Business Week* numerį (specialų reportažą apie „Azijos turtus"); Clifford (1994); Ong ir Nonini (1997). Apie centro ir periferijos santykius Kinijoje žr.: Hao ir Zhimin (1994). *Guanxi* ir neformaliuosius tinklus nagrinėja Yang (1994). Apie Kinijos iždo politiką bei centro ir periferijos santykius skaitykite Wong et al. (1995). Demokratinius judėjimus analizuoja Lin (1994) ir Walder (1992). Specifinių, atrinktų bibliografinių šaltinių kinų ir anglų kalbomis apie naujojo Kinijos kapitalizmo ypatumus ieškokite Hsing (1997a) veikale. O tiems intelektualams, kurie prieš 30 metų kūrė fantazijas apie kultūrinę revoliuciją, aš patariu pasiskaityti dokumentus, kuriuos surinko ir išvertė Walder ir Gong (1993). Rašydamas šį skirsnį aš taip pat naudojausi ir šiais šaltiniais: Granick (1990); Nathan (1990); White (1991); Mackie (1992); Bowles ir White (1993); Cheung (1994); Naughton (1995); Yabuki (1995); Li (1996).

vusios Sovietų sąjungos patirtį ir sukurti gerus tarpusavio ryšius tarp partijos centro ir rajonų. Mes turime remti Kinijos komunistų partijos (KKP) vadovybę. KKP, kaip valdančiosios partijos, statusas niekuomet neturi keistis.

Deng Xiaopingas, 1994[103]

[Partija turi derinti] Kinijos socialistinės modernizacijos kampaniją, reformų ir atvirų durų politikos praktiką ir naujus pasaulyje vykstančius procesus, kad galėtų plėtoti marksizmą jo neatsisakydama.

Jiang Zeminis, 1990[104]

Kam dabartinė politika teikia daugiausiai naudos? Karjeristams ir kapitalistinio stiliaus politikams. Žmonės yra labai įskaudinti. Šie žmonės sugriaus Pirmininko Mao šalį. Visą istoriją nuo Konfucijaus iki Sun Yatseno mūsų šalis vystėsi ganėtinai tolydžiai. Istorija pasmerks tuos, kurie bandys tai ignoruoti. Jei leidžiama demonstruoti tik susižavėjimą, apie problemas bei sunkumus užsiminti šiukštu draudžiama, vadinasi, dangstomi dideli trūkumai bei klaidos.

Mao Yingxing, 1970[105]

Naujoji kinų revoliucija

Vidurinė karalystė, nutraukusi tūkstantmetę absoliučios ar sąlyginės izoliacijos praktiką ir apgalvotai megzdama ryšius su likusiu pasauliu, pakeitė jo istoriją. Nepraėjus nė dviem dešimtmečiams nuo „atvirų durų politikos" paskelbimo, Kinijos ekonomikos augimas – sparčiausias visoje planetoje per paskutinius du XX a. dešimtmečius – ir konkurencingumas tarptautinėje prekyboje glumino ir vyriausybes, ir įmones, sukeldamas prieštaringus jausmus. Viena vertus, pažadas atverti rinką, sudarytą iš maždaug 1,2 milijardo žmonių, nors jos perkamoji galia yra gerokai mažesnė už Vakarų, galimas daiktas, ilgam laikui išsklaidys perprodukcijos krizę, paklodamas pamatus globaliojo kapitalizmo įsigalėjimui XXI amžiuje. Žvelgiant iš platesnės perspektyvos, intensyvėjantis bendravimas su seniausia žmonijos civilizacija, turinčia didžiulį kultūrinį palikimą, neišvengiamai skatins dvasinį turtėjimą bei abipusį mokymąsi. Tačiau kita vertus, Kinijos kaip ekonominės bei karinės supervalstybės iškilimas, Komunistų partijos užsispyrimas kontroliuoti visuomenę ir nepalenkiama šalies vyriausybės pozicija dėl tarptautinės ir šalies

[103] Kalba, pasakyta kelionės po Qingdao metu. Tai buvo bene paskutinis viešas jo politinis pamokymas. Cituojama pagal: Lam (1995: 386).
[104] Cituojama pagal: Lam (1995: 12).
[105] Žodžiai mokytojos iš Jingning apygardos, Guasu provincijos, kuri 1970 metų balandžio 14 dieną buvo nuteista myriop po to, kai Valstybės saugumo departamentas ją apkaltino „aktyvia kontrrevoliucine veikla". Cituojama pagal Walder ir Gong (1993: 77). Tai yra žodžiai iš jos paskutinio laiško.

vidaus bendruomenių priekaištų dėl žmogaus teisių ir politinės demokratijos pažeidimų sukėlė didelį įvairių šalių, ypač Azijos, taip pat ir kitų, tarp jų – Jungtinių Valstijų, susirūpinimą dėl galimo naujojo Šaltojo karo grėsmės XXI amžiuje. Antra vertus, kai kurie apžvalgininkai irgi baiminasi suirutės bei pilietinių susirėmimų laikotarpio Kinijoje, jei Azijos ekonomikos krizė galiausiai nusmukdytų Kinijos ekonomiką ir jei skurdas ir nedarbas išprovokuotų socialinio protesto akcijas bei susisietų su politiniais iššūkiais. Nesvarbu, kokių minčių bei jausmų sukeltų Kinijos transformacija XX a. dešimtajį dešimtmetį, esu įsitikinęs, jog daugelis iš jų rodo visišką socialinių bei politinių šalies plėtros ypatumų nesupratimą, o todėl skatina daryti klaidingas išvadas apie jos ekonomikos, politikos bei tarptautinių santykių ateitį. Šio skirsnio rėmuose aš pasistengsiu išdėstyti alternatyvią hipotezę, paremtą šia prielaida.

Prielaida: *Kinijos modernizacija ir išėjimas į tarptautinius vandenis yra ir buvo apgalvota valstybės politika, kurią iki šiol formavo bei kontroliavo Komunistų partijos vadovybė*. Tai inicijavo Deng Xiaopingas, laimėjęs kovą prieš maoistus XX a. aštuntojo dešimtmečio pabaigoje ir prieš liberaliuosius reformuotojus devintojo dešimtmečio pabaigoje. Jiang Zeminis toliau vykdė centristinę, apdairią Dengo politiką. Po Dengo mirties jis įtvirtino savo autoritetą, nesukeldamas jokių didesnių iššūkių ar vidaus konfliktų partijoje. Kad suprastume atvirų durų politikos motyvus, orientacijas ir procesus, reikėtų remtis konkrečiu politiniu projektu, parengtu bei įgyvendintu vadovaujantis Komunistų partijos, besiskelbiančios žmonių ir valstybės interesų atstove, interesais. O šiems interesams perprasti būtinai reikia prisiminti, kad *Kinijos revoliucija pirmiausia buvo nacionalistinė revoliucija, turinti socialistinių bruožų*. Liaudies išsivadavimo armijos (LIA) – komunistų valdžios Kinijoje ramsčio ir charizmatiškojo Mao vadovavimo tvirtovės – įtakai ir augimui dirvą paruošė japonų invazija ir nederamas korumpuoto, nepopuliaraus Gomindano režimo pasipriešinimas. O politines ir karines sąlygas galutiniam Kinijos komunistų susirėmimui su Gomindano kariuomene, kurią, nepaisant Amerikos paramos, 1945–1949 metais jie sutriuškino, sudarė jų lemiamas dalyvavimas Antrajame pasauliniame kare drauge su Vakarų ir sovietų aljansu kovoje prieš Japoniją. Mao ideologija ir Komunistų partijos praktika niekuomet nedavė pagrindo manyti, kad Kinijos revoliucija esanti socialistinė: tai buvusi „demokratinė revoliucija“, paremta klasių susivienijimo prieš „imperializmą ir jo liokajus“ strategija. Ji buvo grįsta skurstančių valstiečių mobilizacija prieš korumpuotą miesto buržuazijos, besiverčiančios prekybos tarpininkavimu, bendruomenę. „Proletariato avangardas“ šioje revoliucijoje beveik nedalyvavo. Viena iš priežasčių buvo ta, kad menkai industrializuotoje šalyje pramonės proletariato būrys buvo labai negausus. Nors marksizmo-leninizmo ideologijos kategorijų aparatas akivaizdžiai nepajėgia paaiškinti XX a. Kinijos klasių struktūros ir politinės ideologijos vingrybių, tačiau vis dėlto jis gerai parodo, kad Kinijos revoliucijos priežastys daugiausia buvo nacionalistinės. Šalies komunistams plačią

gyventojų paramą padėjo sutelkti būtinybė ginti pažemintą Kiniją nuo užsienio valstybių, tarp jų – broliškosios Sovietų sąjungos. Lygiagrečiai buvo vykdoma žemės reforma, kuri sustiprino kaimo struktūrą ir padėjo pašalinti nekenčiamus žemvaldžius, tačiau neskatino buožių persekiojimo. Žemės reformos palaikymas ir nacionalizmas buvo dvi Kinijos revoliucijos „nešančiosios kojos“, tačiau smegenis, variklį ir šaunamąjį ginklą įkūnijo Komunistų partija. O kadangi ji buvo (ir yra) komunistinė, – tai yra lenininė, – šalies revoliucinį nacionalizmą ji žymėjo „socialistiniais“ ypatumais visą naujos valstybės, naujos ekonomikos ir naujos visuomenės kūrimo laikotarpį. Svarbiausias iš jų čia, kaip ir Sovietų sąjungoje, buvo partijos vykdomas ekonomikos valdymas per centrinę planavimo sistemą ir visuomenės valdymas, pasitelkus didžiulį ideologinį aparatą, kuris užtikrino marksistinės-lenininės ideologijos dominavimą ir palaikė griežtą informacijos bei komunikacijos kontrolę. Politinė sistema taip pat buvo nulieta pagal lenininę-stalininę tradiciją, kurioje partija per politinių komisarų tinklą kontroliavo visus valdymo institucijų lygmenis bei atšakas, įskaitant kariuomenę. Galios sistemos centre buvo (ir yra) Centrinė karo komisija prie partijos Centro komiteto. Šios komisijos pirmininko postas buvo vienintelis postas, kuris visuomet priklausė Mao, ir paskutinis iš tų, kuriuos 1989 metais paliko Dengas, o 1997 metais užėmė Jiang Zeminis. Kinų komunistų požiūriu, kaip anksčiau taip ir dabar, „galia slypi šautuvo vamzdyje“. Tačiau partija taip pat buvo stipri decentralizuota politinė mašina, figūruojanti kiekviename kaime, rajone ir gamybos ceche visoje šalyje ir sudaranti didžiulį hierarchinį tinklą, kuris pirmą kartą istorijoje faktiškai valdė Kiniją iki pat atokiausių kampelių. Ir tai nėra kažkokia senovės istorija: 1998 metais 54 milijonus narių turinti Kinijos komunistų partija (KKP) buvo gyva ir sveika, o jos vietiniai vadovai bei kadrai savo apygardose turėjo didžiulę galią bei įtaką, o ką jau kalbėti apie populiarumą. Tai yra fundamentali tikrovė, veikianti ir formuojanti šalies raidą. Šio, kaip ir visų kitų komunistinių režimų, galios sistemos viršūnėje vyravo nepaprasta vadovybės personalizacija – iš esmės asmenybės kultas (be jokių istorinių išimčių, išskyrus trumpus tarpuvaldžio laikotarpius). Po Mao Zedongo Minties XX a. dešimtąjį dešimtmetį atėjo laikas Deng Xiaopingo Minčiai (nors pats Dengas mandagiai vengė vartoti šią sąvoką), nes Liaudies išsivadavimo armija privalėjo skaityti ir komentuoti Dengo „Rinktinius raštus“.

Diskusijos apie istorinę personalizuoto vadovavimo Kinijoje tąsą („naujuosius imperatorius“) neatrodo ypač reikšmingos, nes šis bruožas yra tiek pat komunistinis, kiek ir kiniškas. Kraštutinė komunistų vadovybės personalizacija tiesia stiprią ranką politiniam voliuntarizmui. Visa, ką nusprendžia vadovas, vadovavimo sistema paverčia materialia jėga, pasklindančia po visą visuomenę ir galios centrus. Tai yra vienintelis būdas paaiškinti siaubingai destruktyvius Didžiojo šuolio į priekį ir Didžiosios proletarinės kultūrinės revoliucijos žygius, kurių ėmėsi ir kuriems vadovavo Mao Zedongas, nepaklusdamas kolektyvinės partijos vadovybės valiai. Jis priėjo iki to, kad *jo* „revoliuciniai sargai“, finansuojami LIA,

sukėlė riaušes, daugiausia nukreiptas prieš Komunistų partijos kadrus bei organizacijas. Tai, kad KKP savižudiški polinkiai (tai yra maoizmas) jos nesužlugdė, rodo, jog jos politinė stiprybė yra kur kas didesnė, negu kurio nors kito komunistinio aparato. Tačiau maoizmas nebuvo kvailystė (nors daugelio jo veiksmų kitaip nepavadinsi). Iš esmės jis pateikė atsakymą į fundamentalųjį Kinijos revoliucijos klausimą: kaip padaryti Kiniją stiprią ir nepriklausomą, kartu išsaugant komunistų valdžią pasaulyje, kuriame dominuoja supervalstybės, o abipus Kinijos jūros sparčiai vyksta technologijų bei ekonomikos plėtra. Dengo ir Liu Shao-shi atsakymas nuo XX a. šeštojo dešimtmečio buvo sparti industrializacija, ekonomikos plėtra ir technologijų modernizacija pagal sovietų modelį – vienintelį modelį, kuriuo tuo metu kinai galėjo sekti. Paties Mao sprendimas buvo pasitikėjimas savo jėgomis, ideologijos akcentavimas, žemės ūkio išsaugojimas ir decentralizuotas partizaninis karas („liaudies karas“), siekiant pasipriešinti bet kokiam įsibrovėliui, taip pat pasitelkus branduolinius ginklus kaip atgrasymo priemonę kraštutiniu atveju (nors vienu metu, pačiame kultūrinės revoliucijos įkarštyje, Mao rimtai kalbėjo apie socializmo kūrimą ant branduolinių kapitalizmo griuvėsių). Tarp jų laviruojantis Zhu En-Lai gavo kovojančių grupuočių sutikimą laikytis centristinės pozicijos, išsaugant Kinijos technologinį-karinį kompleksą kaip jos nacionalinės nepriklausomybės garantą. Septintojo ir aštuntojo dešimtmečių politiniai neramumai iš esmės nesutrikdė šio technologinio-karinio komplekso veiklos. Kuomet po „Ketverto klikos“ („*Gang of Four*“) pralaimėjimo Deng Xiaopingas, kuris kultūrinę revoliuciją praleido šluodamas savo gimtojo miesto Chungkingo gatves, grįžo į valdžią, jis taip pat grįžo ir prie savo pagrindinės minties, kad ekonomikos klestėjimas ir technologijų modernizacija esą Kinijos galios ir nepriklausomybės pastoliai. Be to, kadangi kultūrinė revoliucija pragaištingai paveikė žmonių gyvenimus ir mąstymą, reikėjo ne tik išsaugoti šalies nepriklausomybę, bet ir atkurti Komunistų partijos teisėtumą. Po tokios žmogžudiškos ideologinės orgijos tik neatidėliojamas gyvenimo sąlygų pagerinimas, nuosavybės teisių suteikimas ir ranka pasiekiamos geresnio gyvenimo perspektyvos galėjo dar kartą sutelkti Kinijos žmones aplink reformuotą komunistų režimą. Po daugelio metų, 1990-aisiais, 13-ajam Centro komitetui Dengas pareiškė: „Jei ekonomikos lygis kils, sėkmė lydės ir kitas politikos sritis, o Kinijos žmonių tikėjimas socializmu sustiprės. Jei ne, socializmui ne tik Kinijoje, bet ir visame pasaulyje iškils grėsmė.“[106] Tačiau 1978 metais Sovietų sąjunga buvo Kinijos priešė, o sovietinis ekonomikos modelis aiškiai šlubavo, nors visoje Kinijoje, Azijos Ramiojo vandenyno regione ir ypač etninėse kinų ekonomikose sparčiausiai per visą istoriją vyko ūkio augimas bei jo modernizavimas. Vieną šaltą 1978 metų gruodžio dieną Pekine Dengo iniciatyva Centro komitetas ėmėsi dramatiško posūkio užtikrinti Kinijos įsi-

[106] Cituojama pagal Lam (1995: 5).

liejimą į kapitalistinę globaliąją ekonomiką bei informacinę paradigmą (net jei atvirų durų politikos ir „keturių modernizavimų" politikos šalininkai nesuprastų šių žodžių), remiantis Azijos „tigrų" (Kinijoje vadinamų „drakonais") pamokomis. Vis dėlto šis naujas plėtros kelias turėtų rutuliotis taip, kad būtų išsaugotas „socializmas" – tai yra kad būtų išsaugota Komunistų partijos kaip Kinijos žmonių atstovės galia, valdžia ir įtaka. Šia prasme jis iš esmės nesiskyrė nuo to, kurį vos po septynerių metų Sovietų sąjungoje pradėjo Gorbačiovas. Tačiau kitaip nei Gorbačiovas, kuris buvo pernelyg arogantiškas, kad manytų, jog jam gali nepasisekti, Kinijos vadovybė suvokė, kad jei komunistai atleistų visuomenės vadeles sparčių ekonominių, taigi ir socialinių permainų laikotarpį, gali prasidėti nevaldomas „kiniškų bruožų turinčio kapitalizmo" procesas, padarysiantis juos nereikalingus. Dengą ir jo aplinką ne be pagrindo persekiojo ši mintis, o Gorbačiovo ir Sovietų sąjungos likimas įtikinamai patvirtino jų diagnozę, bent jau jie patys taip manė. Štai kodėl „Singapūro modelis" buvo ir yra toks populiarus tarp Kinijos komunistų lyderių. Mintis apie sparčiai vykstantį ekonominės bei technologinės plėtros procesą, nepasiduodant pilietinės visuomenės spaudimui ir tvirtai laikant valstybės rankose galią manevruoti pasaulinėje arenoje labai imponuoja partijai, kurios aukščiausiasis *raison d'être* yra Kinijos kaip galingos pasaulio valstybės įtvirtinimas, sykiu, jei pavyks, išsaugant komunistinę mitologiją. Tačiau nediduko Singapūro patirtį vargu ar galima ekstrapoliuoti į šalį, kurioje gyvena 20 procentų pasaulio gyventojų. Be to, sovietinė komunistų kontroliuojamo perėjimo į kapitalizmą patirtis baigėsi katastrofa. Štai todėl Kinijos komunistai nežinomuose istorijos vandenyse plaukioja ypač apdairiai ir pragmatiškai. Todėl ir realus transformacijos procesas šioje šalyje vyksta ne pagal XX a. devintojo dešimtmečio pradžioje Dengo parengtą preliminarų planą, o pagal daugybės veikėjų *ad hoc* sprendimus ir interesus, kompromisus, konfliktus bei aljansus, kuriuos paskatino atsirasti ir atsiskleisti ekonomikos reformų politika.

Trumpai tariant, Kinijos komunistų lyderiai siekė (siekia), kad šalies ekonomikos plėtotė ir technologijų modernizavimas vyktų naujosios globaliosios ekonomikos sistemoje tam, kad turėtų būtiną nacionalinės galios įrankį ir naują Komunistų partijos teisėtumo principą. Šiuo atžvilgiu XXI a. pradžios Kinijos komunizmas žymi plėtros valstybės ir revoliucinės valstybės istorinį susijungimą. Tačiau tam, kad įgyvendintų šį strateginį tikslą, Komunistų partija, kuriai XX a. dešimtąjį dešimtmetį vadovavo Deng Xiaopingas, Jiang Zeminis ir Zhu Rongji, turėjo išspręsti daugelį sunkiai įveikiamų problemų, kaip antai: integracijos į globaliąją ekonomiką forma; kontroliuojamas valstybės galios decentralizavimas; susidorojimas su socialiniais prieštaravimais, kuriuos sukėlė kraustymasis iš kaimo į miestą ir socialinė nelygybė; politinės demokratijos malšinimas; besiformuojančios pilietinės visuomenės kontrolė; ir galios elito galios bei įtakos pusiausvyros nustatymas, neprileidžiant

ideologų, tačiau nesukeliant ir pernelyg didelio frakcinio susiskaldymo kariuomenėje ir partijoje grėsmės. Visus šiuos klausimus aš trumpai aptarsiu, pateikdamas argumentus, kurie pagrįstų bendrąją hipotezę: *kad šis sudėtingas pusiausvyros nustatymo veiksmas, kurio sėkmės ateityje tikimybė yra pagrįsta, bet neužtikrinta, yra atliekamas regionines plėtros valstybes siejant su nacionalistiniu Kinijos kaip galingos valstybės, pajėgiančios visiems laikams išsivaduoti iš užsienio velnių, projektu.* Kapitalizmas ir neaiškus demokratijos likimas yra tik priemonės šiam fundamentaliam tikslui pasiekti, nors šio proceso metu galios elitas gerokai pasipelnys iš naujų turto bei prestižo šaltinių.

Guanxi *kapitalizmas? Kinija globaliojoje ekonomikoje*

Kinijos integracija į globaliąją ekonomiką prasidėjo nuo vieno klaidingo žingsnio XX a. devintąjį dešimtmetį: specialiųjų ekonomikos zonų politikos, sukūrusios keturias eksporto perdirbimo zonas, atgręžtas į Honkongą, Makau ir Taivaną. Jos buvo skirtos teikti pigią darbo jėgą ir žemę, mokesčių lengvatas ir socialinę discipliną užsienio investuotojams, ypač daugianacionalinėms bendrovėms, kad būtų naudojamos kaip eksporto platformos. Zonos buvo suplanuotos taip, kad fiziškai ir teisiškai būtų atskirtos nuo likusios Kinijos teritorijos ir kad socializmas liktų nesuterštas. Šalies darbininkai būtų gabenami į šias zonas, tačiau kitiems piliečiams kelias į jas būtų užkirstas. Pagal šį projektą specialiosios ekonominės zonos trauktų užsienio kapitalą ir technologijas, plukdytų pajamas ir teiktų vertingų žinių Kinijai. Pagrindinis sumanymas prilygo keturių, o po to daugybės naujų Kinijos „drakonų" sukūrimui, tačiau šįkart vadovaujant šalies vyriausybei ir siekiant naudos visai Kinijai. Šis sumanymas subliuško. 1987 metais kalbėdamasis šiomis temomis su vidurinės grandies Kinijos pareigūnais, aš suvokiau jų pagrindinę klaidą: jie buvo susipažinę ir tikėjo „naujojo tarptautinio darbo pasidalijimo teorija", pasiūlyta kai kurių Vakarų marksistų, ir buvo pasirengę leisti daugianacionalinėms bendrovėms naudotis nedidele dalimi Kinijos darbo jėgos – daugiausia mainais už technologijų perdavimą. Tačiau kaip aš jiems tuo metu aiškinau, daugianacionalinės bendrovės nebuvo suinteresuotos įsikurti Kinijoje, kurioje tvyrojo politinė nežinomybė ir nebuvo išplėtota infrastruktūra, ieškant pigios darbo jėgos ir mokesčių lengvatų, kai tuo metu jos galėjo džiaugtis panašiomis sąlygomis ir kur kas palankesnėmis politinėmis aplinkybėmis daugybėje besivystančių šalių. Iš tiesų daugianacionalinės bendrovės norėjo įsiskverbti į Kinijos rinką ir pasėti joje investicijų sėklas, kad ateityje ji plėtotųsi. Tačiau tam jos turėjoveikti visoje Kinijoje, o ne būti apribotos specialiosiomis ekonomikos zonomis; importuoti savo išteklius nemokėdamos arba mokėdamos nedaug akcizo mokesčių; taip pat sukurti savus tiekėjų ir skirstytojų tinklus. Trumpai tariant, jos turėjo įsiskverbti į Kinijos

ekonomiką, o ne tik naudotis šalies darbo jėga ir žeme eksporto tikslais. Tačiau savaime suprantami jų verslo poreikiai kėlė nerimą apdairiems šalies vadovams. Viena vertus, jie turėjo ginti interesus valstybei priklausančių bendrovių, kurias išstumtų konkuruojančios užsienio įmonės Kinijoje. Kita vertus, šaliai iš tikrųjų reikėjo eksportuoti pramonės gaminius ir importuoti technologijas bei technines žinias, o ne tiesiog leisti užsienio gamintojams okupuoti Kinijos pramonę, o užsienio gaminiams – užtvindyti šalies rinkas. Taigi nors vyriausybė pagal 14 Pakrantės miestų veiksmų planą formaliai atvėrė daugelį miesto pramonės regionų Kinijoje užsienio investicijoms ir prekybai, tačiau apribojimai ir biurokratizmas užtikrino, kad šis procesas neišsprūstų iš jos kontrolės. Atsakydamos į tai, daugianacionalinės bendrovės apribojo investicijas, nesidalijo technologijomis, o dėl dalyvavimo rinkoje derėjosi tiesiogiai su vyriausybe. Kai 1987 metais kalbėjausi su Amerikos ir Europos bendrovėmis Šanchajuje ir Pekine, savo veiklą jos apibūdino kaip industrinę salą ekonominio bei technologinio atsilikimo vandenyne, o kai kurios iš jų importavo net 90 procentų sąnaudų, reikalingų savo produkcijai gaminti. Nė viena nedirbo pelningai. Visos jos kapitalo investicijas ir senų technologijų perdavimą mainė į galimybę būti Kinijoje, laukdamos geresnių laikų. Padėtis nuo tų laikų pasikeitė, o Japonijos, Amerikos ir Europos bendrovių gamybos apimtys žymiai padidėjo, ypač aukštųjų technologijų rinkose, kurioms užsakymus teikia vyriausybė, taip pat regionų rinkose, kurias globoja provincijų valdžia (pavyzdžiui, *Volkswageną* Šanchajuje, vokišką alų Šendange). Kai kurie simboliniai susitarimai, kaip antai 1994 metų susitarimas su *General Motors* dėl vieno milijardo JAV dolerių investicijų, byloja apie vyriausybės pasiryžimą vilioti užsienio investuotojus. Tačiau bent jau iki XX a. dešimtojo dešimtmečio vidurio daugianacionalinės bendrovės ir Vakarų bei Japonijos investuotojai nebuvo pagrindinis Kinijos saitas su globaliąja ekonomika. Kaip rodo lentelė 4.1, nuo 1979 iki 1992 metų iš 116,4 milijardo JAV dolerių dydžio investicijų, pažadėtų Kinijai, 71,7 procento įdėjo Honkongas ir Taivanas, 7 procentus – JAV, ir 5,8 procento – Japonija. Atskirų Europos šalių investicijų dalis buvo dar mažesnė. Tik nedidelė dalis Kinijos importo yra iš EBPO šalių. Kita vertus, daug Kinijos eksporto prekių (kurias gamina arba šalies įmonės, arba bendrosios įmonės, įsikūrusios Kinijoje), neskaitant ginklų pardavimo, yra eksportuojamos į Vakarų Europą bei Jungtines Valstijas. Jungtinėms Valstijoms netgi iškilo didesnio prekybos deficito su Kinija pavojus, palyginti su kuria nors kita šalimi. Tačiau pakilusio Kinijos konkurencingumo priežastis nebuvo nei neproduktyvios valstybės įmonės, nei iš esmės ką tik susikūręs privačiojo verslo sektorius. Jį kūrė Kinijos investuotojų iš užsienio investicijos, techninės žinios ir patirtis pasaulio rinkose. XX a. devintąjį ir dešimtąjį dešimtmečius jie, bendradarbiaudami su tam tikrais instituciniais partneriais (skaitykite toliau), tapo pagrindiniu šalies saitu su globaliąja ekonomika.

Lentelė 4.1. Sutartyse numatytų užsienio investicijų į Kiniją šaltiniai, 1979–1992 m. (milijonais JAV dolerių; procentinė dalis nurodyta skliaustuose)

	1979–1990	1991	1992	1979–1992
Iš viso nacionalinių investicijų	45 244	12 422	58 736	116 402
	(100)	(100)	(100)	(100)
Honkongas	26 480	7531	40 502	74 513
	(58,5)	(60,6)	(69,0)	(64,0)
Taivanas	2000	1392	5548	8968
	(4,4)	(11,2)	(9,4)	(7,7)
JAV	4476	555	3142	8163
	(9,9)	(4,5)	(5,3)	(7,0)
Japonija	3662	886	2200	6748
	(8,1)	(7,1)	(3,7)	(5,8)

Nuo 1979 iki 1989 metų pažadėtų (sutartyse numatytų) tiesioginių užsienio investicijų (TUI) į Kiniją bendroji vertė buvo 32,37 milijardo JAV dolerių, realiųjų (gautųjų) investicijų vertė buvo 15,61 milijardo dolerių – t. y. 48% pažadėtųjų TUI. Jei 48% realiųjų TUI laikysime visų pažadėtų TUI procentine dalimi, tai visų nacionalinių TUI, kurias nuo 1979 iki 1992 metų gavo Kinija, vertė būtų maždaug 56 milijardai JAV dolerių.

Šaltinis: Sung (1994:50).

Istorija apie Kinijos globaliosios integracijos etninius ypatumus yra nepaprastai įdomi, joje gausu praktinių ir teorinių implikacijų. Tačiau sekant You-tien Hsing pavyzdžiu,[107] šią istoriją reikia papasakoti be romantizavimo ir komiškų faktų, figūruojančių daugelyje namudinių tyrimų apie „Kinijos verslo tinklus“, veikiančius „Kinijos orbitoje“. Šie etniniai verslo tinklai yra labai svarbūs šiuolaikinės Kinijos plėtrai, tačiau jie susiformavo šioje šalyje pasinaudodami atvirų durų politika. Investicijos į šalį buvo rizikingos, tačiau beveik neišnaudotoje rinkoje, kurioje darbas kainuoja labai pigiai, jos galėjo duoti didžiulį pelną, aišku, su sąlyga, jei mokama veikti sudėtingoje aplinkoje. Investuotojai į Kiniją iš Honkongo ir Taivano pasinaudojo jos atsivėrimu, kad decentralizuotų savo gamybą, ypač Perlo upės deltoje ir kituose Pietų Kinijos rajonuose, kuomet padidėjusios gamybos sąnaudos jų šalyse ir sumažėjusios jų eksporto kvotos kėlė grėsmę jų konkurencinei pozicijai. Rizikai minimizuoti jie naudojosi savo *guanxi* (ryšių) tinklais, ypač ieškodami žmonių, kilusių iš tų pačių vietų (*tong-xiang*), jų giminių ir draugų arba pažįstamų iš tos pačios dialektinės grupės. Būtinos infrastruktūros tarptautiniams ryšiams stiprinti (viešbučių, verslo paslaugų, oro uostų, kelių, nekilnojamojo turto plėtotės) kūrimas atvėrė tiesioginę rinką didelėms Honkongo įmonėms, kurios ėmė investuoti vos prasidėjus ekonomikos reformų procesui (dar 1983 metais aš pats mėgavausi tarptautinio viešbučio, kurį Gvandžu suprojektavo viena Honkongo įmonė, patogumais). Kaip buvo aiškinama I tomo 6 skyriuje, Honkongo – Šenženio – Gvandžu – Žuchajaus – Makau – Perlo upės deltos megaregionas,

[107] Hsing (1999).

kuriame gyvena 60 milijonų žmonių, XX a. dešimtojo dešimtmečio pradžioje tapo ekonominiu vienetu ir vienu iš potencialių XXI a. globaliųjų mazgų. Atsakydamas tuo pačiu, Šanchajus, remiamas Pekino politinio elito, kuriame ryškiai dominavo „Šanchajaus grupė", dešimtojo dešimtmečio pradžioje ėmėsi projektuoti naują Pudongo verslininkystės zoną, pasirengusią tapti vienu iš pagrindinių šalies finansinių ir pažangiųjų paslaugų centrų.

Kai devintojo dešimtmečio pabaigoje investicijų iš Honkongo ir Taivano tinklai buvo suformuoti, ėmė plaukti kapitalas iš viso pasaulio, daugiausia – iš užsienio kinų, Singapūro, Bankoko, Penango, Kvala Lumpūro, Džakartos, Kalifornijos, Niujorko, Kanados ir Australijos. Statistinis Honkongo pranašumas iš esmės yra miražas. Jis atspindi šiame mieste-valstybėje įsikūrusių kinų įmonių veiklą, valdant daugelį investicijų šaltinių. Juos reikėtų traktuoti kaip „globalųjį kapitalą". Tačiau šį „globalųjį kapitalą", galintį atplaukti ir atplaukiantį iš kurio tik nori šaltinio, pradedant Japonijos bankais ir baigiant pinigų plovėjais, administruoja, o didele dalimi ir kontroliuoja Kinijos verslo tinklai, dažniausiai paremti šeiminiais ryšiais ir susiję tarpusavyje, nepaisant aršios konkurencijos kai kuriose rinkose ir projektuose. Kodėl Kinijos verslo įmonės turi pranašumą prieš kitus užsienio investuotojus ir kodėl jos nerizikuoja tiek, kiek Vakarų ar Japonijos investuotojai neaiškiomis protokapitalistinės Kinijos sąlygomis? Ilgainiui aš ėmiau skeptiškai vertinti kultūrinius aiškinimus apie „vidaus virtuvės" išmanymą ir asmeninius ryšius. Kad ir kaip būtų, skaitydamas puikų Yango antropologinį pasakojimą apie kaimo *renqing* ir miesto *guanxi* praktikas šiuolaikinėje Kinijoje,[108] aš nematau, kuo jis iš esmės skiriasi nuo to, ką aš žinau apie panašias praktikas Lotynų Amerikoje. Vis dėlto JAV investuotojai daugelį dešimtmečių viešpatavo Lotynų Amerikos ekonomikose. Tiesioginės užsienio investicijos, XX a. dešimtąjį dešimtmetį pasipylusios į Meksiką – vieną iš labiausiai į *guanxi* orientuotų šalių – davė šaliai naudos, perdaug nereikalaudamos jos tarpininkavimo, o Meksikos verslo tinklai ir toliau eksportavo savo santaupas į užsienį, užuot jas investavę į savo šalį. Jei kalbėtume apie Kiniją, tai užsienio kinų verslo tinklai yra pagrindiniai tarpininkai tarp globaliojo kapitalo, tarp jo – kiniškojo, ir šalies rinkų, taip pat gamintojų bei eksportuotojų. Tačiau priežastis ne ta, kad jie ir jų partneriai iš Pietų Kinijos mėgsta garuose virtą menkę, o ta, kad *daugialypiai šalies saitai su globaliąja ekonomika yra vietinio pobūdžio – tai yra juos formuoja ryšiai tarp užsienio kinų verslo įmonių ir vietos bei provincijų valdžios institucijų Kinijoje*. Pastarosios sudaro *sui generis* kapitalistų klasę, kurią Hsing vadina „biurokratais verslininkais".[109]

[108] Yang (1994).
[109] Hsing (1999).

Kinijos regioninės plėtros provincijos ir biurokratai (kapitalistai) verslininkai

Norėdamas įveikti Kinijos komunistų partijos ir aukšto rango Liaudies išsivadavimo armijos kadrų ideologinį pasipriešinimą ekonomikos reformoms, Dengas nuo pat reformų pradžios ieškojo vietos ir provincijų valdžios paramos. Norėdamas apeiti konservatorių valdžią, sutelktą Pekino būstinėse ir šiaurinėse provincijose, jis ėmė skelbti *yindizhiyi* principą („kiekvienai vietovei – pagal jos ypatumus"), o XX a. devintąjį dešimtmetį ėmė vykdyti didelio masto iždo decentralizaciją: centro indėlis į BVP sumažėjo nuo 37 procentų 1978 metais iki 19 procentų 1992 metais, o bendrųjų mokestinių įplaukų dalis, tenkanti centrui, 1993 metais sudarė tik 35 procentus.[110] Daugiausia jis siekė gerai užsirekomenduoti Gvandunge ir Šanchajuje – istoriniuose Kinijos užsienio prekybos ir investicijų centruose. 1992 metais jis išsirengė į savo garsųjį *nanxun* (imperatoriaus kelionę) po pietinę šalies dalį, kurioje, ypač Gvandunge, skelbė raginimus aplenkti Azijos Ramiojo vandenyno regiono „drakonus", didinant augimo tempą ir atsiveriant tarptautinei ekonomikai. Jis tvirtino, jog „tik plėtra atlaiko proto kritiką".[111] Gvandungas, Šanchajus, taip pat ir dauguma kitų provincijų bei vietovių pasekė Dengo žodžiu ir įtvirtino savo ekonominį savarankiškumą tvarkant iždo reikalus bei kredito politiką, kad galėtų finansuoti savo infrastruktūrą, kurti naujus verslus bei pritraukti užsienio investuotojų. Ekonomikos perkaitimas ir dėl to 1988, 1992 ir 1993 metais kilusios infliacijos bangos privertė vyriausybę sugriežtinti kontrolę ir panaikinti iždo decentralizaciją, įsteigiant 1993 metais dvigubą mokesčių sistemą, kurioje vyriausybė turėtų atskirą pajamų šaltinį. Provincijų valdžios institucijos, iš kurių labiausiai pasižymėjo Gvandungas, pasinaudojo savo nauja politine ir ekonomine galia, kad pasipriešintų naujiems pajamų paskirstymo planams. Tačiau jų kova dėl savarankiškumo (leidusi jiems praturtėti) daugiausia buvo vykdoma ne atiminėjant išteklius iš centro, o kuriant sau naujus pajamų šaltinius, naudojantis iš naujo įgyta veikimo laisve. Jei Dengas siekė įkvėpti kolektyvinės verslininkystės dvasią (ar ne pernelyg pakylėtas sumanymas tokiam pragmatikui kaip jis?), tai jam pavyko. Kinijos provincijų ir vietos valdžios institucijos (kurias, kad būtų paprasčiau, aš vadinu „regioninėmis") investavo į naujus, į rinką orientuotus verslus, paprastai steigdamos bendrąsias įmones su užsienio investuotojais ir tapdamos „privataus" kapitalo kaupimo šaltiniais kaip kolektyvinės vadybininkės, besidalijančios savo įmonių pelnu. 1993 metais valstybinių įmonių („visiškai žmonių nuosavybėje esančių įmonių") produkcijos vertė sudarė 48,4 procento visos pramonės produkcijos vertės; privačių įmonių (tarp jų – bendrųjų su užsienio ša-

[110] Lam (1995: 88).
[111] Cituojaa pagal: Lam (1995: 132).

limis įmonių) produkcijos vertė – tik 13,4 procento; o „kolektyvinių įmonių“ (tai yra įmonių, kuriose dalyvavo vyriausybės administracijos, daugiausia regioniniai ir privatūs investuotojai) produkcijos vertė sudarė 38,2 procento visos produkcijos vertės ir toliau didėjo.[112] Be to, pramonės gamyba nebuvo pagrindinis regionų valdžios institucijų ir jų užsienio partnerių, daugiausia užsienio kinų, investicijų sektorius. Užsienio investuotojai skverbėsi investuodami į nekilnojamojo turto plėtrą: tai buvo mažiau rizikinga, investicijos greitai grįždavo, nes šalies pakrantės regionai tapo milžiniška skubių statybų aikštele ir tai suteikė tvirtą pagrindą vietiniams tinklams. Be to, galimybė valdyti savo žemes buvo neginčijamas vietos ir provincijų valdžios institucijų kapitalas. Finansų sektorius taip pat iš esmės prisidėjo prie provincijų savarankiškumo stiprinimo ir kapitalistinio ekonomikos valdymo diegimo. Dar 1981 metais Gvandungo vyriausybė buvo inicijavusi vieną drąsų finansinį eksperimentą. Liaudies banko Gvandungo filialas išsikovojo teisę savo nuožiūra naudoti tam tikrą kapitalo dalį ir teikti trumpalaikes bei vidutinės trukmės paskolas.[113] Provincijos teisei įsteigti savą finansų įstaigą – akcinį Gvandungo plėtros banką – buvo pritarta ir ji įsigaliojo 1988 metais. Po to Gvandungui taip pat buvo leista plėtoti akcijų ir vertybinių popierių rinką, kurti užsienio valiutos reguliavimo centrus ir vadovauti valiutinių sąskaitų valdymo verslui. Ši provincija, gavusi leidimą iš centro, taip pat galėjo gauti paskolas iš užsienio ir ten leisti savo obligacijas. Kai centrinės valdžios institucijos 1994 metais sugriežtino iždo drausmę, Gvandžu savivaldybė ėmė ieškoti lėšų tarptautinėse finansų rinkose arba per užsienio partnerius, su kuriais drauge valdė įmones Gvandžu, arba per savivaldybei priklausančią Gvandžu tarptautinę kredito ir investicijų bendrovę (*Guangzhou International Trust and Investment Corporation*) ir *Yuexiu* įmonę Honkonge.[114] Nuo 1994 metų birželio iki lapkričio, pačiame nacionalinių sugriežtinimo priemonių įvedimo įkarštyje, šeši užsienio bankai Gvandžu vietos įmonėms suteikė 380 milijonų JAV dolerių vertės paskolų.[115] Gvandungas ne tik skolinosi iš užsienio, bet ir viliojo kapitalą iš kitų Kinijos provincijų. Tad nors daugelis regionų kentė nuo sugriežtintos politikos jungo, XX a. dešimtojo dešimtmečio viduryje Perlo upės deltos miestai ir rajonai toliau vykdė savo plėtros planus, kurių biudžetai buvo du-penkis kartus didesni, negu numatyti centrinės valdžios planuose, o jų įgyvendinimą finansavo obligacijomis ir paskolomis. Pačiame ginčų dėl ekonomikos perkaitimo įkarštyje Donguano miesto Perlo upės deltoje meras paklausė: „Kaip Perlo upės delta gali pavyti keturis Rytų Azijos „drakonus“, žengdama atsargiu žingsniu?“[116] Gvandungo vietos valdžia viliojo ka-

[112] Lam (1995: 94–95).
[113] Cheung (1994: 26–39).
[114] Lu (1994a).
[115] Lu (1994b).
[116] Cituojama pagal Lu (1993).

pitalą, siūlydama nepaprastai aukštas palūkanų normas (18–20 procentų; t. y. aštuoniais procentais aukštesnes nei Sičiuano ir Hunano provincijos), vadovaudamasi principu „vanduo teka į žemumas, žmonės juda į aukštumas, o pinigai eina į pelną" ir šitaip pademonstruodama, kaip greitai Kinijos šūkių kūrėjai perkremta kapitalizmo principus.[117] Gvandungas, Šanchajus ir kiti sparčiai augantys Kinijos regionai galėjo išvengti centrinės planavimo sistemos ekonominės kontrolės tik todėl, kad turėjo priėjimą prie išorinių finansinių išteklių. Ši sistema vis dar veikia, tačiau jos pagrindinė funkcija yra subsidijuoti neproduktyvų valstybės sektorių ir užtikrinti, kad centro prioritetų įgyvendinimui būtų surenkama pakankamai pajamų. Vieni iš šių prioritetų yra investicijos į technologijas bei karo pramonę ir valstybės bei partijos aparatų ilgaamžiškumą.

Dėl šių ir kitų panašių procesų *Kinijoje susiformavo nauja kapitalistų klasė, daugiausia sudaryta iš „biurokratų verslininkų;" tai yra iš individų (daugiausia Komunistų partijos narių), galinčių naudotis ištekliais todėl, kad vadovauja valdymo institucijoms ir finansų sistemai.* Naudodamiesi šiais ištekliais, valdymo institucijų, kurioms atstovauja, vardu jie investuoja į verslą – savarankiškai, drauge su kitomis biurokratinėmis struktūromis ar – vis dažniau – užmezgę ryšius su užsienio investuotojais. Šios mišriosios įmonės sudaro naujojo Kinijos kapitalizmo branduolį. Tai yra labai decentralizuotas kapitalizmas, nes jo kontūrus sudaro provincijų bei vietos aljansai ir verslo tinklai, su kuriais jie yra susiję: kapitalizmas, kuris vietos rinkose yra oligopolinis, o valstybiniu ir tarptautiniu lygmeniu – konkurencinis. Ir tai yra kapitalizmas, kuris žino turįs sukurti pakankamai didelį perteklių, kad jo dalį (formaliai ar neformaliai) galėtų sumokėti tiesiogiai versle nedalyvaujantiems aukštesniems valdžios sluoksniams ir nepakeičiamiems vietos ir provincijų įmonių dalininkams, kaip antai aukšto rango kariuomenės pareigūnams bei partijos funkcionieriams, kurių globa yra būtina norint išsisukti nuo planinės ekonomikos.

Šiam „biurokratinės kapitalistinės plėtros" procesui XX a. dešimtojo dešimtmečio viduryje vadovavo valstybė. Vis dėlto plintant rinkos ekonomikai darėsi vis sunkiau taikyti politinę kontrolę nesukeliant suirutės. Tai lėmė trys pagrindinės priežastys. Pirma, kapitalo kaupimo centrus daugiausia valdė šios provincijų ir vietos įmonių konsteliacijos, tiesiogiai susijusios su užsienio rinkomis ir finansiniais ištekliais. Antroji priežastis yra tūkstančių naujų *gumin* („dėl akcijų pamišusių spekuliantų") spartus daugėjimas. Kad galėtų prekiauti Pekino, Šanchajaus ir Šendženio fondų biržose iš bet kurios Kinijos vietos, jie, naudodamiesi informacinėmis technologijomis, nukreipinėjo santaupas ir apeidinėjo vyriausybės kontrolės mechanizmus. Ir trečia fundamentali priežastis yra ta, kad nauja galios pusiausvyra Kinijoje įgavo centro ir regionų, kuriuos jungia partija ir kariuomenė,

[117] Cituojama pagal Hsing (1997).

sudėtingos tarpusavio priklausomybės pavidalą. Bet koks ryžtingas centro bandymas pažaboti regionų, ypač turtingų provincijų, ekonominį savarankiškumą ne tik galėjo sužlugdyti ekonomikos reformas (iš esmės paremtas provincijų savivaldos kapitalizmu), bet ir kvestionuoti trapų *status quo*, pasiektą reformuotoje komunistinėje valstybėje, vadovaujantis Kinijos nacionalinės galios lozungu ir Dengo šūkiu: „Didinga būti turtingam!“

Atlaikyti audrą? Kinija Azijos ekonomikos krizės metu

1999 metų pabaigoje Kinijos ekonomika vis dar augo: jos augimo rodiklis buvo maždaug 7 procentai. Tačiau šį augimą daugiausia lėmė didžiulės vyriausybės išlaidos defliacijos apimtai ekonomikai skatinti, nes 1999 metų rudenį kainos mažėjo dvidešimt trečią mėnesį iš eilės. Tais pačiais metais eksporto apimtys sumažėjo 5 procentais, o prekybos perteklius – daugiau kaip 60 procentų. Nepaisant to, prekybos perteklius ir toliau siekė 8 milijardus JAV dolerių, o užsienio valiutos atsargos sudarė 150 milijardų dolerių. Nedidelė vyriausybės skola (apie 10 procentų BVP) leido plėsti biudžetą, kad būtų galima finansuoti vyriausybės vykdomą refliacijos politiką. Vis dėlto ekonomikos ateitis buvo miglota, nes Kinijos plėtra labai priklausoma nuo bendrojo Azijos Ramiojo vandenyno regiono ūkio funkcionavimo. Be to, nors Kinija iš pradžių gana sėkmingai gynė juanį nuo spekuliacinių atakų, tačiau tuo metu, kai jūs skaitysite šias eilutes, ji, galimas daiktas, bus devalvavusi savo valiutą. Į svarbų klausimą „kiek?“, kol kas lieka neatsakyta.

Tačiau apskritai 1997–1998 metų krizės metu Kinija įrodė savo ekonominę galią ir išsaugojo sąlyginį stabilumą, pasipriešindama destruktyviam finansų srautų antpuoliui ir apsisaugodama nuo galimo nuosmukio. Šalies vyriausybė taip pat jautėsi pakankamai stipri, kad išgelbėtų Honkongo dolerį nuo nuvertėjimo. Kinijos Liaudies Respublikos ryžtas, paramstytas 140 milijardų JAV dolerių tvirtos valiutos atsargomis, padėjo išlikti Honkongo valiutų valdybos sistemai – jau kurį laiką. Kinija turėjo labai svarbių motyvų remti šio miesto-valstybės ekonomiką, nepaisant to, kad visa jo teritorija šiandien yra Kinijos dalis. Kinijos vyriausybė ir bankai yra stambiausi žemvaldžiai ir vieni didžiausių akcininkų Honkonge, todėl jie siekė apriboti savo nuostolius. Tačiau dar svarbesnis dalykas yra tas, kad Honkongas yra pagrindinis užsienio – daugiausia užsienyje veikiančių kinų verslo įmonių – investicijų į Kiniją, įforminamų Honkongo įmonėse, šaltinis. Norint stabilizuoti Honkongą, užsienio investuotojus būtinai reikėjo susieti su Kinijos rinka tuo metu, kai šaliai teko priešintis kapitalo nutekėjimo tendencijoms. Kad išsaugotų stabilius Honkongo dolerio ir juanio kursus, Kinija buvo pasirengusi susitaikyti su tuo, kad sumažės jos prekybos konkurencingumas, nes dėl valiutų nuvertėjimo Azijos konkurentų eksportas tapo žymiai pigesnis. Šalis nukentėjo

dviem atžvilgiais: eksporto augimas žymiai sulėtėjo ir nuo 22 procentų 1997 metais nusmuko iki maždaug 5 procentų 1998 metais. O kapitalo nutekėjimas, kaip ir kitose Azijos šalyse, augo milžinišku tempu: 1997 metais ji neteko 20 milijardų JAV dolerių, o 1998 metais ir žymiai didesnės sumos, nes investuotojai baiminosi juanio nuvertėjimo. Tačiau apskritai Kinijos ekonomika nuo krizės nukentėjo žymiai mažiau, negu likusi Ramiojo vandenyno regiono dalis. Suvokti, kodėl taip atsitiko, priežastis yra nepaprastai svarbu analitiniu požiūriu, net jei Kiniją galiausiai prislėgtų nauja, šalies viduje subrendusi krizė.

Pagrindinis veiksnys, paaiškinantis sąlyginį Kinijos pajėgumą atremti 1997–1998 metų krizės smūgį, buvo jos ribota integracija į globaliąją ekonomiką, ypač į jos finansų rinkas. 1998 metais juanis dar nebuvo visiškai konvertuojamas, todėl ir buvo kur kas geriau apsaugotas nuo spekuliacinių atakų, negu valiutos, kuriomis buvo prekiaujama atvirojoje rinkoje. Bankų sistemos būklė Kinijoje 1997–1998 metais buvo tokia pat kebli, kaip ir Japonijos. Bankai turėjo mažiausiai 240 milijardų JAV dolerių beviltiškų skolų ir dauguma iš jų buvo nemokūs. Kituose pranešimuose, kaip antai *Standard & Poor*, nurodoma, kad beviltiškų bankų skolų dydis siekia 60 procentų Kinijos BVP. Vyriausybė finansiškai rėmė bankus, tačiau jai pavyko tik padaryti jų bankrotus kontroliuojamus, o kadangi užsienio skolinimas taip pat buvo griežtai prižiūrimas, Kinijos bankų nepasmaugė trumpalaikės užsienio skolos – pagrindinė finansų krizės likusioje Azijos dalyje priežastis. Nepaisant to, kad kai kurie bankai skolinosi pinigų iš užsienio per Honkonge veikiančius bankus, Honkongo „buferis" neleido Kinijoje kilti tokiai pačiai finansinei panikai, kokia buvo įsiplieskusi Indonezijoje ir Pietų Korėjoje. Taigi, kontroliuodama šalies finansų sistemos ir globalinių rinkų tarpusavio ryšius, Kinijos vyriausybė padėjo jai apsisaugoti nuo nevaldomų finansų srautų iš viso pasaulio.

Antrasis veiksnys, padėjęs šaliai neišklysti iš plėtros kelio, buvo tas, kad vyriausybė reguliavo integracijos į tarptautinę prekybą tempą. Nors Kinija siekė tapti Pasaulinės prekybos organizacijos nare, nes tai atvertų duris vykdyti atvirosios prekybos politiką, tačiau 1998 metais eksporto apimčių mažėjimą ji kompensavo importo apribojimais, šitaip išsaugodama sveiką dabartinę pusiausvyrą. Kad sustabdytų pigių, Azijos konkurentų gaminamų prekių, orientuotų į mažas pajamas gaunančius vartotojus, srautą į savo rinką, Kinija griebėsi biurokratinių priemonių ir importo bendrovių lėšų kontrolės ir šitaip sudarė palankias sąlygas vietos produkcijai. Tačiau svarbiausiame aukštųjų technologijų ir brangių pramonės gaminių sektoriuje šalis importą galėjo kontroliuoti tik todėl, kad jos pažangios apdirbamosios pramonės šakos buvo pasiekusios aukštą technologinį lygį. Nors ir daug prirašyta apie valstybinių įmonių sektoriaus atsilikimą, tačiau kai kurios valstybės vadovaujamos bendrovės, ypač telekomunikacijų, įstengė padidinti savo produktyvumą bei technologijų kokybę ir šitaip atsikovoti rinkos dalį iš Kinijoje vei-

kiančių užsienio konkurentų net ir tose produktų linijose, kurias šalyje gamina užsienio bendrovės. Remdamosi valstybės vadovaujamomis bendrovėmis, kaip antai *Huawei, Datang* ir *Great Dragon*, Kinijos bendrovės padidino sau priklausančią šalies telekomunikacijų rinkos dalį nuo 10 procentų 1995 metais iki maždaug 55 procentų 1998 metais. Nors vyriausybės parama kai kuriems sandoriams, ypač provincijų lygmeniu, padėjo šalies gamintojams, tačiau pramonės apžvalgininkai mano, kad mažai uždirbančių, sumanių Kinijos inžinierių aukšta kvalifikacija bei sunkus darbas ir vietos gamintojų mokslinių tyrimų ir plėtros veikla buvo svarbiausi veiksniai, padėję jiems pagal konkurencingumą pranokti užsienio įmones.[118] Panaši tendencija pastebima ir automobilių pramonėje, kurioje vien tik kinų vadovaujamos bendrovės *Norinco* gaminamo „Alto" pardavimai pralenkė užsienietiškų automobilių importą. Taigi gebėjimas modernizuoti, apsaugoti ir plėtoti gamybos pramonę, skiriamą daugiausia vidaus rinkai, buvo pagrindinis veiksnys, padėjęs Kinijai išvengti didžiulio nuosmukio, bent jau šios krizės metu.

Vis dėlto nė viena iš šių aplinkybių nebūtų apsaugojusi šalies nuo galimo nuosmukio, jei ne vyriausybės ekonominė politika. Zhu Rongji, nuo 1998 metų kovo mėnesio ėjęs ministro pirmininko pareigas ir sukūręs XX a. dešimtojo dešimtmečio priešinfliacinę programą, daug anksčiau nei Tarptautinis valiutos fondas suvokė, kad tikroji Azijai iškilusi problema buvo defliacija, o ne vyriausybės išlaidos. Užuot suvaržiusi ekonomiką ir pradėjusi griežto taupymo politiką, kurią vykdyti TVF reikalavo Indoneziją, Tailandą ir Pietų Korėją, Kinijos vyriausybė ėmėsi ambicingo vyriausybės išlaidų plano, kuriame daugiausia dėmesio buvo skiriama infrastruktūrai ir aprūpinimui būstu. Vyriausybė tikėjosi sukaupti 560 milijardų JAV dolerių santaupų, deponuojamų valstybės vadovaujamuose komerciniuose bankuose, reikalingų plano išlaidoms padengti. Kad galėtų naudotis bankais kaip tarpininkais, vyriausybė jiems pervedė 32 milijardus JAV dolerių ir sudarė sąlygas vėl imtis skolinimo verslo, šitaip skatindama ekonomiką. Atremti finansų krizę Kinijai iš pradžių faktiškai padėjo plataus masto keinsizmas, apsaugotas nuo ardomojo finansų srautų poveikio ir vadovaujamas vyriausybės, pasitelkus valiutų kontrolę ir prekybos politikos formavimą. Didžiausios problemos, apie kurias kalbėsime toliau, lieka neišspręstos, ir visiškai nėra aišku, ar Kinija ir toliau galės būti „šiek tiek globali" ir „šiek tiek kapitalistinė", tuo pat metu išsaugodama komunistų vadovavimą bei intensyvią vyriausybės intervenciją į ekonomiką. Vis dėlto pirmieji požymiai, rodantys, kad šaliai pavyko susidoroti su krize, kitaip nei atsitiko kitose pasaulio „besiformuojančiose rinkose", patvirtina argumentą apie sprendžiamąjį valstybės vaidmenį kontroliuojant globalizacijos poveikį.

[118] *The Economist* (1998: 64–66).

Demokratija, plėtra ir nacionalizmas naujojoje Kinijoje

Naujosios Kinijos stebėtojai savo prognozes paprastai pradeda nuo besąlygiškos prielaidos apie neišvengiamą plėtros ir demokratijos ryšį. Jie prognozuoja arba Komunistų partijos laipsnišką eroziją, arba staigų nuvertimą nuo valdžios, nes formuojasi naujos miesto vidurinės klasės ir atsiranda stipresnė, įtakinga pilietinė visuomenė. Šiuo metu turima informacija nepatvirtina tokio požiūrio. Komunistų partijos organizacijų tinklas griežtai kontroliuoja daugumą savanoriškų asociacijų bei pilietinio gyvenimo formų. Partija yra užvaldžiusi *shimin shehui* (pilietinę visuomenę). Medijose reiškiasi atvirumas bei įvairovė, tačiau tik išlaikant politinio korektiškumo ribas. Esama naujų elektroninių medijų, tačiau net ir užsienio palydovinio transliavimo bendrovės, tokios kaip Murdocho *Star TV*, santūriai reiškia savo nuomonę apie Kinijos politiką, kad neprarastų milžiniškos rinkos. Veikia ir internetas, tačiau Kinija yra vienintelė šalis pasaulyje, kuriai iš dalies pavyksta kontroliuoti interneto svetaines ir jungtis, nors tuo ji sumenkino savo kolektyvinio priėjimo prie pasaulinio tinklo galimybes. Jei kalbėtume apie vidurinę klasę, tai ji yra visiškai pasinėrusi į pinigų „kalimą" bei jų leidimą ir šitaip patvirtina vulgarų ekonomistinį Dengo požiūrį į naująjį revoliucijos etapą. Kadangi prieiga prie vyriausybės institucijų ir partijos valdomų išteklių būtina, norint verslininkauti, o tam galimybių yra begalė, griauti sistemą ar ją atverti neapsimoka, kol kiekvienas yra susirūpinęs savo asmeniniu „primityviu kaupimu". Štai kodėl *guanxi* yra tokie svarbūs, bet ir tokie priklausomi nuo formaliosios planinės ekonomikos, kurios kasdienis apėjimas yra pagrindinis jos sargybinių pajamų šaltinis. Besiformuojanti rinkos sistema Kinijoje plėtojasi naudodamasi konkurenciniu pranašumu, kurį įgyja užimdama pozicijas vis dar vyraujančios planinės ekonomikos plyšiuose. Neturėdama akstino griauti komunistų valdžią ir labai rizikuodama, jei pabandytų tai daryti, naujoji miesto vidurinė klasė gali ignoruoti savo antipatiją jai, kol tai netrukdo jos šeimų gerovei.

Be abejo, Kinijoje yra daug demokratų, ypač tarp inteligentų ir studentų. O tokioje didžiulėje šalyje jų lengvai gali susidaryti šimtai tūkstančių, iš kurių dauguma spiečiasi didžiausiose metropolijų teritorijose. Tačiau Tiananmenis davė kai kurių pamokų. Viena vertus, jis parodė komunistinės valstybės pasiryžimą nepaleisti perėjimo proceso kontrolės iš rankų. Kita vertus, jis taip pat parodė, – nors to paprastai nenorima pripažinti, – kad studentų judėjimas taip toli galėjo nueiti dėl Zhao Ziyango, kuris buvo visiškai įsitraukęs į kovą prieš kairįjį partijos sparną, sąlyginės tolerancijos (jei ne paskatinimo). Kas kuo manipuliavo mes turbūt niekuomet nesužinosim (galbūt kairieji manipuliavo studentais, siekdami išprovokuoti teisėsaugos reakciją, dėl kurios Zhao Ziyangas buvo pašalintas iš valdžios ir imtasi kontrreformų?). Tačiau tapo aišku, jog šis judėjimas buvo ribotas, sto-

kojo plačios visuomenės paramos, o jo likimas visiškai priklausė nuo vidaus kovų Kinijos komunistų partijoje.

Savarankiškos pilietinės visuomenės plėtotės galimybės ir politinės demokratijos raida iš esmės priklausys nuo to, kaip KKP pavyks išsaugoti savo vientisumą ir kaip Kinijos valstybė sugebės išspręsti konfliktus tarp skirtingų valdymo grandžių ir tarp skirtingų provincijų, besivaržančių dėl ekonominių privilegijų. Pagrindinis veiksnys, galintis padėti įgyvendinti abu šiuos uždavinius, yra Liaudies išsivadavimo armijos stiprybė, vienybė ir orientacija. Pagrindinis Dengo politinis palikimas veikiausiai bus jo meistriškas manevravimas pavojinguose vadovavimo kariuomenei vandenyse paskutiniais jo valdymo metais. XX a. dešimtojo dešimtmečio pradžioje jis iš esmės sėkmingai įvykdė keturias pagrindines operacijas. Pirma, jis nušalino opoziciją – kairiuosius, ideologus ir nepatikimus aukščiausius pareigūnus, ypač Centrinės karinės komisijos vicepirmininką generolą Yangą Shangkungą drauge su jo broliu bei 300 kitų pareigūnų, įtariamų prisidėjus prie kairiųjų tinklo organizavimo 1992 metais. Antra, jis paskyrė reformas palaikančius pareigūnus į aukščiausius postus, o sykiu priėmė taikinamąją nuostatą tradicinio kairiojo kariuomenės sparno atžvilgiu – su sąlyga, jei šis nerengs sąmokslų prieš naująją vadovybę. Jis taip pat padidino kariuomenės atstovų skaičių vadovaujančiose partijos institucijose: 14-ojo KKP suvažiavimo metu 1992 metais kariuomenės atstovų Centro komitete padaugėjo nuo 18 iki 22 procentų, o profesionaliam karininkui generolui Liu Huaquingui buvo paskirta nuolatinė vieta Politiniame biure. Trečia, skatinamas kariuomenės vadų, Dengas daugiau dėmesio ėmė skirti profesionalumui ir technologijoms, siekdamas suformuoti, pasak jo, „elitinius korpusus su kiniškomis savybėmis“. LIA, taip pat kaip sovietų kariuomenei, didžiulį įspūdį darė moderniausių ginklų ir Vakarų karinių oro pajėgų galimybės, pademonstruotos per Persijos įlankos karą. Tai susilpnino poziciją tų karininkų, kurie ideologiniais sumetimais ir toliau teikė pirmenybę žmonių karo taktikai. Todėl kariuomenė nusprendė remti ekonominę bei technologinę modernizaciją, kuri atrodė esanti neišvengiama, norint pakylėti Kinijos karines pajėgas iki XXI a. karo praktikos lygio. Ir paskutinis, bet ne mažiau svarbus dalykas buvo tas, kad Dengas ir Jiangas užtikrino visokeriopą LIA indėlį į Kinijos ekonomikos suklestėjimą. Karinėms gamykloms buvo leista gaminti prekes civilinei rinkai ir tai joms puikiai sekėsi, nes jas saugojo tarifai importinėms prekėms. Pavieniai karininkai buvo skiriami vadovauti valstybinėms įmonėms bei valstybinėms priežiūros institucijoms ir jiems buvo leidžiama pelnytis iš savo komercinės veiklos. Provincijų valdžia antrino šiai politikai, todėl tūkstančiai kariuomenės pareigūnų buvo paskirti į naujų „kolektyvinio verslo įmonių“ valdybas ir papildė naujos verslininkų biurokratų klasės gretas. Kadangi aktyviai pareigas einantys karininkai negalėjo visiškai atsiduoti verslui, jį tvarkyti leista jų sūnums ir dukterims tiek Kinijoje, tiek ir Honkonge. Šis platus šeiminių interesų tinklas

mezgė ryšius su užsienio verslo tinklais, verslininkais biurokratais, partijos vadovais, LIA vadais bei jų šeimomis, formuodamas šalies valdančiąją klasę neišardomame politinių pozicijų ir verslo interesų tinkle. LIA, iš kairiųjų bastiono virtusi verslą skatinančia institucija, gerokai viršijo Kinijos valstybės interesus. 1998 metais Jiang Zeminis paskelbė keletą direktyvų, apribojančių aukšto rango pareigūnų dalyvavimą versle, nes dėl pernelyg didelio daugelio pareigūnų atsidavimo savo verslo įmonėms kariuomenė buvo beprarandanti drausmę ir karinę pasirengtį. Tačiau apskritai kariuomenė ir toliau vaidino svarbų vaidmenį naujoje pelningoje Kinijos valstybinio kapitalizmo ekonomikoje. Kadangi partija ir kariuomenė daugiausia buvo apsidraudusios naujais ekonominiais ryšiais, o visuomenė buvo kontroliuojama, Kinijos komunistinė valstybė atrodė pasirengusi laipsniškam perėjimui į tokią ekonominę ir valstybinę santvarką, kuri būtų buvusi palanki šio elito interesams šalies integracijos į globaliąją ekonomiką kontekste.

Vis dėlto tūkstantmečių sandūroje šiai šaliai teko susidurti su daugeliu sudėtingų problemų, nuo kurių sprendimo efektyvumo priklausys jos ateitis, taip pat Ramiojo vandenyno regiono likimas XXI amžiuje. Nė viena iš jų nėra susijusi su demokratija, nes tai yra Vakarų rūpestis, o ne reali problema didžiojoje Kinijos dalyje. Tačiau demokratinis judėjimas iš tikrųjų galėtų išsirutulioti iš socialinių konfliktų, įsiliepsnojusių dėl šių problemų. Man pavyko nustatyti mažiausiai keturias tokias problemas. Bene labiausiai neatidėliotina problema yra masinis kraustymasis iš kaimo į miestą, kurį sukėlė žemės ūkio modernizavimas ir privatizavimas. Apskaičiuota, jog XX a. dešimtąjį dešimtmetį ji paveikė apie 300 milijonų valstiečių. Nedidelė jų dalis patraukia į mažus miestelius, statomus Kinijos vyriausybės užsakymu, kad sudarytų atsvarą šokui. Kiti įsilieja į naująją miestų ekonomiką ir gamyklas bei dirbtuves, išsibarsčiusias pusiau kaimiškose vietovėse. Daugelis iš jų (galbūt net 50 milijonų) priklauso „nepastoviųjų miesto gyventojų“, kurie klajoja po Kinijos miestus ieškodami darbo ir pastogės, kategorijai. Šią nuolatinės gyvenamosios vietos neturinčių migrantų masę vargu ar gali aprėpti „pilietinės visuomenės“ sąvoka. Jie yra neorganizuoti, stokoja kultūrinių bei politinių išteklių, kad galėtų atstovauti vieningai opozicinei jėgai. Tačiau tai yra nepaprastai judrus elementas, kurio potencialus įniršis galėtų destabilizuoti visą perėjimo į rinkos ekonomiką procesą, jei tik jis užmegztų ryšį su pranašiškais lyderiais ar nuo Komunistų partijos atskilusiomis grupuotėmis.

Antra svarbi problema yra susijusi su aštriais provincijų tarpusavio konfliktais. Dėl anksčiau minėtų priežasčių konfliktą su provincijomis, ypač turtingomis pietų ir pajūrio provincijomis, centras sumaniai švelnina įtraukdamas jų (ypač Šanchajaus) lyderius į Pekino parlamentą ir suteikdamas joms laisvę savarankiškai klestėti tarptautinėje ekonomikoje. Kadangi KKP ir LIA savo interesus formuoja orientuodamosi į centrinės ir provincijų valdžios institucijas, aštrūs konfliktai tarp centro ir pajūrio provincijų turi tinkamus sprendimo kanalus. Be to,

kitaip nei buvusioje Sovietų sąjungoje, čia etninis arba nacionalinis veiksnys, nepaisant Tibeto pasipriešinimo ir musulmonų keliamų neramumų, nėra pagrindinis priešpriešos šaltinis, nes hanų kilmės kinai sudaro 94 procentus gyventojų. Taigi, kitapus Tibeto, Sindžiango ir Vidurinės Mongolijos, etninis nacionalinio bei regioninio pasipriešinimo centrui pamatas yra labai silpnas. Vis dėlto tarp provincijų vyksta intensyvus rungtyniavimas ir aštri konkurencija, daugiausia kurstantys skurstančius Kinijos gilumos regionus prieš pasiturinčias pajūrio provincijas, kurios yra visiškai įsiliejusios į rinkos ekonomiką bei tarptautinius mainus. 1996 metais Piliečių reikalų ministerija išsiaiškino, kad dėl teritorinių ribų nustatymo tarp provincijų ir regionų buvo kilę daugiau kaip 1000 ginčų ir net „kruvinų kovų". Naudodamosi savivaldos teise, kai kurios provincijos savo teritorijoje draudžia pardavinėti gaminius iš kitų provincijų ir vadovaujasi sava mokesčių, kreditavimo bei pramonės politika. Kadangi provincijų gebėjimą daryti spaudimą vis dar labiausiai lemia jų įtaka Pekine, todėl jų vidaus kovos persiduoda į centrinius partijos ir vyriausybės aparatus drauge su potencialiomis destabilizavimo tendencijomis. Tarkime, dabartinis Šanchajaus dominavimas Pekino parlamente labai piktina Gvandungą. Honkongo inkorporavimas dar labiau stiprina šią įtampą, nes bendro Honkongo ir Gvandungo megaregiono ekonominė galia neturi atitinkamos politinės įtakos Pekine. Maža to, atsiradus ryškiems skirtumams tarp skurstančių, subsidijuojamų regionų ir ekonomiškai nepriklausomų, į rinką orientuotų regionų, ideologiniai konfliktai dėl komandinės ekonomikos ir socializmo apsaugos mechanizmų masto bei tęstinumo įgavo regioninį atspalvį, kuris ilgainiui taps vis ryškesnis. Kinijoje bręstantys regionų konfliktai neatkartos Sovietų sąjungos žlugimo. Veikiau tai bus regionalizmas su kiniškais ypatumais, kuris galbūt grasins pradėti naują karo tarp provincijų – tokio pat, koks prieš 24 šimtmečius 200 metų vyko tarp kinų hanų – laikotarpį.

Trečias didelis galvosūkis, iškilęs Kinijai, – kaip plėtoti rinkos ekonomiką, išvengiant masinio nedarbo ir apsaugos sistemos irimo. Su juo susijusios dvi problemos. Pirmoji yra būsto privatizavimas. Viena vertus, tai slaptas vyriausybės ginklas Kinijos ekonomikai skatinti, sutelkiant didžiules nepanaudotas privačių santaupų atsargas į milžinišką būsto įkeitimo rinką. Kita vertus, dauguma miesto gyventojų neturi galimybių patekti į naują nekilnojamojo turto rinką. Taigi kraustymasis iš vienos vietos į kitą, miesto segregacija ir masinė benamystė gali būti sparčiai vykstančio būsto privatizavimo pasekmė. Štai kodėl prizatizavimo programos, turėjusios prasidėti 1998 metų liepos mėnesį, bumas buvo atidėtas neribotam laikui. Norima, kad jis būtų vykdomas atsargiai, miestas po miesto.[119]

Kita didelė problema, stabdanti Kinijos ekonomikos reformas, yra daugelio (bet, kaip jau sakiau, ne visų) valstybinių įmonių, gyvenančių iš subsidijų, mažas

[119] Po (rengiamas spaudai).

produktyvumas ir pelningumas, nors jose darbuojasi didžioji dalis pramonės srityje dirbančių žmonių. Šią problemą sunkina tai, kad stambios valstybinės įmonės, taip pat vyriausybės administracijos institucijos, vaidina svarbų vaidmenį visose kinų darbininkų gyvenimo srityse – nuo aprūpinimo būstu iki sveikatos apsaugos planų ir nuo darželių iki atostogų. Privatizavimas ir toliau vyko sparčiai, tačiau dauguma valstybinių įmonių nesulaukė pirkėjų, o vyriausybė jas ir toliau finansuoja. Tačiau kiekgi tai truks? Visi požymiai rodo, kad Kinijos komunistai yra pasiryžę nekartoti savo kolegų iš Europos klaidų. Nors jie ir klauso Vakarų ekonomistų patarimų dėl tarptautinio ekonomikos sektoriaus valdymo, tačiau yra pasirengę užtikrinti ilgą pereinamąjį laikotarpį, remdamiesi viešojo sektoriaus subsidijavimu ir gerovės valstybe kaip savo pačių galios bei teisėtumo pamatu. Tam būtina išsaugoti centrinio planavimo sistemą kaip viešojo sektoriaus atsiskaitymo ir valdymo sistemą ir šitaip pateisinti milijonų valstybės pareigūnų, kuriems jie užtikrina gyvenimo šaltinį, funkcijas bei darbo vietas. Taigi, naujoji Kinijos ekonomika plėtojasi lygiagrečiai trijuose sektoriuose: viešajame sektoriuje, apsaugotame nuo konkurencijos rinkoje; tarptautiškai orientuotame sektoriuje, įsitraukusiame į užsienio investicijas ir prekybą; ir į vidaus rinką orientuotame, kapitalistiniame sektoriuje, kurio pagrindiniai veikėjai yra verslininkai biurokratai. Šių trijų sektorių sąsajas ir perėjimus užtikrina partijos verslo tinklai – vadinamieji „raudonieji kapitalistai“. Tačiau sistemos sudėtingumas ir galimų interesų konfliktų skaičius atveria vartus aršioms galios kovoms. Tarkime, 1999 metais Finansų ministerija suvokė, kad norėdama užkirsti kelią bankų krizei ji turi sumažinti „beviltiškų paskolų“, kurias nepelningoms valstybinėms įmonėms ji teikia, skaičių. Tam ji įsteigė turto valdymo bendrovę *China Cinda*, kuriai vadovauti paskyrė Amerikoje stažuotes baigusius finansų inžinierius. *Cinda* ėmėsi įgyvendinti ambicingą skolų mainymo į paprastąsias akcijas programą stambių vyriausybės bankų vardu, prisiimdama dalį jų beviltiškų skolų ir mainydama šias skolas į įsiskolinusių bendrovių akcijas. Po to *Cinda* kurdavo kiekvienos bendrovės pertvarkymo planus, aprėpiančius tūkstančių darbuotojų atleidimą iš darbo, siekiant mažinti išlaidas ir didinti pelningumą. Nors *Cinda* įvykdė daug skaudžių pertvarkymo eksperimentų, tačiau jos bekompromisį vadybos stilių varžė Kinijos vertybinių popierių reguliavimo komisija, kurios pritarimas buvo reikalingas prieš bet kokią pertvarką. Privatizavimo ir į pelną orientuotų strategijų pažangą labai trukdė politinės aplinkybės ir politinės valdžios atstovų, dalyvaujančių ekonomikos reformų veikloje, prieštaringi požiūriai.

Ketvirtoji problema yra kitokio pobūdžio, tačiau aš ją laikau „Singapūro modelio“, kurį Kinijos komunistų lyderiai siekia įgyvendinti, galimybės sąlyga. Kaip stengiausi įrodyti 1 skyriuje, ji buvo pagrindinis Sovietų sąjungos iširimo veiksnys. Ji yra susijusi su technologijomis ir konkrečiai su informacinėmis technologijomis. Jei Kinijos ekonomika ketina konkuruoti pasaulinėje arenoje ir jei valstybė rengia-

si demonstruoti savo karinę galią, jai būtinai reikalingas technologinis pagrindas. Kinija jo dar neturi. Ji tikrai jos neturėjo tuo metu, kai 1987 metais aš turėjau galimybę ją įvertinti.[120] Vis dėlto naujausia informacija rodo, kad per praėjusį dešimtmetį Kinija padarė didelę pažangą, ypač telekomunikacijų ir asmeninių kompiuterių srityje, kaip buvo sakyta anksčiau. Tačiau esamo technologinių pokyčių tempo nepakanka, ir šaliai teks paspartinti savo technologijų modernizavimą Jungtinių Valstijų, Japonijos, Azijos „tigrų" bei daugianacionalinių bendrovių visame pasaulyje atžvilgiu. Tiesa, kad Kinija gali leisti palydovus į orbitą ir turi puikių mokslininkų grupių. Ji taip pat yra branduolinė supervalstybė, pajėgi leisti karines raketas, turbūt ir nedidelį skaičių tarpžemyninių balistinių raketų. Tačiau palydovus daugiausia leidžia kitos, vidutinio technologinio išsivystymo šalys, kaip antai Indija; mokslas daugiausia plėtojamas skyrium nuo pramonės; pajėgumas susprogdinti dalį planetos yra karinio atgrasymo priemonė, naudotina kaip paskutinė išeitis, o ne technologinio gebėjimo demonstruoti konvencinio karo galią rodiklis. Tačiau kyla klausimas, ar, kaip buvo Sovietų sąjungoje, dabartinė technologinė revoliucija, paremta informacinėmis technologijomis, gali būti plėtojama uždaroje visuomenėje, kurioje endogeniškas technologijas izoliuoja nacionalinė saugumo sistema, o galimybes ją taikyti komercinėms reikmėms užtikrina tik užsienio licencijos bei kopijavimas, o svarbiausia – kur individai, privatusis verslas ir plačioji visuomenė nėra pajėgūs naudoti technologijų ir kurti naujų jų taikymo būdų bei plėtoti potencialą, tarkime, galėdami laisvai naudotis internetu. Aš manau, kad negali ir tai patvirtina Sovietų sąjungos patirtis, nors reikia pripažinti, kad prie sovietų krizės prisidėjo ir kiti svarbūs veiksniai ir kad Kinijos komunistai turi privilegiją įvertinti sovietų patirtį praėjus kuriam laikui. Kinijos vadovai mano galį išspręsti šią prieštarą įsigydami technologijas iš užsienio, pirkdami mašinas, licencijas, perimdami technologijas iš užsienio bendrovių ir siųsdami savo mokslininkus bei inžinierius mokytis į užsienį. Kalbėdamas šiomis temomis su kai kuriais jų ekspertais 1987 metais ir drauge su jais nagrinėdamas jų technologinę politiką, aš priėjau prie išvados, jog Kinijos valdininkai vadovaujasi pasenusia industrialistine technologijos samprata. Jie vis dar manė, kad technologijos yra mašinos ir kad mokslinio bei technologinio šalies profesionalų meistriškumo padedami jie viską įveiks, jei tik turės reikalingą mašinų įrangą. Todėl jie tiek daug dėmesio skiria licencijoms, mašinų įrangos importui ir technologiškai pažangių daugianacionalinių bendrovių, kurios galėtų daryti pastebimą poveikį šalies pramonės struktūrai, paieškoms. Tai – paprasčiausiai neteisinga, nors čia ir ne vieta skaityti paskaitas apie tai, kas yra technologijos šiandien. Informacinėje paradigmoje technologijų naudojimo būdai tapo neatskiriami nuo pačių technologijų. Mašinų, išskyrus specifinę karinę techninę įrangą, lengvai galima įsigyti

[120] Bianchi et al. (1988).

visur. Svarbiausia yra žinoti, ką su jomis daryti, kaip programuoti, perprogramuoti ir bendradarbiauti procese, kuriame atskleidžiama vis kas nors naujo, ir kuris tegali vykti atvirame, necenzūruojamame bendravimo ir grįžtamojo ryšio tinkle. Pagrindinė technologija glūdi mūsų galvose ir patirtyje. Kinija ir toliau siunčia savo studentus ir profesionalus į užsienį, nes laiko tai efektyviausiu savo technologinio potencialo plėtotės būdu. Tačiau kaip žino garsiausių pasaulio universitetų mokomasis personalas, dauguma šių talentingų jaunų kinų studentų ir inžinierių nėra itin laukiami namuose. Juos slopina biurokratinė mokslo sistema, žemas technologijų taikymo lygis ir apskritai slegianti kultūrinė atmosfera. Todėl baigę mokslus jie arba subiurokratėja, arba išeina į pelningesnį verslą, arba – daugeliu atvejų – tiesiog lieka Vakaruose ar gauna gerą darbą klestinčiame Ramiojo vandenyno regione už Kinijos sienų. Aš netgi drįsčiau teigti, jog be demokratijos Kinija negali visiškai įsilieti į informacinių technologijų paradigmą, tokią būtiną jos didžiajam sumanymui: politinių procesų negalima suvesti į paprasčiausius pareiškimus. Tačiau be kokios nors atviros visuomenės formos – dėl I tome ir šio tomo 1 skyriuje nurodytų priežasčių – šio proceso įgyvendinti jai turbūt nepavyks. Vis dėlto kai kurie požymiai rodo, kad šalies aukštųjų technologijų pramonės šakose, ypač telekomunikacijų įrangos pramonėje, vyksta technologinė pažanga. Tai daugiausia lėmė technologijų perėmimas iš daugianacionalinių ir užsienyje veikiančių kinų bendrovių, bendradarbiaujančių su technologiškai pažangiomis valstybinėmis įmonėmis ir besiremiančių šalies technologijos universitetų laimėjimais. Kyla klausimas, ar šis technologijų modernizavimas galės būti toliau vykdomas, jei nebus visu pajėgumu modernizuojama visa gamybos pramonė, o Kinijos universitetai nedalyvaus tarptautinėse mainų programose žymiai platesniu mastu.

Pagrindinis uždavinys šiuo atžvilgiu yra interneto – tinklo ekonomikos, taip pat ir tinklaveikos visuomenės stuburo – plėtra. Abu šie aspektai yra neatskiriami. Kadangi Kinijos vyriausybė gerai suvokia galimus politinius nesuvaržyto bendravimo padarinius, ji blaškosi tarp būtinybės leisti plėtotis naujajai verslininkystei ir informacijos kontrolės praradimo. Interneto vartotojų Kinijoje sparčiai daugėjo: nuo 900 000 1997 metais iki daugiau kaip 4 milijonų 1999 metų pabaigoje. Tačiau augimo potencialas yra žymiai didesnis, nes Kinijos interneto bendrovės sulaukia didžiulių užsienio investicijų. 1999 metų rugsėjį informacijos pramonės ministras Wu Jichuanas paragino sustabdyti užsienio investicijas į internetą, nes šios investicijos esą pažeidė 1993 metais paskelbtą draudimą užsienio bendrovėms kontroliuoti Kinijos telekomunikacijas. Šiuo metu šalies vyriausybėje vyksta aštrus konfliktas dėl to, kaip ir kokiu mastu leisti plisti internetui ir jo užsienio ryšiams. Trumpai tariant, Kinijai tenka spręsti prieštarą: plėtoti informacines technologijas informaciją kontroliuojančioje visuomenėje. Tačiau ši pragmatiška politika susidurs su kur kas didesniais keblumais, kai šalies bendrovės turės pereiti į aukštesnį technologinės naujodaros lygį. Apgrąžos inžinerijos tam jau nepakaks.

Taigi nors demokratija Kinijoje nėra aštri problema ir nors Dengo palikimą kontroliuoja komunistų vadovybė su Jiang Zeminiu ir Zhu Rongji, tačiau partijos viešpatavimo XXI a. pažadas ir „Singapūro modelio" įgyvendinamumas kelia abejonių, nes tūkstantmečių sandūroje dar yra daugybė nešspręstų ginčytinų dalykų. Pagrindinis klausimas yra susijęs su tuo, kad šios socialinės problemos gali įgauti socialinių konfliktų išraiškos formą. Apmąstydamas Kinijos istoriją, aš, grįždamas prie savo bendro tyrimo apie prieštaringą globalizacijos ir tapatumo ryšį, keliu hipotezę, jog socialiniai konfliktai XXI a. Kinijoje gali plėtotis tapatumu paremtų mobilizacijų pavidalu, o ne politinių judėjimų, siekiančių užgrobti valstybės valdžią, pavidalu. Iš tikrųjų 1999 metais tokią galimybę patvirtino Kinijos komunistų partijos laikraščio *People's Daily* 1999 metų lapkričio 5 d. numerio vedamasis straipsnis. Jame buvo pareikšta, kad: „Mes turime būti visiškai pasirengę, turėti veiksmingų kontrpriemonių, kad galėtume vykdyti skausmingą ir sudėtingą kovą su šia blogio jėga... Tai yra pagrindinis politinis uždavinys, nes jis susijęs su šalies ateitimi, jos žmonių ateitimi ir didžiulėmis pastangomis vykdyti reformas, atvirumo politiką ir socialistinę modernizaciją."[121] Ši „blogio jėga", galinti sužlugdyti visą socialistinės modernizacijos eigą, jau nėra nei kapitalizmas, nei imperializmas. Tai nėra ir judėjimas už demokratiją. Tai yra sunkiai suprantamas *Falun Gongo* kultas, praktikuojantis seną Kinijos *qigong* tradiciją, mokančią, kaip padidinti kūno gyvybinę energiją, ir turintis budizmo ir taoizmo elementų. Šio kulto, kuriam vadovauja į Niujorką pasitraukęs buvęs smulkus biurokratas Li Hongzhi, atstovams net keliskart pavyko suburti tūkstančių šalininkų mitingus priešais vyriausybės rūmus Pekine, kuriuose buvo keliamas paprastas reikalavimas – palikti juos ramybėje. *Falun Gongas*, kuriam priklauso keli milijonai tikinčiųjų Kinijoje ir visame pasaulyje ir kurį internetu atsainiai koordinuoja Li Hongzhi, įvarė Kinijos komunistams daugiau baimės, negu kuris nors kitas pasipriešinimo judėjimas praeityje. Šią tariamai perdėtą reakciją lėmė keletas veiksnių. Jo dydis (mažiausiai 2 milijonai sekėjų, pasak vyriausybės), laisva, decentralizuota struktūra, o sykiu gebėjimas susirinkti į nurodytą vietą paskirtu laiku kokiam nors protestui pareikšti yra iššūkis valstybei, įpratusiai kovoti ir šluoti nuo žemės paviršiaus politines bei karines jėgas, kurios nors yra gerai organizuotos, tačiau dėl individų savarankiškumu bei tikslų derinimu paremtos, lanksčios tinklo struktūros – išderintos. Antra, pagrindiniai *Falun Gongo* šalininkai yra vidutinio amžiaus nedirbantys bei į pensiją išėję asmenys iš ekonomiškai skurstančių provincijų miestų – tai yra būtent tie gyventojų sektoriai, kuriems skaudžiausiai atsiliepė perėjimas į kapitalizmą. Kai kurie stebėtojai spėjo, kad iš *qigong* praktikavimo laukiama nauda sveikatai nėra antraeilis motyvas daugeliui žmonių, turinčių sveikatos

[121] *The New York Times* (November 5, 1999: A3).

problemų ar praradusių sveikatos išmokas po to, kai prarado darbus. Trečia, Kinijoje gyvuoja ilga tradicija religinių ir pusiau religinių judėjimų, besipriešinančių užsienio įtakai ir nepasiduodančių tradicinių institucijų krizei svarbiausiais pereinamaisiais istorijos tarpsniais, kaip antai Taipėjaus sukilimo metu 1845–1864 metais (žiūrėkite II tomo 1 skyrių). Atsižvelgiant į Kinijos politinių lyderių gilų istorinį sąmoningumą, visa, kas primena šiuos vaiduoklius, kelia didžiulį nerimą. Šalies vyriausybė surengė didžiulę propagandos ir represijų kampaniją, kurioje atkreipė žmonių dėmesį į šių opozicijos šaltinių gyvavimą ir šitaip, galimas daiktas, padidino *Falun Gongo* politinį poveikį, nors pats judėjimas jo galbūt ir nesiekė.

Jei įsižiebia konfliktai, jei Kinija pajunta išorės pasaulio spaudimą ir jei vidaus politikoje įsivyrauja neramumai, tai labai tikėtina, jog valstybė sieks įsitvirtinti pasitelkdama nepalenkiamą nacionalizmą. Revoliucija žmonių akyse yra praradusi teisėtumą dėl praktinių motyvų, todėl jei vartojimo kultas neišplis po gana platų gyventojų segmentą, kad užtikrintų socialinį stabilumą, režimas ims pabrėžtinai linksniuoti savo nacionalistinį Kinijos ir viso pasaulio kinų gynėjo tapatumą ir galiausiai įstengs ne tik atsilaikyti prieš Rytus, Vakarus ir Šiaurę, bet ir tuo pačiu metu sukels pagarbą Japonijai, JAV bei Rusijai. 1996–1999 metais Kinijos jūros regione prasidėjęs ginklų žvanginimas prieš Taivaną, Vietnamą ir Japoniją dėl keleto salelių suvereniteto ir atviri grasymai Taivanui leido suprasti, jog tai yra galimas Kinijos režimo raidos kelias. Ir jis gali susilaukti didelės visuomenės paramos. Amžių sandūroje nacionalizmas Kinijoje užėmė stiprias pozicijas. 1996 metų rugpjūtį studentai taip entuziastingai surengė spontanišką demonstraciją prieš Japonijos arogranciją, jog vyriausybei teko įsikišti, kad nuramintų judėjimą, kol šis netapo nevaldomas. Taigi praėjus pusei šimto metų nuo komunizmo atsiradimo, Kinija grįžo į pradinę padėtį, kad įsitvirtintų kaip valstybė ir kaip civilizacija, o ne kaip alternatyvi socialinė sistema, ir kad patirtų daugumą globalinio kapitalizmo pavojų ir privalumų. Tačiau šiam atgimusiam Kinijos nacionalizmui būdingi ryškūs socialiniai ypatumai. Savo ateitį ji įsivaizduoja ne tik Ramiojo vandenyno regione, bet ir už jo ribų, pirmąkart išdrįsdama žengti į pasaulį kaip stipri jėga.

Išvada: globalizacija ir valstybė

Šiame skyriuje buvo pateikta užtektinai įrodymų, patvirtinančių argumentą, kad praėjusią pusę šimtmečio plėtros valstybė buvo didžiulio ekonomikos augimo ir technologijų modernizavimo proceso Azijos Ramiojo vandenyno regione varomoji jėga. Prie mūsų nagrinėtų pavyzdžių galima būtų pridurti ir kitų. Malaizija buvo tokia pat plėtros valstybė kaip ir Singapūras, nors ją ir silpnino jos lengvai pratrūkstantys vidaus etniniai ir religiniai nesutarimai. Indonezija, kaip ir Tailandas, XX a. devintąjį dešimtmetį taip pat buvo pusiau plėtros valstybė. Be abejo, Su-

harto režimo metais jo šeima pasisavino didelę dalį šalies turto, nes kontroliavo kariuomenę, vyriausybę ir bankų sistemą. Dėl Suharto asmeninės diktatūros jis bei jo artimi bičiuliai galėjo sudaryti aljansą su daugianacionalinėmis bendrovėmis (ypač Japonijos) bei su pasiturinčia Kinijos verslo bendruomene ir leisti joms valdyti šalies ekonomiką už tam tikrą pelno dalį. Nors svarbiausias plėtros strategijos Indonezijoje ir Tailande elementas buvo asmeninis valdančiųjų praturtėjimas, tačiau valstybės politika buvo kreipiama į šalies susiejimą su globaliąja ekonomika, siekiant industrializuoti bei dinamizuoti nacionalinį ūkį. Ši politika susilaukė didelės sėkmės ūkio augimo ir modernizavimo atžvilgiu, nors už tai teko sumokėti didelę socialinę kainą. Kad ir kaip būtų, Pietų Korėjos, Taivano ir net Japonijos valstybėse taip pat gyvavo sisteminga korupcija. O asmeninė diktatūra ilgą laiką buvo pagrindinis Pietų Korėjos, Taivano ir Singapūro bruožas. Visur, išskyrus Markoso Filipinus (grobuonišką valstybę), militaristinį Mianmarą ir karo draskomus Kambodžą bei Laosą, plėtros valstybė įvairiu mastu ir įvairiomis formomis buvo pagrindinis sėkmingo plėtros proceso veiksnys Azijos Ramiojo vandenyno regione.

Jos pačios sėkmė lėmė ir jos baigtį. Išimtys (kol kas) yra Kinija ir Singapūras. Plėtros valstybė buvo grindžiama dviprasmės, sąlyginės savivaldos prielaida: sąlyginės savivaldos globaliosios ekonomikos atžvilgiu, siekiant padaryti šalies įmones konkurencingas tarptautinėje arenoje, tačiau išsaugant prekybos ir finansų srautų kontrolę; sąlyginės savivaldos visuomenės atžvilgiu, siekiant slopinti bei riboti demokratiją ir kurti teisėtumą gyvenimo standartų gerinimo, o ne piliečių dalyvavimo pagrindu. Visa tai būtų daroma su tarnystės valstybei ar net jos sukūrimo vėliava, o sykiu – tarnaujant valdantiesiems. Abiem atžvilgiais valstybės savivaldą pakirto plėtros proceso išdavos. Dėl visiškos integracijos į globaliąją ekonomiką valstybei buvo vis sunkiau kontroliuoti finansų srautus, prekybą, o dėl to ir pramonės politiką. Valstybės globojamos įmonės tapo globaliomis bendrovėmis arba globaliais įmonių tinklais. Finansų įstaigos savarankiškai prisijungdavo prie tarptautinių finansų rinkų. Pasaulio investuotojai susirado tiesioginį būdą įsiskverbti į klestinčias Azijos ekonomikas – naujuosius nežaboto kapitalizmo Laukinius Rytus. O XX a. dešimtojo dešimtmečio pabaigoje – ir į Japoniją. Tradiciniai mechanizmai, kuriuos įvedė plėtros valstybė, atgyveno, tačiau naujos normos bei įstatymai, pritaikyti finansų rinkų globalizacijai, dar nebuvo įdiegti. Mes žinome, kad kapitalizmas yra ne tik laisvosios rinkos. Jei nėra patikimų institucijų bei įstatymų, nekontroliuojamos rinkos atveria duris grobstymams, spekuliavimui, asmeniniam turtėjimui naudojant prievartą ir galiausiai ūkį ištinka suirutė, jei tikėsime istorijos pamokomis. Institucinį vakuumą, susidariusį dėl painaus perėjimo iš plėtros valstybės į naująją, reguliuojamą kapitalistinę sistemą, netrukus užpildė pasauliniai lėšų skolintojai, spekuliantai bei jų vietiniai artimi bičiuliai.

Plėtros valstybės laimėjimai modernizuojant ekonomiką daugeliu atvejų skatino formuotis pilietinę visuomenę, veikiančią prieš autoritarinę valstybę. Kai socialinės permainos ir demokratija ėmė skintis kelią į politines institucijas, sumažėjo plėtros valstybės veikimo laisvė, todėl ji vis menkiau bepajėgė užtikrinti globaliosios konkurencijos valdymą ir vadovų asmeninį klestėjimą. Niekas kitas geriau nesuvokė ryšio tarp šios dvigubos savivaldos išsaugojimo ir plėtros valstybės išlikimo, kaip Malaizijos nacionalinis lyderis Mahathiras Mohamadas. Jis ėmėsi trejopų priemonių krizei įveikti. Pirma, jis iš dalies atskyrė Malaiziją nuo globaliosios ekonomikos, padarydamas ringitą nekonvertuojamą ir įvesdamas griežtą finansinių mainų kontrolę, tačiau tuo pat metu rėmė tiesiogines, produktyvias daugianacionalinių bendrovių investicijas į šalį. Antra, jis ėmėsi griežtesnių žygių prieš pilietinę visuomenę ir demokratiją, atleisdamas iš pareigų savo liberaliųjų pažiūrų pavaduotoją ir finansų ministrą Anwarą Ibrahimą, kuris buvo pasodintas į kalėjimą dėl juokingo pretekstо, o Anwarą palaikantys demonstrantai – sumušti. Trečia, jis atgaivino Malaizijos nacionalizmą ir pasitelkė religinį tapatumą, pasmerkdamas globalines finansines strategijas kaip naują kolonializmo ir Vakarų dominavimo formą, kurią, kaip buvo aiškinama, tikriausiai inspiravo žydai ir kuriai, be abejonės, vadovavo George'as Sorosas. Nors dauguma šių gestų turėjo veikiau simbolinę reikšmę, tačiau jie parodė, kad bent viena plėtros valstybė nesileidžia paklupdoma globalizacijos procesų, prie kurių formavimo prisidėjo plėtros valstybės.[122] Malaizija sumokėjo už šį nepriklausomybės imitavimą. Kai 1999 metų rugsėjo 1 dieną šalies vyriausybė panaikino 10 procentų pasitraukimo mokestį (*exit tax*) atsiimamo vertybinių popierių portfelio pagrindinei sumai, sukaupto grynųjų vertybinių popierių investicijų portfelio dydis sumažėjo nuo 1,2 milijardo dolerių rugpjūtį iki 178 milijonų rugsėjį, nes užsienio kapitalas ėmė trauktis iš Malaizijos vertybinių popierių rinkos.

Iš specifinių procesų, padėjusių Taivanui, Singapūrui ir Kinijai atremti 1997–1998 metų finansų krizę, analizės svarbu pasidaryti kai kurias išvadas, nes šios išvados gali padėti paaiškinti ekonomikos augimo atsinaujinimo Ramiojo vandenyno regione XX amžiaus pabaigoje sąlygas bei priežastis. Dėl Taivano nėra jokios paslapties. XX a. dešimtojo dešimtmečio viduryje Taivano ekonomika jau buvo perėjusi prie lanksčiųjų verslo tinklų, susijusių su rinkomis ir gamybos tinklais, kurie skersai išilgai vagoja Ramiojo vandenyno regioną. Valstybė buvo pakankamai stipri, kad iš dalies apsaugotų bankų sistemą, tačiau nepakankamai stipri, kad primestų bičiulystės ryšiais paremtą kapitalizmą ar pasmaugtų besiformuojančią pilietinę visuomenę. O apskritai Taivano įmonės ir šalis buvo visiškai įdiegusios brandaus globalinio kapitalizmo normas bei procedūras, prisiimdamos visišką integraciją lydinčias privilegijas bei pavojus. Taivanas iš esmės buvo globalizuotas.

[122] Jomo (1999).

Singapūras buvo ir tebėra ryškiausias plėtros valstybės pavyzdys, pastebimai patobulinęs savo japoniškąjį modelį. Vis dėlto jo ekonomika, veikiama bendrojo Pietryčių Azijos nuosmukio, patyrė tik nedidelį ūkinės veiklos sutrikimą. O jo visuomenės negalima vadinti pilietine visuomene tokia prasme, kurią šiai sąvokai priskiria Gramscis, nors ji yra ir pasiturinti, ir moderni. Valstybė vis dar stipriai kontroliuoja ekonomiką ir visuomenę. Aš Singapūrą laikau išimtimi, nes jis yra visiškai integruotas į globaliąją ekonomiką, jo valiuta konvertuojama, jis – vienas pagrindinių finansų centrų ir yra atviras daugianacionalinėms bendrovėms, tačiau jis vis dėlto labai kontroliuoja ūkį ir didžiulius svyravimus finansų rinkose. Nors Singapūras yra pasirengęs sutramdyti individus bei organizacijas, tačiau šioje valstybėje viešpatauja pačių žmonių praktikuojamas užsisklendimas ir cenzūra, o ne brutali jėga. Aš nežinau pasaulyje nė vienos valstybės ar visuomenės, kuri nors kiek atkartotų Singapūro patirtį. Galimas daiktas, tai yra būsimo žmonių civilizacijos modelio pavyzdys, o būtent to ir norėjo Lee Kwan Yewas. Jei taip, tai nuodugnus Singapūro kaip vieno iš galimų socialinės ateities modelių XXI amžiuje laboratorijos tyrimas yra esminis uždavinys.

Kinija – kitas dalykas, nors jos vadovai ir norėtų pritaikyti Singapūro modelį. Kol kas Kinija gali išpešti naudos iš globalizacijos, o sykiu iš dalies apsaugoti šalies ekonomiką nuo nevaldomų globalinės rinkos jėgų. Ribodama juanio konvertuojamumą ir griežtai kontroliuodama finansų srautus, taip pat visiškai kontroliuodama bankų sistemą, šalies vyriausybė galėjo skatinti savo įmonių konkurencingumą eksporto rinkose ir pritraukti užsienio investuotojų, kuriuos vilioja jos rinkos dydis. Kinijai pavyko palaikyti aukštus ekonomikos augimo rodiklius, reguliuojant infliaciją ar defliaciją, nelygu verslo ciklas. Vykdyti finansų srautų kontrolės strategiją akivaizdžiai skatino pasaulio investuotojų nenoras skolinti ir investuoti į Kiniją. Todėl ilgainiui užsienio investicijos, kurios buvo vienas iš pagrindinių itin spartaus šalies augimo XX a. dešimtąjį dešimtmetį veiksnių, galėjo sumažėti, o tai kėlė pavojų ūkio augimui. Vis dėlto esama ir kito solidaus finansavimo šaltinio – tai aukštas šalies vidaus santaupų rodiklis. Kad dalis šių santaupų taptų tvirta valiuta, reikalingas eksporto konkurencingumas pasaulio rinkose. Juk būtent ši formulė, sukonstruota plėtros valstybės, skatino augimą Azijos Ramiojo vandenyno regiono šalyse iki tol, kol prie jų prisidėjo ir jas pralenkė Kinija. Taigi nors plėtros valstybė daugumoje Azijos Ramiojo vandenyno šalių, atrodytų, žlunga, tačiau Kinijos plėtros valstybė, kaip nacionalistinio įsitvirtinimo ir politinio teisėtumo priemonė, gali iškilti. Kinijos dydis, jos mokslinis potencialas, jos tvirti saitai su dinamiškais užsienio kinų verslo tinklais gali sudaryti gyvenimo erdvę didžiausiam iš visų „drakonų“. Čia galima būtų pasitelkti Gerschenkrono logiką, nes aš keliu hipotezę, kad sąlyginį Kinijos plėtros valstybės pranašumą iš dalies lemia jos vėlyvas įsijungimas į globaliąją ekonomiką. Il-

gainiui šio pranašumo nebeliks, ir šalis bus priversta spręsti tuos pačius prieštaravimus, kaip ir jos brandesnės kaimynės. Tik istorija nesirutulioja pagal iš anksto parengtą scenarijų. Pats faktas, kad Kinija vis dar gali funkcionuoti kaip plėtros valstybė, keičia kontekstą, nes ši šalis nėra maža pasaulinės normos išimtis, koks galėtų būti Singapūras. Jeigu jai pavyks susidoroti su globalizacija ir sustyguoti visuomenę pereinant į informacijos amžių, tai reikš, kad plėtros valstybė vis dar daro įtaką mažiausiai penktadaliui pasaulio žmonių. Kadangi pasaulio tautos bei valstybės jaučiasi vis labiau bejėgės prieš globalines finansų rinkas, jos gali imti ieškoti alternatyvų ir semtis įkvėpimo iš Kinijos patirties. Tačiau tai, be abejo, yra tik viena iš kelių galimų veikimo krypčių. Tačiau gali atsitikti ir taip, kad Kinija praras savo ekonomikos kontrolę, o sparti defliacijos ir infliacijos kaita sugriaus šalį, sukels socialinį sprogimą bei išprovokuos politinį konfliktą. Jeigu taip įvyktų, tai plėtros valstybė būtų užbaigusi savo istorinę misiją ir globaliniai kapitalo bei informacijos srautai galėtų viešpatauti be jokių kliūčių, nebent naujo tipo valstybė – tinklaveikos valstybė, – kurios pavyzdys galėtų būti Europos Sąjunga, imtųsi gelbėti visuomenes, kurias pavergė jų ekonomikos. Ryšys tarp globalizacijos ir valstybės, iš esmės sukėlęs Azijos Ramiojo vandenyno regiono plėtrą ir krizę, yra pagrindinė politinė problema antrojo tūkstantmečio pabaigoje.

5
Europos vienijimasis: globalizacija, tapatumas ir tinklo valstybė

Kai ir jei Europos vienijimasis antrojo tūkstantmečio pabaigoje bus įgyvendintas, jis taps vienu iš svarbiausių mūsų naująjį pasaulį apibūdinančių procesų.[1] Tai yra svarbu pirmiausia todėl, kad galbūt (bet ne būtinai) jis nutrauks nuolat atsinaujinantį tūkstantmetį karą tarp didžiųjų Europos valstybių, per visą istoriją sėjusį Europai, o moderniaisiais laikais – ir visam pasauliui, pražūtį ir skausmą, kurių kulminacija tapo neregėto smurto protrūkis pirmojoje XX a. pusėje. Jis taip pat svarbus ir dėl to, kad vieninga Europa su savo ekonomine bei technologine galia ir kultūrine bei politine įtaka kartu su suklestėjusiu Ramiojo vandenyno regionu pasaulio galios sistemai suteiks policentrinę struktūrą ir šitaip užkirs kelią bet kokios hegemoninės supervalstybės atsiradimui, nepaisant nenutrūkstamo karinio ir technologinio Jungtinių Valstijų pranašumo. Be to, mano įsitikinimu, šis procesas yra svarbus ir kaip institucinio atsinaujinimo židinys, galintis padėti rasti būdų išbristi iš nacionalinės valstybės krizės. Mat Europos Sąjungos formavimosi proceso metu yra ku-

[1] Šiam skyriui atsirasti padėjo mano intelektualūs mainai su daugeliu Europos problematikos tyrėjų – tiek su profesoriais, tiek su magistrantais ir doktorantais – Kalifornijos universitete Berklyje, kuriame nuo 1994 iki 1998 metų aš vadovavau Vakarų Europos studijų centrui. Aš taip pat dėkingas daugeliui Europos mokslininkų bei pranešėjų (tarp jų – vyriausybės pareigūnų iš įvairių šalių), kurie tais metais lankėsi centre. Informacinių technologijų Europos ekonomikų bei visuomenių kontekste aptarimą iš dalies praturtino diskusijos su kolegomis iš Europos Komisijos informacijos visuomenės aukšto lygio ekspertų grupės, kurios nariu buvau 1995–1997 metais. Noriu padėkoti šios grupės pirmininkui Lucui Soetei už tai, kad jis sudarė sąlygas šioms diskusijoms. Man taip pat pravertė dalyvavimas tyrimų programoje „Rytų ir Vakarų Europa: iššūkiai nacionaliniam suverenitetui iš viršaus ir iš apačios", kurią 1995–1998 metais Berklio universitete vykdė Vokietijos ir Europos studijų bei Slavų ir Rytų Europos studijų centrai. Dėkoju šios tyrimų programos vadovams Victorijai Bonnell ir Geraldui Feldmanui už jų malonų kvietimą prie jos prisidėti. Ir paskutinis, bet ne mažiau svarbus indėlis – mano pokalbiai su Alainu Touraine'u, Felipe Gonzalezu, Javieru Solana, Carlosu Alonsu Zaldivaru, Jordžiu Borja, Robertu Doradu, Peteriu Schultze, Peteriu Hallu, Stephenu Cohenu, Martinu Carnoy'umi ir Johnu Zysmanu šiame skyriuje gvildenamomis temomis, kurie padėjo formuoti mano mąstymą ir gerokai praturtino mane informacija.

riamos naujos valdymo formos ir naujos valdžios institucijos nacionaliniu, regionų ir vietos lygmenimis, skatinančios naujos valstybės formos, kurią aš siūlau vadinti *tinklo valstybe*, atsiradimą.

Vis dėlto kol kas nėra aišku, kokia reali šio vienijimosi reikšmė ir kokie veikėjai jame dalyvauja. Ir šis neaiškumas dar kurį laiką tęsis. Tačiau vienijimąsi įgalina būtent šis dviprasmiškumas, nusakantis jo raidą veikiau kaip polemiką, o ne kaip projektą. Europos vienijimasis praėjusią pusę amžiaus pradėjo plėtotis nuo skirtingų nacionalinių valstybių ir ekonominių bei politinių veikėjų vizijų ir prieštaringų interesų akistatos. Daug abejonių kelia pati bendru tapatumu paremtos Europos samprata. Žinomas istorikas Josepas Fontana dokumentais pagrindė argumentaciją, kad per visą istoriją europietiškasis tapatumas buvo konstruojamas kaip „kito" – įvairių tipų ir įvairios kilmės barbarų – priešprieša.[2] Dabartinis vienijimosi procesas šiuo atžvilgiu niekuo nesiskiria, nes jį sudaro seka *gynybinių politinių projektų*, kuriuos padiktavo kai kurie bendri dalyvaujančių nacionalinių valstybių interesai. Vis dėlto tūkstantmečių sandūros Europa yra kitoks, sudėtingesnis darinys. Jį formuoja vienijimosi proceso vidinė dinamika, kuri iš pradžių rėmėsi tais gynybiniais projektais, nors pastaruoju metu ją kita linkme pakreipė, sykiu skatindami ir apsunkindami, du informacijos amžiaus makroprocesai: ekonomikos, technologijų ir komunikacijos globalizacija bei lygiagretus tapatumo kaip prasmės šaltinio įsitvirtinimas. Kadangi klasikinei nacionalinei valstybei nepavyko deramai atsakyti į šiuos simetriškus priešiškus iššūkius, Europos institucijos mėgina – tiesiog mėgina – susidoroti su abiem šiais procesais, pasitelkdamos naujas formas ir naujus procesus, kad suformuotų naują institucinę sistemą – tinklo valstybę. Štai šią istoriją aš išdėstysiu šiame skyriuje, nors čia negalėsiu ir net nepuoselėsiu vilčių atskleisti viso ekonominio bei politinio Europos Sąjungos kūrimo sudėtingumo, tačiau susidomėjusiam skaitytojui nurodysiu gausybę išsamios literatūros šiais klausimais.[3] Mano pagrindinis tikslas yra parodyti, kad tendencijos, kurias aš nurodžiau kaip lemiamai prisidėjusias prie informacijos amžiaus formavimo, – globalizacija, tapatumas ir na-

[2] Fontana (1994).

[3] Didelę dalį informacijos, kuria yra paremta mano analizė, galima rasti laikraščiuose ir žurnaluose, kaip antai *El País*, *Le Monde*, *The New York Times*, *The Economist* ir *Business Week*. Manau, nebūtina pateikti plačiai žinomų faktų nuorodų. Aš taip pat neketinu užversti skaitytojo gausia bibliografija, gvildenančia labai specifinius klausimus, susijusius su Europos integracija. Aš tik paminėsiu keletą šaltinių, kurie man pačiam padėjo atgaivinti atmintį ir paskatino mąstyti šia tema, kurią pastarąjį ketvirtį šimtmečio aš labai atidžiai stebėjau Prancūzijoje ir Ispanijoje. Vieną bene protingiausių ir išsamiausių šios temos tyrimų atliko Alonso Zaldivar (1996). Įžvalgią apžvalgą, kurios argumentacijai aš iš esmės pritariu, parengė Orstrom Moller (1995). Pagrindinis idėjų šaltinis yra Keohane ir Hoffman (1991b). Originalų straipsnį apie politines Europos integracijos dimensijas parašė Waever (1995). Apie multikultūralizmą ir demokratijos krizę Europoje žr.: Touraine (1997). Papildomi naudingi skaitiniai: Ruggie (1993); Sachwald (1994); Ansell ir Parsons (1995); Bernardez (1995); Bidelux ir Taylor (1996); Estefanía (1996, 1997); Hill (1996); Hirst ir Thompson (1996); Parsons (1996); Pisani-Ferry (1996); Tragardh (1996); Zysman et al. (1996); Zysman ir Weber (1997); Ekholm ir Nurmio (1999). Taip pat visada malonu sugrįžti prie klasikinių Ernsto Haaso (1958a,b, 1964) tekstų, kuriuose nagrinėjama daugelis dabartinių politinių ginčų.

cionalinės valstybės krizė, – daro lemiamą įtaką Europos vienijimuisi, o sykiu ir visam pasauliui XXI amžiuje.

Europos vienijimasis kaip gynybinių reakcijų seka: pusės amžiaus perspektyva

Europos Sąjungą sukūrė trys politinių iniciatyvų ir institucijų formavimo proveržiai, skirti apsaugoti dalyvaujančias šalis nuo trijų tipų pavojų per tris istorijos tarpsnius: XX a. *šeštąjį, devintąjį* ir *dešimtąjį dešimtmečius*. Visais trimis atvejais *tikslas buvo pirmiausia politinis, o priemonės tam tikslui pasiekti buvo daugiausia ekonominės*.

1948 metais keli šimtai Europos vadovų susitiko Hagoje aptarti Europos integracijos ateities perspektyvų. Be ideologinių deklaracijų ir technokratinių ambicijų, pagrindinis Europos integracijos tikslas buvo išvengti naujo karo. Tam reikėjo pasiekti ilgalaikį susitarimą su Vokietija, kuris sudarytų griežtą kontrastą žeminamai Vokietijos padėčiai po Pirmojo pasaulinio karo, lėmusiai Antrąjį pasaulinį karą. Pirmiausia šis susitarimas turėjo būti sudarytas tarp Vokietijos ir kitos galingos žemyninės Europos valstybės Prancūzijos ir jį taip pat turėjo palaiminti Jungtinės Valstijos, tapusios Europos globėjomis po paties destruktyviausio karo. Be to, Šaltasis karas, kurio fronto linija driekėsi per Vokietiją, reikalavo ekonomiškai stiprios, politiškai stabilios Vakarų Europos. NATO sudarė būtiną karinę apsaugą, o Marshallo planas padėjo atstatyti Europos ekonomikas, nutiesdamas kelią Amerikos daugianacionalinių bendrovių investicijoms. Tačiau santykiams tarp nacionalinių valstybių, kurios istoriškai formavosi kovodamos vienos su kitomis arba ieškodamos sąjungininkių kitam karui, stabilizuoti buvo reikalingos politinės institucijos. Neįreikia stebėtis, kad pirmasis žingsnis Europos integracijos link buvo bendrosios rinkos sukūrimas anglių ir plieno pramonės šakose. Jis užkirto kelią savarankiškai nacionalinei plėtrai tose pramonės šakose, kurios tuo metu buvo strategiškai svarbiausios bet kokiai karo iniciatyvai ateityje. Europos anglių ir plieno bendriją (*European Coal and Steel Community, ECSC*) 1951 metų balandžio 1 dieną Paryžiuje įsteigė Vakarų Vokietija, Prancūzija, Italija ir Beniliukso šalys. Geri šios iniciatyvos rezultatai paskatino 1957 metų kovo 25 dieną pasirašyti dvi Romos sutartis, kuriomis buvo įsteigtas *Euratomas*, skirtas koordinuoti atominės energetikos – naujos strateginės pramonės šakos – politiką, ir Europos ekonominė bendrija (*European Economic Community, EEC*) prekybai ir investicijoms tarp šių šešių šalių skatinti.

Dėl sparčios ekonominės integracijos plėtros žemyne Europos debatų smaigalyje atsidūrė konkuruojančios integracijos proceso vizijos. Technokratai, sukūrę vieningos Europos modelį, ypač Jeanas Monnet, svajojo apie federacinę valstybę. Nė viena nacionalinė valstybė ja netikėjo ir jos nenorėjo. Vis dėlto Euro-

pos institucijų inercija leido Europos biurokratijai sukaupti nemažą įtaką (ar net galią), o Vokietija, kurios tarptautinis vaidmuo buvo suvaržytas, Europos ekonominę bendriją – EEB įsivaizdavo kaip patogią tarptautinę platformą. Pradėjęs eiti Prancūzijos prezidento pareigas de Gaulle'is ėmė stabdyti suvereniteto perdavimo procesą ir daugiausia dėmesio skyrė alternatyvai, kuri tapo žinoma kaip tarpvyriausybinė – tai yra atiduodanti Europos masto sprendimus į vykdomosios valdžios vadovų iš kiekvienos šalies tarybų rankas. EEB de Gaulle'is bandė primesti ir dar vieną politinį tikslą: ginti savo nepriklausomybę nuo Jungtinių Valstijų. Būtent todėl Prancūzija du kartus – 1963 ir 1966 metais – vetavo Didžiosios Britanijos prašymą priimti ją į EEB. Ji manė, kad glaudūs Didžiosios Britanijos ryšiai su Jungtinėmis Valstijomis galėtų kelti grėsmę savarankiškoms Europos iniciatyvoms. Britanija gynė ir tam tikru mastu iki šiol gina trečiąją, kitokią Europos integracijos viziją: tokią, kurioje daugiausia dėmesio skiriama laisvosios prekybos zonos plėtotei, neatsisakant jokių reikšmingų politinio suvereniteto aspektų. Kai 1973 metais, po de Gaulle'io pasitraukimo, Britanija galiausiai įstojo į EEB (drauge su Airija ir Danija), ši ekonominė Europos integracijos vizija įsivyravo beveik dešimtmečiui, sumažindama politinę dinamiką ir faktiškai sulėtindama integracijos tempą, nes nacionalinių ekonominių interesų derinimas surydavo daugiausia EEB energijos bei lėšų. 1973 ir 1979 metų ekonomikos krizės lėmė euroskepticizmo epochą, kuomet dauguma Europos valstybių jautėsi taip, tarsi dvi supervalstybės būtų atėmusios iš jų politinę galią, tarsi informacinių technologijų revoliucijos plėtotė, daugiausia vykusi už Europos ribų, būtų jas padariusi technologiškai nepilnavertes ir ekonomiškai atsiliekančias ne tik nuo Jungtinių Valstijų, bet taip pat ir nuo konkurentų iš Ramiojo vandenyno regiono.

Graikijos priėmimas į EEB 1981 metais, o ypač Ispanijos ir Portugalijos įsiliejimas į Bendrijos gretas 1986-aisiais, išplėtė Europos ekonomikos veikimo galimybių ribas (kad ir kaip būtų, Ispanija tuo metu buvo aštuntoji pagal dydį rinkos ekonomika pasaulyje) ir papildė ją naujomis dinamiškomis žaidėjomis. Tačiau ši plėtra taip pat padaugino ekonomiškai silpnų regionų skaičių ir apsunkino derybas svarbiausiose srityse, kaip antai žemės ūkio, žuvininkystės, darbo įstatymų leidybos ir balsavimo procedūrų. Vis dėlto nuojauta, kad Europa gali tapti ekonomine ir technologine Amerikos bei Japonijos bendrovių kolonija, išprovokavo antrą ryškią gynybinę reakciją. Ją vainikavo 1987 metų Suvestinis Europos aktas (*Single European Act*, SEA), kuriame buvo numatyti žingsniai link tikrai vieningos rinkos sukūrimo iki 1992 metų. Be ekonominių priemonių buvo pabrėžiama technologinės politikos reikšmė, derinant ją su Europos masto programa „Eureka", kurią sukūrė Prancūzijos vyriausybė, šįkart vadovaujama Mitterrando. Ši programa buvo skirta sudaryti atsvarą Amerikos technologiniam puolimui, kurį simbolizavo „Žvaigždžių karų" programa. Kadangi Mitterrandas sušvelnino Prancūzijos nusiteikimą prieš viršnacionalumą (*supranationality*), o Ispanija (vadovaujama Fe-

lipės Gonzalezo) palaikė Vokietijos orientaciją į Europos institucijas, Europos Komisijai buvo suteikti platesni įgaliojimai; Europos Tarybai (atstovaujančiai administracijų vadovus) atiteko dauguma balsavimo procedūrų keliose svarbiausiose srityse, o Europos Parlamentas įgijo kai kurių naujų ribotų įgaliojimų, papildančių ankstesnį simbolinį jo vaidmenį.

Priežastis, dėl kurios Ispanija, tikriausiai kartu su Vokietija, tapo labiausiai federalistine šalimi, taip pat yra politinė: Ispanijos demokratų požiūriu, įsitvirtinimas stiprioje, vieningoje Europoje užkirstų kelią šaliai grįžti prie politinio autoritarizmo ir kultūrinės izoliacijos demonų, vyravusių Ispanijos istorijoje didžiąją praėjusių 500 metų dalį. Dvi priežastys – Pietų Europos tapsmas visiškai demokratine ir Prancūzijos bei Vokietijos pritarimas technoekonominiam Europos savarankiškumui naujojoje pasaulio sistemoje – lėmė, kad EEB tapo EB, arba Europos Bendrija (*European Community,* EC). Dar kartą kartoju, kad ekonominė priemonė – tikrai bendrosios kapitalo, prekių, paslaugų ir darbo rinkos sukūrimas – iš esmės padėjo skatinti politinę integraciją, atsisakant dalies nacionalinio suvereniteto tam, kad būtų užtikrintas tam tikras šalių narių savarankiškumas naujoje pasaulio aplinkoje. Kai Thatcher mėgino priešintis, įklampindama Didžiąją Britaniją į pasenusį valstybinį nacionalizmą, ji prarado darbą. Diduma britų politinio ir ekonominio elito suvokė, kokias galimybes atveria vieningoji Europa, ir nusprendė žengti ta kryptimi, sykiu pasilikdami galimybę nusišalinti nuo nepriimtinos politikos, tarkime (konservatorių atveju), susijusios su darbininkų socialinėmis teisėmis.

1989 metų lapkričio 9 dieną Europai nusprendus sparčiau vykdyti Europos integraciją ir lėčiau – viršnacionalinę politiką, – staiga pakito ir visa geopolitinė aplinka, paskatinusi kitą Europos kūrimo etapą, kad ši galėtų susidoroti su naujais politiniais uždaviniais, kylančiais žemyne. Netikėtas Vokietijos susivienijimas neišvengiamai turėjo turėti didelį poveikį Europos vienijimuisi, nes geopolitinių įtampų tarp Vokietijos ir jos europietiškųjų kaimynių pašalinimas buvo pradinis Europos integracijos tikslas. Nauja, susivienijusi Vokietija, kurioje gyvena 80 milijonų žmonių ir kuri sukuria 30 procentų Europos Bendrijos BNP, buvo lemiama jėga Europos kontekste. Be to, pasibaigus Šaltajam karui, Vokietija galėjo visiškai išsivaduoti iš priežiūros, kurią daugiau kaip keturis dešimtmečius jai taikė Antrojo pasaulinio karo nugalėtojai. Visai Europai dar kartą iškilo būtinybė stiprinti ekonominius ir politinius ryšius tarp Vokietijos ir likusio žemyno, sykiu stiprinant Europos Bendriją ir joje derinant Vokietijos interesus. Derybų tikslas buvo visiška Vokietijos ekonomikos integracija į likusią Europos dalį, pereinant prie vieningos Europos valiutos euro ir nepriklausomo Europos centrinio banko. Kad Vokietija galėtų atsisakyti savo sunkiai iškovotos solidžios Vokietijos markės (*deutschmark*) bei įveiktų Bundesbanko pasipriešinimą, ji turėjo gauti tris pagrindines kompensacijas:

1. Europos ekonomikos turėtų perimti defliacijos politiką, kad jų pinigų politika būtų suderinta su Vokietijos ekonomikos reikmėmis bei tempu, ypač priėmus politinį sprendimą suvienodinti Vakarų ir Rytų Vokietijos valiutų kursus santykiu viena markė su viena marke – sprendimą, sukėlusį infliacinį spaudimą Vokietijoje.
2. Europos institucijų įgaliojimai turėtų būti sustiprinti, pereinant į aukštesnį viršnacionalinį lygmenį, šitaip įveikiant Prancūzijos pasipriešinimą ir Didžiosios Britanijos atsisakymą dalyvauti bet kokiuose projektuose, susijusiuose su federalizmu. Be to, tolesnės Europos integracijos siekis Vokietijai buvo vienintelis būdas pradėti demonstruoti savo įtaką tarptautinėje arenoje, nesukeliant daugumai kitų Europos šalių baimės ar priešiškumo. Ko niekuomet neįstengė padaryti Japonija, – tai yra atsisveikinti su Antrojo pasaulinio karo vaiduokliais, – tai daro Vokietija, visateisiškai dalyvaudama viršnacionalinėse Europos institucijose.
3. Vokietija, kurią dėl savų, kitokių priežasčių rėmė Didžioji Britanija, iš 12 EB narių reikalavo papildomų nuolaidų: plėsti EB į šiaurę ir rytus. Austrija, Švedija ir Suomija buvo priimtos tam, kad turtingesnės šalys bei stiprios ekonomikos atkurtų pusiausvyrą Europos Bendrijoje ir sudarytų atsvarą į ją įtrauktai Pietų Europai su jos skurstančių regionų našta. Jei kalbėtume apie Rytų Europą, tai Vokietija stengėsi (ir tebesistengia) dalytis su likusia Europa poreikiu ekonomiškai bei politiškai stabilizuoti šias pakrikusias šalis ir pasiekti, kad ateityje kilsianti suirutė imigracijos ar geopolitinių konfliktų forma nepasklistų po Vokietiją. Tokiu būdu Vokietija galėjo vaidinti tradicinį Vidurio ir Rytų Europos stiprios valstybės vaidmenį, nesukeldama įtarimų, kad rengiasi atkurti Bismarko imperinę svajonę.

Šiuo atžvilgiu įdomu pastebėti, kokios gajos yra istorinės geopolitinės grėsmės sampratos. Rytų Europos šalys daro visokeriopą spaudimą Vokietijai, kad jas priimtų į Europos Sąjungą, ir JAV – kad jas priimtų į NATO. Tai iš esmės lemia saugumo motyvai: visiems laikams ištrūkti iš Rusijos įtakos. Vokietija rėmė jų siekius, taip pat tikėdamasi sukurti neutralią teritoriją tarp savo rytinės sienos ir Rusijos. Vis dėlto šių strateginių tikslų aptarimo sąlygos atrodo atgyvenusios. Pirmiausia, plataus masto karai informacijos amžiuje gali būti ir bus vykdomi daugiausia oro erdvėje, pasitelkus elektronines ryšio ir signalų slopinimo priemones, dėl kurių kelios papildomos raketų ar lėktuvų skrydžio minutės tampa beprasmės. Antra, Rusija nekelia pavojaus Vakarų saugumui, net ir atsižvelgus į rusiškojo nacionalizmo atgimimą kaip reakciją į Jelcino režimo pasidavimą Vakarų įtakai XX a. dešimtąjį dešimtmetį. Nors Rusija turi branduolinės supervalstybės statusą, tačiau jos kariuomenės būklė ir ekonominis šalies silpnumas dar daugelį metų neleis rusiškajam nacionalizmui puoselėti svajonių apie geopolitinę galią Eu-

ropoje. Vis dėlto šimtmečius trukusi Rusijos, Vokietijos ir Prancūzijos priešprieša dėl karinės galios Rytų Europoje, sukeldavusi aršius karus šiose šalyse, paliko žymę. Jos negali panaikinti realių geopolitinės priešpriešos sąlygų transformacija, kuri šiandien vyksta Europoje. Rusija – viena iš seniausių Europos kultūrų – netaps Europos Sąjungos nare dėl to, kad Rusijos galia (reali ar potenciali) kelia baimę, arba dėl Rusijos institucijų nestabilumo. Rytų Europos šalys buvo priimtos NATO „globon", o ateityje bus susijusios su Europos Sąjunga – kiekviena šalis vis kitokia forma. Europos Sąjungos plėtra į Rytus, kuri veikiausiai bus atidėta iki pirmojo XXI a. dešimtmečio vidurio, iš esmės tik apsunkins efektyvią integraciją į ES. Tai lems didžiuliai ekonominių bei technologinių sąlygų skirtumai tarp buvusių etatistinių šalių ir net pačių skurdžiausių ES narių. Negana to, pagal grynąją žaidimo teoriją, kuo didesnis dalyvių skaičius, tuo sudėtingesnis sprendimų priėmimo procesas, ir jis grasina paralyžiuoti Europos institucijas, šitaip paversdamas Europos Sąjungą laisvosios prekybos zona, pasižyminčia silpna politine integracija. Tai iš esmės yra pagrindinė priežastis, dėl kurios Didžioji Britanija palaiko plėtros procesą: kuo daugiau ir kuo įvairesnių narių, tuo mažesnė grėsmė nacionaliniam suverenitetui. Iš čia ir atsirado paradoksas, kad Vokietija (labiausiai federalistinė šalis) ir Didžioji Britanija (labiausiai antifederalistinė šalis) rėmė plėtrą vedinos visiškai skirtingų motyvų. Pagrindiniai pirmojo XXI a. dešimtmečio Europos vienijimosi uždaviniai yra susiję su daug pastangų reikalaujančiu Rytų Europos įtraukimo procesu. Jis prasidės nuo Lenkijos, Čekijos Respublikos, Vengrijos, Slovėnijos ir galbūt Estijos – šalių, į kurių ekonomikas yra giliai įsiskverbusios Europos (daugiausia Vokietijos) investicijos ir kurios yra labai priklausomos nuo eksporto į ES – įtraukimo į ES. Vis dėlto kurį laiką bus ribojamas darbo jėgos mobilumas ir neišnyks politinės kliūtys, susijusios su balsavimo procedūromis bei sprendimų priėmimu Europos Sąjungoje. Galiausiai ES plėtra į Rytus privers ją reformuoti savo politines institucijas.

Maastrichto sutartis, pasirašyta 1991 metų gruodžio mėnesį ir persvarstyta 1996–1997 metais vykusios Tarpvyriausybinės konferencijos metu, – po to, kai 1993 metų Danijos ir Prancūzijos referendumai bei Didžiosios Britanijos parlamentas pagrasino ją atmesti, – buvo kompromiso tarp šių skirtingų interesų bei institucinių būdų tęsti integracijos procesą, vengiant akistatos su fundamentaliuoju viršnacionalumo klausimu, rezultatas. Nuspręsdamas įvesti euro valiutą, įsteigti Europos valiutos institutą bei suderinti iždo politiką, Maastrichtas iš esmės neatšaukiamai įsipareigojo siekti visiško Europos ekonomikos suvienijimo, laukiamo pirmaisiais trečiojo tūkstantmečio metais. Sustiprindama Europos institucijų sprendimų priėmimo galią, o ypač apsunkindama blokuojančios balsuotojų mažumos susiformavimą Europos Taryboje, Europos masto politika ėmė imti viršų nacionalinės politikos atžvilgiu tokiose įvairiose srityse kaip infrastruktūra, technolo-

gijos, tyrimai, švietimas, aplinkosauga, regionų plėtra, imigracija, teisingumas ir politika. Šį politinės integracijos procesą simbolizavo Europos Bendrijos pavadinimo pakeitimas į Europos Sąjungą (*European Union*).

Tačiau XX a. dešimtojo dešimtmečio pabaigoje užsienio politikos, saugumo ir gynybos sistemos nebuvo iš esmės integruotos, nes šiose srityse Europos Sąjungoje ilgą laiką vyravo svyravimai ir sumaištis, nepaisant retorinių vienbalsiškumo deklaracijų. Karas Kosove atvėrė visiškai naują perspektyvą. Po katastrofiško Europos Sąjungos pasirodymo valdant karą Bosnijoje NATO įsitvirtino kaip pagrindinis Europos Sąjungos, glaudžiai bendradarbiaujančios su Jungtinėmis Valstijomis, saugumo įrankis. Ispanijos socialistų lyderio Javiero Solanos išrinkimas į NATO generalinio sekretoriaus postą simbolizavo šią Šaltojo karo aljanso transformaciją į veiksmingą politinio ir karinio Europos (ir Jungtinių Valstijų) iniciatyvų koordinavimo naujajame geopolitiniame kontekste įrankį. Šis procesas pasmerkė užmarščiai Gaulle'io svajonę apie kariniu ir strateginiu atžvilgiais nuo Jungtinių Valstijų nepriklausomą Europą. Didžioji Britanija ir Vokietija niekuomet nesiekė tokios nepriklausomybės ir nė vienos Europos šalies elektoratas nebuvo ir nėra pasirengęs apmokėti buvimo pasaulio galia sąskaitų mokesčiais ir karo prievole, šitaip padarydamas Europą strategiškai priklausoma nuo Jungtinių Valstijų.

1999 metais, kuomet Europos šalims pagaliau pavyko sutelkti jėgas prieš Jugoslaviją ir išprovokuoti pirmąjį NATO karą, didžiausią atsakomybę už šią kampaniją prisiėmė JAV karinės oro ir jūrų pajėgos. Už galimybę naudotis palydovine technologija ir tiksliai valdoma ginkluote (*precision-guided munition*) Europos kariuomenės turėjo dėkoti JAV karinei technologijai. Kosovo karo metu paaiškėjo, kad Europos Sąjunga yra priklausoma nuo NATO kaip būtino karinio savo užsienio politikos įrankio. Paradoksalu, tačiau visiškas šios priklausomybės įsisąmoninimas paskatino Europos Sąjungą kurti savarankišką, bendrą gynybos ir saugumo politiką karui pasibaigus. Blaire'o vadovaujama Didžioji Britanija reikalavo, kad būtų kuriama Europos gynybos sistema, o Vakarų Europos Sąjungos aljansas persitvarkė taip, kad galėtų vykdyti naujus susitarimus saugumo klausimais. 1999 m. Europos gynybos pramonės plėtrą paskatino *Daimler-Chrysler* ir *Lagardere-Matra* gynybos padalinių susijungimas, įkuriant stambią gynybos bendrovę EADS (*European Aeronautic, Defense and Space* – Europos aeronautika, gynyba ir erdvė), o Europos Sąjungos valdymo sistemoje buvo sukurta nauja pareigybė, atsakinga už Europos saugumo bei gynybos politikos formavimą. Svarbu pažymėti, kad pirmas asmuo, paskirtas į šį postą, buvo ne kas kitas, o Javieras Solana, prieš tai išėjęs iš tarnybos NATO. Tai simbolizavo šių dviejų saugumo sistemų tąsą. Iš tikrųjų savarankiškos Europos gynybos politikos susiformavimas nereiškia ryšių su Jungtinėmis Valstijomis nutraukimo.

Vis dėlto NATO sėkmė Jugoslavijos kare galėjo reikšti jos istorinį nuosmukį, nes nauja Europos kariuomenių koordinavimo sistema galėjo nutiesti kelią Eu-

ropos kariniam savarankiškumui. Tačiau dėl tokio savarankiškumo Europos šalys būtų priverstos skirti vis daugiau lėšų gynybai, taip pat ir daug jėgų gynybos pramonės tyrimams ir naujų gaminių bei technologijų kūrimui. Apskritai, dėl technologinių ir geopolitinių priežasčių ši Europos gynybos sistema ir toliau veiks rūpestingai derindama veiksmus su JAV, nors ir turės daugiau politinės laisvės. Sprendimų priėmimo procesas NATO faktiškai jau pajudėjo derybų, pasitarimų ir tinklaveikos tarp jos narių linkme: 1999 metų Jugoslavijos karo metu pagrindinių dalyvaujančių šalių politiniai vadovai nuolat rengdavo pasitarimus tarpusavyje bei su NATO generaliniu sekretoriumi ir karo vadovybe per kasdienes vaizdo konferencijas. Kolektyvinį, derybinį šio sprendimų priėmimo proceso pobūdį iliustravo vienas pavojingiausių šio karo epizodų: po to, kai Rusijos desantininkai netikėtai užėmė Prištinos oro uostą, JAV NATO vyriausiasis vadas įsakė jėga pašalinti Rusijos karius. Tačiau britų karininkas, vadovavęs kariuomenei toje teritorijoje, nepakluso šiam įsakymui, o galiausiai privertė politinę NATO vadovybę jį atšaukti. Už tai JAV generolui buvo atlyginta ankstyvu išleidimu į atsargą. Jei pagal seną nacionalinės valstybės logiką atsisakymas paklusti vyriausiojo sąjungininkų vado įsakymui karo metu buvo neįsivaizduojamas poelgis, tai kolektyvinio sprendimų priėmimo, būdingo NATO veiksmams Jugoslavijos karo metu, tinkluose šitai tapo priimtina praktika. Technologinis pranašumas bei pasirengimas mokesčių mokėtojų pinigais susimokėti už supervalstybės statusą padarė JAV nepakeičiamą Europos gynybos politikos partnerę: nebe sąlygas diktuojančią galingą valstybę, kaip buvo Šaltojo karo metu, o svarbiausią mazgą sudėtingame strateginio sprendimų priėmimo tinkle.

Jei kalbėtume apie Europos kūrimą su visais jo apribojimais ir prieštaromis, tai Maastrichto sutartis žymėjo neatšaukiamo ekonominės ir politinės Europos Sąjungos integracijos proceso pradžią. Šį procesą iš esmės patvirtino „stabilumo (ir augimo) susitarimas“, sudarytas 1996 metų gruodžio mėnesį Dubline. Kita vertus, Didžiosios Britanijos, Švedijos ir Danijos nenoras atsisakyti suvereniteto įsivedant vieningą Europos valiutą, taip pat situacijų įvairovė šalyse, besitariančiose dėl narystės ateityje, sukūrė „Europe *à la carte*“* – tai yra integracijos lygių įvairovę, nelygu šalis ar uždavinys. Ši Europos formavimo „kintamoji geometrija“,[4] nors ir labai nenuosekli, yra svarbiausias paties formavimo įrankis, nes užkerta kelią atviriems konfliktams tarp pagrindinių partnerių, o sykiu sudaro sąlygas Europos institucijoms dorotis su iššūkiais, kuriuos joms meta du procesai, skatinantys integraciją ir jai trukdantys vienu ir tuo pačiu metu – t. y. ekonomikos globalizacija ir kultūrinis tapatumas.

[4] Pisani-Ferry (1995).

* Europos pagal užsakymą. – *Red. past.*

Globalizacija ir Europos integracija

Europos integracija yra reakcija į globalizacijos procesą ir pati pažangiausia jo išraiška vienu ir tuo pačiu metu. Tai taip pat įrodo, kad globalioji ekonomika yra ne nediferencijuota įmonių ir kapitalo srautų sistema, o regionalizuota struktūra, kurioje senos nacionalinės institucijos ir nauji viršnacionaliniai subjektai vis dar vaidina svarbų vaidmenį ekonomikų konkurencijos organizavimo srityje ir padeda džiaugtis jos teikiama nauda arba ją sunaikinti. Tačiau tai nereiškia, kad globalizacija yra tik ideologija. Kaip aiškinau I tomo 2 skyriuje ir II tomo 5 skyriuje, nors didžioji ekonominės veiklos dalis ir dauguma darbų pasaulyje yra nacionalinio, regioninio ar net vietinio pobūdžio, tačiau informacijos amžiuje pagrindinės, strateginės ekonominės veiklos rūšys yra globaliai integruotos per elektroniškai valdomus kapitalo, prekių ir informacijos tinklus. Būtent ši globalioji integracija skatina ir formuoja dabartinius Europos vienijimosi procesus remdamasi Europos institucijomis, kurių įsteigimą per istorijos tėkmę daugiausia lemdavo politiniai tikslai.

Pagrindinė globalizacijos proceso reiškimosi plotmė yra finansų ir valiutų rinkos. Jos yra tikrai globalios ir gali veikti kaip nedaloma visuma realiu laiku per elektroninius srautus bei gali apeiti arba sunaikinti vyriausybės kontrolės įrankius. Svarbiausias sprendimas, tapęs Europos vienijimosi pamatu, buvo euro įvedimas 1999–2002 metais ir nacionalinių valiutų laipsniškas atsisakymas. Išimtis galbūt yra britų svaras, kuris faktiškai liks susietas arba su euru, arba su JAV doleriu. Du pamokomi įvykiai lėmė, kad XX a. dešimtąjį dešimtmetį būtinai prireikė išsaugoti minimalų Europos ekonomikų pinigų bei finansinį stabilumą. Pirmasis buvo nepavykęs Mitterrando administracijos bandymas devintojo dešimtmečio pradžioje Prancūzijoje pradėti vykdyti pinigų emisijos didinimo politiką. Dėl to jai teko patirti tris iš eilės franko nuvertėjimo etapus, o jos socialistų ir konservatorių administracijos dešimtį metų vykdė pačią griežčiausią visame žemyne biudžeto politiką. Antrasis buvo Europos pinigų sistemos krizė, vykusi dviem etapais – 1992 metų rudenį ir 1993 metų vasarą. Tuomet iš sistemos buvo pašalinti svaras ir lira, o peseta ir eskudas buvo priverstinai nuvertinti, nepaisant to, kad juos gausiai finansiškai remti buvo įsipareigoję keli Europos centriniai bankai, tarp jų – Italijos, Didžiosios Britanijos ir Ispanijos. Pastarųjų intervenciją sužlugdė maždaug trilijono JAV dolerių per savaitę įplaukos į Europos valiutų rinkas 1992 metų spalį. Po šių įvykių paaiškėjo, jog glaudžiai susijusiose ekonomikose nacionalinių valiutų kursų svyravimai nuolat grasino sukelti neramumus kapitalo rinkoje, nes kapitalo srautai pasaulinėse kapitalo rinkose be paliovos judėjo ir juda, kad maksimizuotų neatidėliotinas galimybes padidinti pelną. Šiame kontekste spekuliacijos sąvoka tiesiog klaidina. Čia susiduriame ne su „spekuliacija“, o su finansų

rinkų dominavimu visų kitų investavimo galimybių atžvilgiu, siekiant maksimizuoti pelną, kaip struktūriniu naujosios globaliosios, informacinės ekonomikos ypatumu. Tai nereiškia, kad bankai ar finansų įstaigos valdo pramonės kapitalą. Tai – pasenusi formuluotė, neatsižvelgianti į kapitalo judėjimų po įvairius tinklinės ekonomikos sektorius ryšį. Šią temą aš plėtosiu šios knygos išvadose.

Kapitalo rinkų integracija ir vieningos valiutos įvedimas reikalauja suvienodinti makroekonomines sąlygas, įskaitant iždo politiką, įvairiose Europos ekonomikose. Biudžetai gali skirtis, nelygu nacionalinė politika, tačiau tik su sąlyga, jei pirmenybė vienoms biudžeto išlaidoms kitų atžvilgiu yra teikiama panašaus iždo taupumo ribose. Be to, Europos ekonomikų reguliavimas pagal tam tikrus makroekonominius parametrus yra tik vienas žingsnis iki reguliavimo pagal tarptautinius, ar bent jau EBPO šalių, standartus. Pagrindiniai reikalavimai, kuriuos nustatė Maastrichto sutartis ir kuriuos patikslino 1996 metų gruodį Dubline pasirašytas „stabilumo ir augimo susitarimas", artimai atkartoja standartinius kriterijus, kuriuos visame pasaulyje kelia Tarptautinis valiutos fondas: mažas biudžeto deficitas (mažiau kaip 3 procentai BVP); santykinai nedidelė valstybės skola (ne didesnė kaip 60 procentų BVP); žemas infliacijos lygis; mažos ilgalaikių palūkanų normos; stabilus valiutos kursas. Europos ekonomikų derinimas yra neatskiriamas nuo pasaulinių makroekonominių parametrų derinimo, kurio eigą pasaulio šalyse stebi, o prireikus ir priverčia vykdyti kasmetiniai turtingųjų „Didžiojo septyneto" (G7) šalių susitikimai bei TVF. Būtent šiuo atžvilgiu mes iš tikrųjų galime kalbėti apie kapitalo globalizaciją ir kapitalo apyvartos sąlygas, o kapitalistinės ekonomikos sąlygomis tai nėra smulkmena. Ateityje galima tikėtis mėginimų stabilizuoti euro, JAV dolerio ir jenos kursus. Kadangi elektroninių mainų valiutų rinkose greitį ir dydį vis sunkiau suvaldyti, itin destabilizuojančių dalykų bus neįmanoma išvengti (kaip buvo euro valiutos rinkose), todėl trys pagrindinės valiutos ateityje veikiausiai bus susietos viena su kita ir ekonominis nacionalinis suverenitetas praktiniais sumetimais bus panaikintas, nors nacionalinis orumas ir neleis sukurti pasaulio valiutos, o grįžimas prie aukso standarto bus mažai tikėtinas dėl techninių kliūčių.

Globalizacija turi ir kitą svarbų aspektą: informacines technologijas, kurios yra ekonomikų ir valstybių karinės galios produktyvumo pamatas. Kaip minėjau anksčiau, XX a. devintojo dešimtmečio viduryje suintensyvėjusi Europos integracija iš dalies buvo reakcija į juntamą technologinį deficitą, palyginti su Jungtinėmis Valstijomis bei Japonija. Dauguma Europos technologijų politikos iniciatyvų iš esmės patyrė nesėkmę. Nepaprastai svarbi išimtis buvo *Airbus* ir aeronautikos pramonė apskritai, kuri veikiau buvo paremta sėkminga komercine strategija, o ne technologiniu meistriškumu. Vis dėlto devintąjį dešimtmetį ir dešimtojo dešimtmečio pradžioje Europa ėmė atsilikti nuo JAV bendrovių svarbiausiose mikroelektronikos ir programinės įrangos srityse, o nuo Japonijos bei Korėjos įmo-

nių – mikroelektronikos ir pažangios buitinės elektronikos srityse (išimtis buvo *Nokia*). „Nacionalinių čempionų" politika nusirito iki švaistūniškų subsidijų didžiulėms neproduktyvioms bendrovėms. Ryškus pavyzdys buvo Prancūzijos vyriausybės (nepavykęs) mėginimas *Thomson* bendrovę parduoti *Daewoo* vadovaujamam koncernui už 1 franką 1996 metais. Europos Sąjungos tyrimų programos (kaip antai „Esprit") buvo pernelyg nutolusios nuo pramonės mokslinių tyrimų ir plėtros, o daugiausia naudos iš jų turėję universitetai nebuvo pakankamai pažangūs, kad išsiveržtų į naujas technologines trajektorijas. „Eurekos" pastangos skatinti novatorišką verslą buvo labai ribotos, plėtoti daugiašalę partnerystę jai trukdė biurokratinės taisyklės, tad ši programa neįstengė pakeisti bendrojo vaizdo. Telekomunikacijos buvo pagrindinė sritis, kurioje Europos bendrovės (ypač *Alcatel, Siemens* ir *Ericsson*) disponavo naujausiomis techninėmis žiniomis, stipria industrine baze ir tvirtais ryšiais rinkoje. Tačiau dėl jų priklausomybės nuo elektronikos sudedamųjų dalių bei kompiuterių apie Europos technologinį savarankiškumą taip pat negalėjo būti kalbos. Taigi XX a. dešimtojo dešimtmečio pabaigoje nė vienas rimtas politikos ar pramonės strategas Europoje nesamprotavo apie žemyno technologinę nepriklausomybę taip, kaip būtų siūlę de Gaulle'is ar Mitterrandas. Tačiau informacinių technologijų pramonės šakų ypatumai naujojoje, globaliojoje ekonomikoje šiose diskusijose išsakytus požiūrius padarė atgyvenusius. Visos aukštųjų technologijų įmonės yra priklausomos nuo globalinių technologinių bei ekonominių mainų tinklų. Tiesa, esama ir oligopolijų, kaip antai *Microsoft* asmeninių kompiuterių srityje ar *Intel* pažangiosios mikroelektronikos srityje. O buitinė elektronika, naudojanti visą spektrą svarbiausių technologijų, kaip antai HDTV bei skystųjų kristalų monitorius, yra Japonijos (ir vis labiau Korėjos) valdoma sritis. Tačiau technologijų kaitos spartėjimas, būtinybė megzti ryšius su specifinėmis rinkomis ir įvairių partnerių apsidraudimo nuo technologinės rizikos strategija (žiūrėkite I tomo 3 skyrių) skatino daugianacionalines bendroves ir vidurinio lygmens įmones visa galia tinklaveikauti tarpusavyje pagal technologijų, gamybos ir įsiskverbimo vienų į kitų rinkas modelį, kurį aš įvardijau kaip „tinklaveikos įmonę". Taigi užuot priešpriešinusi Amerikos ir Japonijos bendroves europietiškosioms, informacinių technologijų globalizacija neatskiriamai susiejo mokslinius tyrimus, technologinę plėtrą, gamybą ir paskirstymą pažangiuose rajonuose, įmonėse bei institucijose JAV, Ramiojo vandenyno regione bei Europos Sąjungoje.

Informacinės technologijos šiuo metu yra asimetriškai globalizuotos, o svarbus Europos tyrimų centrų, įmonių bei rinkų vaidmuo užtikrina tvirtą Europos integraciją į vyraujančius technologinius tinklus. Tarkime, svarbiausias dalykas, susijęs su interneto sklaida, – technologijų, sudarančių pasaulinio tinklo pamatą, išradimas, – buvo atliktas 1990 metais CERN laboratorijoje Ženevoje. Remdamiesi šiomis technologijomis, Ilinojaus universiteto Superkompiuterių centro ty-

rėjai 1993 metais sukūrė naują pasaulinio tinklo peržiūros programą („Mosaic“); galiausiai 1994–1995 metais Silicio slėnyje šią technologiją komercializavo *Netscape* – nauja įmonė, kurios branduolį sudarė Ilinojaus universiteto komanda (žiūrėkite I tomo 1 skyrių). Dar vienas technologinės tarpusavio priklausomybės pavyzdys – kita technologinė banga – genų inžinerija, kurioje Japonija gerokai atsilieka; tuo tarpu Europos laboratorijos išsiveržė į priešakines pozicijas klonavimo srityje; ir nors Jungtinių Valstijų mokslinių tyrimų ir plėtros sritis laikoma dinamiškiausia, kai kuriuos pažangius tyrimus ir tyrėjus nusipirko milžiniškos Šveicarijos, Vokietijos ir Prancūzijos farmacijos bendrovės. Tūkstantmečių sandūroje mobilioji telefonija Europoje buvo žymiai labiau pažengusi į priekį nei JAV, nes Europos šalys ir įmonės mokėjo dalytis standartais bei protokolais. Suomijos bendrovė *Nokia* konsoliduoja savo poziciją kaip pasaulio lyderė mobiliosios telefonijos srityje, pasitelkdama šalyje sukauptą tyrimų kapitalą ir glaudžius ryšius su novatoriškomis JAV technologijų įmonėmis. Prancūzijos programinės įrangos milžinė *Cap Gemini* 1999 metais taip pat atsiriekė nemažą rinkos dalį Europoje ir intensyviai skverbėsi į JAV rinką, daugiausia įsigydama pradedančiąsias Amerikos įmones. Nors ir tiesa, kad Amerikoje atliekami informacinių technologijų tyrimai bei gamyba yra tobulesni negu Europoje (kelios svarbios išimtys yra *Nokia* bei *Ericsson*), tačiau prieigą prie naujų patirties bei naudojimo išteklių Europos įmonėms bei institucijoms užtikrina informacinių technologijų tinklaveika, o Europos bendrovės sparčiai vejasi konkurentus aukštųjų technologijų pramonės šakose – tiek Europos, tiek ir pasaulio rinkose. Šiuo atžvilgiu pagrindinė Europos gamybos bazė informacijos amžiuje yra tikrai globalizuota.

Kapitalo bei informacinių technologijų globalizacija verčia mus apsvarstyti klasikinę prekybos bei investicijų integracijos temą naujoje perspektyvoje. Pagrindinė ginčų apie Europą ir globalizaciją tema yra galimas Europos konkurencingumo nuosmukis tikrai globalinėje rinkoje dėl dvigubo JAV ir Japonijos technologijų spaudimo iš viršaus ir mažesnių gamybos sąnaudų naujai industrializuojamose šalyse iš apačios. Vis dėlto XX a. dešimtąjį dešimtmetį Europos Sąjungos prekybos balansas, palyginti su Jungtinių Valstijų, o dešimtojo dešimtmečio pabaigoje ir su Japonijos prekybos balansu, po daugelio metų buvo išlygintas. Palyginti su naujai industrializuojamomis šalimis, prekybos deficito būta, tačiau Europos importas iš šių šalių nebuvo toks didelis, kad sukeltų bendrąjį disbalansą. Kaip tai buvo įmanoma? Kaip Europa kaip visuma išsaugo savo konkurencinį pranašumą, nepaisant to, kad pabrango darbo jėga, sumažėjo verslumas, išliko įmonių finansinis konservatyvumas ir nusmuko technologinės naujadaros lygis? Iš dalies tai lėmė gebėjimas žengti koja kojon su laiku. Prekių ir paslaugų rinkos *dar* nėra visiškai globalizuotos. Kai kurie tradiciniai sektoriai, kaip antai tekstilės ar siuvimo, patyrė nuostolių dėl konkurentų iš Azijos ir Lotynų Amerikos. Tačiau Europos prekyba daugiausia vyksta Bendrijos ribose, o tarifų sumažinimas stra-

teginiuose sektoriuose, kaip antai automobilių ar žemės ūkio produktų, yra tolimos perspektyvos dalykas, be to, tai turės būti daroma abipusiškumo pagrindu, laikantis Urugvajaus etapo Visuotinio susitarimo dėl tarifų ir prekybos (*General Agreement on Tariffs and Trade, GATT*). Kitas veiksnys yra tas, kad Europos bendrovių technologijų ir valdymo reorganizavimas XX a. dešimtąjį dešimtmetį leido Europos ekonomikoms pasiekti (Vokietijoje) ar net viršyti (Prancūzijoje) Amerikos darbo jėgos produktyvumo lygį, šitaip užtikrinant konkurencingumą atviroje ekonomikoje. Jei kalbėtume apie Japonijos konkurencingumą, tai jos darbo jėgos kainos faktiškai yra aukštesnės nei Europoje, o šios šalies įmonės pagrindiniuose informacinių technologijų sektoriuose, kaip antai programinės įrangos ir interneto dizaino, gerokai atsilieka nuo Europos bendrovių.

Bet yra ir kai kas svarbesnio – tai prekybos ir investavimo tinklaveika skersai išilgai nacionalinių sienų. Japonijos, Amerikos ir Azijos Ramiojo vandenyno bendrovės investuoja ir gamina Europoje, ne tik eksportuoja produkciją iš įvairių savo platformų. O Europos įmonės gamina Azijoje bei Jungtinėse Valstijose. Net trečdalį pasaulio prekybos sudaro prekių ir paslaugų judėjimas įmonių bei tinklų viduje, daugiausia neparodantis prekybos apimčių statistikoje (žr. I tomo 2 skyrių). Europos bendrovės, susidūrusios su mažėjančiu eksporto iš jų europinių bazių konkurencingumu, linksta investuoti į Ameriką, Azijos Ramiojo vandenyno regioną ir Lotynų Ameriką – kad aptarnautų šias rinkas ir kad galėtų eksportuoti atgal į Europą iš užsienyje, tarkime, Singapūre, esančių savo gamybos bazių. 1994–1996 metais Vokietijos pramonės įmonės smarkiai sumažino savo investicijas į šalį ir ėmė gausiai investuoti visame pasaulyje, ypač į Aziją. Tarkime, 1995 metais Vokietijos bendrovių investicijos į užsienį beveik padvigubėjo ir pasiekė rekordinę 32 milijardų JAV dolerių sumą, o investicijos į šalį smuko. Taigi globalizacijos procesui veikiau būdingas globalus investicijų judėjimas ir sienas kertančių gamybos – produktų ir paslaugų – tinklų susidarymas, o ne vieningos, globalinės rinkos formavimasis.

Nors XX a. dešimtąjį dešimtmetį globalizacija skatino kapitalo, technologijų bei gamybos investicijų judėjimą Europoje, tačiau darbo jėgos judėjimas čia dar buvo gerokai labiau suvaržytas. Be abejo, Europos Sąjungos piliečiai jaučia imigrantų antplūdį, tačiau faktiškai vykstantys procesai yra žymiai sudėtingesni ir reikalauja empirinio paaiškinimo, atsižvelgiant į šios problemos svarbą europietiškajam tapatumui.[5] Kaip kalbėjau I tomo 4 skyriuje, iki 1990 metų visoje Europos Sąjungoje *legaliai gyvenančių* užsieniečių skaičius siekė vos 4,5 procento, nors jis ir buvo žymiai didesnis nei 1982 metais, kuomet jis sudarė 3,1 procento. Šį padidėjimą daugiausia lėmė emigracija į Vokietiją, Italiją ir Austriją, tuo metu užsienio gyventojų skaičius Didžiojoje Britanijoje ir Prancūzijoje XX a. devintą-

[5] Massey et al. (1999).

jį dešimtmetį kiek sumažėjo. Padėtis iš esmės pasikeitė dešimtąjį dešimtmetį. Tai lėmė keturios priežastys. Pirma, Rusijai ir Rytų Europai atvėrus sienas, iš šių kraštų ėmė plūsti emigrantai. Katastrofiškos Europos Komisijos prognozės, kad Vakarų Europą užplūs 25 milijonai rusų, neišsipildė. Tačiau 400 000 etninių vokiečių iš Rusijos ir Rytų Europos pasinaudojo savo imigracijos bei pilietybės teisėmis. Šimtai tūkstančių kitų rytų europiečių taip pat emigravo – dauguma iš jų išvyko į Vokietiją ir Austriją. Antra, Balkanų destabilizacija dėl Jugoslavijos iširimo ir po to kilusios nacionalistinės reakcijos bei etniniai karai sukėlė didelį karo pabėgėlių antplūdį, ypač į Vokietiją ir Italiją. Prieštaringa Vokietijos natūralizacijos politika pastatė ją į paradoksalią padėtį. Viena vertus, dėl sunkumų įgyti Vokietijos pilietybę milijonai ilgalaikių gyventojų, iš kurių daugelis yra gimę Vokietijoje, gyvena kaip užsieniečiai savame krašte; kita vertus, liberali kompensacinė prieglobsčio suteikimo politika privilioja šimtus tūkstančių politinių bei ekonominių pabėgėlių. Abu šie procesai prisidėjo prie to, kad Vokietijoje žymiai padidėjo užsieniečių skaičius, amžiaus pabaigoje pasiekęs 12 procentų. Prie jo reikėtų pridėti ir nelegalius imigrantus bei natūralizuotus etninius vokiečius. Italijai teko patirti Albanijos iširimo padarinius bei Balkanų karo poveikį. Trečia, Europos vidaus sienų atvėrimas padidino imigraciją į šalis, esančias skurstančių Afrikos šalių pasienyje, kaip antai Ispaniją, Portugaliją ir Italiją. Migrantai galėjo likti šiose šalyse arba ieškotis geresnių įsidarbinimo sąlygų toliau į šiaurę. Tai prisidėjo prie nenumatyto staigaus imigracijos į pietinę Europą padidėjimo. Ketvirta, kai Europos Sąjunga sugriežtino sienų kontrolę, staiga padidėjo nelegali imigracija. 1999 metais buvo prognozuojama, kad nelegalių imigrantų srautas į Bendrijos šalis bus maždaug 500 000 per metus. Prekybą žmonėmis Rytų Europos mafijos pavertė pelningiausiu verslu. Jos pardavė kaip prostitutes šimtus tūkstančių moterų civilizuotų Europos Sąjungos vyriškių pasismaginimui. XXI a. Europos tvirtovei iškils didžiulė grėsmė, kurią sustiprins ir demografinis spaudimas iš Vidužemio jūros regiono pietinės dalies. Tačiau kitaip nei Jungtinės Valstijos, kurioms teko susidurti su panašia problema iš Rio Grandės pietinės dalies, nors jos visuomet buvo daugiakultūrinė, daugiatautė visuomenė, dauguma europiečių Europos Sąjungoje ir toliau ilgisi kultūriškai bei tautiškai vienalytės visuomenės, kurią neatšaukiamai nupūtė globalieji vėjai. Šis Europos savivaizdžio (*self-image*) ir naujos jos demografinės tikrovės neatitikmuo yra pagrindinis kultūrinės bei politinės dinamikos bruožas, susijęs su nauju europietiškojo tapatumo apibrėžimu.[6]

Dar dvi globalizacijos plotmės daro tiesioginį poveikį Europos vienijimuisi. Jas aš čia paminėsiu vien dėl to, kad mano argumentacija būtų nuosekli, tačiau jų analizės nekartosiu, nes ją galima rasti kitose šios knygos vietose. Viena vertus, globalizacijos ir komunikacijos medijų tarpusavio priklausomybė (žr. I tomo

[6] Al-Sayyad ir Castells (2000).

5 skyrių ir II tomo 5 skyrių) kuria Europos audiovizualinę erdvę, iš esmės transformuojančią Europos kultūrą bei informaciją proceso, daugiausia nepriklausomo nuo nacionalinių valstybių, eigoje. Kita vertus, pusiau integruota institucinė sistema, kokia šiuo metu egzistuoja Europos Sąjungoje, sudaro puikias sąlygas klestėti susiformavusiai globalinei kriminalinei ekonomikai (žr. šio tomo 3 skyrių). Dėl naujojo kapitalo, žmonių bei informacijos mobilumo lengva apeiti valstybinius kontrolės įrankius, o Europos policijos kontrolės priemonės plėtojasi iš lėto – būtent todėl, kad nacionalinės biurokratinės struktūros nenori paleisti iš rankų galios monopolio. Šitaip atsiranda istorinė „niekieno žemė", kurioje susisieja nusikalstamumas, galia ir pinigai. Vis dėlto 1999 metų spalį susitikimo Suomijos Tamperės mieste metu Europos Sąjungos Ministrų Taryba priėmė nemažai priemonių policijos funkcijų koordinavimui spartinti, taip pat numatė preliminarius žingsnius Europos teismų sistemos sukūrimo link. Šitaip Europos vyriausybės apsiginklavo priemonėmis kovai su globaliniu nusikalstamumu, kartu įveikė didelę kliūtį, trukdžiusią joms dalytis savo nacionaliniu suverenitetu.

Šios daugiabriaunės globalizacijos poveikis Europos vienijimosi procesui turėjo esminių ir ilgalaikių padarinių jos visuomenėms. Bene svarbiausias iš jų yra keblumas išsaugoti Europos gerovės valstybę tokią, kokia ji dabar yra. Jį lemia tai, kad kapitalo mobilumas ir gamybos tinklaveika sukuria sąlygas investicijoms judėti po visą pasaulį bei visą Europą ir patekti į rajonus, kur yra žemesnės darbo jėgos kainos, mažesnės socialinės pašalpos ir mažiau aplinkosaugos apribojimų. XX a. dešimtojo dešimtmečio pabaigoje Europos, ypač Vokietijos, įmonės gausiai investavo į Rytų Europos šalis (bet ne į Rusiją ir Ukrainą), pasinaudodamos pigesne darbo jėga ir laukdamos jų integracijos į Europos Sąjungą: 1999 metais Vakarų Europos investicijos į Lenkiją, Vengriją, Čekijos Respubliką, Estiją ir Slovėniją iš viso sudarė 11 milijardų JAV dolerių ir buvo prognozuojama, kad kiekvienais metais jos padidės 20 procentų.

Išsaugoti dabartinės formos Europos gerovės valstybę vis labiau kliudo tai, kad dėl darbo rinkos lankstumo reikalavimų ir sąlyginio kapitalinių įdėjimų mažinimo Europos Sąjungoje menksta užimtumo bazė, kuria yra paremtas gerovės valstybių iždo stabilumas. Jei nebus kuriamos naujos darbo vietos ir nebus sąlyginai suvienodintos išlaidos socialinėms reikmėms tarptautinio lygio tinklaveikos sistemoje, sunku įsivaizduoti, kaip Europoje galima būtų išsaugoti visapusę gerovės valstybę sąlyginai panašaus, o kai kada ir žemesnio produktyvumo nei kitose gamybos vietose (pavyzdžiui, Jungtinėse Valstijose) sąlygomis. Jungtinė Karalystė, vadovaujant Thatcher ir Majorui, nuo XX a. devintojo dešimtmečio ėmėsi iš esmės mažinti išlaidas gerovės valstybei, o dešimtojo dešimtmečio pabaigoje Vokietija, Prancūzija, Ispanija ir (mažesniu mastu) Italija siekį smarkiai sumažinti išlaidas gerovės valstybei pavertė savo prioritetiniu uždaviniu. Švedijos atgijimą iš esmės lėmė didelis išlaidų socialinėms reikmėms apkarpymas, darbo rinkų lanks-

tumo didinimas ir mokesčių didinimas investicijoms į žmonių kapitalą finansuoti. Jei Jungtinės Karalystės patirtis, o ką jau kalbėti apie Jungtines Valstijas, turi kokios nors reikšmės, tai čia turėtų pastebimai padidėti nelygybė, skurdas ir socialinė atskirtis. Galiausiai bus pakirstas ir politinis teisėtumas, nes gerovės valstybė yra vienas iš jo pastolių.[7]

Panašus darbo sąlygų suvienodinimas tarp Europos Sąjungos ir Amerikos bei Azijos ekonomikų vyksta darbo rinkose, nes daugumoje Europos šalių akivaizdžiai įsigali informaciniam kapitalizmui būdingas lankstumas ir tinklaveika. Nyderlandų gebėjimą kurti naujas darbo vietas ir šitaip sumažinti nedarbo lygį iki 5 procentų XX a. dešimtąjį dešimtmetį daugiausia padėjo darbas ne visą darbo dieną. 1996 metų Vokietijos Bavarijos ir Saksonijos žemių pranešimuose prognozuojama, kad 2015 metais apie 50 procentų Vokietijos darbuotojų neturės pastovaus, visos dienos darbo.[8] Jei taip nutiktų, tai transformuotų visą Europos socialinę organizaciją. Martinas Carnoy'us panašias darbo rinkos lankstėjimo tendencijas pastebėjo visoje Europoje.[9]

Tačiau aš nenoriu pasakyti, kad šie globalizacijos padariniai Europos integracijai bei visuomenėms yra neišvengiami. Kaip aiškina Alainas Touraine'as, esama globalizacijos ideologija ją traktuoja kaip gamtos jėgą ir visuomenes redukuoja į ekonomikas, ekonomikas – į rinkas, o rinkas – į finansų srautus.[10] Tai yra tiesiog grubi griežtai kapitalistinių interesų racionalizacija, kurią dažniau ir su didesniu užsidegimu gina neoliberalizmo ideologai, negu patys kapitalistai, nes daugelio įmonių pasaulėžiūra yra gana plati ir jos suvokia savo socialinę atsakomybę bei būtinybę išsaugoti socialinį stabilumą. Tačiau Alainas Touraine'as taip pat pastebi, kad pernelyg dažnai pasipriešinimą globalizacijai Europoje, o ypač Prancūzijoje, inspiruoja socialiniai veikėjai, ginantys siaurus korporatistinius interesus, susijusius su atgyvenusiu, mokesčių mokėtojų lėšomis subsidijuojamu valstybiniu sektoriumi, patys negaudami iš to jokios naudos.[11] Vis dėlto kartu su privilegijuotųjų darbuotojų sluoksnių, kaip antai *Air France* pilotų, susivienijimu Prancūzijoje bei kitur reiškiasi plati visuomenės reakcija prieš gerovės valstybės mažinimą bei galimą panaikinimą ir prieš darbo rinkos lankstinimą stabilaus darbuotojų gyvenimo nenaudai. Priešprieša dažnai atsiveria tarp tautos ir politikų, nacionalinės valstybės ir Europos valstybės.[12] Nors šios opozicijos priežastys daugiausia yra susijusios su socialiniais bei ekonominiais interesais, tačiau jie dažniausiai įgauna nacionalistinės kalbos ir kultūrinio tapatumo gynimo nuo globalinių rinkų bei

[7] Castells (1996); Navarro (1996).
[8] Touraine (1996c).
[9] Carnoy (2000).
[10] Touraine (1996b).
[11] Touraine (1996b,c).
[12] Touraine et al. (1996).

eurokratų diktato beasmenių jėgų išraiškos formą. Prancūzijos ūkininkai, kurie, vadovaujami Jose Bove, 1999 metais užpuolė *McDonaldo* įstaigas, atvirai ir tuo pat metu gynė prancūziškąjį tapatumą (kurį simbolizavo prancūzų virtuvė kaip priešpriešą greitajam maistui), kovojo prieš JAV mokesčius prancūziškų gastronomijos prekių importui bei saugojo europiečių sveikatą nuo genetiškai modifikuoto maisto. Politinių ginčų ir socialinių konfliktų dėl būdų kontroliuoti ir vadovauti Europos visuomenių transformacijai jų laipsniškos integracijos į vis labiau globalizuotą ekonomiką metu negalima suvesti į elementarią priešpriešą tarp neistoriškojo neoliberalizmo ir archajiškojo valstybinio biurokratizmo. Tikrovėje šie ginčai įgyja informacijos amžiaus kalbos – tai yra srautų galios ir tapatumo galios priešpriešos – išraiškos formą.

Kultūrinis tapatumas ir Europos vienijimasis

Globalizacijos sūkurys visame pasaulyje provokuoja gynybines reakcijas, neretai organizuojamas remiantis tautinio bei teritorinio tapatumo principais (II tomo 1 ir 2 skyriai). Europoje ši juntama grėsmė įsikūnija besiplėtojančių Europos Sąjungos galių pavidalu. Platų piliečių priešiškumą vienijimosi procesui stiprina daugumos politinių lyderių kalbos apie Europos Sąjungą kaip būtiną prisitaikymo prie globalizacijos priemonę, reikalaujančią ekonomikų sureguliavimo, darbo rinkų lankstumo ir gerovės valstybės apkarpymo kaip kiekvienos šalies integracijos į Bendriją *būtinųjų sąlygų*.[13] Kadangi integracijos proceso spartėjimą XX a. dešimtajį dešimtmetį lydėjo didėjantis nedarbas, labai paplitęs darbo vietų nestabilumas ir aštrėjanti socialinė nelygybė, dideli Europos gyventojų segmentai ima ginti savo tautas nuo savo valstybių, kurias laiko Europos viršnacionalumo įkaitėmis. Įdomu, kad visų šalių politinis elitas – tiek centro dešiniosios, tiek ir centro kairiosios pakraipos – yra neginčijamai proeuropietiškas, tuo metu visuomenės nuomonė labai susiskaldžiusi – geriausiu atveju.[14] Išimtis iš dalies yra Didžioji Britanija. Ksenofobinės reakcijos į padidėjusią imigraciją kursto nacionalistinę politiką, o kai kuriose šalyse, kaip antai Austrijoje ir Šveicarijoje, ir ekstremistinę nacionalistinės politikos atmainą, kurios Europos piliečiai, atrodo, jau buvo visiems laikams atsikratę.

> „Ginčai dėl Europos integracijos yra ne *raison d'état**, o veikiau *raison de nation*** reikalas. Ar Europos integracijai bus leista vykti toliau, priklausys nuo tautų gebėjimo užtikrinti savo pačių išlikimą. Tauta duos sutikimą integracijai tik tuo-

[13] Touraine (1996b).

[14] Alonso Zaldivar (1996).

* Valstybės gerovė. – *Red. past.*

** Tautos gerovė. – *Red. past.*

met, kai ji bus tikra, jog jos tautiniam tapatumui negresia pavojus ir kad jį net sustiprins įvairių kitų tapatumų draugija. Jei tauta manys galinti išgyventi tik glaudžiai susijusi su suverenia ir nepriklausoma valstybe, jei ji netikės, kad valstybės integracija padės jai išsaugoti savo kultūrą, ji užkirs kelią tolesnei integracijai.“ [15]

Šį nesaugumą dar labiau sustiprins Europos visuomenių daugiatautiškumo ir daugiakultūriškumo plėtotė, provokuojanti rasizmą ir ksenofobiją, nes žmonės priešpriešina savo tapatumą tiek viršnacionalinei valstybei, tiek ir kultūros įvairėjimui.[16] Kadangi politiniai demagogai, tokie kaip Le Penas Prancūzijoje ar Heideris Austrijoje, naudojasi šiuo nesaugumo jausmu, visoje politinėje sistemoje ir žiniasklaidoje daugėja kultūrinio nacionalizmo apraiškų. Visuomenės sąmonėje sąsaja tarp nusikalstamumo, smurto, terorizmo ir etninių mažumų, užsieniečių ar „kitų“ stumia Europą į didžiulį ksenofobijos protrūkį tuomet, kai europietiškasis universalizmas pasiekė kulminaciją. Šitaip faktiškai atsikartoja ankstesnė istorinė viduramžių Europos vienijimosi krikščionybės pagrindu patirtis, kuomet bedieviai, pagonys ir eretikai buvo atskirti religinio nepakantumo siena.[17]

Yra ir dar viena fundamentali žmonių nepasitikėjimo Europos institucijomis priežastis – tai vadinamasis „demokratijos deficitas“. Europos Sąjungai – daugiausia Europos Tarybai ir Ministrų Tarybai, atstovaujančioms Europos nacionalinėms valstybėms, ir Europos Komisijai, veikiančiai jų vardu – buvo suteikti dideli įgaliojimai, susiję su piliečių gyvenimu. Svarbiausi ekonominės politikos sprendimai buvo patikėti Europos centriniam bankui. Tad piliečių galimybės daryti įtaką šiems sprendimams gerokai sumažėjo. Kartą per ketverius metus atliekamą vienos iš dviejų valdymo formų pasirinkimo veiksmą ir kasdienį sudėtingos visos Europos sistemos valdymą skiria toks didelis nuotolis, kad piliečiai iš tikrųjų jaučiasi neįtraukti. Europos institucijose praktiškai nėra efektyvių piliečių dalyvavimo kanalų. Europos Komisijos teisėtumo krizę pagilino blogas valdymas ir smulki korupcija, kurią 1999 metais išaiškino parlamentinis tyrimas. Tai paskatino atsistatydinti visą Komisiją. Nors gerbiamo Italijos ekonomisto Romano Prodi paskyrimas naujuoju Komisijos pirmininku šiek tiek atkūrė pasitikėjimą, tačiau žala jau buvo padaryta. Tai, kad už telekomunikacijas atsakingas eurokomisaras ponas Bangemanas 1999 metų birželį galėjo būti pasamdytas būsimuoju Ispanijos *Telefonica* konsultantu, kai tuo metu dar oficialiai ėjo pareigas Komisijoje, nors formaliai įstatų ir nepažeidė, buvo plačiai įvertinta kaip ženklas, rodantis, kokia supuvusi tapo Briuselio politika. Be to, kaip taikliai rašo Borja, nėra jokių „europietiškų konfliktų“.[18] Demokratijos procesas yra ne tik paremtas atstovavimu ir konsenso kūrimu, bet

[15] Waever (1995: 16).
[16] Wieviorka (1993).
[17] Fontana (1994).
[18] Borja (1996: 12).

ir demokratiškai eskaluojamais konfliktais tarp įvairių socialinių veikėjų, besivaržančių dėl savo specifinių interesų. Transnacionalinės kolektyvinės mobilizacijos dėl sprendimų priėmimo Europoje požymių esama nedaug – išskyrus Briuselio gatves savo produktais šiukšlinančius ūkininkus (kurie vis dar nepatenkinti, nors juos visiškai subsidijuoja visi likę europiečiai, o netiesiogiai – ir dauguma besivystančių šalių). Europos piliečių mokymo niekas neorganizuoja. Taip yra daugiausia dėl to, kad Europos institucijos paprastai laimingai gyvuoja savo izoliuotame technokratinių įstaigų ir vidaus susitarimus sudarinėjančių ministrų tarybų pasaulėlyje. Tarkime, galimybės pasitelkti kompiuterinės komunikacijos tinklus informacijos sklaidai bei piliečių dalyvavimui šio amžiaus pabaigoje buvo visiškai ignoruojamos.[19] Susidūrę su demokratijos ir piliečių dalyvavimo nuosmukiu ekonomikos globalizacijos ir politikos europinimo metu piliečiai „užsibarikaduoja" savo šalyse ir vis labiau pasisako už savo tautas. Nacionalizmas, ne federalizmas, yra lygiagretus Europos integracijos procesas. Ir Europos Sąjunga išliks kaip politinis darinys tik tuomet, jei įstengs suvaldyti nacionalizmą ir prie jo prisiderinti. Waeveris, remdamasis Anthony'io Smitho įžvalgomis, teigia, kad nors Europos institucijos gali perimti prancūziškąją tautinio tapatumo versiją, paremtą politiniu tapatumu, tačiau Europos tautos gali nuspręsti perimti vokiškąją tautinio tapatumo versiją, paremtą kalbos suvienytąja *volk* (tauta).[20] Kad ir kaip paradoksaliai tai skambėtų, tačiau galimas daiktas, kad institucinė bei socialinė abiejų tapatumo principų sąsaja gali sukurti galimybę Europos Sąjungai išsirutulioti į ką nors daugiau nei bendroji rinka.

Tačiau jei tautos, nepriklausomai nuo valstybės, tampa tapatumu paremto Europos kūrimo teisėtumo šaltiniais, kyla klausimas: kokios tautos? Prancūzijos atveju tai yra sąlyginai aišku, nes Prancūzijos revoliucija visuotinio demokratinio pilietiškumo principo vardu sėkmingai išnaikino daugelį tautinių tapatumų. Kai Prancūzijos žmonės priešinasi Europai, jie tai daro „*La France*" vardu, o šią kalbą vienodai gerai suprastų ir generolas de Gaulle'is, ir Prancūzijos komunistų partija. Dėl kitų priežasčių, tačiau tai yra taip pat aišku ir Vokietijoje, kurioje etninio tautos grynumo, net ir tarp Kazachijos vokiečių, iki šiol nesuteršė milijonai imigrantų ir imigrantų vaikų. Šie galbūt niekuomet netaps vokiečiais po to, kai 1999 metais krikščionys demokratai surengė sėkmingą paprastų piliečių kampaniją prieš socialdemokratų ir žaliųjų vyriausybės priimtą natūralizacijos įstatymą. Eurokratai daugiausia būgštauja, kad ištikus politinei krizei Vokietijos konstitucinis teismas, pasinaudojęs *Superrevisionsinstanz* (Aukščiausiojo apeliacinio teismo) principu, kurį jis patvirtino savo garsiuoju 1993 metų spalio 12 dienos sprendimu, įgis didesnę galią nei Europos institucijos.

[19] HLEGIS (1997).
[20] Waever (1995: 23).

Daugiatautėse valstybėse, tarkime, Ispanijoje, Jungtinėje Karalystėje ir Belgijoje, remtis tautiniu tapatumu yra kebliau. Ar Katalonija arba Škotija gins savo tapatumą, būdamos priešiškai nusiteikusios Europos institucijų atžvilgiu, ar priešingai, stos už Europos Sąjungą, veikiau apeidamos Ispanijos ar Britanijos vyriausybes, negu joms oponuodamos?[21] Be to, Padanijos tapatumo gynimas Šiaurės Italijoje buvo neapdairiai išjuoktas dėl ekstravagantiškojo *Lega Nord* lyderio Bossi būdo. Nors ir tiesa, kad šio tapatumo pamatas iš esmės yra ekonominis, o dar siauriau traktuojant, – finansinis, – tačiau kita istorinė jo atsiradimo priežastis yra dirbtinė Italijos integracija XIX a. pabaigoje, o jo dinamika gali toli gražu neapsiriboti politiniais anekdotais. Ne tai kad Padanija egzistuoja, bet kalbiniu, kultūriniu, socialiniu bei politiniu atžvilgiais labai abejotina, ar Italija gyvavo iki gerokai įsibėgėjus XX amžiui, nes net ir šiandien Mezzogiorno (Pietų Italija) turi labai maža bendro su Lombardija, Pjemontu ar Emilijos-Romanijos regionu.[22] Savizoliacija po tautinio tapatumo vėliava vienose šalyse stiprina nacionalines valstybes Europos Sąjungos atžvilgiu, tačiau kitose šalyse ji stiprina Europos Sąjungą dabartinių jų nacionalinių valstybių atžvilgiu.

Tapatumo paieškos kaip atsvara ekonomikos globalizacijai ir politiniam beteisiškumui taip pat siekia giliau nacionalinės valstybės lygio ir suteikia naujo dinamiškumo regionams bei miestams visoje Europoje. Kaip rašo Orstromas Molleris, Europos modelį ateityje, galimas daiktas, sudarys ekonomikos internacionalizacijos ir kultūrinės decentralizacijos junginys.[23] Regionų ir vietos valdžios šiuo metu daug prisideda prie demokratijos atgaivinimo, o visuomenės nuomonės apklausos rodo didesnį piliečių pasitikėjimą šiomis žemesniojo lygmens valdymo institucijomis, negu nacionalinio ar viršnacionalinio lygmens valdžia. Miestų indėlis į ekonomikos plėtros strategijų kūrimą, derantis su internacionalizuotomis įmonėmis, tapo itin svarbus. Tiek miestai, tiek regionai kūrė Europos masto tinklus, koordinuojančius iniciatyvas ir besimokančius vieni iš kitų, taikydami naujovišką bendradarbiavimo ir rungtyniavimo principą, apie kurio veikimą jau kalbėjome.[24]

Vienas iš teigiamų šios dvigubos vietinio tapatumo ir Europos masto tinklaveikos dinamikos pavyzdžių, kurį aš laikau nepaprastai reikšmingu, yra profesionalaus sporto, kaip antai futbolo ar krepšinio, formavimasis praėjusį dešimtmetį. Kaip žinoma, vietos komanda yra svarbus žmonių tapatumą organizuojantis veiksnys. Nors nacionalinės lygos varžybos ir toliau rengiamos, tačiau didžiausias dėmesys skiriamas Europos lygos varžyboms (iš kurių, pavyzdžiui, trys yra futbolo), todėl nacionaliniuose čempionatuose dalyvaujančios komandos rungiasi dėl galimybės tapti „europinėmis“. Šį tikslą gali pasiekti daugelis komandų, nors dar prieš porą trejetą de-

[21] Keating (1995).
[22] Ginsborg (1994).
[23] Orstrom Moller (1995).
[24] Borja ir Castells (1997).

šimtmečių tai buvo neįmanoma. Tuo pat metu Europos žadėjams atsivėrusios darbo rinkos ir masinė žaidėjų iš kitų šalių migracija į Europą lėmė, kad didelę vietos komandų žaidėjų dalį sudaro užsieniečiai. Todėl žmonių tapatumo ašimi tampa miestas, kuriam atstovauja grupė profesionalių žaidėjų, daugiausia užsieniečių, kovojančių įvairiose Europos lygose. Būtent šie elementarūs gyvenimo mechanizmai – dalijimasis patirtimi reikšmingo, apčiuopiamo tapatumo pagrindu – ir skatina tikrosios Europos formavimąsi. Kaip tuomet tarp smarkių globalizacijos vėjų ir jaukaus vietiškumo židinio gali vykti vienijimosi procesas?

Europos institucionalizacija: tinklo valstybė

Apgalvojus prieštaringas vizijas ir interesus, supančius Europos vienijimosi procesą, ir atsižvelgus į daugumos šalių piliečių entuziazmo stoką, neįmanoma patikėti, kad integracijos procesas tūkstantmečio pabaigoje yra taip pažengęs į priekį. Šią neįtikėtiną sėkmę iš dalies lėmė tai, kad Europos Sąjunga neišstumia nacionalinių valstybių, o priešingai – tampa pagrindiniu jų išsaugojimo įrankiu, su sąlyga, kad šios atsisakys dalies suvereniteto mainais už didesnę įtaką pasaulio ir vidaus reikaluose globalizacijos amžiuje. Bet tam, kad ši interesų konvergencija taptų veiksni, jai buvo reikalinga institucinė terpė. Tokia terpe tapo sudėtinga ir kintanti Europos institucijų geometrija, aprėpianti nacionalinių vyriausybių sprendimų priėmimo kontrolę (Europos Taryba ir jos viršūnių susitikimai kas šešis mėnesius, rotacinio vadovavimo Tarybai principas, reguliarūs Ministrų Tarybos susitikimai); bendram Europos reikalui tarnaujančios eurotechnokratijos, vadovaujamos politiniais sumetimais įsteigtos Europos Komisijos, valdymą; ir simbolines teisėtumo išraiškos formas – Europos Parlamentą, Teisingumo Teismus ir Audito Rūmus.

Nesibaigiančios derybos tarp šių institucijų ir tarp valstybinio lygmens veikėjų, siekiančių įgyvendinti savas strategijas šių institucijų rėmuose, gali atrodyti sunkios ir neefektyvios. Tačiau būtent šis neapibrėžtumas bei sudėtingumas leidžia Europos Sąjungoje derinti ne tik skirtingų šalių, bet ir skirtingų politinių orientacijų partijų, išrinktų į vyriausybę, įvairius interesus ir besikeičiančias politines platformas. Šį procesą dar labiau apsunkino vieningos valiutos įvedimo ir plėtros procesas. Kai kurios šalys, kaip antai Didžioji Britanija ir Danija, gali pasinaudoti savo teise nusišalinti. Kitos galbūt derėsis dėl išimčių bendroms taisyklėms. O dėl didėjančių sąlygų Sąjungos šalyse skirtumų keisis ir balsavimo procedūros, nelygu objektas. Viena vertus, balsų dauguma Ministrų Taryboje leis didžiosioms šalims įgyvendinti savo strateginius sprendimus taip, kad jų negalėtų paralyžiuoti kuri nors viena šalis ar mažumos koalicija. Kita vertus, už šį daugumos galių sustiprinimą teks sumokėti lankstaus Sąjungos nutarimų taikymo kai kurioms šalims, kai kuriose srityse ir tam tikru laiku kainą. Kaip rašo Alonso Zaldivaras, šioje sistemoje federacinė ir konfederacinė logika nėra nesuderinamos:

„Tarkime, gynybos, policijos ir valstybės išlaidų reikaluose pirmenybė galėtų būti teikiama konfederacinei ar tarpvyriausybinei [logikai], o pinigų politikos, prekybos, rezidencijos bei kapitalo, prekių ir žmonių judėjimo srityse Sąjunga turėtų funkcionuoti daugiau pagal federalizmo ar viršnacionalinius reikalavimus. Kiti klausimai, pavyzdžiui, užsienio politikos, aplinkosaugos, mokesčių ir imigracijos, turėtų užimti tarpinę poziciją. Būsimojoje, išsiplėtusioje Europos Sąjungoje turėtų būti mažiau vienodumo ir daugiau lankstumo... Tokios institucijos organigrama, galimas daiktas, labiau panašės į tinklą nei į medį, o politinė teorija dar neturi specialaus termino tokio tipo konfigūracijai pavadinti. Tačiau tai netrukdo tokią sukurti. Vis dėlto nepakanka, kad apsišvietę biurokratai sumanytų tokią instituciją: ją būtinai turi pripažinti ir piliečiai."[25]

Kad pamažu įtvirtintų Europos Sąjungos teisėtumą ir nesusilpnintų jos gebėjimo formuoti politiką, jos institucijos būtinai turi palaikyti ryšius su subnacionalinio – regionų ir vietos – lygmens valdžia, apgalvotai plėtodamos subsidiarumo principą, pagal kurį Bendrijos institucijos prisiima atsakomybę tik už tuos sprendimus, kurių žemesniojo lygmens valdžia, taip pat ir nacionalinės valstybės, negalėtų efektyviai vykdyti. Regionų komitetas – patariamoji institucija, sudaryta iš 222 narių, atstovaujančių visų ES priklausančių šalių regionų ir vietos valdžios institucijoms, yra pati tiesiausia institucinė šio susirūpinimo išraiškos priemonė. Realus Europos relegitimizacijos procesas reiškiasi vietos ir regionų iniciatyvų gausėjimu, ekonomikos plėtra, taip pat kultūrine raiška bei socialinėmis teisėmis, kurios horizontaliai susisieja viena su kita, taip pat su Europos programomis – tiesiogiai arba per savo nacionalines vyriausybes.[26]

Svarstydami apie sudėtingėjantį ir lankstėjantį Europos politinį procesą, Keohane'as ir Hoffmanas iškėlė mintį, kad Europos Sąjunga „iš esmės yra sudaryta kaip tinklas, kuriame suverenitetas yra dalijamas bendrai, o ne deleguojamas aukštesnėms instancijoms".[27] Ši analizė, kurią teoriškai išplėtojo Waeveris,[28] Europos vienijimąsi leidžia apibūdinti maždaug kaip institucinį naująjį viduramžiškumą – tai yra kaip daugybę vienas kitą papildančių valdžios institucijų, kaip prieš daugelį metų jį apibūdino Hedley'us Bullis, o vėliau atkartojo nemažai Europos tyrėjų, tarp jų – Alainas Mincas.[29] Nors istorikai gali nesutikti su tokiu sugretinimu, tačiau šis pavyzdys vaizdingai iliustruoja naują valstybės formą, kurią įkūnija Europos institucijos: *tinklo valstybę. Šios valstybės skiriamasis bruožas yra dalijimasis įgaliojimais (tai yra, kraštutiniu atveju, galia naudoti teisėtą prievartą) visame tinkle.* Tinklas

[25] Alonso Zaldivar (1996: 352–353).
[26] Borja (1992).
[27] Keohane ir Hoffman (1991b: 13).
[28] Waever (1995).
[29] Bull (1977); Minc (1993).

pagal apibrėžimą turi mazgus, bet neturi centro. Mazgai gali būti skirtingų dydžių ir susiję asimetriškais ryšiais tinkle – taip, kad tinklo valstybė nesutrukdytų tarpti nelygybei tarp jos narių. Iš tikrųjų Europos tinkle ne visos vyriausybinės institucijos yra lygios. Negana to, kad nacionalinės vyriausybės tebėra sutelkusios didelę dalį sprendimų priėmimo galios į savo rankas, tačiau tarp nacionalinių valstybių taip pat esama svarbių galios skirtumų, nors galios hierarchija įvairuoja, nelygu sritis: Vokietija vyrauja kaip ekonomikos supervalstybė, o Britanija ir Prancūzija disponuoja žymiai didesne karine galia ir bent jau ne menkesniais technologiniais pajėgumais. O Ispanija viešpatauja, teikdama daugeliui europiečių brangiausias paslaugas – atostogas. Vis dėlto, nepaisant šios asimetrijos, įvairūs Europos tinklaveikos valstybės mazgai yra priklausomi vieni nuo kitų, todėl nė vienas mazgas, net ir pats stipriausias, sprendimų priėmimo procese negali nepaisyti kitų, net ir pačių mažiausių. Jei kurie nors politiniai mazgai pabandytų taip elgtis, susvyruotų visa sistema. Tuo ir skiriasi politinis tinklas nuo centralizuotos politinės struktūros.

Turimi faktai ir pastarojo meto ginčai politinės teorijos srityje rodo, kad tinklaveikos valstybė, disponuojanti geometriškai įvairuojančiu suverenitetu, yra politinių sistemų atsakas į globalizacijos iššūkius. O Europos Sąjunga, galimas daiktas, yra aiškiausias šios besiformuojančios valstybės, tikriausiai būdingos informacijos amžiui, pavyzdys.

Europietiškasis tapatumas ar Europos projektas?

Tačiau galiausiai Europai suvienyti vien tik sumanios politinės inžinerijos nepakaks. Demokratinių visuomenių kontekste susivienyti – įvairiu mastu ir dar nežinomomis formomis – Europa galės tik tuomet, jei to norės jos piliečiai. Atsižvelgiant į trijuose šios knygos tomuose pristatytus socialinių procesų tyrimus, neatrodo, kad toks pritarimas galėtų įvykti vien tik instrumentinio intereso suvaldyti globalizaciją pagrindu, juolab kad toks suvaldymas tikrai neigiamai atsilieps platiesiems gyventojų sluoksniams. Jei prasmė yra susijusi su tapatumu ir jei tapatumas ir toliau bus vien tik tautinis, regioninis ar vietinis, Europos integracija gali neišsilaikyti kitokia, kaip tik bendrosios rinkos forma, analogiška laisvosios prekybos zonoms, įkurtoms kitose pasaulio dalyse. Europos susivienijimui ilgalaikėje perspektyvoje reikalingas europietiškasis tapatumas.

Vis dėlto europietiškojo tapatumo samprata yra mažų mažiausiai problemiška.[30] Dėl Bažnyčios ir valstybės atskyrimo ir atvėsusių daugumos europiečių religinių jausmų jo negalima kurti ant krikščionybės pamato, kaip būdavo per visą istoriją, net jei plačiai paplitusi antimusulmoniškoji reakcija ir rodo, kad kryžiaus žygių dvasia vis dar gaji. Jo negalima kurti ir ant demokratijos pamato: pirma, todėl, kad demo-

[30] Al-Sayyad ir Castells (2000).

kratiniai idealai yra pripažįstami visame pasaulyje, o antra, todėl, kad pačią demokratiją šiuo metu yra apėmusi krizė dėl jos priklausomybės nuo nacionalinės valstybės (žr. II tomo 6 skyrių). Būtų keblu ir skandalinga jį kurti ant etninės kilmės pamato tuo metu, kai Europa tampa etniškai vis margesnė. Jo pagal apibrėžimą negalima kurti ir ant tautinio tapatumo pamato, net jei tautinio tapatumo išsaugojimas yra būtina Europos vienijimosi sąlyga. Beje, nebus lengva ginti ir Europos ekonominį tapatumą („Europos tvirtovę"), nes pagrindinės ekonominės veiklos šakos yra globalizuojamos, o sienas kertantys gamybos tinklai jungia Europą su visu pasauliu – nuo Rytų Europos iki Pietryčių Azijos. Ar, pasak visuomenės apklausų, dauguma žmonių, be to, kad jaučiasi esą prancūzai, ispanai ar katalonai, jaučiasi esą europiečiai? Taip.[31] Ar jie žino, ką tai reiškia? Dauguma – ne. O ar *jūs* žinote? Nors 2002 metais euras jau buvo apyvartoje, tačiau jis gali netekti savo ekstraekonominės prasmės, jei Europos visuomenėse neįvyks platesnė kultūrinė transformacija.

Taigi, tokio dalyko kaip europietiškasis tapatumas iš esmės nėra. Tačiau jį galima sukurti – ne kaip prieštarą tautiniams, regioniniams bei vietiniams tapatumams, o kaip jų papildymą. Tam prireiks socialinio konstravimo proceso, kurį II tome aš įvardijau kaip *kuriamąjį tapatumą* – tai yra kaip socialinių vertybių bei institucinių tikslų, kuriems galėtų pritarti dauguma piliečių ir kurie nė vieno iš esmės neišskirtų, modelį. Būtent jį per istorijos tėkmę įkūnijo demokratija ar nacionalinė valstybė industrinės epochos apyaušriu. Kas galėtų sudaryti tokio europietiškojo tapatumo kūrimo turinį informacijos amžiuje? Aš, kaip ir kiekvienas kitas, turiu savų prielaidų, tačiau jos negali įsibrauti į mūsų tyrimą apie tai, kaip kuriama istorija. Kokie elementai *iš tikrųjų figūruoja globalizacijai ir pilietinių teisių atėmimui oponuojančių, tačiau į bendruomeniškumą nenuslystančių socialinių veikėjų kalboje ir veikloje?*[32] Laisvė, lygybė, brolybė; gerovės valstybės, socialinio solidarumo, nuolatinio darbo ir darbuotojų teisių gynimas; rūpinimasis visuotinėmis žmogaus teisėmis ir sunkia Ketvirtojo pasaulio padėtimi; demokratijos gynimas ir jos plėtojimas taip, kad ji aprėptų piliečių dalyvavimą vietos ir regionų lygmenimis; istoriškai ir teritoriškai susiformavusių kultūrų gyvybingumas, neretai įgyjantis kalbinę išraiškos formą ir neleidžiantis joms pasiduoti realiosios virtualybės kultūrai. Dauguma Europos piliečių veikiausiai pritartų šioms vertybėms. Kad būtų įgyvendintos, tarkime, gerovės valstybės ir nuolatinio darbo vertybės, ekonomikoje ir institucijose turėtų įvykti didžiulės permainos. Tačiau būtent tai ir yra kuriamasis tapatumas: ne utopinis svajonių deklaravimas, o kova dėl alternatyvių ekonomikos plėtros, visuomeniškumo ir valdymo formų. Europietiškojo kuriamojo tapatumo užuomazgų jau esama. Ir tik tuomet, jei šios užuomazgos įgaus politinę išraišką, Europos vienijimosi procesas galbūt galiausiai bus įgyvendintas.

[31] *The Economist*, 1999 m. spalio 23 d.
[32] Touraine (1997).

Išvada: suprasti savo pasaulį

Tai reiškia, kad vos
įžengę į gyvenimo kelią
mes esame tarytumei iš naujo gimę;
tad neaušinkime burnų
neryžtingomis kalbomis,
apgailėtinais formalumais,
pompastiškais laiškais,
daugybe „tavo" ir „mano"
ir nesibaigiančiu popierių pasirašinėjimu.

Aš norėčiau supainioti dalykus,
Juos susieti ir prikelti antram gyvenimui,
Sumaišyti juos ir išlaisvinti,
Kol visa pasaulio šviesa neįgaus
Okeaniško vienumo pavidalo
Ir nevirs sodria, bekrašte visybe,
Spirgančiu gyvenimo aromatu.

Pablas Neruda, ištrauka iš „Daugybės vardų", *Estravagario**

---

* Angliškasis Pablo Nerudos eilėraščio „Too Many Names" vertimas:
This means to say that scarcely / have we landed into life / than we come as if new-born; / let us not fill our mouths / with so many faltering names, / with so many sad formalities, / with so many pompous letters, / with so much of yours and mine, / with so much signing of papers. // I have in mind to confuse things, / unite them, make them new-born, / mix them up, undress them, / until all light in the world / has the oneness of the ocean, / a generous, vast wholeness, / a crackling, living fragrance. – Vert. past.

Tai yra trijų tomų knygos *Informacijos amžius: ekonomika, visuomenė ir kultūra* bendroji išvada. Stengiausi vengti pasikartojimų. Šioje išvadoje vartojamų teorinių sąvokų (pavyzdžiui, informacionalizmo ar gamybinių santykių) apibrėžimų ieškokite knygos I tome, Prologe. Tinklaveikos visuomenės sampratos paaiškinimą rasite I tomo išvadoje, o kultūrinio tapatumo, socialinių judėjimų ir politikos ryšių analizę – II tomo išvadoje.

Naujojo pasaulio genezė[1]

Šioje tūkstantmečių sandūroje formuojasi naujas pasaulis. Jis pradėjo formuotis dėl trijų vienas nuo kito *nepriklausomų* procesų istorinio sutapimo XX a. septintojo dešimtmečio pabaigoje–aštuntojo dešimtmečio viduryje: informacinių technologijų revoliucijos; tiek kapitalizmo, tiek etatizmo ekonomikos krizės bei jų vėlesnio reorganizavimo; ir kultūrinių bei socialinių judėjimų, kaip antai libertarizmo, žmogaus teisių, feminizmo ir aplinkosaugos, suklestėjimo. Šių procesų sąveika ir jų išprovokuotos reakcijos sukūrė naują vyraujančią socialinę struktūrą – tinklaveikos visuomenę; naują ekonomiką – informacinę ir globaliąją ekonomiką; galop naują kultūrą – realiosios virtualybės kultūrą. Šioje ekonomikoje, visuomenėje bei kultūroje glūdinti logika grindžia socialinius veiksmus bei institucijas visame tarpusavio priklausomybės saitais susietame pasaulyje.

Keletas svarbiausių šio naujojo pasaulio bruožų ir buvo atskleisti trijuose šios knygos tomuose pristatytame tyrime. Informacinių technologijų revoliucija paska-

[1] Pastaraisiais metais mano seminaruose vykstančių diskusijų metu labai dažnai yra keliamas vienas klausimas, todėl aš manau, kad būtų pravartu supažindinti su juo skaitytoją. Tai „naujumo" klausimas: „Kas čia yra nauja? Kodėl tai yra naujasis pasaulis?" Aš esu įsitikinęs, kad šioje tūkstantmečių sandūroje randasi naujasis pasaulis. Trijuose šios knygos tomuose aš siekiau pagrįsti šį teiginį savo pateikiama informacija bei idėjomis. Lustai ir kompiuteriai yra naujovės; visur išplitusios mobiliosios telekomunikacijos yra naujovė; genų inžinerija – taip pat naujovė; elektroniškai integruotos globalinės finansų rinkos, veikiančios realiu laiku, – naujovė; vidiniais saitais susaistyta kapitalistinė ekonomika, aprėpianti visą planetą, o ne tik atskiras jos dalis, – irgi naujovė; didžioji dalis miesto darbo jėgos, besidarbuojančios žinių ir informacijos apdorojimo srityje, – naujovė; sovietų imperijos žlugimas, komunizmo nyksmas ir Šaltojo karo pabaiga – naujovės; Azijos Ramiojo vandenyno regiono tapsmas lygiu partneriu globaliojoje ekonomikoje – naujovė; platus iššūkis patriarchalizmui – taip pat naujovė; visuotinis ekologinis sąmoningumas – naujovė; pagaliau tinklaveikos visuomenės, paremtos srautų erdve ir bemačiu laiku, susiformavimas yra istorinė naujovė. *Tačiau mano svarbiausia mintis yra ne ta.* Mano pagrindinis teiginys yra tas, kad iš esmės nėra didelio skirtumo, ar jūs tikite, kad šis pasaulis ar kurie nors jo ypatumai yra nauji, ar ne. Mano analizė galioja pati savaime. Tai yra mūsų pasaulis, informacijos amžiaus pasaulis. Ir tai yra mano atlikta šio pasaulio analizė, kurią reikėtų suvokti, naudoti, vertinti pačią savaime, atsižvelgiant į jos gebėjimą ar nesugebėjimą nustatyti ir paaiškinti reiškinius, kuriuos mes pastebime ir patiriame, nesvarbu, ar ji yra nauja, ar ne. Šiaip ar taip, jei po šia saule nieko naujo, tai kam vargintis, siekiant visa tai ištirti, apmąstyti, aprašyti ir apie tai skaityti?

tino informacionalizmo kaip naujosios visuomenės materialaus pamato atsiradimą. Informacionalizmo sąlygomis turto kaupimas, galios naudojimas bei kultūrinių kodų kūrimas ėmė priklausyti nuo visuomenių ir individų technologinio pajėgumo, kurio branduolį sudaro informacinės technologijos. Informacinės technologijos tapo būtinomis priemonėmis socioekonominės pertvarkos procesams veiksmingai įgyvendinti. Jos suvaidino ypač reikšmingą vaidmenį, leisdamos rutuliotis tinklaveikai kaip dinamiškai, save plėtojančiai žmonių veiklos organizavimo formai. Vyraujanti tinklaveikos logika transformuoja visas socialinio bei ekonominio gyvenimo sritis.

Ekonomikos plėtros modelių krizė paskatino jų lygiagrečią restruktūrizaciją nuo XX a. aštuntojo dešimtmečio vidurio. Kapitalistinėse ekonomikose įmonės ir vyriausybės priėmė nemažai priemonių bei strategijų, kurios kartu padėjo sukurti naujojo tipo kapitalizmą. Jam būdinga pagrindinių ekonominės veiklos šakų globalizacija, organizacinis lankstumas ir didesnė vadovų galia santykiuose su darbuotojais. Konkurencinis spaudimas, darbo lankstumas ir organizuotos darbo jėgos silpnėjimas privertė apkarpyti gerovės valstybę – socialinės sutarties kertinį akmenį industrinėje epochoje. Naujosios informacinės technologijos iš esmės palengvino šio atnaujinto, lankstaus kapitalizmo atsiradimą, suteikdamos priemonių tinklaveikai, nuotoliniam bendravimui, informacijos kaupimui ir apdorojimui, koordinuotam darbo individualizavimui ir sprendimų priėmimo koncentravimui ir decentralizavimui vienu ir tuo pačiu metu.

Šioje globaliojoje, tarpusavio priklausomybės saitais susaistytoje ekonomikoje nauji varžovai, įmonės bei šalys ėmė pretenduoti į vis didesnę gamybos, prekybos, kapitalo ir darbo dalį. Galingos, konkurencingos Ramiojo vandenyno regiono ekonomikos susiformavimas bei nauji industrializacijos ir rinkos plėtros procesai visame pasaulyje, nepaisant pasikartojančių krizių ir sisteminio nestabilumo, išplėtė globaliosios ekonomikos mastelius, sukurdami daugiakultūrinį ekonominės tarpusavio priklausomybės pamatą. Kapitalo, darbo jėgos, informacijos ir rinkų tinklai per technologijas susiejo vertingas funkcijas, žmones bei vietoves visame pasaulyje, o sykiu atskyrė nuo savo tinklų žmones bei teritorijas, kurie globaliojo kapitalizmo dinamikos atžvilgiu yra beverčiai ar neįdomūs. Šitaip socialiai atskirti ir ekonomiškai nenaudingi tapo visuomenių, miestų rajonų, regionų bei ištisų šalių segmentai, sudarantys „Ketvirtąjį pasaulį“, kaip aš jį vadinu. Kai kurių socialinių grupių ir teritorijų žūtbūtinės pastangos prisijungti prie globaliosios ekonomikos, kad išvengtų marginalizacijos, sukūrė „iškreiptą ryšį“, kuomet organizuotos nusikalstamos grupuotės visame pasaulyje pasinaudojo jų sunkia padėtimi globalinės kriminalinės ekonomikos plėtotei skatinti. Šios grupuotės siekia tenkinti draudžiamus troškimus ir tiekti įstatymu uždraustas prekes pasiturinčioms visuomenėms bei individams, tarp kurių jos turi nuolatinę paklausą.

Pertvarkyti etatizmą pasirodė esą kebliau, ypač vyraujančioje etatistinėje pasaulio visuomenėje Sovietų sąjungoje, kuri yra plataus etatistinių šalių ir partijų tinklo centras. Paaiškėjo, jog sovietinis etatizmas yra nepajėgus asimiliuoti informacionalizmo ir šitai stabdė ekonomikos augimą bei aiškiai silpnino sovietijos karinę mašiną – pagrindinį etatistinio režimo galios šaltinį. Sąstingio ir nuosmukio įsisąmoninimas paskatino kai kuriuos sovietų vadovus nuo Andropovo iki Gorbačiovo pabandyti pertvarkyti sistemą. Kad įveiktų partijos ir valstybės inerciją bei pasipriešinimą, reformistinė vadovybė atskleidė informaciją ir kreipėsi į pilietinę visuomenę paramos. Energingas nacionalinio ir kultūrinio tapatumo demonstravimas bei žmonių reikalavimas demokratijos negalėjo būti lengvai sutalpinti į iš anksto parengtą reformų programą. Įvykių spaudimas, taktinės klaidos, politinė nekompetencija bei vidinis etatistinių aparatų susiskaldymas sukėlė netikėtą sovietinio komunizmo žlugimą, tapusį vienu iš reikšmingiausių politinės istorijos įvykių. Drauge su juo subyrėjo ir sovietų imperija, o pasaulinėje jos įtakos sferoje esantys etatistiniai režimai gerokai susilpnėjo. Šitaip per akimirksnį, vertinant iš istorinio laiko perspektyvos, baigėsi revoliucinis eksperimentas, vyravęs XX amžiuje. Taip pasibaigė ir kapitalizmo bei etatizmo Šaltasis karas, kuris praėjusią pusę šimtmečio buvo suskaldęs pasaulį, lėmė geopolitiką ir veikė mūsų gyvenimą.

Šitaip praktiniais sumetimais buvo sunaikinta komunistinė etatizmo versija, nors Kinijos etatizmo pasitraukimas iš istorijos arenos vyko komplikuočiau ir subtiliau, kaip aš bandžiau parodyti šio tomo 4 skyriuje. Čia pristatomos argumentacijos nuoseklumo dėlei norėčiau priminti skaitytojui, kad nors tūkstantmečių sandūroje Kinijos valstybę visiškai kontroliavo Komunistų partija, tačiau ji yra organizuojama pagal šalies įtraukimo į globalinį kapitalizmą tikslus, remiantis valstybės vykdomu nacionalistiniu projektu. Šis kiniškasis nacionalizmas su socialistiniais ypatumais vykdo spartų perėjimą nuo etatizmo į globalinį kapitalizmą, o sykiu ieško būdų prisiderinti prie informacionalizmo be atvirosios visuomenės.

Žlugus etatizmui kaip sistemai, visame pasaulyje suklestėjo kapitalizmas, vis giliau besiskverbiantis į šalis, kultūras ir gyvenimo sritis. Nepaisant itin margo socialinio bei kultūrinio kraštovaizdžio, pirmą kartą istorijoje visoje planetoje įsivyravo beveik vienodos ekonomikos taisyklės. Dabartinis kapitalizmas, be abejo, skiriasi nuo to, kuris iškilo industrinės revoliucijos metu, arba nuo to, kurį suformavo XX a. ketvirtojo dešimtmečio Didžioji krizė ir Antrasis pasaulinis karas pagal keinsistinės ekonomikos ir socialinės gerovės principus. Tikslų atžvilgiu tai yra užgrūdintas kapitalizmas, tačiau priemonių atžvilgiu jis yra nepalyginamai lankstesnis už visus savo pirmtakus. Tai yra informacinis kapitalizmas, paremtas naujadaros skatinamu produktyvumu ir į globalizaciją orientuotu konkurencingumu, siekiant kaupti turtą ir jį selektyviai pasisavinti. Jis labiau negu kada nors anksčiau yra įsitvirtinęs kultūroje bei apsiginklavęs technologijomis. Tačiau šį kartą tiek kultūra, tiek technologijos yra priklausomos nuo žinių bei informacijos ge-

bėjimo veikti naudojantis žiniomis ir informacija vis atsinaujinančiame globaliniame mainų tinkle.

Vis dėlto visuomenės nėra vien tik technologinės ir ekonominės transformacijos išdavos. Socialinės kaitos taip pat negalima sieti vien tik su institucinėmis krizėmis bei prisitaikymu. Maždaug tuo pat metu, kai XX a. septintojo dešimtmečio pabaigoje prasidėjo šie procesai, visose industrinėse šalyse – iš pradžių Jungtinėse Valstijose ir Prancūzijoje, po to – Italijoje, Vokietijoje, Ispanijoje, Japonijoje, Brazilijoje, Meksikoje, Čekoslovakijoje – ėmė reikštis stiprūs socialiniai judėjimai, kurie susilaukė atgarsio bei reakcijų ir daugelyje kitų šalių. Kaip tų socialinių judėjimų dalyvis (1968 metais aš dirbau sociologijos profesoriaus asistentu Paryžiaus universiteto miestelyje Nantere) galiu paliudyti jų libertarines pažiūras. Nors jų karingasis avangardas dažnai skanduodavo marksizmo ideologijos šūkius, tačiau jie patys maža bendro turėjo su marksizmu, o kartu ir su darbininkų klase. Tai buvo iš esmės kultūriniai judėjimai, siekiantys pakeisti gyvenimą, o ne užgrobti valdžią. Jie intuityviai žinojo, kad patekęs į valstybės institucijas judėjimas yra uždaromas į narvą, o naujos, revoliucinės valstybės sukūrimas iškraipo judėjimą. Jų ambicijos išsikerojo į daugiabriaunę reakciją prieš despotišką valdžią, maištą prieš neteisingumą bei asmeninio eksperimentavimo siekį. Nors šiuos judėjimus dažnai inicijuodavo studentai, tačiau jie nieku gyvu nebuvo studentų judėjimai, nes išplito visoje visuomenėje, ypač tarp jaunų žmonių, o jų vertybės susilaukė atgarsio visose gyvenimo srityse. Be abejo, jie buvo politiškai nugalėti, nes, kaip ir dauguma utopinių judėjimų per istorijos tėkmę, jie niekuomet nesitikėjo politinės pergalės. Šie judėjimai užgeso, tačiau jų istorinis produktyvumas buvo didžiulis ir visuomenėse sudygo daugelio jų idėjų ir kai kurių svajonių daigai, virtę kultūrinių naujovių žiedais, į kuriuos politikai bei ideologai dar daugelį metų turės atsižvelgti. Šie judėjimai subrandino idėjas, virtusias aplinkosaugos, feminizmo, nesibaigiančio žmogaus teisių gynimo, seksualinio išsilaisvinimo, etninės lygybės bei paprastų piliečių demokratijos principais. Kultūriniai XX a. septintojo dešimtmečio ir aštuntojo dešimtmečio pradžios judėjimai, individo savarankiškumą priešpriešinę kapitalui ir valstybei, atgaivino tapatumo politikos svarbą. Šios idėjos praskynė kelią kultūrinių komunų formavimuisi dešimtajį dešimtmetį, kuomet industrinės epochos institucijų teisėtumo krizė nublankino demokratinės politikos reikšmę.

Socialiniai judėjimai nebuvo reakcijos į ekonomikos krizę. Jie kilo septintojo dešimtmečio pabaigoje, nuolatinio augimo ir šimtaprocentinio užimtumo klestėjimo laikais, kaip „vartotojų visuomenės“ kritika. Nors jie ir išprovokavo vieną kitą darbininkų streiką, kaip Prancūzijoje, ir talkino kairiajam politikos sparnui, kaip Italijoje, tačiau patys jie nedalyvavo industrinės epochos kairiųjų–dešiniųjų politikoje, kuri buvo organizuojama kapitalistinio klasinio susiskaldymo pagrindu. Nors apskritai jie koegzistavo su informacinių technologijų revoliucija, tačiau technologijos beveik nefigūravo nei daugumos šių judėjimų vertybių skalėje, nei

kritikoje, neskaitant vieno kito atsišaukimo prieš dehumanizuojantį mašinizmą ir pasipriešinimą branduolinės energijos naudojimui (informacijos amžiuje tai yra pasenusios technologijos). Bet nors šie socialiniai judėjimai buvo pirmiausia kultūriniai ir nepriklausomi nuo ekonominių bei technologinių transformacijų, jie turėjo poveikį ekonomikai, technologijoms ir po to prasidėjusiems restruktūrizacijos procesams. Jų libertarinė dvasia daug prisidėjo prie to, kad judėjimai pradėtų individualizuotai, decentralizuotai naudotis technologijomis. Jų griežtas atsiribojimas nuo tradicinės darbo politikos padėjo susilpninti organizuotą darbo jėgą, o sykiu – palengvino kapitalizmo pertvarką. Jų kultūrinis atvirumas skatino technologinį eksperimentavimą manipuliavimo simboliais srityje, kurdamas naują vaizdinių reprezentacijų erdvę, išsirutuliojusią į realiosios virtualybės kultūrą. Jų kosmopolitizmas ir internacionalizmas sukūrė tarpusavio priklausomybės ryšiais paremto pasaulio intelektinį pamatą. O jų bjaurėjimasis valstybe pakirto demokratinių ritualų teisėtumą, nepaisant to, jog kai kurie judėjimo lyderiai ėmėsi atnaujinti politines institucijas. Negana to, atsisakydami tvarkingai perdavinėti amžinus kodus ir nusistovėjusias vertybes, kaip antai patriarchalizmo, religinio tradicionalizmo ir nacionalizmo, XX a. septintojo dešimtmečio judėjimai paruošė dirvą fundamentaliam visuomenių susiskaldymui visame pasaulyje: viena vertus, į aktyvius, kultūriškai nepriklausomus elitus, formuojančius savas vertybes pagal savo patirtį; kita vertus, į vis labiau pasimetusias, nesaugias socialines grupes, neturinčias nei informacijos, nei išteklių, nei galios ir kasančias savo pasipriešinimo tranšėjas būtent aplink tas amžinąsias vertybes, kurias niekino maištingasis septintasis dešimtmetis.

Technologijų revoliucija, ekonomikos restruktūrizacija ir kultūros kritika prisidėjo prie gamybos, galios ir patyrimo santykių, kuriais buvo grindžiamos visuomenės, naujo istorinio apibrėžimo.

Naujoji visuomenė

Kai ir jei struktūrinė transformacija tampa pastebima gamybos santykiuose, galios santykiuose ir patyrimo santykiuose, ima rastis nauja visuomenė. Šios transformacijos skatina tokį pat esminį socialinių erdvės ir laiko formų pasikeitimą bei naujos kultūros susiformavimą.

Trijuose šios knygos tomuose pateikta informacija bei analizės atskleidžia ryškius šios daugiamatės transformacijos požymius paskutiniais antrojo tūkstantmečio metais. Aš apibendrinsiu kiekvieno jos matmens svarbiausius ypatumus, nukreipdamas skaitytoją į atitinkamas temas nagrinėjančius skyrius, kuriuose pateikiama empirinė medžiaga, kad čia pristatomos išvados skambėtų įtikinamai.

Gamybiniai santykiai buvo transformuoti – tiek socialiai, tiek techniškai. Be abejo, jie yra kapitalistiniai, tačiau atstovauja kitokio tipo kapitalizmui, kurį aš vadinu

informaciniu kapitalizmu. Aiškumo dėlei aš iš eilės apsvarstysiu naujus gamybos proceso, darbo ir kapitalo bruožus. Tuomet ir atsiskleis klasinių santykių transformacija.

Produktyvumas ir konkurencingumas yra vyraujantys informacinės ir globaliosios ekonomikos procesai. Produktyvumą iš esmės skatina naujadara, o konkurencingumą – lankstumas. Taigi įmonės, regionai, šalys bei įvairūs ekonominiai vienetai organizuoja savo gamybinius santykius taip, kad maksimizuotų naujadarą ir lankstumą. Informacinės technologijos bei kultūros pajėgumas jas naudoti yra svarbiausios naujosios gamybos funkcijos veikimo sąlygos. Be to, naujojo tipo organizacija ir vadyba, besiorientuojančios į pritaikomumą ir koordinaciją vienu ir tuo pačiu metu, tampa efektyviausios operacinės sistemos pamatu, kaip iliustruoja tinklaveikos įmonės, kaip aš ją vadinu, pavyzdys.

Šioje naujojoje gamybos sistemoje dirbančio žmogaus kaip gamintojo vaidmuo keičiasi ir yra griežtai diferencijuojamas, atsižvelgiant į darbuotojų charakteristikas. Daugiausia tarpusavyje skiriasi bendroji darbo jėga ir save programuojanti darbo jėga, kaip aš ją vadinu. Svarbiausia ypatybė, skirianti šiuos du darbo jėgos tipus, yra mokymasis bei gebėjimas siekti aukštesnio išsilavinimo – tai yra turimos žinios bei informacija. Mokymosi sąvoką reikėtų skirti nuo įgūdžių sąvokos. Technologinės bei organizacinės permainos įgūdžius gali greit padaryti atgyvenusius. Mokymasis (o ne vaikų ir studentų „sandėliavimas“) yra procesas, kurio metu žmonės – t. y. darbo jėga – įgyja gebėjimą nuolat atnaujinti įgūdžius, reikalingus tam tikroms užduotims atlikti, ir naudotis šaltiniais, reikalingais šiems įgūdžiams įsisavinti. Kiekvienas išsilavinęs žmogus tinkamoje organizacinėje aplinkoje gali persiprogramuoti taip, kad prisiderintų prie nuolat kintančių gamybos proceso uždavinių. Kita vertus, bendrajai darbo jėgai yra paskiriama tam tikra užduotis, kuriai nereikalingas gebėjimas persiprogramuoti, o informacijos bei žinių pakanka tik tiek, kiek reikia signalams priimti ir pasiųsti. Šiuos „žmogiškuosius terminalus“, be abejo, gali pakeisti mašinos ar koks nors kitas kūnas mieste, šalyje, ar pasaulyje, nelygu verslo interesai. Nors kartu jie yra būtini gamybos procesui, tačiau skyrium jie gali tapti nereikalingi, nes kiekvieno iš jų pridėtinė vertė sudaro tik mažąją organizacijos ir organizacijai sukuriamos pridėtinės vertės dalį. Mašinos ir bendroji darbo jėga – įvairios kilmės bei iš įvairių vietovių – veikia tose pačiose gamybos sistemą aptarnaujančiose zonose.

Lankstumui, kurį organizaciškai diegia tinklaveikos įmonė, reikalingi tinklaveikininkai ir lanksčiojo grafiko darbuotojai, taip pat platus spektras darbo susitarimų, tarp jų – savarankiško darbo bei abipusės subrangos. Šių darbo susitarimų kintamoji geometrija veda prie koordinuoto darbo decentralizavimo ir darbo jėgos individualizavimo.

Informacinė ir globalioji ekonomika yra kapitalistinė; iš esmės labiau kapitalistinė, negu kuri nors kita ekonomika istorijoje. Tačiau kapitalas šioje naujo-

joje ekonomikoje yra taip pat pakitęs, kaip ir darbo jėga. Ir toliau vyrauja gamyba siekiant pelno bei asmeninio pelno pasisavinimo, remiantis nuosavybės teisėmis, o tai ir yra kapitalizmo esmė. Tačiau kaip vyksta šis pelno pasisavinimas? Kas yra kapitalistai? Atsakant į šį fundamentalųjį klausimą, reikia skirti tris lygmenis. Tik trečiasis lygmuo yra būdingas vien tik informaciniam kapitalizmui.

Pirmasis lygmuo yra *nuosavybės teisių turėtojai*. Jie yra trijų tipų: a) bendrovių akcininkai (šioje grupėje vis labiau įsivyrauja instituciniai, anonimiški akcininkai, kurių sprendimus investuoti ar neinvestuoti dažnai lemia tik trumpalaikiai finansiniai sumetimai); b) savininkai-šeimos (tai yra vis dar svarbi kapitalizmo forma, ypač Azijos Ramiojo vandenyno regione); ir c) individualūs verslininkai – gamybos priemonių savininkai (kurių pagrindinis turtas yra jų galvos), rizikuotojai ir savo pačių sukuriamo pelno valdytojai. Ši paskutinė kategorija, lemiamai prisidėjusi prie industrinio kapitalizmo susiformavimo, o vėliau beveik visiškai sunaikinta korporacinio industrializmo, stebuklingai atgijo informacinio kapitalizmo sistemoje, įsivyravus naujadarai ir lankstumui kaip naujos gamybos sistemos pagrindiniams bruožams.

Antrąjį kapitalizmo formų lygmenį sudaro *vadybininkų klasė* – tai yra akcininkams atstovaujantys kapitalo išteklių valdytojai. Šie vadybininkai, kurių įtakos svorį dar XX a. ketvirtąjį dešimtmetį atskleidė Berle'is ir Meansas, vis dar sudaro kapitalizmo branduolį informacionalizmo sistemoje, ypač tarptautinėse bendrovėse. Aš nematau priežasčių neįtraukti į šią grupę valstybei priklausančių bendrovių vadovų, kurie praktiniais sumetimais vadovaujasi ta pačia logika ir priklauso tai pačiai kultūrai, nors ir neprisiima rizikos dėl nuostolių, kuriuos tenka dengti mokesčių mokėtojams.

Trečiasis proceso, kuriame kapitalas pasisavina pelną, lygmuo yra ir senas reiškinys, ir pagrindinis naujojo informacinio kapitalizmo bruožas. Tai lemia *globalinių finansų rinkų* pobūdis. Būtent šiose rinkose susikaupia iš įvairių šaltinių gautas pelnas, kuris naudojamas didesniam pelnui kurti. Akcijų, obligacijų, valiutos rinkose, ateities sandoriais, opcionais bei išvestiniais finansinių sandorių instrumentais ir finansų rinkoje apskritai gaunamo pelno marža paprastai būna žymiai didesnė nei daugumos tiesioginių investicijų gaunamo pelno marža, išskyrus kai kuriuos spekuliavimo atvejus. Tai lemia ne finansinio kapitalo – seniausios kapitalo formos per visą istoriją – pobūdis, o technologinės sąlygos, kuriomis jis funkcionuoja informacionalizmo sistemoje. Būtent tai, kad jis gali elektroniniu būdu įveikti laiką ir erdvę. Kad jis turi technologinę bei informacinę galią nepailsdamas šniukštinėti investavimo galimybių po visą planetą ir per kelias sekundes pereiti nuo vienos pasirinkimo galimybės prie kitos, o todėl nuolat juda ir bejudėdamas susijungia su kapitalu iš kitų šaltinių, kaip investicinių fondų atveju. Finansų vadybos modelių programavimo ir prognozavimo galimybės leidžia kolonizuoti ateitį ir ateities plyšius

(tai yra galimus alternatyvius scenarijus), pardavinėjant šį „nerealųjį turtą“ („*unreal estate*“)* nuosavybės teisių į nematerialųjį dalyką forma. Šiame pasaulio kazino nėra nieko blogo, jei žaidžiama pagal taisykles. Šiaip ar taip, jei apdairi vadyba ir tinkama technologija padeda išvengti didžiulio rinkos spaudimo, nedideli vienų kapitalo praradimai tampa kitų laimėjimais, todėl ilgainiui rinka susibalansuoja ir joje įsivyrauja dinamiška pusiausvyra. Vis dėlto pelno, gaunamo iš prekių ir paslaugų gamybos, dydžio ir pelno, kurį galima gauti iš finansinių investicijų, dydžio diferencialas lemia, kad įvairios kilmės individualaus kapitalo likimas iš esmės priklauso nuo to, ar jis yra sėkmingai investuojamas į globalines finansų rinkas, nes kapitalas negali būti nenaudojamas. *Globalinės finansų rinkos ir jų vadybos tinklai yra tikras kolektyvinis kapitalistas, įvairiausio kaupimo pradžia.* Taip sakyti nereiškia teigti, kad finansinis kapitalas vyrauja industrinio kapitalo atžvilgiu. Ši sena dichotomija paprasčiausiai neatitinka naujos ekonominės tikrovės. Per praėjusį ketvirtį amžiaus pasaulio įmonės daugiausia pačios finansuodavo daugumą savo investicijų pajamomis iš prekybos. Bankai nekontroliuoja nei gamybos įmonių, nei savęs pačių. Įvairios įmonės, finansų, pramonės, žemės ūkio, paslaugų gamybos bendrovės, taip pat vyriausybės bei valstybės institucijos naudojasi globaliniais finansų tinklais kaip savo uždarbio saugyklomis ir kaip potencialiais didesnio pelno šaltiniais. Būtent šiuo konkrečiu pavidalu *globaliniai finansų tinklai sudaro informacinio kapitalizmo nervinį centrą.* Nuo juose vykstančio judėjimo priklauso akcijų, obligacijų ir valiutų vertė, lemianti pražūtį ar suklestėjimą bankų klientams, investuotojams, įmonėms bei šalims. Tačiau šis judėjimas vyksta ne pagal rinkos logiką. Rinką kraipo, valdo ir transformuoja kompiuteriais vykdomi strateginiai manevrai, daugiakultūrinio pobūdžio minios psichologija ir netikėti sūkuriai, kuriuos sukelia tolydžiai sudėtingėjanti kapitalo srautų sąveika globaliu mastu. Nors pažangiausi ekonomistai bando modeliuoti šią rinkos elgseną pagal žaidimų teoriją, tačiau jų herojiškų pastangų kurti racionaliųjų lūkesčių modelius vaisius tučtuojau į savo kompiuterius perkelia finansininkai, siekiantys atgauti konkurencinį pranašumą remdamiesi šiomis žiniomis, diegdami naujoves žinomuose investavimo modeliuose.

Šių procesų išdavos *socialiniams klasių santykiams* yra tiek pat gilios, kiek ir sudėtingos. Bet prieš jas nurodydamas turiu atskirti įvairias klasinių santykių reikšmes. Vienas požiūris, pagal socialinės stratifikacijos teoriją, yra orientuotas į socialinę – pajamų ir socialinės padėties – nelygybę. Šiuo požiūriu naujajai sistemai būdinga *socialinės nelygybės ir poliarizacijos tendencija* – tai yra aukščiausio ir žemiausio socialinio sluoksnio didėjimas vienu ir tuo pačiu metu. Tai lemia trys ypatumai: a) save programuojančios, labai produktyvios darbo jėgos ir bendro-

* Anglų kalba „real estate“ reiškia nekilnojamąjį turtą, tačiau pažodžiui jis verčiamas kaip „realusis turtas“. – *Vert. past.*

sios, pakeičiamos darbo jėgos fundamentalioji diferenciacija; b) darbo jėgos individualizacija, pakertanti jos kolektyvinę organizaciją ir šitaip paliekanti silpniausius darbo jėgos segmentus likimo valiai; ir c) laipsniškas gerovės valstybės nyksmas, skatinamas darbo jėgos individualizacijos, ekonomikos globalizacijos ir valstybės delegitimacijos, su kuriuo nyksta ir žmonių, neįstengiančių individualiai pasirūpinti savo gerove, apsaugos sistema. Be abejo, ši nelygybės ir poliarizacijos didėjimo tendencija nėra neišvengiama: apgalvota viešoji politika galėtų jai sudaryti atsvarą ir užkirsti kelią. Tačiau nelygybė ir poliarizacija yra neišvengiamas informacinio kapitalizmo dinamikos efektas ir toliau vyraus, jei nebus imamasi sąmoningų veiksmų prieš šias tendencijas.

Antroji klasinių santykių reikšmė yra susijusi su *socialine atskirtimi*. Turiu omenyje, kad informacinis kapitalizmas skatina žmonių kaip žmonių ir žmonių kaip darbuotojų ir vartotojų atsiskyrimą globaliu mastu. 2 šio tomo skyriuje aš stengiausi atskleisti šios tendencijos priežastis daugelyje situacijų. Esant naujajai gamybos sistemai didelis ir turbūt vis didėjantis skaičius žmonių sistemos logikos požiūriu tampa nereikalingi kaip gamintojai ir kaip vartotojai. Noriu dar kartą pabrėžti, jog tai ne tas pat, kas teigti, jog egzistuoja arba egzistuos masinis nedarbas. Lyginamieji duomenys rodo, kad iš esmės visose miestų visuomenėse dauguma žmonių ir (arba) jų šeimų dirba už atlygį – net ir skurstančiuose rajonuose ar šalyse. Klausimas štai toks: kokį darbą už kokį atlygį ir kokiomis sąlygomis? Bendrosios darbo jėgos masė šiuo metu dirba daugybę darbų – vis dažniau atsitiktinių ir trumpalaikių. Taigi, milijonai žmonių patiria nuolatinę darbo ir nedarbo kaitą, neretai ima verstis neformalia veikla, o daugelis iš jų įsilieja į kriminalinės ekonomikos darbo jėgą. Be to, galimybės turėti nuolatinį darbą praradimas ir menka daugelio darbuotojų derybinė galia padidina gilių krizių tikimybę jų šeimų gyvenime: laikinojo darbo praradimą, asmenines krizes, ligas, alkoholizmą ir narkomaniją, galimybės įsidarbinti praradimą, turto, kredito praradimus. Daugelis iš šių krizių susijungia, sudarydamos socialinės atskirties spiralę, vedančią žemyn į „informacinio kapitalizmo juodąsias skyles“, iš kurių, kaip rodo statistika, sunku išsikapstyti.

Socialinės atskirties ir kasdienės kovos už būvį takoskyra tampa miglotesnė vis didesniam žmonių skaičiui visose visuomenėse. Žmonės, ypač epochoje po gerovės valstybės subrendusios žmonių kartos, netekę daugelio apsaugos priemonių ir neįstengiantys nuolat kelti kvalifikacijos, ima atsilikti konkurencinėse varžybose ir tampa potencialiais kandidatais į kitą vidurinės klasės „apkarpymo“ etapą, nors industrinėje epochoje ši buvo brandžių kapitalistinių visuomenių ramstis. Taigi socialinės atskirties procesai daro įtaką ne tik „nuskriaustiesiems“, bet ir tiems individams bei socialinėms kategorijoms, kurie savo gyvenimus kuria nuolat kovodami, kad nepatektų į stigmatizuotą juodadarbių ir socialiai neįgaliųjų žmonių požemį.

Trečiąjį naujų klasių santykių aiškinimo būdą siūlo marksizmo tradicija, kuriai svarbiausia, *kas yra gamintojai ir kas pasisavina jų darbo vaisius*. Jei naujadara

yra pagrindinis produktyvumo šaltinis, žinios bei informacija yra svarbiausi naujojo gamybos proceso elementai, o išsilavinimas – pagrindinis darbo jėgos privalumas, tai naujieji informacinio kapitalizmo gamintojai yra tie naujų žinių kūrėjai bei informacijos apdorotojai, kurių indėlis įmonei, regionui ar nacionalinei ekonomikai yra vertingiausias. Tačiau naujovių kūrimas negali vykti izoliuotai. Tai yra dalis sistemos, kurioje organizacijų valdymas, žinių bei informacijos apdorojimas ir prekių bei paslaugų gamyba yra susiję tarpusavyje. Taip apibrėžta informacinių gamintojų (*informational producers)* kategorija aprėpia labai didelę grupę vadybininkų, profesionalų ir technikų, sudarančių „kolektyvinį darbuotoją"; tai yra gamybos cechas, veikiantis įvairių neatskiriamų individualių darbuotojų bendradarbiavimo dėka. EBPO šalyse jie gali sudaryti maždaug trečdalį dirbančių gyventojų. Dauguma kitų darbuotojų, galimas daiktas, priklauso bendrosios darbo jėgos kategorijai, kurią gali pakeisti mašinos arba kiti bendrosios darbo jėgos atstovai. Kad išsaugotų savo derybinę galią, jiems reikalingi gamintojai. Tačiau jie patys informaciniams gamintojams nereikalingi: tai yra pamatinis informacinio kapitalizmo prieštaravimas, stumiantis į laipsnišką industrinės epochos klasinio solidarumo nyksmą.

Tačiau kas pasisavina informacinių gamintojų darbo dalį? Viena vertus, palyginti su klasiniu kapitalizmu, čia niekas nepasikeitė: ją pasisavina jų darbdaviai; būtent tam jie juos ir samdo. Tačiau kita vertus, pertekliaus pasisavinimo mechanizmas yra žymiai sudėtingesnis. Pirma, egzistuoja darbo santykių individualizacijos tendencija, o tai reiškia, kad kiekvienam gamintojui pasiūloma skirtinga sutartis. Antra, vis daugiau gamintojų kontroliuoja savo darbo procesą ir palaiko specifinius, horizontaliuosius darbo santykius, todėl dauguma jų tampa nepriklausomais gamintojais, paklustantančiais rinkos jėgoms, tačiau besivadovaujančiais rinkos strategijomis. Trečia, jų uždarbis neretai patenka į globalinių finansų rinkų sūkurį. Pastarąsias maitina būtent pasiturintis pasaulio gyventojų sluoksnis, todėl jis taip pat yra kolektyvinis kolektyvinio kapitalo savininkas ir šitaip tampa priklausomas nuo padėties kapitalo rinkose. Esant tokioms aplinkybėms vargu ar galima teigti, jog egzistuoja klasinis prieštaravimas tarp šių labai individualizuotų gamintojų tinklų ir globalinių finansų tinklų kolektyvinio kapitalisto. Be abejo, individualius gamintojus, taip pat ir bendrąją darbo jėgą dažnai skriaudžia ir išnaudoja gamybos procesams vadovaujantys asmenys. Vis dėlto darbo jėgos segmentacija, darbo individualizacija ir kapitalo išsisklaidymas po globalinių finansų judėjimo trajektorijas bendrai prisidėjo prie industrinės visuomenės klasinės struktūros laipsniško nyksmo. Be abejo, kyla ir ateityje kils stiprūs socialiniai konfliktai. Kai kuriuos iš jų išprovokuoja darbuotojai bei organizuota darbo jėga nuo Korėjos iki Ispanijos. Tačiau šie yra ne klasių kovos, o interesų grupių reikalavimų ir (arba) maišto prieš neteisybę išraiškos.

Tikrai fundamentalūs informacijos amžiaus socialiniai prieštaravimai yra šie: pirma, vidinis darbo jėgos susiskaldymas į informacinius gamintojus ir pakeičia-

mą bendrąją darbo jėgą. Antra, didelio visuomenės segmento, sudaryto iš nurašytų individų, kurių kaip darbuotojų ir vartotojų vertė yra išnaudota, ir kurių žmogiškoji vertė yra ignoruojama, socialinė atskirtis. Ir trečia, globalinių kapitalo srautų tinklų rinkos logikos ir žmogiškosios darbuotojų gyvenimo patirties atsiskyrimas.

Galios santykius taip pat transformuoja socialiniai procesai, kuriuos aš įvardijau ir nagrinėjau šioje knygoje. Pagrindinė transformacija yra susijusi su *nacionalinės valstybės kaip suverenaus subjekto krize ir su ja susijusia politinės demokratijos*, susiformavusios per praėjusius du šimtmečius, *krize*. Kadangi valstybė nebegali visiškai priversti vykdyti savo įsakymų, o kai kurie jos pažadai dėl gerovės valstybės negali būti ištesėti, jos autoritetas ir teisėtumas yra kvestionuojami. Atstovaujamoji demokratija grindžiama suverenaus subjekto samprata, todėl išblukus suvereniteto kontūrams aiškumą praranda ir žmonių valios delegavimo procesas. Kapitalo globalizacija, galios institucijų daugiašališkėjimas ir valdžios decentralizavimas į regionų bei vietos valdymo institucijas formuoja naują galios geometriją, kuri galbūt skatina naujojo tipo valstybės – tinklo valstybės – atsiradimą. Socialiniai veikėjai ir apskritai piliečiai maksimizuoja savo interesų bei vertybių atstovavimo galimybes naudodami savas strategijas įvairių institucijų tarpusavio ryšių tinkluose įvairiais kompetencijos lygmenimis. Tam tikro Europos regiono piliečiai turės daugiau galimybių ginti savo interesus, jei rems savo regiono valdžią kaip priešpriešą nacionalinei valdžiai, susivieniję su Europos Sąjunga. Arba atvirkščiai. Arba nei taip, nei kitaip; tai yra jei vietovės ir regiono savivaldą priešpriešins tiek nacionalinei valstybei, tiek ir viršnacionalinėms institucijoms. Amerikos opozicionieriai gali imti plūsti federacinę valdžią Amerikos tautos vardu. Arba kinų verslo elitas gali pradėti ginti savo interesus susivienijęs su savo provincijų valdžia, arba su vis dar stipria nacionaline vyriausybe, arba su užsienio kinų tinklais. Kitaip tariant, naujojoje galios struktūroje vyrauja tinklo geometrija, kurioje galios santykiai visuomet priklauso nuo veikėjų bei institucijų konfigūracijos.

Tokiomis sąlygomis informacinė politika, pirmiausia vykdoma per simbolines manipuliacijas medijų erdvėje, puikiai prisitaiko prie šio nuolat kintančio galios santykių pasaulio. Strateginiai žaidimai, individualiam rinkėjui pritaikytas atstovavimas ir asmeninis vadovavimas pakeičia klasinį elektoratą, ideologinę mobilizaciją ir partinę kontrolę, kurios buvo būdingos industrinės epochos politikai.

Kadangi politika tampa teatru, o politinės institucijos jau yra nebe galios bastionai, o derybų institucijos, viso pasaulio piliečiai reaguoja gynybiškai, balsuodami tam, kad užkirstų kelią valstybės daromai žalai, užuot patikėję jai savo valią. Tam tikra prasme *politinė sistema yra praradusi galią*, nors ir nėra netekusi įtakos.

Vis dėlto galia neišnyksta. Informacinėje visuomenėje *pamatiniu lygmeniu ji yra įrašoma į kultūrinius kodus, kuriais žmonės bei institucijos įprasmina gyvenimą bei priima sprendimus, tarp jų – politinius sprendimus*. Tačiau nors galia

yra reali, tam tikra prasme ji tampa nematerialiai. Ji yra reali, nes kur ir kai tik ji yra konsoliduojama, ji kuriam laikui suteikia individams bei organizacijoms kompetenciją primesti savo sprendimus, nepaisant konsenso. Tačiau ji yra nematerialiai, nes šią kompetenciją lemia gebėjimas išreikšti gyvenimo patirtį kategorijomis, kurios modeliuoja tam tikrą elgesį ir tuomet gali būti pateikiamos kaip palaikančios tam tikrą vadovavimą. Tarkime, jei gyventojus ima kankinti nenusakoma, daugialypė baimė, šių baimių išreiškimas kodu imigracija = rasė = skurdas = socialinės pašalpos = nusikalstamumas = darbo praradimas = mokesčiai = pavojus suteikia nustatomą objektą, apibrėžia Mus ir Juos ir palaiko tuos vadovus, iš kurių labiausiai galima tikėtis pritarimo saikingai rasizmo ir ksenofobijos dozei. Arba imkime visai kitokį pavyzdį. Jei žmonės gyvenimo kokybę tapatintų su gamtos apsauga bei savo dvasios ramybe, galėtų atsirasti nauji politiniai veikėjai ir būti įgyvendinta nauja viešoji politika.

Kultūrinės kovos yra informacijos amžiaus galios kovos. Pirmiausia jos yra kovojamos medijose ir medijų iniciatyva, tačiau medijos nėra galios subjektai. Galia kaip gebėjimas primesti elgseną glūdi informacijos mainų ir simbolių manipuliacijos tinkluose, susiejančiuose socialinius veikėjus, institucijas bei kultūrinius judėjimus per simbolius, žmonių grupių atstovus ir intelektinius pagalbininkus (intellectual amplifiers). Ilgalaikėje perspektyvoje iš tikrųjų tampa nebesvarbu, kas yra valdžioje, nes politiniai vaidmenys paprastai yra plačiai paskirstomi ir kaitaliojami. Nebėra stabilių galios elitų. Vis dėlto egzistuoja *elitai iš galios* – tai yra elitai, susiformavę per paprastai trumpą savo galios kadenciją, kurios metu jie naudojosi savo privilegijuota politine padėtimi, kad užsitikrintų ilgalaikę prieigą prie materialiųjų išteklių bei socialinių ryšių. Naująją informacijos amžiaus hierarchiją grindžia kultūra kaip galios šaltinis ir galia kaip kapitalo šaltinis.

Patyrimo santykių transformacija pirmiausia yra susijusi su *patriarchalizmo krize*, paskatinusia iš esmės persvarstyti šeimos, lyčių santykių, seksualumo ir asmenybės apskritai sąvokų reikšmes. Tiek dėl struktūrinių priežasčių (dėl informacinės ekonomikos), tiek ir dėl socialinių judėjimų (feminizmo, moterų kovų ir seksualinio išsilaisvinimo judėjimų) įtakos patriarchalinė valdžia yra kvestionuojama visame pasaulyje, nors ir skirtingomis formomis bei intensyvumu, nelygu kultūrinis ir institucinis kontekstas. Šeimos ateitis yra miglota, tačiau to negalima pasakyti apie patriarchalizmą: jis gali išlikti tik autoritariškų valstybių ir religinio fundamentalizmo globoje. Kaip rodo II tomo 4 skyriuje pristatyti tyrimai, atvirosiose visuomenėse patriarchalinė šeima patiria gilią krizę, o naujos egalitarinės šeimos užuomazgos vis dar kovoja su senuoju interesų, prietarų ir baimių pasauliu. Žmonių (daugiausia moterų) tinklai vis dažniau pakeičia branduolines šeimas kaip svarbiausias emocinės bei materialios paramos formas. Individai ir jų vaikai visą savo gyvenimą gyvena pagal šeimos ir šeimos nebuvimo kaitos modelį. Nors vis labiau populiarėja tėvų įtraukimo į vaikų priežiūrą tendencija, tačiau moterys – vienišos ar gy-

venančios drauge – ir jų vaikai tampa vyraujančia visuomenės reprodukcijos forma, todėl iš esmės keičiasi ir socializacijos modeliai. Žinoma, mano atskaitos taškas yra Jungtinių Valstijų ir didžiosios Vakarų Europos dalies patirtis (Pietų Europa tam tikra prasme yra išimtis Europos kontekste). Tačiau, kaip aiškinau II tome, nesunku įrodyti, kad moterų kovos, – ar jos būtų atvirai feministinės, ar ne, – plinta po visą pasaulį, pakirsdamos patriarchalizmo šaknis šeimoje, ekonomikoje ir visuomenės institucijose. Mano manymu, labai tikėtina, kad plintant moterų kovoms ir moterims vis labiau įsisąmoninant savo priespaudą, jų kolektyvinis iššūkis patriarchalinei santvarkai plėsis, sukeldamas krizės procesus tradicinės šeimos struktūrose. Aš matau šeimos persitvarkymo požymius, nes milijonai vyrų yra pasirengę atsisveikinti su savo privilegijomis ir dirbti kartu su moterimis, kad atrastų naujas meilės, dalijimosi ir vaikų auginimo formas. Aš manau, kad egalitariniai šeimos pertvarkymo būdai yra būtina visuomenės pertvarkymo iš apačios į viršų sąlyga. Pasaulyje, kuriame vyrauja darbo individualizacija, pilietinės visuomenės destruktūrizacija ir valstybės delegitimacija, šeima labiau nei kada nors anksčiau tampa svarbi kaip psichologinio saugumo ir materialios gerovės žmonėms teikėja. Tačiau norint pereiti prie naujų šeimos formų, reikia iš esmės persvarstyti lyčių santykius, o sykiu ir seksualumo sampratą visuomenėje apskritai. Kadangi asmenybės sistemas formuoja šeima ir seksualumas, jos taip pat yra kaitos būsenos. Šią būseną aš apibūdinau kaip lanksčias asmenybes, gebančias nuolat atsinaujinti, o ne prisitaikančias prie kadaise buvusių konvencinių socialinių vaidmenų, nebeturinčių nei perspektyvų, nei prasmės. *Fundamentaliausia patyrimo santykių transformacija informacijos amžiuje yra jų perėjimas į socialinės sąveikos modelį, kurį iš esmės suformavo reali santykių patirtis.* Šiandien žmonės kuria socialumo formas, užuot sekę elgesio modeliais.

Gamybos, galios ir patyrimo santykių pokyčiai drauge padeda *transformuoti materialius socialinio gyvenimo, erdvės ir laiko pamatus*. Informacijos amžiaus srautų erdvė vyrauja žmonių kultūrų vietų erdvėje. Bematis laikas kaip socialinė technologinio laiko sunaikinimo tendencija išstumia industrinės epochos laikrodinio laiko logiką. Kapitalas cirkuliuoja, galia viešpatauja, o elektroninė komunikacija skinasi kelią per mainų tarp atrinktų, viena nuo kitos nutolusių vietovių srautus. Tuo tarpu pabira patirtis ir toliau lieka susieta su vietomis. Technologijos suspaudžia laiką į kelis nesusijusius sekundės trukmės intervalus, atimdama iš visuomenės nuoseklumą, o iš istorijos – istoriškumą. Izoliuodama galią srautų erdvėje, leisdama kapitalui pasprukti nuo laiko ir ištirpdydama istoriją efemeriškumo kultūroje, tinklaveikos visuomenė nuasmenina socialinius santykius, diegdama realiosios virtualybės kultūrą. Tuojau paaiškinsiu.

Per visą istoriją kultūrą kūrė žmonės, gyvenantys tuo pačiu laiku ir toje pačioje erdvėje – gamybos, galios ir patyrimo santykių nustatytomis sąlygomis, kurias modifikuodavo jų projektai, jiems kovojant vieniems su kitais dėl galimybės dik-

tuoti visuomenei savas vertybes bei tikslus. Taigi erdvės ir laiko konfigūracijos lėmė kiekvienos kultūros reikšmę ir jų raidos skirtybes. Informacinėje paradigmoje, kurioje srautų erdvė ir bematis laikas išstūmė vietas ir sunaikino laiką, susikūrė nauja kultūra: *realiosios virtualybės kultūra*. Kaip aiškinau I tomo 5 skyriuje, realiąja virtualybe aš vadinu sistemą, kurioje pati tikrovė (tai yra materiali ir simbolinė žmonių egzistencija) yra visiškai panardinama į virtualiųjų vaizdų terpę, į vaizduotės pasaulį, kuriame simboliai yra ne tik metaforos, bet ir sudaro realiąją patirtį. Tai nėra elektroninių medijų padarinys, nors naujojoje kultūroje jos yra būtinos raiškos priemonės. Materiali priežastis, paaiškinanti, kodėl realioji virtualybė pajėgia užvaldyti žmonių vaizduotę ir vaizdavimo sistemas, yra ta, kad jos gyvuoja srautų erdvėje ir bemačiame laike. Viena vertus, vyraujančios visuomenės funkcijos bei vertybės yra organizuojamos vadovaujantis vienalaikiškumo, o ne gretimumo kriterijais; tai yra kaip informacijos srautai, neįtraukti į patyrimą, išreikštą kurioje nors konkrečioje vietovėje. Kita vertus, vyraujančios vertybės bei interesai yra konstruojami neatsižvelgiant nei į praeitį, nei į ateitį, bematėje kompiuterių tinklų ir elektroninių medijų erdvėje, kurioje visos išraiškos trunka vos akimirką arba neturi prognozuojamos sekos. Visos išraiškos iš visų laikų ir visų vietų yra sumišusios tame pačiame hipertekste, kuris yra nuolat pertvarkomas ir komunikuojamas bet kuriuo laiku ir bet kur, priklausomai nuo siuntėjų interesų ir gavėjų nuotaikų. Ši virtualybė yra mūsų realybė, nes šių bemačių, beviečių simbolinių sistemų ribose mes konstruojame kategorijas ir sužadiname vaizdinius, formuojančius elgseną, inicijuojančius politiką, puoselėjančius svajones ir sukeliančius košmarus.

Tai yra nauja socialinė informacijos amžiaus struktūra, kurią vadinu *tinklaveikos visuomene*, nes ją sudaro gamybos, galios ir patyrimo tinklai, kuriantys virtualybės kultūrą įveikiančiuose laiką ir erdvę globaliniuose tinkluose. Ne visos visuomenės dimensijos ir institucijos paiso tinklaveikos visuomenės logikos. Juk ir industrinėse visuomenėse ilgą laiką gyvavo daugelis ikiindustrinių žmonių gyvenimo formų. Tačiau informacijos amžiuje į visas visuomenes įvairiu intensyvumu skverbiasi tinklaveikos visuomenės logika, kurios dinamiška plėtra pamažu susiurbia ir pajungia sau ankstesnes visuomenės organizavimo formas.

Tinklaveikos visuomenė, kaip ir bet kuri kita socialinė struktūra, nėra apsaugota nuo prieštaravimų, socialinių konfliktų ir alternatyvių visuomenės organizavimo formų iššūkių. Tačiau šiuos iššūkius provokuoja tinklaveikos visuomenės ypatumai, todėl jie labai skiriasi nuo tų, kurie reiškėsi industrinėje epochoje. Atitinkamai juos įgyvendina skirtingi subjektai, nors tie subjektai neretai dirba su istorine medžiaga, kurią teikia vertybės bei organizacijos, perimtos iš industrinio kapitalizmo ir etatizmo.

Kad suprastume savo pasaulį, tuo pat metu turime atlikti tinklaveikos visuomenės ir jos konfliktinių iššūkių analizę. Istorijos dėsnis, kad dominavimas vi-

suomet sukelia pasipriešinimą, ir toliau galioja. Kad nustatytume, kas yra nematerialių, tačiau galingų tinklaveikos visuomenės srautų inicijuojamų dominavimo procesų priešininkai, reikia įdėti analitinių pastangų.

Nauji socialinės kaitos keliai

II tome pristatyti stebėjimai rodo, kad socialinis pasipriešinimas dominavimo modeliams tinklaveikos visuomenėje paprastai įgauna savarankiškų tapatumų konstravimo formą. Šie tapatumai yra nepavaldūs organizuojamiesiems tinklaveikos visuomenės principams. Technologijų, srautų galios ir rinkų logikos garbinimui jie priešpriešina savo būtį, savo įsitikinimus ir savo palikimą. Socialiniai judėjimai ir kultūriniai projektai, kuriuos suformavo informacijos amžiaus tapatumai, išsiskiria tuo, kad jie išsirutuliojo ne iš pilietinės visuomenės institucijų. Jie iš pat pradžių įvedė alternatyvią socialinę logiką, skirtingą nuo veikimo principų, kuriais vadovaujantis yra kuriamos visuomenės institucijos. Industrinėje epochoje darbininkų judėjimas įnirtingai kovojo su kapitalistų klase. Vis dėlto kapitalistai ir darbininkai pritarė industrializacijos tikslams ir vertybėms – produktyvumui ir materialiai pažangai – ir tiek vieni, tiek kiti siekė kontroliuoti jos raidą ir pasisavinti kuo daugiau jos vaisių. Galiausiai jie pasiekė socialinį susitarimą. Informacijos amžiuje vyraujanti dominuojančių globalinių tinklų logika yra taip plačiai paplitusi ir taip giliai įsiskverbusi, kad vienintelis būdas išvengti jos viešpatavimo yra pasitraukti iš šių tinklų ir rekonstruoti prasmę remiantis visiškai kita vertybių bei įsitikinimų sistema. Tai pasakytina apie mano išvardytas pasipriešinimo bendruomenes. Religinis fundamentalizmas neatmeta technologijų, tačiau pajungia jas Dievo įstatymui, kuriam turi būti subordinuotos visos institucijos bei visi tikslai be galimybės derėtis. Nacionalizmas, lokalizmas, etninis separatizmas ir kultūrinės bendruomenės atsiskiria nuo visuomenės kaip tokios ir pertvarko jos institucijas ne iš apačios į viršų, bet iš vidaus į išorę, apibrėždamos „kas mes esame“ ir kas „mums“ nepriklauso.

Net ir proaktyvūs judėjimai, siekiantys transformuoti bendrą socialinių žmonių santykių modelį, kaip antai feminizmas, arba žmonių ir gamtos santykių modelį, kaip antai aplinkosaugos judėjimas, pradeda nuo pamatinių principų, sudarančių mūsų visuomenių pagrindą, atmetimo: patriarchalizmo, produktyvizmo. Socialinių judėjimų praktikoje, savaime suprantama, esama įvairių niuansų, kaip aš mėginau išaiškinti II tome, tačiau iš esmės jų savivokos principai, sudarantys jų egzistencijos pamatą, žymi atsiskyrimą nuo institucionalizuotos socialinės logikos. Jei visuomenės, ekonomikos ir kultūros institucijos iš tikrųjų priimtų feminizmą bei aplinkosaugos idėjas, jos patirtų esminę transformaciją. Vartojant seną žodį, tai būtų revoliucija.

Tapatumu paremtų socialinių judėjimų stiprybė yra jų savarankiškumas valstybės institucijų, kapitalo logikos ir technologijų gundymų atžvilgiu. Juos sunku

kooptuoti, nors kai kuriuos jų narius palenkti savo pusėn, be abejo, galima. Net jei jie pralaimi, jų pasipriešinimas ir projektai toliau daro įtaką visuomenei ir ją keičia, kaip aš turėjau progą pademonstruoti keliais atrinktais pavyzdžiais II tome. Informacijos amžiaus visuomenių negalima tapatinti su tinklaveikos visuomenės struktūra bei dinamika. Kaip rodo mano sukurtas detalus mūsų pasaulio paveikslas, mūsų visuomenes formuoja „tinklo" ir „savimonės", tinklaveikos visuomenės ir tapatumo galios sąveika.

Vis dėlto pagrindinė problema, kurią iškėlė socialinės kaitos procesai, iš esmės nesusiję su visuomenės tokios, kokia ji yra, institucijomis bei vertybėmis, yra ta, kad jie veikiau gali suardyti, o ne atkurti visuomenę. Vietoje transformuotų institucijų, mes turėtume įvairiausias bendruomenes. Vietoje socialinių klasių, mes matytume susiskirstymą į gentis. Ir vietoje konfliktinės sąveikos tarp srautų erdvės funkcijų ir vietų erdvės reikšmių mes galbūt stebėtume, kaip dominuojantys pasaulio elitai užsibarikaduoja nematerialiose vietose, sudarytose iš ryšio tinklų bei informacijos srautų. Tuo tarpu žmonių patirtis būtų apribota daugybe atskirų vietovių, jų egzistencija būtų pavergta, o jų sąmonė – padrika. Jei nebus Žiemos rūmų, kuriuos būtų galima užimti, gali kilti maišto protrūkiai, virsiantys kasdieniu beprasmiu smurtu.

Kad kultūriniai socialiniai judėjimai galėtų pertvarkyti visuomenės institucijas, pajungdami technologijas žmonių reikmių bei troškimų kontrolei, reikės atlikti ilgą perėjimą nuo bendruomenių, sukurtų remiantis pasipriešinimo tapatumu, iki naujų kuriamųjų tapatumų, išaugusių iš šiose bendruomenėse puoselėjamų vertybių, aukštumų.

Šių procesų pavyzdžiai, pastebimi šiuolaikiniuose socialiniuose judėjimuose bei politikoje, yra naujų, egalitarinių šeimų formavimasis; platus pritarimas tolydžios plėtros sąvokai, solidarumą tarp kartų įtraukiančiai į naują ekonomikos augimo modelį; ir visuotinė mobilizacija žmogaus teisėms ginti visuomet, kai prireikia jas ginti. Kad šis perėjimas nuo pasipriešinimo tapatumo prie kuriamojo tapatumo įvyktų, pirma turi susiformuoti nauja politika. Tai būtų kultūros politika, kuri prasidėtų nuo prielaidos, kad informacinė politika daugiausia vykdoma medijų erdvėje ir kad ji kovoja su simboliais, tačiau yra susijusi ir su vertybėmis, ir su problemomis, kurias iškelia žmonių gyvenimo patirtis informacijos amžiuje.

Pasibaigus tūkstantmečiui

Šios knygos puslapiuose aš kategoriškai vengiau veltis į futurologiją ir stengiausi kiek galima mažiau nukrypti nuo reiškinių, kuriuos pažėrė XX a. pabaigoje prasidėjęs informacijos amžius, stebėjimo. Vis dėlto skaitytojui leidus, baigdamas šią knygą, norėčiau apsvarstyti kai kurias tendencijas, kurios gali formuoti visuomenę XXI a. pradžioje. Tai užims vos kelis paragrafus. Aš tiesiog pasistengsiu įvesti dinamišką, perspektyvinę dimensiją į šią išvadų ir hipotezių sintezę.

Informacinių technologijų revoliucijos transformacinis potencialas dar labiau išryškės. XXI amžių ženklins globalaus informacijos supergreitkelio sukūrimas ir mobiliosios telekomunikacijos bei kompiuterijos galia, kuri decentralizuos ir paskleis informacijos galią, įgyvendins daugialypės terpės (*multimedia*) perspektyvas ir padidins interaktyvaus ryšio galimybes. Elektroninio ryšio tinklai taps mūsų gyvenimo stuburu. Be to, šiame šimtmetyje suklestės genų revoliucija. Pirmą kartą žmonių giminė įsiskverbs į gyvybės paslaptį ir įstengs atlikti sudėtingas manipuliacijas su gyvąja materija. Nors tai sukels audringus ginčus dėl socialinių bei ekologinių šios galios padarinių, tačiau mums atsivers tikrai neįtikėtinos galimybės. Jei genų revoliucijos vaisiais bus naudojamasi apdairiai, tai juos bus galima pasitelkti gydymui, kovai su tarša, gyvenimo standartų gerinimui ir išlikimui skirto laiko bei jėgų taupymui ir šitaip suteiks mums galimybę skverbtis į beveik nepažįstamą dvasingumo teritoriją. Tačiau jei mes pridarysime tų pačių klaidų, kaip ir XX amžiuje ir pasitelksime technologijas bei industrializaciją tam, kad galėtume žudyti vieni kitus žiauriuose karuose, mes turbūt sunaikinsime gyvybę planetoje. Dėl branduolinės energijos ir ginklų kontrolės centralizavimo buvo sąlyginai lengva greitai užkirsti kelią branduoliniam holokaustui. Tačiau naujosios genų technologijos yra plačiai paplitusios, jų kintantis poveikis nėra visiškai kontroliuojamas, o jų institucinė priežiūra yra kur kas labiau decentralizuota. Kad būtų užkirstas kelias žalingiems biologinės revoliucijos padariniams, reikalingos ne tik atsakingos vyriausybės, bet ir atsakinga, apsišvietusi visuomenė. Kokia kryptimi mes pasuksime, lems visuomenės institucijos, žmonių vertybės ir naujų socialinių veikėjų sąmoningumas bei pasiryžimas formuoti ir valdyti savo pačių likimą. Jums leidus, trumpai apžvelgsiu šias perspektyvas, atkreipdamas dėmesį į kai kuriuos svarbiausius ekonomikos, valstybės valdymo ir kultūros procesus.

Informacinės ekonomikos branda ir informacinių technologijų kaip sistemos sklaida bei deramas naudojimas veikiausiai sudarys sąlygas išsiskleisti technologinės revoliucijos produktyvumo potencialui. Tai parodys statistinės apskaitos pokyčiai, kuomet jau akivaizdžiai atgyvenusias XX a. kategorijas ir procedūras pakeis naujos sąvokos, tinkamos naujajai ekonomikai vertinti. Nereikia nė sakyti, kad XXI a. susiformuos, remiantis istorijos masteliais, nepaprastai produktyvi sistema. Žmogaus darbas sukurs daugiau ir geresnės produkcijos žymiai mažesnėmis sąnaudomis. Produktyviausiuose ekonomikos sektoriuose protinis darbas pakeis fizinę veiklą. Vis dėlto galimybes naudotis šiais turtais lems individų galimybės lavintis, o jei kalbėtume apie visą visuomenę, tai jas lems jos socialinė organizacija, politika ir strategijos.

Globalioji ekonomika XXI amžiuje toliau plėtosis, naudodamasi nepaprastai išaugusia telekomunikacijų ir informacijos apdorojimo galia. Ji skverbsis į visas šalis, visas teritorijas, visas kultūras, visus komunikacijos srautus ir visus finansų tinklus, nepaliaujamai šniukštinėdama naujų pasipelnymo šaltinių po visą planetą. Tačiau

ji tai darys selektyviai, siedama vertingus segmentus ir atmesdama panaudotas ar nereikalingas vietoves ir žmones. Teritorinis išdirbio nevienodumas sukurs ypatingą diferencijuoto vertės kūrimo geografiją, kurioje reikšis aštrūs skirtumai tarp šalių, regionų ir metropolių rajonų. Vertingų vietovių ir žmonių bus visur, net Afrikoje į pietus nuo Sacharos, kaip aiškinau šiame tome. Tačiau atskirtų teritorijų ir žmonių taip pat bus visur, nors jų dalis bus nevienodo dydžio. Planeta yra akivaizdžiai padalyta į atskiras erdves, kurias apibrėžia skirtingi laiko režimai.

Iš atskirtų žmonijos segmentų galima tikėtis dviejų skirtingų reakcijų. Viena vertus, labai sustiprės „iškreiptas ryšys", kaip aš jį vadinu, – tai yra globalinio kapitalizmo žaidimas pagal kitokias taisykles. Globalinė kriminalinė ekonomika, kurios profilį ir dinamiką aš mėginau nusakyti šio tomo 3 skyriuje, bus pagrindinis XXI a. bruožas, o jos ekonominė, politinė bei kultūrinė įtaka įsiskverbs į visas gyvenimo sritis. Klausimas ne tas, ar mūsų visuomenės įstengs pašalinti nusikalstamus tinklus, o veikiau tas, ar nusikalstami tinklai nepradės kontroliuoti didžiosios ekonomikos dalies, mūsų institucijų bei mūsų kasdienio gyvenimo.

Esama ir dar vienos reakcijos prieš socialinę atskirtį ir ekonominį nereikalingumą, kuri, mano įsitikinimu, vaidins svarbiausią vaidmenį XXI amžiuje: atskirtieji atskirs tuos, kurie juos buvo atskyrę. Kadangi visas pasaulis yra, o toliau vis glaudžiau bus susietas su pamatinėmis gyvenimo struktūromis, kaip to reikalauja tinklaveikos visuomenės logika, žmonių ir šalių nusišalinimas nebus taikus pasitraukimas. Jis įgauna ir toliau įgaus vis ryškesnį alternatyvių vertybių ir egzistavimo principų, nustatančių, kad koegzistavimas su ydinga sistema, darančia tokią didelę žalą žmonių gyvenimams, yra neįmanomas, fundamentalistinio įtvirtinimo pavidalą. Kai aš apie tai rašau, narsūs talibų kovotojai Kabulo gatvėse muša moteris dėl nederamos aprangos. Tai neatitinka humanistinių islamo mokymų. Kita vertus, kaip nagrinėjome II tome, tarytum iš gausybės rago pasipylė fundamentalistiniai judėjimai, priimantys Koraną, Bibliją ar kurį kitą šventą tekstą, kad galėtų jį interpretuoti ar iškelti kaip savo nevilties vėliavą ir savo įniršio ginklą. Įvairaus pobūdžio bei įvairios kilmės fundamentalizmai taps drąsiausiu, tvirčiausiu iššūkiu vienašaliam informacinio, globalaus kapitalizmo dominavimui. Jų galimas priėjimas prie masinio naikinimo ginklų meta milžinišką šešėlį optimistinėms informacijos amžiaus perspektyvoms.

Nacionalinės valstybės išliks, bet praras suverenitetą. Jos jungsis į daugiašalius tinklus, pasižyminčius kintamąja pasižadėjimų, įsipareigojimų, sąjungų ir subordinacijų geometrija. Ryškiausia daugiašalė konstrukcija bus Europos Sąjunga, kuri sutelks daugumos, bet ne visų Europos šalių technologinius bei ekonominius išteklius: Rusija veikiausiai liks už borto dėl istorinių Vakarų pasaulio baimių, o Šveicarija turės likti neutrali, kad išsaugotų savo kaip pasaulio bankininkės statusą. Tačiau kol kas Europos Sąjunga neįkūnija istorinio Europos bendruomenės kūrimo projekto. Iš esmės tai yra gynybinis darinys, skirtas apginti Europos civilizaciją nuo grėsmės tapti Azijos ar Amerikos ekonomine kolonija. Europos na-

cionalinės valstybės išliks ir nuolat rūpinsis savo individualiais interesais remdamosi Europos institucijomis, kurios, nepaisant federalistinės retorikos, joms bus reikalingos, tačiau kurių nei europiečiai, nei jų vyriausybės nebrangins. Neoficialus Europos himnas (Beethoveno „Odė džiaugsmui") yra visuotinis, tačiau jame gali ryškėti vokiškasis atspalvis.

Globaliajai ekonomikai vadovaus į tinklą susijungusių daugiašalių institucijų grupė. Šio tinklo branduolį sudarys „Didžiojo septyneto" (G7) šalių klubas, kurį galbūt papildys viena kita nauja narė, ir jos vykdomosios institucijos – Tarptautinis valiutos fondas ir Pasaulio bankas, kuriems patikėti reguliavimas bei intervencija vadovaujantis globalinio kapitalizmo principais. Šių ir kitų panašių tarptautinių ekonominių institucijų technokratai ir biurokratai, vykdydami savo plačius įgaliojimus, dar pridės savo dozę neoliberaliosios ideologijos ir profesinio meistriškumo. Neformalūs susirinkimai, kaip antai Davoso bei kiti, padės kultūriškai ir asmeniškai sutvirtinti globalųjį elitą.

Globalioji geopolitika taip pat vadovausis daugiašališkumo principu. Jungtinės Tautos ir regioninės tarptautinės institucijos ASEAN, OEA bei OAU vaidins vis svarbesnį vaidmenį sprendžiant tarptautinius ar net nacionalinius konfliktus. Savo nutarimų vykdymą jos vis dažniau užtikrins padedamos saugumo aljansų, tarkime, NATO. Prireikus gesinti neramumų židinius bus formuojamos *ad hoc* tarptautinės policijos pajėgos.

Jei šioje knygoje pateiktos analizės yra teisingos, globaliojo saugumo srityje dominuos trys pagrindinės problemos. Pirmoji yra didėjanti įtampa Ramiojo vandenyno regione, nes Kinija įrodinėja savo pasaulinę galią, Japonija pradeda naują nacionalinės paranojos etapą, o Korėja, Indonezija ir Indija reaguoja į jas abi. Antroji yra Rusijos valstybės atgijimas – ne tik kaip branduolinės supervalstybės, bet ir kaip sutvirtėjusios nacijos, nebesitaikstančios su pažeminimu. Sąlygos, kuriomis pokomunistinė Rusija bus arba nebus priimta į daugiašalę globalaus bendro valdymo sistemą, nulems ateities saugumo susivienijimų geometriją. Trečioji saugumo problema yra bene svarbiausia iš jų visų ir veikiausiai ilgą laiką lems saugumą visame pasaulyje. Ji yra susijusi su naujomis karo formomis, kurias naudos individai, organizacijos ir valstybės, turinčios tvirtus įsitikinimus, silpną karinę bazę, tačiau galinčios disponuoti naujomis naikinimo technologijomis, taip pat gebančios nustatyti mūsų visuomenių silpnąsias puses. Nusikalstamos gaujos taip pat gali griebtis intensyvios konfrontacijos, neradusios kitos išeities, kaip rodo XX a. dešimtojo dešimtmečio Kolumbijos patirtis. Tūkstantmečių sandūroje globalinis ar vietinis terorizmas jau yra laikomas pagrindiniu grėsmės šaltiniu visame pasaulyje. Tačiau, mano įsitikinimu, tai yra tik kukli pradžia. Technologijų sudėtingėjimas sudaro dvi palankias sąlygas atviram terorui: viena vertus, nedidelė, gerai finansuojama ir gerai informuota ryžtingų žmonių grupė gali nusiaubti ištisus miestus arba kirsti per mūsų gyvenimo nervų centrus; kita ver-

tus, mūsų kasdienio gyvenimo infrastruktūra, aprėpianti energiją, transporto sistemą ir vandens atsargas, tapo tokia sudėtinga ir taip susipynusi, kad jos pažeidžiamumas daug kartų padidėjo. Nors naujosios technologijos leidžia stiprinti saugumo sistemas, tačiau jos taip pat daro mūsų kasdienį gyvenimą mažiau saugų. Kaina, kurią teks sumokėti už didesnį saugumą, bus gyvenimas elektroninių spynų, aliarmo sistemų ir policijos patruliavimo kompiuteriniame tinkle sistemoje. Taip pat padidėjusi baimė. Tai yra kažkas panašaus į daugumos vaikų patirtį per istorijos tėkmę. Tai taip pat yra žmonijos pažangos sąlyginumo rodiklis.

Geopolitikoje vis labiau įsivyraus fundamentalus prieštaravimas tarp sprendimų priėmimo daugiašališkumo ir karinio šių sprendimų įgyvendinimo vienašališkumo. Taip bus todėl, kad po Sovietų sąjungos žlugimo ir naujosios Rusijos technologinio atsilikimo Jungtinės Valstijos yra ir prognozuojamoje ateityje bus vienintelė karinė supervalstybė. Todėl Jungtinėms Valstijoms teks įgyvendinti ar remti daugumą saugumo sprendimų, kad šie būtų tikrai efektyvūs ir patikimi. Nepaisant arogantiškos retorikos, Europos Sąjunga Balkanuose aiškiai pademonstravo savo operacinį nesugebėjimą veikti viena. Japonija uždraudė sau formuoti kariuomenę, o pacifistinis nusiteikimas šalyje yra įsismelkęs giliau, negu pritarimas ultranacionalistinėms provokacijoms. Už EBPO ribų tik Kinija ir Indija galbūt turi pakankamai technologinės ir karinės galios, kad įgytų globalinę galią prognozuojamoje ateityje, bet ne tiek, kad prilygtų Jungtinėms Valstijoms ar net Rusijai. Taigi, atmetus neįtikimą hipotezę apie nepaprastą Kinijos karinės bazės sustiprėjimą, kuriam šalis kol kas yra tiesiog technologiškai nepasirengusi, pasaulyje lieka vienintelė supervalstybė – Jungtinės Valstijos. Tokiomis aplinkybėmis įvairiems saugumo aljansams teks pasikliauti Amerikos pajėgomis. Tačiau JAV slegia tokios gilios vidaus socialinės problemos, kad šalis tikrai neturės nei lėšų, nei politinio pritarimo, kad galėtų naudotis šia galia, jei nebus tiesioginės grėsmės jos piliečių saugumui, kaip XX a. dešimtąjį dešimtmetį ne kartą patyrė Amerikos prezidentai. Kadangi Šaltasis karas jau nugrimzdo į praeitį ir kol kas negresia joks ekvivalentiškas įtikimas „naujas Šaltasis karas“, vienintelis būdas Amerikai išsaugoti savo karinį statusą yra perduoti savo pajėgas globalinei saugumo sistemai. Ir priversti kitas šalis už tai mokėti. Tai yra naujausias daugiašališkumo pasireiškimas ir ryškiausias nacionalinės valstybės suvereniteto praradimo pavyzdys.

Vis dėlto valstybė neišnyksta. Informacijos amžiuje ji tiesiog sumažėja. Jos plėtotės forma yra vietos bei regionų valdymo institucijos, kurios nusagsto pasaulį savo projektais, formuoja klientūras ir veda derybas su nacionalinėmis vyriausybėmis, daugianacionalinėmis bendrovėmis ir tarptautinėmis institucijomis. Ekonomikos globalizacijos epocha taip pat yra valdymo formos lokalizacijos epocha. Jei vietos ir regionų valdžiai pritrūksta galios bei išteklių, ji tai kompensuoja lankstumu ir tinklaveika. Ji vienintelė gali prisiderinti prie globalinių turto ir informacijos tinklų dinamikos, jei prie jos apskritai kas nors gali prisiderinti.

Kalbant apie žmones, tai šiuo metu ir ateityje jie vis labiau tols nuo galios bastionų ir jaus vis didesnį apmaudą dėl byrančių pilietinės visuomenės institucijų. Jų darbas ir gyvenimas bus individualizuoti ir savo prasmes jie konstruos remdamiesi sava patirtimi, o jei pavyks, tai pertvarkys ir savo šeimas – savo uolą verpetuojančiame nepažįstamų srautų ir nekontroliuojamų tinklų vandenyne. Susidūrę su kolektyvinėmis grėsmėmis jie kurs savus bendruomeninius uostus, todėl pranašai gali pradėti skelbti naujųjų dievų atėjimą.

XXI amžius nebus tamsusis amžius. Bet daugumos žmonių jis neapipils dovanomis, kurias žadėjo pati išskirtiniausia technologinė revoliucija per visą istoriją. Jame, galimas daiktas, vyraus informuotas sąmyšis.

Ką reikėtų daryti?

Kaskart, kai koks nors intelektualas pamėgindavo atsakyti į šį klausimą ir rimtai įgyvendinti atsakymą, kildavo katastrofa. Tai ypač pasakytina apie tokį Uljanovą 1902 metais. Nors pats aš tikrai nepretenduoju atitikti šio palyginimo, tačiau atsisakau siūlyti kovos su mūsų pasaulio blogybėmis priemones. Bet kadangi man rūpi tai, ką pamačiau kelionės po ankstyvojo informacijos amžiaus tarpsnio kraštovaizdį metu, aš norėčiau paaiškinti savo atsisakymą, rašydamas pirmuoju asmeniu, bet turėdamas galvoje savo kartą ir savo politinę kultūrą.

Mane suformavo tam tikras laikas ir tam tikra tradicija – industrinės epochos kairysis politinis sparnas, pamišęs dėl įrašo ant Marxo antkapio Haigeito kapinėse, t. y. jo (ir Engelso) vienuoliktosios tezės apie Feuerbachą. Transformacinis politinis veiksmas buvo aukščiausias tikrai prasmingos intelektinės veiklos tikslas. Aš vis dar manau, kad ši nuostata žymi didelį didžiadvasiškumą ir yra žymiai mažiau savanaudiška, negu metodiškas biurokratinės akademinės karjeros siekis, atsiribojus nuo pasaulio žmonių vargų. Ir apskritai aš nemanau, kad pasiskirstymas į kairiojo ir dešiniojo politikos sparnų intelektualus bei socialinių mokslų atstovus pastebimiau atsilieptų jų mokslinės veiklos kokybei. Šiaip ar taip, konservatyvieji intelektualai, kaip ir kairieji, taip pat imdavosi politinių veiksmų ir neretai būdavo labai nepakantūs savo priešininkams. Taigi, problema yra ne ta, kad politiniai įsitikinimai trukdo skleistis intelektiniam kūrybingumui ar jį iškraipo. Daugelis iš mūsų ilgainiui išmokome pakęsti įtampą ir kontrastą tarp to, ką matome, ir to, ką norėtume matyti. Aš manau, kad socialinis veikimas ir politiniai projektai yra būtini, kad pagerintume visuomenės, kuriai aiškiai reikalingos permainos bei viltis, gyvenimą. Taip pat tikiuosi, kad ši knyga, iškėlusi kai kurių klausimų ir suteikusi empirinių bei teorinių priemonių jiems gvildenti, gali įkvėpti apgalvotus socialinius žygius socialinių permainų link. Šiuo atžvilgiu nesu ir nenoriu būti neutralus, nešališkas žmogiškųjų dramų stebėtojas.

Vis dėlto man teko matyti tiek daug pasiaukojimo ne ten, kur reikia, tiek daug akligatvių, į kuriuos pastūmėjo ideologija, ir tokių baisybių, kurias sukūrė dirbti-

nis dogmatinės politikos rojus, kad aš norėčiau pamokomai atgrasyti nuo mėginimų formuoti politinę praktiką remiantis socialine teorija, o kartu ir ideologija. Teorija ir tyrimai apskritai ir šioje knygoje konkrečiai turėtų būti laikomi priemonėmis, padedančiomis suvokti mūsų pasaulį ir vertinami pagal tikslumo, griežtumo ir aktualumo kriterijus. Teise spręsti, kaip šios priemonės turėtų būti naudojamos ir kokiems tikslams, turėtų disponuoti vien tik socialiniai veikėjai specifiniuose socialiniuose kontekstuose, vadovaudamiesi savo vertybėmis bei interesais. Daugiau jokios metapolitikos, jokių *„maîtres à penser"** ir jokių pretenduojančių jais būti intelektualų. Pats fundamentaliausias politinis išsivadavimas įvyksta tuomet, kai žmonės išsivaduoja nuo nekritiško teorinių bei ideologinių schemų laikymosi, kad galėtų formuoti veiklą pagal savo patirtį ir naudodamiesi visa jiems prieinama informacija bei analizėmis iš įvairių šaltinių. Dvidešimtajame amžiuje filosofai mėgino keisti pasaulį. Dvidešimt pirmajame amžiuje jiems atėjo metas jį interpretuoti kitaip. Todėl, spręsdamas apie savo perspektyvomis susirūpinusį pasaulį, aš esu toks atsargus, o tai ne tas pat, kas abejingas.

Pabaiga

Informacijos amžius žada išlaisvinti neregėtą produktyvumo potencialą, paremtą mąstymo galia. Mąstau, vadinasi, gaminu. Todėl galėsime leisti sau prabangą užsiimti dvasingumo paieškomis ir susitaikyti su gamta, neaukodami materialios savo vaikų gerovės. Apšvietos epochos svajonė, kad protas ir mokslas išspręs žmonijos problemas, yra ranka pasiekiama. Vis dėlto tarp mūsų technologinės akceleracijos ir socialinio atsilikimo tvyro didžiulė praraja. Mūsų ekonomika, visuomenė ir kultūra yra paremtos interesais, vertybėmis, institucijomis ir atstovavimo sistemomis, kurios iš esmės varžo kolektyvinį kūrybingumą, nusavina informacinių technologijų naujoves ir nukreipia mūsų energiją į autodestruktyvią priešpriešą. Taip neturėtų būti. Žmogaus prigimtyje nėra amžinojo blogio. Nėra nieko, ko negalima būtų pakeisti sąmoningu, tikslingu socialiniu veiksmu, apsiginklavusiu informacija ir paremtu teisėtumu. Jei žmonės būtų informuoti, aktyvūs ir bendrautų tarpusavyje visame pasaulyje; jei verslas prisiimtų socialinę atsakomybę; jei medijos taptų pranešėjomis, o ne pranešimu; jei politiniai veikėjai duotų atkirtį cinizmui ir atkurtų pasitikėjimą demokratija; jei kultūra būtų pertvarkoma remiantis patirtimi; jei žmonių giminė jaustų solidarumą visame pasaulyje; jei mes rodytume solidarumą tarp kartų, gyvendami darnoje su gamta; jei, susitaikę tarpusavyje, mes atsitrauktume vieni nuo kitų, kad atrastume savo vidujybę. Jei informuotu, sąmoningu ir bendru sprendimu galėtume visa tai paversti tikrove, kol dar ne per vėlu, galbūt tuomet galiausiai galėtume gyventi patys ir leisti gyventi kitiems, mylėti ir būti mylimi.

---

* „Mąstymo meistrai". – *Red. past.*

Aš išsėmiau savo žodžių bagažą. Todėl atsisveikindamas pacituosiu Pablo Nerudos žodžius:

Por mi parte y tu parte, cumplimos,
compartimos esperanzas e
inviernos;
y fuimos heridos no solo por los
enemigos mortales
sino por mortales amigos (y esto
pareció más amargo),
pero no me parece más dulce
mi pan o mi libro
entretanto;
agregamos viviendo la cifra que
falta al dolor,
y seguimos amando el amor y con
nuestra directa conducta
enterramos a los mentirosos y
vivimos con los verdaderos.

Ir aš, ir tu, mes sutinkame,
mes puoselėjame bendras viltis
ir drauge pasitinkame žiemas;
ir mus buvo sužeidę ne tik
mirtini priešai,
bet ir mirtini draugai (o tai buvo
daug skaudžiau),
bet dėl to
duona netapo saldesnė,
o mano knyga šviesesnė;
gyvendami mes papildome statistiką,
kuriai trūksta skausmo,
mes ir toliau mylime meilę
ir savo tiesumu
mes laidojame melagius ir gyvename
tarp tiesos sakytojų.

I ir II tomų turinio santrauka

Šiame trečiajame knygos *Informacijos amžius: ekonomika, visuomenė ir kultūra* tome nuolat buvo grįžtama prie I ir II tomuose gvildentų temų. Toliau pateikta jų turinio santrauka. Šio tomo išvada yra ir visos trijų tomų knygos išvada.

I tomas: Tinklaveikos visuomenės raida

Įžanga: tinklas ir savimonė

1. Informacinių technologijų revoliucija
2. Naujoji ekonomika: informacionalizmas, globalizacija, tinklaveika
3. Tinklaveikos įmonė: informacinės ekonomikos kultūra, institucijos bei organizacijos
4. Darbo bei užimtumo transformacija: tinklaveikininkai, bedarbiai ir lanksčiojo grafiko darbuotojai
5. Realiosios virtualybės kultūra: elektroninės komunikacijos strategija, masinės auditorijos nykimas bei interaktyviosios tinklaveikos iškilimas
6. Srautų erdvė
7. Amžinybės slenkstis: bematis laikas

Išvada: tinklaveikos visuomenė

II tomas: Tapatumo galia

Mūsų pasaulis, mūsų gyvenimai

1. Bendruomeninis rojus: tapatumas ir prasmė tinklaveikos visuomenėje
2. Kitas pasaulio veidas: socialiniai judėjimai prieš naująją pasaulio tvarką
3. Savimonės „žalinimas“: aplinkosaugos judėjimas
4. Patriarchalizmo pabaiga: socialiniai judėjimai, šeima ir seksualumas informacijos amžiuje
5. Globalizacija, tapatumo suvokimas ir valstybė: galios neturinti valstybė ar tinklo valstybė?
6. Informacinė politika ir demokratijos krizė

Išvada: tinklaveikos visuomenės socialinė kaita

Bibliografija

Adam, Lishan (1996) „Africa on the line?" *Ceres: the FAO Review*, 158, March–April.

Adams, David (1997) „Russian Mafia in Miami: 'Redfellas' linked to plan to smuggle coke in a submarine", *San Francisco Examiner*, March 9: 3.

Adekanye, J. Bayo (1995) „Structural adjustment, democratization and rising ethnic tensions in Africa", *Development and Change*, 26 (2): 355–374.

Adepoju, Aderanti (ed.) (1993) *The Impact of Structural Adjustment on the Population of Africa: the Implications for Education, Health and Employment*, Portsmouth, NH: United Nations Population Fund and Heinemann.

Afanasiev, V. G. (1972) *Nauchno-teknicheskaya revolyutsiya, upravleniye, obrazovaniye*, Moscow: Nauka.

Agamirzian, Igor (1991) „Computing in the USSR", *Byte*, April, p. 120–129.

Aganbegyan, Abel (1988) *The Economic Challenge of Perestroika*, Bloomington, Ind.: Indiana University Press.

Aganbegyan, Abel (1988–1990) *Perestroika Annual*, vols 1–3. Washington, DC: Brassey.

Aganbegyan, Abel (1989) *Inside Perestroika: The Future of the Soviet Economy*, New York: Harper and Row.

Agbese, Pita Ogaba (1996) „The military as an obstacle to the democratization enterprise: towards an agenda for permanent military disengagement from politics in Nigeria", *Journal of Asian and African Studies*, 31 (1–2): 82–98.

Ahn, Seung-Joon (1994) *From State to Community. Rethinking South Korean Modernization*, Littleton, Colo.: Aigis

Aina, Tade Akin (1993) „Development theory and Africa's lost decade: critical reflections on Africa's crisis and current trends in development thinking and practice", in Margareta Von Troil (ed.), *Changing Paradigms in Development – South, East and West*, Uppsala: Nordiska Afrikainstitutet, p.11–26

Alexander, A. J. (1990) *The Conversion of the Soviet Defense Industry*, Santa Monica, CA: Rand Corporation.

Allen, G. C. (1981) *The Japanese Economy*, New York: St Martin's Press.

Alonso Zaldivar, Carlos (1996) „Variaciones sobre un mundo en cambio", Madrid: Alianza

Al-Sayyad, Nezar and **Castells, Manuel** (eds) (2000) *Multicultural Europe: Islam and European Identity*, New York: University Press of America.

Alvarez Gonzalez, Maria Isabel (1993) „La reconversion del complejo industrial-militar sovietico", unpublished thesis, Madrid: Universidad Autonoma de Madrid, Departamento de Estructura Economica.

Amman, R. and **Cooper, J.** (1986) *Technical Progress and Soviet Economic Development*, Oxford: Blackwell.

Amsdem, Alice (1979) „Taiwan's economic history: a case of etatisme and a challenge to dependency theory", *Modern China*, 5 (3): 341–380.

Amsdem, Alice (1985) „The state and Taiwan's economic development", in Peter Evans et al. (eds), *Bringing the State Back In*, Cambridge: Cambridge University Press.

Amsdem, Alice (1989) *Asia's Next Giant: South Korea and Late Industrialization*, New York: Oxford University Press.

Amsdem, Alice (1992) „A theory of government intervention in late industrialization", in Louis Putterman and Dietrich Rueschemeyer (eds), *State and Market in Development: Synergy or Rivalry?*, Boulder, Colo.: Lynne Rienner.

Andrew, Christopher and **Gordievsky, Oleg** (1990) *KGB: the Inside Story of its Foreign Operation from Lenin to Gorbachev*, London: Hodder and Stoughton.

Anonymous (1984) „The Novosibirsk Report", April 1983, translated into English in *Survey*, 28 (1): 88–108.

Ansell, Christopher K. and **Parsons, Craig** (1995) *Organizational Trajectories of Administrative States: Britain, France, and the US Compared*, Berkeley: University of California, Center for Western European Studies, Working Paper.

Antonov-Ovseyenko, Anton (1981) *The Time of Stalin*, New York: Harper and Row.

Aoyama, Yuko (1996) „From Fortress Japan to global networks: the emergence of network multinationals among Japanese electronics industry in the 1990s", unpublished PhD thesis, Berkeley: University of California, Department of City and Regional Planning.

Appelbaum, Richard P. and **Henderson, Jeffrey** (eds) (1992) *States and Development in the Asian Pacific Rim*, London: Sage.

Arbex, Jorge (1993) *Narcotrafico: um jogo de poder nas Americas*, Sao Paulo: Editora Moderna.

Arlacchi, Pino (1995) „The Mafia, Cosa Nostra, and Italian institutions", in Salvatore Secchi (ed.). *Deconstructing Italy: Italy in the Nineties*, Berkeley: University of California, International and Area Studies Series.

Arnedy, B. Alejandro (1990) *El narcotrafico en America Latina: sus conexiones, hombres y rutas*, Cordoba: Marcos Lerner Editora.

Arrieta, Carlos G. et al. (eds) (1990) *Narcotrafico en Colombia: dimensiones politicas, economicas, juridicas e internacionales*, Bogota: TM Editores.

Asahi Shimbun (1995) *Japan Almanac 1995*, Tokyo: Asahi Shimbun Publishing Company.

Aslund, Anders (1989) *Gorbachev's Struggle for Economic Reform*, Ithaca, NY: Cornell University Press.

Audigier, P. (1989) „Le poids des depenses de defense sur l'économie sovietique", *Defense Nationale*, May.

Azocar Alcala, Gustavo (1994) *Los barones de la droga: la historia del narcotrafico en Venezuela*, Caracas: Alfadil Ediciones.

Bagley, Bruce, Bonilla, Adrian and **Paez, Alexei** (eds) (1991) *La economía politica del narcotrafico: el caso ecuatoriano*, Quito: FLACSO.

Barnett, Tony and **Blaikie, Piers** (1992) *AIDS in Africa: its Present and Future Impact*, London: Balhaven Press.

Bastias, Maria Veronica (1993) „El salario del miedo: narcotrafico en America Latina", Buenos Aires: SERPAJ-AL

Bates, R. (1988) „Governments and agricultural markets in Africa", in R. Bates (ed.), *Toward a Political Economy of Development: a Rational Choice Perspective*, Berkeley: University of California Press.

Bates, Timothy and **Dunham, Constance** (1993) „Asian-American success in self-employment", *Economic Development Quarterly*, 7(2) 199–214.

Bauer, John and **Mason, Andrew** (1992), „The distribution of income and wealth in Japan", *Review of Income and Wealth*, 38(4): 403–428.

Bayart, Jean-François (1989) *L'état en Afrique: la politique du ventre*, Paris: Librairie Artheme Fayard. (English trans., London: Longman, 1993).

Baydar, Nazli, Brooks-Gunn, Jeanne and **Furstenberg, Frank** (1993) „Early warning signs of functional illiteracy: predictors in childhood and adolescence", *Child Development*, 63(3).

Beasley, W. G. (1990) *The Rise of Modern Japan*, London: Weidenfeld and Nicolson.

Beaty, Jonathan (1994) „Russia's yard sale", *Time*, April 18: 52–55.

Bellamy, Carol (director) (1996) *The State of the World's Children 1996*, New York: Oxford University Press for UNICEF.

Benner, Christopher (1994) „South Africa's informal economy: reflections on institutional change and socio-economic transformation", unpublished research seminar paper for geography 253, Berkeley: University of California.

Benner, Christopher, **Brownstein, Bob** and **Dean, Amy** (1999) *Walking the Lifelong Tightrope: Negotiating Work in the New Economy*, San Jose, CA: Working Partnerships USA/Washington, DC: Economic Policy Institute.

Bennett, Vanora (1997) „Interchangeable cops and robbers: Russian police moonlighting for organized crime", *San Francisco Chronicle*, April 7: 12.

Bergson, Abram (1978) *Productivity and the Social System: the USSR and the West*, Cambridge, MA: Harvard University Press.

Berliner, J. S. (1986) *The Innovation Decision in Soviet Industry*, Cambridge, MA: MIT Press.

Bernardez, Julio (1995) *Europa: entre el timo y el mito*, Madrid: Temas de Hoy.

Berry, Sara (1993) „Coping with confusion: African farmers' responses to economic instability in the 1970s and 1980s", in Callaghy and Ravenhill, (eds), p. 248–278.

Berryman, Sue (1994) „The role of literacy in the wealth of individuals and nations", *NCAL Technical Report TR94–13*, Philadelphia: National Center for Adult Literacy.

Betancourt, Dario and **Garcia, Martha L.** (1994) *Contrabandistas, marimberos y mafiosos: historia social de la mafia colombiana (1965–1992)*, Bogota; TM Editores.

Beyer, Dorianne (1996) „Child prostitution in Latin America", in US Department of Labor, Bureau of International Labor Affairs, *Forced Labor: the Prostitution of Children, Symposium Proceedings*, Washington DC: US Department of Labor.

Bianchi, Patrizio, Carnoy, Martin and **Castells, Manuel** (1988) „Economic modernization and technology transfer in the People's Republic of China", Stanford: Stanford University, Center for Educational Research at Stanford, Research Monograph.

Bidelux, Robert and **Taylor, Richard** (eds) (1996) *European Integration and Disintegration: East and West*, London: Routledge.

Black, Maggie (1995) *In the Twilight Zone: Child Workers in the Hotel, Tourism, and Catering Industry*, Geneva: International Labour Office.

Blomstrom, Magnus and **Lundhal, Mats** (eds) (1993) *Economic Crisis in Africa: Perspectives and Policy Responses*, London: Routledge.

Blyakhman, L. and **Shkaratan, O.** (1977) *Man at Work: the Scientific and Technological Revolution, the Soviet Working Class and Intelligentsia*, Moscow: Progress.

Boahene, K. (1996) „The IXth International Conference on AIDS and STD in Africa", *AIDS Care*, 8(5): 609–616.

Bohlen, Celestine (1993) „The Kremlin's latest intrigue shows how real life imitates James Bond", *The New York Times*, November 23.

Bohlen, Celestine (1994) „Organized crime has Russia by the throat", *The New York Times*, October 13.

Bonet, Pilar (1993) „El laberinto ruso", *El País Semanal*, December 12.

Bonet, Pilar (1994) „La mafia rusa desafia al gobierno de Yeltsin con el uso de cochesbomba", *El País*, June 9.

Bonner, Raymond and **O'Brien, Timothy L.** (1999) „Activity at bank raises suspicions of Russia mob tie", *The New York Times*, August 19: A1–A6.

Booth, Martin (1991) *The Triads: the Growing Global Threat from the Chinese Criminal Societies*, New York: St Martin's Press.

Borja, Jordi (1992) *Estrategias de desarrollo e internacionalizacion de las cuidades europeas: las redes de ciudades*, Report to the European Community, Directorate General XVI, Barcelona: Consultores Europeos Asociados.

Borja, Jordi (1996) „Ciudadanos europeos?", *El País*, October 31: 12.

Borja, Jordi and **Castells, Manuel** (1997) *Local and Global: the Management of Cities in the Information Age*, London: Earthscan.

Bourgois, P. (1995) „The political economy of resistance and self-destruction in the crack economy: an ethnographic perspective", *Annals of the New York Academy of Sciences*, 749: 97–118.

Bourgois, P. and **Dunlap, E.** (1993) „Exorcising sex-for-crack: an ethnographic perspective from Harlem", in P. Bourgois and E. Dunlap (eds), *Crack Pipe as Pimp: an Ethnographic Investigation of Sex-for-Crack Exchange*, New York: Lexington.

Bowles, Paul and **White, Gordon** (1993) *The Political Economy of China's Financial Reforms*, Boulder, Colo.: Westview Press.

Breslauer, George W. (1990) „Soviet economic reforms since Stalin: ideology, politics, and learning", *Soviet Economy*, 6(3): 252–280.

Brown, Phillip and **Crompton, Rosemary** (eds) (1994) *Economic Restructuring and Social Exclusion*, London: UCL Press.

Bull, Hedley (1977) *The Anarchical Society: a Study of Order in World Politics*, London: Macmillan.

Business Week (1996) „Helping the Russian Mafia help itself", December 9: 58.

Business Week (1999a) „The prosperity gap", September 27: 92–100.

Business Week (1999b) „A new Japan? Special report", October 25.

Callaghy, Thomas (1993) „Political passions and economic interests: economic reform and political structure in Africa", in Thomas Callaghy and John Ravenhill (eds), p. 463–519.

Callaghy, Thomas and **Ravenhill, John** (eds) (1993), *Hemmed In: Responses to Africa's Economic Decline*, New York: Columbia University Press.

Calvi, Maurizio (1992) *Figure di una battaglia: documenti e riflessioni sulla Mafia dopo l'assassinio di G. Falcone e P. Borsellino*, Bari: Edizioni Dedalo.

Camacho Guizado, Alvaro (1988) *Droga y sociedad en Colombia*, Bogota: CEREC/CIDSE-Universidad del Valle.

Campbell, C. M. and **Williams, B. G.** (1996) „Academic research and HIV/AIDS in South Africa", *South African Medical Journal*, 86(1): 55–63.

Carnoy, Martin (1994) *Faded Dreams*, New York: Cambridge University Press.

Carnoy, Martin (2000) *Work, Family, and Community in the Information Age*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Carnoy, Martin, Castells, Manuel and **Benner, Chris** (1997) „What is happening to the US labor market?" Research report of the Russell Sage Foundation, New York.

Carrere d'Encausse, Helene (1978) *L 'empire eclate*, Paris: Flammarion.

Carrere d'Encausse, Helene (1987) *Legrand defi: Bolcheviks et nations, 1917–30*, Paris: Flammarion.

Carrere d'Encausse, Helene (1991) *La fin de l'empire sovietique: le triomphe des nations*, Paris: Fayard.

Castells, Manuel (1977) *The Urban Question*, Cambridge, MA: MIT Press.

Castells, Manuel (1989) *The Informational City: Information Technology, Economic Restructuring, and the Urban-regional Process*, Oxford: Blackwell.

Castells, Manuel (1991) *La ciudad cientifica de Akademogorodok y su relacion con el desarrollo economico de Siberia*, Madrid: UAM/IUSNT, research report.

Castells, Manuel (1992) *La nueva revolucion rusa*, Madrid: Sistema.

Castells, Manuel (1996) „El futuro del Estado del Bienestar en la sociedad informacional", *Sistema*, March: 35–53.

Castells, Manuel and **Hall, Peter** (1994) *Technopoles of the World: the Making of list Century Industrial Complexes*, London: Routledge.

Castells, Manuel and **Kiselyova, Emma** (1998) „Russia as a network society", unpublished paper delivered at the International Conference on Russia at the End of the Twentieth Century, organized by the Department of Slavic Studies, Stanford University, California, November.

Castells, Manuel and **Nataluskho, Svetlana** (1993) *La modernizacion tecnologica de las empresas de electronica y de telecomunicaciones en Rusia*, Madrid: UAM/ IUSNT, research report.

Castells, Manuel, Goh, Lee and **Kwok, Reginald Y. W.** (1990) *The Shek Kip Mei Syndrome: Economic Development and Public Housing in Hong Kong and Singapore*, London: Pion.

Castells, Manuel, Shkaratan, Ovsei and **Kolomietz, Viktor** (1993) *El impacto del movimiento politico sobre las estructuras del poder en la Rusia postcomunista*, Madrid: UAM/IUSNT, research report.

Castillo, Fabio (1991) *La coca nostra*, Bogota: Editorial Documentos Periodisticos.

Catanzaro, Raimondo (1991) *Il delito come impresa: stona sociale delta mafia*, Milan: Rizzoli.

Cave, Martin (1980) *Computers and Economic Planning: the Soviet Experience*, Cambridge: Cambridge University Press.

Chan, M. K. et al. (eds) (1986) *Dimensions of the Chinese and Hong Kong Labor Movement*, Hong Kong: Hong Kong Christian Industrial Committee.

Cheal, David (1996) *New Poverty: Families in Postmodern Society*, Westport CT: Greenwood Press.

Chen, Edward K. Y. (1979) *Hypergrowth in Asian Economies: A Comparative Analysis of Hong Kong, Japan, Korea, Singapore, and Taiwan*, London: Macmillan.

Chen, Edward K. Y. (1980) „The economic setting", in David Lethbridge (ed.), *The Business Environment of Hong Kong*, Hong Kong: Oxford University Press.

Chen, Peter S. J. (1983) *Singapore: Development Policies and Trends*, Singapore: Oxford University Press.

Cheru, Fantu (1992) *The Not So Brave New World: Problems and Prospects of Regional Integration in Post-Apartheid Southern Africa*, Johannesburg: South African Institute of International Affairs.

Chesneaux, Jean (1982) *The Chinese Labor Movement: 1919–1927*, Stanford: Stanford University Press.

Cheung, Peter (1994) „The case of Guandong in central-provincial relations", in Hao and Zhimin (eds), p. 207–235.

Christian Science Monitor (1996) „Safeguarding the children", series of reports, August 22–September 16.

Chu, Yiu-Kong (1996) „International Triad movements: the threat of Chinese organized crime", London: Research Institute for the Study of Conflict and Terrorism, Conflict Studies Series, July/August.

Chua, Beng-Huat (1985) „Pragmatism and the People's Action Party in Singapore", *Southeast Asian Journal of Social Sciences*, 13 (2).

Chua, Beng-Huat (1998) „Unmaking Asia: revenge of the real against the discursive", paper presented to the Conference on Problematising Asia, National Taiwan University, Taipei, July 3–16.

CIA, Directorate of Intelligence (1990a) *Measures of Soviet GNP in 1982 Prices*, Washington, DC: CIA.

CIA (1990b) *Measuring Soviet GNP: Problems and Solutions. A Conference Report*, Washington, DC: CIA.

Clayton, Mark (1996) „In United States, Canada, new laws fail to curb demand for child sex", *Christian Science Monitor*, September 3: 11.

Clifford, Mark (1994) „Family ties: heir force", *Far Eastern Economic Review*, November 17: 78–86.

Cohen, Stephen (1974) *Bukharin and the Bolshevik Revolution*, New York: Alfred Knopf.

Cohn, Ilene and **Goodwin Gill, Guy** (1994) *Child Soldiers: the Roles of Children in Armed Conflict*, Oxford: Clarendon Press.

Cole, D. C. and **Lyman, J. A.** (1971) *Korean Development: the Interplay of Politics and Economics*, Cambridge, MA: Harvard University Press.

Collier, Paul (1995) „The marginalization of Africa", *International Labour Review*, 134(4–5): 541–557.

Colombo, Gherardo (1990) *Il riciclaggio: gli istrumenti guidiziari di controllo dei flussi monetari illeciti con le modifiche introdotte dalla nuova legge antimafia*, Milan: Giuffre Editore.

Commission on Security and Cooperation in Europe (1994) *Crime and corruption in Russia*, Briefing of the Commission, Implementation of the Helsinki Accord, Washington, DC: June.

Connolly, Kathleen, McDermid, Lea, Schiraldi, Vincent and **Macallair, Dan** (1996) *From Classrooms to Cell Blocks: How Prison Building Affects Higher Education and African American Enrollment*, San Francisco: Center on Juvenile and Criminal Justice.

Conquest, Robert (ed.) (1967) *Soviet Nationalities Policy in Practice*, New York: Praeger.

Conquest, Robert (1968) *The Great Terror*, New York: Oxford University Press.

Conquest, Robert (1986) *The Harvest of Sorrow*, New York: Oxford University Press.

Cook, John T. and **Brown, J. Larry** (1994) „Two Americas: comparisons of US child poverty in rural, inner city and suburban areas. A linear trend analysis to the year 2010", Medford, MA: Tufts University School of Nutrition, Center on Hunger, Poverty and Nutrition Policy, Working Paper No. CPP–092394.

Cooper, J. (1991) *The Soviet Defence Industry: Conversion and Reform*, London: Pinter.

da Costa Nunez, Ralph (1996) *The New Poverty: Homeless Families in America*, New York: Insight Books.

Cowell, Alan (1994) „138 nations confer on rise in global crime", *The New York Times*, November 22.

Curtis, Gerald L. (1993) *Japan's Political Transfigurations: Interpretation and Implications*, Washington, DC: Woodrow Wilson International Center for Scholars.

Davidson, Basil (1992) *The Black Man's Burden: Africa and the Crisis of the Nation-State*, New York: Times Books.

Davidson, Basil (1994) *A Search for Africa: History, Culture, Politics*, New York: Times Books.

De Bernieres, Louis (1991) *Senor Vivo and the Coca Lord*, New York: Morrow.

De Feo, Michael and **Savona, Ernesto** (1994) „Money trails: international money laundering trends and prevention/control policies", Background Paper presented at the International Conference on Preventing and Controlling Money-Laundering and the Use of the Proceeds of Crime: a Global Approach, Courmayeur, Italy, June, 18–20.

Deininger, Klaus and **Squire, Lyn** (1996) „A new data set measuring income inequality", *The World Bank Economic Review*, 10(3): 565–591.

Del Olmo, Rosa (1991) „La geopolitica del narcotrafico en America Latina", in *Simposio Internacional*: 29–68.

Del Vecchio, Rick (1994) „When children turn to violence", *San Francisco Chronicle*, May 11.

Dentsu Institute for Human Studies/DataFlow International (1994) *Media in Japan*, Tokyo: DataFlow International.

Desai, Padma (1987) *The Soviet Economy: Problems and Prospects*, Oxford: Blackwell.

Desai, Padma (1989) *Perestroika in Perspective: the Design and Dilemmas of Soviet Reforms*, Princeton, NJ: Princeton University Press.

Deyo, Frederic (1981) *Dependent Development and Industrial Order: An Asian Case Study*, New York: Praeger.

Deyo, Frederic (ed.) (1987a) *The Political Economy of East Asian Industrialism*, Ithaca, NY: Cornell University Press.

Deyo, Frederic (1987b) „State and labor: modes of political exclusion in East Asian development", in Deyo (ed.).

Dolven, Ben (1998) „Taiwan's trump", *Far Eastern Economic Review*, August, 6: 12–15.

Dornbusch, Robert (1998) „Asian crisis themes" (http: //www/iie.com/news98–l.htm).

Doucette, Diane (1995) „The restructuring of the telecommunications industry in the former Soviet Union", unpublished PhD dissertation, Berkeley: University of California.

Drake, St Clair, and **Cayton, Horace** (1945) *Black Metropolis: a Study of Negro Life in a Northern City*, New York: Harcourt Brace Jovanovich, rev. edn 1962.

Drogin, Bob (1995) „Sending children to war", *Los Angeles Times*, March 26, A1–A14.

Dryakhlov, N. I. et al. (1972) *Nauchno-teknischeskaya revolyutsiya i obshchestvo*, Moscow: Nauka.

Dumaine, Brian (1993) „Illegal child labor comes back", *Fortune* 127(7), April 5.

Dumont, Rene (1964) *L'Afnque Noire est mal partie*, Paris: Editions du Seuil.
Eggebeen, David and **Lichter, Daniel** (1991) „Race, family structure, and changing poverty among American children", *American Sociological Review*, 56.
Ehringhaus, Carolyn Chase (1990) „Functional literacy assessment: issues of interpretation", *Adult Education Quarterly*, 40(4).
Eisenstodt, Gail (1998) „Japan's crash and rebirth", *World Link*, September/October: 12–16.
Ekholm, Peter and **Nurmio, Aarne** (1999) *Europe at the Crossroads: The Future of the EU?*, Helsinki: Sitra.
Ekholm-Friedman, Kajsa (1993) „Afro-Marxism and its disastrous effects on the economy: the Congolese case", in Blomstrom and Lundhal (eds), p. 219–245.
Ellman, M. and **Kontorovich, V.** (eds) (1992) *The Disintegration of the Soviet Economic System*, London: Routledge.
Endacott, G. B. and **Birch, A.** (1978) *Hong Kong Eclipse*, Hong Kong: Oxford University Press.
Erlanger, Steven (1994a) „Russia's new dictatorship of crime", *The New York Times*, May 15.
Erlanger, Steven (1994b) „A slaying puts Russian underworld on parade", *The New York Times*, April 14.
Ernst, Dieter and **O'Connor, David C.** (1992) *Competing in the Electronics Industry: the Experience of Newly Industrializing Economies*, Paris: OECD, Development Centre Studies.
Estefania, Joaquin (1996) *La nueva economia: la globalizacion*, Madrid: Temas para el Debate.
Estefania, Joaquin (1997) „La paradoja insoportable", *El Pais International*, April 14: 8.
Evans, Peter (1995) *Embedded Autonomy: States and Industrial Transformation*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
Fainstein, Norman (1993) „Race, class and segregation: discourses about African Americans", *International Journal of Urban and Regional Research*, 17(3): 384–403.
Fainstein, Norman and **Fainstein, Susan** (1996) „Urban regimes and black citizens: the economic and social impacts of black political incorporation in US cities", *International Journal of Urban and Regional Research*, 20(1): March.
Fajnzylber, Fernando (1983) *La industrialization truncada de America Latina*, Mexico: Nueva Imagen.
Fatton Jr, Robert (1992) *Predatory Rule: State and Civil Society in Africa*, Boulder, Colo.: Lynne Rienner.
Fischer, Claude et al. (1996) *Inequality by Design*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
Flores, Robert (1996) „Child prostitution in the United States", in US Department of Labor, Bureau of International Labor Affairs, *Forced Labor: the Prostitution of Children, Symposium Proceedings*, Washington DC: US Department of Labor.
Fontana, Josep (1994) *Europa ante el espejo*, Barcelona: Critica.
Forester, Tom (1993) *Silicon Samurai: How Japan Conquered the World's IT Industry*, Oxford: Blackwell.
Forrest, Tom (1993) *Politics and Economic Development in Nigeria*, Cambridge: Cambridge University Press.
Fortescue, Stephen (1986) *The Communist Party and Soviet Science*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
Fottorino, Eric (1991) *La piste blanche: l'Afrique sous l'emprise de la drogue*, Paris: Balland.
French, Howard (1995) „Mobutu, Zaire's 'guide', leads nation into chaos", *The New York Times*, June 10: 1.
French, Howard (1997) „Yielding power, Mobutu flees capital: rebels prepare full takeover of Zaire", *The New York Times*, May 17: 1.
Frimpong-Ansah, Jonathan H. (1991) *The Vampire State in Africa: the Political Economy of Decline in Ghana*, London: James Curley.
Fukui, Harushiro (1992) „The Japanese state and economic development: a profile of a nationalist-paternalist capitalist state", in Richard Appelbaum and Jeffrey Henderson (eds), *States and Development in the Asian Pacific Rim*, Newbury Park, CA: Sage, p. 190–226.

Funken, Glaus and **Cooper, Penny** (eds) (1995) *Old and New Poverty: the Challenge for Reform*, London: Rivers Oram Press.

Gamayunov, Igor (1994) „Oborotni", *Literaturnaya gazeta*, December 7: 13.

Gans, Herbert (1993) „From 'underclass[9] to 'undercaste': some observations about the future of the postindustrial economy and its major victims" *International Journal of Urban and Regional Research*, 17(3): 327–335.

Gans, Herbert (1995) *The War against the Poor: the Underclass and Antipoverty Policy*, New York: Basic Books.

Garcia, Miguel (1991) *Los barones de la cocaina*, Mexico, DF: Planeta.

Garcia Marquez, Gabriel (1996) *Noticia de tin secuestro*, New York: Penguin.

Gelb, Joyce and **Lief-Palley, Marian** (eds) (1994) *Women of Japan and Korea: Continuity and Change*, Philadelphia: Temple University Press.

Gerner, Kristian and **Hedlund, Stefan** (1989) *Ideology and Rationality in the Soviet Model: a Legacy for Gorbachev*, London: Routledge.

Ghose, T. K. (1987) *The Banking System of Hong Kong*, Singapore: Butterworth.

Gilliard, Darrell K. and **Beck, Allen J.** (1996) „Prison and jail inmates, 1995", *Bulletin of the Bureau of Justice Statistics*, Washington, DC: US Department of Justice, August.

Ginsborg, Paul (ed.) (1994) *Stato dell'Italia*, Milan: Il Saggiatore/Bruno Mondadori.

Gold, Thomas (1986) *State and Society in the Taiwan Miracle*, Armonk, NY: M. E. Sharpe.

Goldman, Marshall I. (1983) *USSR in Crisis: the Failure of an Economic System*, New York: W. W. Norton.

Goldman, Marshall I. (1987) *Gorbachev's Challenge: Economic Reform in the Age of High Technology*, New York: W. W. Norton.

Goldman, Marshall I. (1996) „Why is the Mafia so dominant in Russia?", *Challenge*, January–February: 39–47.

Golland, E. B. (1991) *Nauchno-teknicheskii progress kak osnova uskorenia razvitia narodnogo khoziaistva*, Novosibirsk: Nauka.

Gomez, Ignacio and **Giraldo, Juan Carlos** (1992) *El retorno de Pablo Escobar*, Bogota: Editorial Oveja Negra.

Gootenberg, Paul (ed.) (1999) *Cocaine: Global Histories*, London: Routledge.

Gordon, Michael R. (1996) „Russia struggles in a long race to prevent an atomic theft", *The New York Times*, April 20: 1–4.

Gottschalk, Peter and **Smeeding, Timothy M.** (1997) „Empirical evidence on income inequality in industrialized countries", Luxembourg Income Study working paper, no. 154.

Gould, Stephen Jay (1985) „The median isn't the message", *Discover*, June: 40–42.

Granberg, Alexander (1993a) „The national and regional commodity markets in the USSR: trends and contradictions in the transition period", *Papers in Regional Science*, 72(1): 3–23.

Granberg, Alexander (1993b) „Politika i uchenyy, kotoryy zanimayetsya ey po dolgu sluzhby", *EKO*, 4: 24–28.

Granberg, Alexander and **Spehl, H.** (1989) „Regionale Wirstchaftspolitik in der UdSSR und der BRD", report to the Fourth Soviet-West German Seminar on Regional Development, Kiev, October 1–10.

Granick, David (1990) *Chinese State Enterprises: a Regional Property Rights Analysis*, Chicago: University of Chicago Press.

Green, Gordon et al. (1992) „International comparisons of earnings inequality for men in the 1980s", *Review of Income and Wealth*, 38(1): 1–15.

Greenhalgh, Susan (1988) „Families and networks in Taiwan's economic development", in Winckler and Greenhalgh (eds).

Grindle, Merilee S. (1996) *Challenging the State: Crisis and Innovation in Latin America and Africa*. Cambridge: Cambridge University Press.

Grootaert, Christiaan and **Kanbur, Ravi** (1995) „Child labor: a review", Washington, DC: World Bank policy research working paper no. 1454.

Grossman, Gregory (1977) „The second economy of the USSR", *Problems of Communism*, 26: 25–40.

Grossman, Gregory (1989) „Informal personal incomes and outlays of the Soviet urban population", in Portes et al. (eds), p. 150–172.

Gugliotta, Guy and **Leen, Jeff** (1989) *Kings of Cocaine: inside the Medellin Cartel*, New York: Simon and Schuster.

Gustafson, Thane (1981) *Reform in Soviet Politics*, New York: Cambridge University Press.

Haas, Ernst B. (1958a) *The Uniting of Europe: Political, Social, and Economic Eorces, 1950–57*, Stanford: Stanford University Press.

Haas, Ernst B. (1958b) „The challenge of regionalism", *International Organization*, 12(4): 440–458.

Haas, Ernst B. (1964) *Beyond the Nation-State: Functionalism and International Organization*, Stanford: Stanford University Press.

Hagedorn, John and **Macon, Perry** (1998) *People and Folks: Gangs, Crime, and the Underclass in a Rustbelt City*, Chicago: Lake View Press.

Hall, Tony (1995) „Let's get Africa's act together...", report on the UNESCO/ ITU/UNECA African Regional Symposium on Telematics for Development, Addis Ababa, Ethiopia, May.

Hallinan, Joe (1994) „Angry children ready to explode", *San Francisco Examiner*, May 22.

Handelman, Stephen (1993) „The Russian *Mafiya*", *Foreign Affairs*, 73(2) 83–96.

Handelman, Stephen (1995) *Comrade Criminal: Russia's New Mafiya*, New Haven: Yale University Press.

Hao, Jia and **Zhimin, Lin** (eds) (1994) *Changing Central-Local Relations in China: Reform and State Capacity*, Boulder, Colo.: Westview Press.

Harrison, Mark (1993) „Soviet economic growth since 1928: the alternative statistics of G. I. Khanin", *Europe-Asia Studies*, 45(1): 141–167.

Harvey, Robert (1994), *The Undefeated: the Rise, Fall and Rise of Greater Japan*, London: Macmillan.

Hasegawa, Koichi (1994) „A comparative study of social movements for a post-nuclear energy era in Japan and the United States", paper delivered at the 23rd World Congress of Sociology, Research Committee on Collective Behavior and Social Movements, Bielefeld, Germany, July 18–23.

Healy, Margaret (1996) „Child pornography: an international perspective", working document prepared for the World Congress against Commercial Sexual Exploitation of Children, Stockholm, Sweden, August 27–31.

Heeks, Richard (1996) *Building Software Industries in Africa*, downloaded from: http://www.sas.upenn.edu/African_Studies/Acad_Research/softw_heeks.htaml.

Henderson, Jeffrey (1998a) „Danger and opportunity in the Asian Pacific", in G. Thompson (ed.), *Economic Dynamism in the Asian Pacific*, London: Routledge, p. 356–384.

Henderson, Jeffrey (1998b) „Uneven crises: institutional foundations of East Asian economic turmoil", paper delivered at the Annual Conference of the Society for the Advancement of Socio-economics, Vienna, July, 13–16.

Henderson, Jeffrey (1999) „Uneven crisis: institutional foundations of East Asian economic turmoil", *Economy and Society*, 28(3): 327–368.

Henderson, Jeffrey, Hama, Noriko, Eccleston, Bernie and **Thompson, Grahame** (1998) "Deciphering the East Asian crisis: a roundtable discussion", *Renewal*, 6(2).

Herbst, Jeffrey (1996) „Is Nigeria a viable state?" *The Washington Quarterly* 19(2): 151–172.

Hewitt, Chet, Shorter, Andrea and **Godfrey, Michael** (1994) *Race and Incarceration in San Francisco, Two Years Later*, San Francisco: Center on Juvenile and Criminal Justice.

High Level Expert Group on the Information Society (HLEGIS) (1997) „The European information society", report to the European Commission: Brussels, European Commission, Directorate General V.

Hill, Christopher (ed.) (1996) *The Actors in European Foreign Policy*, London: Routledge.

Hill, Ronald J. (1985) *The Soviet Union: Politics, Economics and Society. From Lenin to Gorbachev*, London: Pinter.

Hirst, Paul and **Thompson, Grahame** (1996) *Globalization in Question*, Oxford: Blackwell.
Ho, H. C. Y. (1979) *The Fiscal System of Hong Kong*, London: Croom Helm.
Holzman, Franklyn D. (1976) *International Trade under Communism*, NewYork: Basic Books.
Hondagneu-Sotelo, Pierrette (1994) „Regulating the unregulated?: domestic workers' social networks", *Social Problems*, 41: (1).
Hong Kong Government (1967) *Kowloon Disturbances, 1966: Report of the Commission of Inquiry*, Hong Kong: Hong Kong Government.
Hope, Kempe Ronald (1995) „The socio-economic context of AIDS in Africa", *Journal of Asian and African Studies*, 30: 1–2.
Hope, Kempe Ronald (1996) „Growth, unemployment and poverty in Botswana", *Journal of Contemporary African Studies*, 14: 1.
Hsing, Youtien (1997) „Transnational networks of Chinese capitalists and development in local China", paper presented at the Bamboo Networks and Economic Growth in the Asia Pacific Region Research Workshop on the Work of Chinese Entrepreneur Networks, Vancouver, University of British Columbia, Institute of Asian Research, April 11–12 (unpublished in 1997).
Hsing, Youtien (1999) *Making Capitalism in China: The Taiwan Connection*, New York: Oxford University Press.
Hutchful, Eboe (1995) „Why regimes adjust: the World Bank ponders its 'star pupil", *Canadian Journal of African Studies*, 29: 2.
Hutching, Raymond (1976) *Soviet Science, Technology, Design*, London: Oxford University Press.
Hutton, Will (1996) *The State We're In*, rev. edn, London: Vintage.
Ikporukpo, C. O. (1996) „Federalism, political power and the economic game: conflict over access to petroleum resources in Nigeria", *Environment and Planning C: Government and Policy*, 14: 159–177.
Ikuta, Tadahide (1995) *Kanryo: Japan's Hidden Government*, Tokyo: NHK.
Imai, Ken'ichi (1990) *Jouhon Network Shakai no Tenkai* [The development of the information network societyl, Tokyo: Tikuma Shobou.
Industrial Strategy Project (ISP) (1995) *Improving Manufacturing Performance in South Africa*, Cape Town/Ottawa: UCT Press and International Development Research Centre.
InfoCom Research (1995) *Information and Communications in Japan, 1995*, Tokyo: InfoCom Research.
Inoguchi, Takashi (1995) „Kanryo: the Japanese bureaucracy in history's eye", paper delivered at a conference on Crisis and Change in Japan Today, Seattle, October 20–21 (read in a revised version, supplied by the University of Tokyo, March 1996).
International Bank for Reconstruction and Development (IBRD) (1994) *Adjustment in Africa: Reforms, Results and the Road Ahead*, Oxford: Oxford University Press.
International Bank for Reconstruction and Development (IBRD) (1996) *World Development Report 1996: From Plan to Market*, Oxford: Oxford University Press.
International Labour Office (ILO) (1994) *World Labour Report 1994*, Geneva: ILO.
International Labour Office (ILO) (1995) *World Employment Report 1995*, Geneva: ILO.
International Labour Office (ILO) (1996) *Child Labour: Targeting the Intolerable*, Geneva: ILO.
Irusta Medrano, Gerardo (1992) *Narcotrafico: hablan los arrepentidos -personages y hechos reales*, La Paz: CEDEC.
Irwin, John (1985) *The Jail: Managing the Underclass in American Society*, Berkeley: University of California Press,
Irwin, John and **Austin, James** (1994) *It's about Time: America's Imprisonment Binge*, Belmont, Ca: Wadsworth.
Ito, Youichi (1980) „The Johoka Shakai approach to the study of communication in Japan", *Keio Communication Review*, 1: 13–40.
Ito, Youichi (1991) „Birth of Johoka Shakai and Johoka concepts in Japan and their diffusion outside Japan", *Keio Communication Review*, 13: 3–12.
Ito, Youichi (1993) „How Japan modernised earlier and faster than other non Western countries: an information sociology approach", *The Journal of Development Communication*, 4(2).

Ito, Youichi (1994a) „Why information now?", in Georgette Wang (ed.), *Treading Different Paths: Iformationization in Asian Nations*, Norwood, NJ: Ablex.

Ito, Youichi (1994b) „Japan", in Georgette Wang (ed.), Treading Different Paths: Informationization in Asian Nations, Norwood, NJ: Ablex.

Iwao, Sumiko (1993) *The Japanese Woman*, New York: Free Press.

Izvestiya, (1994a) „Krestnye ottsy i inoplanetyane", January 27.

Izvestiya (1994b) „Rossiiskaya mafia sobiraet dos'ye na krupnykh chinovnikov i politikov", January 26: 1–2.

Izvestiya (1994c) „Ugolovnaya rossiya", October 18, 19: 1–2.

Jackson, Robert H. and **Rosberg, Carl G.** (1994) „The political economy of African personal rule" in David Apter, and Carl Rosberg (eds), *Political Development and the New Realism in Suh-Saharan Africa*, Charlottesville: University of Virginia Press.

Jamal, Vali (ed.) (1995) *Structural Adjustment and Rural Labour Markets in Africa*, New York: St Martin's Press for the ILO.

James, Jeffrey (1995) *The State, Technology and Industrialization in Africa*,New York: St Martin's Press.

Japan Information Processing Development Center (1994) *Informatization White Paper*, Tokyo: JIPDEC.

Jasny, N. (1961) *Soviet Industrialization, 1928–1952*, Chicago: University of Chicago Press.

Jazairy, Idriss et al. (1992) *The State of World Rural Poverty: an Inquiry into its Causes and Consequences*, New York: New York University Press.

Jensen, Leif (1991) „Secondary earner strategies and family poverty: immigrant-native differentials, 1960–1980", *International Migration Review*, 25: 1.

Jensen, Mike (1995) Draft discussion paper for UNESCO/ITU/UNECA African Regional Symposium on Telematics for Development in Addis Ababa, May, downloaded from http://www.idsc.gov.eg//aii/ddpf.htm#tele.

Jensen, Mike (1996) „Economic and technical issues in building Africa's information technologies", presentation to Conference on Africa and the New Information Technologies, Geneva, October 17–19.

Johnson, Chalmers (1982) *MITI and the Japanese Miracle*, Stanford: Stanford University Press.

Johnson, Chalmers (1987) „Political institutions and economic performance: the government-business relationship in Japan, South Korea, and Taiwan", in Deyo (ed.).

Johnson, Chalmers (1995) *Japan: Who Governs? The Rise of the Developmental State*, New York: W. W. Norton.

Johnson, D. Gale and **McConnell Brooks, Karen** (1983) *Prospects for Soviet Agriculture in the 1980s*, Bloomington, Ind.: Indiana University Press.

Jomo, Kwame S. (1999) „International financial liberalisation and the crisis of East Asian development", Kuala Lumpur, University of Malaya, Faculty of Economics and Administration, unpublished paper.

Jones, J. (1992) *The Dispossessed: America's Underclasses from the Civil War to the Present*, New York: Basic Books.

Jowitt, Kenneth (1971) *Revolutionary Breakthroughs and National Development: the Case of Romania, 1944–65*, Berkeley: University of California Press.

Kaiser, Paul (1996) „Structural adjustment and the fragile nation: the demise of social unity in Tanzania", *Journal of Modern African Studies*, 34: 2.

Kaiser, Robert G. (1991) *Why Gorbachev Happened: his Triumphs and his Failures*, New York: Simon and Schuster.

Kaldor, Mary (1981) *The Baroque Arsenal*, New York: Hill and Wang.

Kalmanovitz, Salomon (1993) *Analisis macro-economico del narcotrafico en la economia colombiana*, Bogota: Universidad Nacional de Colombia, Facultad de Ciencias Economicas.

Kamali, A. et al. (1996) „The orphan problem: experience of a Sub-Saharan African rural population in the AIDS epidemic", *AIDS Care*, 8(5): 509–515.

Kaplan, David E. and **Dubro, Alec** (1986) *Yakuza: the Explosive Account of Japan's Criminal Underworld*, Menlo Park, Calif.: Addison-Wesley.

Kasarda, John D. (1990) „Urban industrial transition and the underclass", *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 501: 26–47.

Kasarda, John D. (1995) „Industrial restructuring and the changing location of jobs", in Reynolds Farley (ed.), *State of the Union: America in the 1990s*, New York: Russell Sage Foundation.

Kassel, Simon and **Campbell, Cathleen** (1980) *The Soviet Academy of Sciences and Technological Development*, Santa Monica, CA: Rand Corporation.

Kato, Tetsuro (1984) „A preliminary note on the state in contemporary Japan", *Hitotsubashi Journal of Social Studies*, 16(1): 19–30.

Kato, Tetsuro (1987) „Der neoetatismus im heutigen Japan", *Prokla*, 66: 91–105.

Kazantsev, Sergei (1991) „Ozenka ekonomicheskogo effekta NTP v sisteme tsentralizovannogo upravleniya nauchno-tekhnicheskim progressom", in E. Golland, and T. Rybakova (eds), *Tekhnologicheskiyi progress i ekonomicheskoye razvitiye*, Novosibirsk: Nauka, p. 162–74.

Kazuhiro, Imamura (1990) „The computer, interpersonal communication, and education in Japan", in Adriana Boscaro, Franco Gatti, and Massimo Raveri (eds), *Rethinking Japan*, Folkestone, Kent: p. 97–106.

Keating, Michael (1995) *Nations against the State: the New Politics of Nationalism in Quebec, Catalonia, and Scotland*, New York: St Martin's Press.

Kelly, R. J. (ed.) (1986) *Organized Crime: a Global Perspective*, Totowa, NJ: Rowman and Littlefield.

Kempster, Norman (1993) „US consider seizing vast wealth of Zaire's Mobutu to force him out", *Los Angeles Times*, March 3.

Keohane, Robert O. and **Hoffman, Stanley** (1991a) „Institutional change in Europe in the 1980s", in Keohane and Hoffman (eds).

Keohane, Robert O. and **Hoffman, Stanley** (eds) (1991b) *The New European Community: Decision Making and Institutional Change*, Boulder, Colo.: Westview Press.

Khan, Sikander and **Yoshihara, Hideki** (1994) *Strategy and Performance of Foreign Companies in Japan*, Westport, CT: Quorum Books.

Khanin, G. I. (1988) „Ekonomicheskii rost: al'ternativnaya otsenka", *Kommunist* 17.

Khanin, G. I. (1991a) *Dinamika ekonomicheskogo razvitiya SSSR*, Novosibirsk: Nauka.

Khanin, G. I. (1991b) „Ekonomicheskii rost v SSSR v 80-e gody", *EKO*, 5.

Khazanov, Anatoly M. (1995) *After the USSR: Ethnicity, Nationalism and Politics in the Commonwealth of Independent States*, Madison: University of Wisconsin Press.

Kibria, Nazli (1994) „Household structure and family ideologies: the dynamics of immigrant economic adaptation among Vietnamese refugees", *Social Problems*, 41: 1.

Kim, Jong-Cheol (1998) „Asian financial crisis in 1997: institutional incompatibility of the developmental state in global capitalism", unpublished seminar paper for Sociology 280V, Berkeley: University of California, Department of Sociology, May.

Kim, Kyong-Dong (ed.) (1987) *Dependency Issues in Korean Development*, Seoul: Seoul National University Press.

Kim, Seung-Kuk (1987) „Class formation and labor process in Korea", in Kim (ed.).

King, Ambrose Y. C. and **Lee, Ranee P.** (eds) (1981) *Social Life and Development in Hong Kong*, Hong Kong: Chinese University Press.

King, Roy (1994) „Russian prisons after perestroika: end of the gulag?" *British Journal of Criminology*, 34, special issue.

King, Roy and **Mike Maguire** (1994) „Contexts of imprisonment: an international perspective", *British Journal of Criminology*, 34, special issue.

Kirsch, Irwin, Jungeblut, Ann, Jenkins, Lynn and **Kolstad, Andrew** (1993) *Adult Literacy in America: a First Look at the Results of the National Adult Literacy Survey*, Washington, DC: US Department of Education.

Kiselyova, Emma, Castells, Manuel and **Granberg, Alexander** (1996) *The Missing Link: Siberian Oil and Gas and the Pacific Economy*, Berkeley, CA: University of California, Institute of Urban and Regional Development, Research Monograph.

Kishima, Takako (1991) *Political Life in Japan: Democracy in a Reversible World*, Princeton, NJ: Princeton University Press.

Kleinknecht, William (1996) *The New Ethnic Mobs: the Changing Face of Organized Crime in America*, New York: The Free Press.

Koettmg, Mark and **Schiraldi, Vincent** (1994) *Singapore West: the Incarceration of 200,000 Californians*, San Francisco: Center on Juvenile and Criminal Justice.

Kontorovich, V. (1988) „Lessons of the 1965 Soviet economic reform", *Soviet Studies*, 40, 2.

Kornai, Janos (1980) „Economics of shortage", Amsterdam: North-Holland

Kornai, Janos (1986) *Contradictions and Dilemmas: Studies on the Socialist Economy and Society*, Cambridge, MA: MIT Press.

Kornai, Janos (1990) *Vision and Reality, Market and State*, New York: Routledge.

Korowkin, Wladimir (1994) „Die wirtschaftsbeziehungen Russlands zu den Staaten der ehemaligen UdSSR", *Osteuropa*, 2 (February): 161–174.

Kozlov, Viktor (1988) *The Peoples of the Soviet Union*, Bloomington, Ind.: Indiana University Press.

Kozol, Jonathan (1985) *Illiterate America*, New York: Anchor Press.

Krause, Lawrence, Koh Ai Tee and **Lee (Tsao) Yuan** (1987) *The Singapore Economy Reconsidered*, Singapore: Institute of South-East Asian Studies.

Kuleshov, Valery and **Castells, Manuel** (directors) (1993) „Problemas socio-economicos del complejo de gas y petroleo en Siberia Occidental en el contexto del la reforma economica", Madrid: UAM/IUSNT, research report.

Kuo, Shirley W. Y. (1983) *The Taiwan Economy in Transition*, Boulder, Colo.: Westview Press.

Kuznetsova, N. F. (1996) „Konferenciya po problemam organizovannoi prestupnosti", *Gosudarstvo i Pravo*, 5: 130–137.

Kwan, Alex Y. H. and **Chan, David K. K.** (eds) (1986) *Hong Kong Society*, Hong Kong: Writers and Publishers Cooperative.

Lachaud, Jean-Pierre (1994) *The Labour Market in Africa*, Geneva: International Institute for Labour Studies.

Lam, Willy Wo-Lap (1995) *China after Deng Xiaoping: the Power Struggle in Beijing since Tiananmen*, Singapore: Wiley.

Lane, David (1990) *Soviet Society under Perestroika*, London: Unwin and Hyman.

Laserna, Roberto (ed.) (1991) *Economia politica de las drogas: lecturas Latinoamericanas*, Cochabamba: CERES/CLACSO.

Laserna, Roberto (1995) „Coca cultivation, drug traffic and regional development in Cochabamba, Bolivia", unpublished PhD thesis, Berkeley: University of California.

Laserna, Roberto (1996) *20 juicios y prejuicios sobre coca-cocaina*, La Paz: Clave Consultores.

Lau, Siu-kai (1982) *Society and Politics in Hong Kong*, Hong Kong: The Chinese University Press.

Lavalette, Michael (1994) *Child Employment in the Capitalist Labour Market*, Aldershot: Avebury.

Lee, Chong Ouk (1988) *Science and Technology Policy of Korea and Cooperation with the United States*, Seoul: Korea Advanced Institute of Science and Technology, Center for Science and Technology Policy.

Leitzel, Jim et al. (1995) „Mafiosi and Matrioshki: organized crime and Russian reform", *The Brooking Review*, winter: 26–29.

Lemann, Nicholas (1999) *The Big Test: the Secret History of American Meritocracy*, New York: Farrar, Strauss and Giroux.

Lemarchand, Rene (1970) *Rwanda and Burundi*, London: Pall Mall.

Lemarchand, Rene (1993) „Burundi in comparative perspective: dimensions of ethnic strife", in John McGarry and Brendan O'Leary (eds), *The Politics of Ethnic Conflict Regulation: Case Studies of Protracted Ethnic Conflicts*, London and New York: Routledge.

Lemarchand, Rene (1994a) „Managing transition anarchies: Rwanda, Burundi, and South Africa in comparative perspective", *The Journal of Modem African Studies*, 32(4): 581–604.

Lemarchand, Rene (1994b) *Burundi: Ethnocide as Discourse and Practice*, New York: Woodrow Wilson Center Press and Cambridge University Press.

Lerman, Robert (1996) „The impact of changing US family structure on child poverty and income inequality", *Economica*, 63: SI 19–39.

Lethbridge, H. (1970) „Hong Kong cadets, 1862–1941" *Journal of the Hong Kong Branch of the Royal Asiatic Society*, 10: 35–56.

Lethbridge, H. (1978) *Hong Kong: Stability and Change: a Collection of Essays*, Hong Kong: Oxford University Press.

Leung, Chi-keung et al. (1980) *Hong Kong: Dilemmas of Growth*, Hong Kong: University of Hong Kong, Centre of Asian Studies.

Lewin, Moshe (1988) *The Gorbachev Phenomenon: a Historical Interpretation*, Berkeley: University of California Press.

Lewis, Peter (1996) „From prebendalism to predation: the political economy of decline in Nigeria", *Journal of Modern African Studies* 34(1): 79–103.

Leys, Colin (1994) „Confronting the African tragedy", *New Left Review*, 204: 33–47.

Li, Linda Ch. (1996) „Power as non-zero sum: central-provincial relations over investment implementation, Guandong and Shanghai, 1978–93", Hong Kong: City University of Hong Kong, Department of Public and Social Administration, working paper 1996/2.

Lim, Hyun-Chin (1982) *Dependent Development in Korea: 1963–79*, Seoul: Seoul National University Press.

Lim, Hyun-Chin and **Yang, Jonghoe** (1987) „The state, local capitalists and multinationals: the changing nature of a triple alliance in Korea", in Kyong-Dong Kim (ed.), *Dependency Issues in Korean Development*, Seoul: Seoul National University Press: p. 347–359.

Lin, Jing (1994) *The Opening of the Chinese Mind: Democratic Changes in China since 1978*, Westport, CT: Praeger.

Lin, Tsong-Biau, Mok, Victor and **Ho, Yin-Ping** (1980) *Manufactured Exports and Employment in Hong Kong*, Hong Kong: Chinese University Press.

Lindqvist, Sven (1996) *Exterminate All the Brutes*, New York: The New Press.

Loxley, John (1995) „A review of Adjustment in Africa: Reforms, Results and the Road Ahead", *Canadian Journal of African Studies*, 29: 2.

Lu, Jia (1993) „Jingji guore wnti geshuo gehua (Disagreement between the central and the provincial government on the problems of overheated economy)", *China Times Weekly*, 61, February 28–March 6: 44–45.

Lu, Jia (1994a) „Zhonggong yabuzhu difang hatwai juzhaifeng (The Chinese communists cannot control the trend of local government's foreign borrowing)", *China Times Weekly*, 150, November 13–19: 6–9.

Lu, Jia (1994b) „Laozi jiufen juyou zhongguo tese (Labor disputes have Chinese characteristics)", *China Times Weekly*, 116, March 20–26; 11–13.

Lynch, Michael J. and **Paterson, E. Britt** (eds) (1995) *Race and Criminal Justice: a Further Examination*, New York: Harrow and Heston.

McDonald, Douglas (1994) „Public imprisonment by private means: the re-emergence of private prisons and jails in the United States, the United Kingdom, and Australia", *British Journal of Criminology*, 34, special issue.

Mace, James E. (1983) *Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918–33*, Cambridge, MA: Harvard Ukrainian Research Institute.

McFadden, Robert D. (1999) „US colonel's wife named in Bogota drug smuggling", *The New York Times*, August 7: Al.

Machimura, Takashi (1994) *Sekai Toshi Tokyo no Kozo* [The structural transformation of a global city: Tokyo], Tokyo: Tokyo University Press.

Mackie, J. A. C. (1992) „Overseas Chinese entrepreneurship", *Asian Pacific Economic Literature*, 6(1): 41–64.

McKinley, James C. (1996) „Old revolutionary is a new power to be reckoned with in Central Africa", *The New York Times*, November 27.

Maddison, Angus (1995) *Monitoring the World Economy, 1820–1992*, Paris: OECD Development Centre Studies.

Malleret, T. and **Delaporte, Y.** (1991) „La conversion des industries de defense de l'ex-URSS", *Le Courrier des Pays de l'Est*, November.

Mamdani, Mahmood (1996) „From conquest to consent as the basis of state formation: reflections on Rwanda", *New Left Review*, 216: 3–36.

Manning, Claudia (1993) „Subcontracting in the South African economy: a review of the evidence and an analysis of future prospects", paper prepared for the TASKGRO Workshop, May 21–3.

Manning, Claudia and **Mashigo, Angela Pinky** (1994) „Manufacturing in South African micro-enterprises", *IDS Bulletin*, 25(1).

Marrese, Michael and **Vanous, Jan** (1983) *Soviet Subsidization of Trade with Eastern Europe: a Soviet Perspective*, Berkeley: University of California, Institute of International Studies.

Martin, John M. and **Romano, Anne T.** (1992) *Multinational Crime*, London: Sage.

Maruyama, Masao (1963) *Thought and Behaviour in Modern Japanese Politics* (ed. Ivan Morris), London: Oxford University Press.

Massey, Douglas S. and **Denton, Nancy A.** (1993) *American Apartheid: Segregation and the Making of the Underclass*, Cambridge, Ma: Harvard University Press.

Massey, Douglas S., Grow, Andrew and **Shibuya, Kumiko** (1994) „Migration, segregation and the geographic concentration of poverty" *American Sociological Review*, 59: 425–445.

Massey, Douglas S. et al. (1999) *Worlds in Motion: Understanding International Migration at the End of the Millennium*, Oxford: Clarendon Press/ Oxford University Press.

Medina Gallego, Carlos (1990) *Autodefensas, paramilitares y narcotrafico en Colombia*, Bogota: Editorial Documentos Periodisticos.

Mejia Prieto, Jorge (1988) *Mexico y el narcotrdfico*, Mexico, DF: Editorial Universo.

Menshikov, Stanislas (1990) *Catastrophe or Catharsis? The Soviet Economy Today*, Moscow and London: Inter-Verso.

MERG (Macro-Economic Working Group) (1993) *Making Democracy Work: a Framework for Macroeconomic Policy in South Africa*, Belleville, South Africa: Center for Development Studies.

Mergenhagen, Paula (1996) „The prison population bomb", *American Demographics*, 18(2): 36–40.

Minc, Alain (1993) *Le nouveau Moyen Age*, Paris: Gallimard.

Miners, N. J. (1986) *The Government and Politics of Hong Kong*, Hong Kong: Oxford University Press.

Mingione, Enzo (1993) „The new urban poverty and the underclass: introduction", *International Journal of Urban and Regional Research*, 17(3).

Mingione, Enzo (ed.) (1996) *Urban Poverty and the Underclass*, Oxford: Blackwell.

Mingione, Enzo and **Morlicchio, Enrica** (1993) „New forms of urban poverty in Italy: risk path models in the north and south", *International Journal of Urban and Regional Research*, 17(3).

Mishel, Lawrence, Bernstein, Jared and **Schmitt, John** (1996) *The State of Working America, 1996–97*, Washington, DC: Economic Policy Institute.

Mishel, Lawrence, Bernstein, Jared and **Schmitt, John** (1999) *The State of Working America 1998/ 99*, Ithaca and London: Cornell University Press/Economic Policy Institute.

Mita Barrientos, Fernando (1994) *El fenomeno del narcotrafico*, La Paz: AVF Producciones.

Mitchell, R. Judson (1990) *Getting to the Top in the USSR: Cyclical Patterns in the Leadership Succession Process*, Stanford, CA: Hoover Institution Press.

Mollenkopf, John and **Castells, Manuel** (eds) (1991) *Dual City: Restructuring New York*, New York: Russell Sage.

Morris, Martina, Bernhardt, Annette and **Handcock, Mark** (1994) „Economic inequality: new methods for new trends", *American Sociological Review*, 59: 205–219.

Motyl, Alexander M. (1987) *Will the Non-Russians Rebel? State, Ethnicity, and Stability in the USSR*, Ithaca, NY: Cornell University Press.

Muntarbhorn, Vitit (1996) „International perspectives and child prostitution in Asia", in US Department of Labor, Bureau of International Labor Affairs, *Forced Labor: the Prostitution of Children, Symposium Proceedings*, Washington, DC: US Department of Labor.

Murray, Diane H. (with **Qin Baogi**) (1994) *The Origins of the Truandihui: the Chinese Triads in Legend and History*, Stanford: Stanford University Press.

Mushkat, Miron (1982) *The Making of the Hong Kong Administrative Class*, Hong Kong: University of Hong Kong, Centre for Asia Studies.

Nakame International Economic Research, Nikon Keizai Shimbun Inc. (Nikkei), and Global Business Network (1998) *Scenarios for the Future of Japan*, Emeryville, CA, Global Business Network.

Nathan, Andrew J. (1990) *China's Crisis: Dilemmas of Reform and Prospects for Democracy*, New York: Columbia University Press.

National Center for Adult Literacy (NCAL) (1995) „Adult literacy: the next generation", *NCAL Technical Report TR9501*, Philadelphia: NCAL.

Naughton, Barry (1995) *Growing Out of the Plan: Chinese Economic Reforms, 1978–1993*, New York: Cambridge University Press.

Navarro, Mireya (1997) „Russian submarine surfaces as player in drug world", *The New York Times*, March 5: 1–8.

Navarro, Vicente (1996) „La unidad monetaria, Maastricht y los Estados del Bienestar: notas comparativas de la UE con EEUU", paper presented at the Conference on New Social and Economic Policies for Europe, Fundacion Sistema, Madrid, December 18–19.

Navarro, Vicente (1997) *Neoliberalismo y estado del bienestar*, Madrid: Alianza Editorial.

Nekrich, Aleksandr M. (1978) *The Punished Peoples: the Deportation and Tragic Fate of Soviet Minorities at the End of the Second World War*, New York: W. W. Norton.

Network Wizards (1996) Internet Survey, July, downloaded from: http://www.nw.com.

Newbury, Catherine (1988) *The Cohesion of Oppression: Clientship and Ethnicity in Rwanda, 1860–1960*, New York: Columbia University Press.

Newman, Anabel, Lewis, Warren and **Beverstock, Caroline** (1993) „Prison literacy: implications for program and assessment policy", *NCAL Technical Report TR93–1*, Philadelphia: NCAL.

Noble, Kenneth (1992) „As the nation's economy collapses, Zaireans squirm under Mobutu's heel", *The New York Times*, August 30: 14.

Nonaka, Ikujiro and **Takeuchi, Hirotaka** (1994) *The Knowledge-creating Company: How Japanese Companies Created the Dynamics of Innovation*, New York: Oxford University Press.

Norman, E. Herbert (1940) *Japan's Emergence as a Modern State: Political and Economic Problems of the Meiji Period*, New York: Institute of Pacific Relations.

Nove, Alec (1969/1982) *An Economic History of the USSR*, Harmondsworth: Penguin.

Nove, Alec (1977) *The Soviet Economic System*, London: Allen and Unwin.

Nzongola-Ntalaja, Georges (1993) *Nation-building and State-building in Africa*, SAPES Trust Occasional Paper Series no. 3, Harare: Sapes Books.

Odedra, Mayuri et al. (1993) „Sub-Saharan Africa: a technological desert", *Communications of the ACM*, 36(2) 25–29.

OECD (1995) *Literacy, Economy and Society: Results of the First International Adult Literacy Survey*, Paris: OECD.

Ohmae, Kenichi (1990) *The Borderless World: Power and Strategy in the Interlinked Economy*, New York: Harper.

Ong, Aihwa and **Nonini, Donald** (eds) (1997) *The Cultural Politics of Modern Chinese Transnationalism*, London: Routledge.

Orstrom Moller, J. (1995) *The Future European Model: Economic Internationalization and Cultural Decentralization*, Westport, CT: Praeger.

Ovchinsky, Vladimir (1993) *Mafia: Neob'yavlennyi vizit*, Moscow: INFRAM.

Over, Mead (1990) „The economic impact of fatal adult illness from AIDS and other causes in Sub-Saharan Africa: a research proposal", Research Department of the World-Bank, Washington, unpublished.

Overhalt, William H. (1993) *The Rise of China*, New York: W. W. Norton.

Ozawa, Terutomo (1996) „Japan: the macro-IDP, meso-IDPs and the technology development path (TDP)", in John H. Dunning and Rajneesh Narula (eds), *Foreign Direct Investment and Governments: Catalysts for Economic Restructuring*, London: Routledge: p. 142–173.

Palazuelos, Enrique (1990) *La economia sovietica mas alia de la perestroika*, Madrid: Ediciones de Ciencias Sociales.

Panos Institute (1992) *The Hidden Costs of AIDS: the Challenge to Development*, London: Panos Institute.

Pardo Segovia, Fernando (ed.) (1995) *Narcotrafico: situacion actual y perspectives para la accion*, Lima: Centro Peruano de Relaciones Internacionales.

Parsons, Craig (1996) „Europe's identity crisis: European Union dilemmas in the 1990s", Berkeley: University of California, Center for Western European Studies, research paper.

Pasquini, Gabriel and **De Miguel, Eduardo** (1995) *Blanca y radiante: mafias, poder y narcotrafico en la Argentina*, Buenos Aires: Planeta.

Pease, Ken (1994) „Cross-national imprisonment rates: limitations of method and possible conclusions", *British Journal of Criminology*, 34, special issue.

Pedrazzini, Yves and **Sanchez, Magaly** (1996) *Malandros, bandes et enfants de la rue: la culture d'urgence dans la metropole latino-amencaine*, Pans: Fondation Charles Leopold Mayer pour le Progres de l'Homme.

Perez Gomez, V. (1988) *Historia de la drogadiccion en Colombia*, Bogota: TM Editores/Uniandes.

Peterson, G. and **Harrell, Adele V.** (eds) (1993) *Drugs, Crime, and Social Isolation*, Washington, DC: The Urban Institute Press.

Pfeffer, Max (1994) „Low-wage employment and ghetto poverty: a comparison of African-American and Cambodian day-haul farm w[r]orkers in Philadelphia", *Social Problems*, 41(1).

Philipson, Thomas and **Posner, Richard A.** (1995) „The microeconomics of the AIDS epidemic in Africa", *Population and Development Review*, 21(4): 835–848.

Pinkus, Benjamin (1988) *The Jews of the Soviet Union: the History of a National Minority*, Cambridge: Cambridge University Press.

Pipes, Richard (1954) *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism, 1917–23*, Cambridge, MA: Harvard University Press.

Pipes, Richard (1991) *The Russian Revolution*, New York: Alfred Knopf.

Pisani-Ferry, Jean (1995) „Variable geometry in Europe", paper presented at the Conference on Reshaping the Transatlantic Partnership: an Agenda for the Next Ten Years, Bruges: The College of Europe, March 20–22.

Plotnick, Robert D. (1990) „Determinants of teenage out-of-wedlock child-bearing", *Journal of Marriage and the Family*, 52: 735–746.

Po, Lan-chih (forthcoming) „Economic reform, housing privatization and changing life of women in China", unpublished PhD dissertation, Berkeley: University of California, Department of City and Regional Planning.

Podlesskikh, Georgyi and **Tereshonok, Andrey** (1994) *Vory V Zakone: Brosok k Vlasti*, Moscow: Khudozestvennaya Literatura.

Portes, Alejandro (ed.) (1995) „The economic sociology of immigration: essays on networks, ethnicity and entrepreneurship", New York: Russell Sage.

Portes, Alejandro and **Sensenbrenner, Julia** (1993) „Embeddedness and immigration: notes on the social determinants of economic action", *American Journal of Sociology*, 98(6): 1320–1350.

Portes, Alejandro, Castells, Manuel and **Benton, Lauren** (eds) (1989) *The Informal Economy: Studies on Advanced and Less Developed Countries*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

Potter, Gary W. (1994) *Criminal Organizations: Vice, Racketeering and Politics in an American City*, Prospect Heights, Ill: Waveland Press.

Praaning, R. and **Perry, C.** (eds) (1989) *East-West Relations in the 1990s: Politics and Technology*, Dordrecht/Boston: M. Nijhoff.

Press, Robert M. (1993) „Some allege Mobutu is stirring up deadly tribal warfare in Zaire", *Christian Science Monitor*, August 17: 1.

Pritchett, Lant (1995) *Divergence, Big Time*, Washington, DC: The World Bank, Policy Research Working Paper, no. 1522.

Prolongeau, Hubert (1992) *La vie quotidienne en Colombie an temps du cartel de Medellin*, Paris: Hachette.

Psacharopoulos, George et al. (1995) „Poverty and inequality in Latin America during the 1980s", *Review of Income and Wealth*, 41(3): 245–263.

Purcell, Randall P. (ed.) (1989) *The Newly Industrializing Countries in a World Economy*, Boulder, Colo.: Lynne Rienner.

Ravenhill, John (1993) „A second decade of adjustment: greater complexity, greater uncertainty", in Callaghy and Ravenhill (eds).

Reed, Deborah (1999) *California's Rising Income Inequality: Causes and Concerns*, San Francisco: Public Policy Institute of California.

Reischauer, Edwin O. (1988) *The Japanese Today: Change and Continuity*, Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press.

Remnick, David (1993) *Lenin's Tomb: the Last Days of the Soviet Empire*, New York: Random House.

Renard, Ronald D. (1996) *The Burmese Connection: Illegal Drugs and the Making of the Golden Triangle*, Boulder, Colo.: Lynne Rienner.

Rezun, Miron (ed.) (1992) *Nationalism and the Breakup of an Empire: Russia and its Periphery*, Westport, CT: Praeger.

Riddell, Barry (1995) „The World Bank speaks to Africa yet again", *Canadian Journal of African Studies*, 29: 2.

Riddell, Roger (1993) „The future of the manufacturing sector in Sub-Saharan Africa", in Callaghy and Ravenhill (eds), p. 215–247.

Riley, Thyra (1993) „Characteristics of and constraints facing black businesses in South Africa: survey results", paper prepared for the World Bank's presentation to the Seminar on Small and Medium Business Enterprises, Johannesburg, June 1–2.

Rizzini, Irene (ed.) (1994) *Children in Brazil Today: a Challenge for the Third Millennium*, Rio de Janeiro: Editora Universitaria Santa Ursula.

Roberts, Albert E. (1994) *Critical Issues in Crime and Justice*, Thousand Oaks, Ca: Sage.

Robinson, Thomas W. (ed.) (1991) *Democracy and Development in East Asia*, Washington, DC: The American Enterprise Institute Press.

Rodgers, Gerry, Gore, Charles and **Figueiredo, Jose B.** (eds) (1995) *Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses*, Geneva: International Institute of Labour Studies.

Rodgers, Harrell (1996) *Poor Women, Poor Children*, Armonk, NY: M. E. Sharpe.

Rogerson, Christian (1993) „Industrial subcontracting in South Africa: a research review", paper prepared for the PWV Economic Development Forum, June.

Rohwer, Jim (1995) *Asia Rising*, New York: Simon and Schuster.

Room, G. (1992) *Observatory on National Policies to Combat Social Exclusion: Second Annual Report*, Brussels: Commission of the European Community.

Roth, Jurgen and **Frey, Marc** (1995) *Europa en las garras de la mafia*, Barcelona: Anaya and Mario Muchnik (ong. pub. in German in 1992).

Rowen, H. S. and **Wolf Jr. Charles** (eds) (1990) *The Impoverished Superpower*, San Francisco: Institute for Contemporary Studies.

Ruggie, John G. (1993) „Territorially and beyond: problematizing modernity in international relations", *International Organization*, 47(1): 139–174.

Sachs, Jeffrey (1998) „The IMF and the Asian flu", *The American Prospect*, March/April: 16–21.

Sachwald, Fredrique (1994) *European Integration and Competitiveness: Acquisitions and Alliances in Industry*, Aldershot: Edward Elgar.

Sakaiya, Taichi (1991) *The Knowledge-Value Revolution: or a History of the Future*, Tokyo: Kodansha International.

Salazar, Alonso and **Jaramillo, Ana Maria** (1992) *Medellin: las subculitras del narcotrafico*, Bogota: CINEP.

Salmin, A. M. (1992) *SNG: Sostoyanie i perspektivy razvitiya*, Moscow: Gorbachev Fund.

Sanchez Jankowski, Martin (1991) *Islands in the Street*, Berkeley: University of California Press.

Sandbrook, Richard (1985) *The Politics of Africa's Economic Stagnation*, Cambridge: Cambridge University Press.

Sandholtz, Wayne et al. (1992) *The Highest Stakes: Economic Foundations of National Security*, New York: BRIE/Oxford University Press.

Santino, Umberto and **La Fiura, Giovanni** (1990) *L'impresa mafiosa: dall'Italia agli Stati Uniti*, Milan: Franco Angeli.

Sapir, J. (1987) *Le systeme militaire sovietique*, Paris: La Decouverte.

Sarkar, Prabirjit and **Singer, H. W.** (1991) Manufactured exports of World developing countries and their terms of trade since 1965", *World Development*, 19(4): 333–340.

Sarmiento, Eduardo (1990) „Economia del narcotrafico", *Desarrollo y Sociedad*, September 26: 11–40.

Sarmiento, Luis Fernando (1991) *Cocaina and Co.: un mercado illegal por dentro*, Bogota: Universidad Nacional de Colombia, Instituto de Estudios Politicos v Relaciones Internacionales.

Savona, Ernesto (ed.) (1993) *Mafia Issues*, Milan: International Scientific and Professional Advisory Council of the United Nations Crime Prevention and Criminal Justice Program.

Savvateyeva, Irina (1994) „Kontrrazvedka sobirayetsya proveryat' chinovnikov: dlya chego?", *Izvestiya*, April 28: 2.

Scherer, John L. and **Jakobson, Michael** (1993) „The collectivisation of agriculture and the Soviet prison camp system", *Europe-Asia Studies*, 45 (3): 533–546.

Schiffer, Jonathan (1983) *Anatomy of a Laissez-faire Government: the Hong Kong Growth Model Reconsidered*, Hong Kong: University of Hong Kong, Centre for Urban Studies.

Schiraldi, Vincent (1994) *The Undue Influence of California's Prison Guards' Union: California's Correctional-Industrial Complex*, San Francisco: Center on Juvenile and Criminal Justice, report, October.

Schlesinger, Jacob M. (1997) *Shadow Shoguns: the Rise and Fall of Japan's Postwar Political Machine*, New York: Simon and Schuster.

Scott, Ian (1987) „Policy making in a turbulent environment: the case of Hong Kong", Hong Kong: University of Hong Kong, Department of Political Science, research report.

Scott, Ian and **Burns, John P.** (eds) (1984) *The Hong Kong Civil Service*, Hong Kong: Oxford University Press.

Scott, Peter D. and **Marshall, Jonathan** (1991) *Cocaine Politics: Drugs, Armies and the CIA in Central America*, Berkeley: University of California Press.

Sedlak, Andrea and **Broadhurst, Diane** (1996) *Executive Summary of the Third National Incidence Study of Child Abuse and Neglect*, Washington, DC: US Department of Health and Human Services.

Seki, Kiyohide (1987) „Population and family policy: measuring the level of living in the country of familism", Tokyo: Nihon University, Population Research Institute, Research Paper Series no. 25.

Seymour, Christopher (1996) *Yakuza Diary: Doing Time in the Japanese Underworld*, New York: Atlantic Monthly Press.

Shane, Scott (1994) *Dismantling Utopia: How Information Ended the Soviet Union*, Chicago: Ivan R. Dee.

Shargorodsky, Sergei (1995) „In troubled Russia, contract killings are a way of life", *San Francisco Chronicle*, November 17.

Shaw, Denis J. B. (1993) „Geographical and historical observations on the future of a federal Russia", *Post-Soviet Geography*, 34(8).

Shinotsuka, Eiko (1994) „Women workers in Japan: past, present and future", in Gelb and Lief-Palley (ed.): 95–119.

Shoji, Kokichi (1991) „Rising neo-nationalism in contemporary Japan – changing social consciousness of the Japanese people and its implications for world society", Tokyo: University of Tokyo, Department of Sociology, research paper.

Shoji, Kokichi (1994), „Sociology", in *An Introductory Bibliography for Japanese Studies*, vol. 9, part 1, Tokyo: The Japan Foundation: p. 150–216.

Shoji, Kokichi (1995) „Small changes make big change: changing Japanese life-style and political change", Tokyo: University of Tokyo, Department of Sociology, research paper.

Sigur, Christopher J. (1994) *Continuity and Change in Contemporary Korea*, New York: Carnegie Council on Ethics and International Affairs.

Silver, Hilary (1993) „National conceptions of the new urban poverty: social structural change in Britain, France and the United States", *International Journal of Urban and Regional Research*, 17(3): September.

Simon, David (1995) „Debt, democracy and development: Sub-Saharan Africa in the 1990s", in Simon et al. (eds).

Simon, David, van Spengen, Wim, Dixon, Chris and **Naarman, Anders** (eds) (1995) *Structurally Adjusted Africa: Poverty, Debt and Basic Needs*, London: Pluto Press.

Simon, Gerhard (1991) *Nationalism and Policy toward the Nationalities in the Soviet Union: from Totalitarian Dictatorship toward Post-Stalinist Society*, Boulder, Colo.: Westview Press.

Simposio Internacional (1991) *El impacto del capital financiero del narcotrafico en America Latina*, La Paz: Centro para el estudio de las relaciones internacionales y el desarrollo.

Singh, Tejpal (1982) *The Soviet Federal State: Theory, Formation and Development*, Delhi: Sterling.

Sit, Victor (1982) „Dynamism in small industries: the case of Hong Kong", *Asian Survey*, 22: 399–409.

Skezely, Miguel (1995) „Poverty in Mexico during adjustment", *Review of Income and Wealth*, 41(3): 331–348.

Smaryl, O. I. (1984) „New technology and the Soviet predicament", *Survey*, 28(1): 109–111.

Smeeding, Timothy (1997) „Financial poverty in developed countries: the evidence from LIS", Luxembourg Income Study working paper, no. 155.

Smith, Gordon B. (1992) *Soviet Politics: Struggling with Change*, New York: St Martin's Press.

Smith, Patrick (1997) *Japan: a Reinterpretation*, New York: Pantheon.

Smolowe, Jill (1994) „Lock 'em up and throw away the key", *Time*, February 7: 55–59.

South African Government (1996a) „Restructuring the South African labour market", report of the Presidential Commission to Investigate Labour Market Policy.

South African Government (1996b) „Employment and occupational equity: policy proposals", Department of Labour Green Paper.

Souza Minayo, Maria Cecilia et al. (1999) *Fala, Galera: Juventude, Violencia e Cidadania na cidade do Rio de Janeiro*, Rio de Janeiro: Garamond/UNESCO.

Specter, Michael (1996) „Cemetery bomb in Moscow kills 13 at ceremony", *The New York Times*, November 11: A1–A4.

Spence, Jonathan D. (1990) *The Search for Modern China*, New York: Norton.

Staebler, Martin (1996) „Tourism and children in prostitution", paper prepared for the World Congress against Commercial Sexual Exploitation of Children, Stockholm, August 27–31.

Steinberg, Dimitri (1991) *Soviet Defense Burden: Estimating Hidden Defense Costs*, Washington, DC: Intelligence Decision Systems, research report.

Sterling, Claire (1994) *Thieves' World: the Threat of the New Global Network of Organized Crime*, New York: Simon and Schuster.

Stiglitz, Joseph (1998) „Sound finance and sustainable development in Asia" (http://www.worldbank.org/html/extdr/extme/jsso031298.html).

Strong, Simon (1995) *Whitewash: Pablo Escobar and the Cocaine Wars*, London: Macmillan.

Sung, Yun-wing (1994) „Hong Kong and economic integration of the China circle", paper presented at the China Circle Conference organized by the Institute of Global Cooperation and Conflict, University of California, Hong Kong: December 8–11.

Suny, Ronald Grigor (1993) *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union*, Stanford: Stanford University Press.

Survey (1984) „The Novosibirsk Report", *Survey* 28(1): 88–108 (English trans.).

Susser, Ida (1991) „The separation of mothers and children", in John Mollenkopf and Manuel Castells (eds), *Dual City: Restructuring New York*, New York: Russell Sage: p. 207–224.

Susser, Ida (1993) „Creating family forms: the exclusion of men and teenage boys from families in the New York City shelter system, 1987–1991", *Critique of Anthropology*, 13(3): 267–285.

Susser, Ida (1995) Fear and violence in dislocated communities", paper presented to the 94th Annual Meeting of the American Anthropological Association, Washington, DC.

Susser, Ida (1996) „The construction of poverty and homelessness in US cities", *Annual Reviews of Anthropology*, 25: 411–435.

Susser, Ida and **Kreniske, John** (1987) „The welfare trap: a public policy for deprivation" in Leith Mullings (ed.), *Cities of the United States*, New York: Columbia University Press, p. 51–68.

Svedberg, Peter (1993) „Trade compression and economic decline in Sub-Saharan Africa", in Magnus Blomstrom and Mats Lundahl (eds), *Economic Crisis in Africa: Perspectives on Policy Responses*, Routledge: London and New York, p. 21–40.

Szelenyi, Ivan (1982) „The intelligentsia in the class structure of state-socialist societies", in Michael Burawoy and Theda Skocpol (eds), *Marxist Inquiries*, special issue of the *American Journal of Sociology*, 88: 287–327.

Taguchi, Fukuji and **Kato, Tetsuro** (1985) „Marxist debates on the state in post-war Japan", *Hosei Ronsyu* (Journal of Law and Political Science), 105: 1–25.

Taibo, Carlos (1993a) „Las fuerzas armadas en la URSS", unpublished PhD dissertation, Madrid: Universidad Autonoma de Madrid.

Taibo, Carlos (1993b) *La Union Sovietica (1917–1991)*, Madrid: Editorial Sintesis.

Tarasulo, Isaav T. (ed.) (1989) *Gorbachev and Glasnost: Viewpoints from the Soviet Press*, Wilmington, Delaware: Scholarly Resources Books.

Tevera, Dan (1995) „The medicine that might kill the patient: structural adjustment and urban poverty in Zimbabwe", in David Simon, Wim van Spengen, Chris Dixon and Anders Naarman (eds), *Structurally Adjusted Africa: Poverty, Debt and Basic Needs*, London: Pluto Press.

Thalheim, Karl (1986) *Stagnation or Change in the Communist Economies?* (with a note by Gregory Grossman), London: Center for Research in Communist Economies.

The Current Digest [of Post-Soviet press] (1994) „Crime, corruption pose political, economic threat", *Current Digest*, 45(4): 14–16.

The Economist (1993) „Let down again: a survey of Nigeria", special supplement, August 21.

The Economist (1995) „Coming of age: a survey of South Africa", special supplement, May 20.

The Economist (1996a) „Africa for the Africans: a survey of Sub-Saharan Africa, special supplement, September 7.

The Economist (1996b) „Belgium: crony state", October 26: 61–62.

The Economist (1996c) „Death shadows Africa's Great Lakes", October 19: 45–47.

The Economist (1997) „A survey of Japanese finance: a whopping explosion", special report, June 27: 1–18.

The Economist (1998) „Silicon Valley, PRC", June 27: 64–66.

The Economist (1999a) „Russian organised crime: crime without punishment, August 28: 17–19.

The Economist (1999b) „Europe's borders", October 16: 26–28.

The Economist (1999c) „A survey of Europe: a work in progress", October 23.

Thomas, John and **Kruse-Vaucienne, Ursula** (eds) (1977) *Soviet Science and Technology*, Washington, DC National Science Foundation.

Thompson, Grahame (1998) *Economic Dynamism in the Asian Pacific*, London: Routledge.

Thoumi, Francisco (1994) *Economia politica y narcotrafico*, Bogota: TM Editores.

Timmer, Doug A., Eitzen, D. Stanley and **Talley, Kathryn** (1994) *Paths to Homelessness: Extreme Poverty and the Urban Housing Crisis*, Boulder, Colo.: Westview Press.

Tipton, Frank B. (1998) *The Rise of Asia: Economics, Society, and Politics in Contemporary Asia*, Honolulu: University of Hawaii Press.

Tokatlian, Juan G. and **Bagley, Bruce** (eds) (1990) *Economia politica del narcotrafico*, Bogota: CEREC/Uniandes.

Tonry, Michael (1994) „Racial disproportion in US prisons", *British Journal of Criminology*, 34, special issue.

Tonry, Michael (1995) *Malign Neglect: Race, Crime, and Punishment in America*, New York: Oxford University Press.

Totani, Osamu and **Yatazawa, Noriko** (eds) (1990) [*The Changing Family*: in Japanese], Tokyo: University of Tokyo Press.
Touraine, Alain (1995) „De la globalizacion al policentrismo", *El Pais*, July 24.
Touraine, Alain (1996a) „La deconstruccion europea", *El Pais*, April 4.
Touraine, Alain (1996b) „La globalizacion como ideologia", *El Pais*, September 16.
Touraine, Alain (1996c) „Detras de la moneda: la economia", *El Pais*, December 22.
Touraine, Alain (1997) *Pourrons-nous vivre ensemble? Egaux et differents*, Paris: Fayard.
Touraine, Alain et al. (1996) *Le grand refus: reflexions sur la greve de decembre 1995*, Paris: Fayard.
Townsend, Peter (1993) *The International Analysis of Poverty*, London: Har-vester/Wheatsheaf.
Tragardh, Lars (1996) „European integration and the question of national sovereignty: Germany and Sweden, 1945–1995", paper presented at the Center for Slavic Studies/Center for German and European Studies Symposium, University of California Berkeley, November 22.
Tranfaglia, Nicola (1992) *Mafia, politica e affari: 1943–91*, Roma: Editori Laterza.
Trotsky, Leon (1965) *La Revolution Russe* (trans, from Russian), Paris: Maspero.
Trueheart, Charles (1996) „String of crimes shocks Belgium: national pride damaged by pedophilia, murder, coverups", *Washington Post*, September 25.
Tsao, Yuan (1986) „Sources of growth accounting for the Singapore economy", in Lim Chong-Yah and Peter J. Lloyd (eds), *Singapore: Resources and Growth*, Singapore: Oxford University Press.
Tsuneyoshi, Ryoko (1994) „Small groups in Japanese elementary school classrooms: comparisons with the United States", *Comparative Education*, 30(2): 115–129.
Tsuru, Shigeto (1993) *Japan's Capitalism: Creative Defeat and Beyond*, Cambridge: Cambridge University Press.
Tsurumi, Kazuko (1970) *Social Change and the Individual: Japan Before and After Defeat in World War II*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
Turbino, Fidel (1992) *Violencia y narcotrafico en Amazonia*, Lima: Centro Amazonico de antropologia y aplicacion practica.
Ueno, Chizuko (1987) „The position of Japanese women reconsidered", *Current Anthropology*, 28(4): S75–S82.
UNICEF (1996) *The State of the World's Children 1996*, Oxford: Oxford University Press.
United Nations, Department for Economic and Social Information and Policy Analysis (1996) *World Economic and Social Survey 1996: Trends and Policies in the World Economy*, New York: United Nations.
United Nations Development Programme (UNDP) (1996) *Human Development Report 1996*, New York: Oxford University Press.
United Nations Development Programme (UNDP) (1997) *Human Development Report 1997*, New York: Oxford University Press.
United Nations Development Programme (UNDP) (1998) *Human Development Report 1998*, New York: Oxford University Press.
United Nations Development Programme (UNDP) (1999) *Human Development Report 1999*, New York: Oxford University Press.
United Nations Development Programme – Chile (1998) *El desarrollo humano en Chile*, Santiago de Chile: Naciones Unidas.
United Nations Economic and Social Council (UN-ESC) (1994) „Problems and dangers posed by organized transnational crime in the various regions of the world", Background Document for the World Ministerial Conference on Organized Transnational Crime, Naples, November, 21–23, Document E/CONF.88.2.
US Department of Defense (1989) *Critical Technologies Plan*, Washington, DC: Department of Defense.
US Department of Justice (1996) „Probation and parole population reaches almost 3.8 million", Washington, DC: US Department of Justice press release, June 30.
US Department of Labor (1994) *By the Sweat and Toil of Children: Vol. I. The Use of Child Labor in US Manufactured and Mined Imports*, Washington, DC: US Department of Labour.

US Department of Labor (1995) *By the Sweat and Toil of Children: Vol. II. The Use of Child Labor in Agricultural Imports and Forced and Bonded Child Labor*, Washington, DC: US Department of Labour.

US News & World Report (1988) „Red Star Rising", p. 48–53.

Van Kempen, Ronald and **Marcuse, Peter** (1996) *The New Spatial Order of Cities*, New York: Columbia University Press.

Van Regemorter, Jean-Louis (1990) *D'une perestroika a l'autre: l'evolution economique de la Russie de 1860 a nos jours*, Paris: SEDES, Les Cours de la Sorbonne.

Van Wolferen, Karel (1989) *The Enigma of Japanese Power. People and Politics in a Stateless Nation*, New York: Alfred Knopf.

Veen, Hans-Joachim (ed.) (1984) *From Brezhnev to Gorbachev: Domestic Affairs and Soviet Foreign Policy*, Leamington Spa: Berg.

Velis, Jean-Pierre (1990) *Through a Glass Darkly: Functional Illiteracy in Industrialized Countries*, Paris: UNESCO.

Veloza, Gustavo (1988) *La giterra entre los carteles del narcotrafico*, Bogota: G. S. Editores.

Venezky, Richard (1996) „Literacy assessment in the service of literacy policy", *NCAL Technical Report TR95–02*, Philadelphia: National Center for Adult Literacy.

Verdery, Katherine (1991) „Theorizing Socialism: a prologue to the „transition", *American Ethnologist*, August, p. 419–439.

Volin, Lazar (1970) *A Century of Russian Agriculture: from Alexander II to Khrushchev*, Cambridge, MA: Harvard University Press.

Voshchanov, Pavel (1995) „Mafia godfathers become fathers of the nation", *Konsomolskaya Pravda* (read in the English version in Business World of Russia Weekly, 18/169, May: 13–14).

de Waal, Alex (1996) „Contemporary warfare in Africa: changing context, changing strategies", *IDS Bulletin*, 27(3): 6–16.

Wacquant, Loic (1993) „Urban outcasts: stigma and division in the black American ghetto and the French urban periphery", *International Journal of Urban and Regional Research*, 17(3): September.

Wacquant, Loic (1996) „The rise of advanced marginality: notes on its nature and implications", *Acta Sociologica*, 12: 121–139.

Waever, Ole (1995) „Identity, integration, and security: solving the sovereignty puzzle in EU studies", *Journal of International Affairs*, 48(2): 1–43.

Wagner, Daniel (1992) „World literacy: research and policy in the EFA decade", *Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, 520, March 1992.

Waiselfisz, Julio Jacobo (1999) *Juventude, Volencia e Cidadania: Os Joves de Brasilia*, Sao Paulo: Cortez Editora/UNESCO.

Wakabayashi, Hideki (1994) *Japan's Revolution in Wireless Communications*, Tokyo: Nomura Research Institute.

Walder, Andrew G. (1986) *Communist Neo-traditionalism: Work and Authority in Chinese Industry*, Berkeley: University of California Press.

Walder, Andrew G. (1992) *Popular Protest in 1989: Democracy Movement*, Hong Kong: Chinese University Press.

Walder, Andrew G. (1995) „Local governments and industrial firms: an organizational analysis of China's transitional economy", *American Journal of Sociology*, 101(2): 263–301.

Walder, Andrew G. and **Gong, Xiaoxia** (eds) (1993) „China's great terror: new documentation on the Cultural Revolution", *Chinese Sociology and Anthropology*, 26(1), special issue.

Walker, Martin (1986) *The Waking Giant: Gorbachev's Russia*, New York: Pantheon.

Wallace, Bill (1996) „Warning on Russian crime rings", *San Francisco Chronicle*, March 18.

Wallace, Charles P. (1995) „The Pacific paradox: islands of despair", *Los Angeles Times*, March 16: A1–A30.

Wa Mutharika, Bingu (1995) *One Africa, One Destiny: towards Democracy, Good Governance and Development*, Harare: Sapes.

Watanabe, Osamu (1996) „Le neo-nationalisme japonais", *Perspectives Asiatiques*, 1: 19–39.

Watanuki, Joji (1990) „The development of information technology and its impact on Japanese society", Tokyo: Sophia University, Institute of International Relations, research paper.

Weiss, Herbert (1995) „Zaire: collapsed society, surviving states, future polity", in I. William Zartman (ed.), *Collapsed States: the Disintegration and Restoration of Legitimate Authority*, Boulder, Colo.: Lynne Rienner.

Weitzman, Martin L. (1970) „Soviet postwar economic growth and capital-labor substitution", *American Economic Review*, 60(4): 676–692.

Welch, Michael (1994) „Jail overcrowding: social sanitation and the warehousing of the urban underclass", in Roberts (ed.).

Welch, Michael (1995) „Race and social class in the examination of punishment", in Lynch and Patterson (eds).

West, Cornel (1993) *Race Matters*, Boston: Beacon Press.

Wheatcroft, S. G., Davies, R. W. and **Cooper, J. M.** (eds) (1986) „Soviet industrialization reconsidered: some preliminary conclusions about economic development between 1926 and 1941", *Economic History Review*, 39, 2.

White, Gordon (ed.) (1988) *Developmental States in East Asia*, New York: St Martin's Press.

White, Gordon (ed.) (1991) *The Chinese State in the Era of Economic Reform*, Armonk, NY: M. E. Sharpe.

Wieviorka, Michel (1993) *La democratie a l'epreuve: nationalisme, populisme, ethnicite*, Paris: La Decouverte.

Wilson, William Julius (1987) *The Truly Disadvantaged: the Inner City, the Underclass, and Public Policy*, Chicago: University of Chicago Press.

Wilson, William Julius (1996) *When Work Disappears: the World of the New Urban Poor*, New York: Alfred Knopf.

Winckler, Edwin A. and **Greenhalgh, Susan** (eds.) (1988) *Contending Approaches to the Political Economy of Taiwan*, Armonk, NY: M. E. Sharpe.

Woherem, Evans (1994) *Information Technology in Africa: Challenges and Opportunities*, Nairobi: African Centre for Technology Studies Press.

Wolcott, P. (1993) „Soviet advanced technology: the case of high-performance computing", unpublished PhD dissertation, Tucson: University of Arizona.

Wolcott, P. and **Goodman, S. E.** (1993) „Under the stress of reform: high-performance computing in the Soviet Union", *Communications of the ACM*, 36(10): 26.

Wolff, Edward N. (1994) „Trends in household wealth in the United States: 1962–83 and 1983–89", *Review of Income and Wealth*, 40(2).

Wong, Christine et al. (1995) *Fiscal Management and Economic Reform in the People's Republic of China*, Hong Kong: Oxford University Press.

World Congress (1996) „Documents of the World Congress against the Commercial Sexual Exploitation of Children", Stockholm, August 27–31, downloaded from http://www.childhub.ch/webpub/csechome/21ae.htm.

Wright, Martin (ed.) (1989) *Soviet Union: the Challenge of Change*, Harlow, Essex: Longman.

Yabuki, Susumu (1995) *China's New Political Economy: the Giant Awakes*, Boulder, Colo.: Westview Press.

Yang, Mayfair Meilui (1994) *Gifts, Favors, and Banquets: the Art of Social Relationships in China*, Ithaca, NY: Cornell University Press.

Yansane, Aguibou Y. (ed.) (1996) *Development Strategies in Africa: Current Economic, Socio-political, and Institutional Trends and Issues*, Westport, CT: Greenwood Press.

Yazawa, Shujiro (1997) *Japanese Social Movements*, New York: Aldeen.

Yazawa, Sumiko (1995) „Political participation of Japanese women and local self-government – its trend and review", Tokyo: Tokyo Women's Christian University, research paper.

Yazawa, Sumiko et al. (1992) „Toshi josei to seiji sanka no new wave, kanagawa network undo no chosakara" [New wave of political participation by urban women: research results of Kanagawa network movement], in *Yokohama Shiritsu daigaku keizai kenkyujo „keizai to boeki"*, no. 161 (as cited and summarized by Yazawa 1995).

Yeltsin, Boris (1990) *Memorias* (trans, from Russian), Madrid: Temas de Hoy.

Yeltsin, Boris (1994) „Ob ukrepleniyi Rossiyskogo gosudarstva", *Rossiyskaya gazeta*, February 25.

Yoshihara, Kunio (1988) *The Rise of Ersatz Capitalism in South East Asia*, Singapore: Oxford University Press.

Yoshino, K. (1992) *Cultural Nationalism*, London: Routledge.

Youngson, A. J. (1982) *Hong Kong: Economic Growth and Policy*, Hong Kong: Oxford University Press.

Yu, Fulai and **Li, Si-Ming** (1985) „The welfare cost of Hong Kong's public housing program", *Urban Studies*, 22: 133–140.

Zartman, I. William (ed.) (1995) *Collapsed States: the Disintegration and Restoration of Legitimate Authority*, Boulder, Colo.: Lynne Rienner.

Zimring, Franklin and **Hawkins, Gordon** (1994) „The growth of imprisonment in California", *British Journal of Criminology*, 34, special issue.

Zysman, John and **Weber, Stephen** (1997) „Economy and security in the new European political architecture", Berkeley: University of California, Berkeley Roundtable on the International Economy, research paper.

Zysman, Doherty, Eileen and **Schwartz, Andrew** (1996) „Tales from the 'global economy': cross-national production networks and the reorganization of the European economy", Berkeley: University of California, Berkeley Roundtable on the International Economy, working paper.

Pavardžių rodyklė

A
Abacha, Sani, generolas 103, 106
Adam, Lishan 96
Adams, David 172
Adekanye, J. Bayo 107, 109, 114, 118
Adepoju, Aderanti 114, 116, 117
Afanasiev, Jurij 38, 56, 65
Agamirzian, Igor 38, 40
Aganbegyan, Abel 18, 25, 28, 31, 33, 35, 42, 44, 56–59
Agbese, Pita Ogaba 103
Ahn, Seung-Joon 248
Aina, Tade Akin 127
Al-Sayyad, Nezar 338, 347
Alcala, Azocar 191
Aleksandras Neviškis 53
Alexander, A. J. 39
Allen, G. C. 215, 217, 220
Alonso Zaldivar, Carlos 12
Alvarez Gonzalez, Maria Isabel 38, 39
Amman, R. 37, 40
Amsdem, Alice 248, 250, 257, 273
Andrejeva, Nina 63
Andrew, Christopher 41, 62
Andropov, Jurij 48, 57, 58, 62, 352
Ansell, Christopher K. 325
Antonov-Ovseyenko, Anton 23
Aoshima, Tokijo gubernatorius 239
Aoyama, Yuko 234, 235, 241
Appelbaum, Richard P. 250
Arlacchi, Pino 168
Arnedy, B. Alejandro 191
Arrieta, Carlos G. 197
Aslund, Anders 58
Audigier, P. 39
Austin, James 149, 150
B
Babangida, Nigerijos diktatorius 100, 105
Bagley, Bruce 191
Baklanov, SSKP CK Karinės komisijos sekretorius 62
Barnett, Tony 119, 120
Bastias, Maria Veronica 191
Bates, R. 96
Bauer, John 85
Bayart, Jean-François 99–102, 106, 107, 109
Beasley, W. G. 216
Beaty, Jonathan 186
Beck, Allen J. 147, 148
Beethoven, van, Ludwig 368
Bellamy, Carol 159
Benner, Christopher 11, 81, 124, 131, 136, 137
Bennett, Vanora 183
Bergson, Abram 22
Berija, Lavrentij 62
Berliner, J. S. 42
Bernardez, Julio 325
Berry, Sara 118
Betancourt, Dario 197
Beyer, Dorianne 156
Bianchi, Patrizio 295, 316
Bidelux, Robert 325
Birch, A. 265
Black, Maggie 153, 154
Blaikie, Piers 119, 120
Blaire, Tony 331

Blomstrom, Magnus 94, 114
Blyakhman, L. 38
Boahene, K. 119, 120
Bohlen, Celestine 183
Bonet, Pilar 183
Bonnell, Victorija 324
Bonner, Raymond 190
Booth, Martin 168
Borja, Jordi 12, 324, 342, 344, 346
Bourgois, P. 143
Bove, Jose 341
Bowles, Paul 295
Brežnev, Leonid 20, 35, 38, 39, 43, 52, 56, 57, 182
Breslauer, George W. 12, 18, 57, 67
Broadhurst, Diane 161
Brown, Phillip 128, 135, 138
Bull, Hedley 346
Burbul, Genadij 56, 66, 69, 184
Burns, John P. 278
C
Calahan, Margaret Werner 148
Callaghy, Thomas 94
Calvi, Maurizio 168
Campbell, C. M. 43, 121
Cardos, Fernando Henrique 12
Carnoy, Martin 12, 136, 142, 295, 324, 340
Carrere d'Encausse, Helene 48, 49, 51–53, 65
Carroll, Peter 13
Castells, Manuel 37, 38, 40, 41, 44, 56, 60, 62, 107, 141, 147, 191, 235, 241, 242, 248, 250, 261, 262, 281, 282, 338, 340, 344, 347
Catanzaro, Raimondo 168
Cave, Martin 27, 47
Cayton, Horace 140, 145
Chan, M. K. 265, 272, 278
Chandrujev, N. 56
Chang, John 277
Chen, Peter S. J. 252
Chen, Edward K. Y. 263
Chesneaux, Jean 265, 272
Cheung, Peter 295, 306
Chu, Yiu-Kong 168
Chua, Beng-Huat 248, 276, 294
Chun Do Hwan 270, 288, 289
Chruščiov, Nikita 20, 34, 35, 37, 43–46, 48, 52, 64, 69
Clavell, James 264
Clayton, Mark 156
Clifford, Mark 295
Clinton, Bill 139
Cohen, Stephen 12, 13, 23, 324
Cohn, Ilene 159
Cole, D. C. 277
Collier, Paul 93, 94
Colombo, Gherardo 168
Connolly, Kathleen 149
Conquest, Robert 23, 51
Cook, John T. 138
Cooper, J. 33, 37, 40, 129
Cowell, Alan 169
Crompton, Rosemary 128, 135
Curtis, Gerald L. 238, 239
Č
Černenko, Konstantin 58
D
Da Costa Nunez, Ralph 139
Dae-Jung, Kim 211
Davey, John 12
Davidson, Basil 98, 100, 101, 106–108, 112, 127
Davis, James 13
De Bernieres, Louis 191, 197
De Feo, Michael 179
de Gaulle, Charles 327, 331, 335, 343
de Miguel, Eduardo 191
de Waal, Alex 113
Deininger, Klaus 85
Del Olmo, Rosa 191
Delaporte, Y. 38
Deng Xiaoping 296–300, 305, 308, 312
Denton, Nancy A. 140
Desai, Padma 27–29, 35
Deyo, Frederic 248, 250, 252, 256
Dolven, Ben 282
Dorado, Roberto 324
Dornbusch, Robert 282
Doucette, Diane 38
Drake, St Clair 140, 145
Drogin, Bob 159
Dryakhlov, N. I. 38
Dubro, Alec 168
Dumaine, Brian 151
Dumont, Rene 114
Dunlap, E. 143
Duvalier, Jean-Claude 106
Dzeržinskij, Feliks 62
E
Eggebeen, David 138
Eisenstodt, Gail 227
Ekholm, Peter 325
Ekholm-Friedman, Kajsa 94
Ellman, M. 28
Endacott, G. B. 265
Engels, Friedrich 370

En-Lai, Zhu 299
Erlanger, Steven 183
Ernst, Dieter 257, 261
Escobar, Pablo 173, 195, 198–201, 203
Estefanķa, Joaquin 325
Evans, Peter 217, 248, 250, 273
F
Fainberg, Ludwig 172
Fajnzylber, Fernando 273
Fatton Jr, Robert 98, 100
Feldman, Gerald 324
Feuerbach, Ludwig 370
Fischer, Claude 84, 210
Flores, Robert 156
Fontana, Josep 325, 342
Forester, Tom 241, 242
Forrest, Tom 103
Fortescue, Stephen 38, 39, 46
Fottorino, Eric 168
French, Howard 101, 102
Frey, Marc 168, 203
Friedman, Milton 266
Frimpong-Ansah, Jonathan H. 98
Fukui, Harushiro 228
Funken, Glaus 129
G
Gacha, Rodriguez 195, 198, 201, 203
Gaidar, Jegor 56, 184–186
Galan, Luis Carlos 201
Gallego, Medina 197
Gamayunov, Igor 183
Gangi, Roberto 150
Gans, Herbert 140
Garcia, Miguel 191, 197
Gelb, Joyce 217
Gerner, Kristian 34, 54
Gerschenkron, Alexander 322
Ghose, T. K. 262
Giddens, Anthony 13
Gilliard, Darrell K. 147, 148
Ginsborg, Paul 344
Giraldo, Juan Carlos 197
Gold, Thomas 248, 258, 276
Goldman, Marshall I. 22, 30, 31, 35, 39, 42, 45, 180, 181, 183, 184
Golland, E. B. 31
Golovkov, A. 56
Gomez, Ignacio 197
Gong, Xiaoxia 295, 296
Gonzalez, Felipe 324, 327
Goodman, S. E. 38
Goodwin Gill, Guy 159
Gootenberg, Paul 168, 192
Gorbačiov, Michail 19–21, 35, 44, 47, 48, 50, 52, 53, 56–60, 62–64, 66–69, 183, 188, 300, 352
Gordievsky, Oleg 41, 62
Gordon, Michael R. 186
Gottschalk, Peter 85
Gould, Stephen Jay 77
Gračiov, Pavel 69
Granberg, Alexander 12, 18, 51, 52
Granick, David 295
Green, Gordon 85
Greenhalgh, Susan 248, 258
Grootaert, Christiaan 154
Grossman, Gregory 12, 18, 32
Guillemard, Anne Marie 13
Guizad, Camacho 197
Gustafson, Thane 34
H
Haas, Ernst B. 325
Hagedorn, John 144
Hall, Peter 13, 38, 41, 44, 235, 241, 242, 261, 324
Hall, Tony 95
Hallinan, Joe 152
Handelman, Stephen 60, 63, 180, 182, 186, 188
Hao, Jia 295
Harrison, Mark 23
Harvey, Robert 217
Hasegawa, Keisuke 214, 241, 242
Hasegawa, Koichi 240
Hashimoto, Japonijos LDP vadovas, ministras pirmininkas 238
Hayashi, japonų futurologas 241
Healy, Margaret 157
Hedlund, Stefan 34, 54
Heeks, Richard 95, 97
Henderson, Jeffrey 207, 210, 213, 250, 282
Herbst, Jeffrey 103, 104, 106
Hewitt, Chet 149
Hill, Ronald J. 49
Hill, Christopher 325
Hirst, Paul 325
Hitler, Adolf 65
Ho, H. C. Y. 262
Ho, Yin-Ping 263
Hoffman, Stanley 325, 346
Holzman, Franklyn D. 28
Hope, Kempe Ronald 88, 119, 121
Houphouet-Boigny, Dramblio Kaulo Kranto diktatorius 98, 100, 114
Hsia, Chu-Joe 11, 12, 207, 248, 282, 291
Hsing, You-tien 11, 12, 207, 248, 258, 261, 282, 295, 303, 304, 307

Hutchful, Eboe 116
Hutching, Raymond 40
Hutton, Will 128, 129
I
Ibrahim, Anwar, Malaizijos finansų ministras 321
Ikporukpo, C. O. 103
Ikuta, Tadahide 217, 221, 226, 238
Imai, Ken'ichi 235
Inoguchi, Takashi 217, 218, 246
Irwin, John 149, 150
Ito, Youichi 241
Iwao, Sumiko 237
Y
Yang, Mayfa ir Meilui 255, 295, 304
Yansane, Aguibou Y. 94, 114
Yatazawa, Noriko 217
Yazawa, Shujiro 11–13, 214, 217, 223, 237, 240, 246
Yazawa, Sumiko 217, 237
Yoshihara, Kunio 236, 271
Yoshino, K. 217
Youngson, A. J. 262
Yu, Fulai 265
J
Jackson, Robert H. 94
Jakobson, Michael 30
Jamal, Vali 94, 118
Jaramillo, Ana Maria 191, 197
Jasny, N. 28
Javlinskij, Genadij 58, 60
Jelcin, Boris 19, 47, 66–69, 75, 183–185, 189, 329
Jensen, Mike 95, 96
Jiang Zemin 296–298, 300, 312, 313, 318
Johnson, Chalmers 27, 30, 217, 220, 221, 226, 238, 239, 250, 255, 273
Jomo, Kwame S. 207, 321
Jones, J. 140
Jowitt, Kenneth 49
K
Kabila, Laurent 102
Kaiser, Paul 100, 118
Kaiser, Robert G. 56
Kaldor, Mary 40
Kalmanovitz, Salomon 197
Kamali, A. 119
Kan, Naoto 238
Kanbur, Ravi 154
Kaplan, David E. 168
Kasarda, John D. 142
Kassel, Simon 43
Kato, Tetsuro 216, 217
Kazantsev, Sergei 43
Kazuhiro, Imamura 241
Keating, Michael 344
Kelly, R. J. 168
Kempster, Norman 100–102
Keohane, Robert O. 325, 346
Khan, Sikander 236
Khanin, G. I. 23
Khazanov, Anatoly M. 48
Kim Dae Jung 288–291
Kim Jong Pil 290
Kim, Jong-Cheol 207, 282
Kim, Ju-Chool 12, 248
Kim Young Sam 286, 288–291
King, Roy 281
Kirilenko, Andrej 57
Kirsch, Irwin 164
Kiseliova, Emma 11, 18, 52, 56, 62, 191, 168, 180
Kishima, Takako 217
Kleinknecht, William 168, 170, 182
Koetting, Mark 149
Kolomietz, Viktor 56
Kontorovich, V. 28, 35
Kornai, Janos 27, 32
Korowkin, Wladimir 30
Kosygin, Aleksej 20,35
Kozlov, Viktor 49
Krause, Lawrence 248
Kreniske, John 146
Kruse-Vaucienne, Ursula 39
Kulešov, Valerij 11, 18, 62
Kunajev, Dinmuchamed 52
Kuo, Shirley W. Y. 258
Kuznecova, N. F. 182, 183
Kwan, Alex Y. H. 278
L
La Fiura, Giovanni 168
Lachaud, Jean-Pierre 117
Lam, Willy Wo-Lap 295, 296, 299, 305, 306
Lane, David 48, 60
Langos, Fred 43
Laserna, Roberto 12, 191, 192, 196
Lau, Siu-kai 248
Lavalette, Michael 151, 152
Lee, Chong Ouk 255
Lee, Ranee P. 281
Lee Kwan Yew, Singapūro nacionalinis lyderis 276, 294, 322
Lehder, Carlos 193, 201
Lemann, Nicholas 136
Lemarchand, René 107, 109, 110
Lenin, Vladimir Iljič 46, 50, 52, 64
Lerman, Robert 138, 160

Lethbridge, Henry 248, 278, 281
Leung, Chi-keung 262
Lewin, Moshe 36
Lewis, Peter 100, 103, 105, 106, 108
Leys, Colin 98–101, 114, 118
Li, Si-Ming 265
Li, Linda Ch. 295
Li Hongzhi, *Falun Gongo* kulto vadovas 318
Lichter, Daniel 138
Lief-Palley, Marian 217
Ligačiov, Jegor 57, 61, 63
Lim, Hyun-Chin 248, 255, 277
Lin, Jing 295
Lin, Tsong-Biau 263
Lindqvist, Sven 108
Lyman, J. A. 277
Lynch, Michael J. 150
Lysenko, Trofim 19, 46
Loxley, John 116
Lu, Jia 306
Lukjanov, Anatolij 62, 67
Lundhal, Mats 94, 114
M
Mace, James E. 51, 54
Machimura, Takashi 228
Machno, anarchistas 23
Mackie, J. A. C. 295
Macon, Perry 144
Maddison, Angus 81, 83
Major, John 339
Malleret, T. 38
Mamdani, Mahmood 108, 109, 110, 112
Manning, Claudia 125
Mao Zedong 296–299
Marcuse, Peter 140
Markos, Filipinų diktatorius 320
Marquez, Gabriel Garcia 191, 197, 205
Marrese, Michael 29
Marshall, Jonathan 191, 326
Martin, John M. 168
Maruyama, Masao 218, 220
Marx, Karl 22, 370
Mashigo, Angela Pinky 125
Mason, Andrew 85
Massey, Douglas S. 140, 337
Masuda, japonų futurologas 241
McConnell Brooks, Karen 27, 30
McFadden, Robert D. 193
McKinley, James C. 101, 102
Menshikov, Stanislav 18, 27, 28, 33, 36
Mergenhagen, Paula 149, 150
Minc, Alain 346
Miners, N. J. 278
Mingione, Enzo 77
Mishel, Lawrence 85, 129, 134
Mitchell, R. Judson 35, 57
Mitterrand, François 327, 333, 335
Mobutu Sese Seko, Zairo diktatorius 98, 100–103, 106
Mohamad, Mahathir, Malaizijos nacionalinis lyderis 321
Mok, Victor 263
Mollenkopf, John 147
Moller, Orstrom 325, 344
Monnet, Jean 326
Motyl, Alexander M. 48
Murdoch, Rupert 311
Murray, Diane H. 168
Mushkat, Miron 278
N
Nakanishi, Keisuke, Japonijos gynybos ministras 204
Natalushko, Svetlana 11, 18, 37, 40, 41, 62
Nathan, Andrew J. 295
Naughton, Barry 295
Navarro, Mireya 172
Navarro, Vicente 12, 13, 135, 340
Ndadye, Melchior, Burundžio prezidentas 111
Nekrich, Aleksandr M. 48, 54
Neruda, Pablo 349, 372
Newbury, Catherine 109
Newman, Anabel 164
Noble, Kenneth 101
Nonaka, Ikujiro 224
Nonini, Donald 295
Norman, E. Herbert 216, 217
Nove, Alec 22, 27, 28
Nurmio, Aarne 325
Nzongola-Ntalaja, Georges 100
O
Obote, Milton 111
O'Brien, Timothy L. 190
Obuchi, Keizo 238
O'Connor, David C. 257, 261
Odedra, Mayuri 95, 96
Ong, Aihwa 295
Orlov, B. 56
Orstrom Moller, J. 344
Ovčinskij, Vladimir 182, 183
Over, Mead 120
Overhalt, William H. 295
Ozawa, Terutomo 234
P
Palazuelos, Enrique 22, 28

Park Chung Hee, Pietų Korėjos diktatorius 254, 276, 277
Parsons, Craig 325
Pasquini, Gabriel 191
Paterson, E. Britt 150
Pedrazzini, Yves 152, 161
Perez Gomez, V. 197
Perry, komodoras 47, 216
Philipson, Thomas 119
Pinkus, Benjamin 54
Pipes, Richard 23, 49
Pisani-Ferry, Jean 325, 332
Plotnick, Robert D. 145
Po, Lan-chih 314
Podleskich, Georgyi 183
Portes, Alejandro 78, 143
Posner, Richard A. 119
Potter, Gary W. 168
Poulantzas, Nicos 12
Praaning, R. 47
Press, Robert M. 101, 102
Prieto, Mejia 191
Pritchett, Lant 81
Prodi, Roman 342
Prolongeau, Hubert 191, 197
Purcell, Randall P. 260
R
Ravenhill, John 94, 116
Reagan, Ronald 33
Reed, Deborah 138
Reischauer, Edwin O. 215, 217
Remnick, David 56
Renard, Ronald D. 168, 171
Rezun, Miron 50, 53
Rhee, Syngman 275, 277
Rich, Marc 188
Riddell, Barry 114, 116
Riddell, Roger 90
Riley, Thyra 124
Rizzini, Irene 152
Ryžkov, Nikolaj 57
Roberts, Albert E. 150
Robinson, Thomas W. 248
Rodgers, Gerry 77, 79
Rodgers, Harrell 138, 160
Rodriguez Orejuel, broliai Miguel ir Gilbert 195, 199
Rogerson, Christian 125
Roh Tae Woo, Pietų Korėjos prezidentas 288, 291
Romano, Anne T. 168
Room, G. 79
Rosberg, Carl G. 94
Roth, Jurgen 168, 203
Rowen, H. S. 33, 47
Ruggie, John G. 325
S
Sachs, Jeffrey 207, 209–211
Sachwald, Fredrique 325
Sakaiya, Taichi 241
Salazar, Alonso 191, 197
Salmin, A. M. 50, 51
Sanchez, Magaly 152, 161
Sanchez Jankowski, Martin 143
Sandbrook, Richard 100, 101
Sandholtz, Wayne 40
Santino, Umberto 168
Sapir, J. 39
Sarkar, Prabirjit 114
Sarmiento, Eduardo 196
Sarmiento, Luis Fernando 197
Savatejeva, Irina 183
Savona, Ernesto 168, 179
Scherer, John L. 30
Schiffer, Jonathan 262, 265
Schiraldi, Vincent 149
Schlesinger, Jacob M. 217, 218, 226, 238, 239
Schultze, Peter 324
Scott, Ian 191, 278, 281
Sedlak, Andrea 161
Segovia, Pardo 191
Seymour, Christopher 168
Seki, Kiyohide 217
Shane, Scott 64
Shargorodsky, Sergei 181
Shinotsuka, Eiko 217
Shkaratan, O. 38, 56
Shoji, Kokichi 214, 215, 217, 238, 240, 246
Sigur, Christopher J. 248
Simon, David 48, 54, 90–94, 114
Singer, H. W. 114
Singh, Tejpal 49, 50, 51
Sit, Victor 264, 266
Skezely, Miguel 85
Skypnyk, Mykola 54
Smaryl, O. I. 46
Smeeding, Timothy 85
Smith, Gordon B. 38, 51
Smith, Patrick 238, 240
Smith, Anthony 343
Smolowe, Jill 150
Soete, Lucas 324
Solana, Javier 324, 331
Soros, George 321
Souza Minayo, Maria Cecilia 205

Specter, Michael 186
Spehl, H. 52
Spence, Jonathan D. 295
Squire, Lyn 85
Stalin, Josif 18, 20, 34, 48, 50, 52, 53, 61, 65, 70, 182
Starovoitova, Galina 52
Steinberg, Dimitri 33, 39
Sterling, Claire 166, 168–170, 175, 179, 180, 186–188, 203
Stiglitz, Joseph 210, 282
Strong, Simon 197
Sung, Yun-wing 303
Suny, Ronald Grigor 48–52, 54
Susser, Ida 11, 12, 127, 139, 140, 143, 146, 163, 164
Svedberg, Peter 89
Szelenyi, Ivan 60
Š
Šatalin, N. 56, 58, 60
Škaratan, Ovsej 11, 18
Šokin, A. 56
T
Taguchi, Fukuji 217
Taibo, Carlos 34, 47, 61
Taylor, Richard 325
Takeuchi, Hirotaka 224
Tanaka, Kakuei 226
Tarasulo, Isaav T. 19
Teng Hui Lee, Taivano prezidentas 261, 292
Terešionok, Andrey 183
Thalheim, Karl 22, 27
Thatcher, Margaret 328, 339
Thomas, John 39
Thompson, Grahame 282, 325
Thoumi, Francisco 191, 192, 194, 196, 197, 201
Timmer, Doug A. 163
Tokatlian, Juan G. 191
Tonry, Michael 147, 149
Totani, Osamu 217
Touraine, Alain 12, 324, 325, 340, 341, 348
Townsend, Peter 85
Tragardh, Lars 325
Tranfaglia, Nicola 168
Trueheart, Charles 156
Tsao, Yuan 251
Tsuneyoshi, Ryoko 217
Tsuru, Shigeto 215, 217
Tsurumi, Kazuko 215, 217
Turbino, Fidel 191
U
Ueno, Chizuko 217, 237
V
Van Kempen, Ronald 140
Van Regemorter, Jean-Louis 20, 34, 35
Van Wolferen, Karel 217
Vanous, Jan 29
Veen, Hans-Joachim 33, 35
Veloza, Gustavo 197
Verdery, Katherine 60
Volin, Lazar 30
Voščanov, Pavel 180, 185, 188
W
Wa Mutharika, Bingu 127
Wacquant, Loic 140, 146
Waever, Ole 325, 342, 343, 346
Waiselfisz, Julio Jacobo 205
Wakabayashi, Hideki 241
Walder, Andrew G. 295, 296
Walker, Martin 37, 42, 47, 57
Wallace, Bill 164, 182
Want, Leo 188
Watanabe, Osamu 217, 247
Watanuki, Joji 241
Weber, Stephen 325
Weiss, Herbert 101
Weitzman, Martin L. 28
Welch, Michael 149
West, Cornel 143
Wheatcroft, S. G. 28
White, Gordon 248, 295
Wieviorka, Michel 342
Williams, B. G. 121
Wilson, William J. 140–145
Winckler, Edwin A. 248
Woherem, Evans 97
Wolcott, P. 38
Wolf Jr, Charles 33, 47
Wolff, Edward N. 134
Wolton, James 13
Wong, Christine 295
Wright, Martin 52
Z
Zachert, Hans-Ludwig 175
Zaldivar, Carlos Alonso 12, 324, 325, 341, 345, 346
Zaslavskaja, Tatjana 11, 12, 18, 44, 56, 57, 60
Zhimin, Lin 295
Zhu Rongji, Kinijos komunistų partijos vadovas 300, 310, 318
Ziyang, Zhao 311
Zysman, John 324, 325

Dalykinė rodyklė

A
abchazai 49
Afganistanas 19, 57, 153, 167, 169, 186
Afrika 81–128, 149, 153, 154, 162, 165
  apartheidas 95–98, 122–125
  į pietus nuo Sacharos (*Sub-Saharan Africa*) 77, 81, 86–96, 101, 103, 116, 117, 119–122, 160, 164, 165, 367
  dehumanizacija 88
  etninis tapatumas 107–116
  grobuoniškos valstybės 98–106
  kompiuterizacija 96
  valstybės formavimasis 107–116
Afrikos Vienybės Organizacija (*Organization of African Unity*, OAU) 96, 368
AIDS 119, 120, 121, 150, 157, 164
Air France 340
Airbus 235, 334
Airija 82, 327
Alžyro karas 19
Albanija 176, 201, 338
  mafija 173
Alcatel 335
ALGOL kalba 41
amfetaminas 193
Angola 91
antisemitizmas 54
apgrąžos inžinerija (*reverse engineering*) 39
apleisti didmiesčių rajonai (*inner city*) 128, 139, 140–149, 164
aplinkosauga 350, 353, 364
Argentina 82, 85, 177, 193, 256
Armėnija 48, 49, 65, 66, 68
Aruba 173, 178, 194, 202
Asahi Shimbun bankas 230, 234
Aum Shinrikyo sekta 216, 240
Australija 82, 85
Austrija 82, 167, 178, 203, 329, 337, 338, 341, 342
Azerbaidžanas 49, 65
  azerai 49, 180
Azija
  Rytų 282, 306
  Vidurinė (musulmoniškosios respublikos) 53
Azijos Ramiojo vandenyno regionas 11, 91, 107, 112, 113, 164, 207–322, 335, 337, 350, 351, 356, 368
  ekonomikos krizė 207, 209–212, 249, 282, 297, 308
  finansų sistemos nestabilumas 76, 209, 211
  plėtra 249–250, 288–295
  plėtros valstybė 273–282
  „tigrai" 214, 248–295, 300, 316
B
Bahamai 178, 193, 194
Balkanai 173, 369
  destabilizacija dėl Jugoslavijos iširimo 338
balkarai 54
Baltarusija 49, 69
Baltic Observer 175
Baltijos respublikos 54, 59, 65, 66, 68, 74
  aneksija 65
  sąjūdžiai 53
Bangladešas 83, 152
Bankokas 202, 304
Barings bank 284
baudžiavinis darbas (*bonded labor*) 153

vaikų 154
BCCI (Tarptautinis kredito ir prekybos bankas) 231
Belgija 82, 101, 110, 113, 129, 156, 344
benamystė 139, 163
Beniliukso šalys 326
Berlyno sutartis 108
BESM-6 40
Birma 167, 168
Blackwell Publishers 12
Boeing 235
Bolivija 167, 191, 192, 196, 198, 202
Bosnija 159, 174
Botsvana 88, 91, 94, 126
Brazilija 82, 85, 87, 125, 152, 156, 177, 192, 193, 198, 353
Britų Kolumbijos universitetas 207
britų svaras 333
Bulgarija 82
Bureau of the US Census 130
Burkina Fasas 92
Burundis 92, 109–111, 120
Business Week 135, 186, 207, 208, 245, 247, 295, 325
BVP standartinis nuokrypis (*standard deviation*) 81
C
CŽV (Centrinė žvalgybos valdyba) 102, 171
Cali kartelis 172, 179, 180, 195, 197–200, 203
Cap Gemini 336
Central Intelligence Agency 22
Centrinės Afrikos Respublika 98, 120
Bokassos režimas 98
CERN laboratorija 335
Chartered Semiconductor Manufacturing 253
cheminiai pirmtakai (*precursors*) 193
Christian Science Monitor 156
Crédit Lyonnais 231
Č
Čaparė 191, 192, 196
Čečėnija 51, 54, 55, 75, 172, 180
Čekijos Respublika 156, 174, 330, 339
Čekoslovakija 82, 353
Černobylis 59
Čilė 82, 87, 198
D
Daewoo 257, 289, 335
Daimler-Chrysler 331
Daiwa banko grupė 233, 234
Danija 82, 85, 86, 157, 327, 330, 332, 345
darbo
decentralizavimas 355
individualizavimas 77, 78, 137, 162, 355, 359
jėga, organizuota 136
jėgos
transformacija 141
segmentacija 359
rinkos lankstumas 218, 340
užmokestis 76, 88, 124, 130–132, 134–139, 146
darbuotojų lojalumas 218
Datang 310
DEC 261
demokratija
atstovaujamoji (*representative democracy*) 360
dalyvaujamoji (*participatory democracy*) 292
demokratinės politikos korupcija 204
Der Spiegel 175
Didžioji Britanija 84, 328–333, 337, 341, 345
„Didysis septynetas" (G7) 236, 334, 368
diskriminacija
neteisėta (*red lining*) 164
rasinė 140, 142, 146
skiriant bausmes 147
Dominikos Respublika 156
Dow Jones indeksas 130
Dramblio Kaulo Krantas 83, 91, 92, 98, 100, 120
E
EADS (*European Aeronautic, Defense and Space*) 331
Ebolos virusas 103
Egiptas 83, 152, 178
EKO 23
ekonomika
globaliniai srautai 212, 213, 287, 357
komandinė 42, 62
kriminalinė 75, 80, 143, 146, 166–207, 367
neformalioji 143
sovietų (planinė) 21, 22, 25, 27, 28, 31–37, 45, 59–61
šešėlinė 32, 37, 52, 60, 62, 63, 181–183, 190
žinių 136
ekonomikos
augimo ekstensyvusis modelis 22, 30
plėtros modelių krizė 351
sąstingis 39
Ekonomikos plėtros taryba (*Economic Development Board*, EDB) 252
Ekonominės savitarpio pagalbos taryba 40
Ekvadoras 167, 191, 192, 196, 198
El Pais 325
Ericsson 335, 336
„Esprit" 335
Estija 49, 54, 65, 175, 330, 339

etatizmas 16, 18, 20–22, 27, 45, 47, 48, 73–75, 77, 78, 98, 165, 172, 180, 330, 350, 352, 363
Etiopija 83, 92
etninė kilmė 107, 109, 115
Euratom 326
„Eureka" (Europos programa) 327, 335
euro valiuta 330, 333, 334
  įvedimas 1999–2002 m. 333
Europa
  Rytų 59, 81, 82, 85–87, 151
    komunistiniai režimai 59
  Vakarų 81
European Coal and Steel Community (ECSC) 326
Europos Bendrija, EB (*European Community*, EC) 328, 329
EBPO 81, 85, 114, 123, 129, 258, 302, 334, 359, 369
Europos
  centrinis bankas 328, 342
  formavimo „kintamoji geometrija" 332
  gerovės valstybė 339
  gynybos sistema 331, 332
  institucionalizacija: tinklo valstybė 345
  integracija 328, 333–341, 347
  pinigų sistemos krizė 333
  relegitimizacijos procesas 346
  savivaizdis (*self-image*) 338
  vadovų susitikimas Hagoje 326
  valiuta 328, 330, 333, 334
  vienijimosi procesas 324, 326–333, 338, 341–346, 348
Europos ekonominė bendrija, EEB (*European Economic Community*, EEC) 326, 327, 328
Europos Komisija 79, 324, 328, 338, 342, 345
Europos Parlamentas 328
Europos Sąjunga (ES) 293, 323, 325, 326, 329–332, 335–347, 360, 367, 369
  formavimosi procesas 324
  plėtra į Rytus 330
  Regionų komitetas 346
Europos Sąjungos Ministrų Taryba 339
Europos Taryba 156, 328, 330, 342, 345
Europos valiutos institutas 330
F
Falun Gongo kultas 318, 319
Far Eastern Economic Review 207
feminizmas 350, 353, 361, 362, 364
Filipinai 83, 87, 152, 154, 158, 207, 208, 210, 230, 320
finansų rinkos, globalinės 169, 229, 232, 350, 356, 357
FORTRAN kalba 41
franko nuvertėjimas 333
Fuji bankas 227, 234
G
Gabonas 91, 119
galios santykiai 360, 361
Gambija 92
gamybos demilitarizavimas (*conversion*) 40
Gana 83, 114, 116, 120
General Agreement on Tariffs and Trade, GATT 337
General Instruments 259
General Motors 302
genetiškai modifikuotas maistas 341
genų technologijos 336, 366
gentinė santvarka 108, 109
gerovės valstybė
  Europos 339
  mažinimas 340
Gini koeficientas 85, 125, 134, 258
ginkluotė, tiksliai valdoma (*precision-guided munition*) 331
ginklų kontrolės centralizavimas 366
glasnost 21, 53, 58, 64
Global Business Network 227
globalizacija
  ir Europos integracija 333
  ir tapatumas 318
  ir valstybė 319–323
Gosbank 28, 59, 61
Gosplan (Valstybinis plano komitetas) 27, 28, 34, 35, 45, 61, 184
Gossnab 27, 61
Graikija 82, 327
Great Dragon 310
Greater Alexandra 124
gretutiniai produktai (*spin-offs*) 42
Grigaliaus kalendorius 15
Gruzija 48, 49, 65, 68, 180
H
Haitis 106
Hanbo 285
Harvardo universitetas 207
Hewlett Packard 253
Hitachi 253
Hitotsubashio universitetas Tokijyje 11, 12, 241
Honduras 158, 177
Honkongas 85, 167, 171, 202, 207–209, 212, 230, 248–251, 261–272, 275–284, 287, 288, 293, 301–304, 306, 308, 309, 312, 314
  ekonomikos plėtra 267
  Gvandungo provincija 266, 295, 305–307, 314
  Perlo upės delta 266, 303, 306

raidos modelis 262, 266
Honkongo universiteto Miesto studijų centras 12
Hyundai 257
I
IBM 38, 40, 261
imigracija
didėjanti 138, 341
nelegali 176, 177, 191, 251
Indija 83, 85, 87, 91, 151–156, 178, 368, 369
Indonezija 83, 88, 113, 151, 152, 207–211, 213, 214, 230, 254, 270, 271, 275, 309, 310, 319, 320, 368
Industrial Strategy Project, ISP 123
informaciniai gamintojai (*informational producers*) 359
informacinių technologijų revoliucija 327, 350, 353, 366
informacionalizmas 76, 77, 129, 140, 142, 162, 351
ingušai 49, 54
integracija
Europos 328, 333–335, 341, 347
iškreiptoji (*perverse integration*) 80
Intel 335
intervencionizmas, valstybinis 22
Irakas 174
Iranas 159, 174
Ispanija 82, 86, 102, 113, 165, 174, 193, 203, 225, 325, 327, 328, 331, 333, 338, 339, 344, 347, 353, 359
Telefonica 342
išsilavinimas 136
išteklių mažėjimas 115
Italija 82, 85, 86, 166–168, 170, 171, 173, 176, 177, 179, 202, 204, 225, 226, 258, 326, 333, 337–339, 342, 344, 353
Krikščionių demokratų partija 170
Izraelis 63, 113, 174, 189, 279
Izvestija 181, 183
Y
Yabuki 295
Yamaichi Securities 232
J
Jaltos sutartis 29
Japonija
darbo rinkų istorija 224
choki koyo sistema 245
elektronikos bendrovės 40, 42
Heisei laikotarpis 214–247
informacijos visuomenė (*Johoka Shakai*) 241–246
Išin Meidži (*Ishin Meiji*) tradicija 215
Yakuza 158, 167, 168, 171, 176, 202, 204, 226, 229
kanryo (Japonijos biurokratija) 217
keiretsu (verslo tinklai) 217, 219, 222, 223, 228, 229, 234, 236, 255
kigyo shudan (verslo tinklai) 217
konkurencingumas 223, 337
Liberalų demokratų partija (LDP) 218, 221, 225, 226, 229, 233, 238, 239
Meidži restauracijos laikotarpis 216, 217, 220
Nagatačo politika 218, 238–240
nihonjiron 244
plėtros
modelio krizė 227–237
procesas 217–226
valstybė (*Hatten Hokka*) 241–247
Pašto ir telekomunikacijų ministerija (PTM) 219, 221, 243
simbolinė imperatoriaus sistema 218, 220, 221, 226, 239, 246, 247
švietimo sistema 244
Taisho laikotarpis (1912–1926 m.) 216
Tarptautinė prekybos ir pramonės ministerija (TPPM) 219, 220, 222, 234, 235, 237, 241, 242, 247
Technopolio programa 222, 234, 235, 242
tradicinė šeima 247
turto vertė 231
urbanizacija 228, 239
verslo struktūra 222
JAV narkotikų kontrolės valdyba (NKV) 192, 193
Johanesburgo vertybinių popierių birža 122
Jugoslavija 82, 331
iširimas 338
karas 331, 332
Jungtinių Tautų Organizacija 115, 116, 368
Žmogaus socialinės raidos indeksas 84
Gyventojų fondas 116
Pranešimas apie žmogaus socialinę raidą 118
Tarptautinė darbo organizacija, TDO (*International Labor Organization*, ILO) 12, 78, 79, 86, 87, 116, 151–155
Tarptautinių darbo jėgos tyrimų institutas Ženevoje 168
Vystymo programa 84, 86, 87
Jungtinių Valstijų tarptautinės plėtros agentūra, JVTPA (*US Agency for International Development*, USAID) 258, 259
juodosios informacinio kapitalizmo skylės 162
K
Kaimanų salos 178, 194
Kalifornijos universitetas 12, 13

kalinimo sistema 149, 150
Kaliningradas 49
kalmukai 54
Kalnų Karabachas 59, 65
Kambodža 158, 159, 320
  raudonieji khmerai 159
Kamerūnas 91, 92, 116, 120
Kanada 82, 85, 156
kapitalo išsisklaidymas 359
karačajai 54
karas
  Antrasis pasaulinis 297, 329, 352
  Bosnijoje (Kosovo) 331, 332
  Korėjos 275, 277
  Persijos įlankos 312
  Vietnamo 19
Karelija 49
Katalonija 344
Kaukazas 52, 65
Kazachijos vokiečiai 343
Kazachstanas 49, 52, 54
Kenija 83, 92, 120
Kia 285
Kinija
  Azijos ekonomikos krizės metu 308–310
  Cingų (Qing) dinastija 171
  demokratija, plėtra ir nacionalizmas 311
  globaliojoje ekonomikoje 301–304
  guanxi kapitalizmas 295, 301–304, 311
  Gvandžu provincija 295, 303, 306
  etatizmas 352
  komunistų partija (KKP) 34, 296, 298, 299, 312, 313
  Liaudies išsivadavimo armija (LIA) 297, 298, 312, 313
  Makau 301, 303
  personalizuotas vadovavimas 298
  plėtros valstybė 322
  Pudongo verslininkystės zona 304
  regioninės plėtros provincijos 305–308
  Šanchajus 264, 272, 281, 295, 302, 304, 305, 307, 313, 314
  triados 167, 170, 171, 202
kintamoji geometrija 355
Kirgizija 49, 50
klasių socialiniai santykiai 357
klientelizmas 52, 104, 108
Kočabamba, Bolivijoje 12, 191, 192, 196
Kolumbija 82, 167, 169, 170, 172, 173, 186, 189, 191, 193–206, 368
  narkotikų karteliai 172
Kommersant 181
Komsomolskaja pravda 180
konfucianizmas 280, 296
Kongas 91, 92, 101–103, 120, 125, 127, 156
konkurencingumas, globalinis 22
Korėja, Pietų 81, 88, 208, 247, 248, 254–257, 260, 270, 277, 280, 285, 288–291, 334, 335, 359, 368
  chaebol (vertikalieji verslo tinklai) 255–257, 268–270, 285, 286, 288–290
  Kwangju sukilimas 270
Korėja, Šiaurės 51, 275, 290
Korėjos žmonių gyvenviečių institutas 12
korupcija 217, 218, 226, 239, 276, 280, 290, 320
Kosovo išsivadavimo armija 173
Krymas 50
  Krymo totoriai 54
ksenofobija 342
Kuba 29, 51, 113
kultūrinė
  reprodukcija 225
  decentralizacija 344
  revoliucija 298
Kvala Lumpūras 253, 304
L
Laosas 320
Latvija 49, 54
Le Monde 325
lenininizmas-stalinizmas 27, 50, 298
Lenkija 49, 50, 82, 156, 330, 339
Lesotas 126
Liberija 106
Libija 113, 174
Lietuva 49, 54, 65
  televizijos bokšto šturmas Vilniuje 1991 m. 68
lindynių lendlordizmas 141
Literaturnaja Gazeta 178
Liuksemburgas 167, 178, 231
Long Term Capital Management 231
Los Angeles Times 101
Lotynų Amerika 77, 81, 82, 85–87, 89–92, 112, 116, 128–165, 191–200
  narkotikų industrija 191–200
    ekonominiai padariniai 195–196
Lucky Gold Star 257
M
Maastrichto sutartis 330, 332, 334
Malaizija 85, 125, 207, 208, 210, 214, 230, 254, 270, 275, 284, 319, 321
Malavis 92, 96, 120
Mandžiūrija 171
maoizmas 296–299
marksizmas-leninizmas 22, 46, 55, 61, 66, 297, 358

Marokas 83
McDonald's 341
Medellino kartelis 170, 172, 173, 180, 195, 197–201, 203
mešketai 49, 54
Meksika 82, 85, 87, 125, 142, 143, 153, 155, 167, 172, 176, 177, 191–194, 198, 201, 202, 304, 353
  narkotikų karteliai 167, 193, 198
Mianmaras (Birma) 83, 320
Microsoft 335
Miestų ir regionų plėtros institutas 12
„miestas-palydovas" (*Edge City*) 146
Milvokio gaujų analizė 144
mokslo ir technikos revoliucija (MTR) 38, 39
Moldova 49, 54, 68
  nacionalinis frontas 65
Mongolija 51
Moody's 211
Mosaic 336
moterų įtraukimas į informacinę ekonomiką 138
Mozambikas 92, 93, 120, 126, 159
N
nacionalizmas
  kiniškasis 295, 311–319, 352
  rusiškasis 329
Namibija 91, 126, 127
narcotrafico 191–196
narkotikai 79, 80, 105, 144, 147, 149, 150, 152, 164, 174, 193, 195
  heroinas 167–173, 191, 193, 195, 203
  kokainas 169, 170, 172, 192, 193, 196–198
  marihuana 172, 191, 193, 198
  opiumas 169
narkotikų
  pramonė 194–195
  prekyba 167, 169, 172–174, 191, 194–200
NATO 326, 329, 330, 331, 332, 368
natyvizacijos (*korenizacija*) politika 52
neraštingumas, funkcinis 80, 163, 164
Netscape 336
Network Wizards 123
New York Times 71
Newsweek 169
Nigerija 83, 92, 94, 96, 100, 101, 103–106, 116, 120, 173, 201, 202
  Babangidos režimas 100, 105
  nusikalstami tinklai 167, 173
Nikaragva 106
Nikkei 227, 236
Nippon Credit 227
Nippon Steel 253
Nokia 335, 336
nomenklatūra 21, 32, 61–64, 67, 70, 75
Nomura Securities 232
Norinco 310
Norvegija 82, 85
Novosibirsko pranešimas 56
nusikalstami tinklai 167, 169, 171, 173, 175, 182, 183, 186–188, 191, 203, 206
  Nigerijos 167
  posovietiniai 180, 182
  Rusijos 167, 170, 172, 180–190, 194, 205
  kultūrinis poveikis 205
  strateginės sąjungos 179
nusikalstamumas 150, 164, 167, 339, 342
  globalinis 167–178, 197, 201–204, 339
    poveikis ekonomikai ir politikai 201–206
NVS 86, 87
Nyderlandai 82, 85, 87, 129, 156, 202, 340
O
Olandija 157
osetai 49
P
Pakistanas 83, 152, 153, 160
Panama 167, 178, 194, 198
Paragvajus 167
Pasaulinės prekybos organizacija (PPO) 309
Pasaulio bankas 81, 87, 90, 114, 116, 127
patriarchalizmas 218, 219, 224, 225, 237, 240, 261, 282, 350, 354, 361, 362, 364
  krizė 138, 144
People's Daily 318
perdėtas išnaudojimas (*over-exploitation*) 78
perestroika 18, 20–22, 35, 42, 44, 48, 56–58, 60, 61, 63, 64, 69, 71, 75, 182, 185, 187
Peru 82, 85, 87, 156, 167, 177, 191, 192, 196, 198, 202
Pietų Afrikos Respublika (PAR) 83, 88, 95, 100, 113, 117,121–127, 149
  pajamų pasiskirstymas 125
Pietų Korėja 81, 83, 85, 207, 208, 210, 211, 230, 248–251, 254–258, 262, 268–272, 275–277, 279, 280, 282–292, 309, 310, 320
  Park Chung Hee režimas 254, 276, 277
  plėtros valstybė 286
pinigų plovimas 178, 191, 194
plėtros modelis (*model of development*) 216
plėtros valstybė (*developmental state*) 22, 112–214, 216–221, 235, 239, 240, 242, 243, 246–250, 257, 273–275, 277, 279–282, 286–289, 291, 292, 294, 295, 300, 301, 305, 319–323
Portugalija 82, 86, 102, 113, 327, 338
praktinė patirtis (*know-how*) 39

Prancūzija 19, 82, 85, 101–103, 113, 114, 129, 165, 174, 231, 241, 250, 257, 260, 325–330, 333, 335–337, 339–344, 347, 353
prebendalizmas 99, 100, 106
prekyba
  branduolinių medžiagų 169, 174
  ginklų 169, 174, 191
  kūno organų 177
  moterimis ir vaikais 176
  narkotikų 167, 169, 172–174, 191, 194–200
  tarp savų (*insider trading*) 231
  žmonėmis 338
prostitucija 154, 156–158, 164, 165, 338
  tarptautinė 191
  vaikų 156
protingi pastatai (*smart buildings*) 243
R
rasizmas 142, 342
realiosios virtualybės kultūra 245, 362, 363
religinis fundamentalizmas 361
Ribbentropo-Molotovo paktas 54, 65
rinkodaros tarybos (*marketing boards*) 105
Ripplewood Holdings 227
rizikos draudimo fondai (*hedge funds*) 212, 232
Romos sutartis 326
Ruanda 92, 108–111, 119, 120
Rumunija 49, 65, 82, 156
Rusija 11, 18, 20, 21, 23, 30, 37, 40, 41, 47, 49–53, 55–59, 62, 64–71, 74, 75, 85–88, 149, 156, 167–169, 173, 175, 177, 180–191, 201, 202, 205, 247, 248, 319, 329, 330, 332, 338, 339, 367–369
  1917 metų revoliucija 16
  1991 metų rugpjūčio perversmas 68, 185
  branduolinė supervalstybė 329
  nusikalstamumas 167, 170, 172, 180–190, 194, 205
  posovietinė ekonomika 183
S
Sakura bankas 227, 234
Sammi 285
Samsung 257
San Francisco Chronicle 175
Sanwa 232, 234
segregacija
  erdvinė 140
  miestuose 146
seksualinis išsilaisvinimas 353
Senegalas 91, 92, 96, 151
Serbija 174
SGS-Thomson 254
Sicilija 170, 203
  Cosa Nostra 167
  mafija 169, 170, 179, 186, 187, 194, 195, 202, 204
Sičiuano ir Hunano provincijos 307
Siemens 335
Siera Leonė 106
Silicio slėnis 261, 287, 336
Singapūras 85, 207, 208, 210, 213, 248–255, 260, 262, 263, 268–272, 275, 276, 279–284, 287, 288, 293–295, 300, 304, 315, 318–323, 337
  Barings bank 284
  Lee Kwan Yew Liaudies judėjimo partija (LJP) 275, 276, 280
  Suharto diktatūra 211, 319, 320
Singapūro nacionalinis universitetas 12
Sirija 63
skurdo didėjimas 86, 129, 138, 139
Slavų ir Rytų Europos studijų centras 324
Slovėnija 330, 339
smurfingas 178
smurtas prieš vaikus 160
socialinė
  atskirtis 76–81, 88, 100, 127–129, 139, 140, 146, 147, 150, 151, 160, 162–165, 358, 360
  įtrauktis 88
  nelygybė ir poliarizacija 357
socialiniai prieštaravimai 359
Somalis 106
  Somozos dinastija 106
South African Government 125, 126
Soviet Life 19
sovietinė liaudis (*sovetskij narod*) 55
Sovietų sąjunga (SSRS) 11, 18–75, 113, 167, 169, 172, 174, 180, 182, 184–187, 296, 298–300, 314–316, 352, 369
  BNP (bendrasis nacionalinis produktas) 22
  ekonomika 21, 22–37, 45, 59–61
    ekstensyvusis augimo modelis 22–37
    sąstingis (*zastoj*) 35, 39
  etatizmas 75
  federalizmo krizė 47–55
  industrializmas 21
    technologinis atsilikimas 37–47, 59
  karinės pramonės kompleksas 62
  KGB (Valstybės saugumo komitetas) 41, 42, 45, 46, 53, 56, 57, 61–63, 68, 69, 182
    „Alfa“ dalinys 69
  nacionalizmas 64–70
  Naujoji ekonominė politika (NEP) 20
  perėjimas į rinkos ekonomiką 180

ūkio neefektyvumas 36
valstybės
hierarchinė struktūra 67
suirimas 64–70
srautų galios ir tapatumo galios priešprieša 341
SSKP 54–58, 61, 62, 66–68
stalinizmas 21, 27, 44, 64, 70
represijos 46, 66
Standard & Poor 211, 309
Star TV 311
Stolypino tradicija 21
Sudanas 120
Sumitomo 234
Suomija 65, 82, 85, 86, 329, 336, 339
Suvestinis Europos aktas (*Single European Act*, SEA) 327
Svazilendas 120
Š
Šaltasis karas 59, 71, 115, 169, 171, 174, 182, 215, 326, 328, 331, 332, 352, 369
šeimos
egalitariniai pertvarkymo būdai 362, 365
struktūros modelis 144
tradicinės japonų 247
vidutinės metinės pajamos 131
Šendženas 295, 303, 307
Škotija 344
Šri Lanka 152, 156, 275
Štazi (Stasi) 59
Švedija 71, 82, 85, 86, 157, 329, 332, 339
Šveicarija 82, 100, 102, 177, 188, 193, 203, 341
šviesolaidžio (*optic fiber*) tinklai 293
T
Tadžikistanas 49
Tailandas 83, 85, 88, 154, 156, 158, 167, 201, 207–211, 214, 230, 254, 310, 319, 320
Taivanas 81, 83, 85, 167, 171, 202, 207, 208, 210, 213, 248–251, 258–262, 264, 268–272, 275–277, 279–281, 283–285, 287, 288, 291–293, 301–304, 319–321
Gomindano (Kuomintango) valstybė 259, 261, 269, 274–277, 280, 291, 292, 297
lankstusis kapitalizmas 258
kultūrinis tapatumas 293
Taivano nacionalinis universitetas 12
Tannu-Tuva 51
Tanzanija 83, 92, 120
tapatumas
bendruomeninis 206
ekonominis 348
etninis 50, 55, 65, 107–109
europietiškasis 325, 337, 338, 347, 348
japoniškasis 240, 244, 246
kultūrinis 48, 53, 74, 75, 113, 173, 201, 204, 205, 215, 221, 244, 275, 293, 332, 340, 341, 352
įtaka nusikalstamų tinklų formavimui 197
kuriamasis 202, 348, 365
nacionalinis – *žr.* tautinis
pasipriešinimo 365
politinis 110, 275, 343
prancūziškasis 341
regioninis 290, 291, 348
religinis 321
rusiškasis 54
sovietinis 22, 50, 54
tautinis 21, 48, 50, 51, 54, 55, 66, 74, 173, 215, 218, 240, 254, 274, 292, 341–344, 347, 348, 352
teritorinis 341
vietinis 292, 344, 348
Tarptautinė darbo organizacija – *žr.* Jungtinių Tautų Organizacija
tarptautiniai investiciniai fondai (*mutual investment funds*) 233
Tarptautinis valiutos fondas (TVF) 75, 114, 169, 173, 184, 189, 209–211, 213, 236, 285, 310, 334, 368
telekomunikacijos, mobiliosios 336, 350
terorizmas 342
Texas Instruments 253
The Current Digest 183
The Economist 100, 102, 103, 114, 117, 118, 123, 156, 169, 176, 177, 190, 203, 207, 227, 231, 295, 310, 325, 348
The Financial Times 207
The International Herald Tribune 207
The New York Times 188, 318, 325
The New York Times Magazine 153
The Times 177, 189
The Wall Street Journal 150, 207
The Washington Post 56
Thomson 257, 335
Tibetas 314
Time 174, 175
tinklai
imigrantų 193, 203
įvaikinimo 177
Japonijos verslo (*keiretsu* ir *kigyo shudan*) 217
kontrabandos 178, 193
narcotrafico 195
nusikalstami 169, 172, 173, 175, 182, 183, 186–188, 191, 194, 197, 199, 201, 202, 204, 205
prostitucijos 176

vertikalieji Korėjos (*chaebol*) 255–257, 268–270, 285, 286, 288–290
žudikų 194, 199
tinklaveikos visuomenė 363, 364
Tokai bankas 234
Tokijo-Mitsubishi bankas 234
Toyota 260
tolydžios plėtros sąvoka 365
trockizmas 70
Trud 186
Turkestanas 50
Turkija 152, 167
organizuotų nusikaltėlių tinklas 173
Turkmėnija 49, 51
turto poliarizacija 88
U
Uganda 92, 109, 111, 119, 120
Ukraina 49, 50, 52, 54, 66, 69, 339
UN 89
UNDP 77, 84–88, 95, 121
UNIAC 40
UNICEF 158
pranešimas apie Pasaulio vaikų padėtį 158
Universidad Autonoma de Madrid 12
US Department of Defense 38
US Department of Labor 154, 155, 157
US News and World Report 38
uskorenie (spartinimas) 64
Uzbekistanas 49, 51, 65
V
vaikų
grobimas 191
išnaudojimas 151–162
seksualinis išnaudojimas 156–157, 160
žudymas 158–159
Vakarų Europos studijų centras 12
valiuta, Europos 328, 330, 333, 334
valstybė, vasalinė (*vassal state*) 279
valstybės
(nacionalinės) krizė 360
vaidmuo plėtros procese 273
Venesuela 82, 85, 152, 160, 167, 173, 191–194
Vengrija 82, 156, 330, 339
Vietnamas 29, 51, 271
viršnacionalumas (*supranationality*) 327–330, 333, 341, 342, 344, 346
visuomenės restruktūrizacija 162
Vokietija 49, 82, 85, 108, 110, 129, 170, 175, 177, 193, 202, 234, 247, 291, 324, 326–331, 336–340, 343, 347, 353
natūralizacijos politika 338
Rytų 29
Volkswagen 302
W
World Congress 156, 157
Z
zaibatsu 215
Zairas 83, 96, 98–103, 106, 109, 111, 120, 159, 160, 164
Mobutu režimas 98, 100–103, 106
Zambija 119, 120, 126
Zanzibaras 111
Zimbabvė 91, 92, 96, 120, 126
Ž
ŽIV 119, 120, 121, 150, 156, 164
Žmogaus mokslų tyrimų taryba (*Human Sciences Research Council*) 126
Žokėjų klubas (*The Jockey Club*) 281
žaliaviniai produktai (*primary commodities*) 90
žiniasklaidos liberalizavimas 64
žmogaus teisių gynimas 353

Ca 281 Tūkstantmečio pabaiga / Manuel Castells. Informacijos amžius. Ekonomika, visuomenė ir kultūra. III tomas /.– K.: Poligrafija ir informatika, 2007.– 416 psl.
Bibliografija: 374–398.
Pavardžių r-klė: 399–405.
Dalyk. r-klė 406–414.

ISSN 1392-1673
ISBN 978-9986-850-58-8

Baigiamajame Manuelio Castellso trilogijos tome aptariama industrinio etatizmo krizė ir Sovietų sąjungos žlugimas, nagrinėjami informacinis kapitalizmas, skurdas bei socialinė atskirtis Afrikos ir Lotynų Amerikos valstybėse, analizuojama globali kriminalinė ekonomika, globalizacijos įtaka Azijos valstybėms bei Europos Sąjungos perspektyvos, pateikiami trilogijos apibendrinimai.

UDK 316.42

Manuel Castells

INFORMACIJOS AMŽIUS. Ekonomika, visuomenė ir kultūra

III tomas. TŪKSTANTMEČIO PABAIGA

Redaktorė Milda Icikzonienė
Mokslinė redaktorė Ieva Žilionienė
Viršelio dailininkė Rita Penkauskienė
Maketavo Saulė Ališauskienė

2007 06 11. 30 leidyb. aps. l., 26 sp. l.
Tiražas 1000 egz.
Išleido UAB „Poligrafija ir informatika“,
Tel./faksas 8-37 365595, e. paštas: *poligraf@parabole.lt*
Spausdino UAB „Arx Baltica“, Veiverių g. 142B, Kaunas

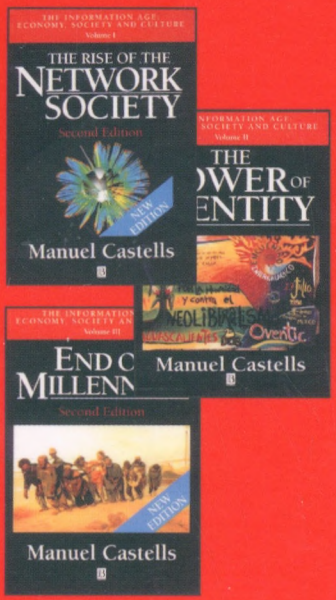

Šiandien mes gyvename intensyvios ir sunkiai suvokiamos kaitos tarpsnį, kurio metu veikiausiai teks galutinai atsisveikinti su industrine epocha. O kur didieji sociologijos veikalai, nušviečiantys šio pereinamojo laikotarpio bendruosius bruožus? Daugiatomis Manuelio CASTELLSO veikalas yra svarbus kaip tik siekiu atskleisti socialinę ir ekonominę informacijos amžiaus dinamiką... Dar ne vienerius metus jam lemta būti svarbiausiu šaltiniu šia tema.

Anthony GIDDENS, *The Times Higher Education Supplement*

Manuelis CASTELLSAS gimė 1942 metais Ispanijoje. Nuo 1979 metų jis yra Sociologijos ir miestų bei regionų plėtros planavimo profesorius Kalifornijos Berklio universitete, o prieš tai 12 metų dirbo Paryžiaus universitete. Jis taip pat dėstė bei atliko tyrimus Madrido, Čilės, Monrealio, Kampino, Karakaso, Meksiko, Ženevos, Kopenhagos, Viskonsino, Bostono, Pietų Kalifornijos, Honkongo, Singapūro, Taivano, Amsterdamo, Maskvos, Novosibirsko, Hitotsubaši ir Barselonos universitetuose. Autorius parašė 20 knygų, tarp jų – *The Informational City* (1989). Manuelis CASTELLSAS yra laimėjęs Guggenheimo stipendiją, gavęs C. Wright Mills bei Roberto ir Helenos Lynn apdovanojimus, yra Europos akademijos narys. Trilogija *Informacijos amžius* išversta į 10 kalbų.

ATVIROS LIETUVOS KNYGA

ALK – serija verstinių knygų, kurias leidžia įvairios leidyklos, remiamos Atviros Lietuvos fondo.
Serijos tikslas – supažindinti skaitytojus su šiuolaikiniais humanitarinių ir socialinių mokslų pagrindais.

CEU

Šios knygos leidimą ALF remia
kartu su Vidurio Europos universiteto Vertimų projektu.

ISSN 1392-1673
ISBN 978-9986-850-58-8

9 789986 850588

Rekomenduojama kaina 42,00 Lt